

О.Б. СУПРУНЕНКО
В.В. ШЕРСТЮК

КУРГАНИ НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ

**Супруненко О.Б.,
Шерстюк В.В.**

**КУРГАНИ
НИЖНЬОГО
ПРИПСІЛЛЯ**

**Київ
2011**

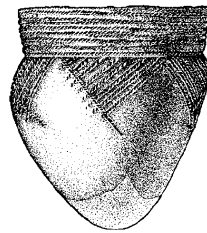

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences in Kyiv, Ukraine
Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for the Protection of Historical and Cultural Monuments
Centre of Protection and Research of Archaeological Sites
of the Culture Department of the Poltava State Regional Administration

THE LOWER PSEL MOUNDS

by Suprunenko A.B., Sherstyuk V.V.

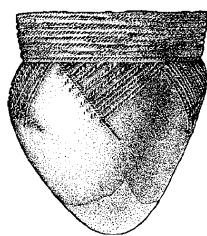
Kyiv
2011

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.

КУРГАНИ НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ

Київ
2011

УДК 902/903.5(477.53):(282.247.326.1.4),-04-2"

ББК 63.4 (4 УКР – 4 Пол)

С 89

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 15 від 22 грудня 2011 р.).

Науковий редактор:

Скорий С.А., доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Рецензенти:

Ковальова І.Ф., доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, заслужений професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара;

Литвиненко Р.О., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету;

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, заслужений працівник культури України.

Видавці щиро вдячні підприємствам, за підтримки яких побачила світ ця книга:

СТОВ «Скіф», с. Більськ Полтавської обл. (директор **О.В. Бовдир**),

ТОВ «Біланівський ГЗК», м. Комсомольськ Полтавської обл. (генеральний директор **А.О. Рикус**),
ПП «Ланнівський цукровий завод», с. Ланна Полтавської обл. (генеральний директор **О.Ф. Тимоха**).

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.

С 89 Кургани Нижнього Прип'їлля = The Lower Psel Mounds. – Київ, 2011. – 472 с. + 24 кол. вкл.; 384 іл.

ISBN 978-966-8999-34-5

Робота вводить до наукового обігу й атрибує значну групу поховальних пам'яток від епохи енеоліту до середньовіччя басейну Нижнього Псла на Полтавщині, досліджених у ході систематичних науково-рятувальних робіт в зонах будівництва гірничо-збагачувальних підприємств Комсомольського мікрорегіону 2007-2011 рр. У монографічному дослідженні вміщений нарис історії археологічних досліджень басейну Нижнього Псла, наведений опис досліджених поховальних та ін. комплексів, здійснений аналіз відомих старожитностей ряду епох, доповнений оглядом антропологічних матеріалів з розкопаних курганів, відповідними показниками, значною кількістю ілюстрацій.

Для археологів, істориків, викладачів вишів та загальноосвітніх шкіл, працівників музеїв, краєзнавців.

Работа вводит в научный оборот, атрибутирует значительную группу погребальных памятников от эпохи энеолита до средневековья в бассейне Нижнего Псла на Полтавщине, исследованных в ходе систематических научно-спасательных работ в зонах строительства горно-обогатительных предприятий Комсомольского микрорегиона в 2007-2011 гг. В ней помещён очерк истории археологических исследований бассейна Нижнего Псла, приведено описание раскопанных погребальных и пр. комплексов, произведен анализ известных древностей вплоть до нового времени. Монографическое исследование дополнено анализом антропологических материалов из раскопанных курганов, соответствующими указателями, значительным количеством иллюстраций.

Для археологов, историков, преподавателей вузов и общеобразовательных школ, работников музеев, краеведов.

The work presents a large group of funeral monuments from the Eneolithic up to the Middle Ages. The monuments are located in the basin of the Lower Psel in Poltava region. They were investigated in Komso-molsk microregion at the construction areas of mining and processing enterprises in 2007-2011 by the systematic research and rescue operations. The monograph presented short history of archaeological researches and description of the excavated burial and other complexes. The analysis of known antiquities until modern times also performed. The publication is complemented with anthropological analysis, corresponding indexes and illustrations.

It is intended for archaeologists, historians, university professors and teachers, employees of museums, local historians.

ББК 63.4 (4 УКР – 4 Пол)

ISBN 978-966-8999-34-5

© Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., 2011

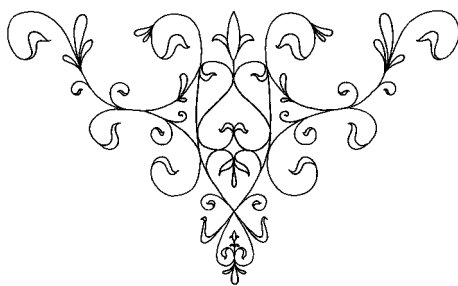
© *Додаток:* Артем'єв А.В., 2011

© Інститут археології НАН України, 2011

© ЦП НАН України і УТОПІК, 2011

© ЦОДПА УК ПОДА, 2011

ПЕРЕДМОВА

Мікрорегіон Нижнього Припсілля розташований на межі двох географічних зон Лівобережної України – Степу і Лісостепу. Більша його частина в пониззі ріки також суто територіально входить до смуги Придніпровської Лівобережної тераси, з домінуючими ознаками лісостепу – зоною розташування найбільш життєдайних земель та помірних кліматичних умов, прилеглою до узбережжя найбільшої ріки України, що була заселена людиною ще з давніх-давен. Останні 15-17 кілометрів течії Псла пролягають, фактично, по зазначеній терасі, в оточенні лісових масивів, озер і плавнів, лук і численних заболочених стариць, частина з яких майже пересохла за останні півстоліття гірничо-видобувних робіт та пониження рівня ґрунтових вод.

Пониззя ріки утворює обмежену течіями правобережних і лівобережних допливів Псла (рр. Манжелією, Омельником, Сухим Омельником та Рудькою з притоками) ділянку Придніпровської низовини площею близько 20 × 30 км, яку найчастіше і називають Нижнім Припсіллям. Хоча суто територіально басейн Нижнього Псла має значно більші розміри і розпочинається від крутого коліна ріки в районі сіл Говтви та Приліпки і впадіння біля першого з них його лівобічної притоки – річки Говтви, а дещо вище правобічної – р. Хоролу, за 50 км від Дніпра. Таким чином, географічна ділянка, охоплена дослідженням, є класичним зразком нижньої течії ріки: від впадіння останніх більш-менш повноводних приток до гирла (рис. 2).

Зі сходу Нижнє Припсілля обмежене незначними пагорбами вододільних підвищень з наступною лівобережною притокою Дніпра – невеликою степовою річкою Сухим Кобелячком та його правобережним допливом – р. Лизькою, а також р. Рудькою, що, вірогідно, раніше була лівою притокою Сухого Кобелячка (на сьогодні її нижня течія видозмінена внаслідок дії ряду антропогенних чинників). Між цими водо-

токама та Пслем розташовані численні меридіонально спрямовані пасма солонцюватих боліт і давніх проток – колишніх стариць Псла, Рудьки, Лизьки, які утворили чимало видовжених останцевих заплавних і надзаплавних, часом заливних підвищень, сприятливих для скотарства, в меншій мірі – для землеробства, що густо всіяні курганними некрополями.

З півдня і південного заходу цю ділянку обмежує долина Дніпра, на разі заповнена водами Дніпродзержинського водосховища, фактично, до основи першої, а то й борової терас лівого берега, а із заходу та північного заходу її умовною межею виступає край високого пасма підвищення правого корінного берега Псла, що поступово понижується до Дніпровського узбережжя.

Вздовж краю підвищень правого корінного берега Псла височать численні насипи курганів, що на сьогодні мають висоту близько 2-3, зрідка – 4 метрів. Проте вздовж порівняно низьких надзаплавних терас лівого берега ріки здійснюються значно більші насипи, заввишки понад 7-9 метрів, промовисто засвідчуючи розташування вздовж русла ріки давніх меж «батьківських» земель окремих племен раннього бронзового віку. Часом на насипах цих курганів помітні добудови наступних епох, зокрема, передскіфського і скіфського часу, котрі можна розрізнити навіть за візуальних обстежень.

Прикладом таких курганів є кілька найбільш визначних за розмірами насипів. Правда, в окрузі Комсомольська та в пониззі Псла їх знаходилося не більше 15, з яких вціліла до нашого часу тільки половина. Прикладом можуть бути насипи висотою понад 7 м у центрі с. Дмитрівки та найбільший курган у складі групи «Три могили» біля колишнього хутора Суки на південній околиці того ж села, величний насип (курган II) неподалік с. Кузьменок, курган I поблизу с. Йосипівки (група I), Єристівська (Лавриківська) могила висотою понад 9 м на південній околиці с. Єристівки та Новоселівська могила неподалік с. Пришиб Кременчуцького району (вкл. I: 1-7) (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, с. 29-30; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 109; Звід 2008, с. 93, 107-108, 125).

Нижнє Припсілля є окремим мікрорегіоном, що сформувався завдяки специфіці місцевих природних умов край гирла Псла, і був зобов'язаний своєю появою наявності в пониззі ріки зручних переправ – нижньопсізької біля Редутів, а поряд із місцями впадінь приток – твердих бродів поблизу Омельника, Кузьменок і Дмитрівки. Один з них досить яскраво описав під час подорожі 1781 р. російський академік-енциклопедист В.Ф. Зуєв (Зуєв 1999, с. 19). Поряд із псізькими переправами існували й більш важливі – Дніпровські. Одна з них добре відома з пізньосередньовічного часу в Келеберді, друга – вище за течією Дніпра – в Кременчуці (Старожитності 2004,

с. 5). Саме від них розходилися в різних напрямках давні торовані шляхи, прямуючи вздовж лівого берега Дніпра по підвищеннях тераси вгору і вниз за течією ріки, як складові «бурштинового» шляху та «Шляху з варяг в греки», а також спрямовані на північний схід – вздовж обох берегів Псла. В українській історії дорога вздовж правого корінного берега Псла і вододілів останнього із Сулою вже за нової епохи отримала назву чумацького Ромоданівського шляху. Це про нього писав Т.Г. Шевченко у «Щоденнику» з археологічними нотатками та повісті «Наймичка», зазначаючи наявність навкруги шляху великого числа курганів, «зовсім круглих, сажень в 50 у діаметрі», «великих і маленьких, завжди з виходами: двома, трьома і чотирма» (Шевченко 1963-1964, т. 3, с. 61, 63-64; т. 5, с. 79). Траса стародавнього лівобережного надпсільського битого шляху від Келебердянської переправи позначається вишикуваними в ланцюжок рядами курганів вздовж підвищень надзаплавних терас у нижній течії ріки.

Після проведення дослідницьких робіт останнього десятиліття район Нижнього Припсілля постав не тільки як найбільш північна зона будівництва грандіозних степових курганів, а й як найпівнічніший осередок поширення на Сході Європи об'єктів стародавньої монументальної кам'яної скульптури та мегалітичних споруд з каменю доби раннього металу, існування якого було зумовлене наявністю виходів гранітів і діоритів вздовж високих терас лівого берега Дніпра (Супруненко 2011а, с. 46-47; Шерстюк 2011, с. 130-134).

Поклади і виходи на поверхню залізистих кварцитів темно-червоного кольору спричинили інтерес до цього району носіїв ряду енеолітичних та культур доби бронзового віку, які готували з подрібнених кварцитів компоненти вохристих фарб, необхідних в культових церемоніях та поховальному обряді. І ці факти виявилися засвідченими результатами проведених досліджень (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 97).

Пониззя Псла було й ділянкою сформованої ще за епоху енеоліту – бронзового віку контактної зони лівобережних і правобережних скотарських та землеробських племен, зоною стику економічних інтересів стародавніх угруповань і переддержавних об'єднань великих груп населення (Черняков 1987, с. 43-44). У пізньому бронзовому віці на узбережжі Дніпра і в пониззі Псла існували поселення носіїв сабатинівської, а пізніше – білогрудівської та білозерської культур, чії насельники орієнтувалися на здійснення торгових операцій, забезпечення сусідніх племен продукцією ремесел і, згодом, функціонування річкових переправ (Старожитності 2004, с. 140-141; Звід 2008, с. 27).

На початку раннього заліза їх змінили правобережні переселенці на лівобіччя Дніпра – племена чорноліської культури

ри, які освоїли не тільки узбережжя ріки, а й масиви вздовж приток та малих річок, включивши їх до сфери своїх економічних інтересів (Супруненко, Кулатова, Шерстюк 2011). Населення скіфського часу, як стало відомо, також проживало у заплаві Дніпра і Псла від ранньо- до фіналу пізньоскіфського часів (Кулатова, Супруненко 2004, с. 143-147). Частина його залишалася в регіоні аж до етапу формування черняхівської культури і ввійшла до складу цього поліетнічного утворення (Башкатов 2010, с. 115; 2010а, с. 13-16).

Напередодні ранньогунського часу в мікрорегіоні настав своєрідний «сплек» заселеності Нижнього Прип'їлля. На разі відомо більше двох десятків значних селищ та невеликих висілків (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 18, 21-22, 28-31, 37-38, 130, 137; 2007а, с. 17-19, 23-28; 2009, с. 29-35, 48-52, 57-61, 66, 79; Башкатов 2008, с. 45-47; Звід 2008, с. 42, 79, 84, 105-107). Наявні також і свідчення спустошення пониззя Псла за гунської навали (Башкатов 2005, с. 63-65; 2008, с. 48; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 133, рис. 164: 2), відомі дані про перебування тут пізніше представників середньовічних слов'янських племен-антів, факти про відвідання придніпровських лівобережних просторів кочівниками другої половини I тис. н.е. (Старожитності 2004, с. 104-108).

Межиріччя Орелі, Ворскли і Псла у другій – останніх чвертях IX ст. стало зоною тимчасового розселення і кочівок давніх угрів та їх союзників кабарів (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 5, 77-78, 89; Комаф 2011, с. 50, 68; Супруненко 2011, с. 121-122; Кулатова, Супруненко 2011, с. 145-153, рис. 1), а пониззя цих рік пізніше ввійшло до вузької придніпровської смуги, остаточно освоєної в XII ст. давньоруським населенням. Вірогідно, що мікрорегіон був оплотом однієї з найпівденніших сотень Переяславського князівства XII – початку XIII ст., з центром в Омельнику, Манжелії чи Городищі (Градизьку), і мав на місці сучасного Комсомольська, над озером Барбара (існуюча затока), одне з найбільших поселень в окрузі (Кулатова, Мироненко, Супруненко 2005, с. 229-233). За післямонгольського часу життя на цьому селищі не вщухало, як і продовжувалося на кількох сусідніх у пониззі Псла (Лугова, Мироненко 1998; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 11-14).

У мікрорегіоні відомі й яскраві поховальні старожитності золотоординських кочівників (Мироненко, Шилов 2003, с. 105-108; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 32-37; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2005; Супруненко 2006а, с. 19-23, 26-29, 40-41; 2007б, с. 44-47; Супруненко, Шерстюк 2009, с. 79-83; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 45-64, 86-122), поодинокі пам'ятки заселення краю українськими козаками на рубежі XVII–XVIII ст. (Стахів 2001,

с. 141-142; Шерстюк, Лямкін 2006, с. 64-65; 2011, с. 370-371; Супруненко 2008, с. 36; Пуголовок, Супруненко 2009).

Солонцюваті степи та луки, розташовані на місці залягання рудних тіл Кременчуцької магнітної аномалії – від сучасного міста Комсомольська до с. Верхньої Мануйлівки Козельщинського району, вздовж лівого берега Псла, були мисливськими угіддями і випасами. Вони, за сприятливих кліматичних умов епохи пізнього бронзового, на початку раннього залізного віків та в пізньоримський час виявилися добре обжитими. Тут розміщувалися численні поселення носіїв зрубної культури, чорноліських переселенців на Лівобережжя Дніпра й етнічно-строкатого населення черняхівської культури. В інші епохи підвищення мисів і псама незначних вододілів слугували місцем для розташування некрополів, кургани яких здіймалися вздовж шляхів та над обводненою заплавою своєрідними острівцями, добре помітними за значних повеней і розливів Псла, що засвідчено розповідями місцевих жителів. Підніжжя і підвищення мисів численних невеликих пагорбів та дюн неодноразово обиралися за місця розташування тимчасових стійбищ стародавніх мисливців, пастухів, кочівників, будівельників насипів курганів і мандрівних торговців. Часом, у ході проведення досліджень рештки таких стійбищ вдавалося виявити або ж дослідити (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 121-124; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 71; Звід 2008, с. 122; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 45, 48, 123-136).

Детальне знайомство археологів зі старожитностями пониззя Псла відбулося досить пізно – вже наприкінці 1980-х років. Хоча історія археологічних досліджень мікрорегіону нараховує дещо більше 130 років. Проте перші систематичні розкопки курганів тут відбулися лише у 1980-1990-х рр. і більше пов'язані з діяльністю відомого київського археолога Ю.О. Шилова (Шилов 1993; 2007). До початку його досліджень величезні будівельні та гірничо-видобувні роботи 1960-1970-х рр., влаштування кар'єрів і будівництво міста над Дніпром – Комсомольська, як засвідчено моніторинговими обстеженнями, призвели до знищення близько шести десятків насипів курганів великого і середнього розмірів, кількох поселень (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 123).

З 2002 р. проведення науково-рятівних розкопок у зонах розширення площ гірничо-видобувних робіт набрало систематичних рис і стало планованим, зі здійсненням попередніх розвідкових обстежень та археологічних експертиз. Саме відтоді в окрузі Комсомольська в пониззі Псла і працює Полтавська археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і Державного підприємства «НДЦ

«Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії Наук України (Супруненко 2008, с. 20-21).

Керівник експедиції – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України О.Б. Супруненко не випадково очолив цей значний науково-дослідницький проект, адже був пов'язаний з мікрорегіоном проведенням свого першого самостійного польового сезону влітку 1981 р. у складі експедиції «Славутич» (Супруненко, Телегін, Титова 1989, с. 131-135), котра працювала на чолі з доктором історичних наук, професором Д.Я. Телегіним – визначним українським археологом, фахівцем як у галузі вивчення первісності, так і старожитностей інших епох аж до часу українського козацтва (Титова 2011, с. 4-5). Від початку 1980-х рр. інтерес автора до археологічних об'єктів мікрорегіону залишався майже незмінним, що знайшло вияв у публікації більше 200 наукових праць за тематикою найдавнішої історії Припсілля та фундації окремої серії наукових видань «Старожитності околиць Комсомольська», вісім випусків-частин якої в якості колективних та монографічних праць побачили світ у 2005-2010 рр. (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2005; Супруненко 2006а; 2007б; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007; Супруненко, Шерстюк 2009; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010). Співавтор дослідження В.В. Шерстюк не тільки розпочав свою археологічну діяльність в околицях Комсомольська, а й є уродженцем придніпровського села Кам'яних Потоків біля Кременчука, розташованого навпроти гирла Псла, отже пов'язаний з мікрорегіоном безпосередньо за походженням. Більше половини підготовлених ним наукових праць також присвячені проблематиці вивчення археологічних та історичних пам'яток Нижнього Припсілля.

Варто нагадати, що на сьогодні пониззя Псла є одним з найкраще вивчених в археологічному відношенні районів Полтавщини, а найскромніший перелік наукових праць з цього приводу налічує більше 200 позицій (бібліограф. опис основних з них див.: Супруненко 2008, с. 38-40).

Отже, метою випуску в світ пропонованої читачеві роботи є оприлюднення друком результатів науково-рятівних досліджень курганних поховальних пам'яток мікрорегіону лівобережної, переважно центральної та південно-східної частин Нижнього Припсілля, в зоні спорудження Біланівського і частково Єристівського кар'єрів залізистих кварцитів, на території, адміністративно підпорядкованій Бондарівській сільській раді Кременчуцького району та Дмитрівській сільській раді міста Комсомольська Полтавської області, їх введення до наукового обігу, культурно-хронологічна атрибуція

виявлених поховальних та інших комплексів. Предметом вивчення в роботі виступають курганні поховальні старожитності епох енеоліту – фіналу середньовіччя, а також суто історичні об'єкти в їх насипах та виявлені знахідки.

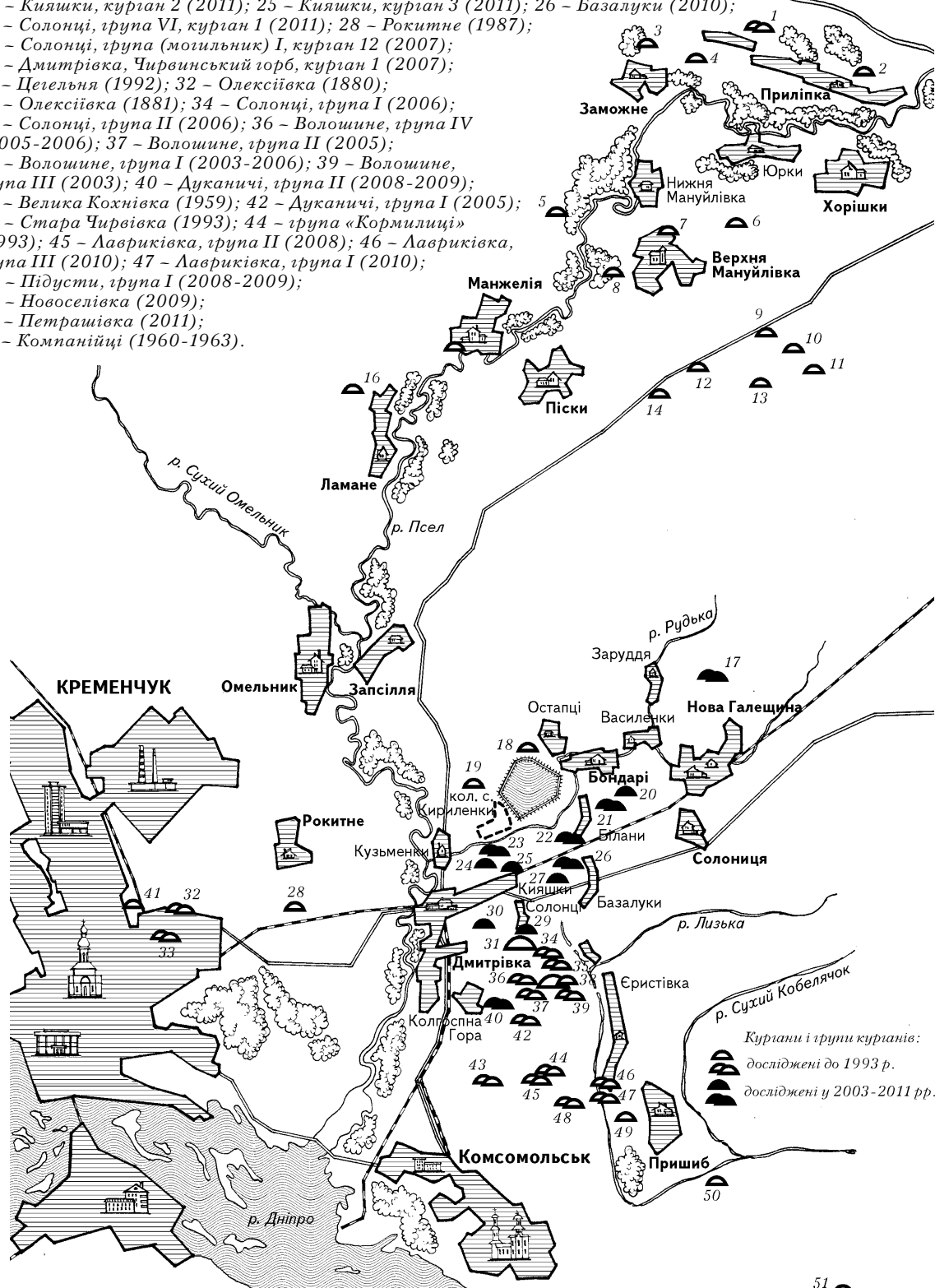
Результати проведених розкопок 2003-2011 рр. й опис отриманих в їх ході артефактів навряд чи зможуть повною мірою «вкластися» у підготовлений том дослідження. Тому ця праця є лише першою частиною великої роботи, до продовження якої ввійдуть матеріали вивчення курганних і поселенських пам'яток ряду епох дещо нижче за течією ріки – у межириччі Псла і Сухого Кобелячка, розкопки яких ще продовжуються в зоні майбутнього складування Східних відвалів Єристівського, Горішнеплавнівського і Лавриківського кар'єрів.

Насамкінець, необхідно зазначити, що проведення в життя цього дослідницького проекту не відбулося б без діяльної допомоги і співпраці із Замовниками науково-рятівних розкопок та розвідок-експертиз – дирекціями і колективами промислових гірничо-видобувних підприємств – ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» (голова правління *В.В. Лотоус*), ТОВ «Єристівський ГЗК» (в.о. генерального директора *М.П. Горошко*) та ТОВ «Біланівський ГЗК» (генеральний директор *А.О. Рижус*). За фінансування випуску в світ цієї роботи автори висловлюють щирю вдячність начальнику управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І. Фасіюта* генеральному директору ТОВ «Біланівський ГЗК» *А.О. Рижусу*, які неодноразово брали безпосередню участь у дослідницькому процесі та наукових заходах, що проводилися на базі Полтавської експедиції.

Завершуючи передмову цього дослідження, вважаємо за необхідне висловити вдячність колегам, які надавали допомогу чи консультації під час підготовки рукопису: завідувачому відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктору історичних наук, професору *С.А. Скорому*, старшим науковим співробітникам ІА НАН України та Кримської філії Інституту, кандидатам історичних наук *В.В. Кропотову*, *О.Є. Пуздровському*, *Ю.Я. Рассамакіну*, доценту Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидату історичних наук *В.А. Ромашку*, доценту Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, кандидату історичних наук *В.П. Власову*, доценту Запорізького національного університету, кандидату історичних наук *Г.М. Тощеву*, завідувачій відділом археології Полтавського краєзнавчого музею *Л.М. Луговій* та іншим.

Рис. 1. Нижнє Прип'їлля. Схема місцезнаходження досліджених курганів (кін. XIX – поч. XXI ст.).
 1 – Приліпка (1983-1984); 2 – Приліпка (2007); 3 – Бурти (1890); 4 – Глибоке (1890); 5 – Столбова Могила (1890); 6 – Гостра Могила (1887); 7 – Верхня Мануйлівка, Сад (1887); 8 – Дубки (1890); 9 – Риженкова могила (1889); 10 – Солонці (1890); 11 – Ченакали (1925); 12 – Дяченкова могила (1890); 13 – Попенкова могила (1889); 14 – Гречухова могила (1889); 15 – Манжелія (1983); 16 – Ламане (1981); 17 – Горбані (2009); 18 – Бондарі (1987); 19 – Кириленки (Кузьменки) (1989); 20 – Бондарі, курган VII (2007); 21 – Бондарі, група II (2007, 2009); 22 – Білани, група II (2007); 23 – Кузьменки, група III (2011); 24 – Кияшки, курган 2 (2011); 25 – Кияшки, курган 3 (2011); 26 – Базалуки (2010); 27 – Солонці, група VI, курган 1 (2011); 28 – Рокитне (1987); 29 – Солонці, група (могильник) I, курган 12 (2007); 30 – Дмитрівка, Чирвинський горб, курган 1 (2007); 31 – Цегельня (1992); 32 – Олексіївка (1880); 33 – Олексіївка (1881); 34 – Солонці, група I (2006); 35 – Солонці, група II (2006); 36 – Волошине, група IV (2005-2006); 37 – Волошине, група II (2005); 38 – Волошине, група I (2003-2006); 39 – Волошине, група III (2003); 40 – Дуканичі, група II (2008-2009); 41 – Велика Кохнівка (1959); 42 – Дуканичі, група I (2005); 43 – Стара Чирвівка (1993); 44 – група «Кормилиці» (1993); 45 – Лавриківка, група II (2008); 46 – Лавриківка, група III (2010); 47 – Лавриківка, група I (2010); 48 – Підустя, група I (2008-2009); 49 – Новоселівка (2009); 50 – Петрашівка (2011); 51 – Компанійці (1960-1963).

ЗМІСТ

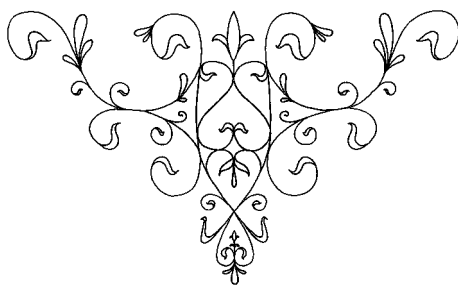
Передмова	5
<i>Розділ 1. З історії вивчення поховальних пам'яток басейну Нижнього Псла</i>	14
<i>Розділ 2. Дослідження курганів, їх місцезнаходження</i>	48
<i>Розділ 3. Кургани групи II поблизу с. Горбанів</i>	58
<i>Розділ 4. Кургани в околицях с. Бондарів</i>	94
<i>Розділ 5. Група курганів II поблизу кол. с. Біланів</i>	126
<i>Розділ 6. Група курганів I неподалік с. Кузьменок</i>	174
<i>Розділ 7. Кургани поблизу с. Кияшок</i>	194
<i>Розділ 8. Група курганів I біля с. Базалуків</i>	216
<i>Розділ 9. Кургани поблизу с. Солонців</i>	226
<i>Розділ 10. Група курганів II неподалік кол. хут. Дуканичів</i>	268
<i>Розділ 11. Стародавнє населення пониззя Псла за поховальними пам'ятками регіону</i>	318
Висновки	398
<i>Додаток 1. Показчик досліджених поховальних та інших комплексів</i>	406
<i>Додаток 2. Антропологічні матеріали з курганів нижньої течії Псла (за розкопками 2007-2011 рр.)</i>	409
<i>Додаток 3. Умовні позначення</i>	421
Архівні джерела та використана література	422
Резюме	457
Summary	459
Перелік скорочень	461
Географічний показчик	463
Іменний показчик	467
Про авторів	470

I

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК БАСЕЙНУ НИЖНЬОГО ПСЛА

Доволі значна за часом вивчення і не надто багата на факти проведення й отримання позитивних результатів історія досліджень поховальних курганних старожитностей пониззя Псла охоплює період більше ніж 130 років. Упродовж нього виділяються чотири етапи, названі умовно як «переднауковий» або «ознайомчий» (до кінця третьої чверті ХІХ ст.); накопичення джерел і відомостей про археологічні об'єкти, пов'язаний зі здійсненням перших розкопок та епізодичних розвідкових обстежень (остання чверть ХІХ – третя чверть ХХ ст.), науково-рятивних досліджень радянського часу і перших років української незалежності (остання чверть ХХ ст.), а також систематичних обстежень та цілеспрямованих науково-рятивних розкопок у зонах новобудов і гірничо-видобувної діяльності (з початку ХХІ ст.).

Часу наукових досліджень передував певний етап передісторії вивчення та накопичення знань про археологічні пам'ятки різних епох, зокрема, кургани. Знайомство з ними як об'єктами стародавньої археологічної культурної спадщини відбулося ще за пізнього українського середньовіччя внаслідок поширення скарбушукатства, що охопило пустки знелюднених через татарські набіги придніпровських угодів вже наприкінці ХVІ ст. У третій та останній чвертях ХVІІ ст., особливо з поширенням селітроваріння, пошуки в курганах

дорогоцінностей як представниками українського населення Подніпров'я, так і вихідцями з Речі Посполитої та московськими служилими людьми, які вже мали досвід грабування сибірських курганів, запозичений від «бугровщиків», стали звичним явищем (Супруненко 1994, с. 61-63; 2000а, с. 87-91; 2007, с. 122; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 57). Більша частина ХVІІІ ст. пройшла під знаком початку активного заселення та освоєння краю, поширення промислового селітровидобування, і, звісно ж, принагідного грабування та часткового нищення курганів як поховальних об'єктів минулого.

Деякі з курганів інколи наносилися на картографічні матеріали, укладені у зв'язку із розбудовою міст, ремонтом фортець. А на планах вимальовувалися й інші об'єкти, що засвідчували масштаби руйнувань археологічних пам'яток – курганів і ділянок культурних нашарувань давніх поселень. Так, на «Плане Новороссийской губернии города Кременчуга с показанием в оном разного строения и городовым укреплением» 1774 р., поряд із містом позначений селітряний завод (Полтавщина 1992, с. 412), факт існування якого свідчить про постійне вибирання чорнозему з насипів курганів не тільки в окрузі, а й ближче до вододільного пасма із Пслем.

Напевне, першим з дослідників згадує про наявність курганів уздовж краю «ко-

Рис. 2. Схема місцезнаходження мікрорегіону Нижнього Припсілля.

согору» правого корінного берега Псла над містечком Омельником відомий російський учений-енциклопедист – академік В.Ф. Зуев (1754-1794), який 1781 р. прямував Кременчуцьким шляхом з Полтави до Херсону і залишив наукові записки про свою подорож (Зуев 1787, с. 217; Зуев 1999, с. 20).

У зв'язку зі зростанням міст та поширенням освіти поміщики – власники маєтків чи їх діти, які отримували університетську освіту, в третій чверті XIX ст. вряди-годи вже здійснювали спроби розкопок курганів, руйнуючи насипи з метою пошуків предметів для колекцій. Факти про такі земляні роботи у Припсіллі відомі, наприклад, в окрузі с. Березняків колишнього Кременчуцького повіту, де землевласником і колекціонером, випускником Харківського університету С.М. Остроградським (1836 – після 1912) здійснювалася спроба розкопок одного з курганів (Супруненко 1989, с. 221; 2000, с. 68).

На початку 1870-х рр. до збірки відомого геолога, професора Харківського університету Н.Д. Борисяка (1816-1882) були передані залишки накладних деталей піхов клинкової зброї чи прикрас до сагайдака з кістки, вірогідно, золотоординської епохи, вкритих різьбленими візерунками із зображеннями тварин, які

виявлені випадково в кургані поблизу с. Малої Кохнівки на правобережжі Псла під Кременчуком. Проте, більша частина знахідок зі зруйнованого поховання була розгублена чи знищена робітниками (Борисяк 1878, с. 208; Скирда 2002, с. 151).

Ще один, у цілому курйозний факт, пов'язаний з поховальними старожитностями, засвідчений усною розповіддю старожилів с. Ревівки Кременчуцького району. Буцімто в кінці XIX ст. менший курган групи з 4-х насипів, поряд із Басурманською могилою (група курганів I поблизу вказаного села, більший з яких здіймається на висоту 3,5 м на сучасному сільському кладовищі), з назвою Чортова могила, спробували розкопати місцеві селяни, зацікавлені знахідкою виораного в центрі насипу великого каменя. Практично поряд із ним вони знайшли поховання людини з розташованим обабіч скелету черепом коня – «кінською головою». Це викликало паніку і страх, тому могилу освятили, а насип чоловіки якомога далі розкидали лопатами навкруги. До речі, ця знахідка стримала розширення кладовища в бік менших курганів, які й досі збереглися на городках селян (Супруненко, Шерстюк 2007, с. 76; 2007б, с. 23).

Окремі знахідки й укладені за випадкових обставин описи старожитностей

стали підвалинами у вивченні поховальних пам'яток Нижнього Припсілля на наступному, і досить тривалому в часі, другому етапі дослідження поховальних та інших археологічних об'єктів мікрорегіону. Він припав на кінець третьої – останню чверть ХІХ – першу половину ХХ ст.

Розпочинався цей етап зі спроби наукового картографування стародавніх поховальних пам'яток. Так, матеріали анкетування Центрального статистичного комітету Російської імперії 1872-1873 рр. містили опитові листи щодо наявності старожитностей на місцях, які були розіслані до волосних правлінь і фахівців Полтавської губернії, за ініціативи відомого дослідника археології та історії Східної Європи професора Д.Я. Самоквасова (1843-1911). Анкетне опитування дозволило отримати чимало цікавих відповідей, хоча матеріали по Кременчуцькому повіту та Нижньому Припсіллю були підготовлені вкрай погано. Місцеві чиновники уникали відповідей, а правління Кохнівської, Манжеліївської і Потоцької волостей обмежилися відписками про повну відсутність курганів (Макаренко 1917, с. 23-24). Насправді ж, добре помітних візуально і порівняно високих насипів на той час у межах кожної з цих волостей нараховувалося по кілька десятків.

З часом дані цього анкетування були систематизовані і видані Полтавською вченою архівною комісією, за участю в підготовці до друку матеріалів відомого археолога, уродженця історичної Полтавщини М.О. Макаренка (1877-1938). Щоправда, до видання потрапили лише відомості про наявність майданів поблизу сучасних сс. Солониці Козельщинського і Заруддя Кременчуцького районів, розташованих на лівобережжі Псла.

Наведемо їх майже в повному обсязі. Так, «городок [майдан – авт.]... (в народі «Шведська могила»); в 4-х вер. від с. Соло-

ниці; навкруги = 45 саж., колоподібний, із заглибиною на вершині; на високому місці, неподалік від болота «Вовчий Кут»; вали зі всіх боків, котрі більш відомі під назвою «Бурт[и]», довжиною кожен – 10 саж.; входи – з Пд. і Зах.; зруйнований течією води; про знахідки та розкопки нічого невідомо». Ще один майдан описаний за 1,5 вер. від села, з назвою «Диківська могила». Це кругла в плані споруда, діаметром по колу 46 саж., розташована на високому місці. Мала заглибину в центрі, вали-«бурти» зі всіх боків довжиною 36 і шириною 3 саж., вхід із західного боку. Повідомлялося, що розкопки тут провів козак Горбаль, який нічого так і не знайшов (Там же, с. 23, 24).

В околицях хут. Заруддя описаний майдан «Кастиріна Могила», круглої в плані форми (навкруги 51 саж.) із заглибиною посередині, оточений валами та «буртами» довжиною 22 і шириною 3 саж., зі входом з півдня (Там же, с. 23-24). Наведені й детальні дані щодо майдану «Бурнасова могила» в оточенні чималої кількості буртів (Там же, с. 24). Залишки останнього, пошкодженого шляховим будівництвом 1980-х рр., збереглися між сс. Заруддя та Василенками, і не так давно обстежені авторами (Супруненко, Шерстюк 2007б, с. 19-20). З-поміж відомостей про кургани, в Омельниківській волості також згадуються «10 могил у степу на високому місці» (Макаренко 1917, с. 74).

Археологічні дослідження курганів на території, прилеглої до Нижнього Припсілля, були започатковані К.М. Мельник-Антонович (1859-1942), майбутньою другою дружиною видатного історика та археолога В.Б. Антоновича, яка розкопала у 1880 або 1881 рр. поблизу с. (хут.) **Олексіївки** Савинської волості Кременчуцького повіту Полтавської губ. (сучасний мікрорайон Молодіжний м. Кременчука) чотири кургани (рис. 1: 32). В особистому архіві В.Б. Антоновича зберігся щоденник розкопок дослідни-

ці в урочищі «5 Верб», датований 12-13 серпня 1881 р. (Руденко 2009, с. 123). Є відомості про дослідження курганів нею в 1890 р. у південній частині сучасного мікрорайону Велика Кохнівка у Кременчуці, в межиріччі Сухого Омельника (або Сухого Омельника II), Псла і Сухого Кагамлика (Антонович-Мельник 1926, с. 81). За іншими даними, отриманими з архівного «Сведения о участии Антонович Е.Н. в археологических раскопках... 1881-1925 гг.», вона дослідила 1881 р. три групи степових могил «кіммерійської та скіфської епох» (рис. 1: 33) (Руденко 2009, с. 123). Здогадно, це були насипи на північній та північно-західній околицях сучасного міста, позначені на картах середини ХІХ – початку ХХ ст. (Карта 1918-1924). Зокрема, поодинокий курган розміщувався на північно-західній околиці тогочасного с. Олексіївки, неподалік сучасної кременчуцької вул. Некрасова, інші – знаходилися поодаль.

В одному з курганів, розташованому окремо, досліджене поховання скіфського часу, в трьох інших, розміщених компактно групою, – окремі у зібганій позі захоронення доби бронзового віку («... з похороном корченим поодиноким, дуже бідним, без фарби; біля кожного небіжчика було по череп'яній ринці найгрубішого виробу, кілька звірячих кісток, кремінні скалки та одне очкурове кістяне кільце») (Антонович-Мельник 1926, с. 81). З наведеного опису можна зробити висновки про те, що об'єктами досліджень виявилися, переважно, поховання зрубного часу, і, принаймні, одне – представника бабинської культури, що супроводжувалося типовою кістяною пряжкою (Старожитності 2004, с. 18).

Досить цікавий і маловідомий факт проведення досліджень курганних пам'яток у Нижньому Припсіллі в кінці ХІХ ст. лише інколи згадується в наукових працях, передусім, в оглядовому нарисі М.Я. Рудинського про історію

формування археологічних збірок Полтавського музею (Рудинський 1928, с. 40, 45, 50; Махно 1955, с. 82, 83, рис. 1: 59-60; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 56; Супруненко 1990, с. 7; Обломский 2003, с. 14). Він заслуговує на більш детальне висвітлення.

Студентами юридичного факультету Московського університету Ю.В. Щербачовим (Письмо 1894, л. 148) та його братом А.В. Щербачовим (Дело 1890), дітьми відомого дослідника гютюниництва в Росії В.С. Щербачова (1838-1899) і нащадками колишнього голови з'їзду дворян Кременчуцького повіту І.Д. Остроградського (†1895) (Павловский 1912, с. 142, 226), в 1887, 1889 та 1890 рр. проводилися розкопки курганів на власних і сусідських землях у межах Манжеліївської та Пісківської волостей, переважно – в околицях с. *Верхньої Мануйлівки* колишнього Кременчуцького повіту (сучасні – Козельщинський і Глобинський райони Полтавської обл.).

Ю.В. Щербачов розпочав ці роботи в Пісківській волості, отримавши курсове завдання одного з професорів історії для укладання опису старожитностей округи рідного села. Молодий дослідник описав поодинокий курган у садку дідівського маєтку, кілька окремих насипів та груп курганів, витягнутих ланцюжком уздовж краю підвищень надзапальної тераси лівого берега Псла неподалік Верхньої Мануйлівки (Дело 1890, л. 1а-1а об.), з-поміж яких згадуються Гречухова, Попенкова, Риженкова, Шостакова та Гостра могили, майдан Лютерова могила. Знайшлося місце в розшуках автора й для опису решток різночасового поселення з переважанням матеріалів бронзового віку та козацької доби в ур. Оступ у садку маєтку, де були виявлені вироби з кременю, уламки ліпної кераміки з валиковою орнаментациєю та ямковими заглибинами, бронзові наконечник на спис і шпилька, уламок ливарної кера-

мічної матриці для виготовлення «видовженого округлого предмету», вірогідно, шпильки (Щербачёв 1894, с. 39; зр.: Каталог 1906-1912, арк. 140, № 929), що й досі зберігається в колекції Полтавського музею. Виходячи з опису знахідок, рештки сельбища, перекриті нашаруваннями козацького часу, належали до числа надзаплавних поселень бабинської і зрубної культур бронзового віку, містили окремі матеріали доби раннього заліза та середньовіччя (Там же, № 930-931).

Курган у саду В.А. Щербачової (рис. 1: 7). Навесні 1887 р. в саду маєтку В.А. Щербачової, під час копання ям для дерев, на незначній глибині були виявлені рештки поховального комплексу та одна з пізніх знахідок, що містилися у невеликому розораному насипу висотою не більше 0,5 м. Це були ліпна посудина банкової форми поганого випалу на пласкому дні, з дещо розведеними назовні вінцями у формі чаші, висотою 15,2 см, а також гончарний глечичок-монетка «типу тиковки», заввишки 12,7 см (Щербачёв 1894, с. 40). Опис останнього зберігся в старому «інвентарі» надходжень Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства: «горщик у вигляді «кубишки» з відбитою ручкою, розписаний смугами бурої фарби, зроблений на крузі. Курган в саду В.А. Щербачової. 1887 р.» (Каталог 1906-1912, арк. 138, № 912).

Отже, місце знахідки спробували дослідити, запросивши влітку для консультування розкопок полтавського археолога й етнографа І.А. Зарецького (1857–1936), який і керував роботами молодого аматора (Кулатова, Супруненко 1991, с. 47-48). Під дерновим шаром в центрі кургану, що досліджувався «колодязем» (квадрат близько 2 × 2 саж.), виявлені два сусідні впускні поховання, здійснені у зібганій позиції, з орієнтацією головою на північ. Поряд із кістками черепа в першому з них трапилися

фрагменти зруйнованих корозією бронзових сережок, в ногах – розвал ліпної посудини і скребачка з кременю (Каталог 1906-1912, арк. 135-136, №№ 892-894). У ногах другого похованого знаходилася ціла ліпна посудина близько 17,8 см у висоту та уламки ще одного ліпного орнаментованого горщика, схожого на «малоросійську макітерку» (Щербачёв 1894, с. 41; Каталог 1906-1912, арк. 135-136, №№ 891, 892). Обидва поховання, вірогідніше за все, були залишені носіями зрубної культури і належали до числа впускних комплексів кургану, рештки якого на разі не збереглися. Можливо, цей насип розташовувався на північній околиці села, де за даними карти середини ХІХ – початку ХХ ст. розміщувався доволі великий сад (Карта 1918-1924а).

Про старанність проведення розкопок свідчили збирання їх учасниками окремих уламків посуду в масиві насипу та збереження останніх, зокрема: черепків від амфори «цегляного кольору» й орнаментованого фрагмента ліпної посудини (Каталог 1906-1912, арк. 138, №№ 911-912). Хоча поховальна споруда так і не була остаточно досліджена через наявність садових насаджень.

Гостра могила (рис. 1: 6). Розкопки кургану проводилися аналогічним чином, на межі Кременчуцького і Кобеляцького повітів у Пісківській волості, за дві версти на північний схід від Верхньої Мануйлівки, на землях поміщиці Орлової. Курган займав мисоподібний край другої тераси лівого берега, мав у висоту понад 4 м і діаметр більше 20 м, свого часу зберігав конічну форму, а на час досліджень – розорювався.

Картографічні джерела не зберегли інформації про курган із такою назвою. Проте наведений опис цілком підходить до кургану, що розміщений за 2,5 км на північний схід від Верхньої Мануйлівки, на краю схилу тераси з максимальним її підвищенням, безпосередньо на межі

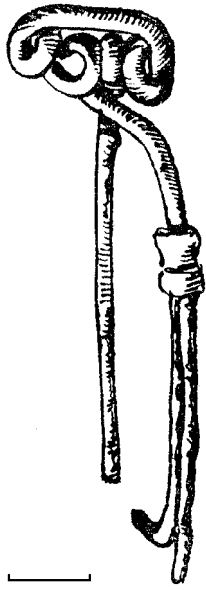

Рис. 3. Верхня Мануйлівка, с. Гостра могила, поховання 1. Розкопки Ю.В. Щербачова та І.А. Зарецького, 1887 р. Фібула. Бронза (за: Рудинський 1928).

земель сучасних сільських рад, а також повітів та волостей кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Пісківської Кременчуцького та Хорошківської Кобеляцького повітів) (Список 1913, с. 2-43). Цей насип позначений і на картах, з відносною висотою 3 м (наприкл.: Карта 1991). На жаль, він ще ні разу після свого дослідження так і не оглядався археологами.

У верхній частині насипу на незначній глибині виявлене ранньосарматське поховання 1, що досліджувалося відразу ж під орним шаром. За розташуванням кісток скелету зафіксована випростана на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками, позиція небіжчика, зорієнтованого головою на північний захід. Струхлі останки і розвал черепа були пошкоджені оранкою. Поряд із шийним відділом похованого виявлена бронзова середньолатенської схеми гладка дротова скріплена фібула, ніжка якої приєднана до спинки за допомогою гофрованої муфти (так званої скрепи), з відламаним приймачем, чотиривитковою пружиною з верхньою тятивою. За В.В. Кропотовим, фібула належить до групи 2, серії І, варіан-

ту 1 фібул середньолатенської схеми (рис. 3), що датуються останньою чвертю – кінцем ІІ – першою половиною І ст. до н. е. (Амброз 1966, с. 13, 21; Кропотов 2010, с. 43, 45).

У публікації про розкопки курганів поблизу Верхньої Мануйлівки Ю.В. Щербачов порівняно детально описав знахідку і відніс її до групи бронзових фібул «la Tene» (Щербачев 1894, с. 41). Слідом за ним впродовж майже століття дослідники, часом не маючи навіть зображення застібки, вміщеного лише в рідкісній роботі М.Я. Рудинського (Рудинський 1928, с. 55, табл. VIII: 18), зачисляли її до середньолатенських виробів чи, принаймні, пов'язували поховання з комплексом, де містилися предмети зарубинецького інвентарю (Там само, с. 48; Махно 1955, с. 82; Махно, Самойловський 1959, с. 21, № 62; Шукін, 1994, с. 153; Кухарская, Битковський 1994, с. 113-114; Терпиловський 1998, с. 44; Кулатова, Супруненко 1999, с. 141-142; Обломський 2003, с. 14). Проте, як зрозуміло з архівних та опублікованих даних, з долученням єдиної речової знахідки з поховання 1 (Каталог 1906-1912, арк. 136, № 895), воно виявилось типовим і рядовим впускним поховальним комплексом кінця ранньосарматського часу, датованим, на наш погляд, першою половиною І ст. до н. е.

Поховання 2 (невизначене) мало на глибині близько 2 м від рівня вершини кургану невиразні рештки дерев'яного перекриття, з наявністю в заповненні окремих вуглин. Захоронення було влаштоване в основі насипу, над залягаючим нижче материковим піском. Скелет похованого знаходився подібно до першого захоронення: випростано, головою на північний захід. Слідів ями не простежено (!?). Знахідки відсутні. Дослідники звернули увагу на масивні і добре збережені кістки небіжчика «середнього зросту», з ознаками чоловічої статі (Щербачев 1894, с. 41).

Саме згадка в опублікованій звітності вуглин і бронзової фібули з поховання 1 була сприйнята М.Я. Рудинським в якості свідчення певних рис обряду «латенського часу» – «трупопокладення, яке відноситься до доби Латени» (*Рудинський 1928, с. 48*), а далі використовувалася дослідниками як одна з паралелей із сарматсько-зарубинецькими поховальними старожитностями з вогняним ритуалом, на кшталт опублікованого в кінці ХХ ст. комплексу з кургану поблизу Лозівка на Правобережжі Дніпра (*Бітковський 1992; Кухарская, Бітковський 1994*).

Культурно-хронологічна атрибуція захоронення 2 на разі проблематична. Недостатньо підстав вбачати в ньому впускний ранньосарматський комплекс, адже відсутні відповідні предмети супровідного інвентарю. Між іншим, поховання могло бути здійснене і носіями пізньоенеолітичних культур або інгульської катакомбної культури, а невиразне перекриття – більш характерне для решток погано збережених накатників поховань первісних енеолітичних насипів чи залишків заслонів катакомбних могил, з присутністю у заповненні вуглин.

Курган, враховуючи розміри, так і не був досліджений навіть до половини.

Розкопки 1889 р. були продовжені Ю.В. Щербачовим, за наявності відкритого листа, виданого на клопотання Московського Імператорського Археологічного товариства (*Дело 1890, арк. 1-2 зв.*), і мали на меті дослідження трьох курганів у межах Пісківської волості Кременчуцького повіту.

Курган № 1 (рис. 1: 9) знаходився на землі селянина Риженка, неподалік від Верхньої Мануйлівки, і був розтягнутий розорюванням, здіймаючись на висоту 1,4 м. Розкопки, за свідченням їх автора, – «дали досить невтішні результати». На рівні близько 10 см вище материка були знайдені окремі кістки коня (ключиця й уламки ребер), а під ними – шар залиш-

ків дерева товщиною близько 1 см (*Каталог 1906-1912, арк. 137, № 903*), що перекривав розрізнені кістки людини, котрі містилися в материковому піску. Решток черепа і знахідок у дослідженій частині насипу не було виявлено. Вірогідно, дослідник натрапив на пошкоджене земляриями бабинське чи зрубне поховання, після чого полишив проведення розкопок.

Курган № 2 (Гречухова могила) (рис. 1: 14) на землі селянина Гречухи, далі на південний захід від села, мав висоту близько 2 м і діаметр – до 20 м, вірогідно, розорювався. На глибині 0,7 м від вершини насипу в його центрі виявлені окремі зотлілі кістки людини, уламок кам'яної таці (тарелі), виготовленої з пісковика, цілий ліпний «грубої роботи» горщик, керамічне пряслице, дрібні уламки ліпного посуду і «товстий ... червоного кольору, з чудово випаленим черепком» фрагмент стінки гончарної амфори. На глибині близько 1,4 м, на площі понад 0,5 м², прослідкований тонкий шар дрібних вуглинок, нижче, приблизно, на рівні 2,1 м від вершини кургану, – великий шматок вохристої глини і невеликий шматочок «відмінних рум'ян». На межі з материком знайдені окремі кістки людини, перемішані з кістками коня (*Щербачев 1894, с. 42; Каталог 1906-1912, арк. 136-137, №№ 897-902*). З огляду на результати досліджень, розкоп натрапив на жіноче поховання скіфського часу зі слідами пограбування, що і засвідчено винесеними до верхньої частини насипу знахідками. Уявлення про характер поховальної споруди з наявних відомостей скласти важко, проте, цілком імовірно, що це було захоронення в підбої, котре можна датувати V–IV ст. до н.е. Місцезнаходження насипу цього кургану точно невідоме.

Курган № 3 (Попенкова могила) (рис. 1: 13), частково розкопаний у центральній частині, розміщений на землі

селянина Попенка, мав висоту понад 4 м та діаметр 20-25 м, був задернований.

Поховання 1, впускне. Під дерном виявлений скелет людини, похованої в зібганому положенні на правому боці, головою на схід, з розворотом лицевого відділу черепа до півночі. Під розвалом останнього знаходилися фрагментовані рештки ліпної тонкостінної посудини чорного «блискучого» кольору (лискованої – авт.), «за формою схожої на ... макітру», яку реставрувати не вдалося (*Щербачёв 1894, с. 42*). Саме відомості про знахідку уламків лискованої тонкостінної посудини і відповідність критеріям, що характеризують богуславсько-білозерську обрядовість, дають можливість припускати належність поховального комплексу до групи «пізньозрубних», на сьогодні – постзрубних або богуславсько-білозерських поховань пізнього бронзового віку (*Ромашко 1999, с. 121-122*).

Поховання 2, впускне, зрубне чи бабинське, знаходилося на південь від першого, на глибині 0,7 м, зберегло рештки, певно, прямокутної за формою ями, в нижній частині чорноземного заповнення якої на площі близько 0,5 м² залишався фрагмент просілого дерев'яного накатника, під яким виявлені два ліпні горщики – один схожий «на макітру», висотою 20 см, другий – типу «зрізаної кружки», заввишки 11,2 см. Положення кісток скелету засвідчувало зібгану позицію похованого на боці, з підігнутими ногами. Дані про орієнтацію та деталі в розміщенні верхніх кінцівок відсутні. До Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства надійшли відреставрований ліпний неорнаментований горщик та уламки з розвалу іншої ліпної посудини (*Каталог 1906-1912, арк. 137, №№ 904-905*).

Поховання 3, катакомбне, вірогідно, впускне. Містилося в рештках дослідженої «круглої» в плані форми камери, вміщеної до масиву материкового су-

глинку на глибину близько 4,6-4,8 м від вершини кургану. Основа катакомби по дну мала діаметр 2,0 × 2,1 м, була заповнена просілим зверху чорноземом. Похований викладений на спину, головою на схід, руки випростані вздовж тулуба, ноги підігнуті в колінах у лівий бік у незначно зігнутому положенні. Поховання безінвентарне, можливо, інгульської катакомбної культури.

Ю.В. Щербачов, за результатами розкопок, зазначав, що впускні поховання біля вершин насипів Гострої і Попенкової могил були вміщені до надбудованих населенням наступних епох курганів, зведених над більш давніми захороненнями в їх основі (*Щербачёв 1894, с. 42*). Щодо культурно-хронологічної атрибуції поховальних комплексів у публікації їх результатів авторська точка зору не наводилася.

Кургани №№ 2 і 3, – Гречухова і Попенкова могили (*Щербачёв 1894, с. 39*) могли знаходитися поблизу хуторів їх власників. Так, на картах середини ХІХ – початку ХХ ст. хут. Гречків (Гречух) розміщувався уздовж тракту, трохи південно-західніше хут. Дяченко, а хут. Попенків – за 4 км на південь від останнього, між солоними озерами (*Карта 1918-1924а*).

Після проведення розкопок і надання звітності, брати не полишили своїх археологічних пошуків, відновивши останні влітку 1890 р. вже за ініціативи А.В. Щербачова. Ці роботи проводилися без отримання відкритого листа, на приватних землях, і не консультувалися І.А. Зарецьким, тому знайшли відображення лише в записах рукописного «Каталогу» Полтавського музею й опублікованому повідомленні про ці розкопки М.Я. Рудинського (*Рудинський 1928, с. 40, 48, 50*). Поки що єдиним джерелом, що засвідчує їх проведення, виступають знахідки, частина з яких збереглася, та рукопис «інвентарю» Археологічного

відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства.

1890 р. біля хут. Дяченки Пісківської волості Кременчуцького повіту – сучасного с. Дяченки Мануйлівської сільської ради, а точніше, у місцевості південніше теперішнього населеного пункту (де наразі розміщені кілька старих кладовищ), на південь від старого тракту і сучасної автомагістралі (*Карти 1918-1924а; 1991*), досліджувалася верхня частина насипу великого задернованого кургану – *Дяченкової могили* (рис. 1: 12). Його висота перевищувала 3 м, а діаметр – 50 м. Виявлені два впускні поховання.

Перше з них – *поховання 1* – належало до числа захоронень фіналу ранньосарматського часу. Яма не простежена, глибина залягання останків не перевищувала 0,3 м. Положення кісток скелету похованого засвідчувало випростану горілиць позицію на спині, з орієнтацією у північному секторі. Поховання супроводжувалося неорнаментованим ліпним низьким невеликим горщиком-курильницею-конічної форми та дещо більшою ліпною посудинкою з відведеними назовні вінцями, добре виділеною шийкою і видовженими вертикально розташованими продовгуватими наліпами з чотирьох боків, поверхня якої була заглажена (рис. 4; 8). Цей горщик має певні відповідники, за формою та профілюванням, як у пізньоскіфській кераміці середньодніпровських типів, так і серед ліпних форм зарубинецького посуду (*Пачкова 2006, с. 174, рис. 62*). Хоча наявність видовжених виступів-наліпів зближує його з керамікою саме сарматських поховань I ст. до н. е. Верхнього і Нижнього Подоння (*Максименко 1998, с. 217, рис. 34; Медведев 2008, с. 162, рис. 11: 3*). Поряд знаходилися уламки двох залізних наконечників на списи, а також вічкова намистина з білого непрозорого скла з трьома синіми вічками (*Каталог 1906-1912, арк. 137-138, №№ 907-910*), кот-

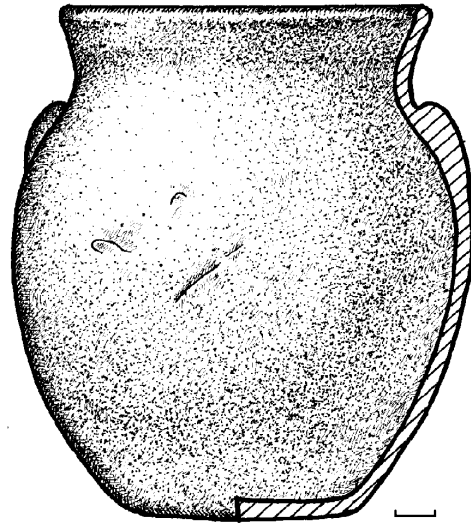

Рис. 4. Верхня Мануйлівка – Дяченки, сс. Дяченкова могила, поховання 1. Розкопки Ю.В. і А.В. Щербачових, 1890 р. Горщик ліпний (за: *Старожитності 2004*).

ра, вірогідно, належала до числа прикрас одного з варіантів 26 типу вічкового намиста з багатоколірного скла, за К.М. Алексеевою. Переважна більшість подібного намиста різних розмірів датується II ст. до н. е. – початком I ст. н. е. (*Алексеева 1975, с. 59*).

Неподалік з описаним виявлені рештки ще одного – *поховання 2*, зрубної культури. Поряд із «зібганим кістяком» трапився ліпний порівняно великий горщик з багатою прокресленою і накольчастою орнаментациєю (рис. 9), опублікований М.Я. Рудинським (*Каталог 1906-1912, арк. 137, № 906; Рудинський 1928, табл. III: 15*).

За результатами розвідок І.С. Мельникової 1987 р., насип Дяченкової могили локалізований на південно-східній околиці с. Верхньої Мануйлівки. На сьогодні цей курган має висоту близько 3 м і діаметр 60 м, зберігає два задерновані котловани глибиною 2,0-2,5 м і діаметром 10-15 м (*Мельникова 1987 зв., арк. 41: гр. I курган 1, рис. 122*). Хоча наявність розораних викидів («вусів»-?) поряд може свідчити і про селітроварницьке

походження руйнувань. Близькість цього насипу до Верхньої Мануйлівки, а не до Дяченки (тоді хутора), ставить під сумнів спробу наведеної вище локалізації.

Курган № 2 (рис. 1: 10), розташований в ур. Солонці, на лівобережжі Псла, також розкопувався лише на вершині насипу. Із досліджених поховань до музейної збірки потрапили: «хлібоподібний» камінь, вірогідно, розтирач, ліпний горщик у вигляді «макітри», виявлений в розвалі під час розкопок, невеличкий ліпний горщик, розширений до верху (*Каталог 1906-1912, арк. 138, №№ 913-914, 916*), які можна пов'язувати з дослідженими зрубними впускними захороненнями. Ймовірно, з одного із них походив і ліпний горщик «у вигляді квіткового вазону» (*Там же, № 915*).

Місцезнаходження ур. Солонців на сьогодні не локалізоване. Швидше за все, знаходилося в районі сучасних сс. Харченки, Цибівка та Гайове, де є численні оголення солонців. У прибережній смузі лівобіччя Псла та на правобережжі ріки їх взагалі невідомо.

У **кургані № 3** (рис. 1: 3) в ур. Бурти, що вивчався аналогічним чином, виявлені кілька зрубних поховань, серед інвентарю яких містилися зразки ліпного посуду: частина горщика, орнаментованого прокресленими зигзагами, цілого – із зигзагоподібною лінією та посудини «типу чашки» (рис. 10). Остання, вірогідно, введена до наукового обігу за фото у публікації М.Я. Рудинського (*Рудинський 1928, табл. III: 18*). Одне зі зрубних захоронень супроводжувалося уламками бронзової дротяної сережки (*Каталог 1906-1912, арк. 138-139, №№ 918-921*).

На ділянці лівого берега Псла навкруги Великої Мануйлівки відомий цілий ланцюжок майданно-курганних комплексів (5), хоча жоден з майданів не знаходиться в околицях села. Більшість з

них розташовані у межах колишньої Хорошківської волості Кобеляцького повіту, а ще один – поблизу с. Пісок (*Мельникова 1987, арк. 39-45*), тобто, на значній віддалі від місця проведення досліджень 1890 р. Саме тому, здається, ур. Бурти необхідно шукати на правому березі ріки. Найвірогідніше, що ця місцевість могла бути розміщена поряд значного селітроварницького об'єкту – Могили Жаданової або Федоренської, оточеної численними рештками значних за розмірами бургтів трохи північніше с. Заможного. Навіть на топографічних картах ця ділянка відображена як скупчення насипів видовжених відвалів ґрунту (*Карта 1982-1984; 1991*). А єдиний майдан в окрузі Верхньої Мануйлівки був добре відомий Ю.В. Щербачову як «городище» і носив назву Лютерова або Соломина могила (*Щербачев 1894, с. 39*).

З досліджень **кургану № 4** (рис. 1: 8) – Лупиної могили в ур. Дубки (на сьогодні місцезнаходження точно не відоме), походять уламки ліпного орнаментованого горщика, розвал бронзового браслету «з кульками на кінцях» і «чашечкоподібна намистина» бурого кольору (*Каталог 1906-1912, арк. 138-139, №№ 918-921*). Вони можуть належати до решток інвентарю так і не дослідженого поховання скіфського часу.

Курган № 5 (рис. 1: 4) розкопувався в ур. Глибоке, поблизу кол. хут. Глибокого – сучасного с. Глибокого Заможненської сільської ради Глобинського району на правобережжі Псла. В «Каталозі» Археологічного відділу зі знахідок в його масиві відзначені ліпний «горщик з вибитими краями» та горщик у вигляді «глека цегляного кольору, красиво орнаментований (склеєний), із недоставанням багатьох частин» (*Каталог 1906-1912, арк. 139, №№ 924-925*).

Свідченням того, що брати Щербачови збирали випадкові археологічні знахідки в окрузі, виступають окремі з них,

знайдені у Припсіллі, зокрема, «чашко-подібний» ліпний горщик з *кургану № 1* в *ур. Гора Латишева* поблизу Броварків, можливо, виявлений під час спроби досліджень 1891 р. (*Там же, № 926*), гончарні черепки новітнього часу, знайдені випадково «у західній западині» кургану «Столпової могили» 1890 р. і кераміка з решток давньоруського та пізньосередньовічного укріплення в Манжелії – «Манжеліївського замковища» або Церковної гори (*Каталог 1906-1912, арк. 139-140, №№ 927-928*).

До речі, гора Латишева біля Броварків (с. Броварки Манжеліївської волості Кременчуцького повіту, сучасне – с. Заможне з 1964 р.) позначена на дрібно-масштабній карті південніше населеного пункту як ур. Лопашева гора – мис на краю корінного берега (*Карта 1982-1984*) і добре відома сучасним жителям села. Курган «Столпова могила» знаходився вздовж дороги від сс. Заможного до Манжелії, дещо на північний схід від с. Вітків (Вітки) (*Карта 1918-1924а*). На сучасній топографічній карті помітно, що цей насип є залишками майдану з парою «вусів» (*Карта 1982-1984а*). Саме заглибини котловану від вибирання ґрунту й оглядалися Ю.В. Щербачовим. Цей майдан із розмірами 3 × 50 м обстежувався чверть століття тому (1986 р.) Л.М. Луговою, яка відзначила залишки вибирання ґрунту напівкільцем із заглибиною близько 2,5 м, описала збережений центр насипу та два бурти на південь від нього (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 31, № 13, рис. 121*).

У кінці ХІХ ст. колекція братів Щербачових була передана до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, впродовж 1910-1911 рр. інвентарні записи про її надходження відклалися в «Каталозі» музею, а в Полтавському краєзнавчому музеї збереглася майже половина знахідок у дещо депаспортизованому стані.

Отже, перші і певною мірою задокументовані археологічні дослідження курганів у Нижньому Припсіллі кінця ХІХ ст. дозволили отримати уявлення про масову присутність в їх насипах впускних зрубних поховань населення доби пізнього бронзового віку (на час розкопок ще не визначених у культурно-хронологічному плані), позначили існування в мікрорегіоні поховань скіфської та сарматської епох (*Рудинський 1927, с. 152*), останні з яких згодом стали приводом до вивчення сарматсько-зарубинецьких контактів у Середньому Подніпров'ї на рубежі ер (*Шукин 1994, с. 153; Кухарская, Битковский 1995, с. 113-116; Терпиловський 1998, с. 44*).

Певним чином мали відношення до вивчення пам'яток археології басейну Псла і ґрунтознавчо-ботанічні дослідження Докучаєвської експедиції 1889-1890 рр. (*Супруненко 1998, с. 108*). Учасник робіт, відомий природознавець і майбутній академік, дослідник Кременчуцького повіту В.І. Вернадський (1863-1945) зібрав значний масив даних до картографування курганів і майданів на території повіту, місцезнаходжень на них кам'яних половецьких стел, котрі планував видати окремою науковою працею (*Документи 1993, с. 124-126*). Відомо, що наслідком його обстежень стало укладання карти цих пам'яток, де були позначені і скупчення курганів у пониззі Псла, і наявність кількох половецьких кам'яних «баб», у тому числі в Єривівці та Горішніх Плавнях. Шкода, що ця карта безслідно зникла з архіву Полтавського музею за часів громадянської війни (*Кигим 1989, с. 85; Старожитності 2004, с. 18*).

У контексті згаданих обстежень цікава й історія однієї зі знахідок, що на сьогодні зберігається в колекції Кременчуцького краєзнавчого музею. Це відома за публікаціями половецька кам'яна стела (*Старожитності 2004, с. 115-116, фото на кол. вкл. 1; Маєвська, Удовиченко 2004,*

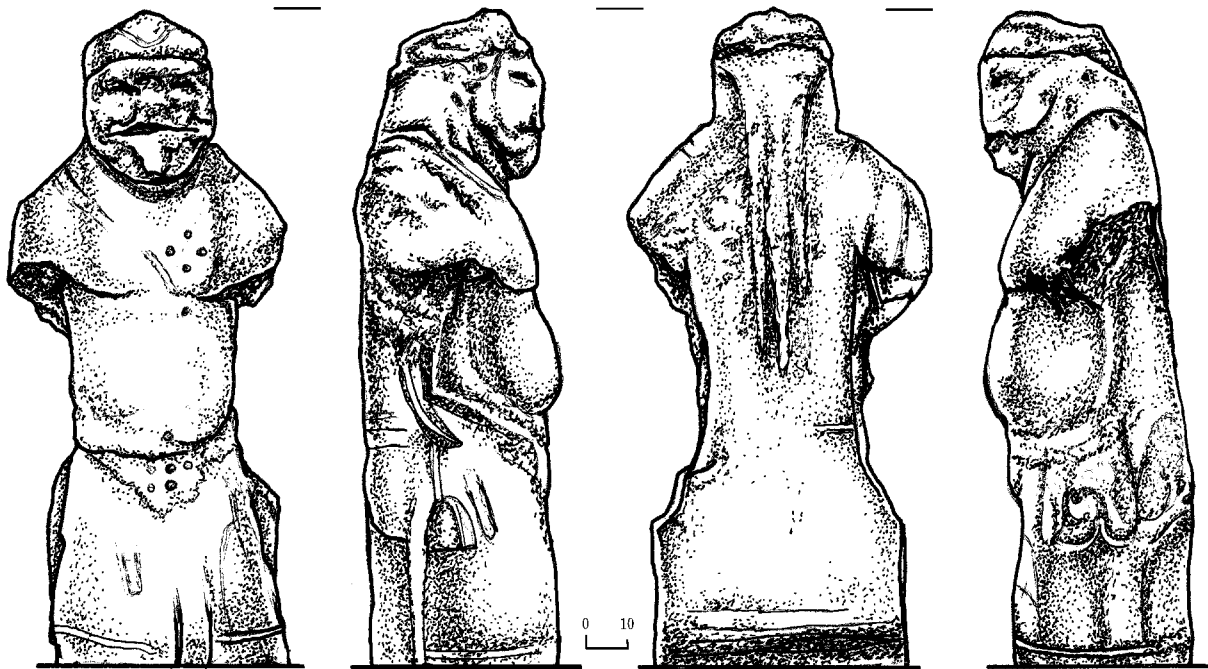

Рис. 5. Єристівка, с. Половецька стела. Пісковик (за: Маєвська, Супруненко 2006).

с. 3 обкл.) з с. Єристівки Пришибської сільської ради Кременчуцького району, розташованого на вододілі рр. Псла, Лизьки і Сухого Кобелячка. Свого часу вона стояла на одному з курганів на схід від села в бік Кобелячка, у володіннях князя М.А. Єристова. Існують відомості про наявність в околицях Єристівки якщо не кількох, то ще однієї подібної статуї та зацікавлення ними В.І. Вернадського під час проведення обстежень території Кременчуцького повіту (*Слово 1993, с. 29-30*). Збереглися перекази місцевих жителів та усні свідчення Г.О. Сидоренко, що одну з цих скульптур на возах волами «тягли аж до Диканьки» (*Маєвська, Супруненко 2006, с. 274*). Зафіксовані й повідомлення, що з кургану, відомого за сучасними розвідками як насип II в околицях Єристівки (*Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, с. 30, № 46*), у свій час знімали «якесь каміння, в т.ч. із зображенням голови людини», котре використали для фундаментів ферми.

Цілком імовірно, що такі оповіді засвідчують факт знищення решток ще однієї половецької скульптури та каміння від вівтаря, що лежало поряд (*Маєвська, Супруненко 2006, с. 274*).

У будь-якому разі, одна з кам'яних скульптур була перевезена як окраса парку зразкового маєтку князя М.А. Єристова до Великих Будищ, неподалік від Диканьки, що сталося наприкінці 1890-х рр. чи трохи пізніше, а через півстоліття вона ж була доставлена до Полтавського краєзнавчого музею (інв. № ПКМ. 136331, А. 1374). Коли велася підготовка до відкриття експозиції відродженого Кременчуцького історико-краєзнавчого музею, скульптуру передали до Кременчука (*Акт передачі ПКМ від 30.06.1969 р.*). Щоправда, стелу не змогли внести до приміщення музею, тому залишили бовваніти біля центрального входу, де вона стоїть і сьогодні.

Наведемо кілька слів у плані опису цієї досить цікавої пам'ятки, пов'язаної

за місцезнаходженням з поховальними старожитностями пониззя Псла. За іконографічним типом – це сидяча чоловіча скульптура, розміщена на підставці, що передана з боків за допомогою рельєфних деталей (рис. 5). Обличчя (пошкожені заглибини очей, залишки носа, сліди канавки рота) має типові кипчацькі риси, яким при всій схематичності зображення надано певних індивідуальних іконографічних ознак. Голова ідола низько посаджена, масивна, вбрана у гостроконечний шолом типу I зі слідами передачі прикрас у вигляді рельєфних валиків, з-під якого на спину спускаються три коси (тип I, за С.О. Плетнєвою) (Плетнєва 1974, с. 96). На шиї – намічена рельєфна дротяна гривна.

Стела вирізьблена зі складеними на животі руками, що відбиті. До рук вміщена характерна циліндрична посудина, традиційна для більшості кочівницьких скульптур. Верхня частина рук відділяється від тулуба прорізами, від яких zostалися сліди на боках стели. Наявні також лінії, що передавали нагрудні ремні з бляхами. Одяг модельований за допомогою низького рельєфу і прокреслених ліній, що обмежують на рівні колін краї піл каптану. Цікавими є добре прокреслені деталі наплічної накидки чи широкого коміра, що спускається по руках до середини плеча. Каптан підперезаний вузьким поясом, що одночасно служить основою для підвішування повсякденних речей: торбинки-гаманця, кресала і точильця, наявних на більшості половецьких статуй (Плетнєва 1974, с. 81-97; 2003, с. 153-155; Телегін 1991). Зліва помітне зображення сумки-кишені з фігурним клапаном та овального предмета типу музичного інструменту.

Розміри скульптури становлять: висота (від рівня встановлення) – 150 см, максимальна ширина – 61 см, товщина – 42 см. За класифікацією С.О. Плетнєвої, скульптура належить до типу III А,

а за типологією Л.С. Гераськової – до масиву В, типу 22, що датується серединою – кінцем XII ст. (Плетнєва 1974; Гераськова 1991, с. 40-42).

Напевне, опис найбільш багатий в іконографічному відношенні половецької стели, з виявлених на території Полтавщини, був би недоцільним в історіографічному розділі, проте, його вміщення зумовлене кількома причинами. По-перше, це тільки друга половецька скульптура в межах краю, для якої більшменш точно встановлене її первісне місцезнаходження. По-друге, вона має безпосереднє відношення до поховальних пам'яток Нижнього Прип'ялля як частина вівтарного комплексу, розташованого на вже зруйнованому кургані. А, по-третє, з нею пов'язана не тільки тривала і цікава «музейна» історія, а й вчинення певних сакральних дій у «боротьбі з нечистою силою» (Маєвська, Супруненко 2006, с. 275).

Обличчя скульптури на сьогодні оббите і спотворене. Особливу цікавість викликає наявність на стелі (грудях і животі) добре намічених 5-7-ми круглими ямками діаметром 2,5-3,4 см та глибиною 1,2-2,8 см, двох прямих хрестів. Їх можна розглядати як свідчення існування свого часу в Єриствіці своєрідного культу давньої статуї і поклоніння їй за нової доби української історії. Не виключено, що для «призупинення дії сил істукана» місцевим священиком та його служками у XIX ст. й були нанесені такі два хрести (рис. 5). Поклоніння простих селян перед «кам'яними бабами» описане рядом авторів позаминулого і минулого століть на території сусідніх з Полтавщиною губерній.

Таким чином, з пониззя Псла походить й одна з рідкісних пам'яток перебування на степових ділянках Придніпровського Лівобережного терасового лісостепу окремих родів половців у другій половині XII ст., що має доволі цікаву музейну історію.

З початку ХХ ст. відомим полтавським істориком та статистиком Л.В. Падалкою (1859-1927) була здійснена спроба обліку курганів у масштабах губернії. У своїх студіях учений спирався на видані у Москві Полтавським губернським земством топографічні карти «триверстовки», а також повідомлення за анкетами з місць, надіслані до Статистичного бюро Полтавського губернського земства (Кулатова 1997, с. 110). Матеріали статистичного опису були зведені у таблиці для наочного уявлення про густоту і поширення давніх поховальних пам'яток, а разом із тим, враховування їх конкретного місцезнаходження в контактній зоні на стику «Нижньо-Посульсько-Псільських та Псільсько-Ворсклинських степів». До роботи були включені статистичні дані про наявність курганів на Кременчуччині загальним числом понад 180 насипів з висотою більше 2 м, а загальна їх кількість становила – 275, з яких «поодиноких» було враховано – 99, у складі груп – 176 (Падалка 1914, с. 147, 157-158, 170).

Обстеження курганів та майданів у пониззі Псла 1907 р. провів і відомий український археолог та історик, уродженець Полтавщини В.Г. Ляскоронський (1859-1928). Він фіксував добре збережені насипи давніх могил вздовж лівого берега Дніпра від його пониззя до місця впадіння Ворскли (Супруненко 1999, с. 210, 234 і наст.), описав поблизу «Низянської» паромної переправи через Псел на правобережних пісках залишки поселення доби пізнього бронзового віку, рештки ще одного різночасового селища у кол. с. Золотнишиному (Ляскоронський 1909, с. 23, 24), вірогідно, на разі відомого як багаточасове поселення ряду епох із назвою Золотнишине I (Звід 2008, с. 64-65, № 26). До речі, дослідник відзначав зручність існуючої переправи в Низах та її ймовірне використання у попередні епохи (Ляскоронський 1911, с. 2, 24).

Вченим також описаний надзвичайно цікавий факт відкриття у зруйнованому кургані поховання в кам'яній скрині доби раннього бронзового віку на хут. «Горішнього Десятку» неподалік с. Пришиб Кременчуцького повіту (Старожитності 2004, с. 21). Там, на місці «Горішньої чи горілої церкви», що стояла на вершині кургану, селяни збиралися побудувати нову. Під час знесення насипу в його центрі мешканці хутора знайшли п'ять великих кам'яних плит, площею близько 4 м² і товщиною 0,4-0,6 м. «Чотири плити стояли сторчма, утворюючи ... своєрідний ящик (кисту), а п'ятим каменем цей ящик був накритий зверху». Для витягання гранітних плит використовувалися воли, а каміння, переколоте будівельниками, лягло в основу спорудженого фундаменту церкви. Селяни повідомляли вченому, що під час цих «розкопок», здійснених наприкінці 1890-х рр., «знайшли якісь цінні речі», що були втрачені (Ляскоронський 1909, с. 24-25).

Невеликі розкопки та розвідки в межиріччі Сули і Псла, а також в пониззі останнього здійснив 1915 р. згодом відомий український учений, тоді завідувач Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства В.М. Щербаківський (1876-1957). Він розкопав частково зруйнований під час розширення Устимівського дендропарку І.І. Устимовича курган з похованням зрубної культури, з якого походив виразний ліпний горщик з мандровим орнаментом (рис. 6; 26), та безінвентарне кочівницьке середньовічне захоронення у випростаному на спині положенні (Супруненко 1990, с. 14), здійснив збори підйомних матеріалів на різночасових поселеннях в околицях сс. Потоків і на шляху до Горішніх Плавнів. У пониззі Псла дослідник мав на меті перевірити факт знахідки гончарного біконічного черняхівського глека, прикрашеного на перегині тулуба фа-

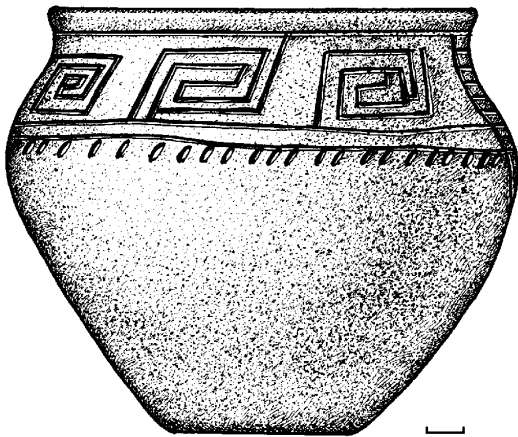

Рис. 6. Устимівка, с. Курган, поховання 1. Розкопки В.М. Щербаківського, 1915 р. Горщик ліпний (за: *Старожитності* 2004).

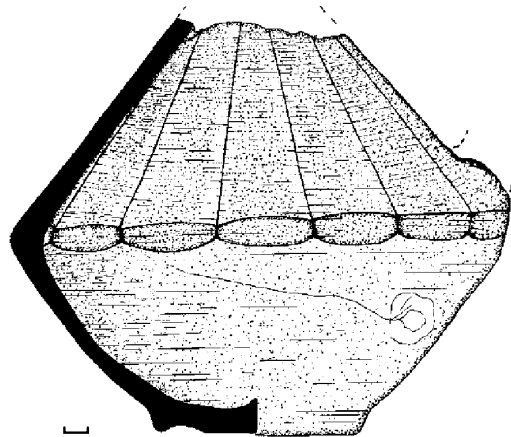

Рис. 7. Горішні Плавні, кол. с. Випадкова знахідка, 1914 р. Частина біконічного гончарного глека (за: *Луговий, Ткаченко* 2003).

сетками – вузькоеліпсоїдними зрізами (рис. 7), виявленого на горішньо-плавнівському сільському кладовищі (*Щербаківський* 1919, с. 97), вірогідно, в насипу зруйнованого кургану. Та остання розвідка не відбулася через погіршення погодних умов. До речі, нижня частина цієї виразної посудини останньої чверті IV – першого десятиліття V ст. н. е. (*Строценць, Шульцце* 2010, с.63-64), що була привезена до Полтави земським службовцем Є.Е. Фисуном влітку 1914 р., на разі експонується в Полтавському краєзнавчому музеї (*Николаев* 1917, с. 7; *Рудинський* 1927, с. 152: пос. 3; 1928, с. 47, табл. V: 14; *Спицын* 1948, с. 65-66; *Махно* 1960, с. 39; *Сидоренко, Махно, Телегін* 1982, с. 59; *Любичев* 2000, с. 155, 174; *Луговий, Ткаченко* 2003, с. 54, 75, рис. 1: 9; *Старожитності* 2004, с. 21).

Роки революції та визвольних змагань не сприяли проведенню археологічних досліджень. Лише восени 1922 р. відомий український археолог, на той час директор Центрального пролетарського музею Полтавщини М.Я. Рудинський (1887-1958), провів розвідки вздовж узбережжя Дніпра та в пониззі Псла в околицях сучасного Комсомольська (*Супруненко* 1990, с. 17). Як наслідок

цих піших обстежень учений виявив «кілька ... [місцезнаходжень] кочівницьких часів.., близько хут. Редута [Редутів] у двох пунктах оглянув селища доби кочев'я», а поряд із озером Барбара, навпроти хут. Золотнишиного (міський пляж сучасного м. Комсомольська), – поселення з керамікою скіфського часу (*Рудинський* 2003, с. 24).

Невеликі обстеження М.Я. Рудинський разом із К.М. Мельник-Антонович здійснили у Припсіллі й у жовтні 1925 р., перебуваючи у відрядженні для з'ясування стану справ зі збереженням пам'яток найдавнішої історико-культурної спадщини (*Старожитності* 2004, с. 23). Під час цієї поїздки вчений, сподіваючись на «цікаві знахідки ... з доби Латени», провів обстеження правобережжя Псла – від Омельника до Манжелії, де відзначив вздовж правого високого берега «низку великих могил, що їх... треба віднести до доби бронзи». А нижче Манжелії, поблизу хутора Троцьків (Троїцьке), на схилі лівого берега р. Манжелійки, виявив невелике селище черняхівської культури (*Рудинський* 1927, с. 152). Як нам здається, розвідка М.Я. Рудинського все ж мала інший при-

Рис. 8. Верхня Мануйлівка – Дяченки, сс. Дяченкова могила, поховання 1. Розкопки Ю.В. і А.В. Щербачових, 1890 р. Горщик ліпний.

Рис. 9. Верхня Мануйлівка – Дяченки, сс. Дяченкова могила, поховання 2. Розкопки Ю.В. і А.В. Щербачових, 1890 р. Горщик ліпний (за: Рудинський 1928). Без масштабу.

Рис. 10. Бурти, ур. Курган № 3. Розкопки Ю.В. і А.В. Щербачових, 1890 р. (за: Рудинський 1928). Без масштабу.

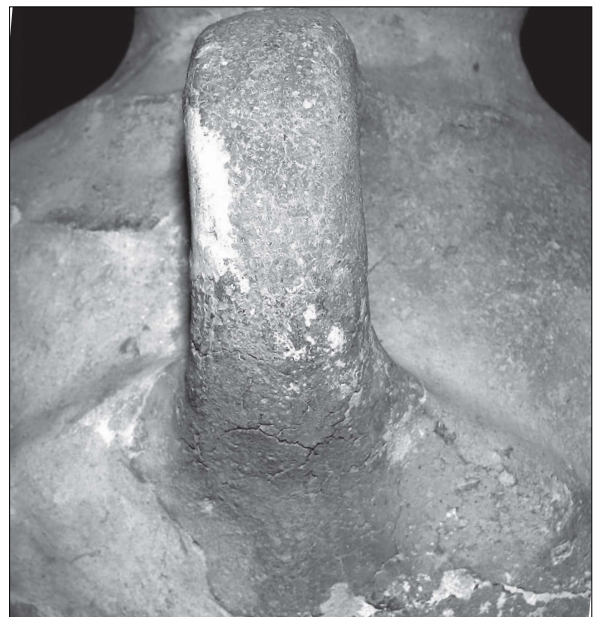
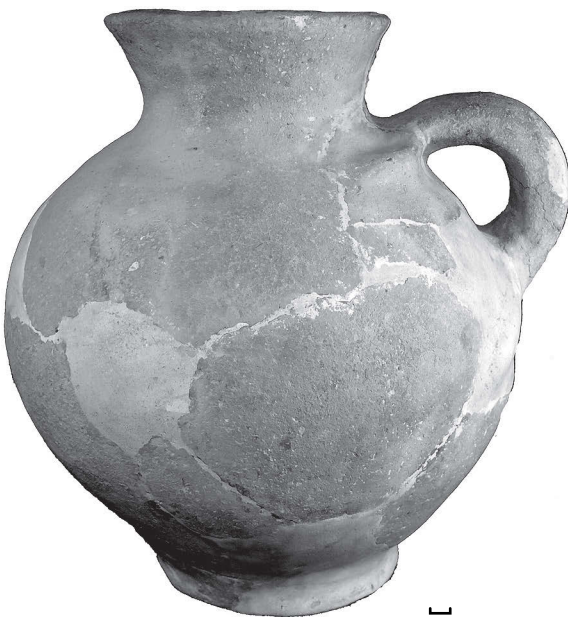

Рис. 11-12. Омельник, с. Випадкова знахідка, 1924 р. Глек ліпний. Фрагмент. Без масштабу.

від, що також знайшло вияв в опублікованому звіті за обстеження. З околиць с. Омельника до Полтавського музею 1926 р. надійшли цілий та уламок ще одного ліпних глеків, що не мали «паралелей у знахідках з Кременчуччини». Вони були знайдені випадково в обриві берега Псла 1924 р. (*Там само*, с. 152; *Тахтай 1928*, с. 284). Саме обставини цієї знахідки і міг встановлювати дослідник, опрацюючи матеріали для першого наукового огляду старожитностей Полтавщини.

Цілий ліпний глек мав пряме, розширене догори вінце, низьку і завужену шийку, кулястий тулуб, з виділеним плоским денцем плиточкою та петлеподібну ручку, підпрямокутну в перетині. Один кінець її був прикріплений під шийкою, другий – до найширшої частини тулуба (рис. 11-12). Основи ручки знизу – на плічках і тулубі – були підсилені відрізками валиків довжиною 5,0-5,5 см та шириною 1,7-2,2 см. Верхня пружка розташована паралельно вінцю посудини – горизонтально, а нижня, – заокруглюючись на кінцях, дещо опускалася донизу. Ще один відрізок відтягнутого і затертого валика направлений вниз від нижнього кінця ручки. Так як збережений в музейному зібранні глек (*Инв. № ПКМ 150, А. 150*) свого часу потрапив до пожежі будинку музею, зчиненої фашистськими вандалами 1943 р., і змінив колір поверхні, наведемо характеристику його тіста за М.Я. Рудинським: «[Посудина] зроблена без гончарного кола з темної глини» (*Рудинський 1927*, с. 152). Висота посудини – 26,5 см; діаметри: вінця – 12,5 см, тулуба – 23,0 см, денця – 11,5 см; перетин ручки – 2,5 × 3,1 см; товщина стінок – 1,00-1,15 см (*Луговий, Ткаченко 2003*, с. 74, 79, *рис. 1: 8*). Поверхня глека добре заглажена, практично, майже до лискування. Опис втраченого уламка іншої посудини наводиться за інвентарним записом «Каталогу Археологічного відділу Музею», вписаного туди рукою

О.К. Тахтая (1890-1963): «Фрагмент глека з низькою шийкою й одігнутими вінцями, роблено з сірої в доброму гарті глини, оперізаного попід плечима двома рівнобіжними заглибленими пасмушками, між яким[и] решітчастий узор із таких самих, тільки вужчих пасмужок. Глибина стінки 0,5-0,7 см» (*Каталог 1914-1941, арк. 148 зв., №№ 3674-3675*).

Р.С. Луговий і О.М. Ткаченко, які опублікували відреставровану посудину (*2003*, с. 74, 79), віднесли час її побутування до фіналу середньосарматської доби, навівши кілька аналогій серед глеків, відомих на Північному Кавказі і в Криму на пам'ятках перших століть н. е. (*Скалон 1941, табл. X; XI; Кастанаян 1958, с. 251, рис. 5; Абрамова 1979, с. 42-43*).

Проте, така атрибуція спиралася на неточно підібрані північнокавказькі і боспорські аналогії. Справа в тому, що згадані в якості відповідників глеку мають повноцінні зооморфні (у вигляді баранів, кабанів і собак) ручки (див.: *Скалон 1941, с. 171-213; Кастанаян 1981*), тоді як у посудини з Омельника ручка є лише схематичною стилізацією зооморфного скульптурного зображення. В цьому зв'язку більш близькі паралелі виявляються серед ліпного посуду I–III ст. н. е. пам'яток пізньоскіфської археологічної культури Криму, хоча і тут існують відмінності. На посуді пізніх скіфів у всіх відомих випадках валикоподібні відростки більш вигнуті чи закручені у спіраль (напр.: *Власов 1997, с. 204-303*).

На думку В.П. Власова, глек з Омельника єднає в собі типово сарматську форму (особливо показові в цьому плані практично співпадаючі за розмірами основа горла і денце) з характерним оформленням ручки, що має короткі рельєфні відростки, котрі імітують лапи та хвіст тварини. Традиція виготовлення ліпного посуду (горщики, кружки і, особливо, глеку) з такими ручками більш характерна для населення Кри-

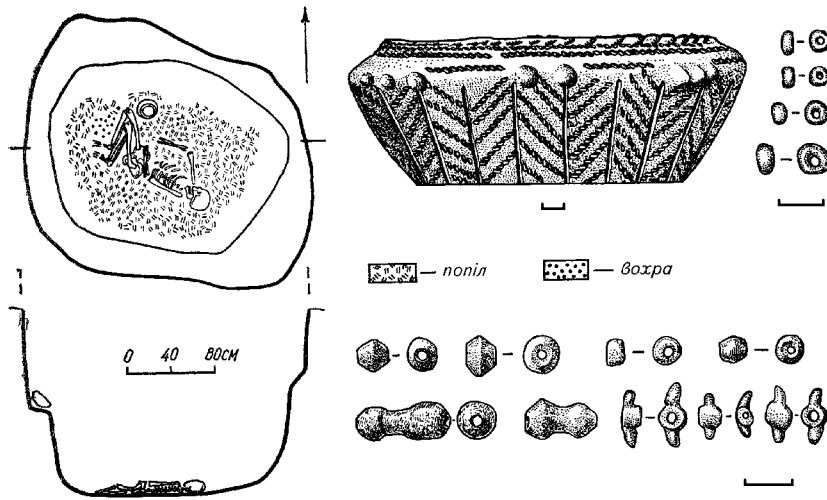

Рис. 13. Компанійці, хут.
Комплекс ранньо-
бабинського поховання.
План і знахідки.
Розкопки Є.В. Махно,
поч. 1960-х рр.
Кераміка, фаянс
(за: Березанская 1986).

му IV – першої половини V ст. н.е., яке вміщувало померлих співплемінників (здебільшого сармато-алан) у таких некрополях як Дружне (Власов 1999), Нейзац (Храпунов 2011) і Лучисте (Айбабин, Хайрединова 2008).

Отже, знахідки глеків з типово кримським способом кріплення ручок належать до кола аланського посуду IV – першої половини V ст. н.е., що міг потрапити до пониззя Псла з кочівниками пізньосарматському часу вже у складі певних мас населення черняхівської культури, здійснених з місць попереднього проживання гунськими походами. Виявлені на Полтавщині глеки є поки що єдиними знахідками подібного типу посуду поза межами Криму (люб'язне повідомлення М.Є. Левади).

1928 р. побачив світ вже згаданий оглядовий нарис М.Я. Рудинського, присвячений археологічному зібранню Полтавського музею, де наведений опис більшості яскравих знахідок з Нижнього Припсілля, в тому числі невеликого багато орнаментованого ліпного горщика катакомбної культури (рис. 16), виявленого випадково в кургані (рис. 1: 11) поблизу хут. (пізніше – села) Ченакали (Ченакалівка) колишнього Бригадирів-

ського (у 1923-1933 рр. – назва Козельщинського) району, неподалік Верхньої Мануйлівки у 1925 р. (Рудинський 1928, с. 39, табл. III: 10).

Цікаво, що на початку XX ст. хутір Ченакалівка входив до складу Хорошківської волості Кобеляцького повіту (Список 1913, с. 41). На карті другої половини XIX – початку XX ст. хут. Чиноколівка позначений за 2 км на схід від хут. Дяченки (Карта 1918-1924а), тобто, майже посередині між останнім і сучасним с. Михайликами, у верхів'ї р. Крива Руда. На сьогодні цей населений пункт уже не існує.

Улітку 1930 р. в Кременчуцькому повіті провів невеликі розвідки завідувач відділом археології Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею І.М. Самойловський (1881-1973). Він обстежив поселенські пам'ятки в гирлі Псла, відкрив кілька селищ черняхівської культури і давньоруського часу, в т.ч. поблизу хутора Суки (Дмитрівка III та ін.), оглянув кургани в околицях Омельника, Крамаренок, станції Потюки і Дмитрівки, біля Великої Кохнівки (Самойловський 1930 зв., арк. 2-5; Старожитності 2004, с. 36; Звід 2008, с. 96, 104, 105, 114, 115).

Чергові обстеження пониззя Псла відбулися вже через 30 років, коли археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна (1919-2011) у 1960-1961 рр. здійснювалися розвідки в зоні заповнення Дніпродзержинського водосховища, що охопили береги Дніпра і нижню течію Псла – від Кременчука до гирла Орелі. В ході цих розвідок від правобережного пониззя Псла до сс. Келеберди і Павлівки учасниками експедиції – відомими українськими археологами Є.В. Махно (1913-1992), В.І. Непріною (Митрофановою), І.Ф. Ковальновою, І.М. Шарафутдіновою, В.С. Драчуком (1936-1989) та ін. було виявлено більше 30 поселень та місцезнаходжень епох неоліту-бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури, доби середньовіччя, давньоруського і післямонгольського часу (Телегін, Махно, Шарафутдінова 1960-61 зв., арк. 3-78; Супруненко 2008, с. 16-17), зафіксовані насипи близько десятка курганів, які так і не були досліджені пізніше. На кількох пам'ятках епохи пізньої бронзи шурфуванням виявлені культурні на шарування, віднесені дослідниками до найбільш північних пунктів поширення кола старожитностей білозерської (Шарафутдінова 1982, с. 12-13; Отрощенко 1986, с. 120-121), а також білогрудівської та ранньочорноліської культур (Ромашко 1995, с. 45-46).

Виявилися обстеженими й більшість поселень в околицях сучасного Комсомольська, де біля Золотнишиного на великій піщаній дюні другої тераси оглянуті рештки поселення, досить схожого на городище скіфського часу (Фіалко 1988, с. 19; Звід 2008, с. 29). Експедицією отримані значні за обсягом та нові археологічні матеріали ряду епох, які на кілька десятиліть визначили напрямки вивчення старожитностей Середнього Подніпров'я (Колекції 2007, с. 319-320, № 184, колекція № 480), хоча й не дали

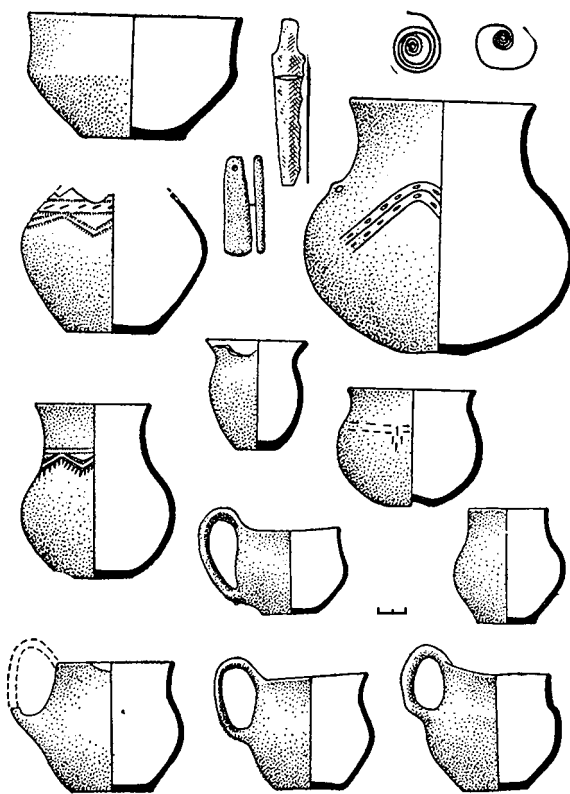

Рис. 14. Компанійці, хут. Знахідки з ґрунтового могильника доби фінальної бронзи. Розкопки Є.В. Махно, поч. 1960-х рр. Кераміка, бронза, камінь (за: Махно, Шарафутдінова 1972).

надто помітних результатів у плані дослідження поховальних пам'яток пониззя Псла (Кучера, Драчук 1962; Телегін 1968; 1973; Шарафутдінова 1982; Кучера, Сухобоков, Беляєва і др. 1984; Телегін 1986; Телегін, Титова 1998; Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко 2001 та ін.). Важливим наслідком цих робіт стало відкриття і проведення наступних розкопок експедицією на чолі з Є.В. Махно (1960-1965 рр.) широко відомого ґрунтового могильника черняхівської культури в пониззі р. Сухого Кобелячка – поблизу хут. Компанійців (Махно 1967, с. 160-162; 1971, с. 88-94; 1975, с. 60-61), а також вивчення поряд з ним ґрунтового некрополя епохи пізнього бронзового віку з похованнями зрубної, білозерської та білогрудівської культур (рис. 14) (Мах-

но, Шарафутдінова 1972, с. 71-80; Махно, Братченко 1977, с. 53-59), поховання фіналу катакомбної – раннього етапу бабинської (культури багатоваликової кераміки) (рис. 13) (*Березанская* 1986, с. 32, рис. 11:1). Всі комплекси ґрунтового некрополю бронзового віку досліджувалися в насипу невеликого розплилого кургану, рештки якого й на разі ще збереглися на сучасному острові Компанійці (рис. 1: 51).

Певною мірою результати попередніх обстежень та досліджень були враховані у першому опублікованому списку пам'яток археології України, в розділі, присвяченому Полтавській області, куди потрапили і деякі кургани басейну Нижнього Псла (*Археологічні пам'ятки* 1966, с. 264, 265, 269, 271).

Ці та інші матеріали, за участі в редакції Є.В. Махно, використовувалися при написанні енциклопедичного тому «Історії міст і сіл України. Полтавська область» (*Історія* 1967). Не дивлячись на це, в ньому міститься надзвичайно бідна, а подекуди – й помилкова та плутана інформація про археологічні старожитності пониззя Псла. Тут згадуються, переважно, різночасові стоянки та поселення в околицях сіл Дзержинське і Мала Кохнівка в гирлі Псла на правобережжі (відомі за розвідками експедиції Д.Я. Телегіна початку 1960-х рр.), черняхівське селище поблизу с. Манжелії (Фрунзівка, кол. Троїцьке), відкрите М.Я. Рудинським біля с. Троцьки (*Махно* 1960, с. 37), а на лівобережжі – лише неолітична стоянка неподалік колишнього хут. Радків біля с. Заруддя. Ще складнішою є справа з курганами пам'ятками. Так, с. Бутенки Пісківської сільської ради переплутане з однойменним населеним пунктом на Кобеляччині, тому комплекс знахідок відомого поховання кіммерійської епохи з останнього приписаний саме до околиць села над Пслем (зр.: *Ковпаненко* 1962, с. 66-72; 1967, с. 41, 43-46, рис. 18;

Супруненко 2008e); сарматське поховання з Гострої могили поблизу с. Верхньої Мануйлівки з розкопок Ю.В. Щербачова охарактеризоване як кремація. І лише в описі історії с. Омельника фігурує лаконічна фраза про «багатство краю на стародавні кургани-могили» на правобережжі понад Пслем, запозичена зі статті М.Я. Рудинського (*Історія* 1967, с. 239, 424, 446, 490, 508).

Більш ретельною була підготовка майже через два десятиліття «Довідника з археології України. Полтавська область» (*Сидоренко, Махно, Телегін* 1982, с. 43, 45, 56, 59-64), до укладання якого доклала чимало зусиль полтавський музейник та археолог Г.О. Сидоренко (1918-1984) (*Супруненко* 2004, с. 10-22; 2007в, с. 60). До речі, в «Довіднику» враховано 226 курганів та 6 їх груп у Нижньому Припсіллі, опубліковано 7 археологічних знахідок з мікрорегіону (*Сидоренко, Махно, Телегін* 1982, с. 24, 26, табл. 6: 9-10; 7: 1, 3-6). Облік курганів та їх опис під час підготовки видання здійснювався як за науково-звітною документацією, публікаціями, результатами авторських обстежень, так здебільшого і з використанням детальних картографічних матеріалів масштабу 1: 25000 см. У цілому, підготовка та видання цієї роботи знаменували собою завершення великого етапу накопичення джерел і відомостей про найдавніші об'єкти культурної спадщини в історії археологічного вивчення Нижнього Припсілля.

Наступний етап проведення науковорятівних досліджень останньої чверті ХХ ст. був позначений більш вдалими спробами розкопок пам'яток, значними роботами охоронного і науковорятівного характеру на великих курганах та проведенням обліку, фіксації й наукового опису збережених насипів курганів, здійснених у ході підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України» по Полтавській області.

Через майже 100 років після проведення перших досліджень курганів у басейні Нижнього Псла, упродовж 1981-1989 рр. археологічними експедиціями Полтавського краєзнавчого музею був здійснений ряд невеликих рятівних та науково-охоронних досліджень окремих курганів, що зазнали значних руйнувань (Манжелія, Рокитне, Бондарі, Кириленки) або тих, яким загрожувало знищення в зонах будівництва зрошувальних систем (Приліпка, Ламане). Саме їх розкопки й започаткували суто наукове вивчення курганних старожитностей у мікрорегіоні за радянської епохи.

В 1981 р. експедицією музею на чолі з Л.М. Луговою, за участю О.Б. Супруненка і С.М. Метлушенка (Панькової), на ділянці проєктованого будівництва зрошувальної системи, за 1,5 км на захід від *с. Ламаного* Манжеліївської сільської ради Глобинського району, поблизу краю плато правого корінного берега (рис. 1: 16), досліджений розораний курган середніх розмірів (висота – 1,5 м). У ньому виявлено п'ять поховань: три з яких – ямні (рис. 17), ще два, за фрагментарністю збереження, – недиагностовані (одне, вірогідно, також ямне, ще одне – впускне катакомбне). Всі – безінвентарні (Луговая 1981 зв., арк. 15-18; 1983).

1983 р. Л.М. Луговою розкопаний ще один курган висотою понад 2,5 м на південно-західній околиці *с. Манжелії* однойменної сільської ради Глобинського району, на краю мису правого корінного берега р. Псел (рис. 1: 15). На жаль, насип кургану («Могила Петра Сідака») був майже повністю знищений влаштуванням у його масиві кладовища ХІХ ст., а також господарських споруд ХХ ст. Збереженими вдалося виявити лише два поховання ямного часу в основі насипу (Луговая 1983 зв., арк. 11-12; 1985).

Влітку 1983-1984 рр. експедицією Л.М. Лугової, у зв'язку з будівництвом зрошувальної системи, досліджено 9 насипів

відомої групи курганів на північній околиці *с. Приліпок* сучасної Приліпкинської сільської ради Козельщинського району (відповідно, насипи №№ 1-7 / 1983 р. та 16-17/1984 р.), згідно плану-схеми їх розташування у паспорті пам'ятки (*Паспорт 1985, іл. 1*), що знаходилася на краю плато правого корінного берега Псла (рис. 1: 1). Спорудження двох насипів пов'язується з функціонуванням смолокурні або дигтярні (курган № 1/1983 р.), влаштуванням комплексу ям незрозумілого призначення (курган № 4/1983 р.), ще один – з невизначеним похованням, котре було частково зруйноване влаштуванням у насипу селітроварницького печища (курган № 5/1983 р.). Інші кургани (насипи №№ 2, 3, 6-7/1983 та 8-9/1984 рр.), висотою 0,40-1,70 м, містили від 1 до 4 поховань.

Серед виявлених і визначених поховальних комплексів – 8 ямної, 1 бабинської (культури багатоваликів кераміки), 4 – зрубної. Всі кургани були насипані винятково над ямними захороненнями (Луговая 1983 зв., арк. 5-11; 1984 зв., арк. 1-2; 1985; 1986).

Половина поховань представників племен ямної культурно-історичної спільноти виявилася безінвентарними, а друга – супроводжувалася доволі виразним інвентарем: гостроденним ліпним горщиком з трикутником врізним орнаментом (поховання 3 кургану № 3) (рис. 18), серцеподібним виробом з вохри (поховання 1 кургану № 2), знаряддями з кременю (поховання 4 кургану № 4 та поховання 1 кургану № 9), а також кістяними виробами на кшталт деталей «флейти Пана» (поховання 4 кургану № 3) (Луговая 1984 зв., арк. 2; 1985; 1986; *Пам'ятники 1985, с. 10, №№ 29-34*) (рис. 19).

Єдине з досліджених захоронень, що належало носієві бабинської культури (поховання 1 кургану № 3), було впускним і містило серед супровідного інвентарю типову для цієї групи пам'яток

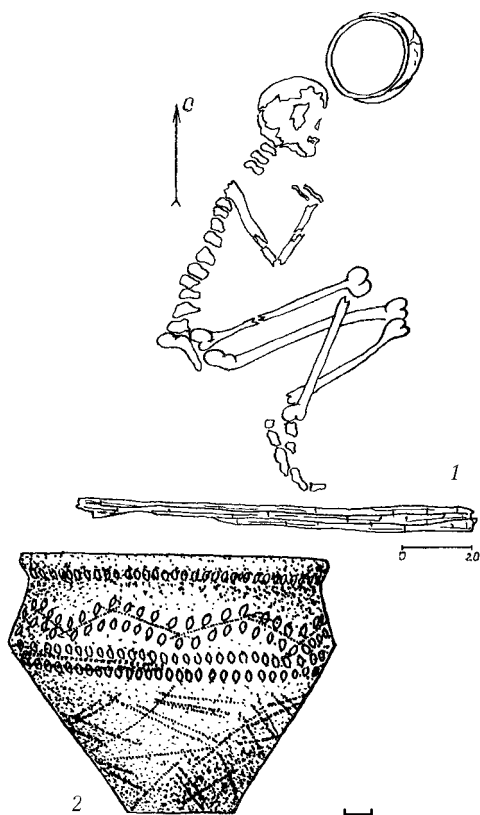

Рис. 15. Приліпка, с. Курган № 8, поховання 1. Комплекс поховання ранньозрубного часу. План (1) та ліпний горщик (2). Розкопки Л.М. Лугової, 1984 р. (за: Луговая 1991).

овальну кістяну пряжку (Памятники 1985, с. 17, № 54; Луговая 1990, с. 107, 108, рис. 12: 10) (рис. 20).

4 виявлені поховання зрубної культури впущені до насипів ямних курганів. Одне з них (поховання 1 кургану № 8/1984) – з рисами раннього етапу розвитку культури: присутністю решток дерев'яного покриття могили та наявністю у складі супровідного інвентарю ліпного горщика доволі високих пропорцій з перегином вище середини тулуба (рис. 15: 1-2), з орнаментом на всій зовнішній поверхні у вигляді насічок і відбитків зубчастого штампу (Лугова 1991, с. 11, рис. 3: 1-2). Інші зрубні захоронення (поховання 2 кургану № 3, поховання 2-3 кургану № 6) були характерними комп-

лексами розвинутого (сабатинівського) етапу існування зрубної історико-культурної спільноти. Вони мали східний чи північно-східний сектор орієнтування, супроводжувалися ліпними горщиками (рис. 21) (Луговая 1985; 1986, с. 263; Памятники 1985, №№ 67-69, с. 20-21, рис. 67-69).

У 1987 р. археологічною експедицією Полтавського краєзнавчого музею (керівник – Л.М. Лугова) досліджений частково зруйнований насип кургану (№ 14/1986 р., за розвідками Г.М. Некрасової) (Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 40-41, № 14, рис. 159), що знаходився дещо південніше с. Рокитного Рокитненської сільської ради Кременчуцького району (рис. 1: 28). У географічному відношенні ця ділянка є межиріччям системи річок Сухий Омельник – Псел та Сухий Кагамлик, безпосередньої притоки Дніпра, і прилягає до басейну Нижнього Псла.

Висота насипу становила 3,0 м. Курган був частково спланований під час прокладання дороги, влаштування пункту триангуляції тощо. У ньому виявлено 3 безінвентарні поховання ямної культурно-історичної спільноти, з орієнтуванням у західному секторі (Луговая 1987 зв.; Лугова 2003, с. 25, 27, рис. 3). Цікавим встановленим фактом для цього насипу є зафіксована відносна стратиграфія між двома ямними захороненнями: основного і погано збереженого (поховання 2), з прямокутною звуженою до низу ямою, із зігнутою інгумацією на лівому боці, з розворотом на спину, головою на захід чи північний захід, та впускного в полу насипу I (поховання 3). Останнє виявилось зібганим, на правому боці, і також мало західну орієнтацію.

Частково зруйнований насип кургану на південно-західній околиці колишнього с. Остапців, на березі відстійника, виявлений 1986 р. – № 3/1986 р., за розвідками Г.М. Некрасової (Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 50, № 3),

Рис. 16. Ченакали, кол. хут. Горщик ліпний. Випадкова знахідка, 1925 р.

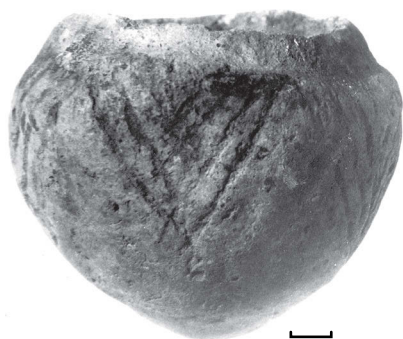

Рис. 17. Ламане, с. Розкопки кургану, 1981 р. Робочий момент. Зліва – С.М. Метлушенко (Панькова).

Рис. 18. Приліпка, с. Курган № 3, поховання 3. Горщик ліпний. Розкопки Л.М. Лугової, 1983 р. (за: *Пам'ятники* 1985).

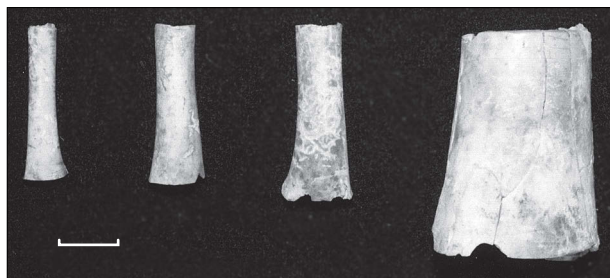

Рис. 19. Приліпка, с. Курган № 3, поховання 4. Деталі «флейти Пана». Кістка. Розкопки Л.М. Лугової, 1983 р. (за: *Пам'ятники* 1985).

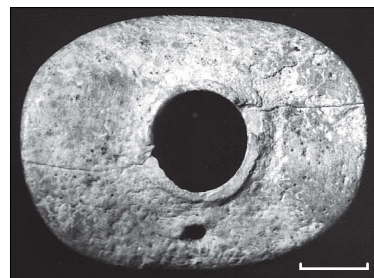

Рис. 20. Приліпка, с. Курган № 3, поховання 1. Пряжка. Кістка. Розкопки Л.М. Лугової, 1983 р. (за: *Пам'ятники* 1985).

Рис. 21. Приліпка, с. Курган № 3, поховання 2 (1), курган № 6 поховання 2 (2) та 3 (3). Горщики ліпні. Розкопки Л.М. Лугової, 1983 р. (за: *Пам'ятники* 1985).

мав висоту близько 4 м (рис. 1: 18). У 1987 р. тією ж експедицією його було досліджено (звітна прив'язка здійснена до с. *Бондарів*) (*Луговая 1987 зв., арк. 5-7; Лугова 1987; 2003, с. 23, 25, рис. 2*).

У географічному відношенні ця ділянка розташована на краю надзаплавної тераси правого берега старого русла р. Рудьки. В насипу, що на топографічних дрібномасштабних картах середини ХХ ст. носив назву Могила Дернечина, і розміщувався поблизу кутка Підтикани (*Супруненко, Шерстюк 2006 зв., арк. 35-36, № 33 курган III, рис. 4: 33; 2006б, с. 37, рис. 1: 33*), було виявлено кілька об'єктів часу Великої Вітчизняної війни, а також 2 збережені комплекси поховань. Перше – пізньоямне, з тілопокладенням на спині на захід, друге – випростане північно-східної орієнтації в підовальній ямі, котре може бути ототожнене з енеолітичними старожитностями (*Лугова 2003, с. 23, 25, рис. 2*). До речі, за розповідями місцевих жителів, на кургані тривалий час знаходилося кладовище, певно, колишніх сс. Підтиканів та Довбнів, адже старожили довгий час вибирали із вивезеного з насипу на городи ґрунту кістки людей (*Супруненко, Шерстюк 2006 зв., арк. 36; 2006, с. 37*).

Ще один насип напівзруйнованого кургану, обстеженого 1986 р. Г.М. Некрасовою та поіменованого № 2/1986 р. поблизу с. Кириленок (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986, арк. 51, № 2, рис. 191*), був досліджений І.С. Мельниковою 1989 р. (*Мельникова 1989 зв.; 1990, с. 62, 64, рис. 2*) на північний захід від решток колишнього села, поблизу с. *Кузьменок* (рис. 1: 19).

Курган середніх розмірів (висота – 2,2 м) виявився значно зруйнованим, як земляними роботами, так і влаштуванням тут кладовища, що в черговий раз майже унеможливило стратиграфічні спостереження та, певно, знищило окремі поховання у верхній частині насипу. Всього досліджено 4 з них: 1 впускне

зрубної культури доби пізньої бронзи (рис. 24), з частиною підреберчастого орнаментованого трикутниками горщика (поховання 1), два ямних однотипних комплекси з інгумаціями на спині з просторовим орієнтуванням у західному секторі (поховання 2-3), а також катакомбна могила. Остання (поховання 4), хоча і збереглася не повністю, була першою дослідженою і чітко діагностованою поховальною катакомбною пам'яткою взагалі і донецької катакомбної культури для мікрорегіону. Крім того, небіжчик супроводжувався ліпним горщиком, орнаментованим п'ятьма горизонтальними рядами відтисків мотузки, а нижче – 23-ма вертикальними (рис. 25), в тому числі – однією короткою (*Мельникова 1990, с. 64, рис. 2: 6-7; Луговий, Ткаченко 2003, с. 73*). У такій асинхронній орнаментативній символіці може вгадуватися певний символізм.

З насипу кургану походили і фрагменти двох амфор III ст. до н.е. з тістом світлокоричневого кольору, а також ніжка ще однієї елліністичної амфори (*Мельникова 1990, с. 62, рис. 2: 8*). Останні, вірогідно, походили зі зруйнованого поховання пізньоскіфської епохи (*Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 20*).

На жаль, більшість із досліджених у 1980-х рр. курганів була частково чи значною мірою зруйнована, що й спричинило проведення їх охоронних розкопок (Манжелія, Рокитне, Бондарі, Кириленки), або ж дуже пошкоджена похованнями сільських та хутірських кладовищ XVIII–XIX ст. (Манжелія, Бондарі, Кириленки). Це не лише призвело до руйнування частини поховальних комплексів, а й обмежило можливості проведення стратиграфічних спостережень. Наслідком цього стала і невелика кількість виявлених поховань у достатньо значних за розмірами насипах. І тільки кургани поблизу сіл Приліпок і Ламаного досліджувалися перед початком будівництва зрошувальних систем.

Більшість з охоронно-рятивних робіт стали можливими завдяки здійсненню перших і суцільних за характером розвідкових обстежень пониззя Псла, які проводилися у 1986-1987 рр. в контексті підготовки «Зводу пам'яток історії та культури Української РСР» по Полтавській області. До цих обстежень були залучені як місцеві археологи – переважно науковці Полтавського краєзнавчого музею, так і наукові співробітники Інституту археології АН УРСР. Зокрема, басейн Нижнього Псла в межах Кременчуцького району в 1986 р. обстежувала Г.М. Некрасова. Нею на території Демидівської, Омельницької, Рокитненської та Потоківської сільських рад, землі яких безпосередньо примикали до долини Псла з правого боку, було виявлено та оглянуто 48 насипів курганів і один майдан, облікований також курганом (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 40-42, 45-46*), а на лівобережжі (Запільська, Бондарівська, Дмитрівська сільські ради) – 77 курганів (*Там же, арк. 49-53*). Прикметною є встановлена розвідками відсутність в окреслених межах пониззя ріки майданних комплексів. Єдиний з них, найближчий до гирла, розміщувався на правобережжі поблизу с. Гуньків, вже поряд із Глобинським районом. Іншим встановленим фактом стала наявність на лівому березі Псла більшої кількості курганів взагалі, а також помітне переважання у висоті найбільших із них, у порівнянні з припільськими правобережними.

Правобережну ділянку на Нижньому Пслі в межах Глобинського району обстежувала у 1986-1987 рр. Л.М. Лугова. На території Заможненської сільської ради нею було виявлено й обліковано 8 курганів і 2 майдани, на землях Манжеліївської – 19 курганів та майдан «Стопова могила» (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 30-31, рис. 118-121; Луговая 1987а зв., арк. 5-7*). У 1986 р. дослідницею

оглянуті кургани могильника на північ від с. Приліпок Козельщинського району (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 29*).

У 1987 р. І.С. Мельниковою продовжені розвідки на території Козельщинського району. Обстежувалися території сільських рад у межиріччі рр. Псла і Кривої Руди, в адміністративних межах сучасних Хорішківської, Мануйлівської, Писківської сільських рад (*Мельникова 1987 зв., арк. 39-45, рис. 116-137*). Уздовж вододільної тераси лівобережної надзавали цієї географічно-гідрографічної зони, в межах району, нею було відзначено 33 кургани та 5 насипів майданів.

Загальним наслідком розвідкових робіт стало картографування 194 курганів і 10 майданів у пониззі Псла, проведення рятивних невідкладних робіт на чотирьох частково зруйнованих і охарактеризованих вище курганах.

Разом із тим, розбудова міста Комсомольська спричинила до проведення й перших рятивних археологічних досліджень на його території, котрі провела влітку 1990 р. експедиція Полтавського краєзнавчого музею на чолі з Л.М. Луговою. Об'єктом розкопок стало багатопоселення в ур. Барбара II із залишками нашарувань та матеріалами епохи неоліту, ямної, катакомбної, бабинської, сабатинівської, білозерської, білогрудівської і чорноліської культур, археологічними об'єктами давньоруського, післямонгольського та козацького часу (*Супруненко 2008, с. 18*). Найвиразнішими на пам'ятці були керамічні знахідки з ділянок культурних нашарувань білозерської і білогрудівської культур, заповнення об'єктів давньоруської і післямонгольської епох (XII – перша третина XIII та друга половина XIII – XIV ст.). З об'єктів доби бронзового віку на поселенні досліджені залишки житла, 3 господарські ями, рештки 2-х вогнищ і 2 поховання. Останні, за повідомленням

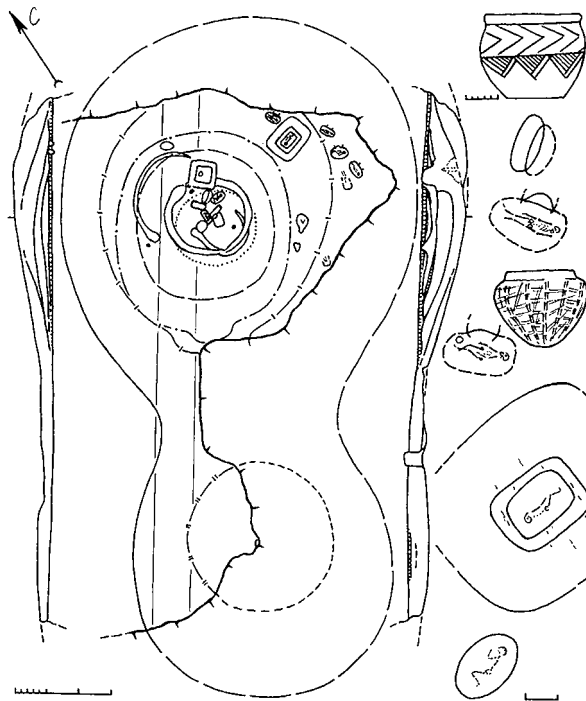

Рис. 22. Солонці, с. Курган «Цегельня».
План і перетини, окремі комплекси та знахідки.
Розкопки Ю.О. Шилова, 1992 р. (за: Шилов 2007).

Л.М. Лугової, могли належати до решток невеликого ґрунтового могильника або маленького кургану бабинської культури, розташованого на підвищенні берега колишнього озера Барбари. У 1991 р. неподалік від місця проведення розкопок комсомольськими краєзнавцями у стихійно влаштованому кар'єрі вибрані залишки зруйнованих жертовника та вогнища білозерської культури, а також котлован заглибленої частини житлово-господарського об'єкту другої половини XIII – XIV ст. (Лугова, Мироненко 1998, с. 2001, с. 122-124; Старожитності 2004, с. 31, 110-112, 114; Супруненко, Мироненко 2004, с. 222-223; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 11, 12-14; Стахів 2006, с. 55-59; Лугова, Мироненко, Стахів, Супруненко, Ткаченко 2008, с. 46-48).

У 1985-1999 рр. комсомольські краєзнавці та музейники С.О. Єремеев, М.П. Стахів, В.В. Лямкін провели де-

тальні обстеження території міста над Дніпром та с. Дмитрівки, де розгорталася житлова забудова в надзаплав'ї вздовж Псла, оглянули ділянки в районі дачних масивів між селищами Піддубним, Золотнишиним та колишнім хут. Суками. Результатом цих обстежень став підготовлений разом із Ю.О. Шиловим дослідницький звіт 1993 р., де до наукового обігу вперше вводилася інформація про групу поселень поблизу Дмитрівки, окремі кургани та місцезнаходження (Шилов, Шкляр, Єремеев 1993 зв., арк. 3-22). Пізніше короткі відомості про багаточарові поселенські пам'ятки околиць Комсомольська були опубліковані С.О. Єремеевим (Єремеев 2001), а зібрані матеріали лягли в основу археологічної колекції сучасного міського Комсомольського історико-краєзнавчого музею (Супруненко 2008, с. 19).

За ініціативою комсомольського музейника М.П. Стахіва розпочалися й науково-рятівні дослідження курганів в окрузі міста. На 1992-1993 рр. це були досить масштабні роботи, для виконання яких запрошено київського археолога Ю.О. Шилова.

1992 р. він провів розкопки великого пошкодженого кар'єром кургану поблизу с. Солонців Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська. Останець насипу в ур. Цегельня, висотою 6,65 м і розмірами 40-60 × 110 м, досліджувався у зв'язку із загрозою його повного знищення (рис. 1: 31). Він займав крайнє південне положення у складі курганного могильника I, що тягнеться скривленим ланцюжком вздовж Солонцівського болота по всьому селу (Звід 2008, с. 128-129). Курган, котрий отримав від урочища власну назву «Цегельня», складався з двох насипів, об'єднаних полами; поховальні та інші об'єкти були виявлені лише в більшому з них насипу (рис. 22).

В основі, на місці пізньонеолітичного стійбища, було виявлене безкурган-

не святилище енеолітичної доби у формі «змії з яйцем біля хвоста». На думку Ю.Я. Рассамакіна, залишки цього «культурного місця» були тільки рештками культурних нашарувань енеолітичної стоянки квітянської культури (Рассамакін 2003, с. 239). Тут знайдені розвали 4-х надто виразних гостроденних корчаг, за Ю.О. Шиловим, середньостогівської (за інтерпретацією Ю.Я. Рассамакіна, – квітянської) культур, котрі й датували комплекс. На думку дослідника кургану, цей об'єкт синхронізувався з похованням-кенотафом 1, після влаштування якого й споруджувався первинний насип кургану над жертовником (рис. 23).

Продовжило функціонування цієї споруди влаштування ще одного ритуального комплексу у вигляді двох ровів, звернених кінцями один до одного, впуск до центральної частини «нижньомихайлівського» поховання 2 і жертвовної ями між округлими завершеннями рову (Шилов 1993; Рассамакін 2004, с. 168-169, табл. 506). Крім названих, у насипу були досліджені ще 1 безінвентарне нижньомихайлівське (поховання 3) (Там же, табл. 509: 1), 4 ямних (захоронення 4-7), донецьке катакомбне у супроводі ліпного горщика (поховання 8), могильник з 5-ти поховань інгульської культури катакомбної культурно-історичної спільноти (поховання 9-13), що розміщувався на півкільцем вздовж східної поли насипу (рис. 22).

Завершували функціонування кургану як некрополю під насипом кенотафа бабинської (культури багатоваликової кераміки)-? (поховання 14) та впускна могила золотоординського кочівника (поховання 15) (Миرونенко, Шилов 2003, с. 105-106). Окрім поховань, на вершині насипу виявлене ціле скупчення посуду зрубної культури (5 ліпних горщиків), з морфологічними та візерунковими елементами, що дозволяють віднести їх до раннього етапу розвитку спільноти

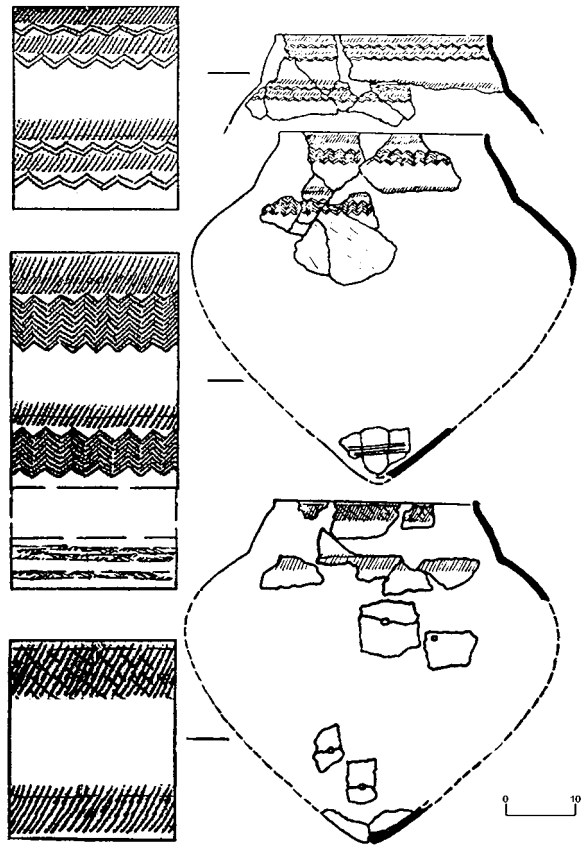

Рис. 23. Солонці, с. Курган «Цегельня». Корчаги ліпні. Розкопки та реконструкція Ю.О. Шилова, 1992 р. (за: Шилов 2007).

(Шилов 1993; 1995, с. 22-28; 2007, с. 9-25, рис. 2-24).

Розкопки курганів поблизу Комсомольська продовжені Ю.О. Шиловим 1993 р. На периферії Східних відвалів Лавриківського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК», дещо західніше сучасного с. Єристівки Пришибської сільської ради Кременчуцького району, досліджено *групу курганів* у складі трьох задернованих насипів (рис. 1: 44). Центральний курган цієї групи, висотою близько 2,5 м, отримав назву «Кормилиця», так як урочище та болото навколо носило подібну назву («болото Кормильців») (Шилов 2007, с. 26-43).

У кургані № 1, власне «Кормилиця», було виявлено 6 поховань. Основним і,

Рис. 24. Кириленки, кол. с. Курган, поховання 1, робочий момент. Розкопки І.С. Мельникової, 1989 р.

Рис. 27. Єривівка, с. Курган № 1 «Кормилиця», поховання 4. Горщик ліпний. Розкопки Ю.О. Шилова, 1993 р.

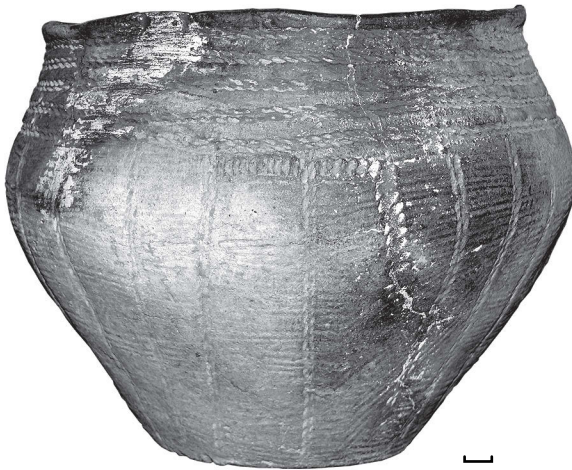

Рис. 25. Кириленки, кол. с. Курган, поховання 4. Горщик ліпний. Розкопки І.С. Мельникової, 1989 р.

Рис. 26. Устимівка, с. Курган на місці сучасного дендропарку, поховання 1. Горщик ліпний. Розкопки В.М. Щербаківського, 1915 р.

Рис. 28. Єривівка, с. Курган № 1 «Кормилиця», жертвник. Енеолітична ліпна посудина. Розкопки Ю.О. Шилова, 1993 р.

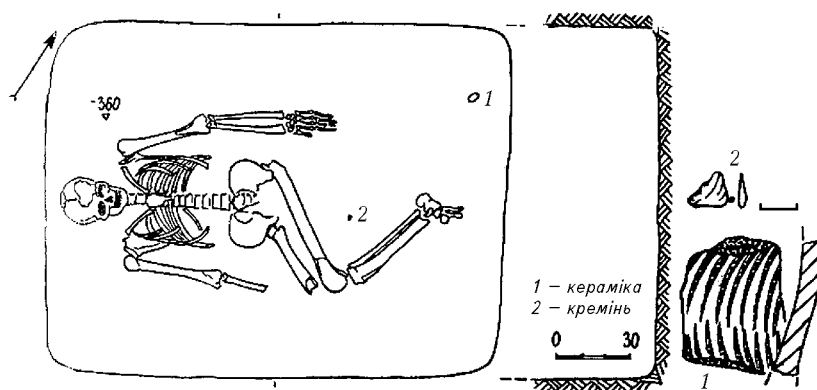

Рис. 29. Єристівка, с.
Курган № 1 «Кормилиці»,
поховання 2. План і перетин.
Розкопки Ю.О. Шилова,
1993 р. (за: Шилов 2007).

певно, пов'язаним зі святилищем (див. нижче), на думку дослідника, виступало випростане на південь засушинське чи передуюче постмаріупольським поховання 1, влаштоване поза межами первинного насипу I. Наступним у часі виявилось поховання 2 (рис. 29), віднесене до пізнього етапу середньостогівської культури. Датування поховання спиралося на знахідку уламка шийки ліпної посудини у заповненні могили (Шилов 2007, с. 32-33, рис. 38), що не може бути беззаперечним свідченням запропонованої культурно-хронологічної атрибуції, хоча приналежність комплексу до старожитностей кола енеолітичних культур будь-яких сумнівів не викликає.

Поховання 3 ямної культури перерізало захоронення 1 та розміщувалося поза межами пів двох первісних насипів кургану. Наступними у його спорудженні було влаштування поховань 4-5, віднесених до інгульської культури катакомбної культурно-історичної спільноти (одне з них – поховання 4 – парне дитяче, супроводжувалося ліпним горщиком) (рис. 27). Завершувало використання кургану в якості поховальної споруди влаштування впускної могили представника культури багатоваликів кераміки (поховання 6).

Первинними в насипу виявилися рештки енеолітичного підкурганного жертovníка I, що, на думку Ю.О. Шило-

ва, генетично продовжував вже курганну практику влаштування сакральних об'єктів, зафіксовану ним в святилищі I «Цегельні». Тут вдалося виявити сліди культового обряду, ототожненого дослідником зі змістом гімнів «Рігведи». Комплекс жертovníка складався зі «змієподібного» рову, до якого «жертвувалися» (скидалися) сім пар гранітних архаїчних та антропоморфних стел, використаних у певних ритуальних діях. Центральну позицію комплексу займав вівтар, де зі стелами, перед закопуванням у рів, проводився вогненний ритуал очищення. Тут же виявлена досить цікава енеолітична ліпна посудина (рис. 28).

Також у насипу досліджені рештки культових об'єктів зрубної культури. Певною мірою цей доволі значний насип зазнав руйнувань внаслідок влаштування кладовища та житлово-господарських об'єктів козацького часу (Шилов 1995; 2007, с. 27-31, 35-36, рис. 27-36, 42).

Курган № 2 групи, висотою 0,4 м і діаметром 17 м, містив лише комплекси майже порожніх ям, що інтерпретовані дослідником як рештки культових об'єктів, і датовані добою пізньої бронзи, часом влаштування поховання 6 у кургані № 1. Досить високий **насип № 3** (понад 2 м і діаметр 25 × 29 м), мав в основі та масиві лише два поховання: середньостогівське або квітянське (поховання 1), знову ж таки, датоване за фрагментом кераміки

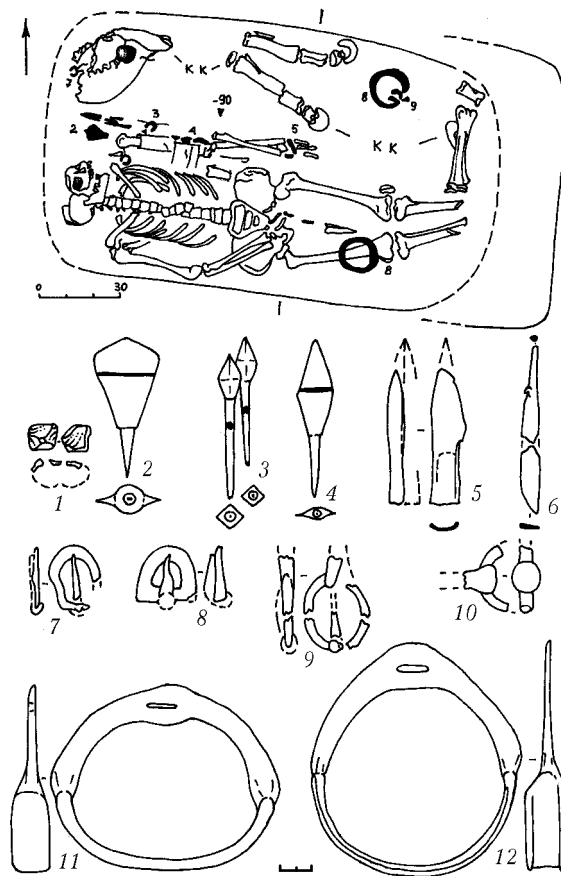

Рис. 30. Єриствіка, с. Курган № 3 групи «Кормилиці», поховання 2. План та знахідки. 1 – кремій; 2-12 – залізо. Розкопки Ю.О. Шилова, 1993 р. (за: Мироненко, Шилов 2003).

із заповнення, та впускне золотоординське кочівницьке (поховання 2) (рис. 30) (Мироненко, Шилов 2003; Шилов 2007, с. 37-42, рис. 43-52).

Тоді ж, влітку 1993 р. проведені рятувнї дослідження групи курганів у складі 3-х насипів на околиці колишнього с. **Старої Чирвівки**, поблизу сучасного дачного кооперативу «Маяк», на північно-західній окраїні Комсомольська (рис. 1: 43). Цікаво, що під жодним із насипів не було виявлено поховань (у кургані № 1 знайдено лише одне новітнє захоронення), зате досліджено комплекси, які можна віднести до культово-сакральних об'єктів. У кургані № 1 виявлено жертovníк, у

складі антропоморфної стели та скупчення навколо неї каменів, а в кургані № 2, разом із подібним, на думку дослідника, жертovníм комплексом у вигляді невеликого «кам'яного ящика», також містилися чотири ями. Лише скупчення з трьох пустих ям досліджене в насипу кургану № 3. Ю.О. Шилов співвідніс основні об'єкти перших двох насипів із жертovníками доби енеоліту – раннього бронзового віку, а групи ям у курганах №№ 2-3 – з подібними до виявлених ним у сусідніх курганах культовими комплексами доби пізньої бронзи (Шилов 2007, с. 44-48, рис. 53-60).

Досить значні, як на той час, розкопки решток великих курганів дозволили досліднику виявити перші у пониззі Псла поховання ряду енеолітичних культур, залишки культових підкурганних споруд, не очікувані в цьому регіоні захоронення нижньомихайлівської культури, масово – перші поховання інгульської катакомбної культури, що утворювали окремі некрополі під насипами, а також золотоординські кочівницькі старожитності. Ознакою часу стали акти перепохоронення останків населення козацької доби з вершин «Цегельні» та великого кургану «Кормилиці» у спеціально спорудженому для цього меморіалі в Комсомольську (Звід 2008, с. 49-50, № 5).

Саме ці розкопки і завершують етап науково-рятувних досліджень радянського часу та перших років української незалежної історії останньої чверті ХХ ст., коли було отримано досить значні, в порівнянні із попереднім часом, фактичні матеріали щодо поховальних старожитностей пониззя Псла, а також сформовані уявлення про їх характер, культурно-хронологічний зміст, контекст та особливості. На цей час припадає і поява досить оригінальної, проте дискусійної спроби міфологічної інтерпретації підкурганних поховальних комплексів як відображення ритуалів стародавньо-

го населення Припсілля в ключі трактування ведійських міфів, точка зору Ю.О. Шилова про формування «на придніпровських теренах основ міфології індо-арійських племен епох енеоліту – раннього бронзового віку», висловлена ним у наукових і ряді публіцистичних праць (Шілов 1995; 1995а; 2005). Завдяки видавничій діяльності останнього ці ідеї стали відомими широкому загалу, що викликало певний інтерес до курганних пам'яток Нижнього Припсілля і забезпечило наступні кроки в розгортанні науково-рятівних досліджень.

Сучасний етап систематичних обстежень та цілеспрямованих науково-рятівних розкопок у зонах новобудов і гірничо-видобувної діяльності в мікрорегіоні розпочався на початку ХХІ ст. Він пов'язаний із систематичною і копінкою роботою двох археологічних експедицій, що розпочали свою діяльність у 2001-2002 рр.

У 2001 р. в окрузі Комсомольська з розвідкових обстежень розпочала свою роботу експедиція київського археолога Ю.Ю. Башкатова. Ним було оглянуто курганні пам'ятки округи, а також обстежене селище черняхівської культури Дмитрівка III. У 2003 р. під його керівництвом проведені перші розкопки на цьому поселенні, продовжені у 2004, 2007-2011 рр., що, певно, триватимуть і надалі. Їх результатом стало відкриття на селищі двох стратифікованих горизонтів першої половини IV – першої половини V ст. н. е. (Башкатов, Івченко, Тараненко 2001 зв., арк. 3, 5, 8-9, 11-12; Башкатов 2005; 2008; 2009; 2010; 2010а; Башкатов, Сунфуєнко, Стахів 2008).

Розкопки на багатощаровому поселенні Дмитрівка III виявили у нижній частині культурного шару окремі знахідки доби бронзового віку, представлені фрагментами, зрідка – розвалами ліпних посудин, які можна віднести до часу існування зрубної культурно-істо-

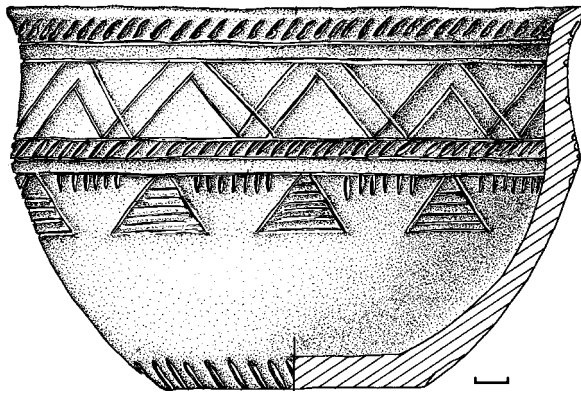

Рис. 31. Приліпка, с. Курган, поховання 2. Горщик ліпний. Розкопки В.В. Шерстюка, 2007 р. (за: Шерстюк 2010).

ричної спільноти сабатинівського етапу її розвитку. До останньої епохи відносяться і нещодавно відкрите поховання 1, перекрите черняхівським котлованом (дослідження 2011 р.). Виявлене захоронення віднесене до числа безкурганних (грунтових) інгумацій, досить, як здається, поширених типів поховальної обрядовості племен пізнього бронзового віку, хоча такої, що доволі рідко фіксується археологами.

З 2002 р. на теренах Комсомольської міської та Дмитрівської сільської рад щорічно веде науково-рятівні археологічні дослідження й проводить наукові експертизи ділянок з метою укладання проектів землевідведення Охоронна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, а з 2005 р. – і Полтавська експедиція ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України. У складі цієї експедиції працювали і працюють відомі українські археологи: доктор історичних наук, професор С.А. Скорий, кандидат історичних наук О.П. Журавльов, кандидат історичних наук, професор Ю.О. Шілов, доктор історичних наук, професор, полковник

міліції В.Ю. Мурзін, полтавські археологи ЦОДПА та ДП «НДЦ «ОАСУ», а також краєзнавці: викладач ліцею й археолог І.В. Головка (м. Пирятин), В.В. Лямкін (м. Комсомольськ), О.В. Сидоренко (м. Лубни), поет і фотограф М.О. Радченко (с. Глинське Зіньківського району) та ін. Наслідком роботи цього колективу вчених і дослідників стало проведення суцільних розвідок, а також вивчення кількох десятків курганів, місцезнаходжень, поселень.

Окрім охарактеризованих у тексті наступних розділів цієї праці результатів наукового-рятивних робіт на курганах території та округи Біланівського родовища залізистих кварцитів, експедиція провела чимало інших досліджень. Так, у ході підготовчих робіт до будівництва Єристівського кар'єру залізистих кварцитів проведені суцільні обстеження його території та округи на площі понад 2000 га, досліджені три групи курганів у складі більше 30 насипів поблизу с. Волошиного (вкл. II: 1), у т.ч. великий курган Стовбувату Могилу (курганні групи I, II і III), розпочаті розкопки групи курганів IV на північ від цього села (7 насипів), вивчені групи курганів I та II поблизу с. Солонців (5 насипів). Детально обстежені ділянки під будівництво 1-ї черги металургійного комбінату «Ворскла Сталь» (300 га) між сс. Солонцями, Кияшками, Дмитрівкою і Колгоспною Горою, електростанції ТОВ «Комсомольська когенераційна компанія» (65 га) між сс. Колгоспною Горою і Дмитрівкою, промислового майданчика Єристівського кар'єру (260 га) між Солонцями, Волошином і Колгоспною Горою, ділянки під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський ГЗК» (210 га) та ін. На останній з них досліджені залишки трьох курганів у складі групи I біля колишнього хут. Дуканічів (2005 р.). Рятівні роботи проведені й на кургані в зоні будівництва комбінату

«Ворскла Сталь» на Чирвинському горбі (2007 р.). На майбутньому проммайданчику Єристівського кар'єру, безпосередньо у колишньому хут. Дуканічах (с. Волошине), вивчалися курганоподібні насипи від хатищ початку ХХ ст. та ділянка стійбища доби раннього залізного віку (2008 р.) (*Звід 2008*, с. 20-21).

Більш детально розкопки на території Біланівського родовища залізистих кварцитів і деякі інші в мікрореєоні охарактеризовані у другому розділі пропонуваної читачеві роботи.

У плані продовження науково-охоронних досліджень, розпочатих Л.М. Луговою в горішній частині Нижнього Прип'їлля у 1980-х рр., варто згадати і проведення розкопок одного з курганів неподалік с. Приліпок Козельщинського району. 2007 р. В.В. Шерстюком досліджений ще один невеликий курган зі складу групи на околиці села, розташований дещо на схід від основного скупчення насипів, на краю мису в ур. Шаргора (рис. 1: 2). В ньому виявлені лише три об'єкти: яма-кенотаф ямного часу?, що стала основною для зведення насипу (поховання 3), а також два захоронення зрубної культури (поховання 1-2). В одному з них, котре належало підлітку, виявлений ліпний горщик-чаша (рис. 31) з певними ранньозрубними рисами (*Шерстюк 2007а зв., арк. 5-10, рис. 3-21; 2010, с. 120-126*).

Крім окреслених вище, в околицях Комсомольська досить масштабні дослідження велися дещо на південний схід від охоплених обсягом цього видання ділянок лівобережжя Псла, на території, що проектується для відведення ВАТ «Полтавський ГЗК» та ТОВ «Єристівський ГЗК» під розміщення Східних відвалів Єристівського, Лавриківського і Горішне-Плавнівського кар'єрів залізистих кварцитів. Тут науково-рятивні роботи здійснювалися впродовж 2008-2011 рр., і, сподіваємося, будуть тривати

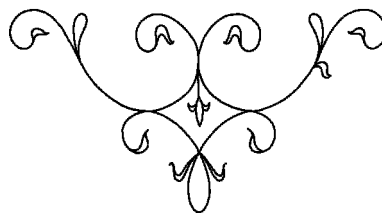

ще 2-3 роки, формуючи матеріали наступної частини дослідження.

Серед цих робіт можна виокремити розкопки курганів №№ 3-5, 7-12 групи I поблизу колишнього с. Підустів в ур. Мала Кормилиця (рис. 1: 48) (Супруненко, Шерстюк 2008а зв.; 2010, с. 412-214; 2010б, с. 3-9), дослідження 2009 р. там же ділянки нашарувань хутора Підустині початку XVIII ст. (курганоподібний насип № 6 вказаної групи) (Супруненко, Кулатова, Пуголовок, Шерстюк 2009 зв.; Шерстюк, Супруненко 2009, с. 59-67), вивчення груп курганів I та II поблизу колишнього с. Лавриківки (рис. 1: 45-47) та частини території селища чорноліської культури Єристівка II на захід від с. Єристівки (2008 р.) (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв.; Кулатова 2010; Супруненко, Скорий 2010, с. 401-403; Супруненко, Шерстюк 2010а, с. 408-411; Супруненко, Скорий, Шерстюк 2011, с. 333-335; Супруненко, Лямкін, Сидоренко 2011), науково-рятивні розкопки кургану неподалік колишнього с. Новоселівки-Шевченкового (рис. 1: 49) Пришибської сільської ради Кременчуцького району (Супруненко, Кулатова 2010 зв.; 2011, с. 328-329) та ін.

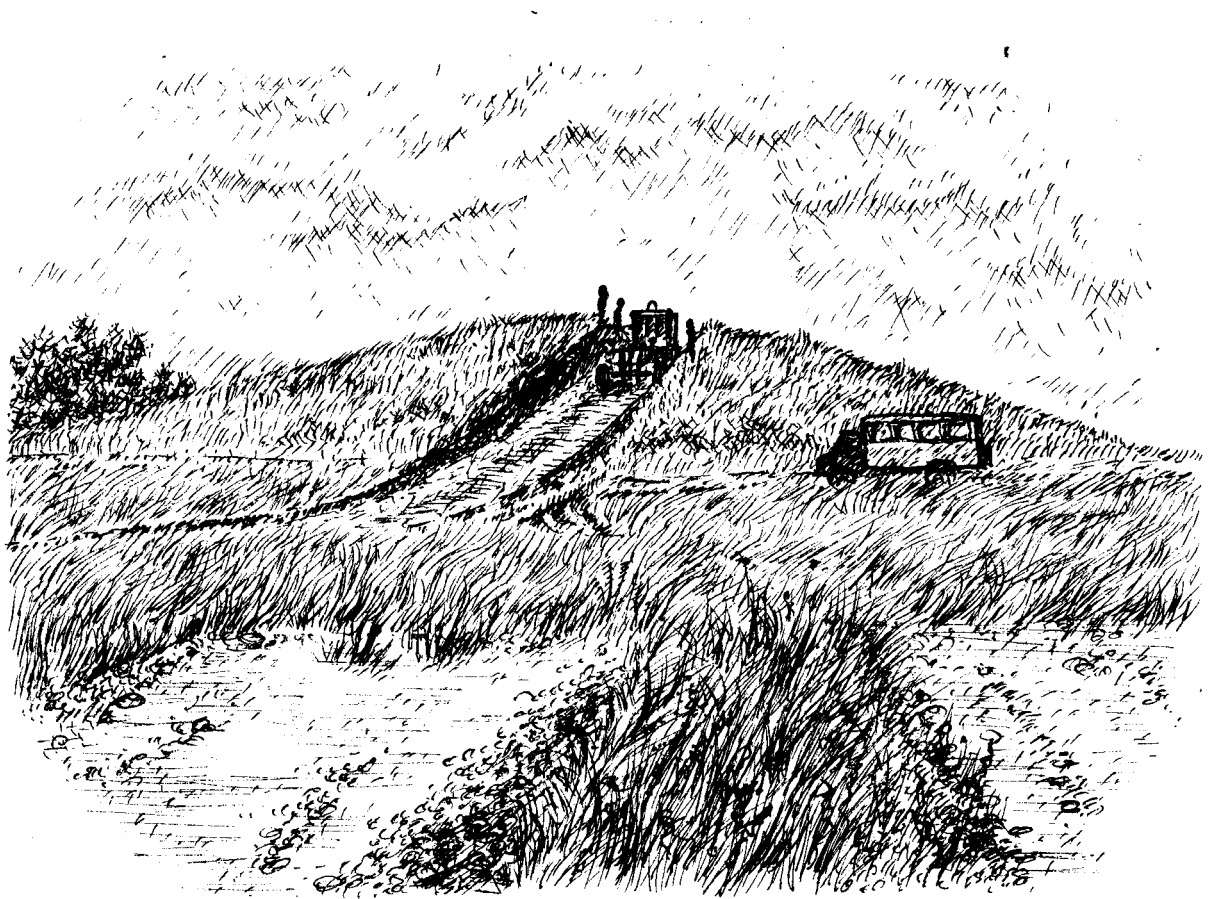
Весь цей комплекс дослідницьких робіт дозволив отримати досить важливі дані щодо історії заселення і поховального обряду населення пониззя Псла епох енеоліту, бронзового і раннього залізного віків, розвинутого середньовіччя та початку пізньосередньовічної доби, розкрити специфіку об'єктів археологічного характеру нового часу. Всі вони складають зміст останнього етапу суцільних науково-рятивних досліджень у зоні безповоротних ландшафтних перетворень, здійснюваних на систематичних засадах напередодні проведення гірничо-видобувних робіт у мікрорегіоні. І цей етап на разі ще далекий від свого завершення.

Отже, історія археологічних досліджень Нижньопсльського мікрорегіону красномовно засвідчує поступальний процес розвитку археологічного вивчення поховальних пам'яток впродовж останніх 130 років історії та суттєвий прогрес у науково-рятивних розкопках старожитностей пониззя Псла на початку XXI ст., який на сьогодні має цілком реальні перспективи на планомірне продовження.

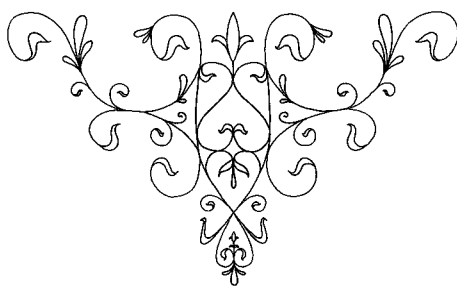

2

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ, ЇХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ

Основна частина запропонованої читачеві роботи оприлюднює друком матеріали науково-рятивних досліджень курганів, проведених у 2007-2011 рр. Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі – ЦОДПА), здійснених під керівництвом старшого наукового співробітника, заступника директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України по Полтавській обл. О.Б. Супруненка в ході виконання комплексного пам'яткоохоронного проекту в околицях міста Комсомольська на Полтавщині. Сутність останнього спрямована на поетапне вивчення і втілення в життя науково-охоронних заходів із дослідження та збереження старожитностей Нижньопільського мікрорегіону – зони найбільш інтенсивних і незворотніх ландшафтних перетворень у найголовнішому промисловому гірничовидобувному осередку краю (Супруненко 2007, с. 85-88). Ці роботи велися та будуть продовжуватися з метою забезпечення виготовлення проектів землевідведення Біланівського й Єристівського кар'єрів залізистих кварцитів, спорудження цих промислових об'єктів, а також освоєння території, запланованої під зведення металургійного комбінату «Ворскла Сталь»

в адміністративних межах Дмитрівської сільської ради міста Комсомольська і Бондарівської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області.

Упродовж останніх п'яти років дослідницький колектив експедиції провів розкопки трьох десятків курганів у басейні Псла, на лівобережній ділянці надзаплави в нижній течії ріки. Так, одні з перших робіт у лівобережному Припсіллі окресленої зони здійснені на групі курганів II поблизу колишнього с. Біланів (2007 р.) (рис. 1: 22; вкл. IX: 2; XII: 1-2), а також групі II та кургані VII біля с. Бондарів (рис. 1: 20-21; вкл. VII: 7; VIII: 1) (Супруненко 2007а зв.; Супруненко, Кулатова, Скорий, Шерстюк 2007 зв.; Супруненко, Шерстюк, Головка 2009 зв.) Бондарівської сільської ради Кременчуцького району (2007, 2009 рр.). Зазначені об'єкти знаходилися на майбутній ділянці землевідводу Біланівського кар'єру залізистих кварцитів ТОВ «Біланівський ГЗК» (м. Комсомольськ).

Восени 2007 р. на південній околиці с. Солонців Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська також був досліджений один із розораних насипів курганної групи (могильника) I (рис. 1: 29; вкл. II: 5; III: 2), розташований у межах села (Супруненко 2007б зв.; 2008в, с. 128-129). Ці роботи забезпечували влаштування свердловини для забору води ТОВ «Ворскла Сталь».

Восени 2008 р. та влітку 2009 р. велися дослідження групи курганів II побли-

зу кол. хутора Дуканичів (с. Волошине) Дмитрівської сільської ради (рис. 1: 40; вкл. XX–XXIV), які здійснювалися на майбутньому промисловому майданчику кар'єру ТОВ «Єристівський ГЗК» (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009 зв.). Восени 2009 р. роботи були продовжені на території Галещинського родовища залізистих кварцитів і мали на меті вивчення двох курганів у складі групи II поблизу с. Горбанів (ближче до с. Заруддя), на території Бондарівської сільської ради Кременчуцького району (рис. 1: 17; вкл. II: 2, 6; IV–VI) (Супруненко, Шерстюк 2009 зв.). Ці розкопки здійснювалися за ініціативи ВАТ «Полтавський гірничозбагачувальний комбінат».

Невеликі за обсягами дослідження були продовжені влітку 2010 р. з метою вивчення одного з курганів у складі групи I поблизу с. Базалуків (рис. 1: 26; вкл. III: 1), в адміністративних межах Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (Супруненко 2010 зв.). Завершили роботи останнього п'ятиріччя науково-рятивні дослідження, проведені влітку 2011 р. в зоні складування майбутніх відвалів на період розкриття кар'єру Біланівського залізородного родовища. В цей рік велися розкопки двох курганів у складі групи III поблизу с. Кузьменок (Супруненко, Шерстюк 2011 зв.), двох курганів поблизу с. Кияшок (Супруненко, Шерстюк 2011а зв.) та кургану № 1 групи VI неподалік с. Солонців (рис. 1: 23-25, 27; вкл. II: 3; XIII–XVIII) (Супруненко, Шерстюк 2011б зв.) Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська, здебільшого – на прилеглих до Біланівського родовища ділянках, призначених під складування вскришних порід ТОВ «Біланівський ГЗК».

Нагадаємо, що окремі комплекси із досліджених нами раніше у Нижньому Припсіллі курганів вже опубліковані монографічно. Тому їх матеріали будуть залучені до роботи вже без наведення

описів поховальних споруд у цілому. Це стосується групи курганів II на краю західного останця Стовбуватої Могили поблизу с. Волошиного (рис. 1: 37), розкопки на якій завершені 2005 р. у зв'язку зі спорудженням кар'єру залізистих кварцитів ТОВ «Єристівський ГЗК» (Супруненко, Скорий 2005 зв., 97 арк.; Супруненко 2005а зв., 185 арк.; Кулатова, Скорий, Супруненко 2006, с. 46-56; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, 160 с.; Супруненко, Маєвська 2011, с. 273-284). Матеріали ще однієї групи курганів III на тому ж останці, між сс. Волошиним та Єристівкою Кременчуцького району (рис. 1: 39), оприлюднені друком дещо раніше – у 2004-2005 рр. (Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко 2004 зв., ч. 1, арк. 12-145; Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 47-132; Супруненко, Кулатова, Маєвська 2005, с. 286-289; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 49-130), а комплекси курганів із золотоординськими похованнями кочівників стали темою кількох доволі значних за обсягом і різнопланових за характером наведених матеріалів публікацій та досліджень монографічного характеру (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 37, 76-77; Супруненко, Маєвська, Артем'єв 2005, с. 81-96; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 39-43; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, 140 с.; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 45-64, 86-126; Супруненко, Маєвська 2010, с. 299-337). Кургани північно-західної частини території розширення Єристівського кар'єру (рис. 1: 34-36) також введені до наукового обігу в публікаціях та окремих роботах в 2006-2007 рр. (Супруненко 2006, с. 18; 2006а, с. 75-97; 2007а, с. 349-354; 2007б, с. 6-7, 15-138; 2008а, с. 141-163). Ще одна група курганів у зоні розширення Західних відвалів Горішне-Плавнівського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК», досліджена 2005 р. на південь від кол. хутора Дуканичів (рис. 1: 42) непода-

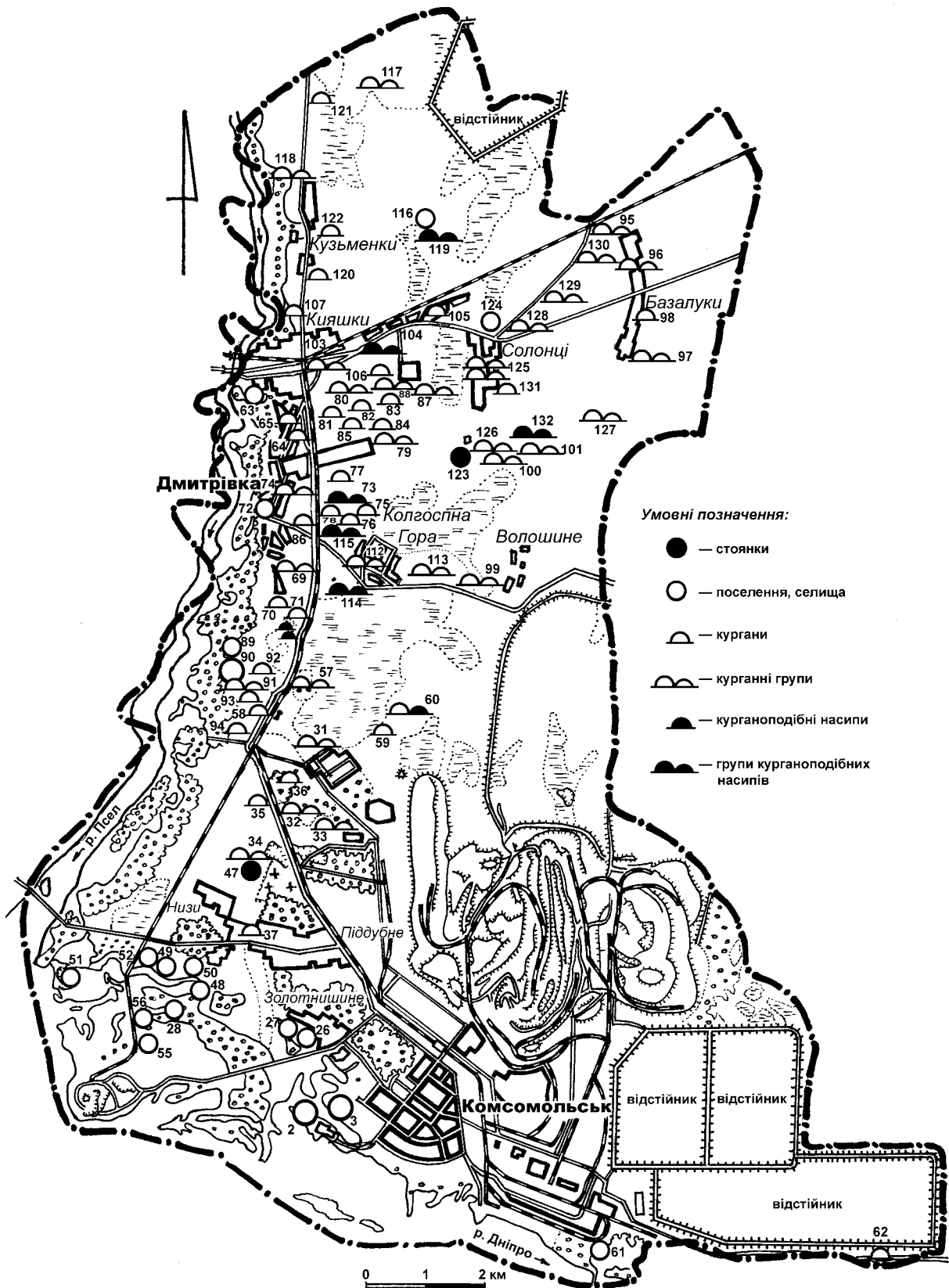

лік с. Волошиного (Супруненко, Кулатова 2006, с. 350-354; Супруненко 2009, с. 62-73), стала першим досвідом оперативної публікації результатів науково-рятивних робіт окремим виданням (Супруненко 2006а, с. 5-74). Досить яскраві матеріали надали дослідження 2007 р. ще одного стратифікованого кургану, розташованого на пагорбі в ур. Чирвинський горб (рис. 1: 30) між сс. Дмитрівкою, Кияшками (куток Прядки) та Солонцями Дмитрівської сільської ради (Супруненко 2007, с. 89; 2008д, с. 102-104). Під час цих науково-рятивних розкопок на майданчику спорудження комбінату «Ворскла Сталь» у полі невеликого напівзруйнованого курганного насипу виявлений дитячий некрополь давньоугорського населення Ателькузу (Етелькез) кінця IX ст., матеріали якого спонукали до появи у світ цілої низки публікацій (Супруненко, Маєвська 2007, с. 32-43; Супруненко 2011, с. 108-122; Маєвська 2011, с. 125-129; Артем'єв 2011, с. 130-132) та монографічного дослідження (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007), а сам могильник став одним із приводів до виділення у Середньому Подніпров'ї і Причорномор'ї групи пам'яток суботицького типу, які ототожнюються зі старожитностями давніх мадьяр часу «набуття» нової батьківщини (Комар 2011, с. 59-69).

Науково-рятивні дослідження курганів супроводжувалися проведенням археологічних розвідок в окрузі, зумовлених як здійсненням археологічних експертиз земельних ділянок (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2003 зв., арк. 3-34; Супруненко 2005 зв., арк. 3-53; Супруненко, Кулатова, Гавриленко 2006, с. 346-347; Супруненко, Шерстюк 2006 зв., арк. 5-136; 2007, с. 355-359; 2007 зв., арк. 6-98; та ін.), так і підготовкою матеріалів до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області (Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 51-53; Супруненко, Мироненко 2003 зв.; Миронен-

ко, Супруненко 2004, с. 220-223; Супруненко, Шерстюк 2006а зв.; Супруненко, Пуголовок, Тимошук 2006 зв., арк. 19-21; Супруненко, Мироненко, Сидоренко 2007 зв., арк. 5-10; Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко 2008, с. 91-92; Супруненко, Мироненко, Сидоренко, Лямкін 2009, с. 327-329; Супруненко, Шерстюк 2008 зв.; 2009, с. 65-89), проєктів розмежування земель державної і комунальної власності в адміністративних межах Дмитрівської сільської ради, ремонтом і прокладанням газо- і водопроводів, доріг тощо (Шерстюк, Лямкін 2005 зв., арк. 3-16; Супруненко 2007 зв., арк. 6-14; Шерстюк 2007 зв., арк. 3-28; Супруненко, Шерстюк 2009, с. 5-64). Таким чином, у лівобережній частині Нижнього Припсілля утворилася значна ділянка території заплави та двох надзаплавних терас Псла, площею понад 60 км², де наразі відомо більше 200 поодиноких чи комплексних археологічних об'єктів різного типу та масштабу: пізньомезолітичних (Супруненко, Гавриленко, Кулатова та ін., 2003, с. 43-45; Супруненко, Кулатова, Гавриленко 2006, с. 347) і неолітичних стоянок (Мироненко, Супруненко 2004, с. 220, 223; Супруненко 2008, с. 22), решток стійбищ і поселень населення епох енеоліту та бронзового віку (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 18, 42, 43, 69; 2009, с. 34, 35, 37; Звід 2008, с. 42-47, 64, 77, 84, 92, 104-105), селищ доби раннього заліза (Кулатова, Супруненко 2004, с. 144-148; Кулатова, Лямкін 2007, с. 48-51; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 26, 66; 2009, с. 18-19, 77-79; 2010а, с. 408-410; Супруненко, Скорий 2010, с. 401-403; Супруненко, Кулатова, Шерстюк 2011, с. 291-302), пізньоримського часу і доби середньовіччя (Єремєєв 2001, с. 84, рис. 1: 3; Башкатов, Івченко, Тараненко 2001 зв., арк. 3, 5, 8-9, 11-12; Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 136-137, 161, 163, карти 18.14; 21.3; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 15-17, 40; Башкатов 2005, с. 63-64; 2008, с. 45-48; 2009, с. 55-57; 2010, с. 114-115;

2010а, с. 13-16; Супруненко, Шерстюк 2006; 2009, с. 29-33, 48-51, 57-61, 79; Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко 2008, с. 91-92; Башкатов, Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 49-56), давньоруських та післямонгольських поселень (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 11-29; Кулатова, Мироненко, Супруненко 2005, с. 229-233; Мироненко, Супруненко 2005, с. 38-45), поселенських і промислових об'єктів історії українського козацтва (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 62, 63; Пуголовок, Супруненко 2009, с. 47-52; Шерстюк, Супруненко 2009, с. 58-70; 2011, с. 68-79; Лямкін, Шерстюк 2010, с. 85-93), решток знищених голодомором сіл і хуторів (Скорий, Супруненко 2009, с. 273-

275). 3-поміж них, звичайно, превалююче місце посідають саме кургани (понад 150 насипів). Це – значні для масштабів лівобережних перед степів поховальні пам'ятки з елементами культових споруд доби енеоліту – бронзового віку (вкл. I), а також суто ординарні невеликі надмогильні насипи, на разі дуже пошкоджені тривалим розорюванням. Наявність чималої кількості публікацій з приводу наслідків розвідкових робіт, оглядів старожитностей (Білоусько, Супруненко 2004; Старожитності 2004, с. 39-133; Супруненко 2008, с. 21-37), їх опублікованих картосхем розташування (рис. 32) (Карта-схема 2008, с. 14), а також регіональ-

Рис. 32. Картосхема розташування пам'яток археології на території Комсомольської міської ради (за: Звід 2008, с. 14).

Комсомольськ, м.: 2 – Барбара I, багатощарове поселення доби неоліту (V–IV тис. до н. е.), енеоліту (IV тис. до н. е.), бронзового віку (XX–XIX, XVII–XII ст. до н. е.), черняхівської культури (руб. III–IV – 2 пол. IV ст.), епохи Київської Русі (XII – 1 пол. XIII ст.), 2 пол. XIII – XIV ст. та козацького часу (XVII–XVIII ст.); 3 – Барбара II, багатощарове поселення доби неоліту (V тис. до н. е.), епохи бронзи (II – поч. I тис. до н. е.), раннього залізного віку (IX – VII ст. до н. е.), киеворуського і післямонгольського часу (XII – 1 пол. XIII, 2 пол. XIII – XIV ст.); 26 – Золотнишине I, поселення епох неоліту, бронзи, скіфського часу, доби Київської Русі, пізнього середньовіччя; 27 – Золотнишине II, поселення доби бронзи, Київської Русі та пізньосередньовічної епохи; 28 – Золотнишине III, поселення доби бронзи, киеворуського і пізньосередньовічного часу; 31 – Піддубне, мікрорайон, група курганів I; 32 – Піддубне, група курганів II; 33 – Піддубне, група курганів III; 34 – Піддубне, група курганів IV; 35 – Піддубне, курган I; 36 – Піддубне, курган II; 37 – Піддубне, курган III; 47 – Піддубне, місцезнаходження епохи бронзи; 48 – Низи I, поселення доби бронзи; 49 – Низи II, поселення доби ранньої бронзи, сабатинівської культури, давньоруського і пізньосередньовічного часу; 50 – Низи III, поселення доби ранньої бронзи, раннього залізного віку та епохи пізнього середньовіччя, рештки кургану; 51 – Низи IV, місцезнаходження доби бронзи і раннього середньовіччя; 52 – Низи V, поселення епохи бронзи; 55 – Редути I, поселення доби бронзи, пізнього середньовіччя; 56 – Редути II, селище епохи раннього залізного віку (XI–IX, VII–VI ст. до н. е.); 57 – Шлюзи, залізничний роз'їзд, група курганів I; 58 – курган II; 59 – Мервівка ур., курган I («Чирвівська могила»); 60 – група курганів II; 61 – завод силікатної цегли, рештки поселення епох енеоліту, ранньої і пізньої бронзи, скіфського часу та черняхівської культури; 62 – Шведівка, ур., курган; Дмитрівка, с.: 63 – Дмитрівка I, поселення епох неоліту, бронзи, черняхівської культури і давньоруського часу; 64 – курган I; 65 – курган II; Дейнівка, ур.:

69 – група курганів I; 70 – курган II; 71 – курган III; Похилівка ур.: 72 – Дмитрівка IV і VI, поселення доби бронзи, раннього залізного віку; 73 – група курганоподібних насипів III; 74 – група курганів IV; 75 – курган I; 76 – курган III; 77 – курган IV; 78 – курган V; Новоселівка ур.: 79 – група курганів I; 80 – група курганів II; 81 – курган I; 82 – курган II; 83 – курган III; 84 – курган IV; 85 – курган VI; 86 – курган VII; Чирвинський горб ур.: 87 – група курганів I доби енеоліту-бронзи (кін. IV – II тис. до н. е.), раннього залізного віку (IX–VIII, V–IV ст. до н. е.), давньоугорський некрополь (кін. IX ст.); 88 – група курганів II; Суки ур.: 89, 90 – Дмитрівка II і III, поселення багатощарове доби неоліту (V тис. до н. е.), епохи бронзи (II тис. до н. е.), пізньоскіфського часу (IV–III ст. до н. е.), черняхівської культури (IV – поч. V ст. н. е.), киеворуської епохи (XII – поч. XIII ст.) та 2 пол. XIII – XIV ст.; 91 – група курганів «Три могили»; 92 – курган I; 93 – курган II; Терещенки ур.: 94 – курган; Базалуки, с.: 95 – група курганів I; 96 – група курганів II; 97 – група курганів III; 98 – курган I; Волошище, с.: 99 – група курганів II; 100 – група курганів IV; 101 – група курганів V; Кияшки, с.: 103 – кладовище, група курганів I; Прядки, ур.: 104 – група курганоподібних насипів II; 105 – курган I; 106 – курган IV; 107 – курган V; Колоспна Гора, с.: 112 – група курганів I; 113 – група курганів II; 114 – група курганоподібних насипів III; 115 – група курганоподібних насипів IV; Кузьменки, с.: 116 – Кузьменки I, поселення епохи неоліту (V тис. до н. е.), катакомбної культури (XIX – XVIII ст. до н. е.), доби пізньої бронзи – раннього залізного віку (кін. II – поч. I тис. до н. е.); 117 – група курганів I; 118 – група курганів II; 119 – група курганів III; 120 – курган II; 121 – курган III; 122 – курган IV; Солонці, с.: 123 – стоянка «Комсомольська» епохи пізнього мезоліту (кін. VI – поч. V тис. до н. е.); 124 – Солонці I, поселення доби бронзи і раннього залізного віку; 125 – група курганів I доби енеоліту-бронзи, раннього залізного віку; 126 – група курганів II; 127 – група курганів III; 128 – група курганів IV; 129 – група курганів V; 130 – група курганів VI; 131 – курган I; 132 – група курганоподібних насипів.

ного випуску «Зводу пам'яток історії та культури» для території Комсомольської міської ради (*Звід 2008*), дозволяють лише побіжно нагадати про все це розмаїття об'єктів стародавньої культурної спадщини в контексті характеристики поховальних курганних старожитностей пониззя Псла.

Кургани з досліджень 2007 і 2009 рр. були розташовані за 17-19 км на північний захід – захід від м. Комсомольська, між сс. Бондарями, кол. Біланами Бондарівської сільської ради Кременчуцького району та кутком Новоселівкою с. Базалуків Дмитрівської сільради м. Комсомольська, поряд із полотном залізниці «Полтава–Кременчук» та відстійником-накопичувачем Кременчуцького нафтоперегонного заводу (рис. 73: 53, 54, 62; 235).

Територія з розкопаними у 2009 р. курганами знаходилася за 2,5 км від попередніх, за 21 км на північний захід – захід від Комсомольська, між сс. Бондарями, Заруддям Бондарівської сільської ради та с. Горбанями Новогаleshинської селищної ради Козельщинського району, за 2,0 км на північний схід від с. Бондарів та 1,45 км на північ від с-ща Нової Галещини (рис. 33: 16). Курган поблизу с. Базалуків 2010 р. був розташований за 16,7 км на північний захід – захід від м. Комсомольська, між сс. Бондарями, кол. Біланами Бондарівської сільської ради та кутком Новоселівкою с. Базалуків Дмитрівської сільради м. Комсомольська, на відстані 0,11 км від залізниці «Полтава–Кременчук» і колишнього переїзду через залізничну колію (рис. 73: 68; 235; 236: 95).

Група курганів II поблизу хут. Дуканичів, розкопана 2008-2009 рр., знаходилася за 5,8 км на захід – північний захід від Комсомольська, між с. Колгоспною Горою, колишнім хут. Дуканичами та с. Волошиним, неподалік місця спорудження Єрстівського кар'єру і

Західних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» (рис. 32: 99).

Науково-рятивні дослідження 2011 р. проводилися за 13,2 км на північ – північний захід від м. Комсомольська, між с. Кузьменками, кол. с. Кириленками Дмитрівської сільської ради, кол. с. Біланами Бондарівської сільської ради Кременчуцького району та кутком Прядками с. Кияшок Дмитрівської сільради м. Комсомольська, за 1,35 км на північ від залізниці «Полтава–Кременчук» (станція Потоки Південної залізниці). Кургани з розкопок 2011 р. між с. Кияшками та кол. с. Кириленками були розташовані за 12,1 км на північ – північний захід від м. Комсомольська, за 0,45-0,65 км на північ від залізниці «Полтава–Кременчук», кол. с. Біланів Бондарівської сільської ради Кременчуцького району і кутка Прядки с. Кияшок (вкл. XIII: 2).

Рятивним археологічним розкопкам передували розвідкові обстеження зазначеної території (рис. 32; 33; 73), чому присвячені науково-звітна документація та чимало публікацій (*Супруненко, Кулатова, Мироненко 2003 зв.; Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко 2004 зв.; Супруненко 2005 зв.; 2007в зв., 52 арк.; Супруненко, Кулатова, Гавриленко 2006; Супруненко, Шерстюк 2006 зв., 220 арк.; 2006, с. 5-77; 2007, с. 355-359; 2007а; 2007б; 2007 зв., 150 арк.; 2009 зв., 151 арк.; Супруненко, Кулатова, Скорий, Шерстюк 2007 зв., 124 арк.; Супруненко, Мироненко, Сидоренко, Лямкін 2008, с. 327-330; Супруненко, Шерстюк, Головка 2009 зв., 105 арк.; Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 69-118; 2011, с. 333-335*).

Роботи експедиції, її дослідницька діяльність неодноразово привертала увагу колег. Так, 2009 р. з розкопками полтавців ознайомилися голова Польового комітету Інституту археології НАН України, доктор історичних наук Л.П. Михайлина, директор ДП «Слобідська археологічна служба» ІА НАН

України, кандидат історичних наук, доцент І.Б. Шрамко, а також учасники ІХ міжобласного науково-практичного семінару археологів Полтавської, Сумської і Харківської областей «Охорона та дослідження пам'яток археології», керівництво управління культури Полтавської облдержадміністрації та представники дирекції ТОВ «Біланівський ГЗК» і ТОВ «Єристівський ГЗК». На базі експедиції проведена робота Х регіонального науково-практичного семінару археологів Полтавської, Запорізької, Київської, Сумської і Харківської областей «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) (вкл. III: 6-7) та міжнародної наукової конференції «Мадяри в Середньому Подніпров'ї» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2011 р.) (вкл. III: 4) (Боталов, Моця, Супруненко 2011, с. 11-14, 3 кол. вкл.; 2011а), матеріали яких опубліковані (*Старожитності 2010; Мадяри 2011*).

Розкопки відвідали чимало жителів Кременчуцького і Козельщинського районів Полтавської області, численні кореспонденти преси і телебачення. Для учнів місцевих сільських загальноосвітніх шкіл співробітниками експедиції проведені краєзнавчі заняття з найдавнішої історії краю та екскурсії безпосередньо на місця досліджень (вкл. II: 6).

Роботи 2007-2008 рр. здійснювалися за угодами на проведення науково-рятивних досліджень з дирекціями ВАТ «Полтавський ГЗК» і ТОВ «Ворскла Сталь», 2009 р. – з ТОВ «Єристівський ГЗК», 2010 і 2011 рр. – з ТОВ «Біланівський ГЗК», з метою проведення розкопок у межах території землевідводів під спорудження майбутніх кар'єрів чи об'єктів господарського призначення.

Дослідження курганів проводилися на знос, із застосуванням землерийної техніки різних типів (бульдозерів: протрактора «Т-20», «Komatsu E-450»,

«Caterpillar 624-H», погрузчика-бульдозера «Hitachi ZW-250» та бульдозера-екскаватора «Беларусь», останні – на колісному ході), а також вручну – при дослідженні поховань, інших об'єктів під курганным насипом чи поза його межами. Із застосуванням землерийної техніки вивчався і навколокурганний простір на 5-20 м навколо насипів. До речі, використання бульдозерів на «м'якому» колісному ході практично не призводило до істотного порушення структури ґрунту, а, разом із тим, дозволяло здійснювати зачистки насипів курганів через кожні 1-3 см (вкл. II: 1, 3, 5; III: 1-2). Для забезпечення робіт експедиції та перевезення її особового складу використовувалися автомобілі «ГАЗ-66», «Урал», мікроавтобуси «ГАЗ-Соболь», надані замовниками (вкл. II: 2; XV: 4).

Для стратиграфічних спостережень на курганах залишалися по одній центральній та від двох-трьох до п'яти допоміжних бровок, зорієнтованих у меридіональному або широтному напрямках (за окремими винятками, відзначеними у тексті нижче), розмічених інструментально GPS або тахеометрами, з огляду на наявність магнітних аномалій. У деяких випадках під час фотографування, з використанням компасу для встановлення стрілки-вказівника, її напрямок може бути дещо відхилений на фото від реального на 15-30° на захід.

Усі вказівки на глибини, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівнів «0», за які прийняті сучасні дослідження вершини курганів – їх умовні центри (далі – УЦ).

Зауважимо також, що колекції знахідок з розкопок 2007, 2010 та 2011 рр. передані на постійне зберігання до фондів відділу археології Полтавського краєзнавчого музею, 2009 р. – до збірки Комсомольського історико-краєзнавчого музею (вкл. III: 3); матеріали природничого характеру, після опрацювання їх в антро-

пологічній лабораторії Центру та фахівцями-природознавцями, перепоховані в околицях м. Комсомольська, частина найбільш виразних антропологічних матеріалів зберігається в ЦОДПА у Полтаві. Щоденникова і графічна польова документація знаходиться на зберіганні у Науковому архіві Інституту археології НАН України, перебілені кресленики та рисунки – в Науковому архіві ЦОДПА.

Висловлюємо вдячність усім учасникам археологічних досліджень Полтавської експедиції, які в різні роки брали участь в розкопках курганів та проведенні археологічних розвідок у Нижньопільському мікрореєоні. Без їх допомоги, кваліфікованої праці, знань і творчого внеску в дослідницький процес успішне виконання таких доволі значних за обсягами робіт було б неможливим. З учасників досліджень відзначимо: завідувачу відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА, з 2008 р. – директора Центру *І.М. Кулатову* (заступника начальника експедиції, наукового співробітника, 2007-2011 рр.), завідувачого відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктора історичних наук, професора *С.А. Скорого* (наукового консультанта, 2007, 2011 рр.), старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *О.П. Журавльова* (наукового консультанта, 2007, 2010-2011 рр.), головного хранителя, пізніше – завідувачого відділом ЦОДПА *К.М. Мироненка* (наукового співробітника, 2007 р.), викладача Пирятинського ліцею *І.В. Головка* (наукового співробітника, 2007-2011 рр.), аспіранта Національного університету «Кієво-Могилянська Академія» та старшого наукового співробітника ЦОДПА *Ю.О. Пуголова* (молодшого наукового співробітника, 2007, 2009 рр.), старшого наукового співробітника Центру, асистента Української медичної стоматологічної академії

А.В. Артем'єва (наукового співробітника, 2007, 2009, 2011 рр.), молодшого наукового співробітника ІКЗ «Більськ» *О.В. Сидоренка* (молодшого наукового співробітника, старшого лаборанта, 2007-2011 рр.), співробітника Комсомольського історико-краєзнавчого музею *В.В. Лямкіна* (молодшого наукового співробітника, старшого лаборанта, 2007-2011 рр.), молодшого наукового співробітника Центру *А.І. Тимощука* (молодшого наукового співробітника, 2007 р.), провідного спеціаліста групи охорони пам'яток при управлінні культури Сумської облдержадміністрації *О.В. Коротю* (молодшого наукового співробітника, 2007 р.), провідного спеціаліста групи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» при управлінні культури Сумської облдержадміністрації, на разі – кандидата історичних наук *Є.М. Осадчого* (молодшого наукового співробітника, 2007 р.), асистента Української медичної стоматологічної академії *А.В. Зайцева* (молодшого наукового співробітника, 2007, 2010 рр.), слухачів магістерської програми «Археологія» НУКМА *Я.В. Володарця-Урбановича* (молодшого наукового співробітника, 2007 р.) та *Є.С. Калашника* (молодшого наукового співробітника, 2009 р.), коментатора ТРК «Лтава» *С.М. Блавацького* (молодшого наукового співробітника, 2010 р.), інспекторів археологічного нагляду ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *В.О. Петрова* (молодшого наукового співробітника, 2009-2011 рр.), *М.П. Ольшницького* (молодшого наукового співробітника, 2010-2011 рр.) та *В.С. Полану* (молодшого наукового співробітника, 2009 р.), незмінного фотографа експедиції, лаборанта ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *М.О. Радченка* (2007-2011 рр.). Щоденний виважений ритм роботи експедиції забезпечували лаборант ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О.О. Сидоренко* (2007-2011 рр.),

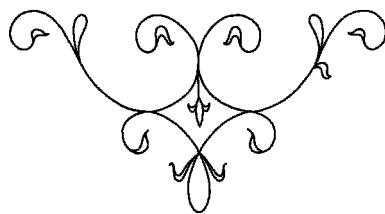
завідуюча кафедрою Полтавського інституту бізнесу Міжнародного науково-технічного університету ім. Ю. Бугая *І.В. Шерстюк* (науковий співробітник, 2007-2009 рр.), лікар-терапевт вищої кваліфікації *Н.В. Костяна* (2011 р.), водії експедиції *І.М. Шевчук* (2007-2010 рр.), *О.В. Іванюк* (2011 р.) та ін.

Антропологічні визначення кісткових залишків похованих здійснені в польових умовах старшим науковим співробітником ЦОДПА, асистентом Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'євим*, вони доповнені лабораторними дослідженнями, виконаними ним же і доктором медичних наук, професором, завідуючою кафедрою Української медичної стоматологічної академії *Л.Ф. Каськовою*, визначення археозоологічних матеріалів, переважно в ході дослідницьких робіт, провів кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.П. Журавльов*, окремих кісток свійських тварин – кандидат ветеринарних наук, доцент

Полтавської сільськогосподарської академії *М.В. Лисенко*, палеоботанічні визначення – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України *С.А. Горбаненко*. Визначення за збереженими рештками та відбитками на металі залишків текстильних, шкіряних і дерев'яних виробів здійснені викладачем Полтавського політехнічного коледжу національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» *С.В. Маєвською*. Частина з цих робіт виконана в спеціалізованих лабораторіях університету і вказаного навчального закладу.

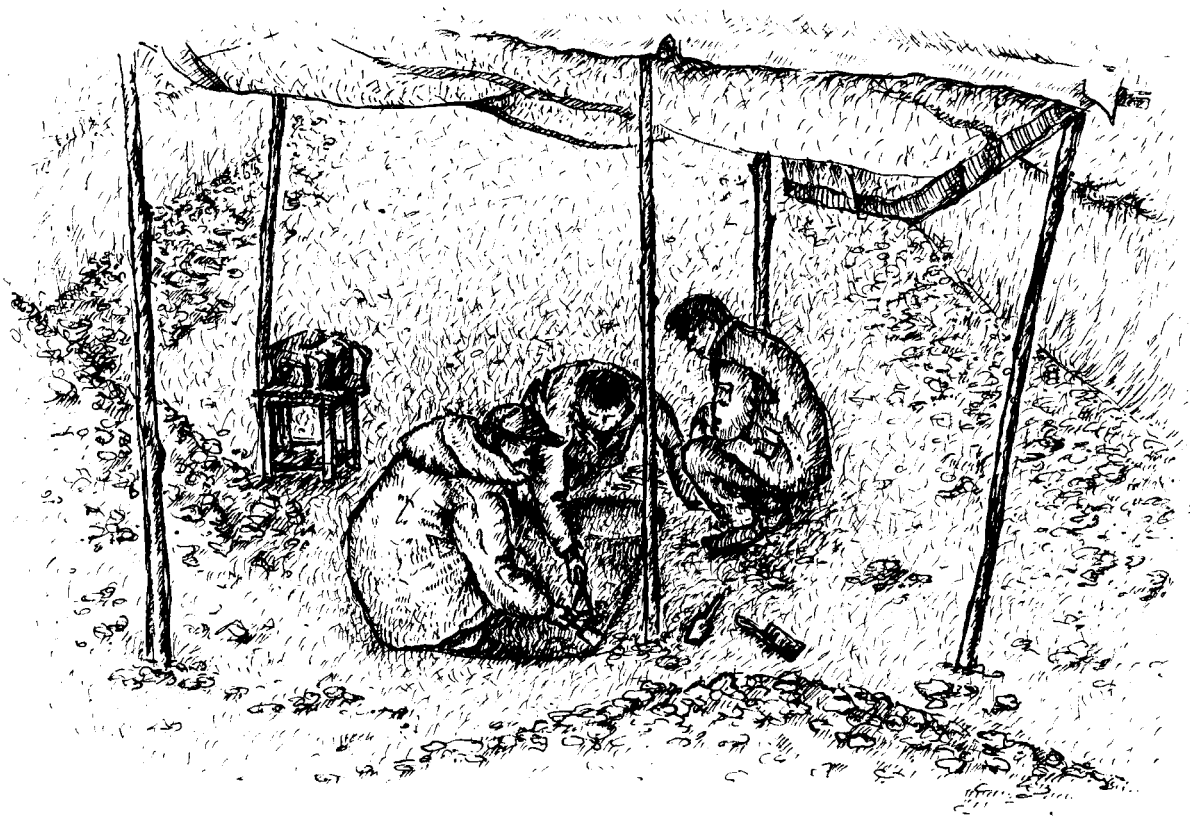
Ілюстрації до видання виконані *Т.В. Менчинською* за польовими креслениками та рисунками *О.Б. Супруненка*. Вона ж є автором малюнків до кожного з розділів роботи.

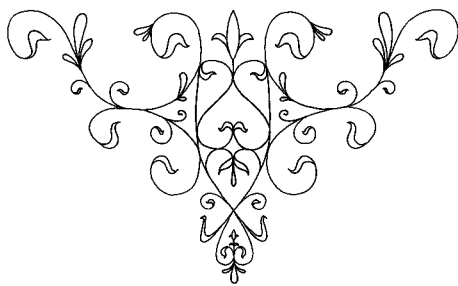
Усім названим фахівцям та дослідникам автори складають щирю вдячність і сподіваються на посильну співпрацю з ними у виконанні наступних етапів науково-рятивних робіт.

3

КУРГАНИ ГРУПИ II ПОБЛИЗУ с. ГОРБАНІВ

ГРУПА КУРГАНІВ II знаходиться на панівному підвищенні вододілу рр. Кривої Руди і Рудьки (*лівий берег рр. Псел – Дніпро*), з абсолютною висотою 78,0-78,5 м у Балтійській системі вимірів, розташованому між с. Горбанями Новогалещинської селищної ради Козельщинського і с. Заруддям Бондарівської сільської ради Кременчуцького районів Полтавської обл., ближче до першого (рис. 1: 17), переважно на території, адміністративно належній Бондарівській сільраді.

Кургани розміщені трьома сусідніми компактними скупченнями, на відстані 50-80 м між мікрогрупами, на підвищеннях вододілу, за 0,6-0,8 км на північний захід від центру Горбанів та в 0,8 км на схід від середньої школи у с. Заруддя (рис. 33: 16).

Група складається з 14-ти здебільшого розораних насипів, висотою 0,3-1,1 м і діаметром 15-36 м. Курган № 1 – найвищий у групі, прилягав до зони задернування та насаджень кущів і дерев лісосмуги (рис. 33; 40; вкл. IV: 1, 3). Він мав абсолютну позначку висоти в 79,6 м. Усі інші насипи групи розорюються (*Супруненко, Шерстюк 2007 зв., арк. 18-19; 2007а, с. 15-16; 2007б, с. 63-64*).

У 1950-х рр. більшість з курганів мали висоту 0,7-2,0 м, круті схили, переважно округлі обриси. На початку 1960-х рр., у зв'язку зі зменшенням площ орних земель після заповнення Кременчуцького водосховища, насипи були «вирівняні» бульдозером задля забезпечення доступу на них сільськогосподарської техніки. Таким чином, більш-менш збережені кургани були практично знищені, а їх останці перетворилися на невеличкі пагорби.

Результати обмірів окремих насипів наведені у табл. 1 за мікрогрупами.

Група курганів потрапила до проектного землевідводу ділянки Галещинського родовища залізистих кварцитів. Тому на ній були розпочаті стаціонарні археологічні розкопки, відкладені на певний час через кризові явища в економіці (2010 р.).

Восени 2009 р. досліджувалися два розташованих з північного боку кургани мікрогрупи I – найбільший і невеликий сусідній, що отримали за результатами розвідок №№ 1 і 2 (Супруненко, Шерстюк 2007а, с. 15-16; 2007б, с. 64) (вкл. IV: 6).

Географічні координати місцезнаходження курганів: № 1 – 49°11'8,544" північної широти та 33°45'1,621" східної довготи, № 2 – відповідно 49°11'8,486" та 33°45'01,65".

Табл. 1

Горбані, с. Група курганів II. Розміри та характеристика насипів

№ п/п	Висота, м	Діаметр, м	Стан
Мікрогрупа I			
1	1,1	38 × 44	Найбільший, зрізаний по верху бульдозером і розгорнутий у південний бік – до лісосмуги, частково задернований, круглий у плані і сегментоподібний у перетині останець кургану, південна частина насипу якого прилягала до лісосмуги. На поверхні зібрані кістки людини, розтягнуті оранкою, та окремі уламки кісток тварин. По центру зверху була помітна розтягнута плугами пляма розораного викиду впускного поховання доби раннього залізного віку. Абс. висота – 79,6 м.
2	0,70	14	Розораний. Помітна пляма розтягнутого викиду поховання доби раннього заліза. Напевне, на насип нагорнута частина масиву ґрунту з кургану № 1.
3	0,60	15 × 18	На третину задернований, південна поля у лісосмузі. Більша частина насипу розорана. Вірогідно, також має подібний викид.
4	0,50	22	Розораний, круглої форми.
5	0,45	20	Розорюється. Є просів у центрі.
6	0,65	25	Теж саме. Сліди вирівнювання насипу.
Мікрогрупа II			
7	0,55	20	Практично задернований, зі слідами тригопункту на вершині, круглий у плані. Вершина зрізана бульдозером для забезпечення проїзду на угіддя. Поля поросли деревами й кущами.
8	0,70	26	Розораний, чітких круглих обрисів, з кільцем просілого рівчака. У 1950-х рр. мав висоту понад 1,1 м. Розгортався бульдозером.
9	0,30	15	Розораний невеликий насип, зі слідами виямки від вибирання ґрунту поряд.
10	0,45	20	Розораний. Східна поля розташована у лісосмузі, що поступово засихає.
11	0,65	22	Розораний, чітких круглих обрисів. У 1950-х рр. мав висоту понад 1,3 м. Вирівнювався бульдозером.
12	0,35	16	Дуже розораний.
Мікрогрупа III			
13	0,35	15	Невеликий округлий у плані курган, значно пошкоджений оранкою.
14	0,30	18	Дуже розораний.

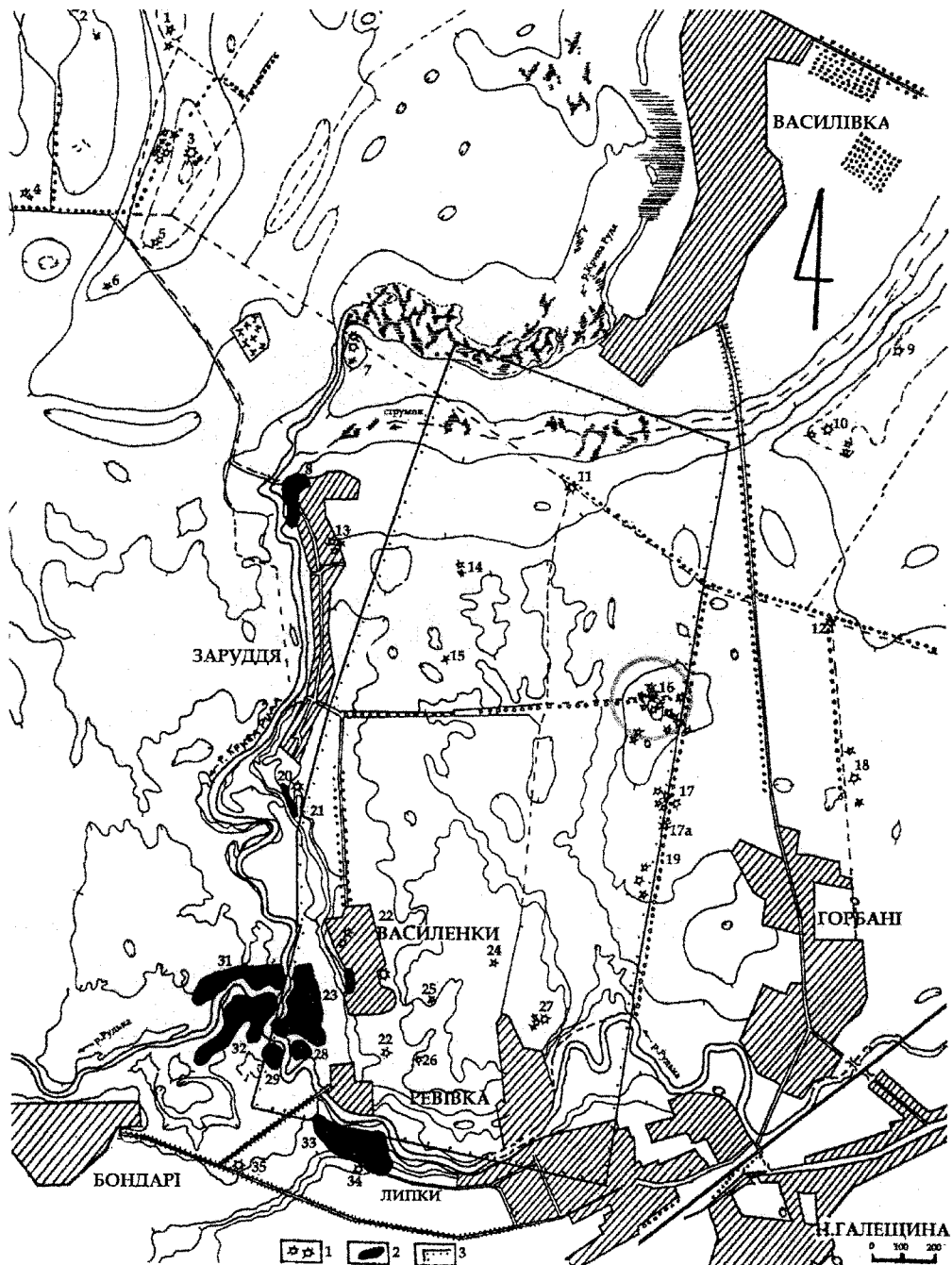

Рис. 33. Карта пам'яток археології Галєщинського родовища залізистих кварцитів.

Умовні позначення: 1 – кургани та їх групи; 2 – поселення; 3 – межа землевідводу Галєщинського родовища.
 Зорівка, с.: 1 – група курганів I; 2 – група курганів III; 3 – група курганів II; 4 – кургани 3; 5 – курган 1; 6 – курган 2; Заруддя, с.: 7 – група курганів I; 8 – Заруддя I, поселення зрубної культури; 13 – група курганів II; 14 – група курганів III; 15 – курганоподібний насип 1; 20 – Заруддя II, селище черняхівської культури; 21 – майдан 1, могила Бурмаса; Василивка, с.: 9 – курган 1; 10 – група курганів I; 11 – курганоподібний насип 1; 12 – курган 2; Горбані, с.: 16 – група курганів II; 17 – група курганів I; 17а – курганоподібний насип 1; 18 – група курганів III; Ревівка, с.: 19 – група курганів II; 27 – група курганів I; 33 – Ревівка I, селище черняхівської культури; 34 – курган 1; Василенки, с.: 22 – група курганів I; 23 – Василенки III, місцезнаходження черняхівської культури; 24 – курган 3; 25 – курган 2; 26 – курган 1; 28 – Василенки II, місцезнаходження бронзового та раннього залізного віків; 29 – Василенки VI, поселення доби бронзи; 30 – Василенки I, селище черняхівської культури; 31 – Василенки IV, селище черняхівської культури; 32 – Василенки V, селище черняхівської культури; Бондари, с.: 35 – курган 5.

Курган № 1

Знаходився у північній частині групи, в складі мікрогрупи I, поряд із насипами курганів №№ 2 і 3 (рис. 2: 1б: 1). Виявився доволі розораним та розтягнутим, розташованим на панівному підвищенні вододілу насипом, пошкодженим розгортанням бульдозером (рис. 40; вкл. IV: 1). За повідомленнями місцевих жителів, ґрунт з кургану також брався на зведення полотна шосе «с-ще Нова Галещина – с. Василівка», що споруджувалося наприкінці 1970-х рр. (Супруненко, Шерстюк 2009 зв., арк. 9, 10).

Обміри дали майже тотожні з розвідковими дані: діаметр – 38 × 44 м, нівельовану висоту – 0,9-1,1 м (рис. 34).

Залишки кургану були дещо витягнутим у широтному напрямку оплилим підвищенням останця насипу, південна пола якого прилягала до лісосмуги (рис. 34; 40) і перетиналася під нею паралельною лісонасадженням трасою старої грейдованої польової дороги. Вже перший огляд південної поли дозволив припустити, що частина насипу була просто згорнута бульдозером до лінії кущів та дерев, а на залишки інших піл – розтягли рештки ґрунту, розпланувавши таким чином курган у вигляді похилого пагорбу. Це припущення повною мірою справдилося в ході досліджень.

Насип досліджувався із закладанням шести траншей, залишенням трьох широтно зорієнтованих бровок (схід – захід), шириною 0,8-1,0 м (рис. 34; вкл. IV: 3).

Планіграфічні та стратиграфічні особливості. В ході дослідження кургану отримані певні уявлення про особливості його будови. Так, насип споруджувався, вірогідно, у три етапи. Курган зведений представниками енеолітичних племен

над невеликою видовженою ямою поховання 8 з широтною орієнтацією. Проте, прослідкувати межі цього кургану не вдалося. Гіпотетично, можна вважати, що діаметр такого насипу міг становити близько 6-7 м, висота – не більше 0,4-0,5 м (рис. 34: 1).

Зі впуском край південної поли первісного насипу ямного дитячого поховання 6, чий кільцевий супіщано-материковий викид круглої в плані форми, діаметром 2,2 × 3,0 м і товщиною 0,1-0,2 м, частково зафіксований на стародавній похованій поверхні, споруджувався масив археологічно простеженого давнього кургану Ia (рис. 34: Ia). Він відзначався щільністю сіро-чорного дернистого ґрунту, порівняною однорідністю його масиву, перебитого, хіба що, норами землерийв і новітніми перекопами грабіжників та траншеями періоду «соціалістичного будівництва». В цьому насипу виявлено кілька великих нір, які могли бути влаштовані тваринами (рис. 34: кр; вкл. IV: 2). Проте, ніяких більш-менш виразних знахідок, пов'язаних із катакомбними поховальними комплексами, крім кількох черепків (рис. 5б), виявлено не було. Варто лише зазначити існування великих «кубел» нір, що перерізали насип і вривалися у материк (рис. 34: кр).

До насипу Ia зрубними племенами доби пізнього бронзового віку було впущено чимало поховань (у радіусі 2-3 км розташовані кілька селищ зрубного населення (рис. 33: 8, 20; 73: 59, 60); див.: Супруненко, Шерстюк 2006, с. 50-58; 2007, с. 360, 361; 2007а, с. 10-12, 13), з яких залишки чотирьох збереглися, а трьох – у вигляді слідів зруйнованих могил (рис. 34: пп.2-5, ск.1-3). Усі вони не відзначалися особливою виразністю і виявилися пошкодженими глибокою оранкою.

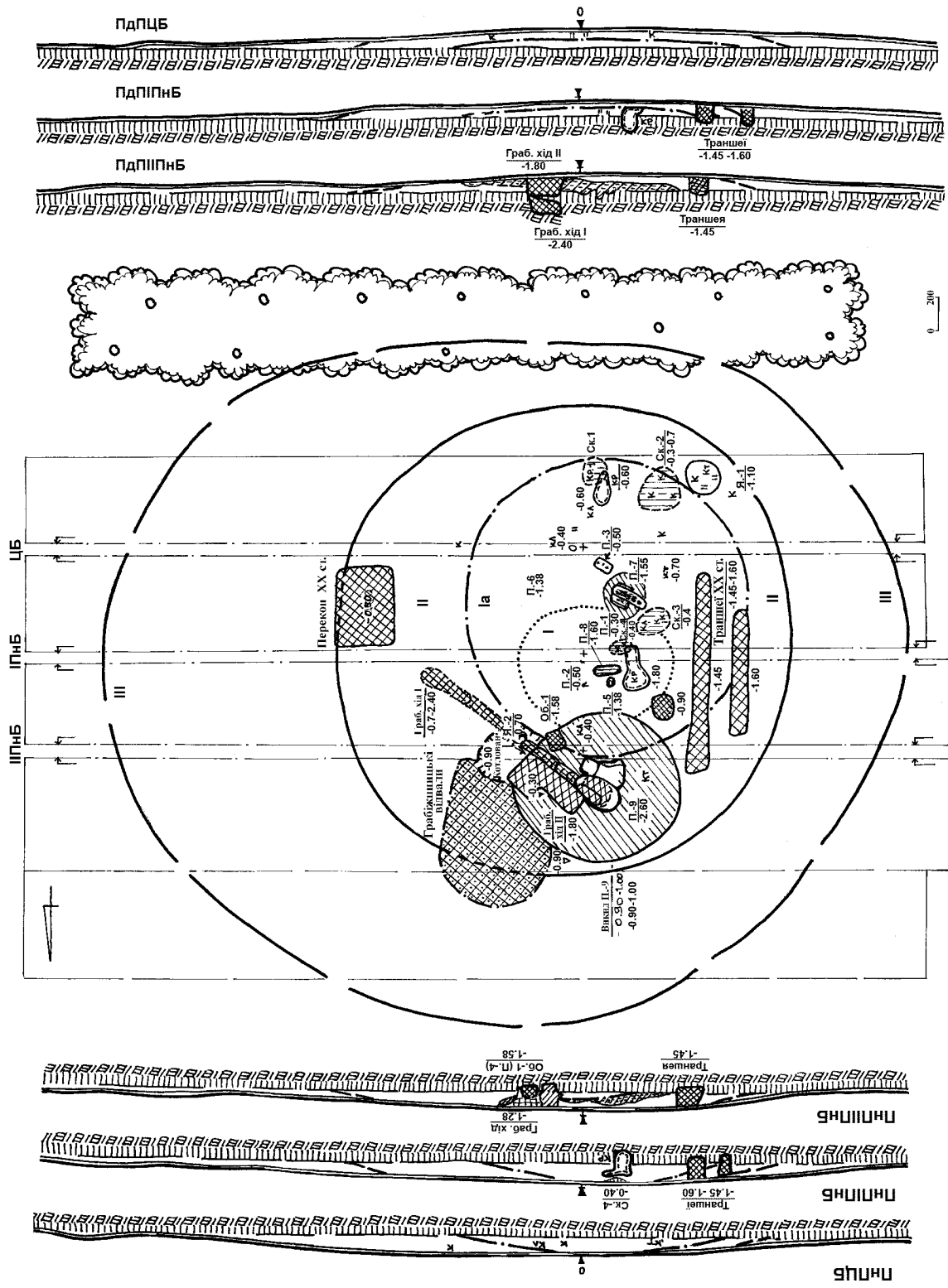

Рис. 34. Горбані, с. Група курганів II. Курган № 1. План і профілі бровок.

До зрубного часу належить, вірогідно, і яма 1, влаштована у похованому ґрунті край південно-західної поли насипу Іа, що не містила виразних артефактів для здійснення культурно-хронологічної атрибуції (рис. 34: я.1).

У скіфський час, напевне, в V ст. до н. е., з появою на вододілі Ворскли і Псла та на Лівобережній терасі чергової групи скіфів-кочівників, північна пола насипу Іа була обрана для влаштування поховання у катакомбі (поховання 9). Викид від спорудження підземної частини поховальної споруди при цьому ліг широким кільцем на північ від кургану і перекрив північну його полу. Діаметр решток цього викиду становив 8,5 м, а його товщина досягала 0,1-0,3 м. Викид був позначений прошарком світлого материкового піску, що перекривав весь масив вийнятого з поховання супіску (рис. 34: викид п.9).

Зі влаштування поховання 9 пов'язана значна досипка насипу Іа світлішим супіщано-чорноземним ґрунтом з дернинами, взятим з околу, внаслідок чого був споруджений черговий насип ІІ, діаметром 25 × 26 м (рис. 34: ІІ) та висотою, вірогідно, більше 2,2 м. При цьому кільцевий рівчак навколо кургану не відкопувався.

На початку пізньосередньовічного часу до насипу ІІ, ближче до південної поли, було впущене кочівницьке золотоординське поховання 7, здійснене вже з дотриманням певних мусульманських традицій, чия вузька видовжена яма перерізала заповнення ямного поховання 6 (рис. 34: п.7). На цьому використанні кургану для здійснення поховань було припинене.

Та курган мав ще досить «бурхливу» історію «відвідування» грабіжниками. Зокрема, перші з них проклали радіальний, спрямований на північний захід, безпосередньо на поховальну камеру скіфського часу, хід зі східної поли на-

сипу ІІ (рис. 34: *зrab. хід І*), спустошивши поховання 9. Час здійснення такого пограбування лежав у широких хронологічних рамках – від пізньоскіфської епохи до доби Руїни.

Про влаштування перекопів середини XVIII ст. можуть свідчити не тільки окремі знахідки в орному шарі і насипу (в т. ч. монета 1748 р., уламки гончарної кераміки – рис. 39; 41: 2-3), а й прокопування грабіжницьких шурфів неподалік від поховання 9 (об'єкт 1 – рис. 34; 49). Вірогідно, скарбошукачі фіналу козацької епохи також могли потрапити до заглибини провалу поховальної камери.

Проте найбільші скарбошукацькі «заходи» здійснені на кургані вже у 1920-ті рр. Вони пов'язані зі влаштуванням цілого «розкопу» на північний схід від просіву камери, розміром 2,5 × 5,1 м, який заглибленими уступами досяг мети мародерів. З південного сходу до нього вів підкоп підпрямокутної форми, що пробивав насип, розміром 2,3 × 2,5 м. Внаслідок таких «розкопок» (загальний обсяг – понад 25 м³) практично все заповнення провалу камери було зрите і пересіяне, вірогідно, в пошуках дрібних дорогоцінних прикрас (рис. 34: *зrab. хід ІІ*). Ями та відвали від останніх скарбошукацьких пошуків бовваніли на кургані, за повідомленнями місцевих жителів, аж до початку 1960-х рр., тобто, до розгортання бульдозером решток насипу (Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 415).

Отже, зафіксовані дослідженнями параметри насипу ІІІ – сучасних розкопкам решток кургану, є наслідком його розгортання з використанням землерийної техніки (рис. 34: ІІІ).

Згадаємо також кілька об'єктів у широтних полах кургану, поява яких пов'язана з перекриванням польової дороги між районами у зв'язку з поширенням ящура в середині – кінці 1960-х рр. Ці перекопи, здійснені екскаватором,

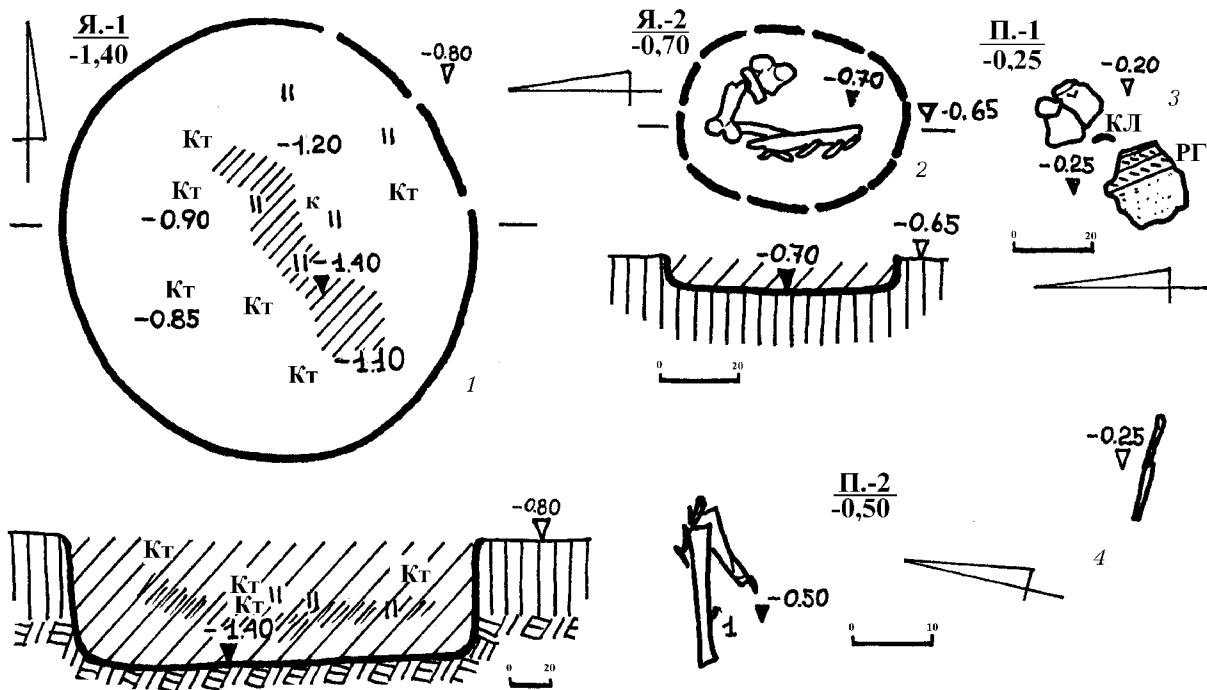

Рис. 35. Горбані, с. Курган № 1. Плани і перетини ям 1 (1), 2 (2), плани поховань 1 (3) та 2 (4).

мали вигляд паралельних траншей, шириною 0,8-0,9 – 1,0 м і глибиною 1,45-1,50 м від УЦ, й перерізали дорогу із заходу, а зі сходу – мали вигляд пологого прямокутного котловану 3,5 × 4,5 м, глибиною 0,5 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 34: *траншеї, перекоп*). Насамкінець, у лісосмузі поряд із насипом виявлений бетонований геодезичний репер із позначками абсолютної висоти, що належав тригопункту зразка 1952 р., вигорнутого бульдозером за чергового вирівнювання дороги у 1980-х рр.

Загальна стратиграфічна характеристика нашарувань у межах кургану (на збережених від перекопів ділянках близько УЦ) виглядала таким чином: 0-0,20 м – орний шар – сіро-чорний супіщаний чорнозем; 0,20 – 0,90-1,10 м – чорноземно-супіщаний масив насипів Ia та II; 0,90-1,10 – 1,25-1,70 м – похований ґрунт – сіро-чорний, з коричнюватим або сірим відтінком чорнозем; з 1,25-1,70 м – мате-

рик – світло-палевий суглинистий пісок (рис. 34).

Таким чином, напівзруйнований, умовно *стратифікований* останець насипу, зведеного в три етапи, містив до десятка стародавніх поховань та їх решток, дві ями доби пізнього бронзового віку, залишки грабіжницьких ходів і перекопів, численні сліди руйнування поховальної пам'ятки за радянської епохи.

Крім того, дещо північніше насипу кургану знайдено мідну монету Російської імперії: «денга» 1748 р. карбування, часу правління Єлизавети Петрівни (1741-1761). Гурт сітчастий (рис. 39).

Нижче наводиться опис об'єктів, виявлених внаслідок розкопок.

Поховання 1 (*зрубне*, впускне у насип Ia). Виявлене за 0,95 м на північ та 0,80 м на схід від УЦ, під орним шаром у масиві насипу Ia, на глибині 0,20 м (рис. 34: *п.1*). Слідів ями не збереглося. Вони були знищені руйнуванням масиву кургану

і розорюванням. Від поховання *in situ*, залишився неповний розвал ліпного горщика та частина черепної коробки дитини, у віці 1-3 років, що знаходилися на глибині 0,25 м, відразу ж під орним шаром (рис. 35: 3; 42).

Знахідка. Фрагмент археологічно цілого *горщика-чаші* зрубної культури, з коротким відігнутих назовні вінцем, гранню на місці перегину тулуба, на пласкому дні без утору (рис. 42-43). Орнамент: зонний горизонтальний, у вигляді двох рядів скошених вліво легких округлих вдавлень паличкою, між якими та значно нижче, на перегині, проведені два пояски відбитків мотузки. Між останніми вписані майже прямокутні трикутники, вершинами догори, в котрі вміщені по дві скошених лінії (рис. 43; вкл. IV: 6). Вони також нанесені відбитками мотузки. Форма посудини реконструйована графічно (рис. 36). Розміри: діаметр вінця – 17,0 см, діаметр тулуба – 18,8 см, діаметр дна – 9,7 см; висота горщика – 13,0 см. У тісті наявні домішки піску, шамоту та блискіток слюди.

Поховання належало маленькій дитині племен *зрубної культури* і було впущене до верхньої частини насипу Ia дослідженого кургану.

Поховання 2 (*зрубне-?*, впускне в насип Ia). Відкрите за 7,25 м на північ та 0,15 м на схід від УЦ, у масиві насипу Ia, пошкодженому розгортанням бульдозером, на глибині 0,50 м (рис. 34: п.2). Слідів ями не простежено. Від похованого збереглися уламки стегнової та голенової кісток правої ноги *дорослої людини*, що, можливо, лежали *in situ* (рис. 35: 4; 44). За 1,05 м на південний схід, на глибині 0,25 м виявлений ще й уламок променевої кістки руки людини, а біля згаданої голенової – зуб вівці або кози *свійської* (рис. 35: 4: 1).

За положенням кісток ніг, можна припускати скорчену позицію поховано-

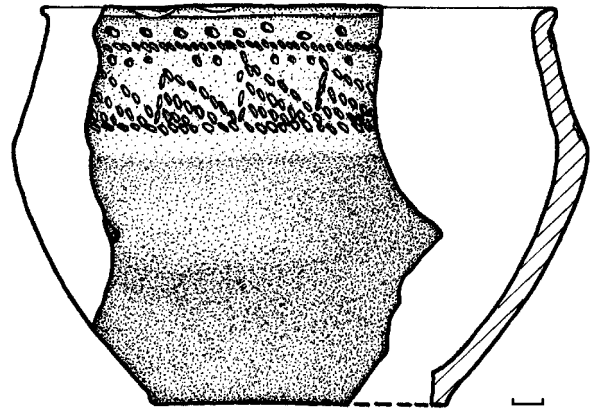

Рис. 36. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 1. Ліпний горщик. Реконструкція.

го, з підігнутими під кутом 43° ногами (принаймні, однією з них). Знахідки, пов'язані з рештками поховання, відсутні.

Поховання, від якого збереглися частина потрошених кісток, вірогідно, належало до кола захоронень некрополя носіїв *зрубної культури*, впущеного до верхньої частини насипу Ia дослідженого кургану.

Поховання 3 (*зрубне*, впускне до насипу Ia). Знаходилося за 0,4 м на північ та 0,6 м на захід, і виявлене з рівня 0,35 м від УЦ (рис. 34: п.3). Вміщене до підпрямокутної в плані, з незначно скругленими кутами, ями, спорудженої в масиві насипу, розміром – 0,85 × 1,20 м (площа – близько 1 м²), глибиною 0,50 м від УЦ (рис. 37: 1; 45).

Яма мала виразні обриси, вертикальні стінки і вирівняне дно, була пошкоджена у верхній частині розорюванням та в основі – з південного заходу, – *норою*. Зорієнтована у напрямку захід – північний захід – схід – південний схід (рис. 37: 1), відзначалася вмістом щільного сіро-чорноземно-супіщаного заповнення з вуглинами (рис. 45).

Рештки скелету похованого були рознесені землеріями. Вздовж довгої

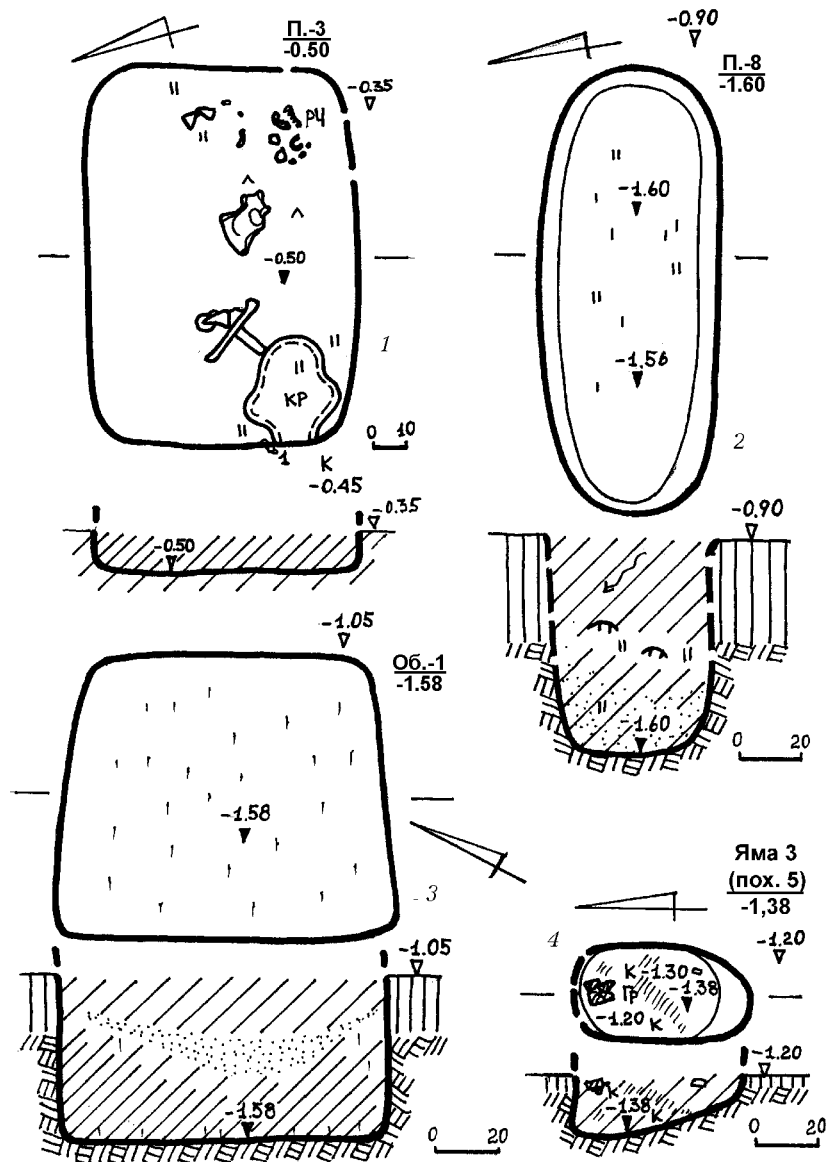

Рис. 37. Горбані, с. Курган № 1. Плани і перетини поховань 3 (1), 8 (2), 4 – «об'єкту 1» (3) та поховання 5 – «ями 3» (4).

вісі ями виявлені: у південно-східній частині – фрагменти розвалу черепа і нижньої щелепи похованого – чоловіка, у віці 20-25 років; посеред ями – частина його тазу; у північно-західній – перехрещені уламки стегнової та голенової кісток ніг (рис. 47: 1). Край коротших стінок ями відзначені скупчення вуглин, під кістками – сліди шкіряного тліну підстилки.

Таким чином, можна реконструювати позицію розміщення похованого як зіб-

гану, можливо, на лівому боці, головою на південний схід з не встановленим точно положенням рук і ніг (рис. 45).

Речові знахідки відсутні. Поховання інгумація належить носієві зрубної культури і впущене до насипу Іа дослідженого кургану.

«Поховання» 4 (об'єкт 1) (новітній перекоп, впущений у насип II). Досліджений за 9,95 м на північ та 1,30 м на схід від УЦ, з рівня основи орного шару (рис. 34:

п.4 = об.1). Був підтрапецієподібною в плані ямою, з прямовисними стінками, рівним дном, заглибленим у стародавній похований ґрунт та материк на 1,38 м (рис. 34; 37: 3).

Відкопаний у масиві насипів II та Ia за допомогою лопати. Яма мала розміри – 0,90-1,05 × 0,85 м (0,8 м²) (рис. 37: 3). Заповнення у верхній частині містило сірий супісок, підстелений прошарком материкового піску, а нижче до дна – щільний сіро-чорний, намитий талими водами супіщано-чорноземний ґрунт.

Яма є рештками грабіжницького шурфу *нової* або *новітньої* епох і не має ніякого відношення до поховальних об'єктів (рис. 49).

«*Поховання 5*» (*зрубне*, впускне у насип Ia) – робоча назва *яма 3*. Знаходилося за 6,95 м на північ та 0,90 м на захід від УЦ. Виявлене нижче основи похованого ґрунту – в материк (рис. 34: п.5 = я.3), на північ від поховання 8.

Ямка, розміром 0,30 × 0,55 м, з максимальною глибиною 1,38 м від УЦ, мала чітко помітні контури, видовжену в плані овальну форму, була зорієнтована за довшою віссю в меридіональному напрямку (вкл. IV: 4). Стінки стрімкі прямовисні, південна – похила, з уступом (рис. 37: 4). У цілому, ямка була схожою на стовпову, проте, відрізнялася від такого типу заглиблень іншою характерним вмістом.

Заповнена вона була чорно-сірим, інтенсивного забарвлення однорідним попелястим супіском (вкл. IV: 4), в якому на рівні 1,20 м під північною стінкою знаходилося скупчення невеликих камінців – уламків колотого сірого граніту, лінзочки попелу (рис. 37: 4: *гр.*; вкл. IV: 5). Дещо нижче, на глибині 1,20 та 1,38 м, виявлені два уламки стінок ліпних *горщиків* зрубною культури (рис. 37: 4: *кк*).

Розглядається в якості поховання зі вміщенням останків кремації, здійс-

неної на стороні, влаштованої носіями *зрубною* культури. Заглибина також могла бути й жертвною ямою, пов'язаною з функціонуванням некрополя зрубного населення в насипу Ia дослідженого кургану.

Поховання 6 (*золотоординське*, впускне до насипу II). Виявлене за 1,80 м на північ та 1,60 м на захід від УЦ, з рівня похованого ґрунту (рис. 34: п.6). Вміщене до видовженої підпрямокутної в плані ями зі скругленими кутами, заглибленої майже до рівня залягання материка, розміром по дну – 0,55-0,60 × 2,50 м (1,25 м²), глибиною 1,38 м від УЦ (рис. 38: 1), або 0,50 м від рівня похованого ґрунту. Досліджувалося з глибини майже 0,80 м від УЦ (рис. 38: 1; вкл. IV: 7).

Яма мала рівні вертикальні стінки, дно незначно заглиблювалося у східний бік. Зорієнтована вона у напрямку – північний захід – південний схід, виявлена за вмістом мішаного чорноземно-супіщаного заповнення зі слідами дерева від струхлого дощатого? перекриття (рис. 38: 1). Нижня частина заповнення містила сірий осунутий мішаний супісок, відрізняючись від верхнього масиву просілого ґрунту. Із західного боку вона перебивалася кротовиною, що пошкодила частину скелету похованого.

Посеред ями, у випростаному на спині положенні, з викладеними вздовж тулуба руками і випрямленими ногами, з головою на північний захід, вірогідно, з першопочатковим розворотом обличчя на киблу, знаходилися рештки похованого – *чоловіка*, у віці 35-40 років, зростом 175,0 см, скелет якого практично повністю зберігся в анатомічному порядку, хоча й дуже струх (вкл. IV: 7).

Під кістками скелету знаходилися сліди підстилки у вигляді тліну текстилю та залишків рослинного походження (рис. 38: 1: v). Відзначені й рештки дере-

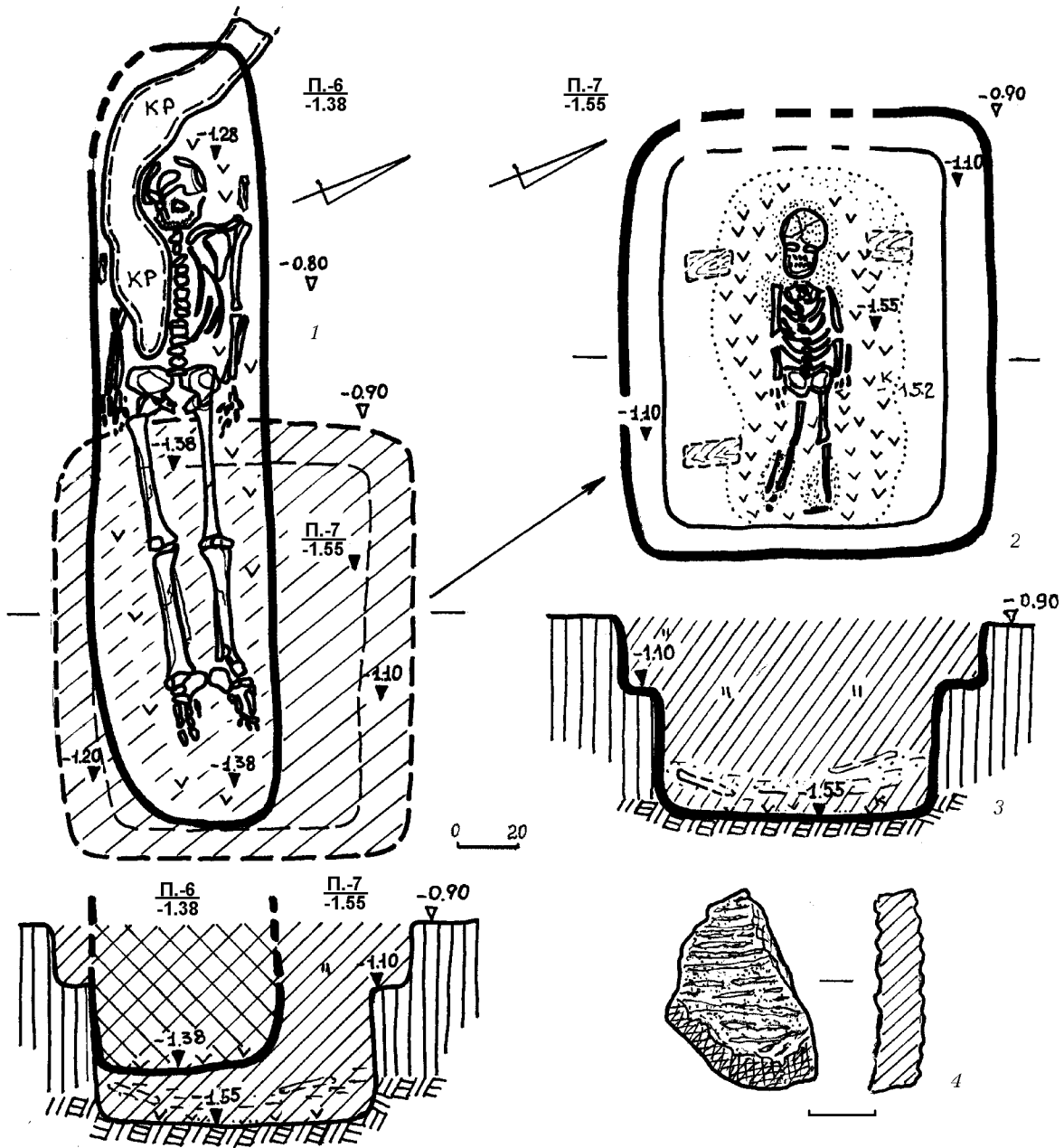

Рис. 38. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 6 (1) та 7 (2), плани і перетин, реконструйований перетин поховання 7 (3), уламок кераміки із заповнення поховання 7 (4).

ва, можливо, від нош. Речових знахідок не виявлено.

Яма поховання перерізала заповнення ямного захоронення 7 (вкл. IV: 7).

Поховання належить представнику кочівницького населення золотоординської епохи, і може бути датоване серединою

– другою половиною XIV ст. (Супруненко 2010, с. 74; Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 415).

Поховання 7 (ямне, впускне край поли насипу I, основне для насипу Ia). Досліджене за 1,45 м на північ та 1,35 м на за-

Рис. 39. Горбані, с. Поблизу кургану № 1. Орний шар. «Денга» Єлизавети Петрівни. 1748 р. Мідь.

Рис. 40. Горбані, с. Курган № 1. Перед початком досліджень. Із заходу.

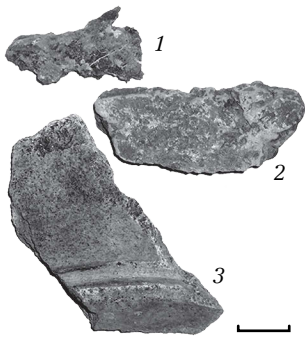

Рис. 41. Горбані, с. Кургани №№ 1 (2-3) та 2 (1). Знахідки на поверхні насипів. 1 - залізо; 2-3 - кераміка.

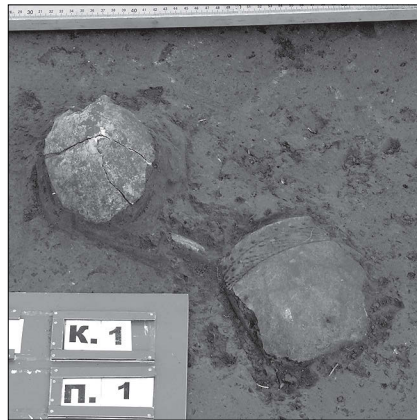

Рис. 42. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 1. Із заходу.

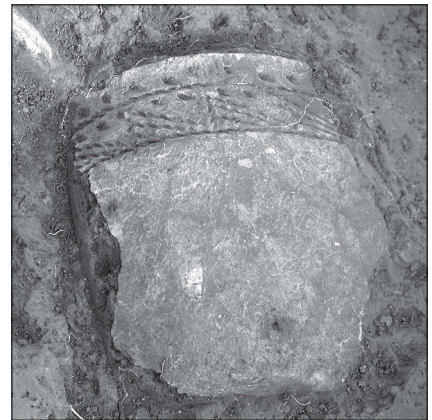

Рис. 43. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 1. Деталь: уламок ліпного горщика.

Рис. 44. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 2. З північного заходу.

Рис. 45. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 3. Із заходу.

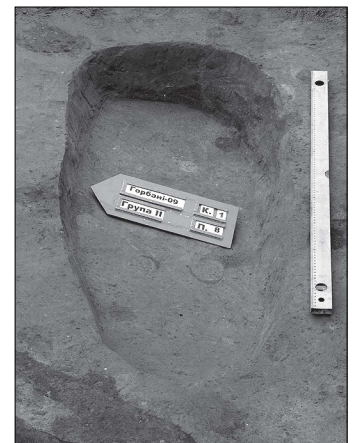

Рис. 46. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 8. З південного заходу.

хід від УЦ, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 34: п.7). Вміщене до підквадратної в плані ями із вузькими заплічками, заглибленими у стародавній ґрунт на 0,2 м, спорудженої у похованому горизонті до рівня залягання материка, поряд із полою насипу I. Яма мала розміри на рівні заплічків – 1,18 × 1,40 м, по дну – 0,90 × 1,20 м (площа – понад 1 м²), глибину – 1,55 м від УЦ (рис. 38: 2) або 0,65 м від рівня стародавнього горизонту.

Стінки рівні вертикальні, незначно скруглювалися у передденні, дно вирівняне. Заповнення складалося з сіро-чорного супіску з поодинокими вуглинами. Верхня його частина перебувала в ямою кочівницького золотоординського поховання 6 (вкл. IV: 6, 7). У нижній – містилися рештки заплилого провалу накатника з нетовстих плах, викладених у близькому до меридіонального напрямку, поперек довгої вісі ями, а також дрібний уламок стінки ліпного горщика (рис. 38: 2: κ). Збереглися фрагменти трьох плах, шириною 8-11 см. Під ними відзначений осунутий світліший супіщаний ґрунт з обвалів стінок та від просідання перекриття. Довша вісь симетрії ями пролягала в напрямку – захід – північний захід – схід – південний схід. Яма досліджувалася з рівня 0,80-0,90 м від УЦ (вкл. III: 5).

Посеред ями знаходився скелет дитини, у віці 5-6 (або 7) років, що зберігся в анатомічному порядку (рис. 38: 2; вкл. IV: 7). Положення кісток засвідчувало випростану на спині позицію горілиць, з викладеними вздовж тулуба руками і випрямленими, розкиданими в боки ногами, головою на захід – північний захід.

Під кістками відзначені рештки підстилки у вигляді видовженої підпрямокутної плями рослинного тліну від циновки?, розміром 0,6 × 1,1 м (рис. 38: 2: ν). Кістки черепа дитини, шийного і грудного відділів скелета та

стоп зберігали сліди посипання вохрою темно-червоного кольору (рис. 38: 2; вкл. IV: 7).

Знахідка. Уламок стінки ліпного товстостінного горщика зі слідами гребінцевого загладжування зовнішньої та внутрішньої поверхонь, темно-коричневого кольору, з домішками шамоту в тісті сіро-чорного кольору, розміром 1,8 × 3,0 см (рис. 38: 3).

Комплекс розглядається як поховання дитини пізньоямного часу рубежу III-II – початку II тис. до н. е., зі влаштуванням могили якої пов'язане підсипання первісного кургану і спорудження більшого насипу Ia, а також рештки викиду, описаного вище.

Поховання 8 (енеолітичне, основне для насипу I). Виявлене за 6,40 м на північ та 0,42 м на захід від УЦ (рис. 34: п.8). Влаштоване в ямі видовжено-овальних у плані обрисів, спорудженій у стародавньому похованому ґрунті та в материка. Вона мала розміри: по верху – 0,60 × 1,45 м, по дну – 0,48 × 1,32 м, глибину – 1,60 м від УЦ або 0,70 м від рівня похованого ґрунту (рис. 37: 2; 46; вкл. IV: 2: зліва), легко звужені донизу стінки та дещо підвищене на захід вирівняне дно. Загальна площа – незначно більше 0,8 м². Витягнута за довгою віссю по лінії захід – північний захід – схід – південний схід. Мала помітніше розширення до південного сходу, куди, вірогідно, і було зорієнтоване головою поховання дитини.

Яма простежена з рівня 0,90 м від УЦ. Заповнення коричнево-сіросупіщане однорідне, затічне з вуглинами, без слідів зотлілих кісток похованого та решток інвентарю, на дні – помічені білі «волоски», характерні для заповнення найдавніших поховальних комплексів (рис. 37: 2; 46).

Належить до групи випростаних пізньонеолітичних комплексів, зорієтова-

них у широтному напрямку, що залягають в основі курганів узбережжя Дніпра.

Яма 1 (зрубна-?, впущена край поли насипу Ia). Знаходилася за 4,0 м на південь та 5,6 м на захід від УЦ. Виявлена у похованому ґрунті з рівня 0,8 м і досягала за глибиною материка або 1,4 м від УЦ (рис. 34: я.1).

Мала круглу форму, діаметр на рівні виявлення і по дну – 2,05 м, рівні вертикальні стінки, що незначно скруглювалися над вирівняним дном (рис. 35: 1). Була помітна з рівня основи похованого ґрунту плямою рихлого сіро-чорного заповнення, в якому по центру помічені попелясті включення та вуглини. У верхній частині вмісту виявлені чотири уламки кісток свійських тварин, у т.ч. великої рогатої худоби та вівці або кози (рис. 35: 1: кт). У заповненні знайдений єдиний дрібний уламок стінки ліпного горщика.

Знахідка. Невеликий уламок стінки ліпного горщика зрубної культури, розміром 1,2 × 1,4 см.

Розглядається в якості жертвовної ями, пов'язаної з функціонуванням некрополя зрубного населення в насипу дослідженого кургану.

Яма 2 (зрубна-?, впущена край поли насипу Ia). Знаходилася за 5,35 м на північ та за 1,70 м на захід від УЦ. Виявлена в масиві насипу, за рештками скупчення кісток тварин (рис. 34: я.2).

Яма мала круглу форму, розміри – 0,40 × 0,60 м. Дно простежене на глибині 0,78 м. Заповнення супіщано-чорноземне мішане, збагачене тліном органічних решток. У центрі виявлені кістки передньої ноги бика свійського (рис. 35: 2; 50).

Могла бути жертвовною ямою на зрубному некрополі в межах дослідженого кургану.

Поховання 9 (скіфське, впускне до насипу Ia, основне для насипу II). Виявлене у

північній частині кургану, за 11,4 м на північ від УЦ, фактично, за перекопом під орним шаром, що продовжувався аж до рівня залягання материка (рис. 34: п.9). Здійснене в поховальній споруді, що складалася зі вхідної ями, дромосу та поховальної камери, спрямованих довшою віссю з північного сходу на південний захід (рис. 34: п.9; вкл. V: 2).

Вхідна яма підквадратної в плані форми була влаштована з північної поли насипу Ia (рис. 34: п.9; 47), з рівня поверхні похованого ґрунту (1,00 м від УЦ). Вона мала розміри по верху – 1,05 × 1,15 м, по дну – 0,95 × 1,05 м (площа – бл. 1,0 м²), глибину 1,65 м від УЦ або 0,65 м від рівня стародавнього горизонту (рис. 47; 51), ледь звужені донизу рівні стінки. Заповнена переважно супіщано-чорноземним сіро-чорним ґрунтом з двома помітними прошарками материкового суглинистого піску. У вмісті виявлені кілька розтягнутих земляриями дрібних кісток коня та два уламки ліпного горщика зрубного часу, вірогідно, з пошкодженого спорудження катакомби поховання доби пізнього бронзового віку (рис. 47: кк).

Дромос, у вигляді широкої сходинки, скруглено-підпрямокутної форми, з округлим виступом обвалу з південного боку, був зорієнтований у широтному напрямку, мав розміри – 1,35-1,50 × 1,60-1,65 м (площа – 2,2 м²) та дно на глибині 1,90-1,95 м від УЦ або 0,95 м від рівня похованого ґрунту (рис. 47; 52). Вірогідно, південна частина дромосу, внаслідок обвалу при спорудженні, залишалася відкритою зверху, чим полегшувалося влаштування поховання. Стінки дромосу-сходинки виявилися рівними, лаз до камери був влаштований з північного боку, реконструйований на довжину близько 0,9-1,0 м і висоту не більше 0,8 м. Заповнення не відрізнялося від вмісту вхідної ями, хоча мало потужніші прошарки материкового піску, взятого для закидання з викиду (рис. 47).

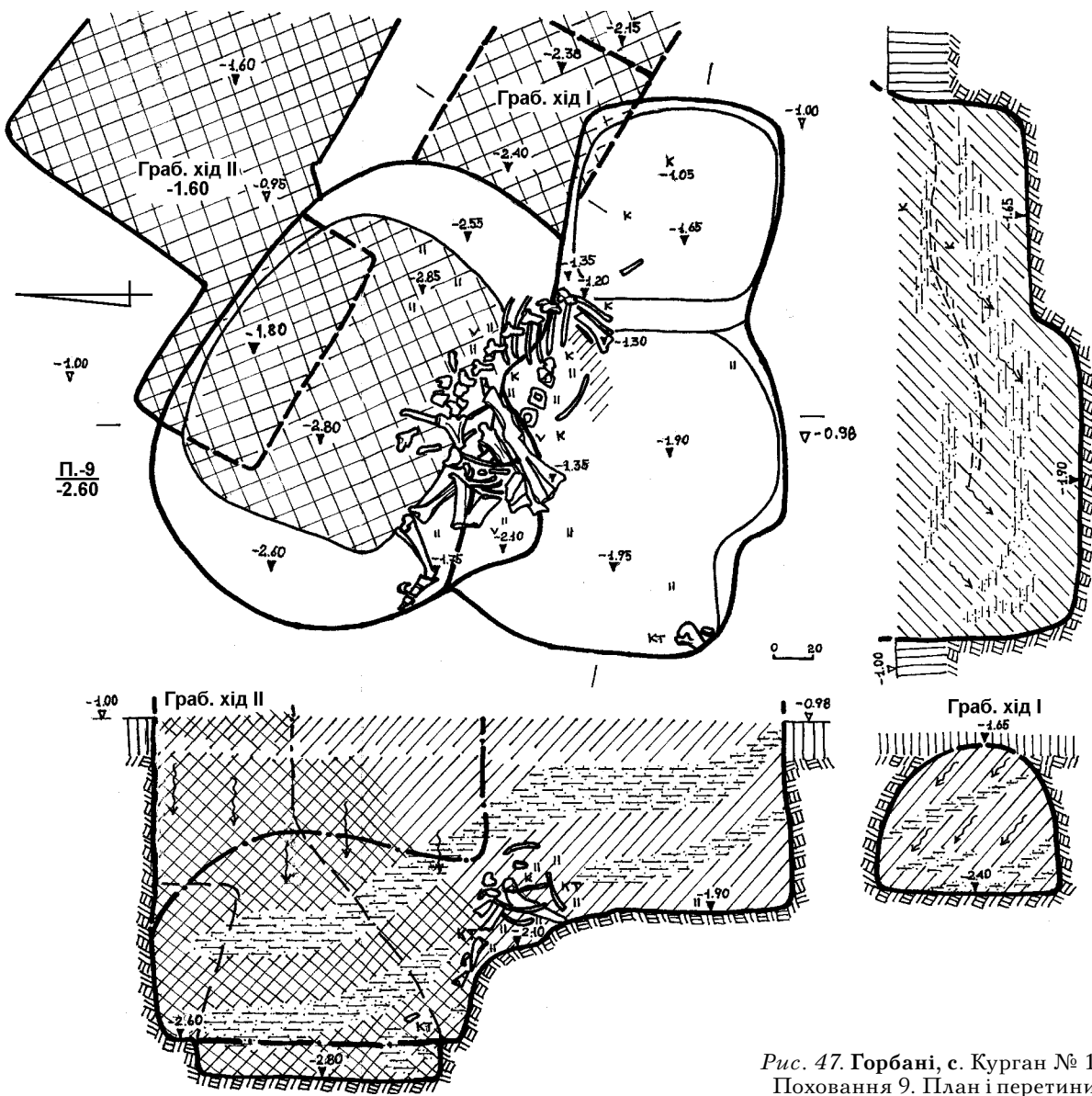

Рис. 47. Горбані, с. Курган № 1. Поховання 9. План і перетини.

До вмісту дромосу була покладена туша коня, що закривала хід-лаз до поховальної камери та запобігала зсуванню ґрунту заповнення безпосередньо у катакомбу (рис. 47; 54). Поміж кісток коня та на дні, поряд із лазом, виявлені крупні вуглини, шкіряний тлін, а також ще 4 фрагменти ліпного зрубного горщика (рис. 47: к, II). Частина кісток коня з часом просіла до заповнення поховальної камери.

Поховальна камера, розміщена з північного боку від дромосу, мала вигляд підпрямокутної в плані катакомби зі значно скругленими кутами, зорієнтованої за віссю – північний захід – південний схід (рис. 47), розміри – 1,10-1,60 × 2,40 м (площа – 3,2 м²) і глибину – 2,60 м від УЦ або 1,60 м від рівня стародавнього похованого горизонту. Загальна площа всієї поховальної споруди становила близько 6,5 м² (вкл. V: 2).

Довші стінки камери були вирівняними, коротші – скругленими. Склепіння, вірогідно, мало сегментоподібну форму, висоту не більше 1,00-1,05 м, і просіло у давнину ще до першого пограбування (рис. 47).

Заповнення камери у верхній частині складав осунутий зверху чорноземно-супіщаний ґрунт насипу II, нижче залягло переважно мішане, зрите скарбошукачами заповнення (рис. 47), в якому не містилося жодної зі знахідок. Цей вміст перебивався обваленими масивали материкового піску, що чергувалися з перемішаними прошарками перекопу. Весь переданий вміст заповнення був рівномірно зритий грабіжниками початку ХХ ст., які навіть заглибилися у дно камери на 0,2 м в пошуках ймовірних тайників (рис. 47).

Зрозуміло, що майже ніяких знахідок, крім кількох осунутих зверху – з дромосу – кісток коня, а також полишених грабіжниками на насипу уламків ліпної корчаги (див. скупчення 4), не виявлено, адже заповнення камери, певно, ретельно пересіювалося скарбошукачами.

Грабіжницький хід I (рис. 34: *граб. хід I*; 47; 53; 55) був влаштований радіально з південно-східної поли насипу II і спрямований безпосередньо на поховальну камеру, помітну скарбошукачам за осунутих просівом катакомби. Цей хід відзначався прямолінійним напрямком, довжиною майже 11 м, перепадом глибини з 0,70 м до 2,40 м, та мав три невеликі уступи (0,15-0,20 м) на останніх трьох метрах перед камерою. Він чітко пробив південно-східну стінку катакомби на 0,2 м вище дна і мав аркову форму перетину, з розмірами у стінці – ширина 0,90 м і висота 0,75 м (рис. 53; 55; вкл. V: 1). Вздовж ходу його ширина незначно варіювала в межах 0,80-1,00 м, дані про висоту отримані в трьох перетинах (рис. 47) – 0,75-0,85 м. Хід розпочинався за 6,5 м на північ та 9,4 м на схід від УЦ в фор-

мі овального колодязя, розміром 1,05 × 1,20 м, влаштованого в масиві насипу II (рис. 34: *граб. хід I*). Жодної знахідки в ході не виявлено.

Час спорудження цього ходу та здійснення пограбування лежить у широких хронологічних рамках – від пізньоскіфської доби до епохи Руїни.

Грабіжницький хід II (рис. 34: *граб. хід / перекоп II*) влаштований у вигляді «розкопу» на північний схід від просіву поховальної камери. Мав розміри 2,5 × 5,1 м та заглибленими уступами досяг мети новітніх «щасливчиків». З південного сходу до нього вів підкоп, розміром 2,3 × 2,5 м, підпрямокутної форми, що пробив насип до похованого ґрунту. В ході цих «розкопок» (обсяг – більше 25 м³) підкоп натрапив на північно-східну ділянку стінки камери, а від неї – вузьким «колодязем» (0,65 × 1,25 м), проритим лопатами, був «впущений» до її заповнення (рис. 47). З цього лазу «печеркою» велося вибирання заповнення, яке подавалося наверх і пересіювалося на північній полі кургану.

Відвали грабіжників та вийнятий вміст камери склали досить помітну «пляму» пересіяного материкового ґрунту, розмірами 6 × 8 м і товщиною 0,2-0,6 м (рис. 34: *відвали*). Практично все заповнення провалу камери було зрите і подане наверх для перегляду, вірогідно, в пошуках дрібних дорогоцінних прикрас, пов'язаних з жіночим або дитячим похованням. Грабіжники заглибилися у дно катакомби на 0,2 м, охопивши цим перекопом площу 1,25 × 1,60 м.

Час здійснення останнього пограбування віднесений до 1920-х рр. (Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 416).

Знахідка. Опис єдиної знахідки, що походила з комплексу пограбованого поховання, поданий у характеристиці предметів зі «скупчення 4» (рис. 59; вкл. V: 3).

Поховання, вірогідно, належало члену заможної родини степових *скіфів* (мож-

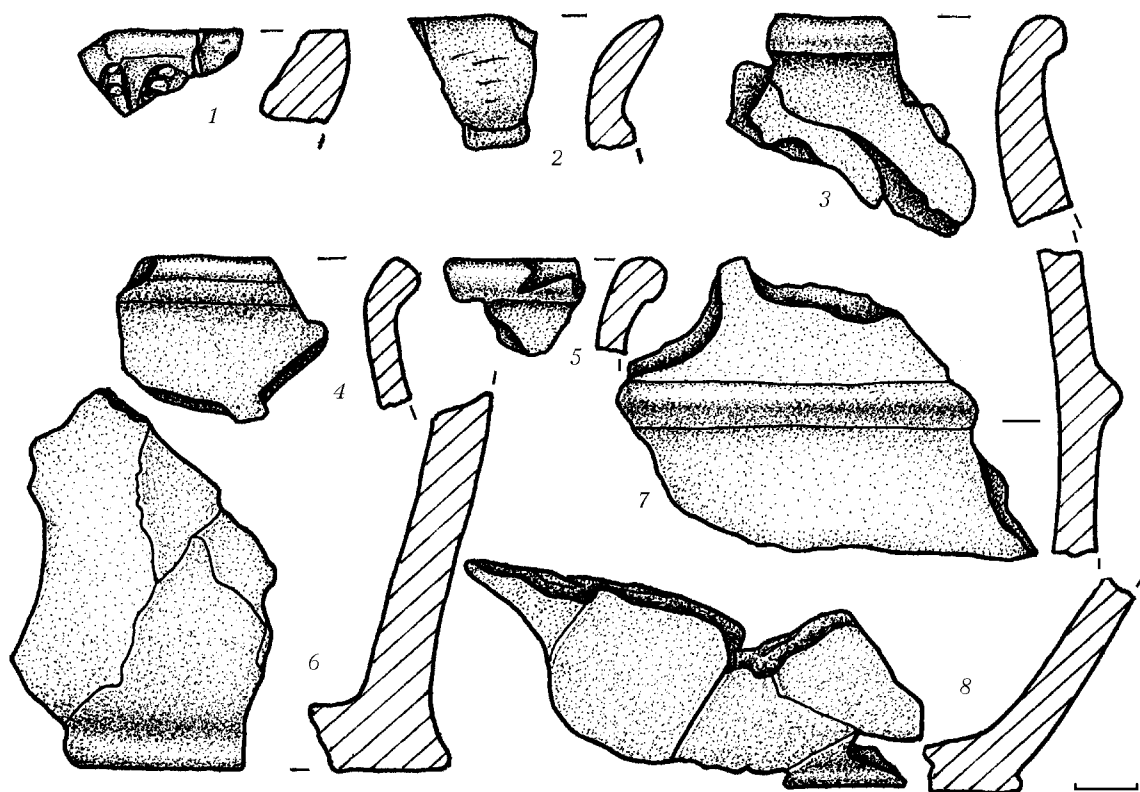

Рис. 48. Горбані, с. Курган № 1. Скупчення 1 (1-3), 2 (4-6) та 3 (7-8). Уламки ліпного посуду.

ливо, жінці або дитині), яка кочувала вздовж Лівобережжя Дніпра у V ст. до н. е. Останнє припущення спирається й на характер діяльності грабіжників, направлений на перебирання ґрунту заповнення в пошуках дрібних прикрас.

Скупчення 1 (новітнього походження, сліди руйнування кургану). Скупчення кераміки та кількох погано збережених довгих трубчастих кісток *дорослої людини* виявлене у першій південній траншеї, за 1,90-2,30 м на південь та за 0,10-0,50 м на схід від УЦ, на глибинах 0,35-0,60 м (рис. 34: ск.1) у масиві насипу.

Знахідки. 1-2. Фрагменти вінець банкових зрубних *горщиків* з короткими, відігнутими назовні краями та комірцевими потовщеннями зрізів (2 ул.) (рис. 48: 4-5).

3-8. Уламки стінок *горщиків* зрубної культури (6 ул.).

9. Фрагмент приденної частини *горщика* зрубної культури, на пласкому дні з утором (рис. 48: 6).

Скупчення інтерпретується як рештки одного зі зруйнованих поховань *зрубної культури* епохи пізньої бронзи, розтягнутих по насипу під час вирівнювання бульдозером.

Скупчення 2 (новітнього походження, сліди руйнування кургану). Скупчення кераміки трапилося за 2,20-2,50 м на південь та за 1,80-2,20 м на схід від УЦ, на глибинах 0,30-0,70 м, у масиві насипу (рис. 34: ск.2). Причому, хронологічно більш рання кераміка доби ранньої бронзи залягала вище за зрубні черепки. Площа місцезнаходження близько 1,0 × 1,0 м. Поруч зафіксована яма 1 (*опис див. вище*). Така стратиграфічна ситуація може підтверджувати факт згортання у

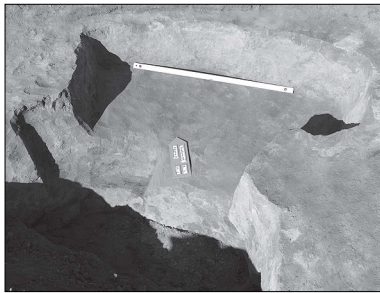

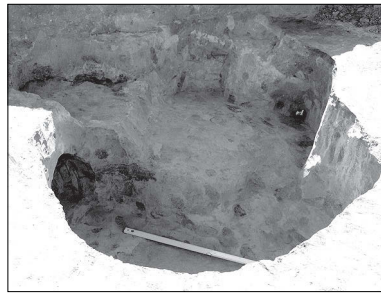
*Рис. 49. Горбані, с. Курган № 1.
Поховання 4 = «об'єкт» 1. Із заходу.*

*Рис. 50. Горбані, с. Курган № 1.
Яма 2. З півночі.*

*Рис. 51. Горбані, с.
Курган № 1. Поховання 9.
Вхідна яма.
З півдня.*

*Рис. 52. Горбані, с. Курган № 1.
Поховання 9. Дромос, після
зняття решток скелету коня.
З північного заходу.*

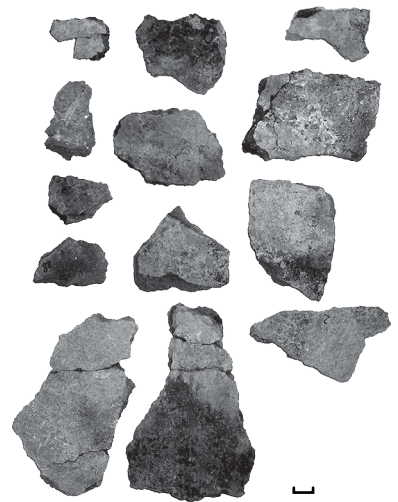
*Рис. 53. Горбані, с.
Курган № 1. Поховання 9.
Устя грабіжницького ходу І.
З північного заходу.*

*Рис. 54. Горбані, с.
Курган № 1. Поховання 9.
Рештки туші коня.
Із заходу.*

*Рис. 55. Горбані, с. Курган № 1.
Поховання 9. Грабіжницький
хід І поряд із устям.
З північного заходу.*

*Рис. 56. Горбані, с.
Курган № 1.
Скупчення 2 і 3.
Уламки ліпного посуду.*

новітній час вершини насипу в південний бік, до лісосмуги, або ж засвідчувати існування локальних досипок на кургані, здійснених зрубним населенням округи.

Знахідки. 1. Фрагмент вінця ліпного горщика катакомбної культури, із загостреним зрізом, прикрашений назовні рядом скошених відбитків зубчастого штампугу (рис. 48: 1).

2. Уламок вінцевої частини ліпного горщика катакомбної культури, з відігнутим назовні краєм, вкритий ззовні шаром білого ангобування (рис. 48: 2).

3. Фрагмент стінки ліпного горщика катакомбної культури, вкритого із зовнішнього боку біло-сірим ангобом.

4. Уламок вінцевої частини ліпного горщика зрубної культури, з коротким, комірцево потовщеним вінцем (рис. 48: 3).

5. Невеликий фрагмент стінки ліпного горщика зрубної культури.

Скупчення 3 (новітнього походження, сліди руйнування поховання). Ще одне невелике скупчення кераміки досліджене за 1,90 м на південь та за 1,30-2,10 м на схід від УЦ, на глибині 0,40 м, у масиві насипу, на площі $0,25 \times 0,25$ м (рис. 34: ск.3). Сюди ж тяжіли два дрібні уламки довгих трубчастих кісток людини зрілого віку, знайдені на цьому ж рівні за 0,50 м на північний схід. Тому загальна площа всього місцезнаходження могла становити близько $0,50 \times 1,00$ м.

Знахідки. 1. Фрагмент стінки ліпного горщика зрубної культури, прикрашеного масивним, округлим у перетині наліпним валиком (рис. 48: 7).

2. Уламок приденної частини ліпного зрубного горщика з ледь наміченим утором (рис. 48: 8).

3. Фрагмент стінки ліпного горщика зрубної культури.

Скупчення інтерпретується як рештки зруйнованого поховання зрубної культури епохи пізньої бронзи, що входила до складу могильника в насипу кургану.

Скупчення 4 (новітнього походження). Рештки кількох зруйнованих поховань епохи пізньої бронзи, а також уламок корчаги раннього залізного віку (вкл. V: 3), що були виявлені у масиві першої північної бровки та поруч із нею, за 2,40 м на північ від УЦ та за 1,00-1,20 м на схід (рис. 34: ск.4). Простежені за скупченням кераміки та кількома невизначеними кістками людини, на площі орієнтовно $1,50 \times 1,50$ м, майже на однаковій глибині, – 0,25-0,40 м, тобто, переважно під орним шаром. У польовій документації скупчення фігурує як «поховання 5».

Серед знахідок – значна частина від цілого набору форм зрубного посуду, а також розвал невеликої корчаги, яка відноситься до скіфського часу. Концентрувалася кераміка двома масивами, – східним і західним. Їх об'єднання в одне скупчення суто умовне, за концентрацією уламків однієї посудини в обох групах знахідок.

Знахідки. 1. Розвал банкоподібного ліпного горщика зрубної культури, з коротким, відігнутим назовні та комірцево потовщеним скраю вінцем, наміченим перегином тулуба, на пласкому дні без утору. Посудина графічно реконструйована, її розміри – діаметри: вінець – 15,0 см, тулуба – 14,5 см, дна – 8,20 см; висота – 10,4 см (рис. 57). Зовнішня поверхня злегка підлискована (вкл. V: 3). У тісті є домішки піску.

Уламки цього горщика знайдені як у східній частині скупчення, так і в західній.

2. Розвал банкоподібного ліпного горщика зрубної культури, з коротким, відігнутим назовні вінцем, з комірцевим потовщенням зовнішнього краю, прикрашеного додатково паличковими вдавленнями вправо. Тулуб підокруглий, дно пласке без утору. Посудина графічно реконструйована, її розміри – діаметри: вінець – 18,4 см, тулуба – 20,4 см, дна –

12,3 см; висота – 18,4 см (рис. 58). У тісті також наявні домішки піску.

Уламки цієї посудини походили зі східної частини скупчення.

3. Розвал передвінцевої і середньої частини *корчаги* скіфського часу, з нижньою частиною вінця, виділеною невисокою циліндричною шийкою та опуклим тулубом. Край вінця не зберігся. Реконструйований діаметр тулуба – 29,5 см (рис. 59; вкл. V: 3). Тісто добре вимучене, місцями з домішками шамоту, поверхня шерехата та на окремих ділянках злегка заглажена.

Знайдений у західній частині скупчення (див. опис поховання 9).

Скупчення кераміки епохи пізньої бронзи – раннього залізного віку розглядається як рештки кількох зруйнованих інвентарних впускних поховань *зрубної* спільноти (посудини 1-2), а також залишки знесеного бульдозером з грабіжницьких відвалів інвентарю поховального комплексу 9 *скіфського часу*.

Отже, курган № 1 – насип над групою поховань різних епох: доби енеоліту, раннього і пізнього бронзового віку та скіфського часу. Під час його досліджень виявлені вісім поховань різного ступеню збереженості, в т.ч. по одному – енеолітичне, пізньоямне, скіфське та золотоординське кочівницькі, чотири – зрубних, дві ями доби пізнього бронзового віку, а також рештки не менше трьох зруйнованих зрубних захоронень і двох грабіжницьких ходів різних епох, новітні перекопи.

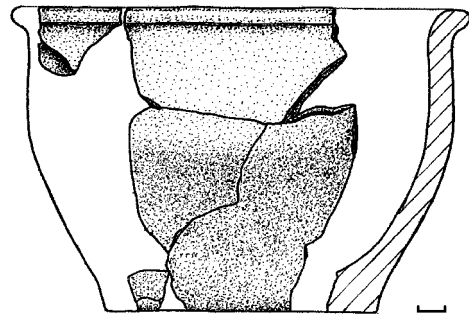

Рис. 57. Горбані, с. Курган № 1. Скупчення 4. Горщик 1. Реконструкція.

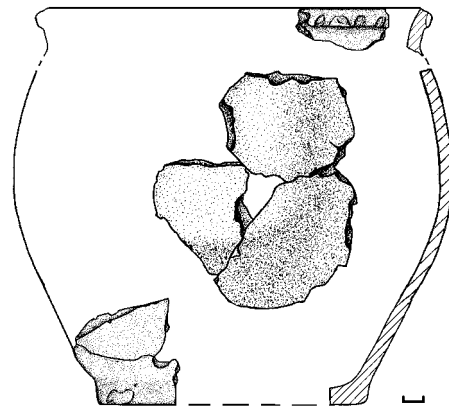

Рис. 58. Горбані, с. Курган № 1. Скупчення 4. Горщик 2. Реконструкція.

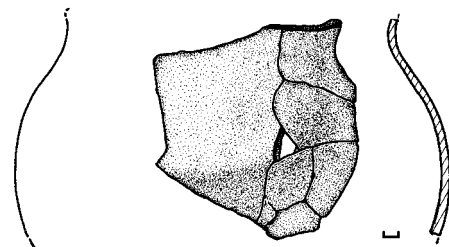

Рис. 59. Горбані, с. Курган № 1. Скупчення 4. Частина корчаги скіфського часу. Реконструкція.

Курган № 2

Знаходився за 35 м на захід – північний захід від насипу кургана № 1, був дуже розораний (рис. 33: 1б: 2). Діаметр – 13,5 × 14,0 м, нівельована висота – 0,72 м (рис. 60; вкл. V: 4).

Насип досліджувався із закладанням чотирьох траншей та залишенням майже широтно зорієнтованої центральної бровки (схід – північний схід – захід – південний захід), шириною 0,40 м (рис. 60). Орієнтація бровки була зумовлена проляганням поруч із насипом польової дороги з відповідним спрямуванням та умовами ведення робіт з боку орендаря угідь – місцевого фермера.

Стратиграфічні та планіграфічні особливості. У ході зняття насипу відзначені певні особливості його будови. Так, курган споруджувався, вірогідно, у два етапи. Первісний насип I зведений представниками зрубних племен. Він був невеликим, діаметром близько 6 × 7 м і висотою 0,5-0,6 м, влаштованим над, принаймні, 4-ма похованнями носіїв зрубної культури (поховання 1-4). Насип I зводився поетапно, з досипками, пов'язаними із влаштуванням кожного зрубного поховання, а, можливо, першопочатково над зрубною кремацією 2, розташованою майже в центрі насипу (рис. 60: I). Ґрунт для підсипок брався з околу і був супіщанистим чорноземом сіро-чорного кольору, в ряді випадків змішаним з передматериковими супіщаними включеннями з викидів ям поховань. Межі насипу I встановлені за краями піл у профілях бровки, вкритими материковим натоптом викиду пізнішого скіфського поховання 5.

За скіфського часу, в другій половині V ст. до н.е., в центр цього насипу впущене згадане поховання кочівника, здійснене у підбої. З цим похованням 5

пов'язане влаштування дещо значнішого за масштабами і наступного в часі насипу II, який отримав майже вдвічі більші параметрові характеристики (рис. 60: II). Складався він з дрібних дернин сірого супіщанистого чорнозему, а в центрі – відкиданого на північ від УЦ – овальною в плані масиву материково-чорноземного викиду, що лежав на площі 2,3 × 3,5 м шаром завтовшки 0,2-0,3 м.

Руйнування цього насипу забезпечило набуття дослідженим курганом зафіксованих обмірами розмірів. Зазначимо, що висота насипу II мала б перевищувати 1,5 м, а діаметр – досягати 10-11 м.

Руйнування кургану розпочате влаштуванням, певно, ще в пізньоскіфський час або невдовзі після здійснення поховання 5, короткого *грабіжницького ходу I*, прокладеного з рівня південної поли насипу, чітко направленою на вхідну яму поховання (рис. 60: *граб хід I*). Наступний підкоп, як нам здається (за знахідками в масиві кургану № 1), був влаштований за фіналу козацької епохи. *Грабіжницький хід II*, направлений із західної поли в бік центру скривленим лазом, досяг північно-східного кута поховальної камери та дозволив вибрати рештки супутнього інвентарю комплексу черговій групі грабіжників. Просіви грабіжницьких ям на схилах кургану привернули увагу й пізніших скарбощукачів початку ХХ ст., які акуратним перекопом (*грабіжницький хід III*) видовженої прямокутної форми, із застосуванням залізних лопат, з вершини насипу потрапили до провалу камери і ще раз перебрали заповнення (рис. 65; 70). Викиди від діяльності останніх грабіжників лягли поверх насипу і були добре помітні під орним шаром (рис. 60). До речі, сліди викидів зі скарбощукацьких ям зафіксовані і на ріллі в ході першо-

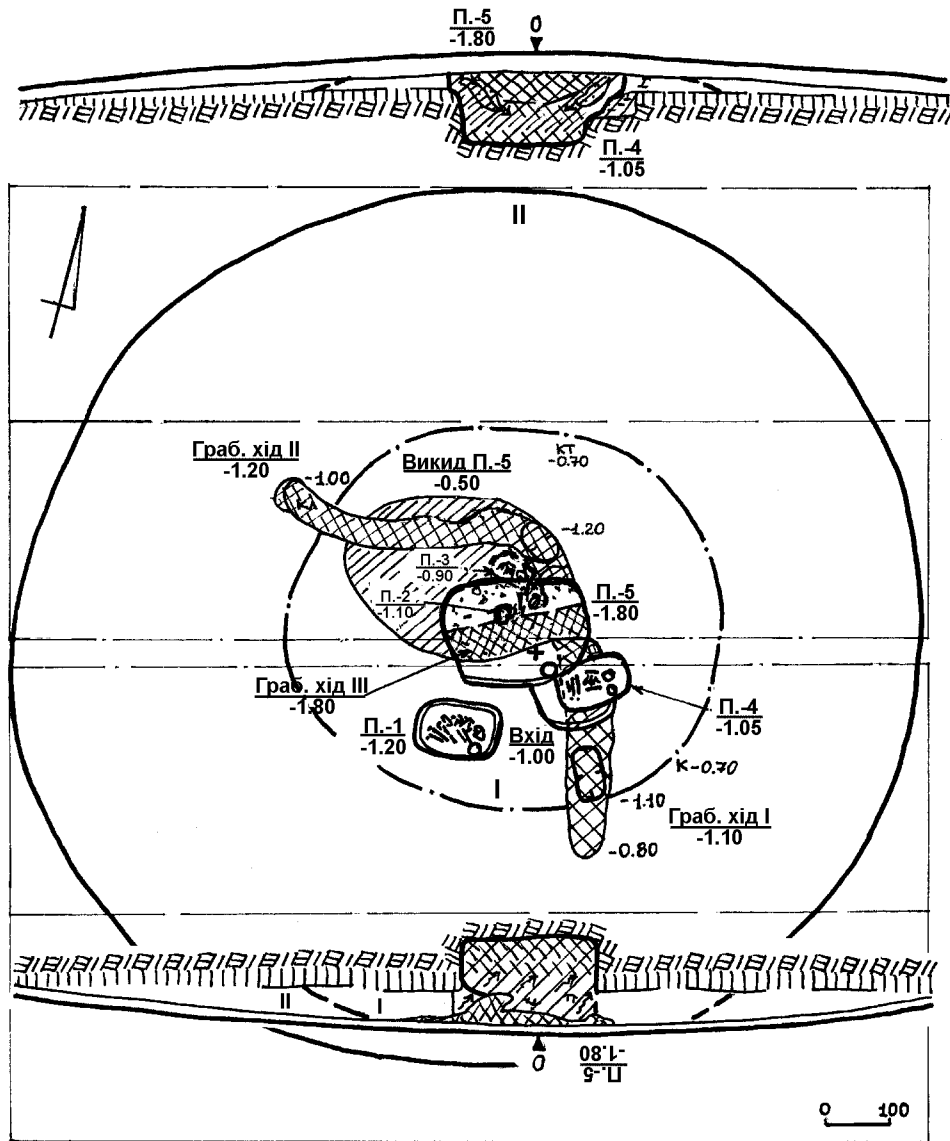

Рис. 60. Горбані, с. Курган № 2. План і профілі центральної бровки.

го розвідкового огляду насипу навесні 2007 р. (Супруненко, Шерстюк 2007а, с. 15).

Курган з початку 1960-х рр., після «вирівнювання» його бульдозером, активно розорювався аж до часу розкопок.

Загальна стратиграфічна характеристика нашарувань у межах кургану (на збережених від перекопів ділянках) виглядала таким чином: 0-0,20 м – орний шар – сіро-чорний супіщанистий чорнозем; 0,20-0,70 м – чорноземно-супіщаний

масив насипів I та II; 0,70 – 1,00-1,10 м – похований ґрунт – сіро-чорний, з коричнюватим відтінком чорнозем; з 1,00-1,10 м – материк – світло-палевий суглинистий пісок (рис. 60).

Отже, курган виявився *стратифікованою* поховальною пам'яткою, зведеною у два етапи.

Серед *знахідок* з насипу та під кургану можна відзначити лише стінку ліпного неолітичного горщика з домішками

органіки в тісті, приденну частину гончарної посудини початку нового часу з виділеним утором та невиразний уламок залізного виробу, що трапився під орним шаром, над грабіжницьким ходом I (рис. 41: 1).

Нижче подаються описи об'єктів, виявлених внаслідок розкопок.

Поховання 1 (зрубне, впускне у насип I). Знаходилося за 1,0 м на південний схід та 0,55 м на південний захід від УЦ, з рівня основи похованого ґрунту (рис. 60: п.1). Вміщене до підпрямокутної в плані, зі значно скругленими кутами, материкової ями в основі насипу, розміром на рівні виявлення – 1,05 × 1,50 м та по дну – 0,85 × 1,30 м (1,1 м²), глибиною 1,20 м від УЦ (рис. 61: 3) або 0,50 м від рівня похованого ґрунту (вкл. V: 5-6). Досліджувалося з глибини 0,70 м від УЦ.

Яма мала виразні обриси, незначно звужені до нерівномірно вирівняного дна стінки, заглиблювалася на 0,1 м в оголів'ї. Зорієнтована вона в напрямку схід – північний схід – захід – південний захід, виявлена за вмістом мішаного чорноземно-супіщаного заповнення. Нижня частина заповнення містила темносірй осунутий супісок зі стінок, відрізняючись від мішаного масиву просілого ґрунту насипу. Вона перебувала кротовиною (рис. 61: 3).

Посеред ями в анатомічному поряд знаходився скелет похованого – молодого чоловіка, у віці 14-17 років, який був вміщений до могили у зібганому положенні на лівому боці, з підігнутою, викладеною на схід головою, з дуже підігнутими ногами, випрямленими стопами та складеними перед грудьми й обличчям зігнутими руками, з кистями, опущеними до низу (рис. 61: 3; 66).

Справа від нього, між черепом та кістками кистей рук, знаходився розвал банкового ліпного горщика (рис. 61: 3; 66; вкл. V: 6). Слідів підстилки не виявлено.

Поряд з кістками тазу відзначені кілька крупних шматочків крейди.

Знахідка. Ліпний банкоподібний горщик, з ледь наміченими відігнутими назовні вінцями, з комірцевим потовщенням ззовні, трохи вираженим перегином тулуба. Розміри: діаметр вінець – 13,5 см, тулуба – 14,3 см, дна – 8,4 см; висота – 13,0 см. У тісті наявні незначні домішки шамоту і піску. Зсередини помітні сліди загладжування (рис. 62; вкл. VI: 1: 1).

Поховання-інгумація належить носієві зрубно́ї культури і впущене у первісний насип кургану.

Поховання 2 (зрубне, основне-? для насипу I). Досліджене в центрі кургану, за 0,40 м на схід та за 0,30 м на північ від УЦ, з рівня 1,10 м, у провалі скіфського поховання 5 (рис. 60: п.2). Після спорудження останнього поховання 2 залишилося над склепінням підбою у непорушеному стані, і простоявши так певний час, поступово просіло до переддення. На час досліджень – розміщувалося у провалі камери (рис. 61: 1; 65: п.2).

Рештки поховання мали вигляд скупчення великої кількості кальцинованих кісток дитини. Відповідно, через розміщення у зсуві, материкові контури поховальної ями не простежилися. Фіксувалася лише площа залягання кальцинованих кісток, у меншій мірі – чорноземне заповнення.

Вірогідно, рештки кремації були вміщені до підквадратної в плані ямки щонайменшим розміром 0,37 × 0,40 м (0,14 м²), просілої до глибини 1,40 м. Її довша вісь симетрії була спрямована у меридіональному напрямку.

У заповненні містилися кальциновані уламки тонких кісток дитини (рис. 61: 1), кілька дрібних вуглинок, перемішаних з ґрунтом заповнення. Інших знахідок не виявлено.

Розглядається як дитяче поховання-кремація зрубно́ї культури.

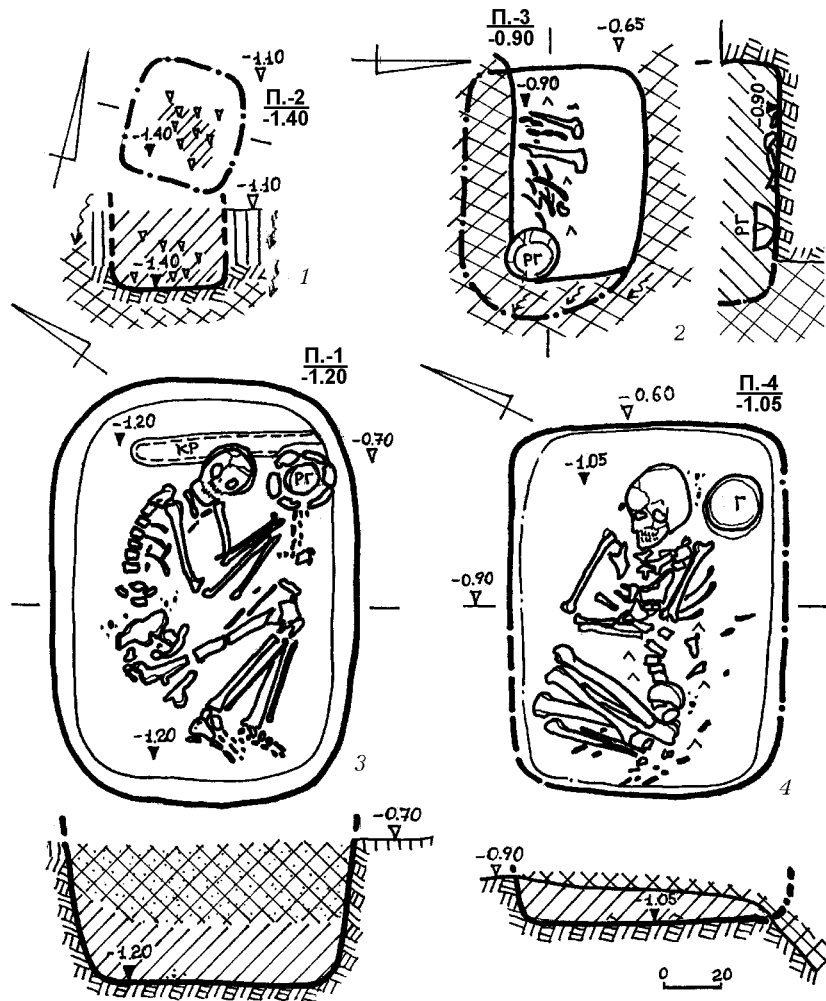

Рис. 61. Горбани, с.
Курган № 2.
Плани і перетини поховань
1 (3), 2 (1), 3 (2) і 4 (4).

Поховання 3 (зрубне, впускне у насип I). Знаходилося за 1,25 м на північ – північний захід від УЦ, у похованому ґрунті (рис. 60: п.3). Свого часу було вміщене до прямокутної в плані ями зі скругленими кутами, спорудженої у стародавньому чорноземі основи насипу, з реконструйованим розміром на рівні виявлення (0,65 м від УЦ) – 0,65 × 0,85 м (близько 0,5 м²), глибиною 0,90 м від УЦ (рис. 61: 2) або 0,20 м від рівня похованого ґрунту.

Яма виявилася обрізаною з двох боків перекопом грабіжницького ходу II, спрямованого до скіфського поховання 5; була зорієнтована у широтному напрям-

ку – схід – захід (рис. 61: 2). Виявлена за вмістом темного чорноземно-супіщаного заповнення, без слідів перекриття деревом (рис. 67). Нижня частина заповнення містила щільний темносірий супісок. Дно ями було рівним.

Вірогідно, посеред ями, у зібганому положенні на боці, головою на схід, з підігнутими ногами та складеними перед грудьми зігнутими руками, кистями перед обличчям, знаходилася похована – дитина, у віці 8-10 років, скелет якої зберігся фрагментарно, проте в анатомічному порядку (рис. 61: 2; 67). Зліва від черепа, що не зберігся, містилася частина розвалу ліпного горщика банкової форми

(рис. 61: 2: рз). Під кістками скелету відзначені сліди підстилки рослинного походження (рис. 61: 2: v).

Знахідка. Ліпний горщик банкоподібної форми, відкритого типу, з потоншеним нерівним верхнім краєм, невиділеними вінцями та плавними, без перегину, розхиленими стінками, на пласкому дні з невеликим утором. Висота – 10,8-11,7, діаметри вінць – 16,3 см, дна – 11,6 см (рис. 63; вкл. VI: 1: 2). У тісті є значні домішки шамоту.

Поховання-інгумація належить носієві зрубної культури і впущене у центр первісного насипу кургана.

Поховання 4 (зрубне, можливо, основне під насипом I). Відкрите за 0,75 м на південний схід та 0,20 м на південь від УЦ в материку (рис. 60: п.4). Вміщене до прямокутної в плані, з трохи скругленими кутами ями, влаштованої з рівня поверхні насипу I, розміром 0,95 × 1,20 м (понад 1,0 м²) та глибиною 1,05 м від УЦ (рис. 61: 4; вкл. VI: 2) або 0,35 м від рівня похованого ґрунту. Досліджувалося з глибини 0,60 м від УЦ і було перерізане зверху входом скіфського поховання 5 (рис. 61: п.4; 68).

Стінки рівні, місцями ледь звужені до вирівняного дна. Заповнення сіросупіщане з дернинами, з тонким прошарком піску посередині.

Яма зорієнтована у напрямку – північний схід – південний захід, кутами майже за сторонами світу (рис. 61: 4). Виявлена «будівельниками» скіфського поховання і незначно прикидана та втрабована під час спорудження входу до камери раннього залізного віку. Нижня частина заповнення містила темносірий супісок з обвалів стінок та включення ґрунту викиду.

Посеред ями знаходився скелет похованого, який зберігся в анатомічному порядку, – чоловіка, у віці 20-25 років. За розміщенням кісток визначається пози-

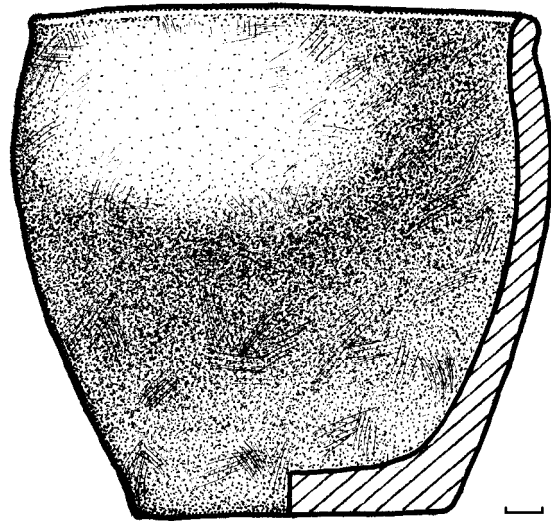

Рис. 62. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 1. Горщик ліпний.

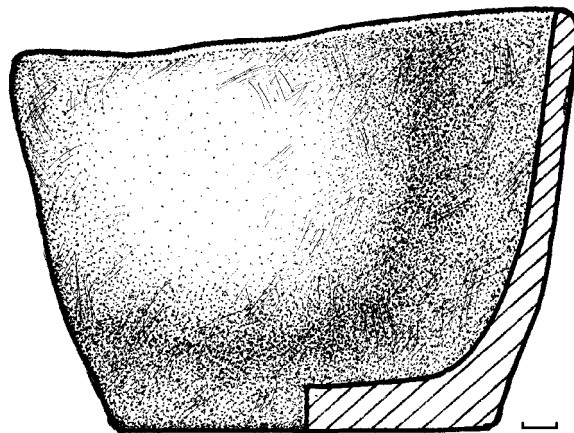

Рис. 63. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 3. Горщик ліпний.

ція похованого – у зібганому положенні на правому боці, з напіврозворотом на спину, з підігнутою, викладеною на північний схід головою, помітно нерівномірно підігнутими ногами, зігнутими і складеними на грудях руками, вірогідно, спрямованими ближче до обличчя (рис. 61: 4; 68; вкл. VI: 2). У кістках скелету відзначені вікові та професійні зміни, притаманні вершнику.

Справа від його черепа знаходився банковий ліпний горщик (рис. 61: 4: г;

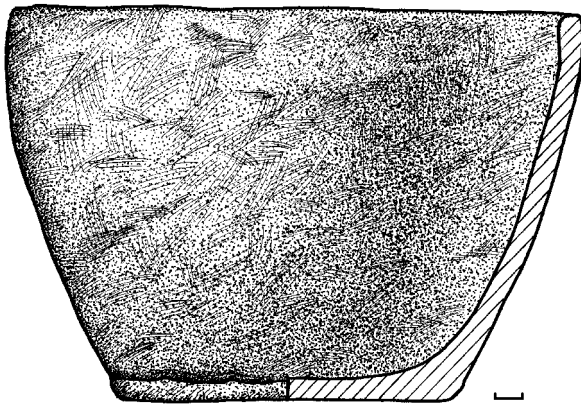

Рис. 64. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 4.
Горщик ліпний.

вкл. VI: 2). Під кістками відзначені не-виразні сліди підстилки рослинного походження й кілька крупинок крейди.

Знахідка. Ліпний банковий приплюснутий горщик низьких пропорцій, з вертикальним, ледве заведеним до середини верхнім краєм, з не виділеним вінцем, перегином тулуба, що чітко не простежується, пласким дном, місцями з невеликим утором. Розміри – діаметри: вінць – 19,0 см, тулуба – 18,5 см, дна – 11,0 см; висота – 12,1 см (рис. 64; вкл. VI: 1: 3). У тісті наявні значні домішки шамоту. Зовнішня і внутрішня поверхні мають помітні сліди загладування.

Поховання належить носієві зрубної культури. Воно могло започаткувати своїм влаштуванням зрубний могильник під первісним насипом кургану або ж бути впущеним до його основи з наступним підсипанням насипу I.

Поховання 5 (скіфське, впускне у насип I, основне для насипу II). Виявлене безпосередньо в центрі кургану, на північний захід від УЦ, з рівня залягання масиву насипу II під орним шаром, у похованому ґрунті і матеріку (рис. 60: п.5). Здійснене в поховальній споруді, що складалася зі вхідної ями, уступчастої сходинок та поховальної камери-підбою,

спрямованих довшою віссю з північного заходу на південний схід (рис. 60: п.5; 65; вкл. VI: 8).

Вхідна яма округлої в плані форми була влаштована з південно-східної поли насипу I, над зрубним похованням 4 (рис. 60: пп.4-5). Вона мала розміри по верху – 0,95 × 1,25 м, по дну – 0,95 × 1,05 м (площа – бл. 1,0 м²), глибину 0,96-1,00 м від УЦ або 0,25-0,30 м від рівня похованого ґрунту (рис. 65), була влаштована майже над кістками похованого зрубної могили 4. Заповнена переважно мішаним затічним вмістом, з переважанням суміші материкового піску та чорного супіску, а по верху – виявилася перекопаною грабіжниками (грабіжницький хід I).

Приступка-сходинок скруглено-підпрямокутної форми, зорієнтована в напрямку північний схід – південний захід, мала вигляд вузької сходинок до влаштованої у вигляді підбою камери, розміром 0,60-0,65 × 2,05-2,10 м (площа – 1,2 м²), спорудженої на глибині 1,45 м від УЦ або 0,75 м від рівня похованого ґрунту (рис. 65). Заповнення більшою частиною перемішане грабіжниками, під південною, скошеною стінкою збереглися непорушені ділянки сіро-коричнюватого супіску. З північної стінки уступу сходинок у суглинистому піску був влаштований лаз до камери у вигляді вузької довгої «щілини», висотою не більше 0,6-0,7 м. Звісно, останій обвалився або був зритий грабіжниками.

Поховальна камера, розміщена з північного боку, мала вигляд підпрямокутної в плані, зі скругленими кутами, зорієнтованої за віссю схід – північний схід – захід – південний захід (рис. 65; вкл. VI: 8). Її розміри – 1,60 × 2,40 м (площа – 3,8 м²) і глибина – 1,80 м від УЦ або 1,10 м від рівня стародавнього похованого горизонту. Загальна площа поховальної споруди становила незначно більше 6 м².

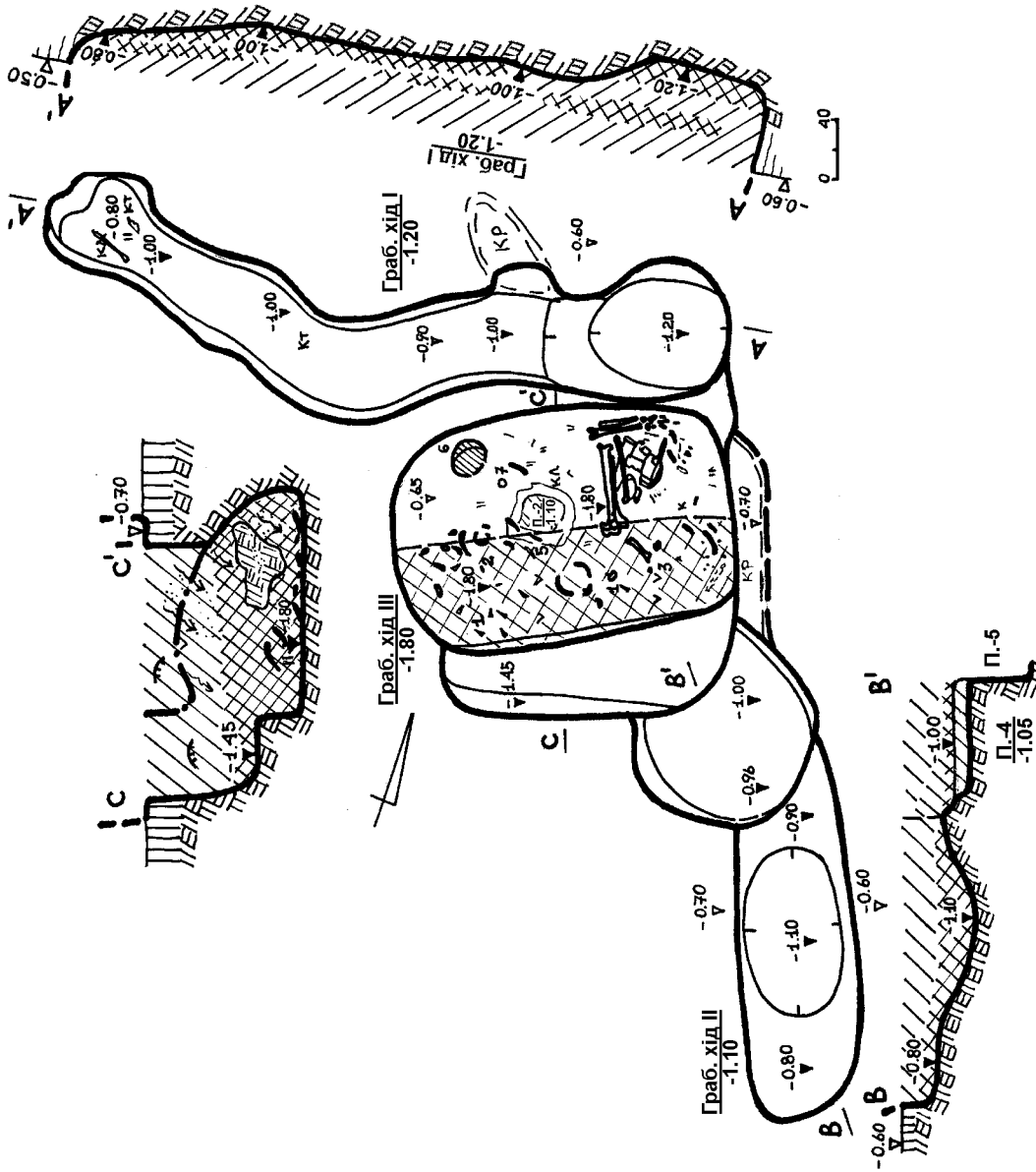

Рис. 65. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 5. План з грабіжницькими ходами I—III, перегороди.

На плані позначені рештки зрубного поховання 2, що осунулося у заповнення.

Цифрами позначені: 1 — наконечники стил, бронза; 2 — уламок втулки на спис, залізо; 3 — фрагмент леза кинджалу, залізо; 4, 6 — розвал миски-?, дерево; 5 — грудина чоловіка зі слідами ударів грабіжницьким щупом, кістка; 7 — слід від кубка, срібні окисли; р — уламок каури, мушля; кл — кістки людини; к — дрібний фрагмент кераміки; жж — уламки виробів із заліза.

У верхній частині східна стінка камери була перебита великою корою. Торцеві (широтні) стінки – рівні. Склепіння провалилося у давнину. Проте, за широтними стінками була встановлена висота камери – близько 0,90-0,95 м, а склепіння реконструйоване як похиле аркове (рис. 65).

Заповнення камери у верхній частині складав осунутий зверху чорноземно-супіщаний ґрунт насипу з дернинами, нижче залягало переважно мішане, зрите скарбошукачами заповнення (рис. 65), в якому знаходилися численні уламки залізних і дерев'яних предметів, потрошені та переміщені кістки людини і тварин, вуглини, органічний шкіряний і деревний тлін тощо. Наді дном лежали масиви материкового піску від обвалених грабіжниками стінок, склепіння, шматочки крупних вуглин від смолоскипів і скалок скарбошукачів. Весь переддений вміст заповнення був рівномірно перемішаний і зритий грабіжниками.

Грабіжницький хід I (рис. 65: *граб. хід I*; 69). Був влаштований з південної поли у насипу II і прямував вузьким лазом на північ – північний захід – до вхідної ями поховання, поступово заглиблюючись у похований ґрунт і материк. Хід досліджувався з рівня основи похованого ґрунту (з глибини 0,60 м від УЦ), що мав тут природне підвищення, і простежений за затічним сіросупіщаним та мішаним материково-супіщаним заповненням. Після перетину входу, хід акуратним овальним у плані лазом (0,80 × 0,95 м) опускався до заповнення дромосу.

Довжина ходу – 3,6-3,8 м, його ширина – 0,75-0,80 м, висота – не встановлена. На початку, перед вхідною ямою, мав овальну заглибину, що виникла, вірогідно, внаслідок діяльності великого землерія в полишеному лазі (рис. 65; 69).

Щодо датування ходу, в якому не виявлено жодної знахідки, хіба що, кілька

дрібних кісток зі зрубного поховання 4, то існує ймовірність його влаштування вже у пізньоскіфський час (адже хід був чітко спрямований на вхід до поховання). Цілком можливо, що пограбування могил степових скіфів здійснювало й населення невеликих селищ скіфської доби узбережжя Псла та Дніпра, яке мешкало в мікрорегіоні ще з початку ранньоскіфської епохи. Верхня хронологічна межа появи цього ходу може бути віднесена до XVII – початку XVIII ст. (Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 416).

Грабіжницький хід II (рис. 65: *граб. хід II*; 69). Влаштований з північно-західної поли насипу II. Спрямований скривленим вузьким лазом, прокладеним на межі з материковим піском, спочатку в широтному напрямку, а на 5-му метрі – заглиблений до 1,20 м і розвернутий на 90° на південь (рис. 65) – до північної стінки камери поховання 5. Хід досліджувався з рівня похованого ґрунту (з глибини 0,60 м від УЦ), простежений за сіросупіщаним та мішаним материково-супіщаним заповненням, зритим землеріями. Розпочинався округлим «колодязем», діаметром 0,75 × 0,80 м, з дном на глибині 0,80 м від УЦ (рис. 65; 69). У заповненні виявлені фрагменти довгих трубчастих кісток ніг, променевої кістки руки і IV хребець шийного відділу похованого – людини зрілого віку, вуглини та кістки коня (рис. 65: *граб. хід II: кл, кт*).

Загальна довжина ходу – 5,4 м, його ширина – 0,65-0,80 м, висота – не встановлена. Мав кілька овальних заглибин та відгалужень – слідів нір, що з'явилися через діяльність землеріїв у полишеному лазі (рис. 69).

Щодо датування ходу, його подібності за напрямком влаштування та вигинами до лазів, спрямованих на скіфські поховання кургану № 2 групи II поблизу Солонців (Супруненко 2007б, с. 76, 85, рис. 78), кургану VII біля Бондарів, розташованих у радіусі 2-7 км, цей хід міг з'явитися

в другій – третій чвертях XVIII ст., за фіналу козацької епохи та масового заселення навколишньої території.

Грабіжницькі ями на схилах кургану та просів склепіння поховальної камери привертали й увагу скарбощукачів початку XX ст. Останні перекопом вдовжено-прямокутної форми (*грабіжницький хід III*), закладеним з вершини насипу (0,70-0,80 × 2,10 м) за допомогою лопат, пробрили вміст провалу камери і черговий раз пересіяли заповнення аж до дна поховання (рис. 65; 70).

Та, не дивлячись на три пограбування, у передденні та на дні камери виявлені рештки похованого і залишки супутнього інвентаря.

Так, майже поперек камери, на її дні, за меридіональною віссю, лежало зсунуте грабіжниками після перегляду скупчення довгих трубчастих кісток ніг та рук, ключиць, окремих ребер, тазу, черепа й одна з лопаток похованого, – чоловіка, у віці 25-30 років, зростом близько 174,5 см (рис. 65; вкл. VI: 8). Поза цим скупченням, вздовж північної стінки камери, *in situ* збереглися гомілкові, кістки п'ятки та стопи лівої ноги похованого, привалені зсувом материкової стінки. Саме розташування останньої вказувало на випростане положення похованого, з комплексом вікових та професійних змін, притаманних вершнику. Він був викладений вздовж довгої вісі камери, головою на захід – південний захід. Під кістками відзначені сліди шкіряного тліну, що могли відноситися як до решток підстилки-кошми, так і до залишків одягу – штанів (рис. 65: V).

На захід від скупчення у перекопі виявлені переміщеними численні кістки: ребра, спинні та шийні хребці, фаланги пальців ніг та рук, ще одна лопатка, а також грудина зі слідами трьох ударів'ямок від металевого щупа грабіжників (рис. 65: 5; вкл. VI: 7). У перекопі знайдені 6 бронзових наконечників стріли

(рис. 65: 1), що тяжіли за місцем знахідки до південно-західного кута камери; уламки втулки залізного списа (рис. 65: 2); фрагменти його пера, леза залізного кинджалу (рис. 65: 3); частини розвалу вінця дерев'яної миски (рис. 65: 4). Ближче до північно-західного кутка камери, під північною стінкою, збереглася частина розвалу вінця та круглий у плані слід з тліну від дерев'яної миски, діаметром 23-26 см (рис. 65: 6; 71: 7). Висота потовщеного і незначно загнутого до середини вінця на час розкриття збереглася на 2,5-3,0 см. Поряд відзначений просочений срібними окислами слід від місцезнаходження кубка-?, з денцем діаметром 6-7 см (рис. 65: 7; 71: 8).

У скупченні кісток посеред камери зберігся уламок зотлілого древка стріли (рис. 65: *др.*), а також дрібний шматочок мушлі каурі (рис. 65: *р.*). Із перемішаного заповнення походило понад 20 дрібних уламків залізних і дерево-залізньо-шкіряних виробів, з-поміж яких варто виокремити деталі сагайдака, піхов і леза кинджалу (?), якихось платівчастих виробів, стрижня псалія тощо (рис. 65: *хж.*). Відзначимо також фрагменти кісток дорослої особини вівці або кози, вірогідно, зі складу напутньої їжі. Виявлений і єдиний уламок стінки ліпного горщика незначних розмірів (рис. 65: *к.*).

Знахідки. 1-6. Бронзові *наконечники стріл* (рис. 65: 1). 6 од. Представлені чотирма трилопатовими та двома тригранними наконечниками (вкл. VI: 5). З-поміж них вирізняються:

а) *трилопатові* втульчасті:

1-2) наконечники зі зводчастою розширеною тригранною голівкою, відносно короткою, позначеною двома вертикальними заглибинами-борозенками втулкою, відділеною таким чином від лопатей, обрізаних під гострим і прямими кутами, в т.ч. одним – під гострим кутом у вигляді шипа (2 од.); відділ II, тип 4, варіант 4, за Г.І. Мелюковою (*Мелюко-*

Рис. 66. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 1.
Із північного заходу (з відхиленням стрілки-
вказівника за компасом під дією магнітної аномалії).

Рис. 67. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 3.
Із сходу.

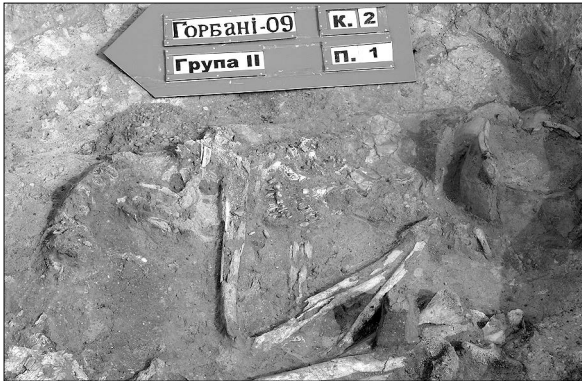

Рис. 68. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 4.
Фрагмент. Із південного заходу.

Рис. 70. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 5.
Зачистка заповнення поховальної камери.
Помітний перекоп грабіжницького ходу III.
Із півночі.

Рис. 69. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 5.
Грабіжницькі ходи II та I і вхідна яма.
Із заходу.

ва 1964, рис. 1: II: 4: 4); висота – 3,0-2,9 см (рис. 71: 1-2);

3) наконечник зі зводчастою тригранною видовженою голівкою, якій у верхній частині заточуванням надано певних обрисів «баштовості», прихованою втулкою, спрямленою основою, з прямо зрізаними та незначно загостреним у вигляді шипа кінцями лопатей, контурами втулки, позначеними невисокими вертикальними ложками і профільованою кромкою вздовж лопастей (1 од.); відділ II, тип 9, варіант 6, за Г.І. Мелюковою (Там же, рис. 1: II: 9: 6); висота – 2,8 см (рис. 71: 4);

4) видовжений трикутний базисний наконечник, з прихованою, виділеною вертикальними заглибинами втулкою, окресленими гранями лопатей, кінці яких загострені, в т.ч. один – у вигляді шипа, розширеною основою (1 од.); відділ II, тип 9, варіант 9, за Г.І. Мелюковою (Мелюкова 1964, рис. 1: II: 9: 9); реконструйована висота – 2,9 см; вістря обламане (рис. 71: 3);

б) тригранні:

5) трикутний наконечник, із гранями, яким надано певних «баштоподібних» обрисів, з невеликою виділеною втулкою, яка позначена П-подібною профільованою заглибиною (1 од.); відділ III, тип 3, варіант 3, за Г.І. Мелюковою (Там же, рис. 1: II: 10: 4); висота – 2,6 см (рис. 71: 5);

6) трикутний з прихованою втулкою, із заточеною пласкою огранкою з рисами «баштовості», спрямленою основою, на якій короткою П-подібною заглибиною позначені контури втулки (1 од.); відділ III, тип 7, варіант 2, за Г.І. Мелюковою (Мелюкова 1964, рис. 1: III: 7: 2); висота – 2,0 см (рис. 71: 6).

Наконечники характерні для *середини – другої половини V ст. до н. е.*

7-10. Уламки частин пера та втулки залізного списа (рис. 65: 2-3). Представлені фрагментами нижньої частини пера гостролистої форми, шириною

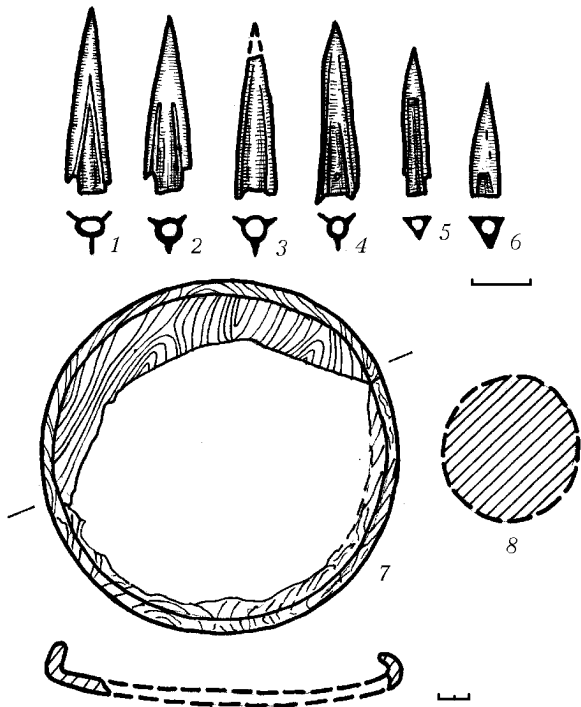

Рис. 71. Горбанів, с.

Курган № 2. Поховання 5. Знахідки.

1-6 – наконечники стріл, бронза; 7 – реконструкція миски, дерево; 8 – слід дна кубка, срібні окисли.

1,8-2,2 см і товщиною 0,6 см (2,2 × 3,7 та 2,3 × 4,1 см), верхньої частини слабо конічної тулеї (1,7 × 2,7 см) та краю конічної за формою втулки (1,8 × 2,6 см) (рис. 72: 1-4; вкл. VI: 6). На деталях пера помітні рештки прикипілих відбитків шкіряно-текстильного чохла, а на втулці – його шкіряних складових та текстилю. Виявлено також більше 10 дрібних сколів шкіряно-текстильної маси зі слідами дерева та накипами заліза, які можна віднести до деталей чохла на спис, розміром від 0,3 × 0,7 до 0,5 × 1,5 см.

За визначенням С.В. Маєвської, зверху першого із описаних уламків пера списа (рис. 72: 1) є залишки світлофарбованої тонкої шкіри, закріпленої на текстильній основі, які можна атрибутувати як рештки чохла. Шкіра вичинена тонко. Збереглася ділянка верхнього шару –

жовто-коричневої (першопочатковий колір може бути білий, бежевий, жовтий або жовто-рожевий). Нижній шар – світло-коричневий. Текстильна основа збереглася у прикипілих відбитках фрагментарно. Структура тканини не проглядається – лише окремі волокна у зламах і по краю. Тонина волокон – 0,25-0,30 мм. Розміщення щільне, Z-подібне кручення.

Шкіра може бути залишками аплікацій на тканині, або тканина – підкладкою шкіряного виробу.

На другому уламку (рис. 72: 2) також є відбитки тканини. Накипілий на металі фрагмент шкіри доброї вичинки має сліди шліфованої поверхні. Шкіра порівняно товста (залишки чохла). Є також фрагмент дерева темного кольору. Зі зворотного боку відзначені металізовані рештки текстилю. Тканина простого полотняного переплетення, щільної структури, що повторює всі дефекти металевісної основи. Це свідчить про те, що текстиль не мав відношення до виробу, а міг бути, швидше, рештками підстилки під виробом. По основі – в 5 мм – 22 нитки, по пітканню – 30 од. Тонина ниток – 0,20-0,23 мм. Матеріал – не визначений, кручення – не читається.

На уламку втулки збереглися відбитки дерева (берези). Під деревом, з внутрішнього боку втулки є неінформативні залишки текстилю, що, можливо, використовувався як ущільнювач під час насадки наконечника списа на древо.

11. Фрагмент сколу корозованого металу з леза залізного *кинджалу*, у вигляді платівки аморфно-підтрикутної форми, розміром 2,7 × 3,8 см та товщиною 0,25 см (рис. 65: 3; 72: 6), й уламки його дерево-шкіряних озалізненних піхов, у вигляді довгих сколів з реберчастої частини на стиках (вкл. VI: 4). На них наявні відбитки шкіри якісної вичинки з фарбуванням у жовтий-? колір та дерева, можливо, від основи піхов.

12. Частини *розвалу* вінця та відбиток на дні камери плаского денця *дерев'яної миски* (рис. 65: 4, 6) круглої в плані форми, діаметром 23-26 см. Збереглася частина розвалу вінця у вигляді тліну, висотою 2,5-3,0 см, що тримало форму, з потовщенням та незначною загнутістю до середини, за якою і здійснена спроба реконструкції (рис. 71: 7).

13. Просочений окислами світлоблакитного і сірого (рогове срібло) кольорів слід від місцезнаходження на дні камери *посуди* з денцем круглої форми, діаметром 6-7 см (рис. 65: 7; 72: 8), вірогідно, від *срібного кубка* (рис. 71: 8).

14. Уламок зотлілого розколотого *древка стріли*, довжиною 4,3 см, виготовленого з ошкуреної круглої гілочки діаметром 0,40-0,45 см (рис. 65: др.).

15. Дрібний уламок мушлі *каури* (рис. 65: р), розміром 0,4 × 0,6 см.

16. Понад 30 *дрібних уламків* залізних і дерево-залізно-шкіряних виробів (рис. 65: жж), розміром від 0,3 × 0,5 до 1,2 × 2,9 см та товщиною 0,2-0,4 см (вкл. VI: 6), підданих аналізу в польових та лабораторних умовах. Лише 13 уламків з них, розміром від 0,3 × 0,5 см до 1,1 × 1,3 см, виявилися більш-менш інформативними:

- а) із залишками дерева – 2;
- б) з рештками заліза – 5;
- в) із залишками шкіри – 1;
- г) з рештками і відбитками тканин – 3.

За їх опрацюванням отримана наступна інформація.

Дерево: встановлені два зразки дерева різних порід – світлого кольору – берези, темного – груші-дички.

Шкіра: темнокоричневого відтінку, тонка. Зберігся зворотний бік (лицевий закритий деревом і відбитками тканини). Вірогідно, рештки шкіряного виробу із замшевою вичинкою.

Текстиль: однотипний, дрібноструктурний, з великою кількістю складок, у цілому малоінформативний. Походження і структура волокна не читається. Пе-

реплетення ниток щільне, просте полотняне. Тонина ниток – 0,3 мм. Напрямок ниток основи і піткання не встановлений.

17. Деталі *сагайдака* – уламки пластівчастих виробів, виготовлених в основі на тонкій дерев'яній озалізненій платівці, обтягнутій текстилем та вичиненою шкірою, з внутрішнього боку підсилені шаром тонкого дерева і кори. 18 уламків (рис. 72: 7-12; вкл. VI: 6), що піддані лабораторному аналізу. Розміри – від 0,4 × 1,1 до 1,0 × 2,2 см. Найвні ребристі завершення кріплення стиків, підсиленого тонкими реєчками дерева, перетином 0,4 × 0,5 см (рис. 72: 10-11). Є деталі утримувачів древок стріл, у вигляді частин планок з круглими отворами, діаметром 0,4-0,5 см (рис. 72: 7-8), а також фрагмент однієї зі стінок, товщиною близько 1 см, складеної по черезу з шарів тонкої шкіри, кори, дерева та озалізненої шкіри (рис. 72: 9).

На всіх уламках відзначені відбитки текстилю, залишки шкіри і дерева.

Дерево: за кислотомічними ознаками (структура, щільність і колір) відзначені дві породи – береза та груша-дичка.

Шкіра: темнокоричнева тонка, на окремих фрагментах озалізнена чи повністю металізована, зруйнована ще до вміщення у могилу (виявлені сліди потертостей та задирок), що може свідчити про спроби ремонту речі або її додаткового декорування (оновлення прикрас чи обшивки). Початковий колір не встановлений.

Текстиль: виявлені два типи тканин.

Перший – тонковолокнистий, щільного ткання (велика кількість), зі значним числом дрібних складок. Походження волокна, судячи за характером складок, – шовк (?). Структура і характер волокна не читається. Тонина ниток – 0,3 мм. Реплетення просте полотняне. Напрямок ниток основи і піткання – не встановлений.

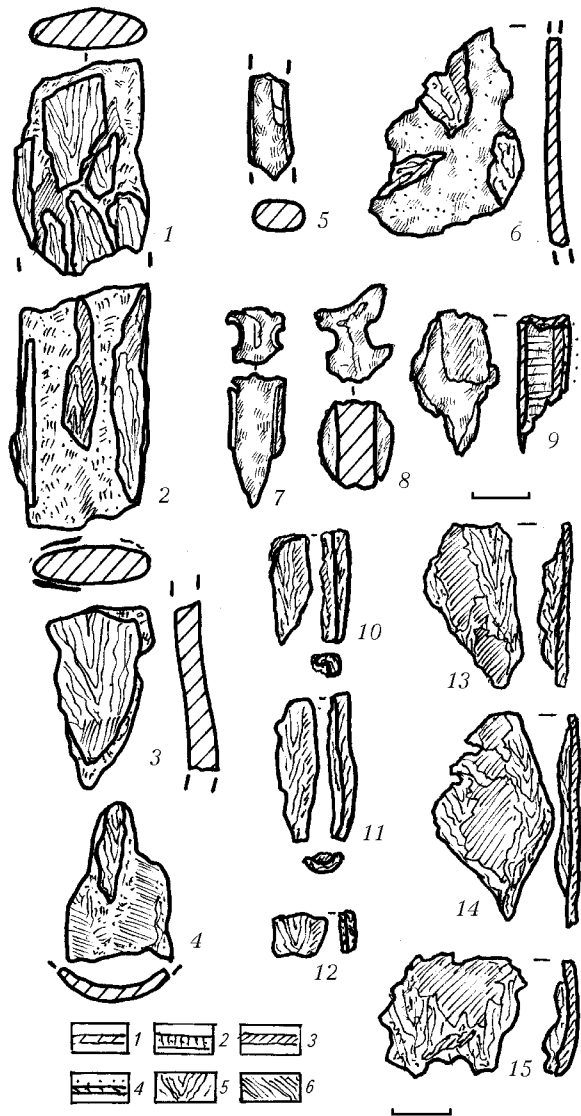

Рис. 72. Горбані, с. Курган № 2. Поховання 5. Знахідки. Фрагменти виробів. Залізо, дерево, сліди шкіри, кори, текстилю.

Умовні позначення: 1 – дерево; 2 – кора; 3 – залізо; 4 – озалізнена повсть; 5 – дерево на поверхні; 6 – відбитки шкіри та текстилю.

Другий – щільний середньоволокнистий, з різним розміщенням ниток основи і піткання.

Основа (?) – рівного прядіння І-го порядку, S-кручення, до 7-ми обертів на 1 см. Тонина нитки – 0,4 мм. Кількість ниток в 5 мм – 15 од. Піткання – рівного прядіння, І-го порядку, кручення не вста-

новлене. Тонина нитки – 0,2 мм. Збереження фрагментарне, тому визначити кількість ниток в 5 мм не вдалося.

Матеріал обох ниток – рослинний (льон або бавовна). Переплетення просте полотняне. Привертає увагу абсолютна рівність натягу ниток основи. Це можна пояснити використанням берд-станка для натягу нитки. Тобто, станок міг бути або модернізованим вертикальним, або горизонтальним.

18. Деталі тонкого виробу – *нагрудного обладунку* (?) зі шкіри на тонкій залізній пластівчастій основі, у вигляді уламків злегка профільованого плаского виробу, товщиною 2-3 мм.

Кількість фрагментів – 7. Їх розміри – від 1,2 × 1,6 до 2,3 × 2,8 см (вкл. VI: 6). Більш-менш інформативних з них виявилось лише 3 (із залишками дерева, відбитками та металізованими рештками текстилю, накипілим на метал фрагментом повсті – рис. 72: 13-15).

Дерево: визначена одна порода темно-го кольору – груша-дичка.

Текстиль: 2 зразки – накипілий на металі і майже зруйнований разом із ним. Вірогідно, тканина належала не виробу, а матеріалу костюма чи покривала-савану похованого.

Текстиль тонковолокнистий, нещільного ткання (можливо, напівпрозорий), з великою кількістю складок, що характерно для тонких бавовняних тканин.

Тонина пряденої нитки – 0,15 мм, кручення Z-подібне. Переплетення – просте полотняне, розріджене. Напрямок ни-

ток основи, піткання і колір – не визначені.

Повість: забита окислами металу. Розмір фрагмента – 0,7 × 1,2 см. Форма неправильна. Призначення – підкладка обладунку або деталь костюма. Накипіла на металевій тонкій корозованій пластині.

19. Невелика частина ледь вигнутого *стрижня псалія* (рис. 72: 5), овального у перетині (0,5 × 0,8 см), довжиною 1,7 см.

20. Дрібний *уламок* стінки ліпного *горщика* епохи пізнього бронзового віку розмірами 1,2 × 2,2 см (рис. 65: к).

Виявлені знахідки вказують на належність поховання заможному главі родини *скіфів-степовиків*, що кочувала вздовж Дніпра у *другій половині V ст. до н. е.*, переселившись у Середнє Подніпров'я на Лівобережну терасу з більш південних районів.

Поховання тричі пограбоване: у давнину, пізньосередньовічний та в новітній час. Зі влаштуванням поховання пов'язаний матеріково-супіщаний викид на насипу I і спорудження насипу II, що описані вище (рис. 60), а також сліди викидів ґрунту з грабіжницьких ям, полишені в центрі кургану.

Таким чином, курган № 2 є рештками поховальної споруди – насипу над групою поховань різних епох: доби пізнього бронзового віку та скіфського часу. Під час його досліджень виявлені 4 поховання *зрубної* культури та 1 *скіфське* кочівницьке, а також рештки 3-х *грабіжницьких* ходів різних епох.

ДОСЛІДЖЕНІ КУРГАНИ, у складі групи II поблизу с. Горбанів, у мікрогрупі I на території Бондарівської сільської ради Кременчуцького району, репрезентують зразки не надто типових поховальних старожитностей пониззя Псла, в основному належних до числа комплексів часу пізнього бронзового віку та скіфської епохи.

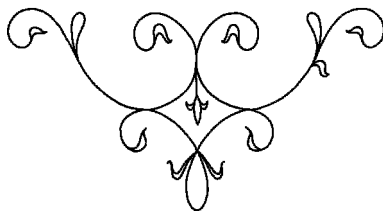
Вірогідно, курганний могильник, розкопки якого розпочаті 2009 р., належить до числа саме тих некрополів, котрі використовувалися зрубним населенням пізньобронзової епохи, і який обрали для здійснення своїх поховань представники одного з родів степових скіфів. Ці кочівники переселилися на Лівобережну терасу в Лісостеповому Подніпров'ї у V ст. до н. е. з більш південних степових районів.

Як виняток, окремі найбільші та найдавніші кургани цього могильника були започатковані енеолітичним населенням, свідченням чого є поодинокі поховання у «випростаній», близькій до широтної орієнтації, та пізньооямні впускні комплекси (поховання 6 і 8 кургану № 1). До насипу найбільшого в групі кургану № 1 було впущене і пізньокочівницьке золотоординське поховання 7.

Яскраво представлені в курганах всі етапи пограбування скіфських могил – від пізньоскіфської епохи до початку та фіналу козацького часу, а також «розвій» грабіжництва новітньої доби. Частина зібраних фактів щодо пограбування скіфських могил заслуговує окремого дослідження.

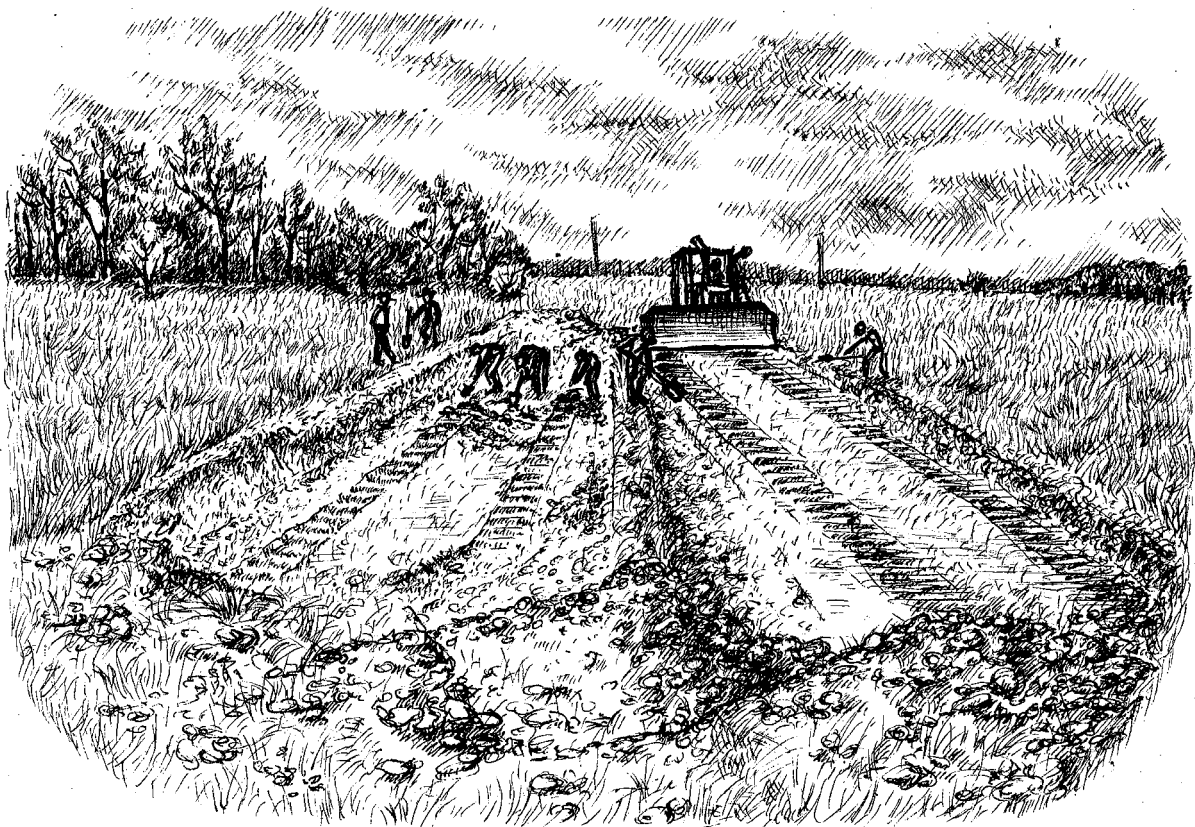
Отже, розкопки групи курганів II між Горбанями і Зарудям мають бути досить перспективними і, сподіваємося, інформативними в плані вивчення зрубних та скіфських кочівницьких поховальних старожитностей Дніпровського передстепового Лівобережжя.

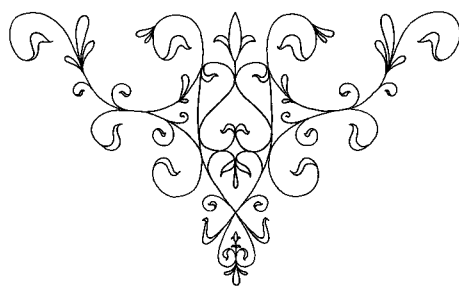
Варто також відзначити, що вивчені підкурганні поховальні пам'ятки, пошкоджені господарською діяльністю людини, без проведених робіт, напевне, були б втрачені для науки за наступні 10-20 років сучасного бездумного господарювання.

4

КУРГАНИ В ОКОЛИЦЯХ с. БОНДАРІВ

Група курганів II

Група курганів II була розташована за 1,5 км на південь – південний схід від с. Бондарів Бондарівської сільської ради Кременчуцького району (рис. 1: 2I), за 0,75 км на північний захід від залізничного полотна і неподалік занедбаного шовківника та саду, на терасоподібному підвищенні в основі панівного пагорбу вододілу, що знаходиться на лівому березі старого русла р. Рудьки (рис. 73: 54). Абсолютна висота цього підвищення – 73,3 м.

Група складалася з двох розораних насипів і курганоподібного підвищення, вишикуваних ланцюжком по лінії північний схід – південний захід, зліва обабіч польової дороги до колишнього залізничного переїзду (пікет № 7 «238-й км») та лісосмуги з лінією електропередач. Висота насипу № 2 (більшого, розташованого з південного боку), за даними розвідкових обстежень, становила 0,6 м, діаметр – до 20 м, розміри меншого, № 3, розміщеного з півночі, – висота 0,45 м та діаметр – 12 м. Обидва розорювалися (вкл. VII: 1). Не більше 0,40 м у висоту та 15 м у діаметрі мав і курганоподібний насип № 1. На поверхні подекуди траплялися знахідки XIX–XX ст. й уламки ліпного посуду бронзового віку (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 9, 50, рис. 3: 54).

Обидва кургани та курганоподібний насип потрапили до меж майбутнього землевідводу Біланівського кар'єру залізистих кварцитів, а тому були досліджені у 2007 і 2009 рр. Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України. Курганоподібний насип № 1, що знаходився за 80 м на південний захід від кургану № 2, з параметровими характеристиками пошкодженої сільськогосподарськими роботами стародавньої поховальної пам'ятки (рис. 73: 54: 1-3), виявився рештками відвалу ґрунту, зібраного в ході спорудження ґрунтової дороги від вказаного вище переїзду до селищ Нової Галещини і Козельщини, і з'явився, вірогідно, напередодні Другої світової війни (рис. 74).

Географічні координати місцезнаходження курганів: № 2 – 48°58'19,05" північної широти і 33°48'41,10" східної довготи, № 3 – 48°58'19,50" північної широти та 33°48'41,11" східної довготи.

Курган № 2/2007 р.

Курган входив до складу групи II поблизу с. Бондарів, розміщуючись на північний схід від курганоподібного насипу № 1, на тому ж терасоподібному підвищенні вододілу (рис. 73: 54: 2). У зв'язку із черговістю дослідження отримав умов-

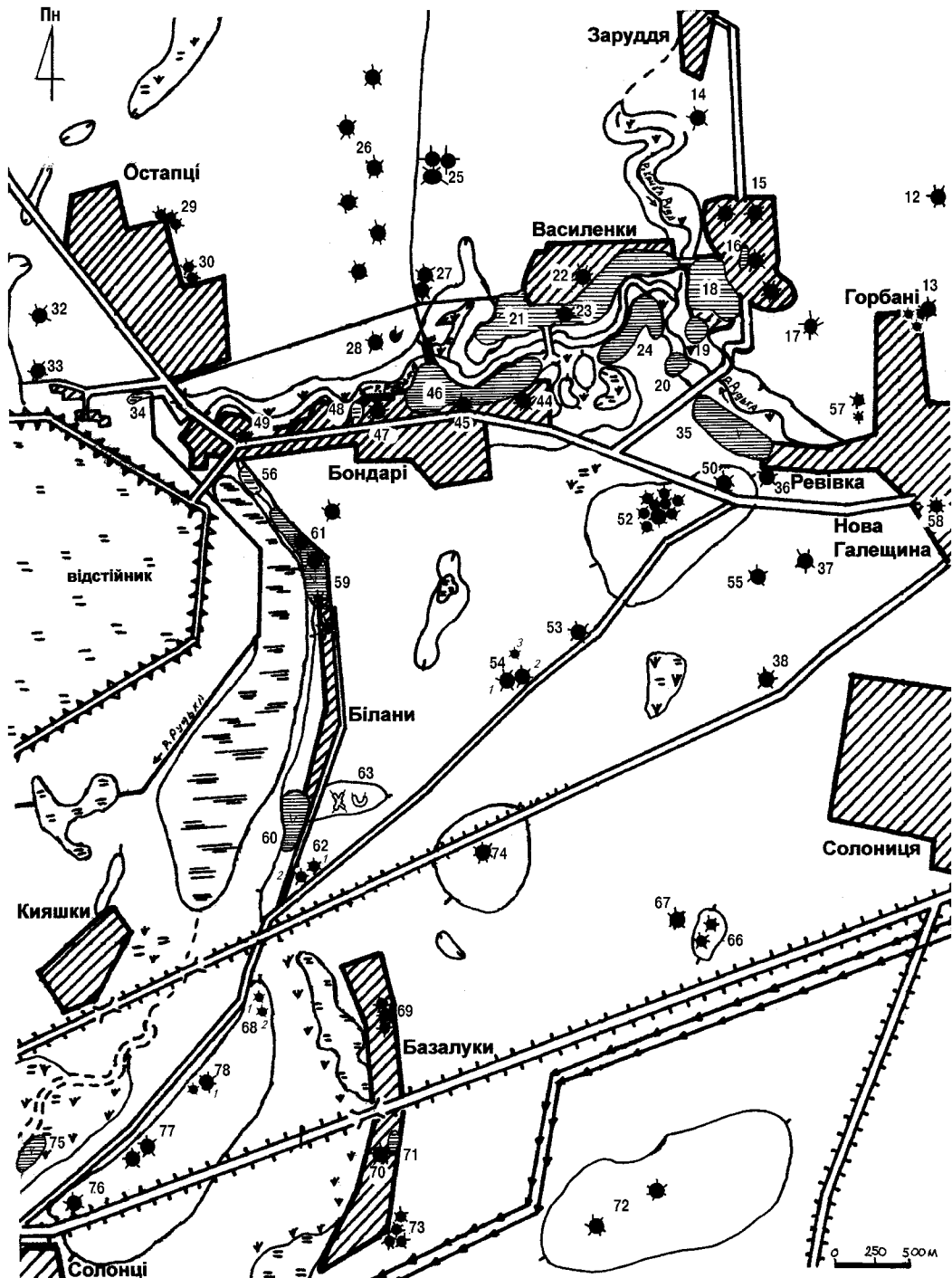

Рис. 73. Карта розташування пам'яток археології Біланівського родовища залізистих кварцитів. Василенки, с.: 15 – група курганів I; 16 – Василенки III; 17 – курган 2; 18 – Василенки I; 19 – Василенки II; 20 – Василенки VI; 21 – Василенки IV; 22 – курган 3; 23 – курган 4; 24 – Василенки V; 27 – група курганів IV; Ревівка, с.: 35 – Ревівка I; 36 – курган 1; 37 – курган 2; 38 – група курганів II; Бондарі, с.: 44 – курган 1; 45 – курганоподібний насип 2; 46 – Бондарі I; 47 – курганоподібний насип 3; 48 – Бондарі II; 49 – курган 4; 50 – курган 5; 52 – група курганів I; 53 – курган 7 (VII); 54 – група курганів II; 55 – курган 8; 56 – Бондарі III; Білани, кол. с.: 59 – Білани I; 60 – Білани II; 61 – група курганів I; 62 – група курганів II; 63 – група майданів III; Солониця, с.: 66 – група курганів I; 67 – курган 2; Базалуки, с.: 68 – група курганів I; 69 – група курганів II; 74 – курганоподібний насип 1; Солонці, с.: 78 – група курганів IV (за: Супруненко, Шерстюк 2006).

ний № 2, хоча на всіх стрілках-вказівниках під час польових робіт зазначений як «№ 1».

Насип розорювався (вкл. VII: 1). Нівельована висота – 0,60 м, діаметр – за уточненими обмірами, – 17,0 × 19,5 м (рис. 75).

Курган досліджувався за допомогою закладання чотирьох траншей, із залишенням трьох меридіонально зорієнтованих бровок шириною 0,3-0,7 м (рис. 75). У ньому виявлено 8 різночасових поховань та одна яма.

Насип виявився умовно *стратифікованим* і споруджувався не менше, ніж два етапи. На початковому, за енеоліту, на південний схід від УЦ на незначному пагорбі був зведений невеликий первісний *насип I*, округлої в плані форми, діаметром 5,5 × 6,4 м і висотою 0,3 м, споруджений над квітчанським похованням 8, оточений неглибоким кільцевим рівчаком із розривом з північного заходу (рис. 75: I). Діаметр кола цього рову – 3,5 × 4,1 м, ширина розриву – 1,5 м, ширина рівчака – 0,25-0,35 м, глибина – 0,7 м від УЦ (рис. 75: I; вкл. VII: 5). Рівчак підтрикутного у перетині профілю був відкопаний у похованому ґрунті, до рівня залягання материка. Читався досить погано, в основному, за висолами у заповненні.

Цей насип був помітний у профілях центральної бровки, відрізняючись світло-коричнювато-сірим тоном супіску і наявністю характерного тонкого білуватого прошарку рослинного тліну на поверхні похованого ґрунту (рис. 75: I).

На другому етапі, край північно-західної поли цього кургану було впущене зрубне поховання 7, з яким можна пов'язувати зведення *насипу II* діаметром близько 10 м. Поряд із похованням 7, з північно-західного боку, збереглися рештки супіщано-материкового напівкільцевого в плані викиду, розміщеного на стародавній похованій поверхні,

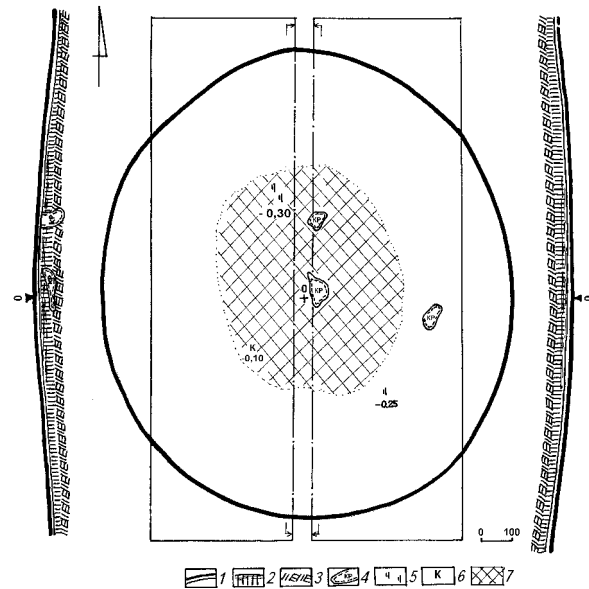

Рис. 74. Бондарі, с. Група курганів II.

Курганоподібний насип № 1. План і перетини. Умовні позначення: 1 – дерев; 2 – нагорнутий і похований ґрунт; 3 – материк; 4 – кротовини; 5 – вуглини; 6 – уламки кераміки; 7 – нагорнутий ґрунт в плані.

з розмірами 0,3-0,5 × 1,3 м і товщиною 0,3 м (рис. 75: II: п.7).

Саме в цей насип на пізньому етапі бронзового віку здійснювався впуск чергових зрубних поховань 1-6 (рис. 75: II), що супроводжувалися, на наш погляд, локальними досипками. Майже всі ці поховання, через незначну глибину впуску, досліджені лише в нижній частині – в основі.

Масив насипу II вгадувався за тонкою кірочкою частково збережених кальцинованих відкладень на рівні поверхні, що виникли внаслідок життєдіяльності рослин. Ґрунтом спорудження насипу II був сіро-коричнево-чорний супісок, в якому надто погано читалися контури ям поховань. Він мав перемішану структуру і, напевне, поетапно долучався, у вигляді матеріалу досипок, до насипу II, утворюючи масив перемішаного ґрунту кургану (Супруненко 2007а зв., арк. 7-14).

Після впуску зрубних поховань курган для влаштування інших могил не вико-

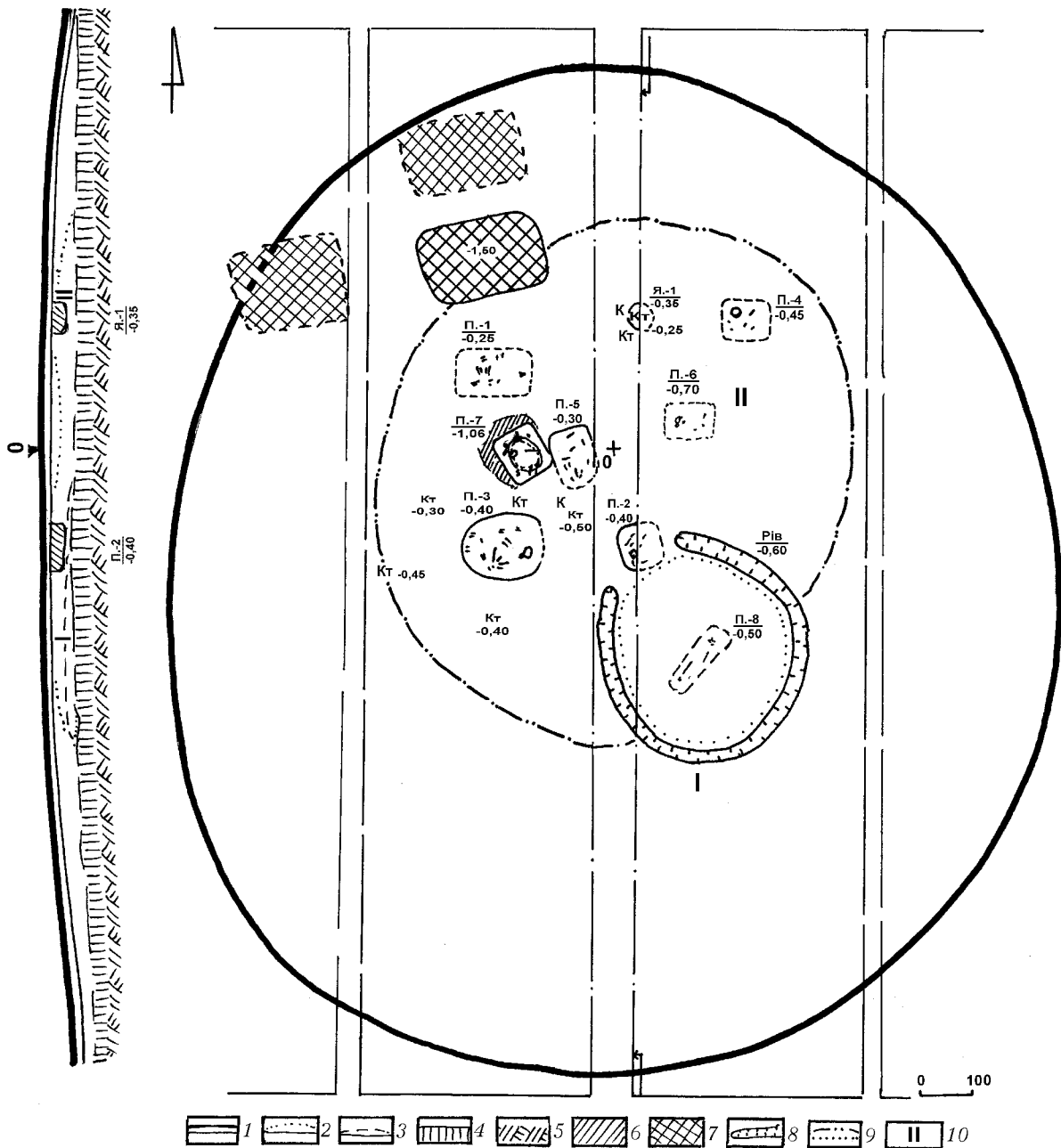

Рис. 75. Бондарі, с. Група курганів II. Курган № 2. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – сліди насипу II у перетині; 3 – насипу I у перетині; 4 – похований ґрунт; 5 – материк; 6 – супіщано-чорноземне заповнення ям; 7 – перекопи; 8 – ривчак; 9 – реконструйовані обриси насипів; 10 – номери насипів; кт – кістки тварин; к – уламки кераміки.

ристовувався. В середині – третій чверті ХХ ст. його пола була обрана за місце розміщення скотомогильника (рис. 75). Сам же насип, що мав висоту близько 1,0 м, розрівняли бульдозером, частково

перекривши ґрунтом поховання скотомогильника. В ході цих робіт знищено від трьох до десятка зрубних поховань, про що свідчать знахідки подрібнених уламків кераміки в орному шарі. У тако-

му вигляді розораний курган і зберігся до початку досліджень.

Нижче наводяться описи досліджених поховальних комплексів та об'єктів.

Поховання 1 (*зрубне, впускне*) влаштоване край північно-західної поли насипу II, з рівня поверхні кургану, за 2 м на північний захід (кут 310°) від УЦ (рис. 75: *п.1*). Здійснене у прямокутній видовженій, широтно зорієнтованій ямі, спорудженій в масиві насипу II. Вона мала розміри – $0,90 \times 1,37$ м (площа – близько $1,1$ м²), котрі визначені за щільністю заповнення, рівне дно (рис. 76: 1). Досліджувалася з основи орного шару. Глибина – $0,25$ м від УЦ.

Темнокоричневе супіщане заповнення не мало аномалій. Знахідок, крім залишків скелету та вуглин, в заповненні не виявлено (рис. 81).

Посеред ями, за довгою її віссю, головою на схід, був викладений похований, чоловік у віці 40-45 років, рештки скелету якого, пошкоджені оранкою, все-таки збереглися. За положенням окремих уламків черепа, ребер, фаланг пальців рук, фрагментів стегнових і гомілкових кісток, кісток стоп ніг, встановлюється зібгана позиція похованого, на правому боці, з підігнутими ногами (рис. 76: 1; 81). Конкретніших даних не отримано. Під кістками помічені сліди підстилки рослинного походження, біля черепа і на рівні поясу – окремі вуглини.

Поховання належить до числа могил некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 2 (*зрубне, впускне*) виявлене практично в центрі насипу II, на рівні основи орного шару і в східному профілі центральної бровки, за $1,5$ м на південний схід (кут 170°) від УЦ (рис. 75: *п.2*). Здійснене у підквадратній, зі скругленими кутами ямі, спорудженій у масиві насипу II, з приблизними розмірами –

$0,75 \times 0,90$ м (площа – $0,6$ м²), глибиною $0,3$ м від УЦ, які визначені на половиною збереженого поховання, перерізаного траншеєю (рис. 76: 2).

Посеред ями була овальна заглибина ($0,4$ м) з круглим дном (вкл. VII: 2), до якої вміщені безладно кістки похованої – *дівчини* у віці 13-14 років, у т.ч. розвал черепа і нижньої щелепи, а також з південного боку – ліпний горщик, уламки якого збереглися (рис. 77). Досліджувалося з рівня основи орного шару. Максимальна глибина ями – $0,4$ м від УЦ.

Сіро-коричневе супіщане заповнення містило в основі прошарок попелу, що огортав кістки. Крім залишків скелету та вуглин, до могили вміщений ліпний горщик (рис. 76: 2; вкл. VII: 2).

Знахідка. Ліпний горщик (рис. 77; вкл. VII: 3) банкової форми, з відігнутим назовні краєм та округлим зрізом, виділеною шийкою, звуженим донизу тулубом і пласким дном без утору. Посудина має заглажену поверхню, наді дном місцями – сліди вирівнювання тріскою. Колір поверхні – сіро-коричневий, нижня частина посудини закіпчена. Зовнішня поверхня має легкі сліди лискування. У тісті чорного кольору – домішки кварцового піску та слюди, подрібненого кварциту. Висота – $13,0$ см; діаметри: вінця – $15,5-16,0$ см; шийки – $14,7$ см; тулуба – $15,8$ см; денця – $9,2-10,0$ см; товщина стінок – $0,8-1,0$ см (рис. 77).

Поховання належить до числа могил некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 3 (*зрубне, впускне*) влаштоване в південно-західному секторі насипу II, з рівня поверхні кургану, за $2,05$ м на південний захід (кут 223°) від УЦ (рис. 75: *п.3*). Здійснене в овальній, зі спрямленими коротшими стінками, широтно зорієнтованій ямі, спорудженій в масиві насипу II. Вона мала розміри – $1,32 \times 1,65$ м (площа – $1,8$ м²), які

встановлені за щільністю і кольором заповнення, рівне дно (рис. 76: 3). Досліджувалася з основи орного шару. Глибина – 0,4 м від УЦ.

Коричнево-сіре супіщане заповнення місцями було перебите норами землеривів. Зі знахідок, окрім залишків скелету та вуглин, варто відзначити кілька крупнок вохри червоного кольору і шматки перепаленого ґрунту від поминального вогнища у заповненні (рис. 76: 3; 83).

Посеред ями, за довгою її віссю, головою на схід, була викладена похована, жінка-? у віці 16-18 років, рештки скелету якої, пошкоджені оранкою і землеривами, засвідчували скорчене на лівому боці зібгане положення, з позицією рук, зігнутих в ліктях та складених перед обличчям. Воно встановлене за місцем знаходження розвалу черепа, окремих ребер, фрагментів трубчастих кісток рук, тазу, стегнових і гомілкових кісток та решток стоп ніг (рис. 76: 3). Конкретніших даних щодо пози похованої не отримано. Перед грудною кліткою похованої знаходився невеликий уламок ліпного горщика (рис. 76: 3: к).

Знахідка. Фрагмент стінки ліпного горщика зі злегка заглаженою поверхнею, домішками піску і товченого кварциту (зрідка) в тісті сіро-чорного кольору поганого випалу. Розміри – 0,8 × 2,4 см.

Поховання належить до числа об'єктів некрополя зрубного населення доби пізнього бронзового віку.

Навколо поховання, практично під орним шаром, на відстані 0,7-1,5 м, виявлені кілька кісток свійських тварин – вівці, бичка і коня (рис. 75: п.3: кт). Всі вони залягали на незначній глибині (0,30-0,45 м) і, вірогідно, належали до залишків тризни, а також опосередковано засвідчували влаштування локальної дошки над цим похованням.

Поховання 4 (зрубне, впускне) виявлене край північно-східної поли насипу II,

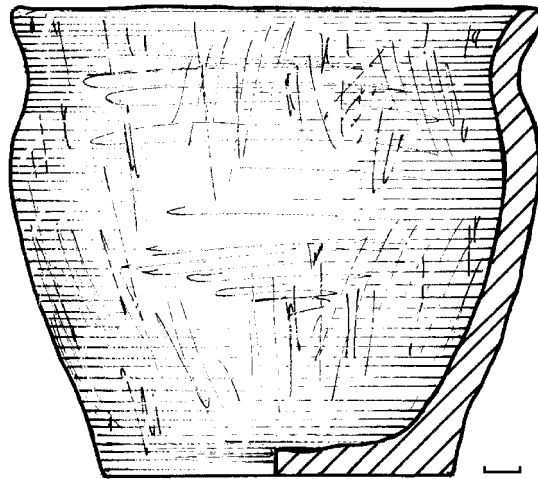

Рис. 77. Бондарі, с. Курган № 2. Поховання 2. Горщик ліпний.

влаштоване з рівня поверхні кургану, за 3,1 м на північний схід (кут 31°) від УЦ (рис. 75: п.4). Здійснене у прямокутній видовженій, широтно зорієнтованій ямі, спорудженій у масиві насипу II. Вона мала розміри – 0,80 × 0,97 м (площа – 0,7 м²), що визначені за щільністю заповнення, рівне дно (рис. 76: 4). Досліджувалася від основи орного шару. Глибина – 0,45 м від УЦ.

Сіро-коричневе супіщане заповнення було зрите норами дрібних землеривів. Знахідки, крім розтягнутих залишків скелету та вуглин, представлені частиною розвалу ліпного горщика (рис. 76: 4: рг).

У північно-східній частині ями виявлені кістки дитини, у віці 12-14 років, в т.ч. уламки трубчастих кісток рук і ніг, у північно-західній – в оточенні вуглин – частина розвалу ліпного горщика. Поза похованого не встановлюється.

Знахідка. Ліпний горщик струнких високих пропорцій, з незначно відведеним краєм, з косо зрізаним вінцем та комірцевим потовщенням ззовні, плавним перегином шийки, округлою гранню у верхній частині тулуба і звуженими донизу стінками (рис. 78; вкл. VII: 4). Під зрізом

наявні сліди трьох пальцевих відтисків, певно, випадкового походження; на ребристій грані – нерівномірною смужкою горизонтальні вузькі відбитки трісочки-штампу, шириною 2,2 см. Поверхня сіро-темнокоричневого кольору, добре заглажена, на тулубі – затерта, є сліди загладження тріскою у вертикальному та горизонтальному напрямках.

Збереглася верхня половина розвалу посудини (6 уламків) та невеликий фрагмент дна. У тісті сіро-чорного кольору – домішки кварцового піску, менше – слюди, подрібненого кварциту та органіки. Реконструйована висота – 21-22 см; діаметри: вінця – 19,0 см; шийки – 17,9 см; тулуба – 20,1 см; товщина стінок – 0,8-1,1 см (вкл. VII: 4). Надається графічна реконструкція посудини (рис. 78).

Схожі за формою горщики характерні для ранньозрубного часу і відомі серед поховальних старожитностей маївського локального варіанту бережнівсько-маївської зрубної культури. Найближчі територіально аналогії походять з розмитого водосховищем кургану поблизу кол. с. Улянівки в околицях с. Орлика Кобеляцького району та поховання 1 кургану № 2 групи I біля с. Карпівки Салівської сільради Кременчуцького району на Полтавщині (Супруненко 1986, с. 243-244, рис. 1: 2; Супруненко, Шерстюк 2009, с. 67-68, рис. 89). Хоча в нашому випадку ранньозрубний час влаштування поховання не визначається остаточно.

Захоронення входило до складу некрополя зрубного населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 5 (зрубне, впускне) досліджене у центрі насипу II, влаштоване з рівня поверхні кургану, за 0,37 м на захід (кут 270°) від УЦ (рис. 75: п.5). Здійснене у прямокутній, дещо видовженій, зі скругленими кутами, ямі, зорієнтованій за довгою віссю – північний захід – північ – південний схід – південь, спорудженій

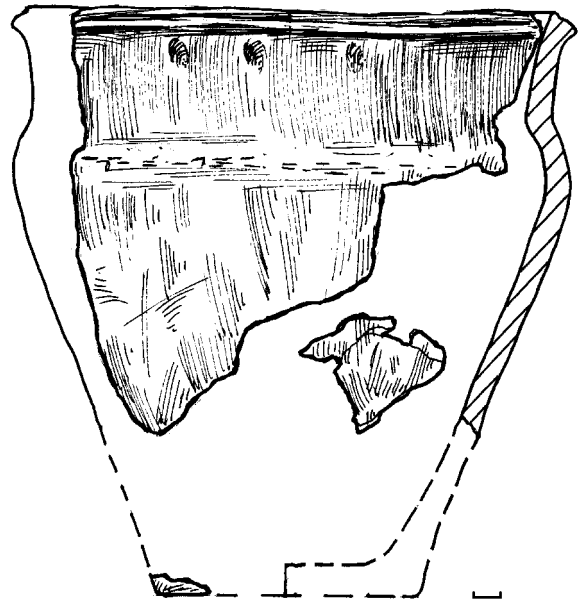

Рис. 78. Бондарі, с. Курган № 2. Поховання 4. Ліпний горщик. Реконструкція.

у масиві насипу II. Вона мала розміри – 0,68 × 1,05 м (площа – 0,6 м²), визначені за щільністю заповнення, і рівне дно (рис. 76: 5; 84). Досліджувалася з рівня 0,25 м. Глибина – 0,30 м від УЦ.

Сіро-коричневе супіщане заповнення було однорідним. Знахідки, крім розтягнутих залишків скелету і вуглини, відсутні (рис. 76: 5). Положення виявлених фрагментів кісток з розвалу черепа, ребер, уламків трубчастих кісток ніг, ніби засвідчувало скорчену позицію похованого на боці, головою на південний схід (рис. 76: 5).

Подрібнені кістки належали до останків дитини, у віці 11-12 років.

Поховання є складовою некрополя зрубного населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 6 (зрубне, впускне) виявлене у північно-східному секторі насипу II, влаштоване з рівня поверхні кургану, за 0,95 м на схід – північний схід (кут 71°) від УЦ (рис. 75: п.6). Здійснене у прямо-

кутній видовженій, широтно зорієнтованій ямі, спорудженій у масиві насипу II та похованому ґрунті. Вона мала розміри – 0,80 × 0,96 м (площа – до 0,7 м²), вірогідно, рівне дно (рис. 76: 6). Глибина – 0,7 м від УЦ.

Темносіро-коричневе супіщане заповнення було пошкоджене норами. Знахідки, крім залишків скелету, представлені частиною розвалу ліпного горщика (рис. 76: 6: рг).

Уламки кісток і фаланга пальця лівої руки належать *дорослій людині*, у віці близько 40 років. Поза похованого не встановлюється.

Знахідка. Частина розвалу невеликої ліпної посудинки – *чаші* або *плошки* з незначно розхиленими доверху стінками, з ледь стягнутим до середини вінцем із прямим зрізом, пласким денцем з наміченим утором (у 3-х фрагментах) (рис. 79). На зрізі місцями нерівномірно розміщені неглибокі округлі тички паличкою. Поверхня – зі слідами загладжування, в т.ч. тріскою, ангобована. Посудинка реконструйована графічно (рис. 79).

У тісті сіро-чорного кольору помітні домішки кварцового піску. Висота – 6,10 см; реконструйовані діаметри: вінця – 11,3 см; денця – 10,1 см; товщина стінок – 0,9-1,2 см.

Поховання належить до складу некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 7 (*зрубне*, основне для насипу II) досліджене практично в центрі насипу, влаштоване з рівня стародавньої похованої поверхні край поли первісного кургану, за 1,35 м на захід (кут 270°) від УЦ (рис. 75: п.7). Здійснене у підквадратній, зорієнтованій по вісі північний захід – південний схід, материковій ямі, що мала розміри – 1,08 × 1,20 м (площа – 1,2 м²), прямовисні, ледь звужені до дна стінки і рівне дно (рис. 76: 7; вкл. VII: 6). Досліджувалася

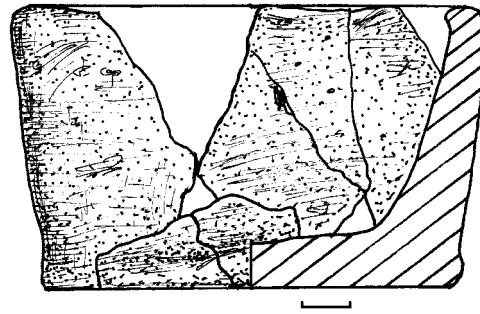

Рис. 79. Бондарі, с. Курган № 2. Поховання 6. Ліпна посудина. Реконструкція.

з рівня залягання похованого ґрунту. Глибина – 1,06 м від УЦ.

Яма була заповнена щільним і затічним сіро-коричневим супіщаним ґрунтом, перерізанім в центрі на 70% площі корою байбака, що пошкодила дно (рис. 82). Внаслідок життєдіяльності землерийв кістки похованої були переміщені до заповнення, на 0,2-0,4 м. Знахідки, крім розтягнутих залишків скелету, представлені кількома фрагментами ліпного горщика (рис. 76: 7: к). 3-поміж кісток є уламок ребра з кістковим мозолем від перелому, що зрісся (рис. 76: 7: І).

Кістки належать старій *жінці*, у віці 60-65 років, зростом 166,0-167,0 см. Поза похованої не встановлюється, проте, за розміщенням розвалу черепа, можна припустити північно-східну орієнтацію і зібгане положення на боці, зважаючи на довжину ями.

Знахідки. Фрагменти ліпного горщика з шерехатою поверхнею, домішками піску і товченого кварциту в тісті чорного кольору поганого випалу. Розміри – від 0,5 × 1,4 до 1,2 × 2,0 см.

Поховання започаткувало існування некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку у кургані.

Поховання 8 (*енеолітичне*, основне для насипу I) здійснене в центрі первісного кургану, фактично, на стародавній похованій поверхні пагорбу під насипом I, з

Рис. 80. Бондарі, с.
Група курганів ІІ.
Насип № 2 в процесі
розкопок. З півночі.

Рис. 81. Бондарі, с. Курган № 2.
Поховання 1. Зі сходу.

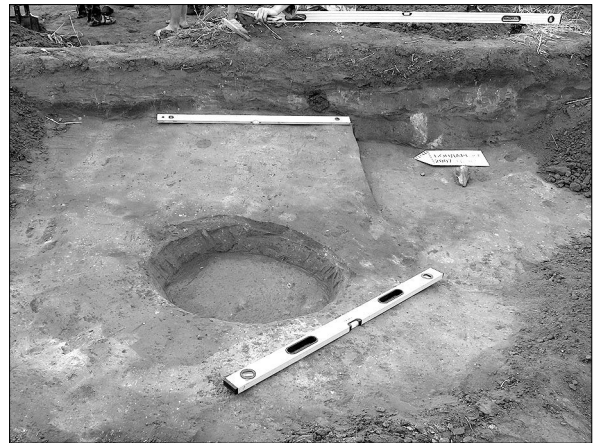

Рис. 82. Бондарі, с. Курган № 2.
Поховання 1 та 7. Із заходу. На передньому плані –
вибрана нора у вигляді ями посеред поховання 7.

Рис. 83. Бондарі, с. Курган № 2.
Поховання 3. Із заходу.

Рис. 84. Бондарі, с. Курган № 2.
Поховання 5. Із заходу.

рівня ґрунту, за 4,05 м на південний схід (кут 135°) від УЦ (рис. 75: п.8). Влаштоване у підпрямокутній видовженій ямі, зі скругленими кутами, зорієнтованій за довгою віссю північний схід – південний захід. Яма на 3-4 см заглиблювалася в похований ґрунт (вірніше, була лише вибіркою поверхні дерну), мала розміри – 0,45-0,50 × 1,50 м (площа – 0,75 м²), вирівняне дно (рис. 76: 9). Глибина – 0,50 м від УЦ.

Темне супіщане щільне заповнення підстиалося на дні кірочкою кальцинованих залишків висоленого ґрунту та життєдіяльності рослинності, зі слідами зотлілої органіки, білих «волосків», кількома цяточками крейди (рис. 76: 9).

Сліди черепа та великих трубчастих кісток скелету похованого, вочевидь, за розмірами, *дитини*, знаходилися в анатомічному порядку і були повністю зруйновані дією часу. За ними встановлюється випростане на спині горілиць, головою на північний схід, положення похованого. Можлива позиція правої руки – зігнута в лікті (рис. 76: 9). Інші деталі – не встановлені.

Справа біля черепа, на місці кистей рук та на кістках стоп ніг відзначені сліди рожево-червоної яскравої вохри. Інших знахідок не виявлено.

З похованням пов'язане спорудження кільцевого рівчака з розривом, розміщеного навколо комплексу, та зведення насипу первісного кургана I (див. вище).

За формою та спрямуванням поховальної ями, положенням похованого, наявністю над могилою насипу первісного кургану з рівчаком, комплекс має паралелі з колом енеолітичних квітчанських, за І.Ф. Ковальновою, постмаріупольських старожитностей (*Ковалёва 1984, с. 16-19*).

Яма 1 (*зрубна*) впущена неподалік північної поли насипу II, за 2,4 м на північ – північний схід (кут 4°) від УЦ

(рис. 75: я.1). Влаштована, вірогідно, з рівня поверхні насипу, в його масиві (рис. 76: 8). Мала круглу форму, закруглене в основі дно, вирівняні більш-менш круті стінки. Діаметр ями – близько 0,7 м (0,4 м²), її глибина – 0,35 м від УЦ.

Заповнення сіро-коричневе щільне супіщане, місцями пошкоджене оранкою (рис. 76: 8). На дні яма містила розкидані кістки молодої особини вівці свійської і фрагмент ліпного посуду.

Знахідка. Фрагмент стінки ліпного горщика із заглаженою поверхнею сіро-го кольору, домішками піску, товченого кварциту і слюди в тісті сірого кольору. Розміри – 3,2 × 4,1 см. Є сліди накипу.

За розмірами і формою, яма є жертвовною і містить залишки тризни, пов'язаної зі влаштуванням одного з поховань *зрубного* некрополю в насипу II дослідженого кургану.

З окремих, і далеко не археологічних об'єктів, у насипу кургану назвемо *групу* поховань свійських *тварин* скотомогильника, влаштованого у 1960-х рр. на північно-західній полі. За прямокутними плямами мішаного ґрунту, розміром близько 1,5 × 2,3 м, були помічені три таких поховання (рис. 76).

Таким чином, у кургані виявлені рештки 8-ми поховальних комплексів: 1 – енеолітичного, 7 – зрубних, а також 1 яму зрубної культури.

Курган № 3/2009 р.

Знаходився за 90 м на північний захід від решток насипу № 2/2007 р., був дуже розораний (рис. 73: 54: 3). Обміри встановили аналогічні з розвідковими характеристики: діаметр – 11,5 × 12,0 м, нівельована висота – 0,42 м (рис. 85: 1).

Насип досліджувався за допомогою закладання двох широких траншей, із залишенням майже меридіонально зорі-

ентованої бровки (північний захід – північ – південний схід – південь), шириною 0,80 м (рис. 85: 1). Таке спрямування бровки було зумовлене проляганням поруч із насипом польової дороги (рис. 89-90).

Ніяких особливостей будови, конструктивних аномалій для дослідженого кургану під час вивчення насипу не відзначено. В ньому виявлені сліди одного поховання, зруйнованого прокладанням траншеї водогону 1970-х рр. від с. Бондарів до колгоспного саду (рис. 85: 1), що пролягав за 0,1-0,2 м на південний захід від бровки. У південно-західній полі відкриті два поховання тварин – собак (поховання 1-2).

Із західного та східного боків від УЦ відзначені характерні плями мішаного заповнення кількох великих нір лисиці (рис. 85: 1), простежені з-під рівня орного шару до материка і глибше.

Насип споруджувався в один етап на незначному пагорбі, висотою 0,10-0,15 м природного походження, з розмірами близько 8 × 10 м. Під час зведення насипу на підвищення викладався шар лугового чорнозему і чорно-сірого супіску у вигляді дернин і зібраного ґрунту з околу. Він лежав на похованій чорно-супіщаній поверхні круглим, за формою, сегментоподібним скупченням, діаметром 8-9 м і товщиною в 0,5-0,7 м (рис. 85: 1).

Пізніше, через розорювання, зібраний таким чином ґрунт, був переміщений до піл підвищення і далі, внаслідок чого утворився розтягнутий насип діаметром 11-12 м.

У не пошкодженому перекопом східному профілі бровки отриманий перетин насипу, що дав таку картину: 0-0,25 м – орний чорноземно-супіщаний шар, з дрібними потрощеними трубчастими кісточками дитини у північно-східній частині масиву, за 1,7-2,3 м від УЦ; 0,25-0,45 м – чорноземно-супіщаний ґрунт насипу, з кістками тварин, улам-

ками сірого граніту; 0,45 – 0,60-0,80 м – похований гумусований супісок; з 0,60-0,80 м – материк – жовто-палевий пісок (рис. 85: 1).

Під орним шаром, у центрі кургану, за 1,5 м з обох боків від УЦ, на глибині 0,20-0,35 м, залягав прошарок мішаного викиду, вигорнутого з траншеї водопроводу екскаватором (рис. 85: 1: профіль).

Саме ця траншея, вірогідно, і знищила єдине поховання, що знаходилося під насипом (Супруненко, Шерстюк, Головка 2009 зв., арк. 6-9).

Поховання 1 (впускне, пов'язане з основним). Досліджене за 3,05 м на південний захід – південь та 3,6 м на схід від УЦ, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 85: 1: п.1). Вміщене до круглої в плані ями, спорудженої у похованому ґрунті в основі насипу, діаметром 0,4 м і глибиною 0,5 м від УЦ (рис. 85: 2). Яма мала не надто виразні обриси і виявлена за різницею у щільності заповнення та більшою його вологістю (рис. 91). Заповнення було темно-супіщаним, ледь мішаним, відрізняючись від масиву похованого супіску незначною рихлістю й більш сірим забарвленням.

Стінки ями незначно закруглювалися до вирівняного дна (рис. 85: 2: п.1).

З південно-східного боку, вздовж стінки ями, лежав в анатомічному порядку скелет невеликої собаки, віком близько двох років (рис. 91), вміщеної до ями мордою та кінцівками донизу, головою до південного заходу. Будь-яких інших знахідок не виявлено.

Розглядається як жертвне поховання тварини, здійснене край поли насипу кургану.

Поховання 2 (впускне, також пов'язане з основним). Виявлене за 2,5 м на південний захід – південь та 3,5 м на схід від УЦ, з рівня підошви насипу над похованим ґрунтом (рис. 85: 1: п.2). Розмі-

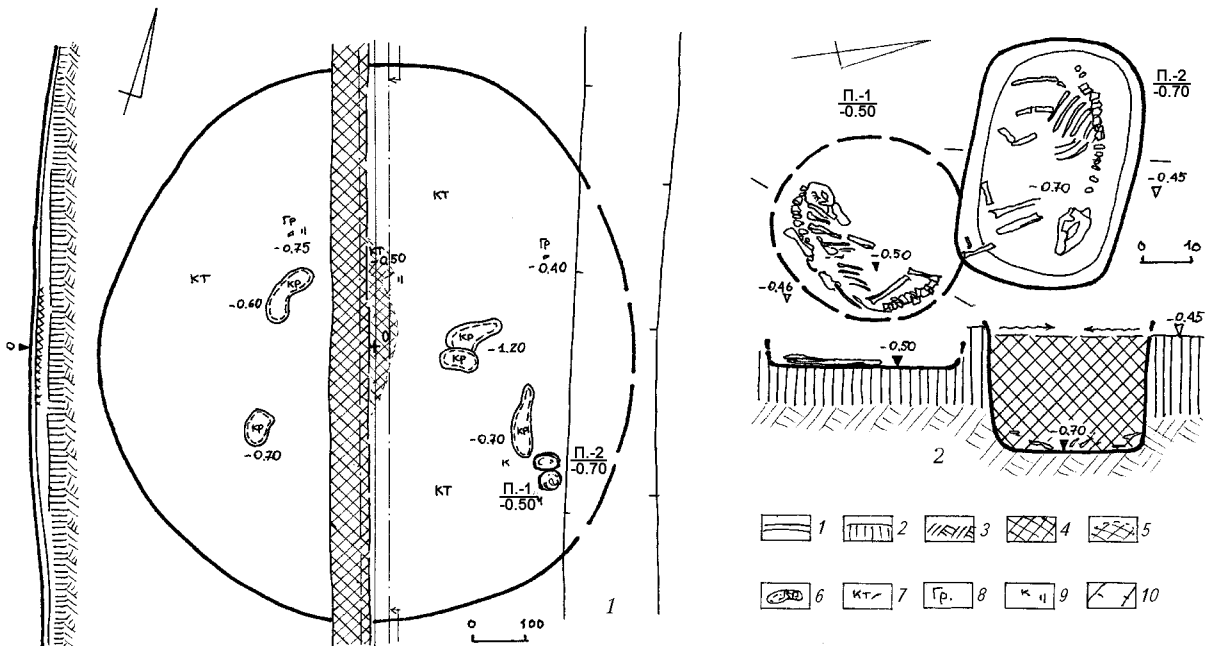

Рис. 85. Бондарі, с. Курган № 3. План і перетин (1), плани і перетини поховань тварин 1-2 (2).

Умовні позначення: 1 – орний шар; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4 – мішаний ґрунт; 5 – нори;
7 – кістки тварин; 8 – гранітні камені; 9 – уламки кераміки та вуглини; 10 – польова дорога.

щувалося у підпрямокутній, зі скругленими кутами в плані ямі, спорудженій у насипу, похованому ґрунті і материкові біля поли, поряд із похованням 1. Яма була зорієнтована за довшою віссю – південний схід – північний захід. Стінки незначно звужувалися до рівного материкового дна, влаштованого на глибині 0,7 м від УЦ (рис. 85: 1-2: п.3). Мала розміри по верху: довжину – 0,55 м, ширину – 0,35 м; в основі, відповідно, – 0,47 і 0,28 м (рис. 91-92). Стінки незначно скруглювалися до дна (рис. 85: 2: п.2).

Мішане супіщано-материкове заповнення дуже виразно окреслювало обриси заглибини, перекритої зверху тонкою плямою вологого ґрунту зі слідами затьоків. Під нею воно відзначалося значною щільністю.

Посеред ями в анатомічному порядку знаходився майже зотлілий скелет також невеликої собаки, віком 2-3 роки (рис. 92), покладеної на лівому боці, головою на схід, з випростани-

ми ногами. Знахідок в ямі не виявлено (рис. 85: 2: п.2).

Розглядається як додаткове жертвне поховання тварини, здійснене у полі насипу кургану, через певний час після влаштування першого.

Поховання 3? (зрубне, основне). Про його наявність (до прокладання траншеї водогону) майже в центрі насипу, за 1,0-1,7 м на північ – північний захід від УЦ, свідчать знахідки дрібних потрошених трубчастих кісток дитини в орному шарі (уламки кісток ніг, фаланг пальців рук та ін.), за 1,7-2,3 м від УЦ. Вірогідно, поховання знищене прокладанням траншеї. На культурну належність комплексу вказує єдина знахідка дрібного фрагмента стінки ліпного горщика з шерехатою поверхнею та домішками жорстви у чорному щільному тісті, розміром 0,8 × 1,1 см і товщиною стінки 0,7 см, котрий виявлений у масиві перекопу траншеї. Ще один розтрисаний

фрагмент кераміки знайдено в орному шарі кургану.

На користь існування поховання 3 свідчать знахідки кісток свійських тварин у насипу (на глибині 0,25-0,35 м від УЦ), здебільшого навкруги ймовірного місця влаштування могили (рис. 85: 1: *кп*). Вони, вірогідно, належали до решток тризної відправи. Це – хребець, уламок плеснової кістки та суглоба стегна молоді особини бика свійського.

Знищений внаслідок руйнування комплекс, вірогідно, належав до числа дитячих поховань представників населення *зрубної* культури.

Траншея водогону (1970-ті рр.) (рис. 5: 1). Прокладена через центр кургану, з пів-

нічного заходу – півночі на південний схід – південь у вказаному вище напрямку – від с. Бондарів до колгоспного саду. Зруйнувала центральну частину насипу, можливо, основне поховання *зрубного* часу.

Мала ширину – 0,95-1,00 м, глибину – 1,4-1,5 м. Містила у заповненні мішаний ґрунт, з переважанням включень материкового піску. В основі траншеї – сталеві труба недіючого на разі водопроводу.

Таким чином, курган № 3 – є рештками поховальної споруди – насипу над похованням доби пізнього бронзового віку. В південно-східній полі цього кургану виявлені два захоронення жертвних тварин-собак.

Курган VII

Курган VII знаходився за 1,4 км на південний схід від села Бондарів, на незначному пагорбі – вершині вододілу, за 0,9 км на північний захід від залізниці, що сполучає м. Полтаву та Кременчук, обабіч польової дороги, на південний захід від лінії електропередач, практично, навпроти с. Ревівки (кол. хут. Липки) (рис. 1: 20; 73: 53). Був дуже розораний. Його висота за результатами розвідок складала 0,4 м, діаметр – 20 м. Абсолютна висота насипу на 1952 р. становила 75,2 м (за картографічною основою мірилом 1:10000 см) та 74,2 м (за проектною картою масштабу 1:20000 см) (Супруненко, Шерстюк 2006 *зв.*, арк.52; 2006, с. 9, рис. 3: 53).

Насип довгий час розорювався, вірогідно, розрівнювався бульдозером у

1960-х рр. Нівельована висота – 0,50 м, діаметр – за уточненими обмірами, – 12,0 × 14,0 м (рис. 86; вкл. VIII: 1). Все останнє від діаметру – було рештками розгортання насипу з метою забезпечення площ для посівів у «хрущовський» час.

Географічні координати місцезнаходження кургану: 48°58'19,05" північної широти і 33°48'41,10" східної довготи.

Курган досліджувався за допомогою двох широких траншей, із залишенням центральної, меридіонально зорієнтованої бровки, шириною 0,7 м (рис. 86).

У кургані виявлено 10 поховань та одна яма.

Насип виявився *стратифікованим*. Споруджувався він у три етапи. На початковому, вірогідніше за все, в енео-

літичний час, над не збереженим до розкопок, зруйнованим перекопами в центрі кургану, енеолітичним похованням був зведений первісний *насип I*, що розміщувався на вершині пагорбу вододілу. Він мав округлу в плані форму, діаметр – 6,7 × 7,0 м і висоту 0,25-0,30 м (рис. 86: I). Цей насип відрізнявся світлосірим тоном супіщаного чорнозему і наявністю характерного білуватого прошарку рослинного тліну на поверхні та в основі похованого ґрунту. Через деякий час у цей насип з північного боку, за 2,5 м від УЦ, було впущене ще одне жиноче енеолітичне випростане поховання 8, зорієнтоване головою у південно-західному напрямку.

З насипом I пов'язана знахідка у західній траншеї, за 1,8 м на захід (кут 270°) від УЦ (рис. 86: к), на рівні похованого горизонту, двох *уламків* стінки ліпного *горщика* з пролощеними горизонтальними лініями та слідами гребінцевого загладжування внутрішньої поверхні (вкл. VIII: 3). Фрагменти належать посудині з рівномірною гладкою коричнево-сірою поверхнею, щільним тістом сірої маси, зі слідами вигорілої черепашки, давніми сколами. Розміри уламків – 2,0 × 5,1 та 3,9 × 4,1 см, товщина стінки – 0,6 см.

На другому етапі, з південно-східної поли кургану було впущене, певно, дитяче катакомбне поховання 6, рештки похованого в якому не збереглися, і з котрим можна пов'язати добудову насипу не менше, ніж у півтора рази за висотою та з діаметром 8,5 × 9,0 м (рис. 86: II). *Насип II* відрізнявся від попереднього інтенсивно чорноземним чорно-сірим забарвленням, містив на поверхні край піл – сліди змитих вуглинок. До нього, у північно-східну полу невдовзі було вміщене порівняно «неглибоке» катакомбне поховання 10, а з південного боку – жертвна яма 1, яку можна умовно пов'язати з катакомбними поховальними старо-

житностями, з огляду на подібні знахідки в курганах округи Комсомольська (напр.: Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 91, 92, рис. 45; Супруненко 2007б, с. 77, рис. 79: 3; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 64, рис. 88; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 49-50, рис. 45).

Через кілька століть цей же насип був обраний для влаштування родового некрополю населенням зрубної культури (поховання 1, 2, 3, 5, 7, 9). Цілком ймовірно, що могильник був залишений мешканцями сусіднього поселення Білани I, розташованого за 1,4 км на захід – південний захід (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 53-58; 2007, с. 359-360).

У насип II в скіфській час було впущене поховання 4, здійснене у порівняно великій прямокутній, широтно зорієнтованій ямі зі сходинкою-входом. Частина материкового викиду з нього лежала в центральному масиві насипу II і збереглася лінзою тонкого прошарку над просівами грабіжницьких ходів (близько 0,2 м) на 1,0-1,2 м по обидва боки від УЦ (рис. 86). У зв'язку зі влаштуванням поховання 4 курган був підсипаний, наблизившись за діаметром до зафіксованих дослідженнями параметрів. Про висоту насипу III судити важко, проте, так як курган не позначений на картах другої половини XIX ст., він був не вище 1,6 м.

Камера поховання скіфського часу 4 з часом просіла, і це викликало постійний інтерес грабіжників до кургану. В ньому прокладали ходи і підкопи, напевне, у XVII, XVIII і XIX ст., а в 1920-х рр. ще раз прокопували в пошуках скарбів. Курган варто вважати своєрідною пам'яткою поширення грабіжництва щодо курганних старожитностей на Лівобережжі Дніпра (Супруненко 2007 зв., арк. 19-23). В довершення до суто історично зумовлених руйнувань, насип кургану потрапив під «рознарядку» розширення посівних площ у

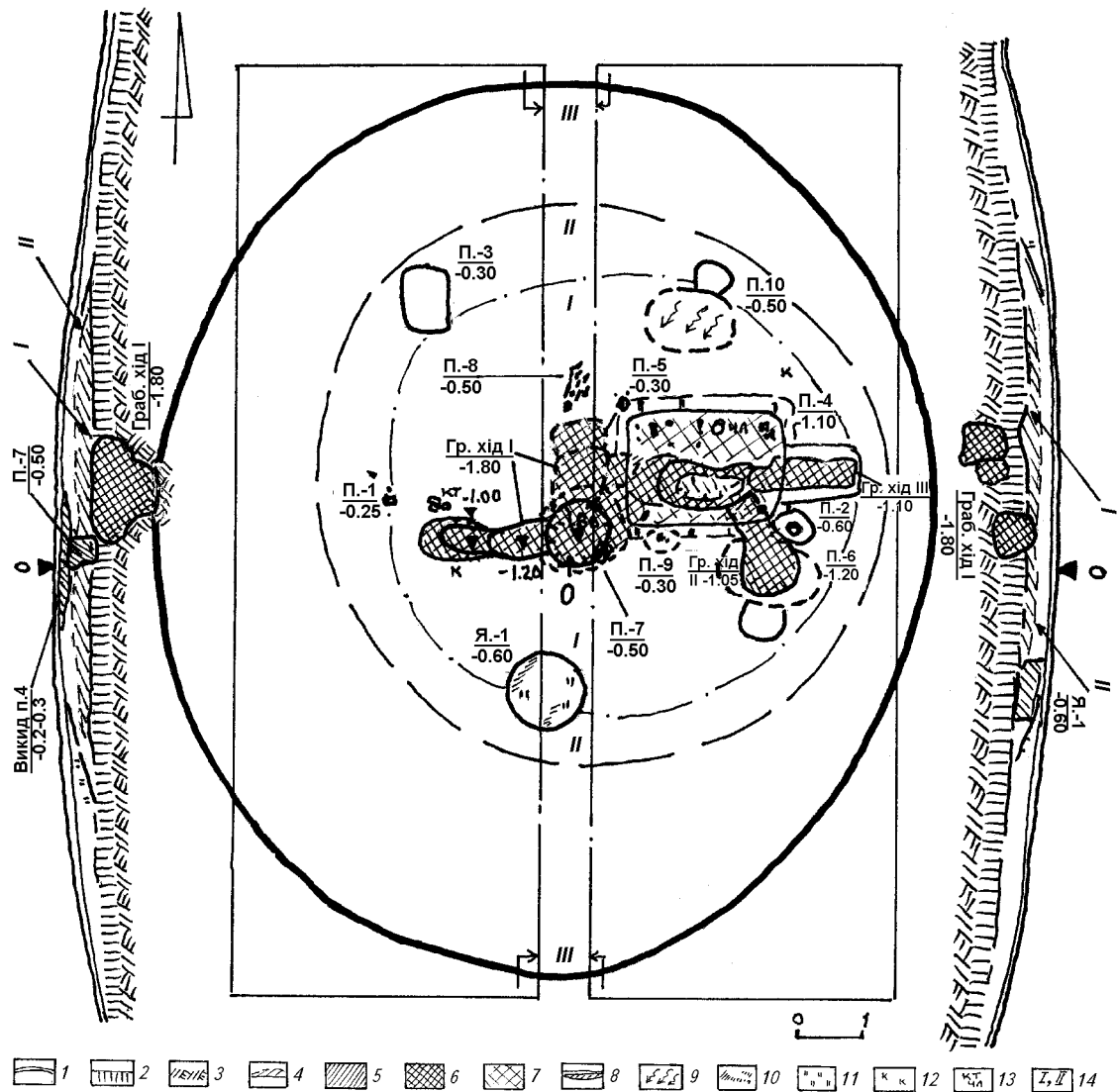

Рис. 86. Бондарі, с. Курган VII. План і перетини.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4 – первинний насип I у перетині; 5 – чорноземне заповнення; 6 – перекопи; 7 – нори; 8 – рештки викиду поховання 4 у перетині; 9 – затьоки; 10 – попі; 11 – вуглини; 12 – уламки кераміки; 13 – кістки тварин та череп людини; 14 – номери насипів.

1960-х рр. Курган «розрівняли» бульдозером, а інтенсивна оранка та ерозія мало що залишили від свого часу помітного насипу. Зауважимо, що в ході розвідок 2006 р., при наявності пристроїв GPS з крупномасштабною топографічною картою, нам вдалося знайти цей курган лише після скошування бур'янів.

Насамкінець, завершуючи стратиграфічну характеристику пам'ятки,

наведемо дані щодо похованих під насипом шарів, які довелося розкрити дослідженнями. Стародавнім похованим горизонтом під насипом був не надто потужний шар супіщанистого чорнозему (0,50-0,55 – 0,95-1,00 м) плато тераси Псла, що мав сіро-чорний колір, з коричнюватим відтінком. Нижче нього, фактично без передматерика, лежав сіро-палевий суглинистий материковий

пісок, що з глибини 1,4 м світлішав, переходячи з 1,6 м від «0» у світло-жовтий чистий пісок (рис. 86).

Нижче наводимо описи досліджених поховальних комплексів та окремих об'єктів.

Поховання 1 та 1а (зрубні, впускні) влаштовані край західної поли насипу II, з рівня поверхні кургану, за 3 м на захід – північний захід (кут 278°) від УЦ (рис. 86: *п.1*). Слідів ям не виявлено. Рештки поховань-кремацій? знаходилися поряд із розвалами горщиків чашеподібних форм, у вигляді легких овальної (30×30 см) та видовженої (8×15 см) плям попелу, що залягали на глибині 0,23 і 0,25 м (рис. 95: *п.1*), відповідно, друга від першої – за 0,9 м. Обидві посудини були потрощені внаслідок обробітку сільськогосподарських угідь плоско-різом. Якщо перший горщик виявився розколотий навпіл таким «засобом збереження ґрунту», то другий – винесений зі свого місця знаходження, крім уламка нижньої частини. Біля горщиків виявлені окремі дрібні вуглини.

Знахідки. 1. Розвал горщика-чаші зрізано-конічної форми, з округлим зрізом та незначним комірцем без виділеного вінця та шийки, звуженими донизу і майже прямими стінками, пласким денцем із незначним утором (рис. 104). Зберігся в уламках, що допомогли графічно відтворити форму й особливості посудини (рис. 87). Поверхня горщика дуже добре заглажена, сіро-чорного кольору, випал нерівномірний поганий. Тісто чорного кольору, крихке, з домішками кварцового піску. Під вінцем збереглися сліди реставрації посудини у давнину – акуратно просвердлений на конус круглий отвір, влаштований із зовнішнього боку, діаметром 4 мм (рис. 87; 104).

Висота – 11,5 см; діаметри: вінця – 13,7 см; денця – 7,8 см; товщина стінок – 0,6-0,8 см (рис. 87).

2. Фрагмент приденної частини схожої посудини, зі звуженими донизу на конус стінками, пласким денцем з виділеним утором. Зберігся в уламках. Це також дозволило графічно відтворити форму нижньої частини посудини (рис. 88). Поверхня горщика дуже добре заглажена, сіро-коричневого кольору, випал нерівномірний. Тісто чорного кольору, щільне, з домішками кварцового піску і подрібненим шамотом.

Висота уламка – 7,6 см; реконструйований діаметр денця – 9,4 см; товщина стінок – 0,6-0,9 см (рис. 88).

Комплекси належать до складу некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку, розміщеного на кургані.

Поховання 2 (зрубне, впускне) виявлене біля східної поли насипу II, в похованому ґрунті, за 3,15 м на схід (кут 87°) від УЦ (рис. 86: *п.2*). Здійснене в овально-прямокутній за формою ямі, зорієнтованій за довшою віссю – північний захід – південний схід, спорудженій у масиві насипу II та в похованому чорноземі. Вона мала розміри – $0,5 \times 0,7$ м (площа – $0,3$ м²), глибину 0,6 м від УЦ. Південно-західну її частину перерізав грабіжницький хід II XIX ст., спрямований до скіфського поховання 4 (рис. 95: 2).

Дно ями під рівними стінками скруглене. Посередині стояв ліпний горщик, навколо нього відзначені сліди попелу, зотліла кістка тварини та кілька вуглин (рис. 95: 2).

Сіре супіщано-чорноземне заповнення безпосередньо підстиалося залишками попелу. Інших знахідок не виявлено.

Знахідка. Ліпний горщик (рис. 105; вкл. VIII: 4), профільований, з плавно відведеним назовні вінцем, що має округлий зріз, короткою шийкою, з округлою гранню у верхній частині тулуба, стрімко звуженими донизу стінками, на пласкому дні з місцями наміченим

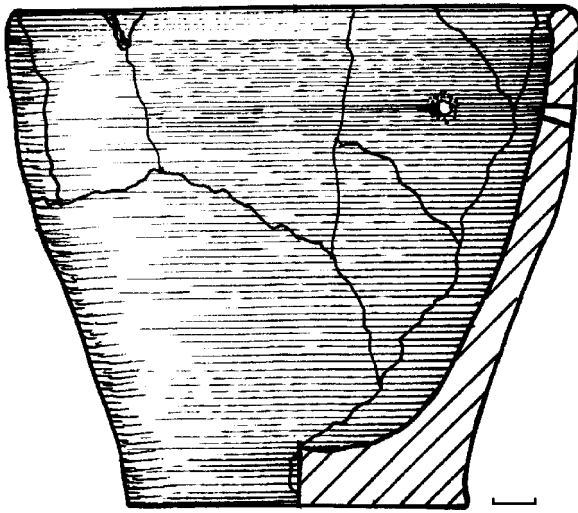

Рис. 87. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 1. Ліпний горщик.

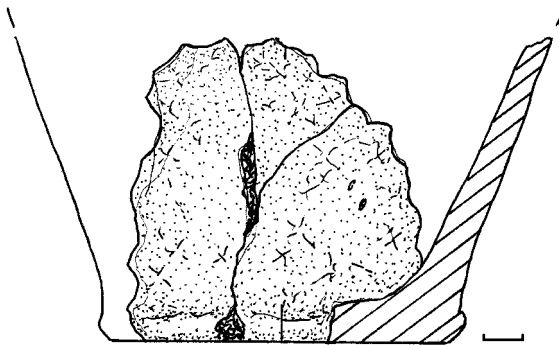

Рис. 88. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 1а. Нижня частина ліпного горщика. Реконструкція.

утором (рис. 96; вкл. VIII: 6). Поверхня сіро-темнокоричневого кольору злегка заглажена, на шийці, грані та корпусі посудини є сліди вертикального і горизонтального заглажування жмутком трави. У тісті сіро-чорного кольору – домішки кварцового піску, подрібненого кварциту. Висота – 13,2 см; діаметри: вінця – 18,5 см; шийки – 17,2 см; тулуба – 18,5 см; дна – 10,3 см; товщина стінок – 0,6-0,9 см (рис. 96). Є закіпчені та підлисковані ділянки.

Під вінцем ледь помітна, певно, орнаментальна композиція у вигляді вузьких скошених вліво відбитків нігтя чи насі-

чок, розміщених у три ряди, відповідно, по 2, 4 та 2 в кожному.

Комплекс належав до числа поховань-кремацій, здійснених на стороні, некрополю *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 3 (*зрубне, впускне*) влаштоване в південно-західному секторі насипу II, з рівня поверхні кургану, за 4,0 м на північний захід (кут 321°) від УЦ (рис. 86: п.3). Здійснене в підпрямокутній, зі скругленими кутами та вертикальними стінками, меридіонально зорієнтованій ямі, спорудженій у масиві насипу, що мала розміри – 0,70 × 0,98 м (площа – 0,6 м²), встановлені за щільністю і сірим кольором заповнення, рівне дно (рис. 95: 3). Глибина – 0,3 м від УЦ.

Сіросупіщане заповнення місцями було перебите норами землерийв. Зі знахідок виявлені вуглини, сліди деревного тліну та кількох дрібних кісток невизначеної належності (рис. 95: 3).

Поховання, можливо, належало до числа могил некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку, розташованого в насипу кургана.

Поховання 4 (*скіфське, впускне, основне* для насипу III) виявлене у східній частині кургану, влаштоване з рівня поверхні насипу II, за 1,1 м на схід – північний схід (кут 81°) від УЦ (рис. 86: п.4). Здійснене у великій прямокутній видовженій, широтно зорієнтованій ямі, спорудженій із заплічками в масиві насипу II (рис. 97). Вона мала розміри – 1,60-1,70 × 2,35 м; заплічки, відповідно, – 2,15 × 2,60 м, чітко читалася за вмістом зритою грабниками заповнення. Мала вертикальні рівні стінки, рівне дно, перекопане скарбошукачами (рис. 97; 106). Досліджувалася з глибини 0,4 м від «0». Глибина – 1,10 м, з перекопами – 1,25 м від УЦ.

Сіро-коричневе чорноземне, змішане з материковим викидом, що сповз з кра-

Рис. 89. Бондарі, с. Група курганів II.
Курган № 3.
З півдня.

Рис. 90. Бондарі, с. Група курганів II.
Курган № 3. Початок досліджень.
З північного сходу.

Рис. 91. Бондарі, с. Група курганів II.
Курган № 3. Поховання 1 і 2
(у процесі розчистки). Із заходу.

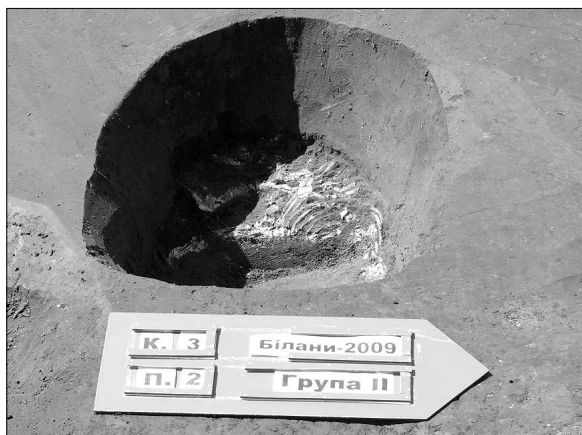

Рис. 92. Бондарі, с. Група курганів II.
Курган № 3. Поховання 2 (розчистка).
Зі сходу.

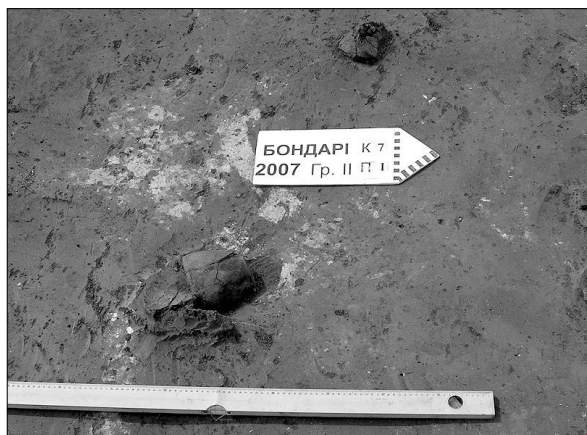

Рис. 93. Бондарі, с. Курган VII.
Поховання 1 та 1а. Зі сходу.

Рис. 94. Бондарі, с. Курган VII.
Поховання 1. Зі сходу.

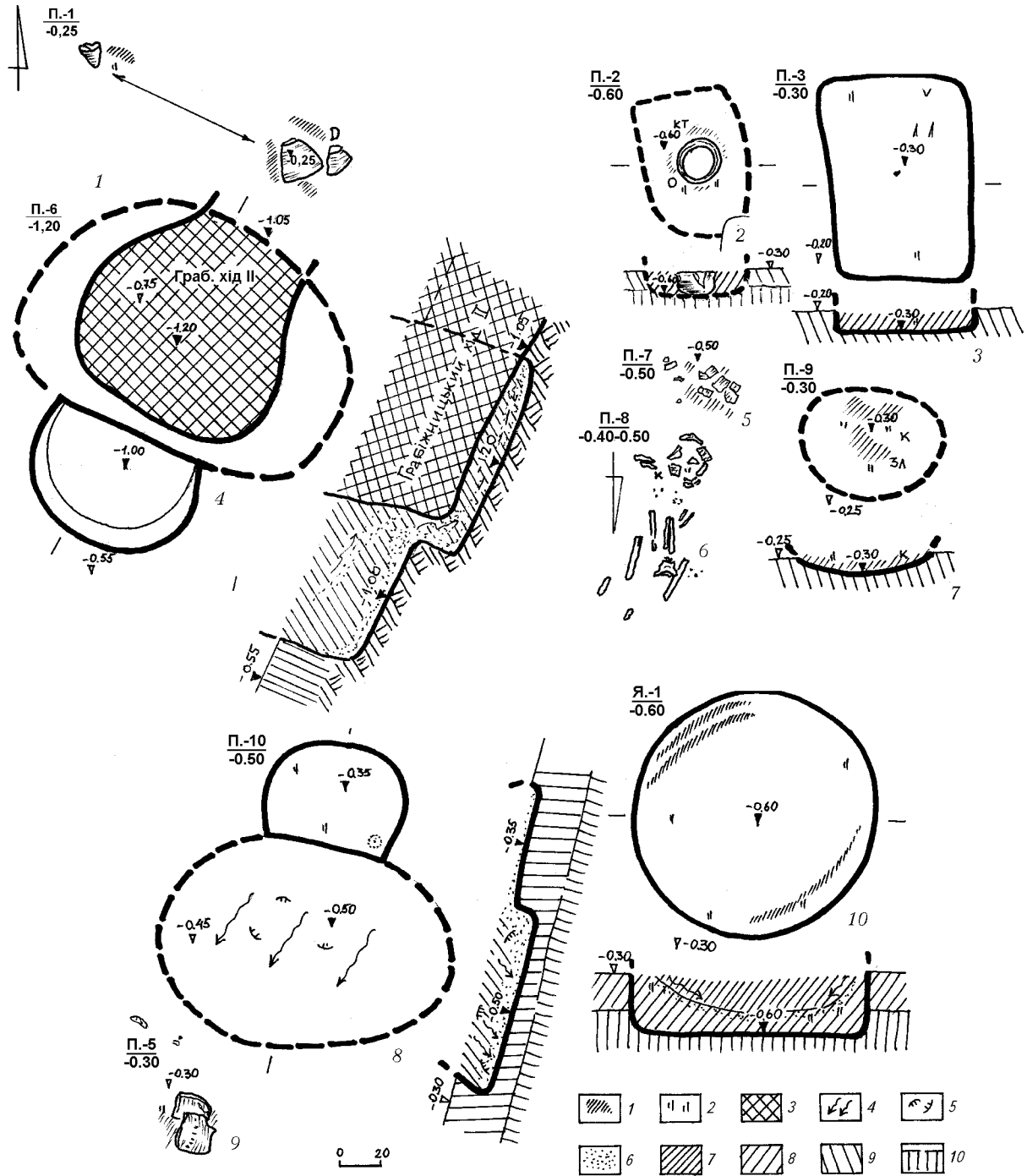

Рис. 95. Бондарі, с. Курган VII. Плани і перетини поховань та ями. 1 – поховання 1; 2 – поховання 2; 3 – поховання 3; 4 – поховання 6; 5 – поховання 7; 6 – поховання 8; 7 – поховання 9; 8 – поховання 10; 9 – поховання 5; 10 – яма 1.
Умовні позначення: 1 – попіль; 2 – вуглини; 3 – перекопи грабіжницьких ходів; 4 – затьоки; 5 – дернини; 6 – пісок; 7 – чорноземне заповнення; 8, 9 – ґрунт насипів I та II; 10 – похований ґрунт.

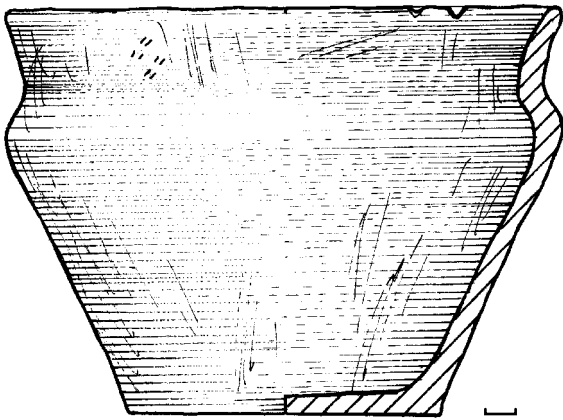

Рис. 96. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 2.
Горщик ліпний.

їв ями, заповнення практично все було перерите чотирма ватагами грабіжників, побите норами дрібних і більших земляриїв, у заповненні часом містилися переміщені скарбощукачами знахідки (див. нижче) (рис. 97; 106).

До ями вели, принаймні, три виявлені та один знищений шукачами наживи, грабіжницькі ходи, які характеризуються в хронологічному порядку їх появи.

Грабіжницький хід I. Довгий, «класичний» для полтавських підкурганних старожитностей скіфської епохи, хід, що з'явився, вірогідно, ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. Він був споруджений із західної поли кургану, за 2,3 м на захід – північний захід (кут 275°) від УЦ, де овальною заглибиною-колодязем, розміром 0,7 × 1,2 м, досяг до материка на глибині 1,0 м (рис. 86: *граб. хід I*). Звідси скарбощукачі козацької епохи почали заглиблювати його у східний бік – у напрямку на центр кургану. Хід мав протяжність 2,0-2,5 м, ширину в основі 0,5-0,8 м, і кількома уступами-сходинами – 1,2, 1,3 та 1,8 м – опускався до центру кургану (рис. 86). Грабіжники не мали знань щодо місцевих ґрунтових умов, тому заглибилися до 1,8 м в материк, а з цього рівня почали прокопувати круглу «печерку», діаметром до 1,8 м і висотою

понад 1,7 м, довбаючи стінки в пошуках поховань. Кілька з них вони зрили (вірогідно, зрубних та основне енеолітичне). Від перших у заповненні «печерки» траплялися подрібнені заступом кістки людини, *фрагменти* товстостінних ліпних: добре заліскованого *горщика* з косим зрізом і легким комірцевим потовщенням на його краю, із гранню на тулубі, під якою помітні легкі прогладжені вертикальні орнаментальні лінії (рис. 98: 1), та іншого – з більш вертикальним вінцем і підокруглим косим зрізом, більш плавною гранню, на пласкому дні з утором, домішками піску і шамоту в тісті (рис. 98: 2), від яких походять 16 уламків розміром від 1,2 × 2,0 до 5,3 × 7,8 см.

Розміри цих посудин, переважно, реконструйовані: 1) діаметри: вінець – 18,1 см, грані – 21,0 см, збережена висота – 9,2 см; 2) діаметри: вінець – 16,0 см, тулуба – 19,1 см, дна – 12,8 см, реконструйована висота – 16,9 см (рис. 98).

Від енеолітичного поховання виявлені скупчення яскраво-рожевої вохри, крейди чи остеокерамічної маси, численні вуглини, що відрізнялися від крупних вуглин новітньої епохи.

Не натрапивши на скіфське поховання, грабіжники прокопали наступну «печерку» (рис. 97; вкл. VIII: 8), діаметром 1,2 × 1,4 м і меншою висотою (1,6 м) на північ від першої, а потім пробрили вузький лаз, шириною 0,85 м, до поховання у східному напрямку. Скарбощукачі зрили центральну частину поховальної ями, винесли кістки похованих, потрощили кераміку.

Знахідки з цього грабіжницького ходу включали: великі трубчасті кістки кінцівок, хребці, уламки тазу *чоловіка*, віком 25-30 років, і *жінки*, у віці 18-20 років, кістки ніг молодого коня, його копита, кістки вівці, 10 дрібних уламків стінок античних посудин та бронзовий втульчастий наконечник трилопатевої стріли,

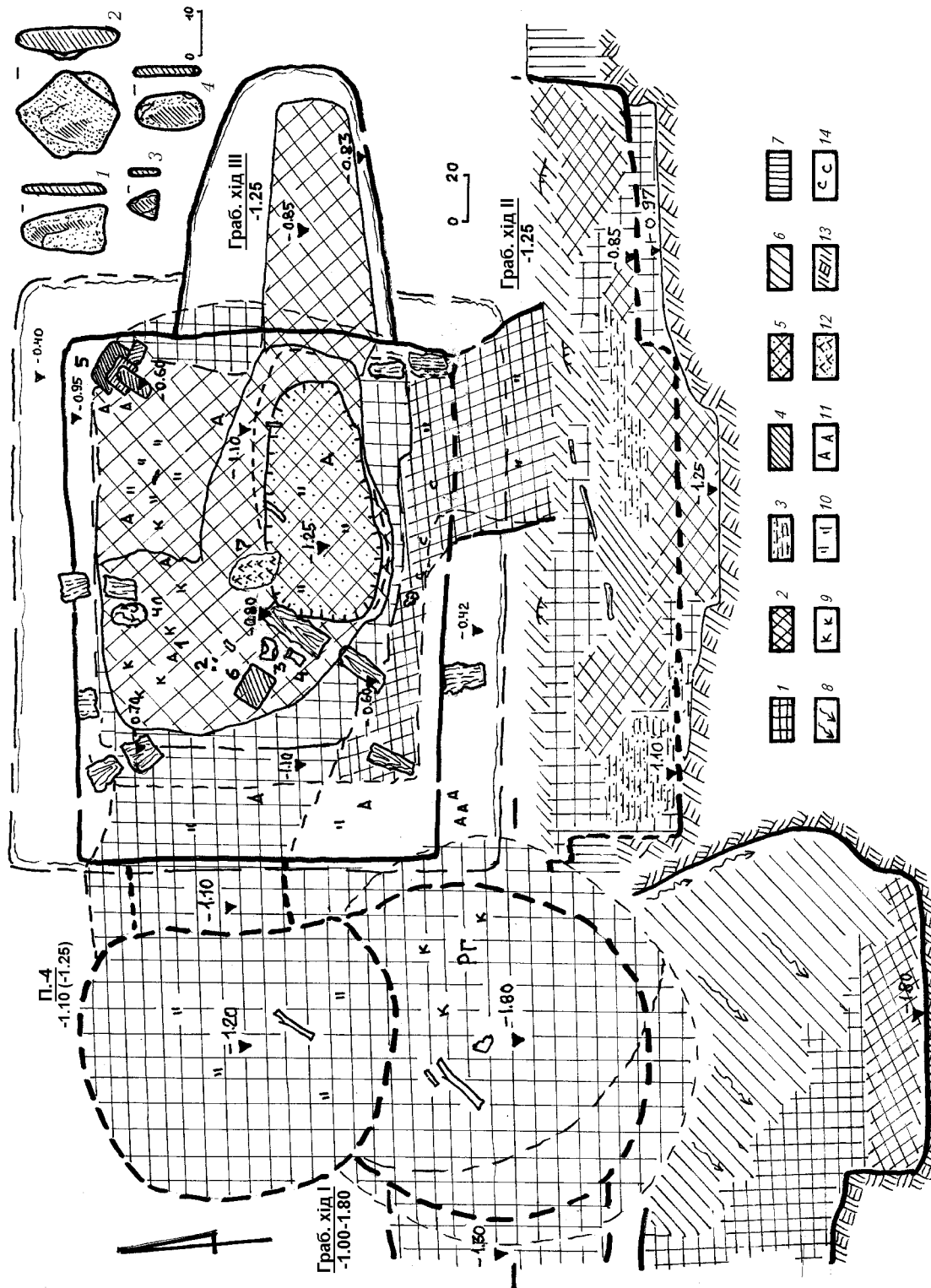

Рис. 97. Бондари, с. Курган VII. Поховання 4. План і перетини поховання та грабіжницького ходу I. Уламки кварцитої тарелі (1-4). Умовні позначення: 1, 2, 5 - перекопи; 3 - суглинистий пісок; 4 - кварцит; 6 - чорноземне заповнення; 7 - кварцит; 8 - похований ґрунт; 9 - уламки ліпної кераміки; 10 - вуглини; 11 - шкряний тлін; 12 - магерик; 13 - магерик; 14 - шкаралупа яєць.

що був повністю корозований. У заповненні «печерки» трапився й датуючий хід невеликий уламок стінки гончарного сіроглиняного димленого горщика козацького часу (рис. 99: 2).

Грабіжницький хід II. Більш короткий, вірогідно, наступний за часом спорудження, хід був влаштований над просівом катакомбного поховання 6, камеру якого він перебив колодязем, діаметром 0,8 × 0,9 м до глибини 1,05 м, за 2,5 м на схід (кут 90°) від УЦ (рис. 86: *граб. хід II*). Від колодязя хід був спрямований на північний захід – до просіву камери поховання 4. Ширина його у дослідженій частині становила 0,5-0,6 м, глибина – 1,05-1,10 м, протяжність – близько 1,0 м (рис. 86: *граб. хід II*; 95: 4). Потрапивши до камери, грабіжники перекопали південну частину поховання. Заповнення ходу складалося із затічного чорноземного ґрунту, в основі було перемішаним із залишками деревного тліну, трухлявиною кісток тощо. Знахідок у ході практично не виявлено, отже, особливої поживи скарбошукачі, певно, крім дрібних прикрас, не мали. Правда, у заповненні трапився уламок гончарного світлоглиняного горщика (рис. 99: 1), а також шкаралупа (рис. 97: *с*) качиних яєць (качка свійська).

Грабіжницький хід III. Простий підкоп траншеєю, закладеною над просівом поховальної камери від вхідної ями поховання, за 4,6 м на північний схід (кут 82°) від УЦ (рис. 86: *граб. хід III*). Мав підпрямокутну форму траншейки, розширеної на захід, був доведений до глибини 1,25 м від «0». Ширина – 0,4-0,5 м, довжина – 2,1-2,2 м, спрямування – широтне. Був полишений через осягнуту грабіжником безперспективність пошуків (рис. 97). Орієнтовно, час влаштування підкопу – початок ХХ ст.

Грабіжницький хід IV. Вертикально влаштований колодязь, котрий прокопали над просівом попереднього ходу.

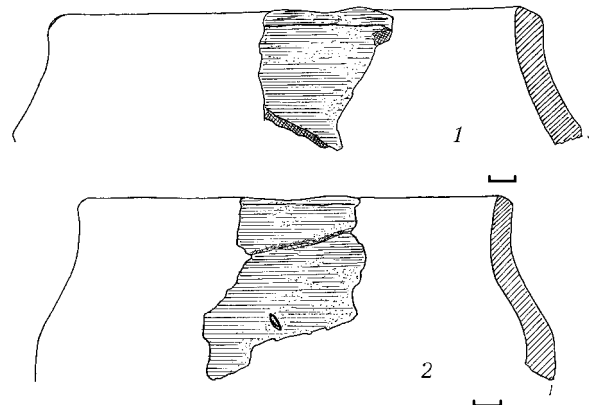

Рис. 98. Бондарі, с. Курган VII.
Грабіжницький хід I.
Уламки ліпних посудин із заповнення.

Також широтно зорієнтований (рис. 97). Досяг дна перекопу ходу III. Мав овальну форму, копався лопатою, доведений до глибини 1,25 м від УЦ. Ширина – 0,5-0,6 м, довжина – 1,05 м. Кинутий незакопаним, з кількома фрагментами гончарного античного посуду на дні та численними новітніми вуглинами. Час влаштування ходу, вочевидь, – 1920-ті рр., – доба поширення скарбошукацтва в Кременчуцькій окрузі (Чиркова 1998, с.121; Супруненко 2007б, с. 122; 2008, с. 30). Яма заплила затічним чорноземом.

Цікавим моментом діяльності грабіжників ХІХ ст. виявилось влаштування у підкопах в камері підпорок – дощатої конструкції на зразок накатника в південній частині і центрі камери, зотлілі дошки від якої простежені під час досліджень. Ці дошки викладалися хрестнавхрест через центр камери і, вірогідно, підпиралися стовпчиком. Рештки дерева ХІХ ст. добре збереглися і вказували на неквапливість у діяльності скарбошукачів, котрі «працювали» на приватних землях (рис. 97).

Дослідження поховання включало вивчення решток заплічків, заповнення, зачистку дна, з контролем металодетектором, пересіювання вмісту грабіжниць-

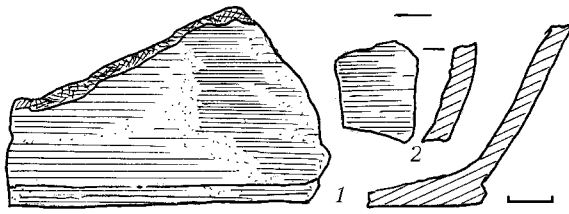

Рис. 99. Бондари, с. Курган VII.
Грабіжницькі ходи I та II.
Фрагменти кераміки XVIII і XIX ст.

ких ходів, внаслідок чого перевірено понад 12 м³ ґрунту. Це дало певні результати.

Заплічки. Широко зорієнтована прямокутна вибірка в насипу II. Прокопана у скіфський час до рівня 0,4 м від УЦ. Стінки рівні, дно також рівне. Останнє встигалося листям болотяної рослинності перед викладанням накатника. З меридіональних боків простежені рештки чотирьох плах накатника – нешироких горбилів і товстих дошок (12-14 см). Товщина цих дошок не встановлена. Кілька їх уламків пізніше виявлено у заповненні ями. У південно-західному кутку заплічок виявлені три дрібні фрагменти стінок античної посудини з тістом рожевого кольору і слідами сірого матового лаку на зовнішній поверхні (рис. 97: А).

Заповнення камери. Як вже зазначалося, вміст ями був неодноразово перекопаний. Проте, в ньому траплялися рештки від поховання, окремі знахідки, сліди діяльності грабіжників.

Останні включали залишки дощок підпорок, численні вуглини, зотлілу органіку від якихось плодів тощо. В заповнення потрапили й залишки накатника, у вигляді невиразних уламків плах перекриття. Сюди ж просіли з поверхні колишнього накатника кілька масивних кварцитових плиток, розміром від 6,7 × 6,8 до 20 × 21 см – уламки побитої в давнину кам'яної тарелі (рис. 97: 1-4). Вони лежали компактним скупченням край

північно-східного кута ями, на глибині 0,6-0,7 м від УЦ. Ще один підквадратний уламок цього ж виробу знаходився у центрі ями, на рівні 0,8 м і мав розміри 16 × 19 × 4 см (рис. 97: на плані – 6). Біля північної стінки ями, на глибині 0,7 м виявлений череп молодої жінки (рис. 97: на плані – чл; 107). У заповненні трапилося й кілька десятків уламків кісток і зубів жінки, віком 18-20 років, та чоловіка, 25-30 років, у т.ч. кістки тазу, ребер, трубчасті рук, великогомілкова, окремі фаланги пальців рук і ніг. Виявлені й дрібні фрагменти від 4-х античних гончарних посудин, два уламки бронзових трилопатевих базисних наконечників стріл (рис. 100: 1-3), один з яких розсипався від доторку.

Дно камери. Дно ями не містило помітних слідів поховання, адже на 70% було перекопаним грабіжниками. Тричотири уламки кісток людини (переважно невиразні), 3 черепки від ліпного горщика, фрагменти стінок античного масивного глека – ось майже всі результати копінкової роботи. В центрі ями виявлена ділянка ромбічної форми, розміром 16 × 23 см, де зберігся відбиток шкіряного тліну. Слідів помосту, текстилю, якихось внутрішніх конструкцій – не виявлено (рис. 97; 106).

Вхід. Вхідна сходинка була споруджена від східної поли насипу II, за 4,7 м на північний схід (кут 81°) від УЦ (рис. 86: п.4). Це була трапецієподібна яма, зі скругленими кутами, що примикала до східної стінки камери. Її розміри – 0,6-1,0 × 1,15 м. Стінки входу були прямими, дно – трохи нахиленим у бік камери, майже рівним. Його глибина становила 0,83-0,85 м від УЦ. Південна частина виявилася перекопаною грабіжником XX ст.

Отже, дослідженням констатоване повне і неодноразове пограбування поховання за нової та новітньої епох. Площа камери становила – 3,9 м², площа

входу – 0,8 м², що разом із заплічками складало не більше – 5 м².

Знахідки. Кераміка. 1. Фрагменти стінок та ручки гончарного *глека* або ойнохойї північногрецького виробництва, з рифленням, кола Фасоса. V ст. до н.е. Розміри – від 1,0 × 0,8 до 6,3 × 3,7 см (рис. 101: 1; вкл. VIII: 5).

2. Фрагменти стінок гончарної *посудини*, зі слідами коричневого лаку та смугою рожевого ангобування. 3 од. Від 0,5 × 1,6 до 2,3 × 2,4 см (рис. 101: 2; вкл. VIII: 5).

3. Уламки розписної (червоний і коричневий лак) гончарної *посудини* – дрібні фрагменти стінок. Розміри – 1,7 × 3,3 та 2,3 × 3,3 см (вкл. VIII: 5).

4. Фрагменти стінок рожевоглиняного *глека* з ангобуванням світло-палевого кольору. 3,2 × 3,1 та 2,4 × 2,7 см (вкл. VIII: 5).

5. Уламки стінок гончарного *лекіфа* з слідами сірого і чорного лаку поганої якості. Розміри – 1,1 × 2,1 до 2,3 × 2,7 см (вкл. VIII: 5).

6. Фрагменти стінок мініатюрної гончарної *посудини* із залишками чорного лаку. 5 од. Від 0,4 × 0,7 до 0,5 × 1,4 см (вкл. VIII: 5).

7. Уламки стінок гончарного *лекіфа* із залишками чорного лаку (вкл. VIII: 5). 5 од. Від 0,3 × 0,4 до 0,4 × 0,5 см.

8. Фрагменти стінок від двох ліпних *горщиків*. 3 од. Розміри – від 2,4 × 3,3 до 3,3 × 4,2 см.

9. Уламок приденної частини ліпного опуклобокого *горщика* із заглаженою поверхнею. В тісті – домішки блискіток слюди. 9,7 × 6,9 см (рис. 102).

Вироби з металу. 10-11. Уламки втульчастих бронзових трилопатеких *наконечників стріл*, в т.ч. із залишками шипа збоку. V ст. до н.е. 1,4 × 0,5 см – вістря, 1,2 × 0,6 см – втулка (рис. 100).

Вироби з каменю. 12. Фрагменти кварцитової *тарелі*, у складі каменів підтрапецієподібної форми, з одним дещо зву-

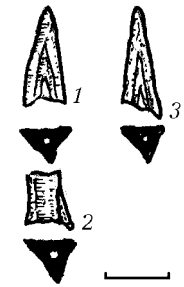

Рис. 100. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 4. Уламки наконечників стріл. Бронза.

женим, іншим – розширеним краями; підтрикутної форми, в якого один кінець звужений, інший – з різким звуженням з одного боку; трикутної форми, з дещо закругленими кутами; шестикутної форми, де на лицевому боці є природний виступ. Їх розміри – від 6 × 7 до 20 × 21 см (рис. 97: 1-4).

Новітня кераміка. 13-14. Уламки стінки димленого гончарного *горщика* рубежу XVII-XVIII ст., розміром 1,0 × 1,5 см, та приденної частини гончарного *горщика* XIX ст. (3,0 × 6,5 см) (рис. 99). Останні знахідки засвідчують факти неодноразового пограбування поховання.

За знахідками уламків античного імпортного посуду, наконечників стріл, вірогідно, парне поховання було здійснене у V ст. до н.е. представниками *скіфських* кочових племен.

Поховання 5 (зрубне, впускне) влаштоване в північно-східному секторі насипу II, з рівня поверхні кургану, за 2,6 м на північний схід (кут 27°) від УЦ (рис. 86: п.5). Слідів ями не виявлено. Рештки поховання, можливо, кремації знаходилися поряд із розвалом *горщика* банкової форми у вигляді легкої підовальної (28 × 30 см) плями попелу, що залягала на глибині 0,30 м (рис. 95: 9). Посудина була потрощена під вагою ґрунту. Біля *горщика* виявлена окрема вуглина, а на північ від нього – за 0,3 м – кілька зовсім зотлілих і обвуглених кісток *дорослої людини* віком 45-50 років (рис. 113; вкл. VIII: 4). За 0,55 м на захід,

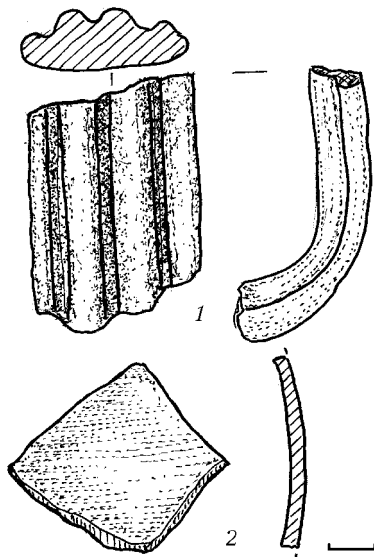

Рис. 101. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 4. Уламки античного скла.

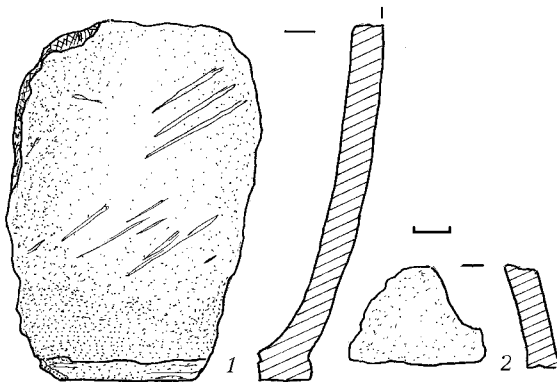

Рис. 102. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 4 і грабіжницькї ходи. Уламки ліпного посуду.

на одному рівні з горщиком, виявлений череп куниці звичайної, що, вірогідно, не мав ніякого відношення до поховального комплексу.

Знахідка. 1. Опуклобокий ліпний горщик банкової форми, з косозрізаним краєм, ледь відігнутими короткими вінцями, із закраїною зсередини, легко наміченою шийкою, позначеними плічками та пласким дном без утору (рис. 103; 113). На заглаженій поверхні коричневого кольору, із задимленими у процесі виготовлення посудини боками, вряди-годи

помітні сліди розчосів від вирівнювання. Тісто сіро-чорного кольору, крихке, з домішками кварцового піску, блискітками слюди і подрібненим гранітом.

Висота – 13,3 см; діаметри: вінця – 15,6 см; шийки – 14,9 см; тулуба – 15,8 см; денця – 10,5 см; товщина стінок – 0,8–1,2 см (рис. 103).

Поховання-кремація належало до складу некрополю зрубного населення доби пізнього бронзового віку, розміщеного на кургані.

Поховання 6 (катакомбне, впускне до насипу I, основне для насипу II) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 2,35 м на схід (кут 90°) від УЦ (рис. 86: п.6). Відкрите під час дослідження грабіжницького ходу II, за затічним ґрунтом заповнення, з рівня 0,55 м.

Споруда мала вхід-дромос і поховальну камеру (загальна площа – 2,1 м²), була спрямована віссю симетрії з північного сходу на південний захід, камера зорієнтована у близькому до широтного напрямку (рис. 95: 4).

Вхідна яма мала близьку до напівовальної форму, з розмірами по дну 0,60 × 0,85 м, була споруджена у похованому ґрунті і материк, на глибині 1,0 м від УЦ (рис. 95: 4). Від вхідної ями до камери вів порівняно широкий прохід – 0,8 м, що сполучався з північною стінкою катакомби. Заповнення складалося з чорноземно-супіщаної суміші та материкового піску в основі.

Поховальна камера мала бобоподібну в плані форму – нерівномірно видовженого овалу. Її материкове дно було вирівняне (рис. 108). Стінки незначно скруглювалися до дна. Розміри камери по дну становили – 1,15 × 1,65 м, глибина від рівня УЦ складала 1,20 м. Склепіння катакомби провалилося у давнину і до камери потрапили зсуви дернин, материкового піску зі стінок і ґрунт з насипу (рис. 95: 4). Заповнення

було дуже злежаним та замитим від проникнення талих і дощових вод. Висота камери реконструюється як 0,8-0,9 м.

У камері не виявлено останків похованого. Більша частина її заповнення знищена грабіжницьким ходом II XIX ст. Швидше за все, камера призначалася для поховання маленької дитини, чийх решток не збереглося. Ніяких знахідок також не виявлено.

Поховання можна віднести до числа комплексів однієї з *катакомбних культур*.

Поховання 7 (зрубне, впускне) здійснене у південно-східному секторі насипу II, з рівня поверхні кургану, за 0,5 м на схід – північний схід (кут 86°) від УЦ (рис. 86: п.7). Слідів ями не виявлено. Рештки поховання-кремації знаходилися поряд із частиною розвалу ліпного горщика, мали вигляд підовальної (25 × 40 см) плями попелу з розкиданими по ній черепками, що залягала на глибині 0,50 м від УЦ (рис. 95: 5). Посудина була розбита грабіжниками під час прокопування ходу I. Біля решток горщика виявлені кілька дрібних зотлілих кісток тварини – рештки напутньої їжі.

Знахідка. 1. Опуклобокий ліпний *горщик-плошка* закритого типу, зі стягнутими до середини скругленими у зрізі краями, опуклими стінками та невеличким пласким дном (рис. 110; 116). Графічно відтворений за третиную вцілілої форми. На грубо заглаженій жмутком трави однорідній сіро-чорного кольору поверхні помітні сліди стебел рослин. Тісто сіро-чорного кольору, щільне, з незначними домішками піску (рис. 110).

Висота посудини – 9,8 см; діаметри: вінця – 13,0 см; денця – 8,1 см; товщина стінок – 0,7-1,2 см (рис. 116).

Поховання-кремація належить до складу некрополя *зрубного* населення доби пізнього бронзового віку, розміщеного в кургані.

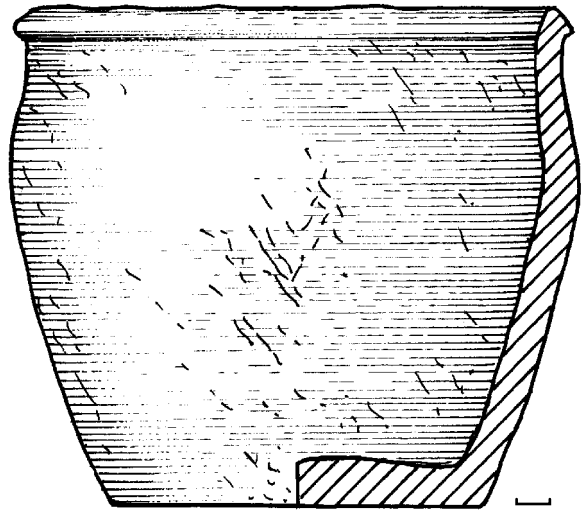

Рис. 103. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 5. Горщик ліпний.

Поховання 8 (енеолітичне, впускне до насипу I) влаштоване у північній частині насипу I, з рівня поверхні кургану, за 2,4 м на північ (кут 1°) від УЦ (рис. 86: п.8). Слідів ями не виявлено. Рештки поховання знаходилися у масиві центральної бровки і залягали на глибині 0,40-0,50 м від УЦ (рис. 95: 6) – на рівні стародавньої похованої поверхні.

Похована, *жінка* 18-20 років, була викладена випростано горілиць на спині, головою на південь – південний захід. Кістки збереглися дуже погано, зотлили, на них наявний товстий шар мінералізації. Збереглися фрагментовані розвал черепа, кілька зубів, кістки ключиці, два ребра, великі трубчасті кістки рук і ніг, фрагмент тазу. Їх положення засвідчувало, можливо, викладену на животі праву руку, згодом, випростану позицію ніг.

Біля розвалу нижньої щелепи та кісток кистей рук помічені цяточки яскраво-червоної вохри, на черепі – вуглинка. Поряд – єдина знахідка – маленький уламок стінки ліпного горщика (рис. 95: 6: к).

Знахідка. Фрагмент стінки ліпного *горщика* із заглаженою поверхнею, слідами

Рис. 104. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 1. Розвал ліпного горщика.

Рис. 106. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 4. Яма, початок розчистки. З півдня.

Рис. 105. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 2. Из заходу.

Рис. 107. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 4. Череп жінки в заповненні. Зі сходу.

Рис. 108. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 6 під час вибирання грабіжницького ходу II. З півночі.

Рис. 109. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 4. Уламки кварцової тарелі. З південного заходу.

вигорілої органіки, піском та дрібними зернинками польового шпату в однорідному щільному сіро-коричневому тісті. Розміри уламка – 1,0 × 1,4 см, товщина черепка – 0,35 см.

Поховання належать до найдавніших під насипом кургану, може бути віднесене до епохи пізнього неоліту.

Поховання 9 (зрубне, впускне) здійснене у південно-східному секторі насипу II, з рівня поверхні кургану, за 1,2 м на схід – північний схід (кут 82°) від УЦ (рис. 86: п.9). Сліди ями виявлені в нижній частині, пошкодженій влаштуванням заплічок скіфського поховання 4. Рештки захоронення знаходилися в овальній у плані, широтно зорієнтованій ямі зі скругленим дном, розмірами 0,56 × 0,70 м (площа – 0,3 м²) і глибиною 0,30 м від УЦ (рис. 95: 7). У ній містилися сліди попелу, 4 уламки ліпного горщика-кубка, зуб жінки, віком 15-20 років, та кілька вуглин.

Знахідка. 1. Ліпний горщик-чаша відкритого типу, з майже прямими, ледь стягнутими досередини стінками, без виділеного вінця та шийки, з округлим зрізом, з пласким денцем, що мало утор. Реконструйований графічно за уламками (рис. 111; 117). Посудина орнаментована рядом пальцево-нігтьових глибоких вдавлень. Поверхня сіро-коричневого кольору заглажена, в т.ч. і тріскою. Тісто сіро-чорного кольору, щільне, з домішками піску і товченого кварциту.

Реконструйовані: висота – 15,6 см; діаметри: вінця – 16,0 см; денця, – 9,9 см; товщина стінок – 0,6-0,7 см (рис. 111).

Поховання належать до складу некрополя зрубного населення доби пізнього бронзового віку, розміщеного в кургані.

Поховання 10 (катакомбне, впускне у насип II) відкрите в північно-східному секторі кургану, за 3,7 м на північний

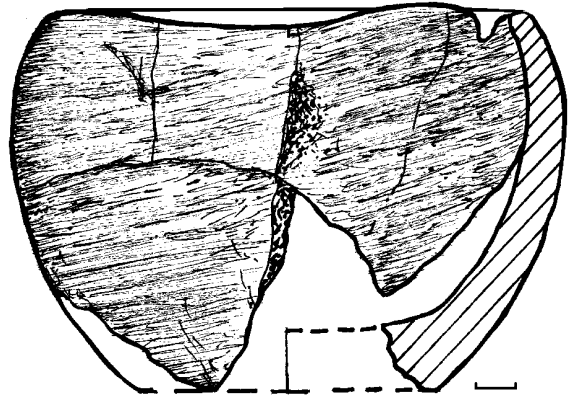

Рис. 110. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 7. Ліпна посудина. Реконструкція.

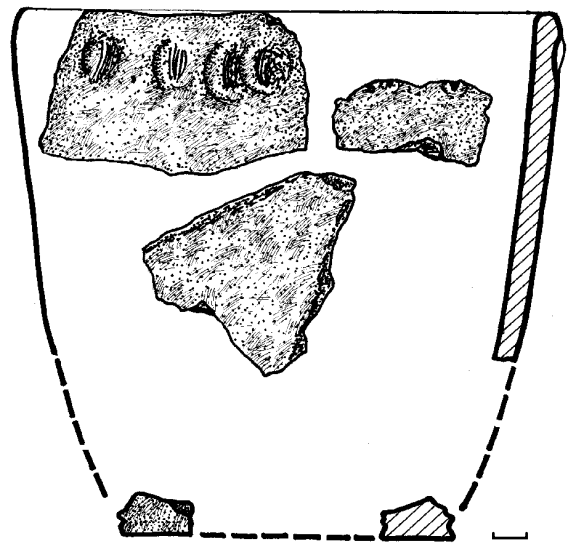

Рис. 111. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 9. Уламки ліпної посудини. Реконструкція форми.

схід (кут 30°) від УЦ (рис. 86: п.5). Виявлене за невеликим овальним просівом камери, заповненим затічним ґрунтом, на рівні 0,3 м, та круглою плямою материкового світлопіщаного викиду, вміщеного до вхідної ями, спорудженої з північного боку. Досліджувалася основа поховального комплексу.

Поховальна споруда (загальна площа – 1,6 м²) у вигляді входу-дромосу та камери була спрямована довгою віссю симетрії з північного сходу на південний за-

Рис. 112. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 5.
Вигляд зі сходу.

Рис. 113. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 5.
Фрагмент. З півночі.

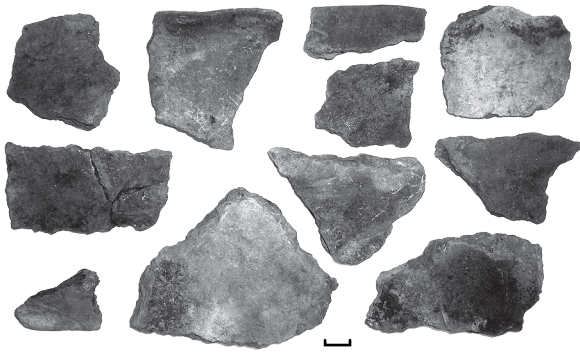

Рис. 114. Бондарі, с. Курган VII.
Грабіжницький хід I.
Уламки ліпних горщиків із заповнення.

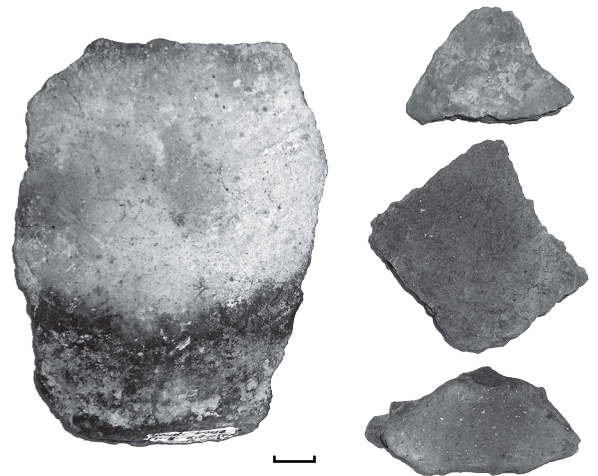

Рис. 115. Бондарі, с. Курган VII.
Поховання 4 і грабіжницькі ходи.
Уламки ліпного посуду.

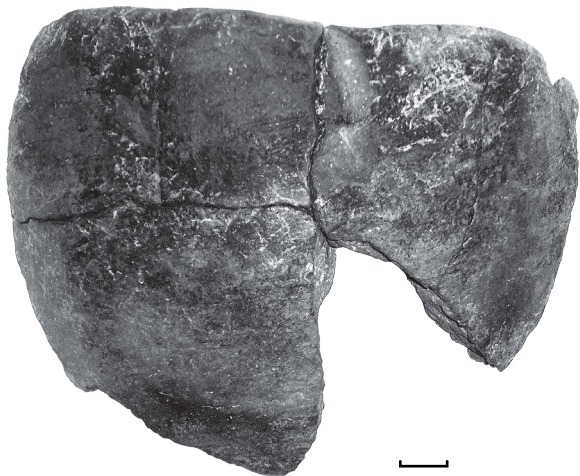

Рис. 116. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 7.
Уламки ліпної посудини.

Рис. 117. Бондарі, с. Курган VII. Поховання 9.
Уламки ліпної посудини.

хід, камера, зорієнтована у близькому до широтного напрямку (рис. 95: 8).

Вхідна яма – мала напівовальну форму, з розмірами на рівні виявлення 0,5 × 0,7 м, була відкопана у похованому ґрунті, на глибині 0,35 м від УЦ (рис. 95: 8). Від вхідної ями до камери вів неширокий прохід – 0,6 м, що прилягав до північної стінки катакомби. Заповнення в основі складалося з материкового піску.

Поховальна камера мала форму ледь видовженого овалу. Її материкове дно було добре вирівняне, хоча й не досягло рівня залягання материка (рис. 95: 8). Стінки камери дещо скруглювалися до дна. Її розміри по дну становили – 1,00 × 1,45 м, глибина від рівня УЦ складала – 0,50 м. Склепіння катакомби провалилося у давнину. Заповнення, просочене талими і дощовими водами, виявилось надзвичайно щільним.

У камері не збереглося останків похованого. Вочевидь, вона призначалася для маленької дитини. Ніяких супутніх предметів також не виявлено.

Рештки поховальної споруди можна віднести до кола старожитностей однієї з катакомбних культур.

Яма 1 (доби бронзи?, впускна в насип ІІ) досліджена у південній частині кургану, за 1,5 м на південь (кут 180°) від УЦ (рис. 86: я.1). Виявлена з рівня 0,3 м, за

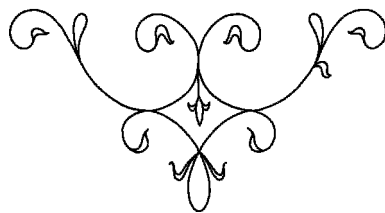
круглою плямою темно-супіщаного із затьоками вмісту. Досліджувалася нижня частина жертовно-поминального комплексу.

Яма мала круглу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,2 м, рівні стінки, скруглені в основі біля рівного дна, спорудженого у похованому чорноземі (рис. 95: 10), глибиною від УЦ – 0,6 м.

Була заповнена однорідним сіро-чорним супіщаним ґрунтом зі слідами затьоків, перекривалася тонкою лінзочкою материкового піску з вуглинками і слідами затікання води (рис. 95: 10).

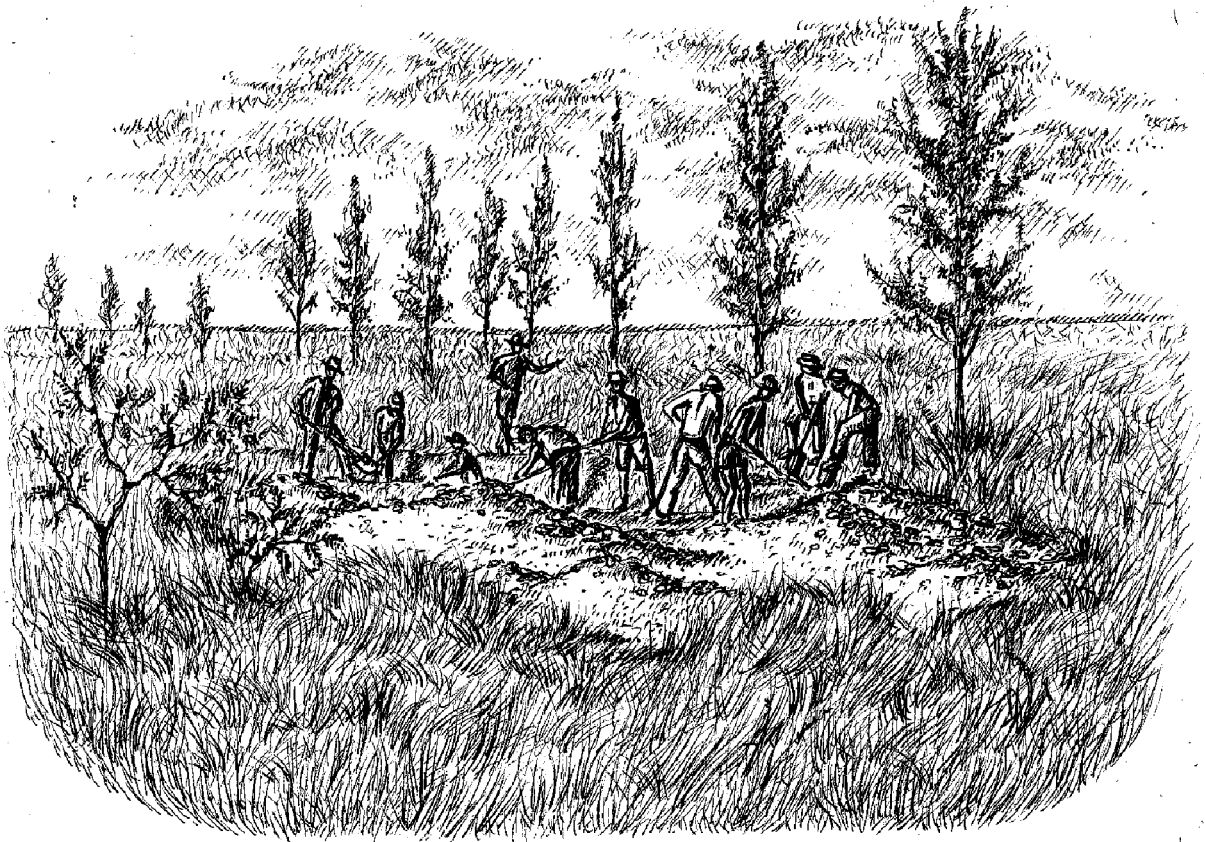
Знахідок в ямі, крім вуглин, не виявлено. З огляду на відкриття подібних ям у ряді курганів околиць Комсомольська (Волошине, Солонці, Дмитрівка, Чирвинський горб), пов'язаних з катакомбними поховальними старожитностями (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 91, рис. 45; Супруненко 2007б, с. 77, рис. 79: 3; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 64-65, рис. 88), її віднесено до числа споруд епохи раннього бронзового віку.

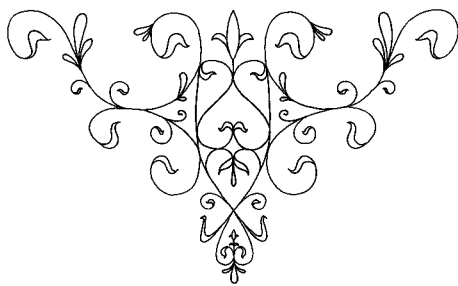
Таким чином, у дослідженому кургані виявлені рештки 10-ти поховальних комплексів: 1 – енеолітичного, 2 – катакомбних, 6 – зрубних, 1 – скіфського, а також 1 жертвна яма доби бронзового віку.

5

ГРУПА КУРГАНІВ II ПОБЛИЗУ КОЛ. С. БІЛАНІВ

ГРУПА КУРГАНІВ II складалася з двох задернованих насипів, що займали вершини мису другої тераси Рудьки, за 0,5 км на південь від колишнього с. Біланів та 0,4 км на північний схід від пікету № 7 «238 км» залізниці «Полтава–Кременчук» (рис. 1: 22). Кургани були розташовані на сусідніх підвищеннях мису надзаплави лівого берега. Обидва мали новітнє задернування, були пошкоджені прокладанням польових доріг і сільським будівництвом (рис. 73: 62). Більший (№ 1), що знаходився ближче до залізниці, зі сходу був підрізаний заглибиною старого Полтавського тракту XIX – початку XX ст., менший (№ 2) – дещо західніше (рис. 118; 235) – перетнутий сучасною ґрунтовою дорогою та пошкоджений борознами плантажної оранки під лісосмугою (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 68).

Географічні координати місцезнаходження курганів: курган № 1 – 48°58'19,05" північної широти та 33°48'41,10" східної довготи; курган № 2 – 48°58'19,50" північної широти та 33°48'41,11" східної довготи.

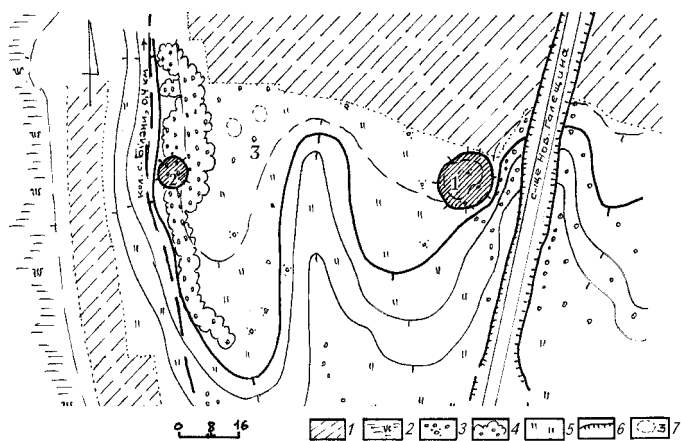

Рис. 118. Білани, кол. с. Схема розташування курганів групи II. Окомірний план. 1, 2 – кургани; 3 – хатища. Умовні позначення: 1 – рілля; 2 – болото; 3 – дерева та кущі; 4 – лісонасадження; 5 – луки; 6 – обриви ґрейдової дороги; 7 – курганоподібні насипи – рештки хатищ.

Курган № 1

За даними топографічних карт «триверстовок» 1869 і 1918-1922 рр., поблизу кургану знаходився «постоялий двір» (Карта 1869). На дрібномасштабній карті середини ХХ ст. насип позначений з висотою 3,1 м та її абсолютним значенням – 74,5 м (рис. 235).

Насип на час досліджень був задернований, поріс дрібними кущами лоху звичайного, що прилягали до зникаючої лісосмуги. Остання тяглася до кургану з південного заходу й обривалася, знищена пробитим у північно-східній полі узвозом старої Полтавської дороги (вкл. ІХ: 1-2). На час проведення досліджень нівельована висота кургану вже складала 0,95 м, реальна – від давнього горизонту – 0,85 м, діаметр – 27,0 × 30,5 м (рис. 119). Курган неодноразово «вирівнювали», розширюючи посівні площі і знищуючи лісонасадження. Останній раз такі роботи виконані одним з орендарів у 1996-1997 рр. З 1960-х рр. насип втратив понад 2 м своєї висоти.

На поверхні та в дерновому шарі виявлено чимало новітніх знахідок (напр.: рис. 123). Більшість з них пов'язані з існуванням край північної поли насипу висілку с. Біланів, кілька хат якого розташовувалися неподалік з початку ХХ ст., а на насипу, з північно-західного боку, знаходилася господарська споруда (рис. 124). На початку 1930-х рр. насип став місцем влаштування двох ям-схованок для зерна. А в 1943 р. на північно-західній полі кургану охорона радянського шпиталю для військовополонених румунів та італійців спорудила землянку. Після передислокації військової частини в ній жила одна з сільських сімей аж до початку 1950-х рр. (рис. 125). З цією вимушеною господою пов'язане влаштування ряду санітарних і господарських ям-перекопів в центрі та на пів-

денній полі кургану (повідомлення Бондарівського сільського голови Л.І. Заїченка та жителів села).

Курган досліджувався шляхом закладання шести траншей, із залишенням п'яти широтно зорієнтованих бровок. На насипу, вздовж бровок, були помітні сліди плантажної оранки. В кургані виявлено 12 поховань, два грабіжницьких ходи, архаїчна гранітна стела, давній котлован і рів, а також ряд новітніх об'єктів і перекопів кінця ХІХ – середини ХХ ст. (рис. 119).

Насип був *стратифікованим* і споруджувався в сім етапів. На першому з них над незначними природними заглибинами на підвищенні мису були споруджені два первинні *насипи* енеолітичних курганів I та Ia, зведені з дернин і поверхневого супіску над похованнями 9 і 12. Перший з них (*насип I*) мав діаметр 5,0 × 6,2 м і висоту понад 0,6 м, був добре помітний у профілях перетину тонкою смужкою мінералізованого тліну рослинності білого кольору, чітко простеженою лінією похованого горизонту з піщаним материковим натоптом, перетинами двох вогнищ на північний схід від поховання 9, та мав в основі з північного заходу напівкільце оvoidного за формою супіщано-материкового викиду, товщиною 0,20-0,25 м, що лежав на стародавній поверхні (розміри 1,5 × 2,8 м) (рис. 119: I).

Рештки другого первинного *насипу* Ia, зведеного на захід від кургану I, простежувалися плямою сіро-чорного дернистого супіску, зі включеннями білого тліну мінералізації рослинних решток, у вигляді круглого скупчення злежаного ґрунту, діаметром 3,7 × 4,0 м на рівні стародавнього горизонту. Висота цього кургану, вірогідно, не перевищувала 0,20-0,30 м (рис. 119: Ia). Як вже зазнача-

лося, цей насип був зведений над пізньоенеолітичним похованням 12.

Підсипання насипу I пов'язане зі влаштуванням на його південному схилі пізньоенеолітичного поховання 4, разом зі впуском якого на південній полі кургану була встановлена примітивна антропоморфна архаїчна гранітна стега (рис. 119: *ст. 1*). Насип II, що перекрив первинний енеолітичний курган I, був дещо вищий – близько 0,80 м, та мав діаметр 7,7 м (рис. 119: *II*).

Наступний етап спорудження кургану пов'язаний з поховальною обрядовістю пізньоямних племен, які обрали майданчик край південної поли насипу II для спорудження котловану 7' біля його підніжжя, оточили існуючий курган і простір на південь від нього кільцевим рівчаком та розмістили біля південно-східної поли велику уступчасту поховальну яму для літньої, як на той час, людини, можливо, очільника роду або малого племені (поховання 7). Звісно, спорудження поховальної ями відбувалося за усталеними традиціями місцевих ямних племен, коли для цього влаштовувалася значна виямка заплічків, а з їх рівня – менша поховальна яма.

Поховальний комплекс і насип існуючого кургану II на площі 10,0 × 9,70 м був оточений підквадратним у плані кільцевим рівчаком, з проходом із заходу, шириною 3,20 м (рис. 119). Після влаштування поховання 7 був споруджений насип III, що перекрив з часом, внаслідок розповзання, периметр рівчака, котлован 7', поховання 7 і насип II. Він споруджувався з супіщано-чорноземних дернин, отримав діаметр близько 16 м і висоту – понад 1,0 м. Вірогідно, саме в процесі зведення цього кургану стега поховання 4 на схилі насипу II була повалена і перекрита масивом ґрунту (рис. 119: *III*).

До насипу III було впущене донецьке катакомбне поховання 10. Здо-

гідно, саме з його влаштуванням і було пов'язане спорудження насипу IV. Хоча і планіграфічно поховання 10 могло бути більш ранішим за інші катакомбні, так як виявилось вміщеним значно ближче до центральної частини насипу. Це, а також характерні риси обряду поховання, супутній інвентар, дозволяють віднести комплекс до кола старожитностей донецької катакомбної культури.

Інші катакомбні захоронення (поховання 2, 6, 8, 11) були розміщені дещо далі від центру, групуючись правильним напівкільцем. Поховання 8 влаштоване у південно-західній полі насипу IV, а його материково-супіщаний викид перекривав частину південно-західної поли кургану, і був помітний з рівня 0,60 м від УЦ на округлій площі 3,5 × 3,7 м. Подібний викид знаходився і поблизу сусіднього поховання 2. Безсумнівно видається їх дуже близький часовий проміжок влаштування. Вірогідно, першим у насип було впущене захоронення 8, а слідом за ним – поховання 2. Причому, на час впуску останнього ще було відоме місце розташування попереднього поховання, адже вхідна яма поховального комплексу 2 впритул і з мінімальним «нахльостом» примикала до поховання 8. Подібна планіграфічна ситуація відзначена на Полтавщині у катакомбному могильнику Гребінківського кургану (*Шерстюк, Артем'єв 2007 зв.*).

Щоправда, викликає певні перестороги позиція небіжчика з поховання 8: останній викладений на спині з піднятими до обличчя руками і підігнутими ногами, що є, на наш погляд, певною ремінісценцією ямного обряду захоронення. Якщо подібні ямні риси чи їх відголоски подекуди спостерігалися серед поховальних комплексів групи ранньокатакомбних пам'яток і старожитностей донецької катакомбної культури, то для інгульської – вони були доволі рідкісними. Та все ж, більш вірогідним є

віднесення поховання 8 саме до часу за-початкування родового (?) могильника інгульського катакомбного населення, «продовженням» якого стали захоронення 2, 11 і 6 (рис. 119: 1: IV).

Насип IV остаточно перекрив другий первинний курган Ia, до того ж, пере-різаний впуском катакомбного поховання 11. Він отримав дещо овальні за формою обриси і розміри близько 17,0 × 20,5 м.

Таким чином, формування планіграфії могильника інгульської катакомбної археологічної культури в кургані уявляється таким чином: першими і, зважаючи на часткове перекривання, – приблизно одночасними є комплекси поховань 8 та 2 в південній полі насипу, наступним – поховання 11 у його західній частині, і завершальним – поховання 6 – у північній.

Черговий етап добудови кургану пов'язаний зі впуском біля північно-східної поли насипу IV зрубного поховання 5. У зв'язку з кільцевою досипкою з'явився ще один, більший за попередній, насип V. Висота його могла незначно збільшитися, а діаметр певним чином зріс – до 21 × 23 м (рис. 119: V).

Саме в цей насип V, з північно-західного, більш пологого боку і був здійснений впуск скіфського поховання 3, заплічки якого великою прямокутною ямою пере-різали масив поли. З пізньоскіфським похованням 3 пов'язується спорудження останнього насипу VI (рис. 119: VI), який перекрив існуючу споруду й отримав більш параметрові характеристики. Шкода, що повною мірою засвідчити їх

археологічно не дали змогу наявні руйнування кургану. Враховуючи дані про висоту кургану за топографічною зйомкою 1952 р., вона мала становити 3,1 м (Карта 1955). Обмірні розміри пошкодженого насипу – 28,0 × 30,5 м. Насип VI досягав висоти понад 3 м і діаметру – близько 26 × 27 м. До речі, на схилі мису, під південно-західною полою кургану, виявлений ріг бика свійського, що лежав на рівні давнього горизонту, на глибині 1,4 м, за 9,7 м (кут 221°) від УЦ. Насип скіфського часу не мав кільцевого рівчака.

Наступні етапи існування кургану пов'язані з його руйнуванням. До кінця ХІХ ст. насип поступово розповзався під дією природних та антропогенних чинників. Цьому сприяли влаштування грабіжницького ходу I з південно-західної поли та утворені внаслідок його прокопування ями. На рубежі ХІХ–ХХ ст. північно-західна пола була обрана для спорудження господарської будівлі, заглиблений котлован якої на площі в 13,5 м² виявився впущений у масив насипу. Після демонтажу цієї споруди саме з її місця здійснювалася спроба влаштування чергового грабіжницького ходу II, що відбулася, вірогідно, у 1920-х р. Потім у насип були впущені дві господарські, одна з них – зернова, ями (рис. 119: я.4-5). А в 1943 р. північна пола стала місцем будівництва землянки. Пов'язані з існуванням цього тимчасового житла перекопи середини ХХ ст. (рис. 119: я.1-3) перерізали центральну частину насипу.

Після затоплення котловану Кременчуцького водосховища досліджений кур-

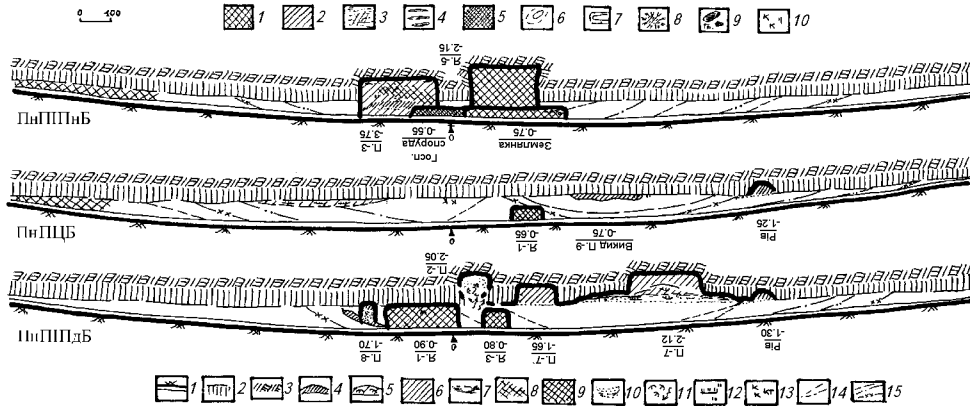
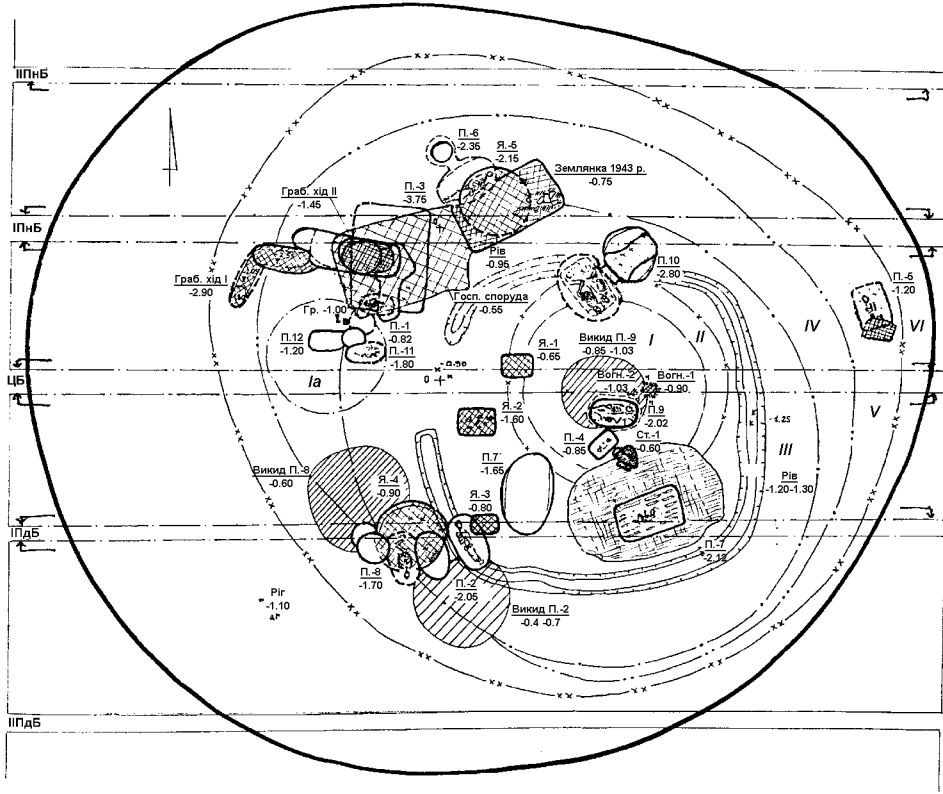
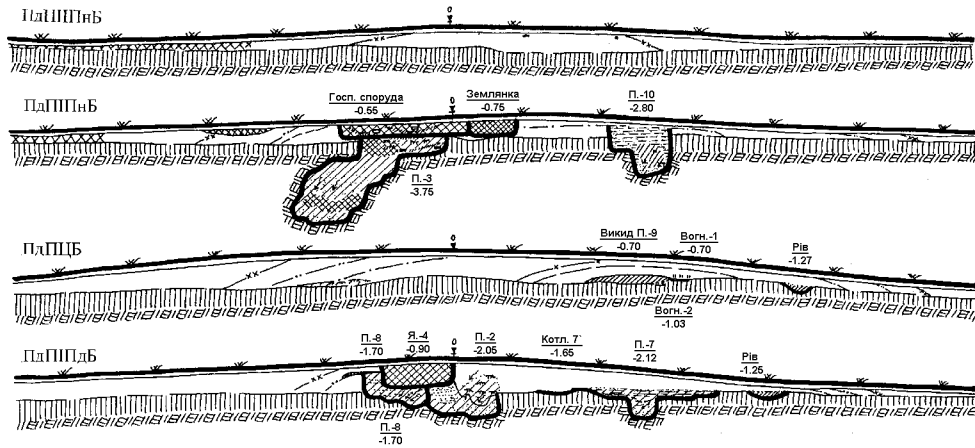
Рис. 119. Білани, кол. с. Група курганів II, насип № 1. План та профілі бровок.

Умовні позначення: до плану: 1 – перекопи; 2 – викиди; 3 – рослинний тлін; 4 – сліди дерева; 5 – заповнення грабіжницьких ходів; 6 – невидимі контури катакомб та дромосів; 7 – рив; 8 – вогнища; 9 – стели та гранітні камені; 10 – уламки кераміки і вуглини;

до профілів бровок: 1 – дерен; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4 – викиди; 5 – первинний насип Ia; 6 – супіщано-чорноземне заповнення ям; 7 – рослинний тлін; 8 – грабіжницькі перекопи; 9 – перекопи, заповнення будівель ХІХ–ХХ ст.; 10 – пісок; 11 – дернини, обвали, затьоки; 12 – вогнища, вуглини; 13 – фрагменти кераміки, кістки тварин; 14 – конструктивні досипки насипів; 15 – межі насипів кургану.

Розділ 5. Група курганів II поблизу кол. с. Біланів

ган, у числі багатьох інших, став «полігоном» для розширення посівних площ у Кременчуцькому районі, коли його насип у 1960-х рр. значно розрівняли бульдозером.

Отже, курган був не тільки археологічною пам'яткою, а й своєрідним об'єктом історії ХХ ст., а також прикладом тривалих у часі порушень пам'яткоохоронного законодавства на теренах Кременчуччини за радянської епохи.

Завершуючи стратиграфічно-планіграфічний огляд отриманих внаслідок досліджень результатів, варто наголосити, що вивчення кургану в цілому є позитивним моментом у пам'яткоохоронництві, адже археологічним науково-рятивним розкопкам був підданий напівзруйнований археологічний об'єкт, що потрапив до зони господарських гірничо-видобувних робіт і безповоротних ландшафтних перетворень.

Нижче наводяться описи досліджених поховальних та інших комплексів.

«*Поховання 1*» (скіфського часу, жертва тварини) знаходилося у північно-західному секторі кургана, за 2,7 м на північний захід (кут 206°) від УЦ (рис. 119: *n. 1*; 120). Виявлене за м'яким заповненням ями над входом до поховання 3 скіфського часу, з рівня 0,7 м (рис. 126).

Яма мала напівовальну в плані форму, була зорієнтована за довгою віссю зі сходу на захід. Стінки рівні, незначно звужувалися до вирівняного дна (більше повздовжні). Її розміри на рівні виявлення – $0,75 \times 1,00$ м, на рівні дна – $0,70 \times 1,00$ м, глибина – 0,82 м від УЦ. До ями були вміщені кістки напівмолодої особи вівці свійської – розвал черепа і щелеп, ребра, кістки ніг, шийні та спинні хребці, їх уламки тощо. У заповненні виявлені також кілька вуглинок.

Північні дві третини ями з кістками вівці знаходилися над заповненням заплічок скіфського поховання 3. «Похован-

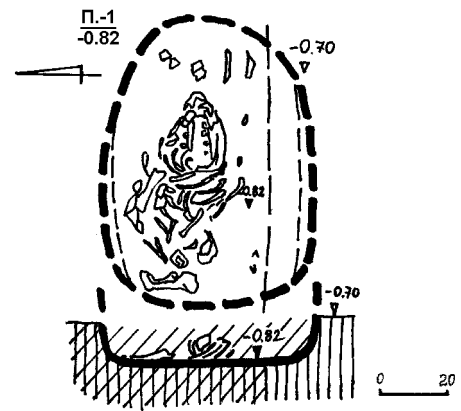

Рис. 120. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 1. План і перетин.

ня» тварини було, вірогідно, рештками жертви або тризної відправи, вміщеної до заповнення, і частково виявлено пошкодженим грабіжницьким перекопом. Звідти ж до нього потрапило кілька кісток та зуб жінки, віком 30-35 років.

Поховання 2 (катакомбне, впускне до насипу III) виявлене у південно-західному секторі кургану, за 5,0 м на південь – південний схід (кут 176°) від УЦ (рис. 119: *n. 2*; 121: 2). Відкрите за однорідним заповненням провалу камери з рівня 1,5 м.

Поховальна споруда, у вигляді овальної у плані вхідної і такої ж за формою поховальної камер, з'єднаних коротким широким дромосом, була спрямована віссю симетрії зі сходу – північного сходу на захід – південний захід, камера, навпаки, – зорієнтована у протилежному напрямку – північний захід – південний схід (рис. 129; 131; вкл. IX: 3).

Вхід мав овальну по верху та в основі форму, без помітного розширення донизу, з розмірами на рівні виявлення $0,94 \times 1,54$ м. Він простежений з глибини 1,70 м від УЦ і майже прилягав, частково перетинаючи, до східної стінки камери сусіднього катакомбного поховання 8.

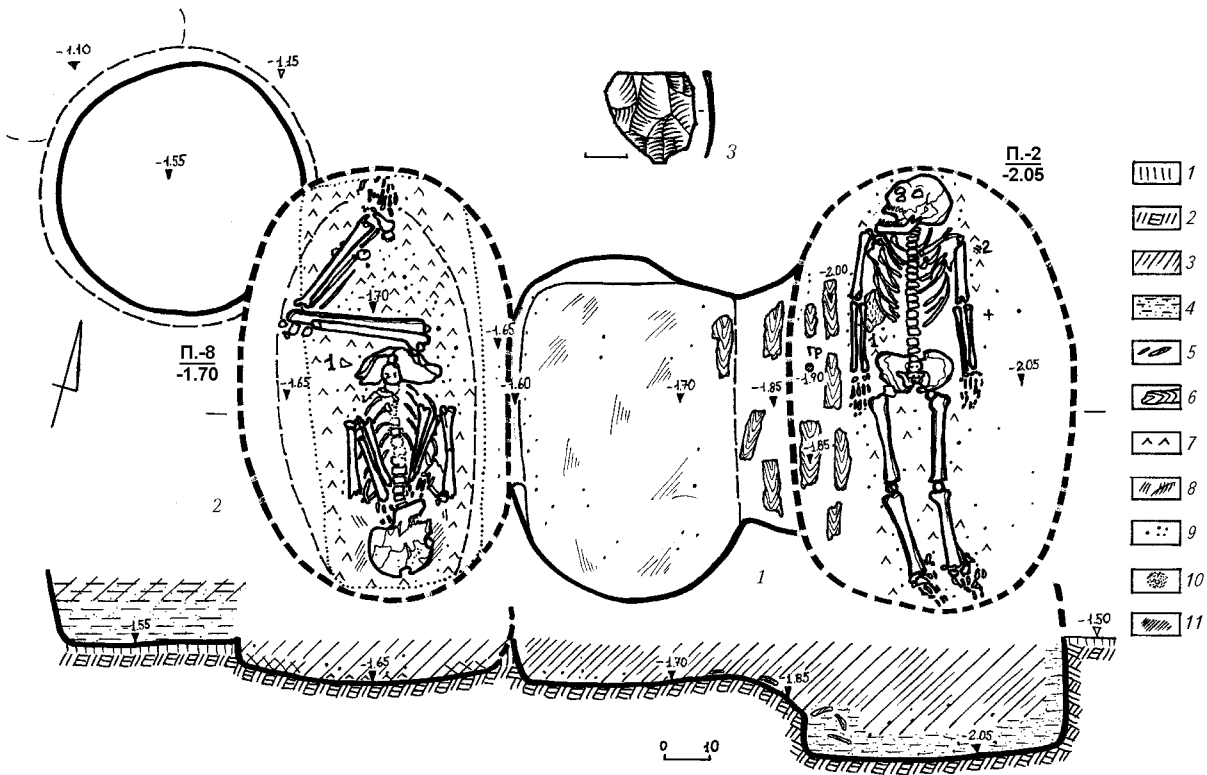

Рис. 121. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 2 (1) та 8 (2). План і перетини.

Поховання 2. Відщеп кременю (3).

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – чорноземно-супіщане заповнення; 4 – піщано-суглинисте заповнення; 5 – кістки; 6 – рештки дерева; 7 – текстильний та органічний тлін; 8 – рослинний тлін; 9 – крейда; 10 – вохра; 11 – попіл та попелястий тлін.

Заповнення входу складалося з супіщаного темносіро-коричневого поверхневого ґрунту, на дні простежені рештки трав'яного тліну і крупинки крейди. Від входу до поховальної камери вів короткий дромос, довжиною 0,24 м та максимальною шириною 1,14 м. У його основі, а також заваленими у передвхідний простір катакомби, лежали рештки зотлілих дошок і жердин від заслони. Їх збережена ширина – 6-8 см. Певно, дерев'яні деталі були зібрані у формі щита, встановленого в дромосі. Після руйнування та під тиском сповзлого ґрунту щит міг завалитися до камери. Сходинка до катакомби мала відносну висоту 0,20 см. Дромос був легко заглиблений, у порівнянні зі вхідним колодязем (відносно – на 0,15 м

або 1,85 м від УЦ), і плавно переходив у пониженні в уступ. Заповнення супіщане темно-коричнєве щільне (рис. 121: 2).

Поховальна камера мала овальну форму. Її материкове дно виявилось рівним, максимальна глибина – 2,05 м від УЦ. Розміри камери по дну становили – 1,25 × 1,96 м (площа – 2,2 м²). Заповнення катакомби – сіро-чорно-коричнєве супіщане, осунуте з провалу склепіння, в основі – супіщано-материкове мішане, від осування стінок і склепіння, з рештками дошок від закладу на глибині 1,85-1,90 м. Тут же трапився невеликий гранітний камінь овальної форми.

Посеред катакомби в анатомічному порядку лежав скелет дорослого чоловіка, у віці 35-40 років, зростом 179,0-

182,0 см. Похований був викладений на спині, головою майже на північ, із розвитом обличчя на північний захід. Руки лежали випростаними вздовж тулуба, ноги – також майже рівними, легко відхиленими на схід вліво, разом зі ступнями, через дещо закоротку довжину камери.

Похований укладався на підстилку органічного походження, що простежена за тліном у формі видовженого овалу. В основі цієї підстилки та, місцями, по верх неї, дно камери було всипане крейдою (рис. 121: 2).

Біля лівого плеча похованого знаходилася невелика грудочка темно-червоної вохри, а між ребрами і передпліччям правої руки трапилося скупчення каоліново-піщаної маси, можливо, розвал якоїсь ритуальної посудини. Розміри цього скупчення – 8 × 19 см, товщина – 1,0-1,2 см. У заповненні камери також виявлений платівчастий відщеп сіро-коричневого напівпрозорого кременю, зі слідами використання, розміром 2,2 × 2,3 × 0,1-0,2 см (рис. 121: 2-3).

Комплекс належить до кола поховальних старожитностей катакомбної культурно-історичної спільноти епохи раннього бронзового віку, вірогідно, *інгульської культури*.

Поховання 3 (скіфське, впусрене у насип V, основне для насипу VI) досліджене у північно-західному секторі кургана, за 2,6 м на північний захід – північ (кут 307°) від УЦ (рис. 119: п.3; 122). Здійснене з поверхні насипу V епохи пізньої бронзи. Залишки викиду, як і сліди досипки на поверхні кургану, відсутні: вони знищені під час розорювання і розгортання насипу. Проте, діаметр насипу VI певною мірою відображає параметри досипки скіфської доби – не менше 26 × 27 м (під час досліджень кургану його діаметр становив близько 28 × 30,5 м).

Пляма заповнення поховання зафіксована на глибині 0,9-1,0 м від УЦ. Вона вирізнялася на тлі ґрунту насипу однорідним темним коричнево-сірим кольором супіску, змішаного з лучним чорноземом.

Досліджений комплекс мав дещо незвичні для поховальних пам'яток скіфської епохи складові – у вигляді двох основних конструктивних частин. *Верхня* – яма, майже правильної прямокутної форми, зорієнтована за довшою віссю з північного сходу на південний захід, розміром 3,36-3,40 × 2,40-2,60 м (площа – 8,5 м²). Глибина її – 0,35-0,50 м від рівня виявлення (відповідно, 1,35-1,50 м від УЦ). Дно ями плавно понижувалося з південного заходу на північний схід. Заповнення складав в основному досить однорідний темний огумуснений супісок, хоча поряд із довшою, південно-східною стіною відзначені невеликі вкраплення материкового суглинистого піску, приблизно в центрі – невиразна ділянка твердого супіщанистого злежаного ґрунту (рис. 122: 1).

Під час вибирання заповнення в його верхньому шарі виявлені кілька знахідок. Серед них – фрагмент ручки античної амфори (рис. 122: 2) та ребро вівці. У нижній частині заповнення знайдені також уламок ребра і фаланга кінцівки вівці (напівмолода особина). На дні ями, у всіх її кутах, був помітний легкий деревний тлін, вірогідно, від якоїсь конструкції, в окремих місцях – дрібні вуглини.

Досліджена яма, перекрита зверху – до рівня 0,55 м від УЦ – залишками господарської споруди кінця XIX – початку XX ст. (рис. 124), вірогідніше за все, була своєрідним майданчиком-заплічками в насипу кургана епохи бронзи, з якого споруджувалася підземна частина поховання (рис. 132; вкл. IX: 5).

У заповненні заплічок трапилося три невиразні уламки стінок ліпного енеолітичного горщика, що потрапили сюди

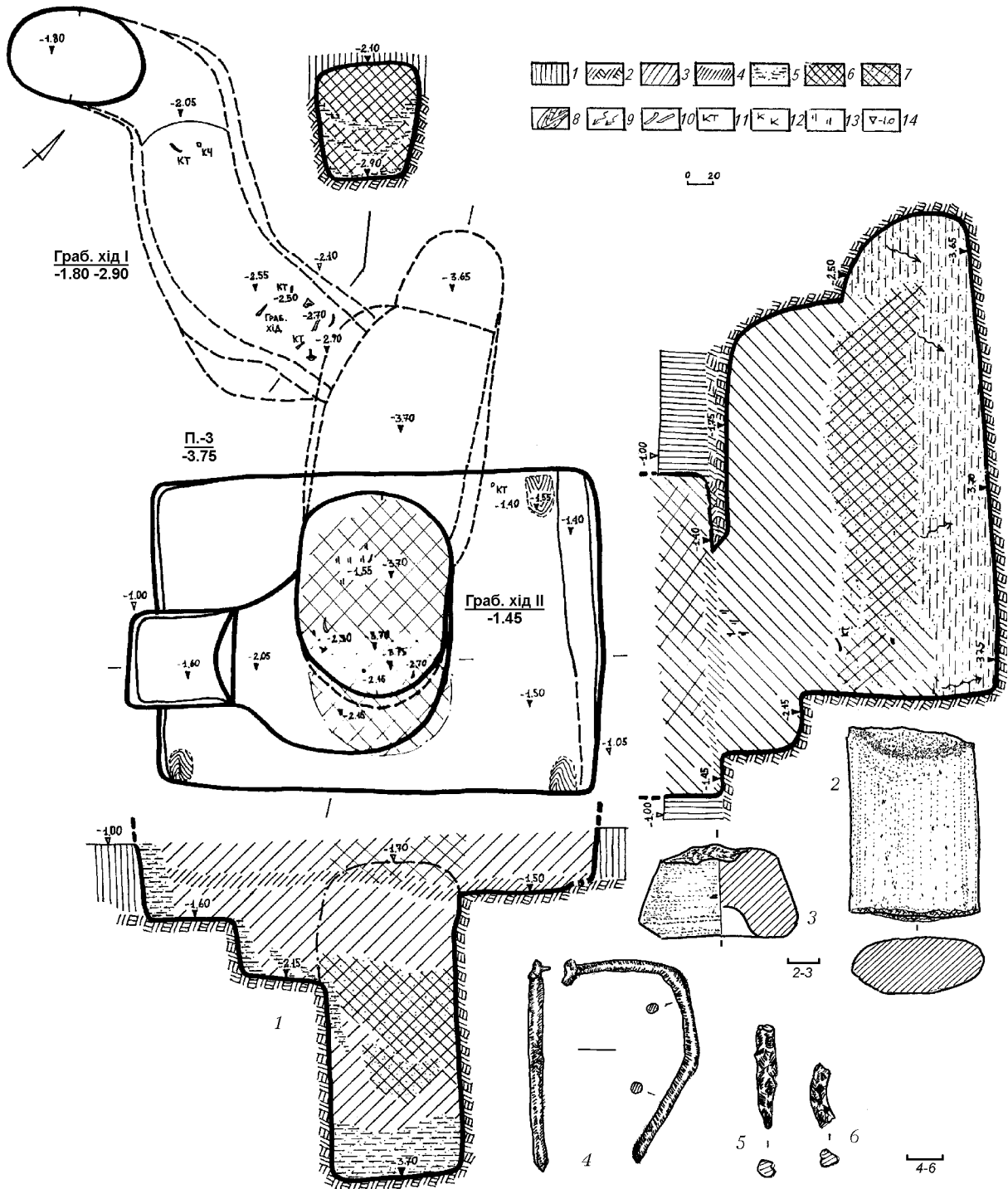

Рис. 122. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 3. План і перетини (I). Уламки амфори (2-3).

Металеві вироби (4-6). 4 – бронза; 5, 6 – залізо.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – чорноземно-супіщане заповнення;

4 – щільне чорноземно-супіщане заповнення; 5 – суглинистий пісок; 6-7 – перекопи;

8 – рештки дерева; 9 – затьоки; 10 – кістки людини; 11 – кістки тварин; 12 – уламки кераміки;

13 – вуглини; 14 – рівні глибин від виявлення.

Рис. 123. Білани, кол. с. Насип № 1. Монетоподібна привіска. Поч. XIX ст. Срібло.

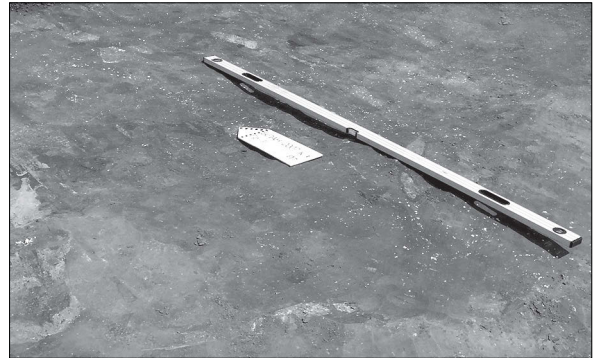

Рис. 124. Білани, кол. с. Курган № 1. Пляма зачистки господарської споруди рубежу XIX–XX ст. З південного заходу.

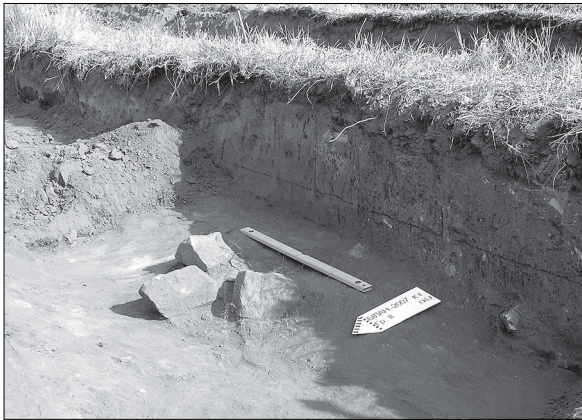

Рис. 125. Білани, кол. с. Курган № 1. Землянка 1943 р., залишки печі. З північного заходу.

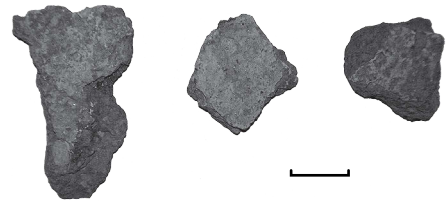

Рис. 127. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 3. Уламки енеолітичної кераміки з перекопу заплічків.

Рис. 128. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 8. Із заходу.

Рис. 126. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 1. Зі сходу.

Рис. 129. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 2. З південного заходу.

з перекопу околу первинного насипу Ia. Всі вони належали невеликій ліпній горщикоподібній опуклобокій посудині з ангобованою поверхнею сіро-палевого кольору, зі слідами навскісних розчосів на зовнішній поверхні та рядів неглибоких ямок-наколів, домішками вигорілої черепашки й рослинності в щільному тісті сірої маси. Ці фрагменти, напевне, мали відношення до енеолітичного поховання 12 (рис. 127).

Нижня частина поховання споруджена у вигляді катакомби. В цілому вона була зорієнтована за довшою віссю – північ – північний захід – південь – південний схід. Складалася з невеликого дромосу і підземної поховальної камери (рис. 122: 1).

Дромос витягнутий у напрямку з південного заходу на північний схід. Починався він порівняно вузьким входом квадратної в плані форми (0,64 × 0,70 м). Дно його знаходилося на глибині 1,60 м від УЦ. Далі дромос сходивкою, висотою близько 0,40 м (дно її – на глибині 2,15 м від УЦ), понижувався з південного заходу на північний схід (до глибини 2,15 м) і різко розширювався, набуваючи овальної форми та розмірів – 1,20 × 1,60 м (площа – близько 2,5 м²). З північно-західного боку знаходилася поховальна камера (рис. 133; вкл. IX: 5-7).

У чорноземно-супіщаному заповненні входу дромосу саме й було знайдене компактне скупчення кісток вівці (поховання 1) (рис. 120).

Вхід до камери мав вигляд вертикальної округлої ями. Перепад висот між основою дромоса і дном поховальної ями складав 1,55 м (рис. 133).

Досить вузька, видовжена *поховальна камера* мала в плані підпрямокутну форму, зі злегка скругленими кутами. Зорієнтована вона за віссю південь – південний схід – північ – північний захід. Розміри камери по дну – 1,10–1,20 × 3,20 м (загальна площа – понад 3,5 м²). Стіни і дно

її були відносно рівними. Південно-східна повздовжня стінка злегка розширювалася внизу до дна. Дно споруджене на одному рівні. Його глибина від УЦ – 3,70–3,75 м. Склепіння камери добре збереглося, було аркоподібним. Верхня його частина знаходилася на глибині 1,70 м від «0». Висота камери становила близько 2,0 м (рис. 122: 1).

У торцевій, північно-східній стінці була влаштована ніша. Вона мала прямокутну форму, зі скругленими верхніми кутами. Висота ніші – 1,06 м, ширина – 0,70–0,80 м. Ніша заглиблена у стінку на 0,70 м. Дно, приблизно на 5 см, здіймалося вище «долівки» поховальної камери (вкл. IX: 8).

Заповнення камери неоднорідне. Верхню його частину, на глибину до 0,80 м, складав темний супіщанистий чорнозем, нижче – лежала суміш чорнозему та супіску зі включеннями материкового суглинного піску, а наді дном – шар материкового піску, потужністю близько 0,40 м, вірогідно, від часткового обвалу склепіння камери й стін. У заповненні, на глибині 2,30 м від УЦ, знайдене ребро вівці. Інші знахідки, як на дні поховальної камери, так і в ніші, – відсутні.

Західніше ніші, за 0,2 м, розпочинався грабіжницький лаз. З боку камери він мав прямокутну форму, зі злегка звуженою нижньою та більш розширеною верхньою частинами. Висота грабіжницького ходу становила 0,90 м, ширина – 0,54–0,70 м. Заповнення ходу було чорноземно-супіщаним мішаним, зі включеннями материкового піску (рис. 132).

Грабіжницький хід I досліджений на всю довжину. Вхід до нього знаходився за 3,80 м від стінки катакомби, в 7,2 м на північний захід (кут 286°) від УЦ (рис. 119: п. 3, *Grab. хід I*; 122). Він прокопувався з поверхні насипу до рівня 1,8 м від УЦ. Вірогідно, спочатку мав вигляд вертикального лазу-колодязя, злегка заглиблювався в материк. На цьому рівні він був овальний

у плані, розміром 0,72 × 0,97 м. Потім хід проривався майже горизонтально в східному – північно-східному напрямку на довжину 1,20 м, з пониженням на 0,25 м до рівня 2,05 м від УЦ. Ширина ходу по дну на цій ділянці становила 0,72-0,80 м. Далі хід дугою спрямовувався у південно-східному напрямку (до стінки поховальної камери) і різко заглиблювався в материк до рівня 2,9 м (перепад висот між кінцем першої та другої ділянок – 0,85 м). Довжина останньої ділянки – близько 2,60 м, ширина – приблизно 0,80 м. Загальна довжина грабіжницького ходу – 3,80 м (рис. 122: 1).

У чорноземно-супіщаному, зі включеннями материкового піску, заповненні, зокрема, на другій, більш заглибленій в материк ділянці ходу, виявлені п'яtkова кістка *дорослої людини*, віком до 30 років, досить численні кістки домашніх тварин (кінь – доросла особина, вівця – напівдоросла особина). Найбільше скупчення кісток знаходилося на ділянці довжиною 0,80 м від входу у поховальну камеру.

Над похованням в насипу на глибині 0,45 м, виявлена ніжка амфори, безумовно, пов'язана саме з цим захороненням (рис. 122: 3).

Грабіжницький хід II виявлений посеред котловану господарської споруди рубежу XIX–XX ст., за 3,7 м на північний захід – північ (кут 339°) від УЦ (рис. 119: *граб. хід II*; 122: 1). Його перекоп був відзначений над дромосом поховання. Це – овальних обрисів просіла яма з мішаним ґрунтом, розміром 1,25 × 1,40 м, сліди якої зникали із заглибленням до заповнення дромосу, з рівня 1,85 м від «0». В цьому перекопі виявлені: зігнута бронзова та уламок залізної шпильок, фрагмент рамки пряжки із заліза, що належали до складу поховального інвентарю могили скіфської епохи.

У цілому, з грабіжницьких ходів, поховання 1 з рештками тварини і перекопу

біля нього, із заповнення дромосу і камери, походили більше двох десятків кісток *жінки*, віком 26-29 років, та дорослої людини, можливо, *чоловіка*, віком близько 30 років.

У похованні не виявлено предметів супровідного інвентаря, але кілька знахідок із верхньої частини заповнення ями та грабіжницьких лазів дозволяють віднести комплекс до старожитностей скіфського часу. Це, зокрема, *уламок* видовжено-овальної в перетині ручки гончарної *амфори*, зі світлої глини оранжево-теракотового кольору, овальної у перетині. Тісто щільне, з дрібними включеннями блискіток слюди і піриту (рис. 122: 1; вкл. X: 1: 1). До цієї ж посудини, напевне, відноситься й *фрагмент* ніжки *амфори* (рис. 122: 3; вкл. X: 1: 2). Наляжать ці уламки тарній посудині з високою реберчастою ніжкою та виямкою на підшві, основа зрізу якої має незначний нахил до зовнішнього боку та оперізнана позначеним профільованим утором, обмеженим прокресленою лінією. Центр виробництва подібних амфор знаходився на фракійському узбережжі чи на островах Північної Егеїди. Продукція його визначається як амфори «кола Фасосу». Датуються подібні зразки амфорної тари здебільшого третьою – останньою чвертями V ст. до н.е. (Монахов 1999, с. 129-144). Старший науковий співробітник Кримської філії ІА НАН України, кандидат історичних наук О.Є. Пуздrowsький визначив уламок ніжки як частину амфори «кола Фасосу» IV.

Серед знахідок з металу вирізняється *частина* бронзової *шпильки* із розклепаною та загнутою в півоборота невеликою голівкою, що внаслідок втрат перетворилася на два різкоподібні виступи (рис. 124: 4; вкл. X: 1: 5). Стрижень рівномірно круглий у перетині, без прикрас, на кінці загострений розклепуванням. Шпилька зігнута в давнину у вигляді нерівномірної дуги, на кшталт спинки

лучкової фібули. Розміри зігнутої прикраси: $2,8 \times 6,0$ см. Реконструйована висота шпильки – 9,2 см; діаметр дроту – 0,3-0,4 см; розміри голівки – $0,4 \times 0,5 \times 0,3$ см.

Територія поширення подібних шпильок охоплює лісостепові старожитності скіфської епохи як на Правобережжі, так і Лівобережжі Дніпра. Її тип може бути визначений як шпилька з невеликою петлеподібною голівкою (Андриєнко 1996, с. 353). Датуються подібні прикраси V–IV і до початку III ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорьий 1989, с. 134). Відомі досить схожі зразки шпильок і на Більському городищі, проте, з менш розкляпанними загнутими завершеннями голівки (Шрамко 1987, с. 44, 46, рис. 12: 11; 14: 6).

Із заліза виготовлений уламок стрижня шпильки (рис. 122: 5; вкл. X: 1: 3), круглого у перетині, на кінці загостреного. Розміри уламка – $3,00 \times 0,45$ см. На стрижні є чіткі відбитки шкіри та кількох волокон текстилю рослинного походження. До предметів з чорного металу належить і фрагмент кільця рамки залізної пряжки (рис. 122: 6; вкл. X: 1: 4), вірогідно від вузди, діаметром близько 4,0-4,5 см. Стрижень дротовий, круглий у перетині, обламаний. Розміри уламка: $0,7 \times 2,1$ см; діаметр дроту – 0,4 см. На фрагменті наявні чіткі накіпелі відбитки добре вичиненої шкіри від ременю, окремі сліди волокон текстилю невизначеного походження. Рамка має відповідники серед залізних округлих пряжок з грибо- та Г-подібними виступами – типів 1.1.2 – 1.1.3, за О.Д. Могиловим (Могилов 2008, с. 62, рис. 121: 6-12), що мали розповсюдження з другої половини V до кінця IV ст. до н. е.

Таким чином, досліджене поховання було пограбоване, принаймні, два рази. Перше з пограбувань, вірогідно, ранішнє, здійснене через боковийхідлаз. Під час цього пограбування на по-

верхню винесені як останки похованого, так і основні предмети інвентаря. За характером влаштування ходу I, його перетином, спрямуванням підкопу, діяльність грабіжників, котрі спорудили цей хід, припадає на XVII ст. (Супруненко 2007б, с. 85, 122). Друге, пізнє пограбування, здійснене зверху (вірогідно, з ним пов'язаний щільний ґрунт заповнення у межах першої конструкції захоронення та перекоп над дромосом, про що йшлося вище). Такі перекопи у більшості курганів мікрорегіону співпадають з поширенням на Кременчуччині скарбошукацтва у 1920-х рр. (Чиркова 1998, с. 121; Супруненко 2008, с. 36). Матеріальними свідченнями цього новітнього пограбування виступають уламки амфори, шпильок і пряжки, виявлені в перекопах верхньої частини насипу.

Залишені після пограбувань нечисленні знахідки дозволяють датувати поховання другою половиною V ст. до н. е. Цей об'єкт є місцем захоронення представника скіфського населення, яке просунулося на північ, до Дніпровської Лівобережної тераси та Правобережних лісостепів зі степової частини Північного Причорномор'я (Скорьий 2003, с. 89, рис. 32).

Поховання 4 (пізньонеолітичне, впускне до насипу I) досліджене у південно-східному секторі кургану, за 5,50 м на південний схід (кут 126°) від УЦ, з рівня 0,65 м (рис. 119: п.4; 130). Здійснене у прямокутній ямі, спорудженій до глибини залягання похованого ґрунту під масивом насипу I, зорієнтованій за віссю північний схід – південний захід (рис. 139-140).

Стінки ями прямовисні, її розміри по дну та на рівні виявлення – $1,04 \times 1,70$ м, дно рівне, заглиблене до 0,85 м від УЦ, площа – $1,7$ м². У заповненні простежувалися сліди дернин, зотлілого дерева. Поховання в кількох місцях

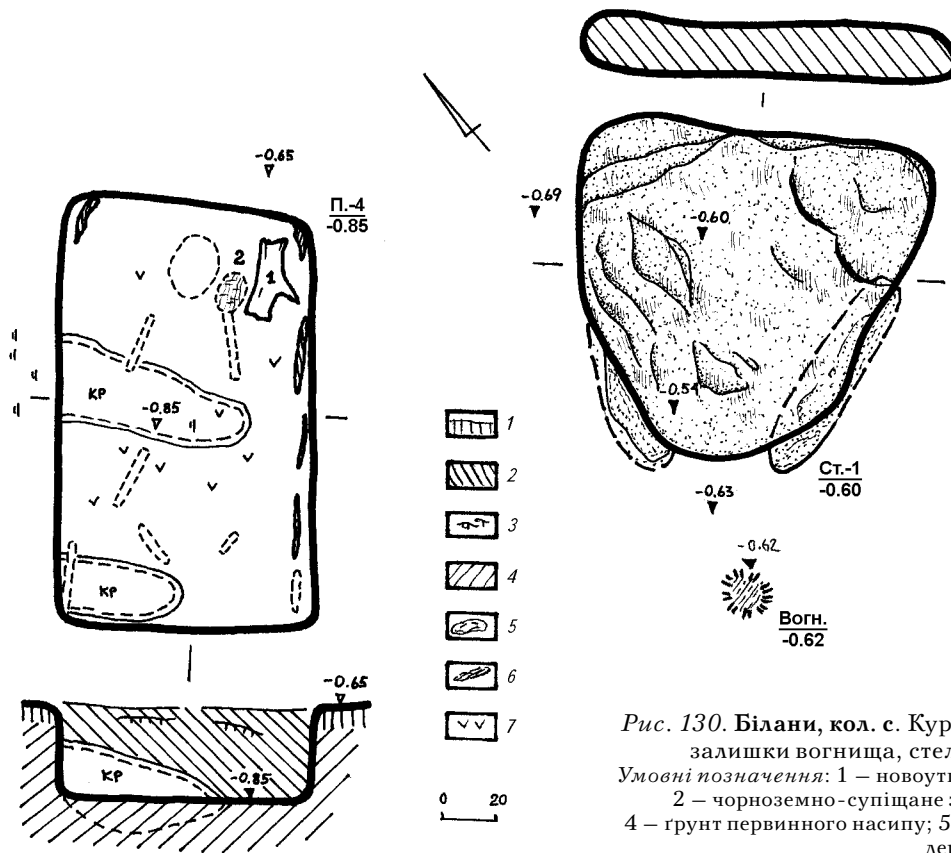

Рис. 130. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 4, залишки вогнища, стела 1. План та перетини. Умовні позначення: 1 – новоутворений похований ґрунт; 2 – чорноземно-супіщане заповнення; 3 – дернини; 4 – ґрунт первинного насипу; 5 – кротовини; 6 – рештки дерева; 7 – органічний тлін.

перерізували кротовини, котрі частково знищили погано збережений кістяк похованого.

В ямі, за довгою її віссю, на спині, головою на північний схід було покладено похованого, – дитину у віці до 8-11 років (рис. 130). Кістки всіх відділів скелету майже повністю струхли. Поза встановлюється як випростана на спині, реконструйоване розміщення кінцівок – руки вздовж тулуба, ноги зібгані й розпалися ромбом з попередньо піднятого колінами догори положення.

Вздовж південно-східної та північно-західної стінок ями простежувалися рештки деревного тліну від жердин, можливо, – залишків нош. Зліва від черепа виявлений розвал дерев'яної посудини, збереженої у вигляді плями тліну, розміром 12 × 14 см, а також лопатка бика свійського (рис. 130: 1-2). Під кіст-

ками простежені сліди сірого тліну від решток підстилки (кори-?).

Поховання належить до числа комплексів, передуючих часу складання ямної культурно-історичної спільноти за фіналу енеолітичної епохи. Наявність решток нош, положення та орієнтація похованого, знахідки зближують його з групою так званих *баратівських* старожитностей пізнього етапу розвитку нижньомихайлівської культури (Телегін 1971, с. 9-15; 1987, с. 17-28).

До цього припущення схиляє й знахідка поряд двох об'єктів. Це, по-перше, рештки невеликого *вогнища*, розташованого за 1,30 м на південний схід від південного кута могили. Виявлене воно на глибині 0,62 м від УЦ, край поли первісного насипу, на рівні впуску поховання. Розміри плями прокалу й вуглин овалного в плані вогнища – 0,20 × 0,22 м.

Рис. 131. Білани, кол. с. Курган № 1.
Поховання 2 і 8. З півдня, в процесі розчистки.

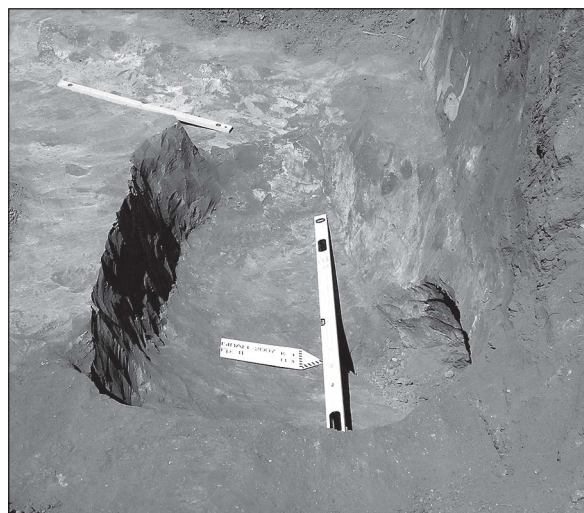

Рис. 132. Білани, кол. с. Курган № 1.
Поховання 3. Грабіжницький хід I. Зі сходу.

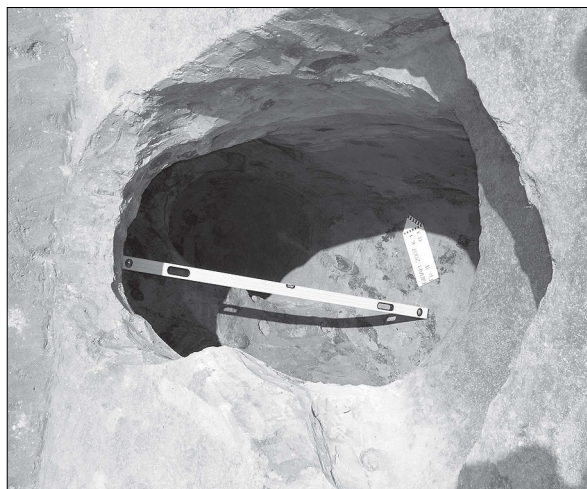

Рис. 133. Білани, кол. с. Курган № 1.
Поховання 3. Частина дромосу і вхід до поховальної камери. З південного заходу.

Рис. 134. Білани, кол. с. Курган № 1.
Стела 1 під час виявлення.
Зліва – пляма заповнення поховання 4. З півдня.

Рис. 135. Білани, кол. с. Курган № 1.
Стела 1. Сірий граніт.

Рис. 136. Білани, кол. с. Курган № 1.
Поховання 6. Заповнення входу. Із заходу.

Знахідки в ньому та поблизу – відсутні (рис. 130).

Поруч, північніше, розміщувалася архаїчна сірогранітна стела, встановлена на полі насипу I з рівня 0,63-0,69 м від УЦ. Стела лежала заваленою на бік. Під стелою виявлені дві розкришені видовжені брили граніту, розміром 18 × 20 × 80 і 16 × 19 × 75 см, що забезпечували щільність встановлення у ґрунті примітивної скульптури (рис. 134).

Стела має архаїчну підтрикутну антропоморфну форму, з чітко виділеним контуром голови. Природний скол граніту умовно підкреслював своєрідний виступ грудей (рис. 130; 135).

Скульптура виготовлена з плити, взятої з відслонень сірого граніту, поклада якого відомі за 7-9 км, на узбережжі Дніпра. Поверхня та її краї злегка оброблені шляхом акуратного сколювання. Розміри стели – 1,42 × 1,48 м. Плита доволі пласка, товщиною 0,16-0,21 м. Вага – понад 80 кг (рис. 130).

Типологічно, стела, за Є.Ю. Новицьким, належить до IV типу зразків стародавньої монументальної кам'яної скульптури степових племен доби раннього металу, його різновиду IV А або «трикутні, зі злегка округлим низом кам'яного блоку» (Новицький 1990, с. 24, табл. I).

Стела позначала місце розташування поховання № 4. Вона, разом із вогнищем, складала єдиний комплекс, що з'явився, вважаємо, задовго до появи споруд, пов'язаних з пізньоямним похованням 7 (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 83-85).

Поховання 5 (зрубне, основне для насипу V) влаштоване край східної поли насипу IV, з рівня стародавньої денної поверхні, за 13,9 м на північний схід (кут 58°) від УЦ (рис. 119: н.5; 137). Здійснене у прямокутній ямі, зорієнтованій майже по лінії північ-південь, і доведеної до передматерика. Її південна частина, прак-

тично наполовину, виявилася зруйнованою новітньою сміттєвою ямою.

Максимальна збережена довжина поховальної ями (східна стінка) – 1,32 м, ширина – 1,20 м (площа – близько 1,6 м²). Рівень виявлення – 1,00 м, глибина – 1,20 м від УЦ. Заповнення супіщане гумусоване, змішане з дернинами (рис. 141).

Посеред ями, за довгою її віссю, головою на північ, із невеликим відхиленням до заходу, знаходилися рештки скелету похованого – чоловіка, у віці 35-40 років, зростом 162,0 см. Положення кісток скелету вказувало на зібгану позицію, на лівому боці, з легко нахиленою вниз головою, зі зведеними одна до одної та піднятими до обличчя руками (кисть лівої утримує праву). Позиція погано збережених ніг реконструюється як скорчена (рис. 137).

Під кістками помічені темно-коричневі сліди підстилки рослинного походження, а також – незначні залишки крейди, вуглина. Біля черепа відзначені крупинки темно-червоно-коричневої вохри, що не є винятковою знахідкою для зрубних поховань мікрорегіону і неодноразово траплялися в захороненнях округи, наприклад, похованнях 2 і 3 кургану № 11 групи I в ур. Мала Кормилиця на місці кол. с. Підустів (Супруненко, Шерстюк 2008б зв., арк. 58-59, рис. 138: 2; 2010, рис. 2: 5).

Поховання належить представнику зрубного населення доби пізнього бронзового віку.

Поховання 6 (катакомбне, впускне у насип IV) досліджене у північній частині кургану, за 5,6 м на північ (кут 1°) від УЦ (рис. 119: н.6; 138). Виявлене за підовальним просівом камери, з рівня 0,80 м, та круглою плямою материкового світлопіщаного викиду, вміщеного до вхідної ями з північно-західної поли насипу.

Поховальна споруда (загальна площа – 3,5 м²) складалася зі вхідного колодязя,

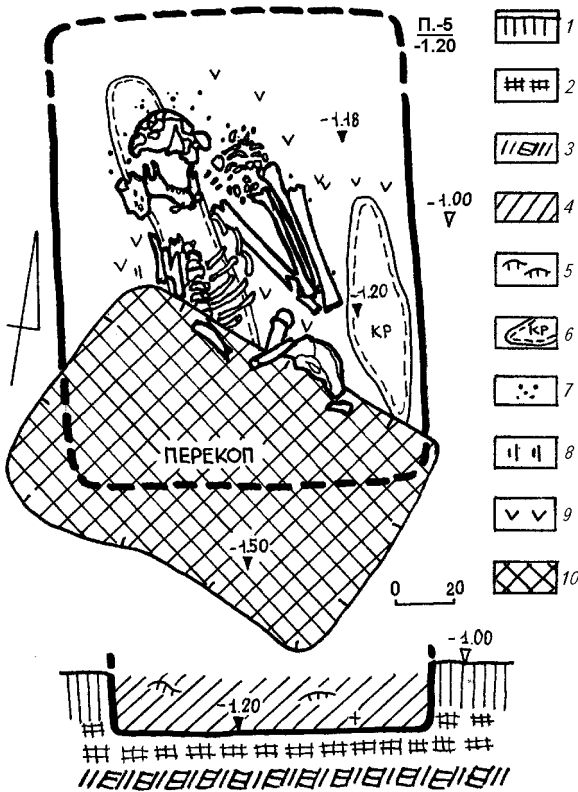

Рис. 137. Білани, кол. с. Курган № 1.
Поховання 5. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт;
2 – передматерик; 3 – материк; 4 – чорноземно-супіщане заповнення; 5 – дернини; 6 – кротовини;
7 – вохра; 8 – вуглини; 9 – сліди підстилки;
10 – перекоп XX ст.

невеликого вузького дромосу та поховальної камери, була спрямована віссю симетрії в напрямку з північного заходу на південний схід, відповідно, камера, орієнтувалася впоперек – з північного сходу на південний захід.

Вхідна яма мала конічну, легко розширену донизу, форму, з діаметром на рівні виявлення – 0,88 × 0,91 м, а по материковому дну, розташованому на глибині 2,00 м від УЦ, – 0,96 м. Короткий дромос невисоким проходом (до 0,70 м) сполучав вхід з поховальною камерою з північно-західного боку. Розпочинався він ще з центральної частини дна колодязя у вигляді згладженої заглибини в 5 см, а обривався стінкою сходинки до

катакомби. Його розміри – 0,50 × 0,58 м. Заповнення вхідного колодязя складалося з суглинистого материкового піску (рис. 136), в середній і нижній частинах – дещо змішаного з поверхневим чорно-коричневим супіском, заповнення дромосу – майже з материкового піску викиду. У дромосі слідів перегородки або заслону не відзначено. Ймовірно, що вхід був заповнений ґрунтом викиду (рис. 142-143).

Поховальна камера мала форму видозміненого («стягнутого») овалу – так звана бобоподібна форма, за рахунок невеликого звуження на протилежній від входу стінці. Її материкове дно майже рівне, з невеликим пониженням на 5 см у південно-західний бік. Глибина катакомби – 2,30-2,35 м від УЦ, тобто, на 0,25-0,30 см глибше від сходинки дромосу. Стінки камери незначно скруглювалися до дна. Розміри камери по дну становили – 1,14 × 2,34 м. Склепіння провалилося у давнину, від чого до камери потрапили зсуви материкового піску, просочувалися талі води. З часом верхня частина заповнення провалу частково була перерізана і перемішана до рівня 2,15 м зі східного боку спорудженням зернової ями новітнього часу, перетвореної пізніше у сміттєву, яка все ж не зачепила поховання (рис. 138; 144).

Посеред камери, в анатомічному порядку, знаходився скелет літнього чоловіка, у віці 50-55 років, зростом 181,0 см, з комплексом вікових морфологічних змін, характерних для вершника, викладеного на рештки підстилки у випростаному на спині положенні, головою на схід – північний схід, з розворотом лицевого відділу черепа на південь. Руки викладені випростано вздовж тулуба. Ноги – випростані, права – незначно зігнута в коліні. Стопи – права у природно випростаному положенні, ліва – підігнута через упирання в стінку камери (вкл. X: 2).

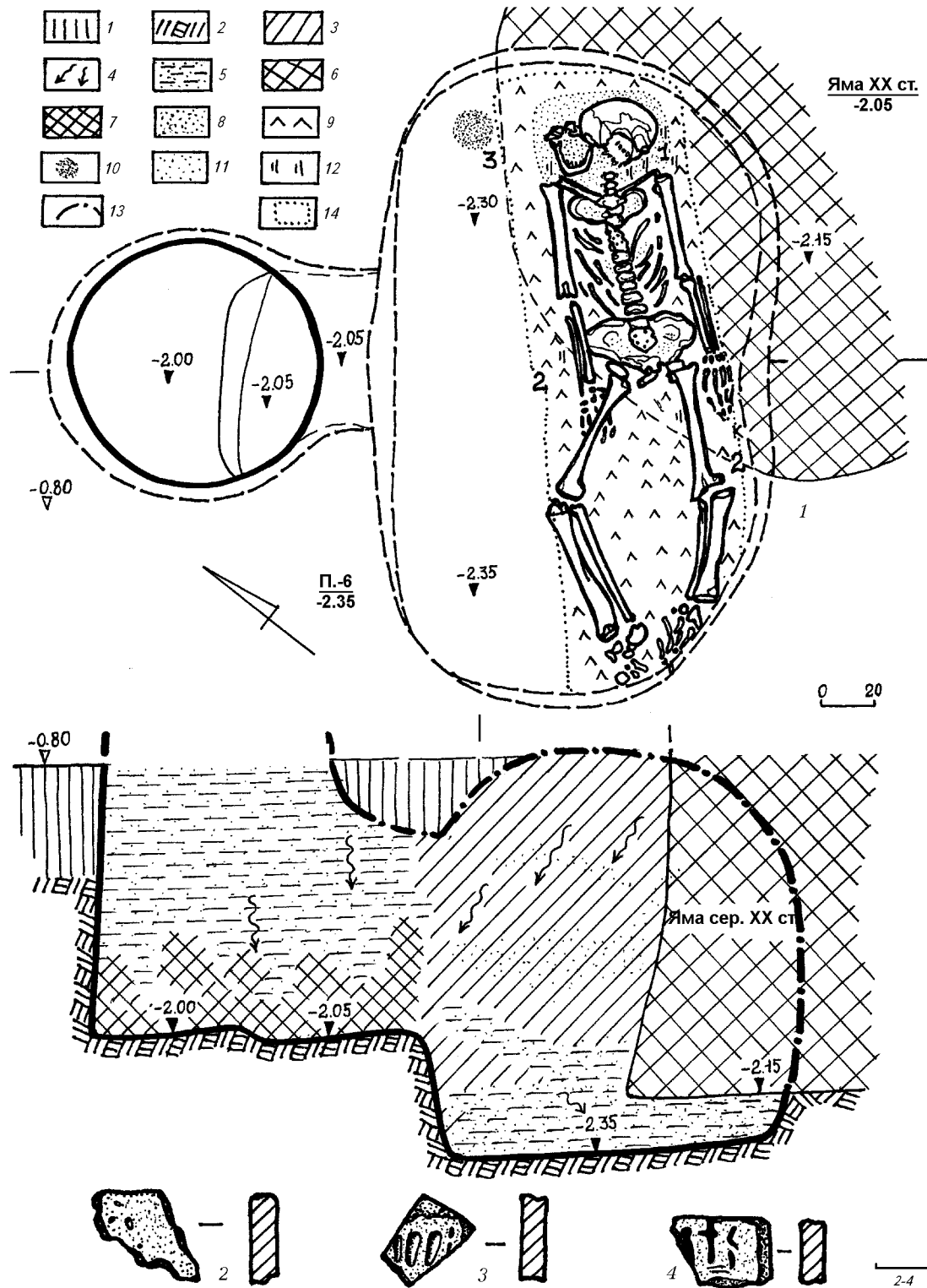

Рис. 138. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 6. План і перетин (I). Уламки ліпного посуду (2-4).

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – чорноземно-супіщане заповнення; 4 – затьоки; 5 – суглинистий супісок; 6, 7 – перекопи; 8 – пісок; 9 – текстильний тілін; 10 – скупчення вохри; 11 – посипка вохрою; 12 – вуглини; 13 – реконструйовані обсяги та профілі; 14 – межі підстилки.

Рис. 139. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 4. Пляма заповнення. З півночі.

Рис. 140. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 4. Яма у процесі розчистки. З південного заходу.

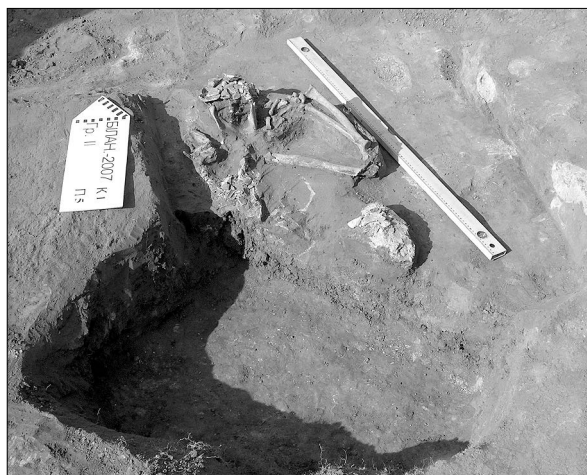

Рис. 141. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 5. З півдня.

Рис. 142. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 6. Вхідний колодязь. З півночі.

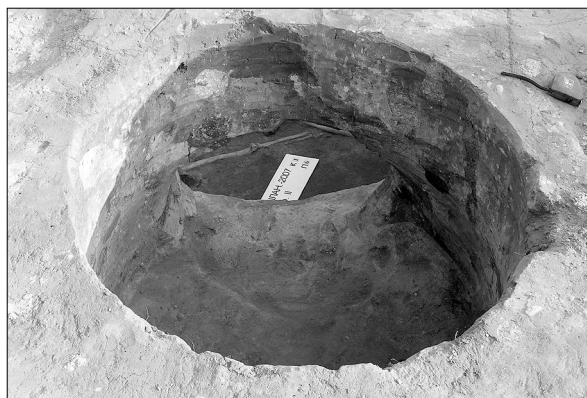

Рис. 143. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 6. Вхідний колодязь та уступ дромосу. З північного заходу.

Рис. 144. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 6. Поховальна камера. З північного заходу.

Похований був викладений на текстильну підстилку – доволі чітко простежений за тліном прямокутний шматок тканини, що за довжиною займав усю протяжність катакомби, а за шириною – досягав 0,66 м. Від неї збереглися сліди у вигляді характерного тліну. Під черепом та біля плечей похованого знаходилася майже суцільна пляма темно-червоної вохри підпрямокутної форми, можливо, – рештки подушки, всипаної мінеральною фарбою. На підстилці та навколо скелету траплялися вуглинки від горіння стебел трав, їх більш інтенсивне скупчення відзначене біля лицевого відділу черепа. Справа в оголів'ї простежена кругла інтенсивна пляма червоної вохри, діаметром 14 см. Біля кисті правої руки – скупчення шкіряного тліну, можливо, від підв'язаного до руки мішечка (рис. 138; 144).

Знахідок у заповненні, крім трьох дрібних уламків ліпної кераміки, та решток супровідного інвентаря не виявлено. Черепки належать двом уламкам (прямого невисокого *вінця* і *стінки*) невеликого ліпного *горщика*, що мав прямий зріз і ряд фактично пролощених комоподібних відбитків штампуги на плічку. Поверхня посудинки добре заглажена до лискування, палево-коричневого кольору, зі слідами вигорілої черепашки та дрібного піску в щільному тісті сірого кольору (рис. 138: 2-3). Інший фрагмент стінки тонкостінного, добре заглаженого ліпного *горщика*, з поверхнею світло-палевого кольору, мав неглибокий відбиток Ш-подібного штампуги на зовнішній поверхні (рис. 138: 4).

Комплекс поховання належить до старожитностей інгульської культури *катакомбної* культурно-історичної спільноти епохи раннього бронзового віку.

Поховання 7 (*пізньоямне*, основне для насипу III) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 7,40 м на півден-

ний схід (кут 136°) від УЦ (рис. 119: *n.7; 145: 1*). Здійснене у прямокутній ямі з трохи скругленими кутами та великими заплічками, зорієнтованій за довшою віссю зі сходу – північного сходу на захід – південний захід, простеженої з рівня 1,00 м у центрі – за мішано-чорноземною плямою, а по краях заплічок – за інтенсивними білими залишками рослинного тліну підстилки на поверхні знятого дерну (вкл. X: 6).

Заплічки ями влаштовані на південному краю розпилого насипу II та поверхні пагорбу поряд, з метою отримання необхідного ґрунту для спорудження чергового насипу кургану (насип III). Земляні роботи у давнину здійснювалися за вологої погоди. Заплічки мали вигляд підпрямокутної, за формою, вибірки дерну – заглибини в 0,25-0,30 м від рівня стародавньої поверхні, що займала площу 4,00 × 3,60 м (14,4 м²). Тобто, для їх спорудження довелося виїняти 3,6 м³ ґрунту. Широтні краї цієї вибірки у процесі земляних робіт виявилися забитими супіском, вистеленим разом із прилеглими ділянками листям і пагонами болотяної рослини, котра у значній кількості росла (і росте на сьогодні) у заплаві р. Рудьки, на наш погляд, стеблами і листям рогозу (це добре було помітно за відбитками широких листків). Вистелена площа (рослини вкладалися у меридіональному, а поверх – у широтному напрямках) у формі овалу становила 4,1 × 5,3 м і вкривалася шаром стебел та листя рослин у кілька сантиметрів, особливо, в наближеній до центру частині, на рівнях 1,20-1,30 м від УЦ. Рештки такого «перекриття» розміщувалися на заплічках і в заваленому нависаючому стані потрапили до заповнення поховальної ями (рис. 147-148; вкл. X: 3-6).

Яма мала значно менші розміри, підпрямокутну форму зі скругленими кутами, була зорієнтована у близькому до широтного напрямку. Її розміри стано-

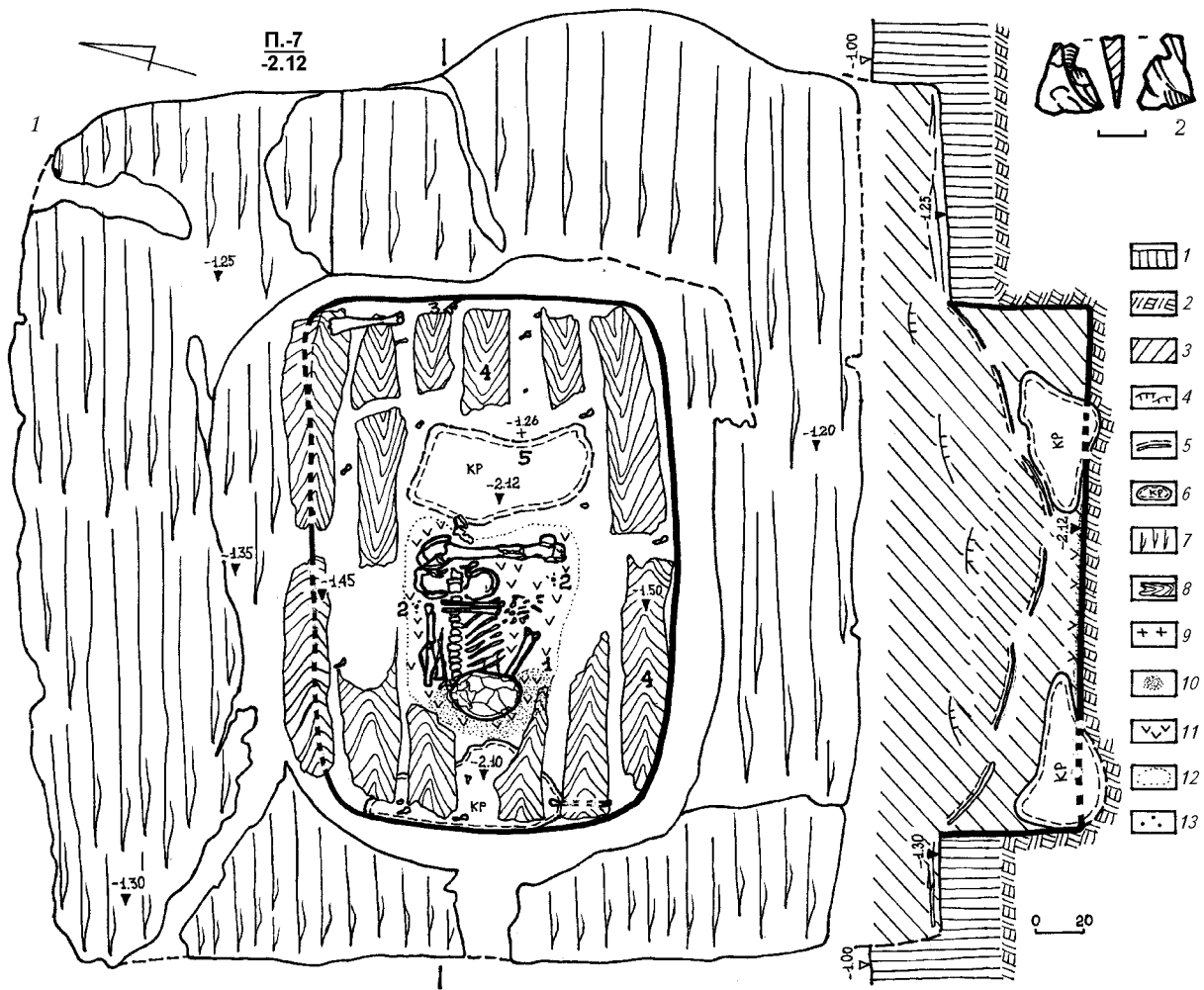

Рис. 145. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7. План і перетин (1). Знаряддя з кременю (2).
 1 – рештки подушки; 2 – крупинки вохра; 3 – кістка віслюка; 4 – плахи накатника; 5 – виріб з кременю.
 Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – чорноземно-супіщане заповнення; 4 – дернина;
 5 – деревний та рослинний тлін у перетині; 6 – кротовини; 7 – рештки рослинності; 8 – дерево;
 9 – кремень; 10 – вохра; 11 – органічний тлін підстилки; 12 – межі підстилки; 13 – крупинки крейди.

вили $1,5 \times 2,1$ м (площа – 3 м^2), глибина – $2,12$ м від УЦ, або $1,10$ м від рівня стародавнього похованого горизонту. Масив ґрунту, вийнятого під час спорудження ями, складав ще $3,5 \text{ м}^3$. Яма була заглиблена у материковий пісок (рис. 145).

Заповнення ями – однорідне супіщано-чорноземне, містило рештки просілого повздовжнього дерев'яного накатника, вкритого стеблами рослин і дернинами, в основі у центрі – сліди зотлілої підстил-

ки, а майже посередині – перебивалася норою.

Накатник, що простежувався за рештками зотлілих неошкурених колод і колотих горбилів, шириною $0,14-0,22$ м, складався з 6 плах, викладених на краї заплічок вздовж довгої вісі поховальної ями. Стінки ями були майже прямовисними. Розміри ями по дну – $1,42 \times 2,22$ м, дно рівне.

Посеред ями, ближче до західної стінки, за довгою її віссю, на спині, з

розворотом на правий бік, головою на захід – південний захід було викладено похованого, – чоловіка, у віці 45-50 років. Голова його була незначно нахилена до грудей. Випростана і трохи зігнута в лікті права рука в кістках майже не збереглася, ліва – простежена зігнутою під прямим кутом і покладеною на тулуб. Ноги були зігнуті чітко під прямим кутом, принаймні, одна – ліва. Кістки правої – винесені землеріями, а їх уламки трапилися у норі біля східної стінки ями (рис. 145: 1; 149).

Під кістками простежений інтенсивний сірий тлін решток органічної підстилки (сконцентрований на місці розміщення похованого – $0,75 \times 0,80$ м). У головах, у формі подушки ($0,2 \times 0,5$ м), цей тлін мав товщину 2-3 см. «Подушка» зберігала сліди фарбування або посипки вохрою темно-червоного кольору, нею ж злегка було всипане й тіло похованого. Серед кісток також траплялися невеликі крупинки яскраво-червоної вохри (рис. 145: 1).

Знахідки з поховання невиразні – кілька дрібних уламків ліпного посуду у заповненні, від 4-х горщиків, знаряддя з кременю – в центрі на дні ями, а також кістка копита віслюка – під східною стінкою (рис. 145: 1-2).

Серед знахідок із заповнення могили – два дрібні уламки стінок ліпного горщика з добре заглаженою після горизонтального гребінцевого вирівнювання поверхнею, ще два фрагменти стінки і плічка ліпного великого горщика з добре заглаженою зовнішньою поверхнею сірого кольору, слідами горизонтального та навскісного вирівнювання, а також два дрібних уламки ліпного посуду (рис. 152).

У заповненні поховальної ями виявлене знаряддя на сколі сірого напівпрозорого кременю – різак, зі слідами давніх подряпин (рис. 145: 2), розміром $1,4 \times 1,5 \times 0,2-0,5$ см.

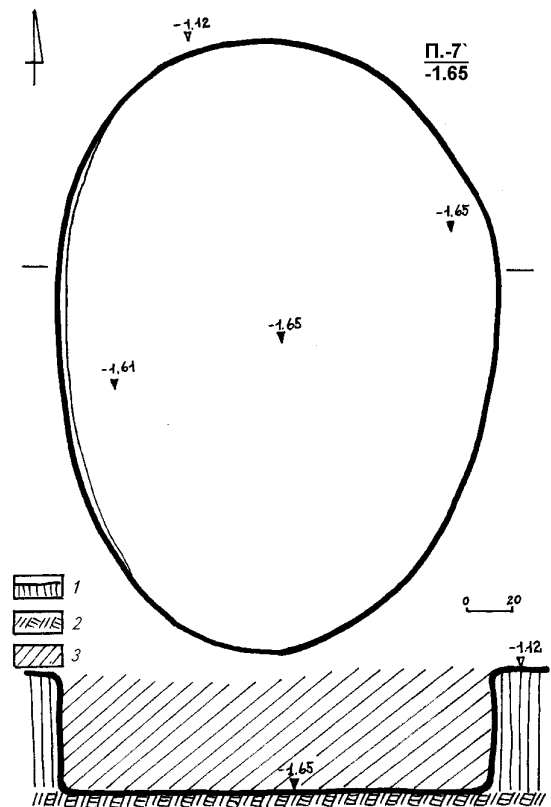

Рис. 146. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7, котлован 7'. План і перетин. Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – чорноземно-супіщане заповнення.

Зі влаштуванням поховання 7 край південної поли насипу II, на наш погляд, пов'язані кілька обрядових дій.

1. Повалення стели на схилі насипу II, поряд із похованням 4, здійснене в ході будівництва чергового насипу.

2. Спорудження за 2,2 м на захід від поховальної ями котловану, що отримав під час досліджень умовну назву «поховання 7'» (рис. 119: п.7').

Котлован влаштований край південно-західної поли насипу II з рівня похованого ґрунту, за 3,7 м на південний схід (кут 135°) від УЦ. Виявлений за плямою сіро-чорного однорідного супіщаного заповнення у масиві материка. Мав чітку овальну форму, орієнтувався довгою віссю у меридіональному напрямку. Його

Рис. 147. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7. Розчистка заплічок. З північного сходу.

Рис. 148. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7. Заплічки. Зі сходу.

Рис. 149. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7. Фрагмент. З південного сходу.

Рис. 150. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7, котлован 7'. З півночі. На задньому плані – рівчак.

Рис. 151. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7, котлован 7'. З півночі.

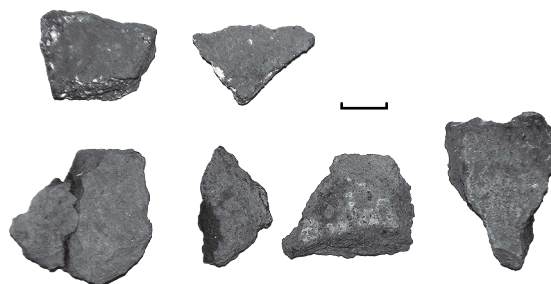

Рис. 152. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7. Уламки ліпного посуду.

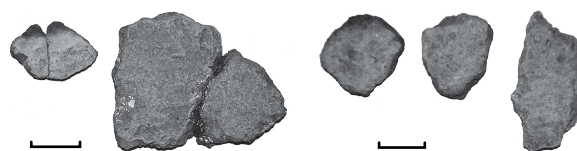

Рис. 153, 154. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 7. Рів та прохід рову. Уламки ліпного посуду.

стілки рівні і прямовисні, дно також рівне. У заповненні ніяких знахідок не виявлено. Розміри котловану – $1,8 \times 2,7$ м ($4,5$ м²), глибина від рівня УЦ – $1,65$ м або $0,65$ м з рівня стародавньої поверхні. Спорудження котловану вимагало виймання $2,5$ м³ ґрунту (рис. 146; 150-151; вкл. X: 7).

3. *Оточення поховального комплексу і насипу існуючого кургану II на площі близько 100 м² підквадратним у плані, за обрисами, рівчаком, з проходом із заходу.* Охоплена таким рівчаком ділянка мала розміри $9,7 \times 10,0$ м, ширина проходу на вільній від рову ділянці становив $3,2$ м. На місці проходу, на давньому горизонті, виявлено кілька дрібних ліпних черепків (рис. 154).

Рівчак був відкопаний з рівня поховального ґрунту ($0,85$ - $1,0$ м) до його основи, на глибину $0,95$ - $1,30$ м, у надсхиловій поверхні мису, що мала незначний перепад висоти в $0,3$ - $0,4$ м. Південна частина рову збереглася краще, була трохи більше заглибленою в материк, відзначалася чорноземно-супіщаним, намитим талими і дощовими водами, затічним заповненням; північна – погано, ледь помітною серед похованого ґрунту канавкою з пологіми стінками, звуженими до дна, забитою дещо світлішим вмістом. Ширина рівчака – від $0,7$ - $0,9$ до $1,0$ м на рівні виявлення, по дну – $0,2$ - $0,3$ м, глибина – $0,95$ - $1,30$ м від УЦ, або $0,1$ - $0,2$ – $0,5$ м від рівня похованого чорнозему. Форма рівчака – звужена донизу трапецієподібна (рис. 119). Звернений до півночі край рову з боку проходу мав прямокутне завершення (рис. 150; вкл. XI: 2). Загальний обсяг земляних робіт по рову становив більше $8,0$ м³.

У східній частині рову, в нижній частині його заповнення, виявлені два невеликих уламки ліпного горщика, у південній – кілька вуглин та потрощених кісток тварини (рис. 153).

4. Завершальним етапом поховальної церемонії стало спорудження насипу III

кургану з супіщано-чорноземних дернин, що отримав діаметр близько 16 м і висоту, встановлену за профілями центральної бровки (рис. 119: III), – до $1,0$ м. Насип III у процесі розповзання і підсипок перекрив рівчак, остаточно схоронивши рештки поховального комплексу 7.

Поховання належить до числа різних комплексів розвинутого етапу існування ямної культурно-історичної спільноти, котрий з'явився у кургані за пізньоямного часу. Цей комплекс сповна можна розглядати як свідчення цілком сформованого обряду вшанування представників родоплемінної аристократичної верхівки в ямному суспільстві (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 88-92).

Поховання 8 (катакомбне, впускне у насип III) відкрите у південно-західному секторі насипу, за $5,40$ м на південний захід (кут 187°) від УЦ (рис. 119: п.8; 121: I). Виявлене під перекопом новітньої господарської ями, з рівня $1,15$ м, а також за круглою інтенсивною плямою материкового світло-піщаного викиду, вміщеного до основи входу.

Поховальна споруда (загальна площа – $3,5$ м²) мала вигляд округлого у плані вхідного колодязя з напівкруглою сходиною-уступом, та камери, і була спрямована віссю симетрії зі сходу на захід, камера – зорієнтована у меридіональному напрямку.

Вхідна яма - колодязь, – круглої по верху форми, без помітного розширення донизу, з розмірами на рівні виявлення – $1,05 \times 1,22$ м, простежена до глибини $1,55$ м від УЦ. Сполучалася з камерою з північного заходу. З півночі – північного заходу до входу примикав напівкруглий уступ сходинок, діаметром $0,7$ м, що простежувався на рівні $1,15$ м від УЦ. Заповнення колодязя складалося з суглинного материкового піску, слідів перегородки або заслону не відзначено.

Між входом та поховальною камерою був влаштований невеликий уступ сходинки, з відносною висотою 0,10 м (рис. 121: 1).

Поховальна камера мала овальну форму. Її материкове дно було дещо нерівним, із перепадом на 5 см до середини. Максимальна глибина катакомби – 1,70 м від УЦ. Розміри камери по дну становили 1,18 × 1,92 м. Заповнення – супіщано-материкове мішане, із залишками чорного супіску з провалу склепіння (рис. 121: 1).

Посеред камери в анатомічному порядку лежав скелет дорослого чоловіка, у віці 30-35 років, зростом 183,0 см. Він був викладений на спині, головою на південь, з розворотом лицевого відділу черепа на схід. Руки зігнуті в ліктях, зведені кистями до підборіддя; ноги складені одна на одну і завалені вліво (рис. 128; 131).

Похований був викладений на підстилці органічного походження, яка простежувалася досить інтенсивними плямами по всій площині розміщення кісток і поза їх межами, мала підпрямокутну форму шматка циновки або грубої тканини. Підстилка лежала на «щедро» всипаному крейдою заглибленому дні камери. В головах простежені рештки тліну трави, можливо, – від подушки, під черепом – пляма попелу, перед лицевим відділом – вуглина. На скроневих кістках черепа відзначені кілька цяточок червоної вохри, а її підтрикутний шматочок лежав зліва від тазу похованого. Речові знахідки в похованні відсутні (рис. 121: 1).

Комплекс належав до кола старожитностей катакомбної культурно-історичної спільноти, можливо, інгульської катакомбної культури з певними рисами ямного обряду епохи бронзового віку. Східну стінку камери частково перетинав вхід до катакомбного поховання 2.

Поховання 9 (енеолітичне, основне для насипу I) виявлене у південно-східному

секторі кургану, за 5,1 м на схід – південний схід (кут 94°) від УЦ (рис. 119: п.9; 155). Здійснене в овальній, дещо видовженій ямі, зорієнтованій за лінією захід-схід, що простежена з рівня 1,00 м. Її заповнення: вгорі позначене лінзою просіву темно-супіщаного злежаного ґрунту первинного насипу, з дернинами та органічними рештками, тліном гілок і жердин від перекриття, підстелених травою, зверху вкритих вуглинами і плямками попелу від перебування у вогні; нижче – містилося мішане супіщано-чорноземне заповнення, у передденні – інтенсивно сіро-чорного кольору. Західна частина ями пошкоджена горою байбака (вкл. XI: 5).

Перекриття повздожне, викладалося з гілок, підстелених рослинністю, жердин та кори, в т.ч. широких і довгих шматків, до 0,6-0,9 м у довжину і 0,2-0,3 м у ширину, містило на поверхні вуглини від вогнища і залишки розвалу ліпного горщика у заповненні східної частини ями, на глибині 1,48 м від УЦ (рис. 155).

Поховальна яма мала овальні обриси, її вирівняні стінки досить виразно розширювалися до дна. Розміри на рівні виявлення – 0,92 × 1,80 м, по рівному дну, розміщеному на глибині 2,02 м від УЦ, – 1,12 × 1,96 м (площа – близько 2 м²). Яма влаштована з рівня похованого ґрунту, з глибини 0,95-1,00 м від УЦ, мала відносну глибину – 1,02 м (рис. 155).

В ямі, майже за довгою віссю, на спині, головою на схід, підсунутою ближче до північної, довшої стінки (особливо ногами), була викладена похована – жінка, віком 35-40 років. Руки випростані вздовж тулуба, пальці на руках також випростані. Положення частково збережених ніг (гомілкові їх частини та кістки стоп винесені землеріями) реконструюється як скорчене, певно, завалене вправо від першопочаткової пози колінами догори.

Поруч із дорослою людиною до могили з південного боку була вміщена дитина, ві-

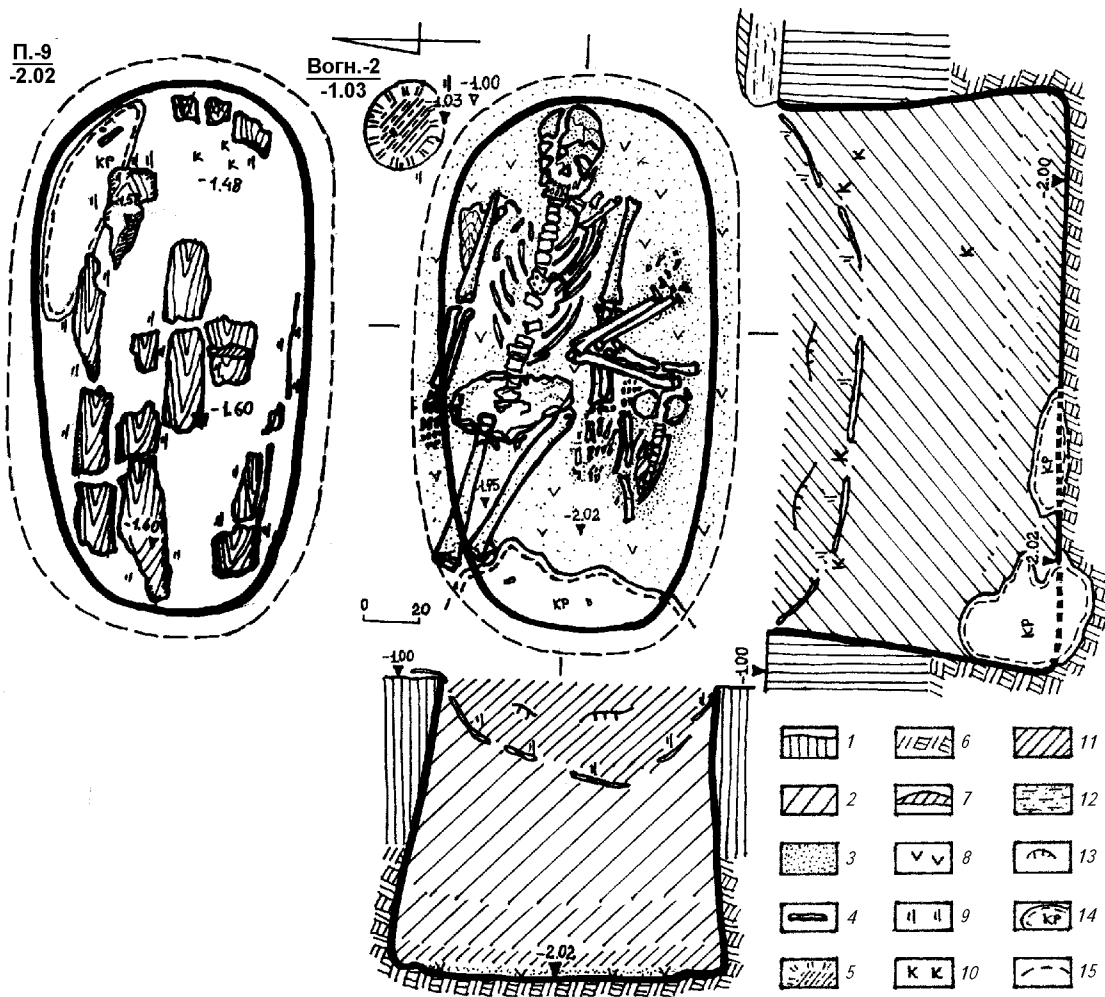

Рис. 155. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 9. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2, 11 – чорноземно-супіщане заповнення; 3 – пісок; 4 – рештки дерева і кори; 5 – вогнище; 6 – материк; 7 – викид; 8 – органічний тлін підстилки; 9 – вуглини; 10 – уламки кераміки; 12 – суглинистий пісок; 13 – дернини; 14 – кротовини; 15 – невидимі контури дна.

ком 6-8 років, головою (яка не збереглася) у протилежний, західний, бік. Дитина лежала на лівому боці, з піднятими до обличчя, зведеними в кистях руками, зі скорченими (під кутом 40-42°), вкладеними одна на одну та поверх лівої руки жінки, ногами. Під кістками помічені сліди тліну підстилки рослинного походження. Поверхня скелетів похованих і дно поза ними були рясно всіяні яскравою червоною вохрою (рис. 155; вкл. XI: 5).

З похованням пов'язане розкладання двох *вогнищ*. *Вогнище 2*, маленьке, в круг-

лій ямці, влаштованій з рівня похованого ґрунту, глибиною 3-5 см або 1,03 м від УЦ (рис. 119: *вогн. 2*; 155), горіло над північно-східним скругленням поховальної ями. Його рештки були скупченням перепаленого супіску, вуглин і попелу, товщиною 3-5 см. *Вогнище 1* знаходилося за 0,45-0,50 м на північний захід, на рівні похованого ґрунту (-0,9 м) і було круглою плямою від решток багаття, діаметром 0,5-0,6 м та товщиною 2-5 см (рис. 119: *вогн. 1*). Вміст залишків вогнища аналогічний, знахідки в ньому відсутні.

Поховання з півночі – північного заходу оточувало напівкільце овалного за формою супіщано-материкового викиду, товщиною 0,20-0,25 м, що лежав на стародавній поверхні під майбутнім насипом кургану I на площі 1,5 × 2,8 м та був добре помітний у перетині південного профілю центральної бровки. З похованням пов'язане також спорудження насипу I первісного кургану, діаметром 5,0 × 6,2 м і висотою 0,6 м (рис. 119: I).

Серед знахідок із заповнення – 6 дрібних фрагментів стінок і денця-? ліпного тонкостінного *горщика*, із заглаженою до лискування ззовні та слідами внутрішніх горизонтально-навскісних розчосів, ангобованою поверхнею сіро-палево-коричневого кольору, домішками вигорілої черепашки та рослинності, кварцового піску і блискітками слюди в сірому пористому тісті (вкл. XI: 4).

Поховання належить до ряду нечисленних у пониззі Псла енеолітичних комплексів.

Поховання 10 (*катакомбне*, впускне у насип III, основне для насипу IV) відкрите в північно-східному секторі кургану, за 4,80 м на північний схід (кут 48°) від УЦ (рис. 119: *п.10*; 156). Виявлене за незначним просівом камери, з рівня 0,80-0,85 м, та круглою плямою мішаного світло-піщаного материкового викиду у заповненні вхідного колодязя, простеженими під дерном з 0,40 м від УЦ (вкл. XI: 3).

Поховальна споруда (загальна площа – близько 6 м²) складалася з овалного в плані вхідного колодязя з двома уступами-сходинокми, розташованого нижче умовно «вісімкоподібного» вузького, незначно витягнутого дромосу, сполученого невисоким і вузьким проходом з поховальною камерою овалної (бобоподібної) форми. Споруда була спрямована вісью симетрії в напрямку з північного сходу на південний захід, камера

– зорієнтована з північного заходу на південний схід.

Вхідна яма – у вигляді глибокого, циліндричної форми колодязя, – мала в плані овално-округлу форму, без розширення донизу, порівняно значні розміри – на рівні виявлення (0,45 м) – 1,58 × 1,82 м, а по материковому дну на глибині сходинок (1,55-1,80 м від УЦ), – 1,70 × 1,55 м. У рівномірно-мішаному щільному світложовтому супіщано-суглинистому, з переважанням материка, заповненні трапилися поодинокі фрагменти кераміки і шийний хребець бичка. *Дромос* своїм початком перетинав центр вхідної камери, мав форму чотирикутного («вісімкоподібного») заглиблення, що утворилося від спорудження сходинок, опускався до глибини 2,35-2,40 м від УЦ. Незначний нахил вирівняного дна відзначався у південно-західний бік, де вхідна камера перед склепінням розширювалася, утворюючи в південно-західній стінці вузький циліндричний лаз до катакомби. Цей лаз, як частина дромосу, мав напівовальний перетин, рівне дно, а перед уступом-сходиною до катакомби – взагалі звужувався до 0,56 м в ширину та 0,46 м у довжину поза межами вхідного колодязя, зберігаючи незначний ухил до камери. Тут у заповненні виявлена кістка домашньої тварини – фаланга молоді особи бика свійського та кілька ліпних черепків (рис. 156).

Заповнення основи вхідного колодязя і верху дромосу складалося з суглинистого материкового піску, а в нижній частині містило мішаний рихлий чорноземний ґрунт. Він лежав по всьому дромосу й уступом заповнював майже половину катакомби. У дромосі слідів заслону не виявлено. Вірогідно, вхід був спеціально заповнений ґрунтом викиду.

Поховальна камера мала бобоподібну в плані форму, що утворилася за рахунок невеликого звуження катакомби над завершенням дромосу. Материкове

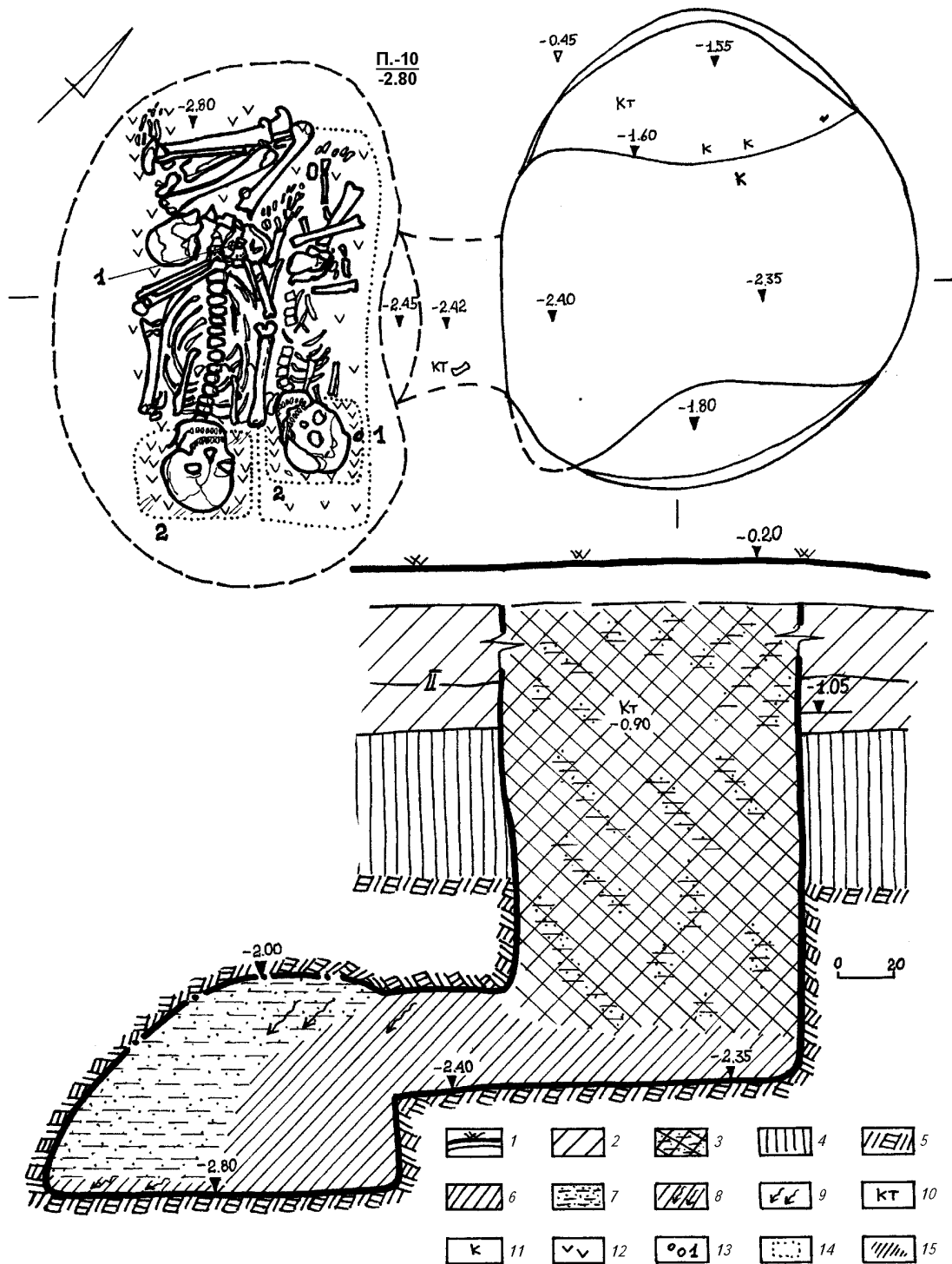

Рис. 156. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 10. План і перетин.

1 – скроневі кільця; 2 – рештки подушок.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – ґрунт насипів кургану; 3 – мішане заповнення; 4 – похований ґрунт; 5 – материк; 6 – чорноземно-супіщане заповнення; 7 – суглинистий пісок; 8 – затічний провал склепіння; 9 – затьоки; 10 – кістки тварин; 11 – уламки кераміки; 12 – органічний тлін; 13 – скроневі кільця; 14 – межі підстилки; 15 – попелясте заповнення.

дно камери було рівним і розміщувалося на глибині 2,80 м від УЦ, тобто, на 0,35 м глибше від рівня приступки лазу. Висота частково збереженого і реконструйованого склепіння – 2,00 м від УЦ, максимальна висота катакомби досягала 0,80 м (рис. 156).

Стінки камери досить круто піднімалися до склепіння, особливо, – з протилежного від входу боку. Розміри камери по дну становили – 1,26-1,30 × 1,95-2,00 м. Заповнення катакомби двоскладове: біля входу – аналогічне дромосу чорноземне – мішане, в інших частинах – піщано-суглинисте перемішане, осунуте зі вхідного колодязя і провалу склепіння (рис. 159).

Майже всю площу камери займали два скелети, розташовані в анатомічному порядку, – чоловіка, у віці 35-40 років, і дитини, віком 9-10 років, з огляду на знахідки, – дівчинки. Вони були викладені на підстилку на спині, головою на південний схід, із незначним розворотом лицевого відділу черепа дорослої людини на північний схід. Чоловік був вміщений до могили зі схрещеними на тазу руками, дуже підібганими ногами. Дитина притулена до дорослого спиною, лежала також на спині, з невеликим розворотом вправо, зміщеною з анатомічного положення головою, витягнутими вздовж тулуба руками, також скорченими ногами (частина кісток не збереглася або була переміщена землеріями) (рис. 156; вкл. XI: 6).

Поховані розміщувалися на підстилці органічного походження, яка простежувалася за не надто інтенсивними плямами по всій площині розміщення кісток. Під черепами обох похованих знаходилися тонкі плями червоної вохри на прошарках текстильного тліну підпрямокутних обрисів, можливо, – рештках подушок, позначені потовщеннями зотлілої органіки в 2-3 (для дитини) і 1-2 (для чоловіка) см. Простежувалися й підпрямокутні обриси додаткової, мож-

ливо, текстильної підстилки під дитиною, розміром 0,4 × 1,5 м (рис. 156).

З правого боку черепа дитини та поряд зі схрещенням кистей рук дорослого знайдені пара бронзових (?) підвісок (рис. 156: 1), – єдиних предметів у складі супутнього інвентарю.

Кільця скроневі бронзові (?) дротяні, в півтора оберти, з трохи розклепаними і потоншеними кінцями. Їх діаметри – 2,1 × 2,2 та 2,3 × 2,6 см, товщина дроту – 0,3-0,6 см (рис. 157; 162; вкл. XI: 7).

Із заповнення також походить 2 уламки стінок ліпного, добре заглаженого горщикка, з внутрішньою поверхнею із гребінцевим загладжуванням, а також черепашкою в тісті. Один з фрагментів має сліди орнаментациї – глибоку видовжену ямку-накол паличкою, від якого на зворотному боці отворилася своєрідна «перлина».

Скроневі кільця із заведеними кінцями (на 1,5-3 оберти) – одна з найпоширеніших знахідок серед прикрас у комплексах катакомбної культури (Братченко, Шапошникова 1985, с. 411, рис. 110: 7-9). Відомі такі ж скроневі кільця, іноді виготовлені зі срібла й золота, серед поховальних старожитностей пізньоямних племен, особливо в групі пам'яток, синхронних ранньому (донецькому) етапу існування катакомбної культури (Марина 1998, с. 49, рис. 1: 8-10; Иванова 2007, с. 88-89). Таким чином, ці прикраси характерні саме для часу розселення племен донецької катакомбної культури (Братченко 1976, с. 53, рис. 25: 9-11; Феценко 1992, с. 89-60, рис. 1: 9; Санжаров 1992, с. 29-30), і відносяться дослідниками до виробів донецького катакомбного центру металообробки (Гак 2007, с. 100, рис. 5: 28-32). У пізньокатакомбний час вони також зустрічаються, проте, дуже рідко (Братченко 1976, с. 73, рис. 37: 1).

Так, аналогічне скроневе кільце на 1,5 оберти з розклепаними кінцями, виготовлене з бронзою округлого дро-

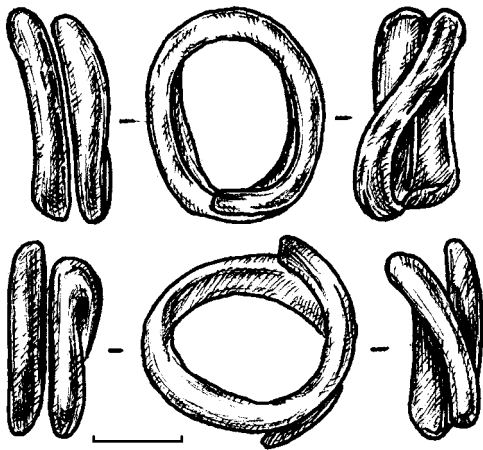

Рис. 157. Білани, кол. с. Курган № 1.
Поховання 10. Скроневі кільця. Мідний сплав.

ту, походить з катакомбного поховання кургану поблизу с. Новонікольського на Луганщині (Братченко, Швецов 1991, рис. 9: 7). Такі ж прикраси виявлені у донецькому катакомбному дитячому похованні 3 кургану № 9 в складі могильника біля Миколаївки на Донеччині (Вангородская, Санжаров 1991, с. 226, рис. 6: 5). Найближча, за територіальною ознакою, аналогія походить з поховання 4 кургану № 1 осколо-донецького типу поблизу с. Вербівки в Харківській області (Берестнев 2001, с. 37, рис. 20: 31).

Стратиграфічна позиція, характер влаштування поховальної споруди (широкий колодязь, наявність дромосу, просторість камери), наявність металу в складі супровідного інвентарю та тип прикрас свідчать на користь ототожнення комплексу з похованням осіб представницької соціальної верстви племен донецької катакомбної культури епохи раннього бронзового віку (див. також рис. 160-161).

В ході досліджень склалося враження про підзахоронення дитини до катакомби, яке підсилювало саме двоскладове заповнення поховальної камери, його різнобарвність та сліди двох підстилок.

Поховання II (катакомбної культури, впускне до насипу IV) досліджене у північно-східному секторі кургану, ближче до УЦ, за 2,05 м на північний захід (кут 284°) від «0» (рис. 119: п.11; 158). Виявлене за овальною в плані плямою просвіту катакомби з рівня 1,00 м, та круглою плямою світло-супіщаного викиду, вміщеного до другої камери дромосу, спорудженого з північного боку.

Поховальна споруда (загальна площа – близько $2,4 \text{ м}^2$) складалася з невиявленого входу, двокамерного дромосу та поховальної камери, була спрямована віссю симетрії у майже меридіональному напрямку, а камера зорієнтована в широтному.

Вхідна яма – колодязь, – не простежена. За знахідкою каменю, описаного нижче, її глибина могла становити 1,12 м від УЦ. Дромос мав дві округлої форми камери-сходинок, без розширення донизу, із розмірами на рівні виявлення та по дну: верхня – $0,74 \times 0,94 \text{ м}$; нижня – $0,52 \times 0,78 \text{ м}$, простежені в нижній частині на глибинах, відповідно, – 1,10 і 1,55 м. Ці уступи-сходинок виявилися заповненими сіро-коричнюватим світлим супіском. У нижній частині дромосу і камері слідів заслону не відзначено (рис. 158).

Поховальна камера мала овальну форму. Її материкове дно було рівне, розміщувалося на глибині – 1,60 м від УЦ, тобто, лише на 5 см глибше від останньої приступки. Розміри камери по дну становили $0,80 \times 1,56 \text{ м}$. Заповнення катакомби двоскладове: вгорі – обвалене під дією талих вод супіщане склепіння, осунутий похований ґрунт, внизу – піщане материкове мішане заповнення (рис. 158).

Майже у центрі камери, частково в анатомічному порядку, лежала частина скелету дитини (розвал черепа, окремі хребці, уламки ребер, кістки рук і фрагменти стегнових кісток ніг), у віці 5-6 років. Вона була викладена без підстилок.

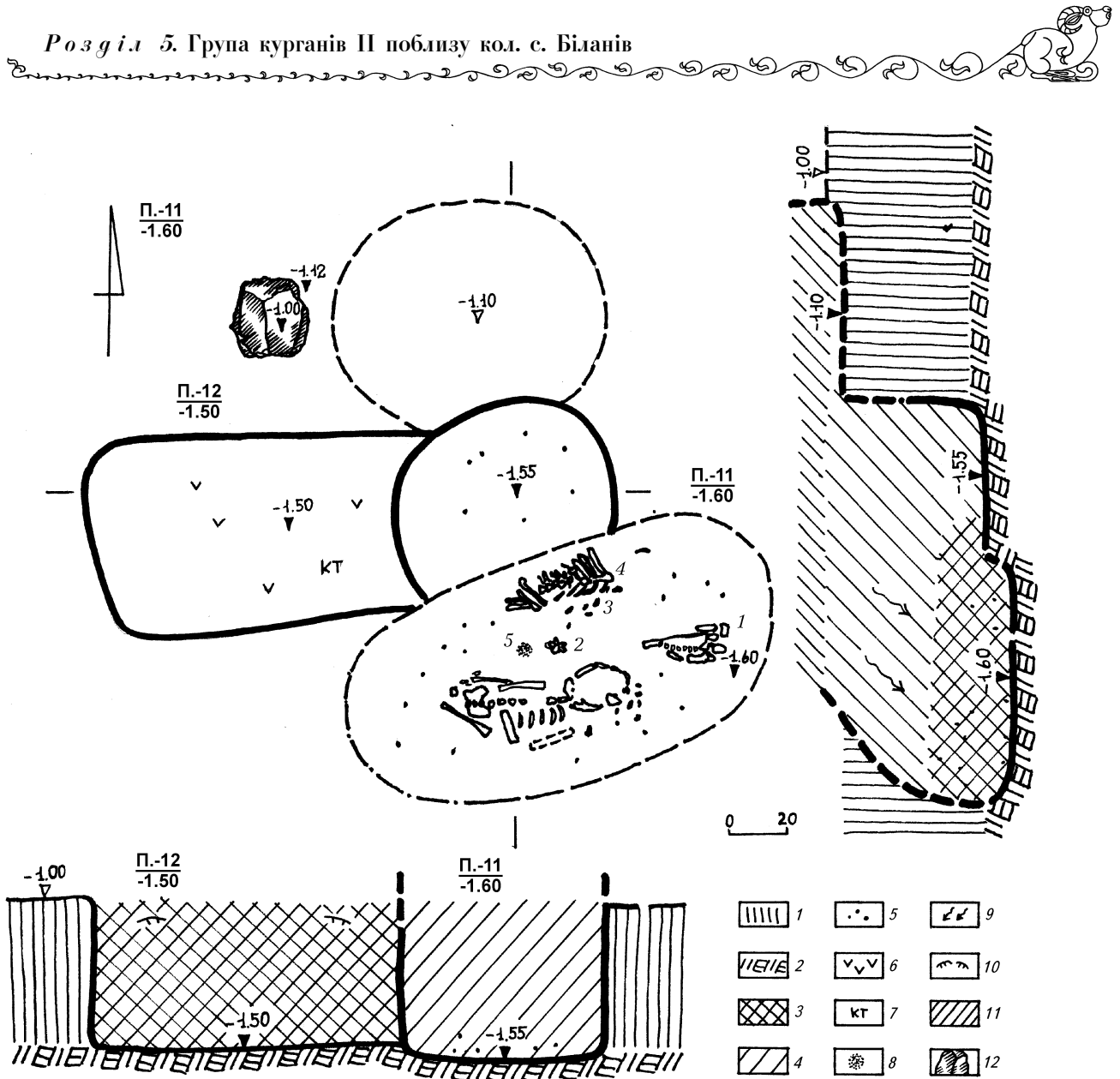

Рис. 158. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 11 та 12. План і перетини.
Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – мішаний ґрунт; 4 – чорноземно-супіщане заповнення; 5 – крейда; 6 – органічний тлін; 7 – кістки тварин; 8 – вохра; 9 – затьоки; 10 – дернини; 11 – чорноземне заповнення; 12 – гранітний камінь.

ки, безпосередньо на дно поховальної споруди, на спині, головою на схід, із незначним відхиленням на північ і легким розворотом лицевого відділу черепа до півночі. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва – зігнута в лікті та викладена вище над тазом – на животі. Від ніг достеменно збереглася лише стегнова кістка лівої, тому точне

їх положення встановити не вдалося (рис. 158; 164).

На північ від кісток скелету на дні виявлені кілька винесених землеріями спинних хребців (рис. 158: 2). Напроти грудей простежена невелика пляма – скупчення вохри червоного кольору (рис. 158: 5). Перед сходинкою та в оголів'ї похованої знаходилися частини

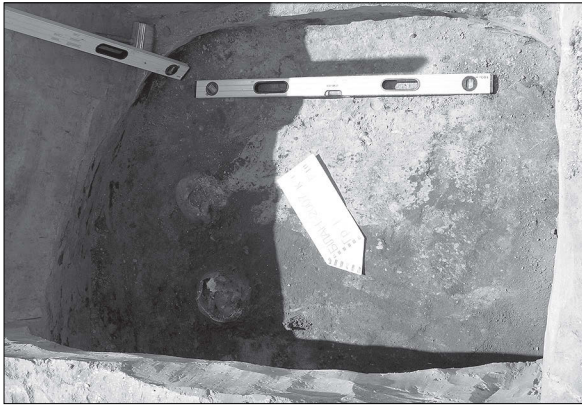

Рис. 159. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 10. На стадії розчистки. З північного сходу.

Рис. 160. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 10. Робочий момент. І.В. Головка.

Рис. 161. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 10. Робочий момент.

Рис. 162. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 10. Скроневі кільця (1, 2) та їх вигляд збоку (3). Мідний сплав.

Рис. 163. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 11 та 12. Пляма зачистки. З північного сходу.

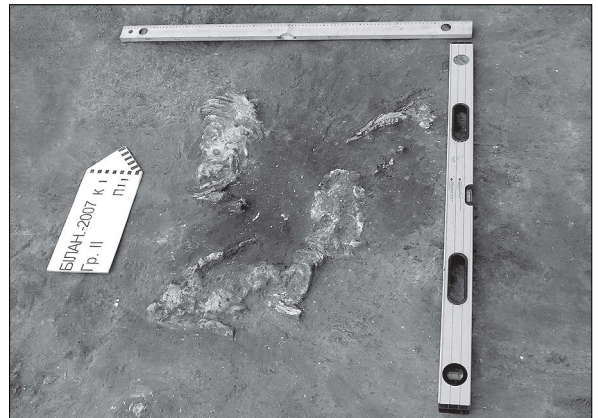

Рис. 164. Білани, кол. с. Курган № 1. Поховання 11. Фрагмент. З півдня.

розділеної туші кози домашньої (тулуб і череп) (рис. 158: 1, 4). Дно камери й основа входу містили сліди посипання крупинками крейди (рис. 158: 3).

Цікавою деталлю катакомбного поховального обряду мікрорегіону є вміщення поряд зі входом чи в ньому більш-менш великих каменів, які маркірували вхід до камери (Супруненко 2011а, с. 48). З цим похованням саме і пов'язана знахідка такого сірогранітного каменю підквадратних обрисів, з оббитими кутами, розміром 26 × 30 см і товщиною 12-14 см (рис. 158; 163), а також ще одного меншого камінця над ним. Каміні були вміщені на рівні 1,12 м від УЦ, позначаючи глибину не простеженого вхідного колодязя, влаштованого з північно-західної поли насипу IV.

Комплекс поховання належить до старожитностей катакомбної культурно-історичної спільноти, певно, інгульської катакомбної культури епохи раннього бронзового віку.

Поховання 11 основою входу перерізло східну частину ями пізньонеолітичного поховання 12.

Поховання 12 (пізньонеолітичне, основне для насипу Ia) знаходилося у північно-східному секторі кургану, за 2,9 м на північний захід (кут 281°) від УЦ (рис. 119: п.12; 158). Виявлене за ледь помітною плямою щільного заповнення у масиві похованого ґрунту, на рівні 1,05 м.

Поховальна яма мала підпрямокутну, звужену на схід форму, зі скругленими

кутами. Була зорієнтована у широтному напрямку. Збереглася на довжину – 1,2 м; реконструйована довжина не перевищувала 1,6 м. Ширина ями знаходилася у межах – 0,6-0,7 м, глибина від УЦ – 1,5 м, від рівня впуску – 0,5 м, площа – близько 0,9 м². Яма споруджена з рівня похованого ґрунту і доведена до материка. З її влаштуванням та похованням пов'язане спорудження насипу невеликого кургану Ia (рис. 119: Ia). Проте, слідів викиду з могили не виявлено. Можливо, вона засипалася виїнятим ґрунтом.

Заповнення щільне, мішане, сіро-коричнево-супіщане, у верхній частині помічені злежані дернини. Знахідок в ньому не виявлено. Стінки – рівні прямовисні, дно – вирівняне. На ньому відзначені невиразні сліди кісткового тліну та – у південно-східній частині ями – уламок кістки задньої ноги зайця русака (рис. 158).

З огляду на розміри, форму та спрямування, яма належить дитячому захороненню пізньонеолітичного часу.

З-поміж численних об'єктів новітнього часу в насипу кургану варто назвати рештки господарської, заглибленої в ґрунт, споруди рубежу XIX–XX ст. (рис. 124), двох господарських ям, у т.ч. зернової 1930-х рр. (ями 1 та 2), котлован землянки 1943 р. та три сміттєві ями 1940-х рр. у центрі насипу (рис. 119; 125). Кілька невеликих перекопів, на кшталт санітарних ям середини XX ст., на загальний план кургану не наносилися.

Курган № 2

Курган знаходився за 90 м на північний захід – захід від насипу № 1, на мису над пологим схилом другої тераси лівого берега старого русла р. Рудьки – сучасного болота Малого Вільного, висотою 3,4 м над рівнем заплави. Займав пануюче підвищення зверненої до заплави частини тераси, зліва від польової дороги з колишнього села до недіючого залізничного переїзду «238 км», з абсолютним значенням висоти в Балтійській системі вимірювань 74,16 м (рис. 118; 235).

Насип був задернований, поріс дрібними кущами та молодими тополями, що входили до складу зникаючої лісосмуги. Остання перетинала курган майже в меридіональному напрямку. Нівельована висота – 0,55 м, діаметр – за уточненими обмірами, – 12,5 × 13,5 м (вкл. XII: 1-2).

Курган досліджувався із залишенням двох меридіонально зорієнтованих бровок шириною 0,7 м. На насипу були помітні траншеї плантажної оранки глибиною 0,3-0,5 м.

У кургані виявлено 7 поховань та один грабіжницький шурф початку ХХ ст. (умовно, «поховання» 3) (рис. 165).

Насип був *стратифікованим* і споруджувався в три етапи. На початковому, за фіналу доби енеоліту, був зведений невеликий первісний *насип I*, овальної в плані форми, діаметром 3,5 × 4,0 м і висотою 0,4 м, споруджений над пізньоенеолітичним похованням 2 широчансько-баратівського типу, із західного боку оточеного незначним материково-супіщаним викидом та зі встановленою над ним стелою. Цей насип був добре помітний у перетині, відрізняючись світлокоричнюватим супіском та наявністю характерного тонкого прошарку рослинного тліну на поверхні похованого ґрунту і первинного кургану (рис. 165: I). Напевне, з ним пов'язане розміщення

на поверхні і навколо невеликих гранітних каменів, розміром від 5 × 7 × 12 до 15 × 20 × 25 см, яких під час дослідження виявлено понад два десятки. Не виключено, що останні залишилися від виготовлення на місці примітивної антропоморфної стели. Гранітна архаїчна скульптура з часом просіла до заповнення поховання 2 (вкл. XII: 3). В цьому просіві, на глибині 0,2-0,3 м, виявлені кілька дрібних *уламків* ліпного посуду, в т.ч. фрагменти стінки ліпної посудини з щільним тістом сірого кольору, численними вкрапленнями розтертої черепашки, та більш тонкостінного горщика, зі схожим тістом, світлокоричневою добре заглаженою поверхнею і слідами гребінцевого загладжування з внутрішнього боку.

Край південно-східної поли цього кургану було впусcene, здогадно, квітянське (постмаріупольське) поховання 1, з чим можна пов'язати досипання насипу, принаймні, в плані – до діаметру близько 7,5 м (*насип II*). Залишки насипу II реконструйовані за слідами затьоків та рослинного тліну у профілях центральної бровки. Саме у цей насип на ранньому етапі бронзового віку здійснювався впуск чергових – інгульського та пізньокатакомбного поховань 5 і 4 (рис. 165: II), від яких майже не збереглися залишки викидів. Місця здійснення поховань певним чином маркірувалися розміщенням на насипу окремих гранітних валунів та уламків, розміром від 10 × 15 × 18 до 15 × 20 × 25 см, які з часом осунулися у просіві поховальних камер. З-поміж такого каміння над провалом поховання 5, на глибині 0,3 м, виявлене знаряддя, виготовлене на сколі напівпрозорого сіро-коричневого кременю з жовняною кіркою, – *різець*, з кількома широкими бічними чарунками додаткової ретуші для використання

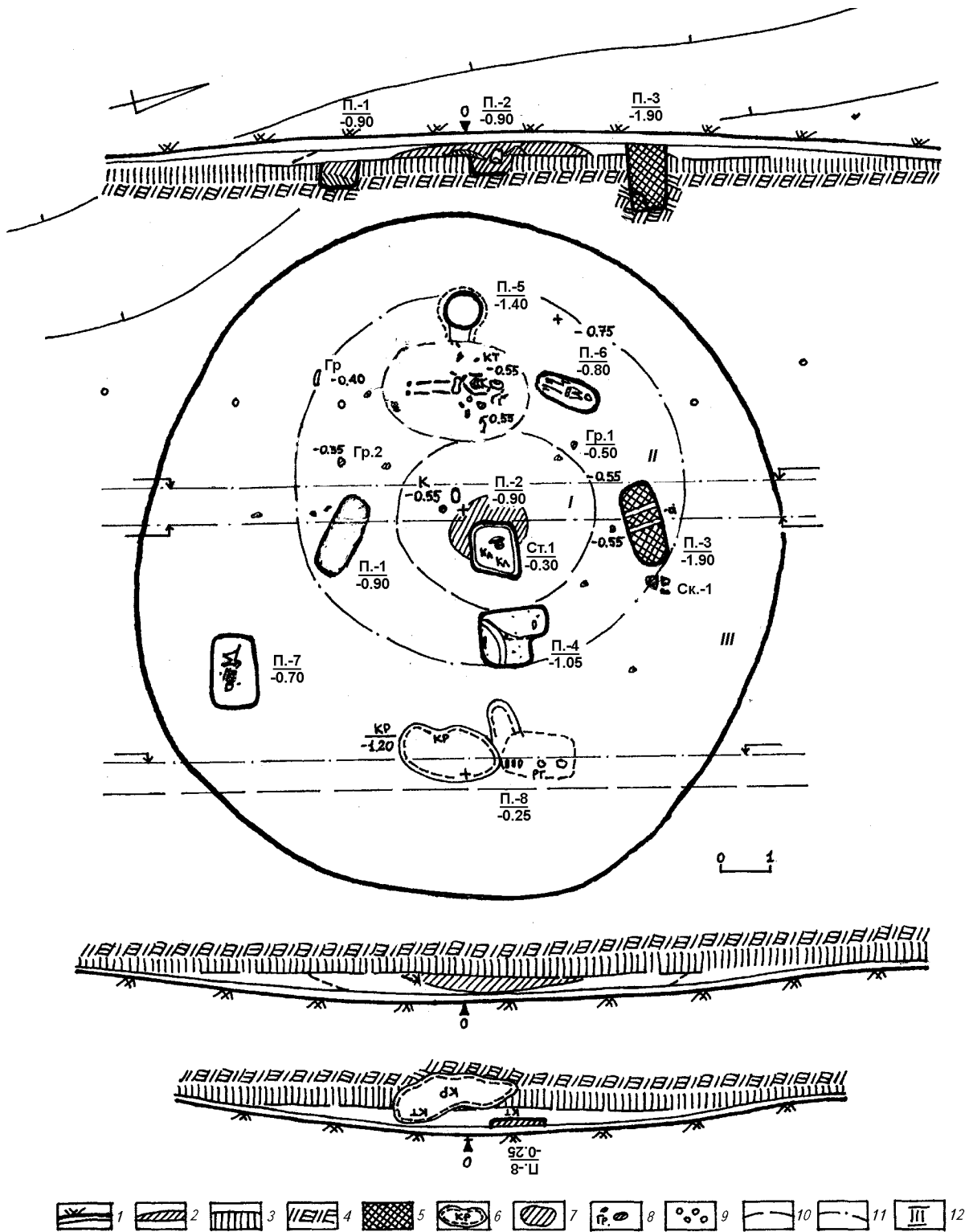

Рис. 165. Білани, кол. с. Курган № 2. План та профілі бровок.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – первинний насип І у перетині; 3 – похований ґрунт; 4 – материк; 5 – перекоп; 6 – нори; 7 – викид; 8 – гранітні камені, стела; 9 – дерева; 10 – межі насипу І у плані; 11 – реконструкція насипу ІІ у плані; 12 – номери насипів.

в якості струга (рис. 175: 1). Можливо, в цей же час до кургану з північного боку було впущене ще одне поховання, яке знищив грабіжницький перекоп так званого «поховання» 3, неподалік від якого відзначені скупчення гранітних каменів (рис. 165).

Сучасний дослідженню *насип III* з'явився у зв'язку зі влаштуванням із західної поли кургану катакомбного поховання 5, що забезпечило збільшення поховальної споруди у масштабах, фактично, вдвічі. Орієнтовно, висота такого кургану мала б становити близько 1,0 м. Край західної поли поховальної споруди, на глибині 0,1 м (рис. 165: +), виявлена кінцебічна *скребачка*, виготовлена з нуклеоподібного уламка сіро-коричневого напівпрозорого кременю (рис. 175: 7).

З появою на східній полі зрубного некрополя (поховання 7 та 8) насип III локально досипався, і ці досипки дещо «видовжили» курган у південно-східний бік. До речі, супіщаний ґрунт, з якого склалися ці досипки, відрізнявся чорно-коричневим відтінком і був зібраний з околу у вигляді дерну (рис. 165: III). З підсипанням насипу на цьому етапі пов'язані знахідки дрібних *фрагментів* стінок ліпного *посуду* зрубної культури, з домішками товченого кварциту та піску.

Насамкінець, в оплилий насип III, з північно-західного боку було впущене кочівницьке поховання дитини золотоординської доби (поховання 6) (вкл. XII: 7).

Залишається зауважити, що східна пола кургану була перебита лисячою ногою, котра частково пошкодила зрубне поховання 8.

Нижче наводяться описи досліджених поховальних комплексів та об'єктів.

Поховання 1 (пізньоенеолітичне, впускне) влаштоване край південно-східної поли насипу I з рівня похованого ґрунту (0,55 м), за 1,8 м на південь (кут 180°

від УЦ (рис. 165: *n.1*; 166: 1). Здійснене у підпрямокутній видовженій ямі зі скругленими кутами, зорієнтованій за довгою віссю північний захід – південний схід, що досягала материка, мала розміри – 0,80-0,85 × 1,70 м (площа – 1,3 м²) та злегка звужені до вирівняного дна стінки. Досліджувалася з рівня похованого ґрунту. Глибина – 0,90 м від УЦ (рис. 169).

Темно-супіщане щільне *заповнення* у верхній частині підстиалося в передденні мішаним злежаним затічним ґрунтом, зі слідами зотлілої органіки. Ніяких знахідок в ямі не виявлено.

За розмірами, формою, орієнтацією та стратиграфічним положенням, яма може належати дитячому похованню енеолітичної епохи, гіпотетично, квітянської (постмаріупольської) культури.

Поховання 2 (пізньоенеолітичне, основне) здійснене в центрі кургану, під насипом I, з рівня похованого ґрунту, у незначному виямку природного походження, за 0,4 м на південний схід (кут 50°) від УЦ (рис. 165: *n.2*; 166: 2). Влаштоване у трапецієподібній за формою видовженій ямі, зі злегка скругленими кутами, зорієнтованій за широтною довгою віссю. Яма, що досягала материка, мала розміри – 0,95-1,00 × 1,40 м (площа – 1,4 м²), звужені до вирівняного дна похилі стінки. Досліджувалася з рівня похованого горизонту. Глибина – 0,90 м від «0» (вкл. XII: 3).

Темно-супіщане щільне *заповнення* верхньої частини підстиалося в передденні злежаним супіщано-коричнюватим ґрунтом насипу I, зі слідами зотлілої органіки, дрібними уламками граніту, окремими, винесеними землеріями подрібненими кістками маленької дитини. Центральна частина ями була перебита ногою, до якої зверху просіла встановлена у вертикальному положенні на насипу примітивна антропоморфна гранітна стела та кілька сколів граніту (рис. 170).

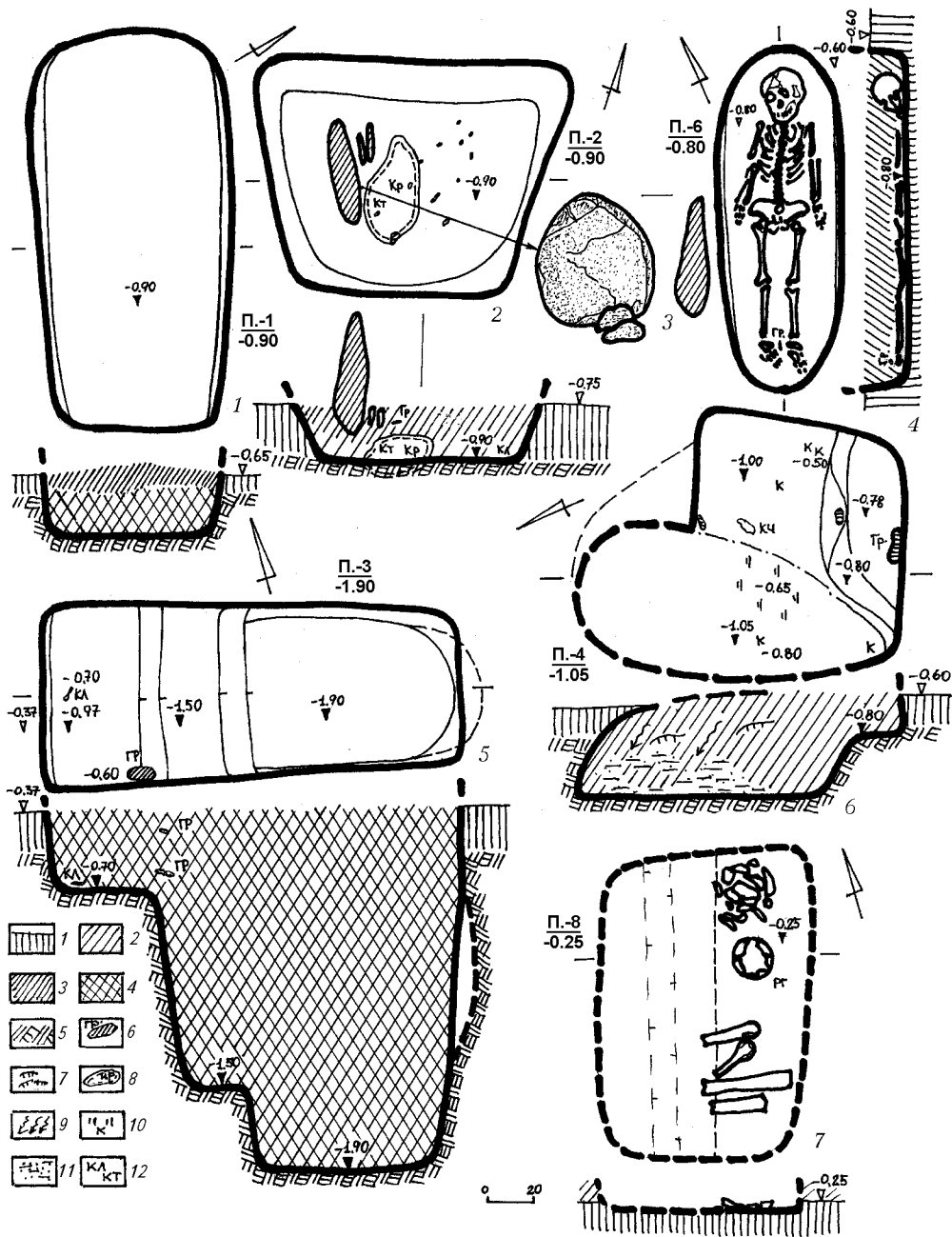

Рис. 166. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 1 (1), 2 (2), стела над похованням 2 (3), поховання 6 (4), «3» (5), 4 (6), 8 (7).

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – чорноземне заповнення, 3 – темно-супіщане заповнення; 4 – перекоп; 5 – материк; 6 – гранітні стели і камені; 7 – дернини; 8 – нори; 9 – зацьоки; 10 – вуглини і фрагменти кераміки; 11 – суглинистий пісок; 12 – кістки людини і тварин.

У східній частині ями виявлені розтягнуті землеріями уламки зотлілих кісток, шматочки черепа і розкришений молочний зуб маленької дитини.

Стела виготовлена з природно сколотої невеликої плити сірого граніту, вагою близько 30 кг. Це архаїчна антропоморфна приземкуватої форми скульп-

Рис. 167. Білани, кол. с. Курган № 2.
Перед розкопками. З півдня.

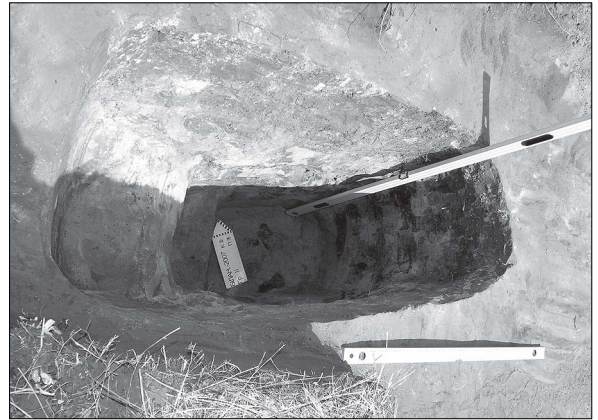

Рис. 168. Білани, кол. с. Курган № 2.
«Поховання 3» – грабіжницький шурф. З півдня.

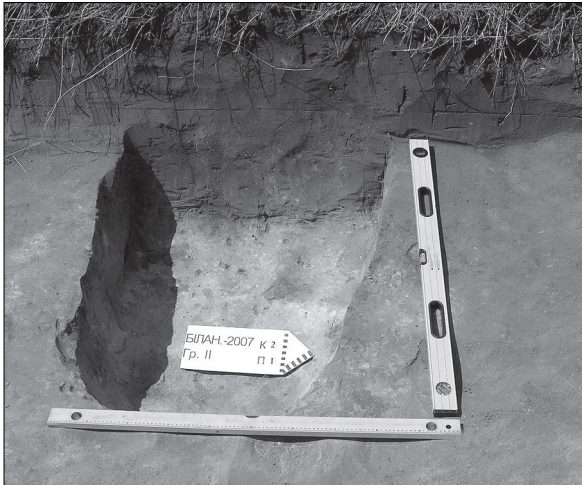

Рис. 169. Білани, кол. с. Курган № 2.
Поховання 1. Зі сходу.

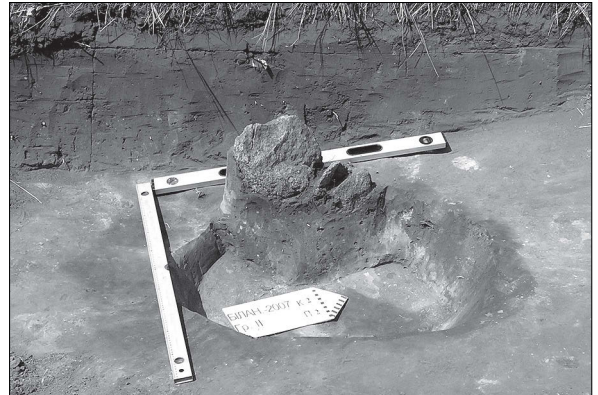

Рис. 170. Білани, кол. с. Курган № 2.
Поховання 2. У процесі дослідження. Зі сходу.

Рис. 171. Білани, кол. с. Курган № 2.
Скупчення 1. Каміні. Граніт.

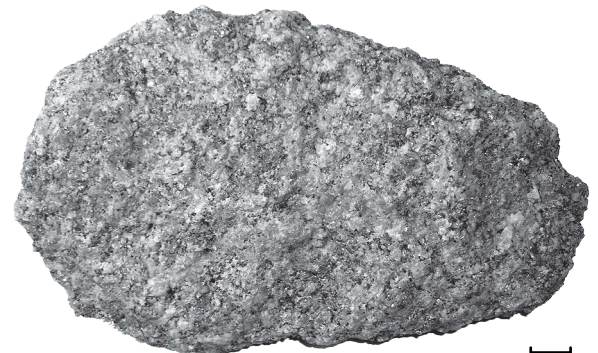

Рис. 172. Білани, кол. с. Курган № 2.
Поховання 2. «Стелоподібний» виріб. Граніт.

тура, зі злегка виділеним направленим сколом загостреним виступом голови. Плита мала потовщення донизу. Поверхня стели не оброблена. Розміри скульптури: висота – 56 см; ширина – 50 см; товщина – 9-14 см (рис. 166: 3). Скульптура, за Є.Ю. Новицьким, належить до типу IV B (Новицький 1990, с. 22, табл. I).

Зі східного боку в основі стели знаходилися два платівчасті «стелоподібні» за обрисами *сколи* граніту, розмірами $8 \times 13,5$ і 9×19 см, товщиною 1,5-2,0 см, краї яких виявилися оббиті акуратним сколюванням (рис. 172; 173: 1-2).

Із західного боку від ями, на рівні похованого ґрунту, простежені сліди невеликого супіщано-материкового викиду, перекритого шаром світлішого піску, що мав розміри $1,2 \times 1,5$ м і товщину 3-5 см (рис. 165).

За формою та орієнтацією ями, наявністю на насипу первісного кургану над похованням архаїчної антропоморфної стели, комплекс має паралелі з подібним, проте значно виразнішим, дитячим похованням 10 кургану № 1/2005 р. групи I поблизу кол. хут. Дуканичів під Комсомольськом, що належить до кола широчансько-баратівських старожитностей пізнього етапу *нижньомихайлівської культури* (Супруненко 2006а, с. 31-36, 72-73; 2008, с. 23).

«Поховання 3» (*грабіжницький шурф*, початок XX ст.) пробитий на північній полі насипу III з рівня денної поверхні, за 3,2 м на північ (кут 6°) від УЦ (рис. 165: п.3; 166: 5). Мав підпрямокутну, ледь звужену видовжену форму, зі злегка скругленими кутами. Копався акуратно і неквапливо залізною лопатою, таким чином і загортався. Орієнтований за довгою віссю захід – південний захід – схід – північний схід, був значно заглиблений у материк, мав розміри – $0,65-0,80 \times 1,75$ м (площа – $1,2$ м²), трохи звужені до дна рівні зачищені стінки. Досліджувався від рівня

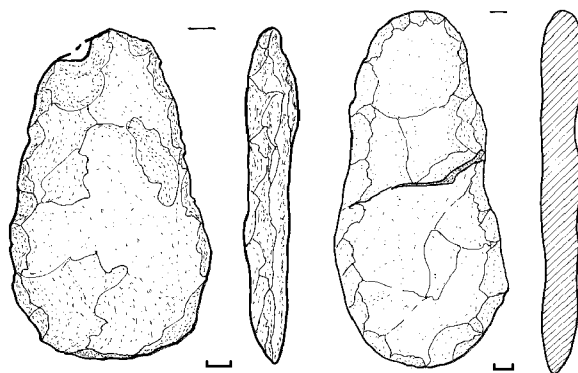

Рис. 173. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 2. Знахідки із заповнення. Граніт.

залягання сучасного дерну. Глибина – 1,90 м від УЦ.

Із західного боку «колодязь» мав дві сходинки, вибрані лопатою на рівнях – 0,70 і 1,50 м, з розмірами – $0,40 \times 0,75$ та $0,24 \times 0,73$ м. В основі грабіжницький підкоп завершувався овальної форми заглибиною, влаштованою зі східного боку на кшталт підбою (рис. 166: 5; 168).

Мішане щільне заповнення цієї ями було однорідним. У ньому траплялися уламки сколів граніту, схожих на виявлені поряд зі стелою поховання 2. Складалося враження, що перекоп закладався над просівом якогось поховання, що було зрите скарбошукачем. У ямі виявлені кілька невиразних дрібних уламків стінок ліпних посудин епохи бронзового віку, а також фаланги пальців *дорослої людини* у віці 40-45 років.

За розмірами, формою, стратиграфічним положенням, – яма є типовим грабіжницьким шурфом 1920-х рр. – часу поширення в окрузі курганного скарбошукацтва (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 107).

Поховання 4 (*катакомбне*, впускне у насип II) виявлене у східній частині кургану, за 2,2 м на схід (кут 85°) від УЦ (рис. 165: п.4; 166: 6). Мало підпрямокутний просів вхідної ями, зорієнтованої

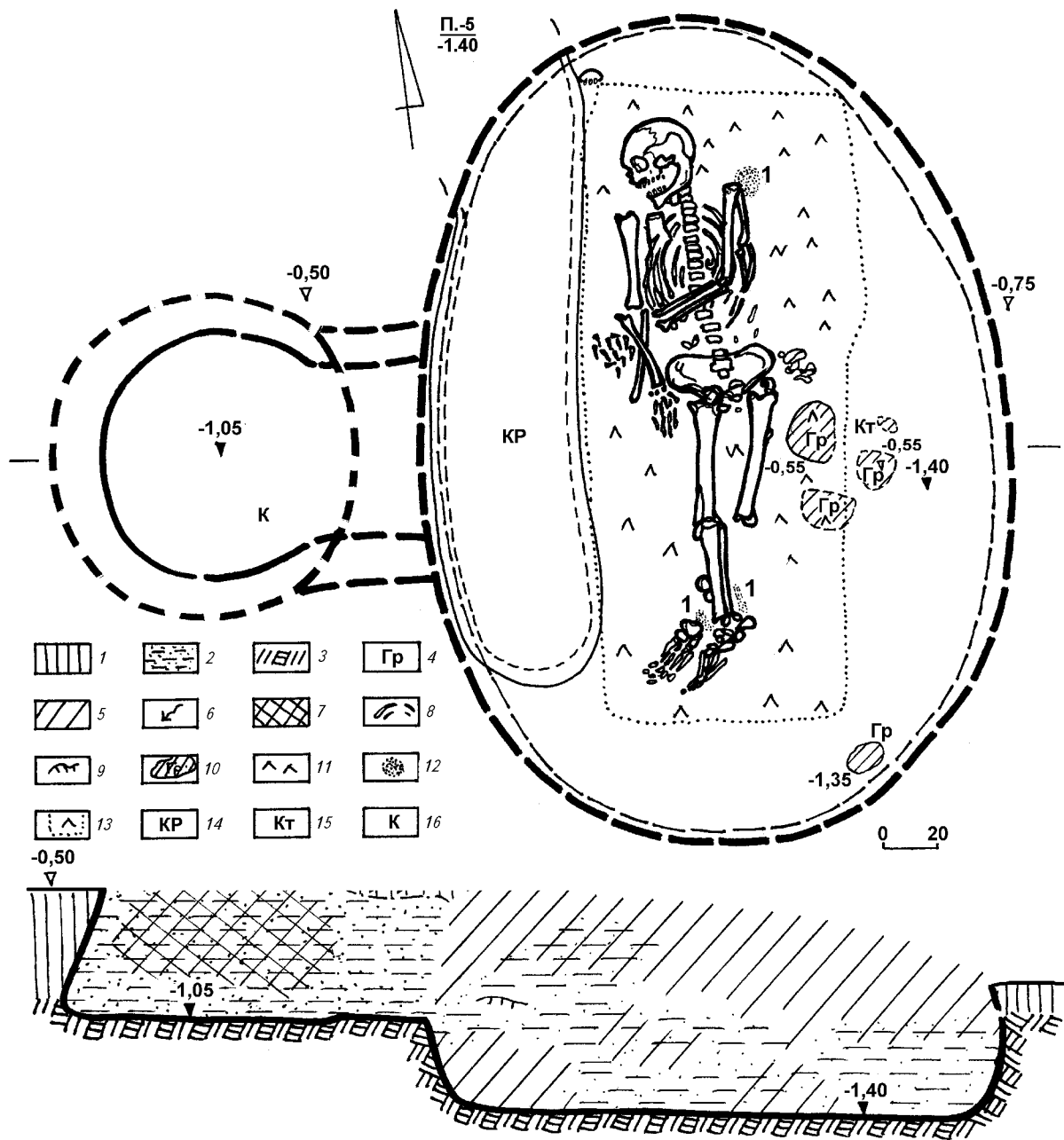

Рис. 174. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 5. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – суглинистий пісок; 3 – материк; 4, 10 – уламки граніту; 5 – супіщано-чорноземне заповнення; 6 – затьоки; 7 – мішаний ґрунт; 8 – кістки людини; 9 – дернини; 11 – шкіряний і текстильний тлін; 12 – вохра; 13 – межі підстилки; 14 – кротовини; 15 – кістки тварин; 16 – фрагменти кераміки.

боками за сторонами світу, та звужену видовжено-овальну камеру-підбій, спрямовану за довгою віссю з північного заходу на південний схід. Вхідна яма мала

розміри – 0,87 × 1,10 м, камера, влаштована з північно-західного боку, – 0,40-0,60 × 1,40 м. Загальна площа – близько 1,5 м². Вхід був заглиблений до основи

похованого ґрунту (0,78-1,00 м), камера – в материк (1,05 м) (рис. 166: 6; 177-178).

Вхідний обсяг містив невеликий уступ-сходінку край південної стінки, розміром 0,35 × 0,80 м. З особливостями просілого склепіння визначитися важко, хоча зрозуміло, що висота підбою наврядчи перевищувала 0,45-0,50 м. По краях стінки камери мали вертикальні, трохи скруглені обриси, дно – рівне, стінки входу – вертикальні.

Заповнення вхідної ями було однорідним темно-супіщаним, зі слідами затьоків. На сходінці лежало кілька уламків та сколів граніту незначного розміру, а перед входом – з південно-східного боку, шматок відколотої гранітної платівки стопоподібних обрисів, розміром 4-6 × 15 см і товщиною 0,8-1,2 см. До заповнення підбою просіли окремі дернини, осунутий супісок та материк зі стінок і склепіння. На дні вхідної ями виявлений дрібний уламок стінки ліпного горщика, фрагменти тим'яних кісток черепа, уламок променевої кістки та зуб молодого чоловіка (?), у віці 16-18 років, в камері біля входу – ще один дрібний уламок ліпної кераміки, сліди струхлих кісток і скупчення вуглин. Інших решток поховання не виявлено (рис. 166: 6).

Знахідки із заповнення – це два дрібні уламки стінок одного ліпного горщика з добре заглаженою поверхнею оранжево-коричневого кольору, щільним темно-сірим тістом і домішками дрібного піску, та ще одного оранжевоглиняного вінця і стінки ліпного банкоподібного горщика з розширеним догори, трохи відігнутих, горизонтально зрізаним верхом (рис. 175: 2), заглаженою поверхнею, що потрапили сюди через кротовину.

За розмірами і формою, стратиграфічним положенням, – яма з підбоем є рештками пізньокатакомбного поховання.

Відомо, що невеликі кургани часто містять досить неординарні поховальні комплекси катакомбної культури. Схо-

жий на такий трапився у західній частині насипу дослідженого кургану.

Поховання 5 (катакомбне, впускне у насип II, основне для насипу III) відкрите у західній частині кургану, за 1,35 м на захід (кут 270°) від УЦ (рис. 165: п. 5; 174). Виявлене за великим овальним просівом (вкл. XII: 4-5) та круглою плямою материкового світло-піщаного викиду, вміщеного до вхідної ями (рис. 181).

Поховальна споруда у вигляді вхідного колодязя, невеликого вузького дромоса та поховальної камери (загальна площа – близько 7 м²) була спрямована довгою віссю симетрії в широтному, камера зорієнтована у близькому до меридіонального напрямках.

Вхідна яма мала конічну, розширену донизу форму, з діаметром на рівні виявлення 0,80-0,85 м, по материковому дну, на глибині 1,05 м від УЦ, – 1,15 м. Короткий дромос невисоким проходом (не вище 0,5 м) сполучав вхід з поховальною камерою. Розміри дромосу становили – 0,55 × 0,90 м. Заповнення складалося з суглинистого материкового піску, в середній частині дещо змішаного з поверхневим супіском, дромосу – із суто материкового піску викиду. У дромосі слідів заслону не відзначено (рис. 174).

Поховальна камера мала форму овалу. Її рівне материкове дно було добре вирівняне, лише в західній частині воно перебивалося меридіонально розміщеною великою ногою. Стінки дещо скруглювалися до дна. Розміри камери по дну становили 2,05 × 3,00 м (близько 6 м²), глибина від рівня УЦ складала 1,40 м. Склепіння катакомби провалилося у давнину, від чого до камери потрапили не тільки зсуви материкового піску, ґрунт насипу, а й дернини, окремі камені з поверхні кургану, якими, певно, було позначене місце влаштування могили (рис. 174: зр.).

Посередині камери в анатомічному порядку знаходився масивний скелет чо-

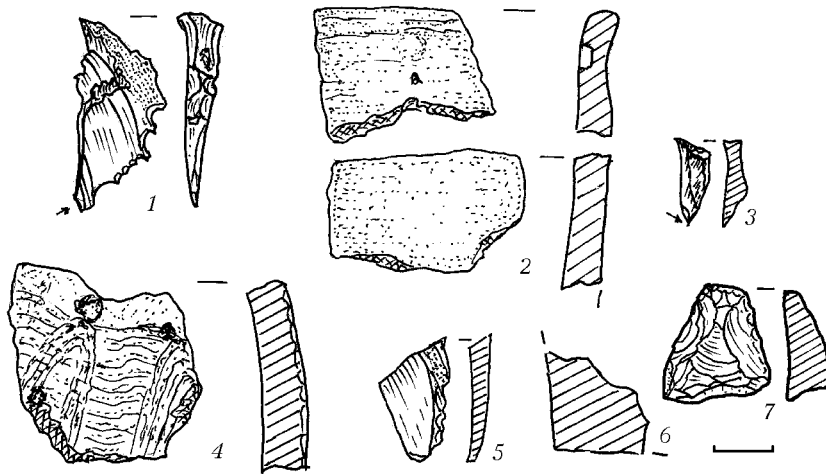

Рис. 175. Білани, кол. с.
Курган № 2. Знахідки
з насипу і заповнення
поховань.
1, 3, 5, 7 – кремень;
2, 4, 6 – кераміка.

ловіка, у віці 45-50 років, зростом 178,0 см, викладеного на підстилку у випростаному на спині положенні, головою на північ, з розворотом лицевого відділу черепа на захід. Руки розташовувалися: права – вздовж тулуба, ліва – над животом, кистю нижче правого ліктя. Складалося враження про підв'язування рук у цьому положенні. Ноги викладені випростаними і перехрещеними, права над лівою, з вірогідним їх підв'язуванням. Стопи – у природно випростаному положенні. Нижні великі кістки лівої ноги були винесені землеріями (вкл. XII: 6).

Похований вкладався на текстильній підстилці рослинного походження – прямокутному шматку тканини, розміром 1,0 × 2,3 м, від якої збереглися чіткі сліди у вигляді тліну. Під черепом і над лівим плечем людини знаходилися круглі тонкі плями темно-червоної («вишневого» кольору) вохри, діаметром 12-14 см (рис. 174: 1). Зліва від тазу і в заповненні дещо вище виявлені кістки хребців шийного відділу бичка (рис. 174: кт). На кістках стоп ніг також знаходилися невеликі (3-5 см) круглі плямки аналогічної вохри. Край південно-східної стінки камери лежав плоский гранітний скол сірого граніту овальної в плані форми, без слідів ви-

користання, розміром 11 × 16 × 3-4 см (рис. 174: зр; 180).

Крім уламка ліпної посудини у передній вхідній колодязі, дрібного фрагмента денця ліпного горщика і відщепу кременю у заповненні, інших знахідок не виявлено. З керамічних матеріалів у заповненні можна назвати два фрагменти – стінку ліпного великого горщика з гребінцевими горизонтальними розчосами на зовнішній поверхні, поверх яких тим же штампом прокреслені вертикальні лінії, з ангобованою поверхнею та черепашкою в тісті (рис. 175: 4; 183), а також скол денця іншого ліпного горщика (рис. 175: 6). У заповненні також потрапив відщеп кременю з білою кіркою патини, підтрикутний в плані, без слідів використання (рис. 175: 5).

З огляду на випростане положення, поховання можна віднести до кола старожитностей інгульської катакомбної культури.

Поховання 6 (золотоординське, впускне) влаштоване у північно-західному секторі кургану, з рівня поверхні насипу III, за 2,85 м на північний захід (кут 293°) від УЦ (рис. 165: п.6; 166: 4). Здійснене у видовженій ямі з дуже скругленими кутами, зорієнтованій за довгою віссю

північний схід – північ – південний захід – південь, доведеної майже до основи похованого ґрунту. Розміри ями – 0,70 × 1,43 м (площа – 0,9 м²), стінки прямовисоті рівні, дно – рівне. Досліджувалася з рівня залягання похованого горизонту. Глибина – 0,80 м від УЦ (вкл. XII: 7).

Темно-сіре щільне супіщане заповнення на дні не мало слідів органіки, не містило ніяких знахідок, окрім невеликого шматочка граніту.

Похований – *дитина*, вірогідно, хлопчик у віці 10-11 років, викладений горлиць, головою на північний схід, руки – вздовж тулуба, ноги – випростані. Таке положення засвідчується збереженими в анатомічному порядку розташування кістками скелету (рис. 166: 4).

З огляду на розміри ями, її форму, спрямування та стратиграфічне положення, дитяче поховання належить представнику рядової бідної родини кочівників *ранньозолотоординського часу*, вірогідно, до кінця XIII ст.

Поховання 7 (зрубне, впускне) здійснене у південно-східному секторі кургану, з рівня поли (або на горизонті край поли) насипу III, за 4,8 м на південний схід (кут 122°) від УЦ (рис. 165: п. 7; 176). Влаштоване у прямокутній за формою ямі, зорієнтованій стінками майже за сторонами світу, і доведеної до материка. Розміри ями – 0,90 × 1,33 м (площа – 1,1 м²), стінки прямовисоті рівні, дно – рівне. Досліджувалося з рівня залягання похованого ґрунту. Глибина – 0,70 м від УЦ (рис. 182).

Сіро-коричневе щільне супіщане заповнення місцями було перебите кротовинами і не містило ніяких знахідок. У переденні, по контуру ями, відзначені сліди деревного тліну, по кутах – вуглини, під східною стінкою – зотліла, викладена поперек ями, дерев'яна плаха від накатника або зруба, шириною 14 см (рис. 176).

Вздовж довгої вісі ями, ближче до південної стінки, знаходився скелет *ди-*

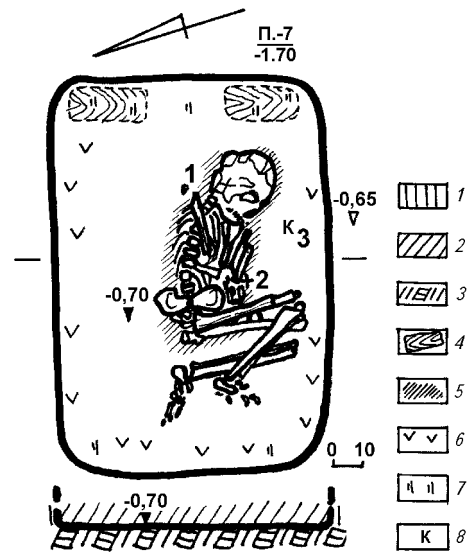

Рис. 176. Білани, кол. с. Курган № 2.

Поховання 7. План і перетин.

Цифрами позначені: 1 – астрагал;

2 – виріб з кременю; 3 – фрагмент ліпної кераміки.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – супіщано-чорно-

земне заповнення; 3 – материк; 4 – рештки дерева;

5 – попіл; 6 – рослинний тлін; 7 – вуглини;

8 – уламки кераміки.

тини (можливо, хлопчика), у віці 7-8 років, у анатомічному порядку. Положення дитини встановлюється як зібгане на лівому боці, з руками, зігнутими в ліктях і складеними кистями біля підборіддя. Ноги зігнуті під кутом 26-30° нерівномірно. Від голови до тазу останки дитини зберігали сліди посипання попелом.

Над плечима дитини на дно могили вміщена таранна кістка кози або вівці свійської (рис. 176: 1) – грально-гадальна кістка-астрагал. Перед ліктями рук виявлений різець на сколі напівпрозорого світло-коричневого кременю (рис. 175: 3; 176: 2), а перед лицевим відділом черепа – уламок стінки ліпного горщика (рис. 176: 3).

За розмірами, спрямуванням ями, її формою, стратиграфічним положенням і позицією розміщення скелету, дитяче поховання віднесене до захоронень представників *зрубного населення* доби бронзового віку.

Рис. 177. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 4. Процес дослідження. Є.М. Осадчий.

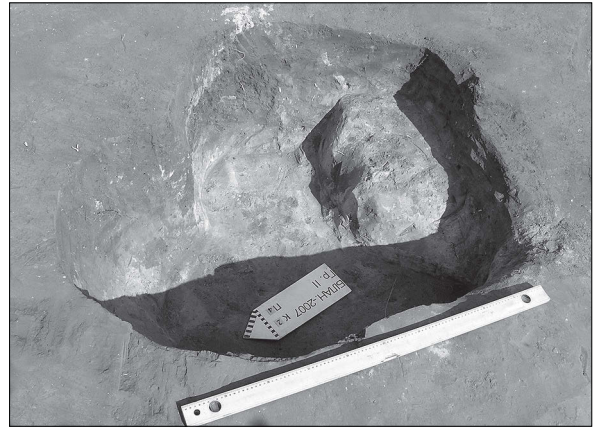

Рис. 178. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 4. З південного заходу.

Рис. 179. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 5. Робочий момент.

Рис. 180. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 5. З південного сходу.

Рис. 181. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 5. Пляма заповнення входу.

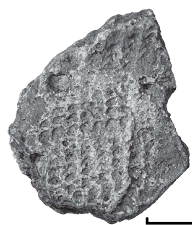

Рис. 183. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 5. Уламок ліпного горщика. Заповнення.

Рис. 182. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 7. З північного заходу.

Поховання 8 (зрубне, впускне) вміщене у північно-східну, дещо підвищену полу насипу III, за 4,6 м на схід – північний схід (кут 83°) від УЦ (рис. 165: *n.8*; 166: 7). Влаштоване, вірогідно, у прямокутній за формою ямі, з меридіональним орієнтуванням, під дерном у похованому ґрунті. Пошкоджене корою та плантажною оранкою. Розміри ями, що лише вгадувалися, – близько $0,9 \times 1,3$ м ($1,1$ м²), її дно – рівне. Досліджувалася з рівня знятого дерну. Глибина – 0,25 м від УЦ.

Заповнення сіро-коричневе щільне супіщане, місцями знищене оранкою. Помічені сліди деревного тліну по контуру.

Вздовж довгої вісі ями лежав скелет чоловіка, у віці 30-35 років, із заходу пошкоджений плантажною канавкою. Виявлені розвал черепа, нижня щелепа, кілька ребер і ключиця, уламки великих трубчастих кісток ніг. Положення людини встановлюється як зібгане на правому боці. Ноги дуже зігнуті під кутом $18-24^\circ$ (рис. 166: 7).

На грудях знаходилася частина розвалу ліпного горщика, товстостінного, банкової, розширеної догори, форми, з трохи відігнутими вінцем, звуженим донизу тулубом, пласким дном, з ледь наміченим утором (рис. 184). Реконструйована графічно висота посудини – близько 14 см; діаметр вінця – близько 20,5 см; тулуба – 19,5 см; діаметр денця – 9,4 см. Поверхня заглажена, сіро-чорного кольору.

За розмірами і спрямуванням ями, її формою, стратиграфічними даними і положенням скелету, поховання належить до числа захоронень представників зрубного населення доби пізнього бронзового віку.

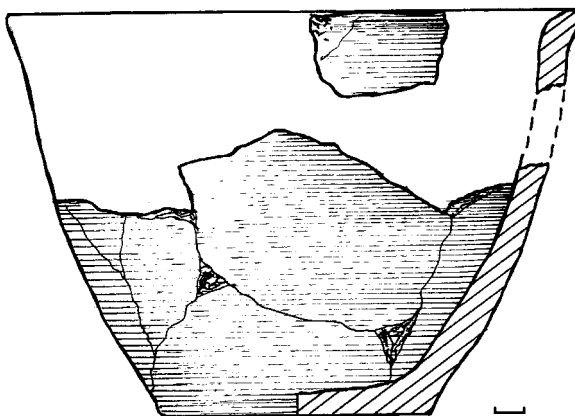

Рис. 184. Білани, кол. с. Курган № 2. Поховання 8. Ліпний горщик. Реконструкція.

З окремих об'єктів під насипом кургану відзначимо *скупчення* гранітних *каменів* з трьох уламків від плит, виявлене на північно-східній полі насипу II, за 4,05 м на північний схід (кут 29°) від УЦ (рис. 165: *скг.1*). Викладене, вірогідно, на стародавній похованій поверхні за доби раннього бронзового віку. Скупчення утворювали шматки сірого граніту, розміром від $9 \times 20 \times 7$ до $22 \times 29 \times 15$ см, складені докупи (рис. 171). Поряд із камінням ніяких знахідок не виявлено. Здогадно, споруджений таким чином гранітний надгробок-жертвник можна пов'язувати зі влаштуванням катакомбного поховання 5.

Таким чином, у дослідженому кургані виявлені рештки 7-ми поховальних комплексів: двох пізньоенеолітичних поховань, двох – катакомбних, двох – зрубних, одного – золотоординського кочівницького, а також грабіжницький шурф початку XX ст.

ДОСЛІДЖЕНІ КУРГАНИ зі складу групи II поблизу колишнього с. Біланів на Кременчуччині репрезентують своєрідний «зріз» поховальних старожитностей пониззя Псла – від епохи енеоліту до раннього залізного віку та фіналу середньовічної епохи.

Найдавнішими під стратифікованими насипами курганів є енеолітичні, з широтною орієнтацією. Зокрема, поховання 9 і 12 кургану № 1, перше з яких порівняно добре збереглося і було парним. Його яма овальної форми, розширена до дна, архаїчний обряд, використання червоної вохри, положення похованих, засвідчують існування досить раннього пласта підкурганних поховальних старожитностей на лівому березі Дніпра в кінці IV – на початку III тис. до н. е.

Більш-менш виразним виступає і фінальноенеолітичний дитячий поховальний комплекс поховання 4 першого Біланівського кургану, підтверджуючи просування у степові й передстепові райони майбутньої історичної Полтавщини нащадків носіїв нижньомихайлівської культури пізнього етапу її розвитку перед формуванням ямного угруповання племен. Саме з ним пов'язане встановлення край південної поли первісного кургану архаїчної гранітної антропоморфної стели.

Схожим і не менш виразним виступає й інший пізньоенеолітичний баратівський дитячий поховальний комплекс поховання 2 у другому Біланівському кургані. В обряді обох поховань повторюються окремі риси, зафіксовані під час дослідження подібного комплексу в кургані № 1 групи I поблизу колишнього хут. Дуканичів, неподалік від Комсомольська у 2005 р. (Супруненко 2006а, с. 72-73). Їх відкриття розширює ареал розселення у степових і передстепових районах Лівобережного терасового лісостепу носіїв культурних ознак цього типу (Телегін 1971а, с. 9, 15; 1987, с. 17-30; Ковалева 2003, с. 121).

Надзвичайно цікавим є пізньоямний поховальний комплекс 7 дослідженого кургану № 1, що ілюструє складні обрядові дії, значний обсяг земляних робіт, пов'язаних зі влаштуванням поховання глави великого роду чи малого племені (Давня історія 1997, с. 346, 363).

Практично обов'язковим для курганів пониззя Псла стало відкриття поховань носіїв донецької та інгульської катакомбних культур, найяскравіший комплекс серед яких (парне поховання 10 кургану № 1) супроводжувався знахідками бронзових скроневи́х кілець у півтора обороти (перша задокументована знахідка таких прикрас на Полтавщині), характерних, переважно, для донецької катакомбної культури (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010).

Єдине скіфське поховання 3 другої половини V ст. до н. е., здійснене в кургані № 1 поблизу Біланів, черговий раз засвідчило влаштування могил кочівників у катакомбах в нижній

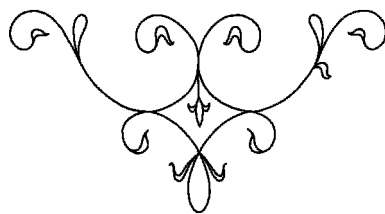

течії Псла (тобто, входження цієї території до зони кочівок степових скіфів), хоча й не дало очікуваних «результатів» через неодноразове пограбування (Кулатова, Супруненко 2004, с. 145-148). Цілком можливо, що перше проникнення до могили степового кочівника відбулося ще в пізньоскіфський час і було здійснене представниками місцевого осілого населення узбережжя Дніпра-Псла.

Вкотре у курганах Нижнього Припсілля виявлені поховання золотоординських кочівників (поховання 6 кургану № 2), що своєю масовістю знаходження в окрузі вказують на існування в районі Комсомольська стійбища степовиків золотоординської епохи та на ймовірне розташування в пониззі Псла ханської митниці і контрольованих нею переправ у кінці XIII – XIV ст. (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 76-77; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 11-12; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 92).

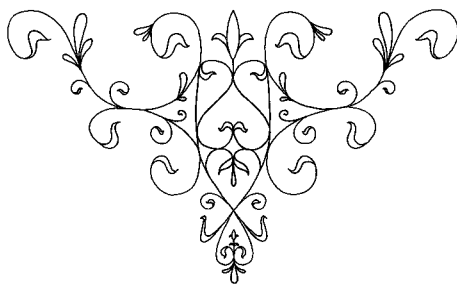
Таким чином, отримані результати досліджень наочно доповнюють матеріали розкопок сусідніх курганів поблизу сс. Дмитрівки, Солонців та Бондарів у басейні Нижнього Псла (Супруненко 2007б; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007; Супруненко 2008б, с. 319-322; Супруненко, Мироненко 2008, с. 151-163), формуючи уявлення про перебіг історичних процесів на цій території, культурно-хронологічну стратифікацію поховальних старожитностей та особливості ідеології ряду племен доби енеоліту, бронзового і раннього залізного віків (Супруненко 2008, с. 37).

6

ГРУПА КУРГАНІВ І НЕПОДАЛІК с. КУЗЬМЕНОК

ГРУПА КУРГАНІВ I поблизу с. Кузьменок Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська була розташована: за 1,33 км на північ (азимут 349°) від північно-східної окраїни висілку с. Кияшок (залізниця), за 1,49 км на схід (азимут 89°) від південно-східної окраїни с. Кузьменок та за 4,63 км на північний схід (азимут 33°) від приміщення виконкому Дмитрівської сільської ради, безпосередньо в ур. Остапці (рис. 1: 23; 33: 119; вкл. XIII: 2). Група складалася з 3-х курганів (рис. 185-186), на разі не дослідженим залишився лише один великий насип – № 1.

Найбільший курган обстежувався Г.М. Некрасовою 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 51.* – с.Кириленки, курган № 190) (рис. 191). У 2007 і 2008 рр. цей же курган оглядався В.В. Шерстюком і О.Б. Супруненьком у ході експертизи земельних ділянок та підготовки матеріалів до випуску територіальної частини тома «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області (рис. 192), під час чого поруч було виявлено ще один насип (*Шерстюк 2007 зв., арк. 18, рис. 3: 12; 25-30; Супруненко 2007 зв., арк. 12, рис. 1: 3; Супруненко, Шерстюк 2008 зв., арк. 89-90, рис. 4: 75; 47: 119*), а в 2010 р. В.В. Шерстюком на розораному полі поряд – ще один курган (рис. 185). В останній науковій звітності група носить назву «Група курганів III біля с. Кузьменок в ур. Остапці».

В кінці XIX – середині XX ст. дещо на північний захід і поряд з курганами знаходився хутір, пізніше – село Остапці. Тоді ж на насипу найбільшого кургана було розміщене кладовище цього і сусідніх населених пунктів (рис. 192). За даними топографічних карт-«триверстовок» 1869 р. та 1918-1922 рр. на місці розташування групи знаходилася точка координування з абсолютною висотою 42,48 сажнів, де розміщувалося кладовище хуторів Остапців, Шульгів та кількох інших безіменних, що утворили в майбутньому село Кириленки (*Карта 1869*).

На дрібномасштабній карті «М-36-104-В-6-1», складеній за геодезичною зйомкою 1953 р., курган № 1 групи мав відносну

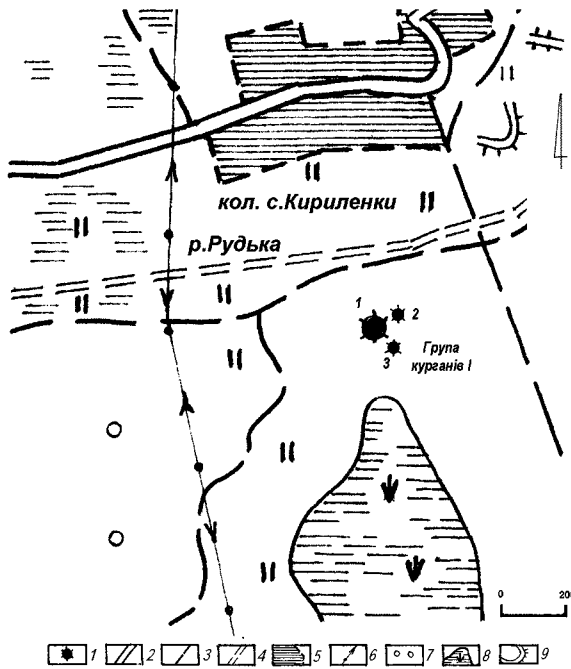

Рис. 185. Кузьменки, с. План місцезорозташування групи курганів І.

Умовні позначення: 1 – кургани; 2 – дороги з твердим покриттям; 3 – ґрунтові дороги; 4 – новітні русла рік; 5 – знесені села; 6 – лінія електромереж; 7 – лісонасадження; 8 – болота; 9 – обваловки.

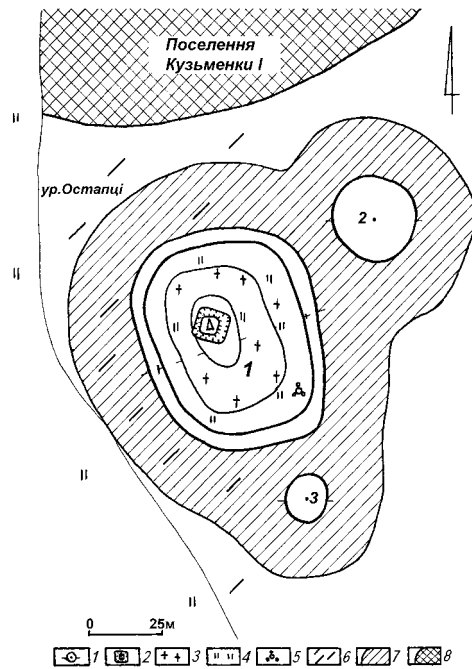

Рис. 186. Кузьменки, с. План групи курганів І із позначенням охоронної зони.

Умовні позначення: 1 – насипи курганів та їх умовні центри; 2 – пункти триангуляції та їх обвалування; 3 – кладовище; 4 – луки; 5 – чагарники; 6 – рештки хутора ХІХ–ХХ ст.; 7 – охоронна зона; 8 – залишки поселення Кузьменки І.

висоту 5,2 м, з абсолютним значенням висоти 74,2 м над рівнем Балтійського моря (Карта 1955).

На сучасній топографічній карті М 1: 100 000 см «М 36-104» на місці розташування групи показаний лише найбільший насип, з відносним значенням висоти 5 м та абсолютним – 74,2 м. На дрібномасштабній карті «Х-40-63-В-г-3» насип має відносну висоту 4,3 м, пункт триангуляції та кладовище на поверхні (Карта 1982; 1983).

На вершині більшого з курганів розміщений тригопункт державної геодезичної мережі, що, за даними геодезичних довідників, носить назву «Остапці» (вкл. ХІІІ: 4).

Група займала край схилу надзаплавної тераси лівого берега старого русла (стариці) р. Рудьки – лівої притоки Псла (басейн р. Дніпро), позначеної підвищенням тераси над неглибокою старицею та солонцевими піщаними намивами зазначених річок. Висота над рівнем околу – 2,0-2,6 м, абсолютне значення в Балтійській системі вимірів – 69,7 м (вкл. ХІІІ: 2). Більший курган групи (№ 1) залишився помітною домінантою навколишнього рівнинного ландшафту (вкл. ХІІІ: 1, 3), де наявні поодинокі підвищення надгирлових намивів Псла.

Пагорб тераси зайнятий вздовж країв окремими деревами, з домінуванням кущів над берегами стариці; північно-західна частина мисоподібного вигину, разом із територією поселення Кузьменки I та насипами курганів №№ 2-3, розорюється (вкл. XIII: 3). Угіддя навколо курганів також розорюються і розпайовані. Підніжжя тераси і береги стариці задерновані, краї їх оточені очеретом та невеликими кущами. З північного боку (за 150 м) прокладене нове русло р. Рудьки, по якому скидаються води ставка-накопичувача стоків Кременчуцького нафтоперегонного заводу.

Група складалася з трьох насипів, висотою 0,35-4,50 м, діаметром 15-78 м: одного – більшою мірою задернованого, двох – розораних (рис. 186).

Більший курган (№ 1) має видовжений із північного заходу на південний схід насип овальної в плані, напівсферичної в перетині форми. Його схили порівняно круті (22-30°), вершина сплюснена внаслідок влаштування пункту тріангуляції та могил кладовища. Насип задернований, поли зі всіх боків підорані на 3-7 м, місцями мають заглибини від вибирання ґрунту на підсипання могил, можливо, сліди окопів часу Великої Вітчизняної війни. У центральній, дещо зміщеній на захід частині вершини розміщений тріангуляційний пункт 3-го класу «Остапці», у вигляді простої вежі на тринозі, звареної зі сталевих труб. Навколо нього помітні оплілі сліди обвалувань. Пункт тріангуляції відновлений у проміжку між 1986 та 2006 рр. (рис. 191-192; вкл. XIII: 1).

З північного боку насипу та на ньому росте кілька невеликих дерев. Верхня частина кургану і частково його схили вкриті більше 50 могилами кладовища ХХ ст., третина з яких оточена металевими огорожами. Поміж могил простежуються ледь помітні горбки більш раніших поховань (з середини ХІХ ст.). Серед прізвищ похованих – Баратей, Кумака, Бабець (по двоє), Радіонова, Підтикан, Ручка, Кириленко (по одному). Останнє з датованих захоронень здійснене 1991 р.

На північний схід від великого кургану знаходився розораний насип № 2, у центрі якого на 2008 р. була помітна пляма розтягнутого викиду одного зі впускних поховань (рис. 186; вкл. XIII: 4: 2).

Поряд з курганами виявлені уламки гончарного посуду ХІХ-ХХ ст., а на поселенні Кузьменки I за 30-80 м на північ і північний захід від курганів, – фрагменти ліпної кераміки киево-черкаської культури дніпро-донецького неоліту, ліпних посудин катакомбної, зрубної та чорноліської культур, що своїм місцезнаходженням позначають місця стоянок і поселень давнього населення, яке, вірогідно, на етапі раннього бронзового віку, могло мати відношення до спорудження та наступних добудов курганів групи (вкл. XIII: 2).

На кургані № 3 під час обстежень 2010 р. знайдено уламок черепа людини, фрагмент кераміки епохи бронзового віку та уламок талькового сланцевого виробу з двома паралельними борозенками (частина ливарної матриці) (Шерстюк 2008, с. 123, 124-125, № 119) (рис. 208).

Географічні координати та розміри об'єктів комплексу наведені у табл. 2.

Табл. 2

Кириленки, с. Група курганів I. Розміри та характеристика насипів

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Координати умовних центрів насипів (градуси, мінути, секунди (датум VGS 84))	
			N	O
1	4,50	78 × 58 (з північного заходу на південний схід), 63 × 51 м (задернована частина)	49°8'45,17"	33°38'33,09"
2	0,60	26 × 28	49°8'46,80"	33°38'36,17"
3	0,45	14,5 × 16	49°8'43,34"	33°38'34,29"

Площа, яку займали кургани могильника, становила 0,4447 га. Зокрема: курган № 1 – 0,3553 га; курган № 2 – 0,0717 га; курган № 3 – 0,0177 га.

Насипи, як релікти історичного ландшафту цієї території були зразками типових порівняно великого та невеликого розміру курганів Нижньопільського мікрорегіону, розташованих поряд із поселенням ряду епох.

Курган № 2

Насип входив до складу групи III поблизу с. Кузьменок, розміщуючись за 80 м на північний схід від поли великого задернованого кургану № 1, на тому ж підвищенні тераси (рис. 185-186: 2), розорювався (рис. 193; вкл. XIII: 3). Нівельована висота – 0,62 м, діаметр, за обмірами, – 26 × 28 м (рис. 187).

Досліджувався за допомогою закладання чотирьох траншей, із залишенням трьох меридіонально зорієнтованих бровок шириною 0,3-0,8 м (рис. 187; вкл. XIII: 5). У кургані виявлено 4 поховання та одна яма доби бронзового віку.

Насип виявився майже однорідним і споруджувався з сіро-чорного поверхнього ґрунту-супіску в три етапи, тобто, був умовно *стратифікований*, а саме – зводився за фіналу енеолітичної епохи, в кінці раннього бронзового віку та за фінальної доби пізньої бронзи.

Первинний *насип I* майже круглої в плані форми, діаметром 5 м і висотою 0,3-0,6 м, був споруджений для влаштування зверху (на підсипці) енеолітичного поховання I. Він зводився, вірогідно, на незначному пагорбі практично в центрі дослідженого кургану (рис. 187: *п.1, I*). Подібний захід зі влаштування підсипки був зумовлений ймовірним підтопленням під час повеней порівняно низького надзаплавного підвищення. Слідів кільцевого рівчака та інших особливостей насипу, крім значнішої щільності колишньої споруди із дернин, простежено не було. Поверхня первинного насипу читалася погано, в основному, за висолами нижче у масиві та слідами мінералізації рослинності на поверхні, що були помітні під час зачисток.

Насип II, споруджений із сіро-чорного і світлішого щільного супіску, перекривав первісний курган (рис. 187: *II*).

Його зводили у зв'язку зі влаштуванням край південно-західної поли насипу I пізньокатакомбного поховання 4 у неглибокій круглій в плані камері зі входом (рис. 187: *п.4*). Розміри цього насипу встановлені здебільшого за щільністю масиву і спостереженнями за просуванням бульдозера, що не міг відразу ж «полати» під час пробивання траншей межу злежаного ґрунту. Діаметр насипу II – 18,5 × 19,5 м, висота – понад 0,6 м. Слідів зовнішнього оконтурювання такого кургану ровом або широкою виямкою простежити не вдалося, з огляду на його зведення на чітко позначеному в рельєфі підвищенні краю тераси. Проте, поряд з північно-східною полою насипу II виявлена яма 1, влаштована як місце захоронення решток жертвовної їжі чи тризної відправи, пов'язаної з похованням 4 (рис. 187: *я.1*). До насипу II, з північно-східного боку від УЦ, пізньокатакомбним населенням часу складання бабинської культури було впущене інвентарне поховання 2, від якого під орним шаром збереглася тільки основа поховальної ями (рис. 187: *п.2*).

З масивом насипу II пов'язується знахідка *сколу* напівпрозорого *кременю* з ділянкою жовняної кірки розміром 1,4 × 1,7 × 0,4 см.

У насип II, дещо на північ від його УЦ, за фінальної доби пізнього бронзового віку було впущене постзрубне або богуславсько-білозерське поховання 3 (рис. 187: *п.3*). З останнім, певно, пов'язана чергова досипка кургану – «будівництво» *насипу III* в розмірах, зафіксованих розкопками кургану (рис. 187: *III*). Про висоту такого насипу судити важко: він не тільки згортався бульдозером для забезпечення площ під сільськогосподарські угіддя на початку 1960-х рр., а й тривалий час розорювався.

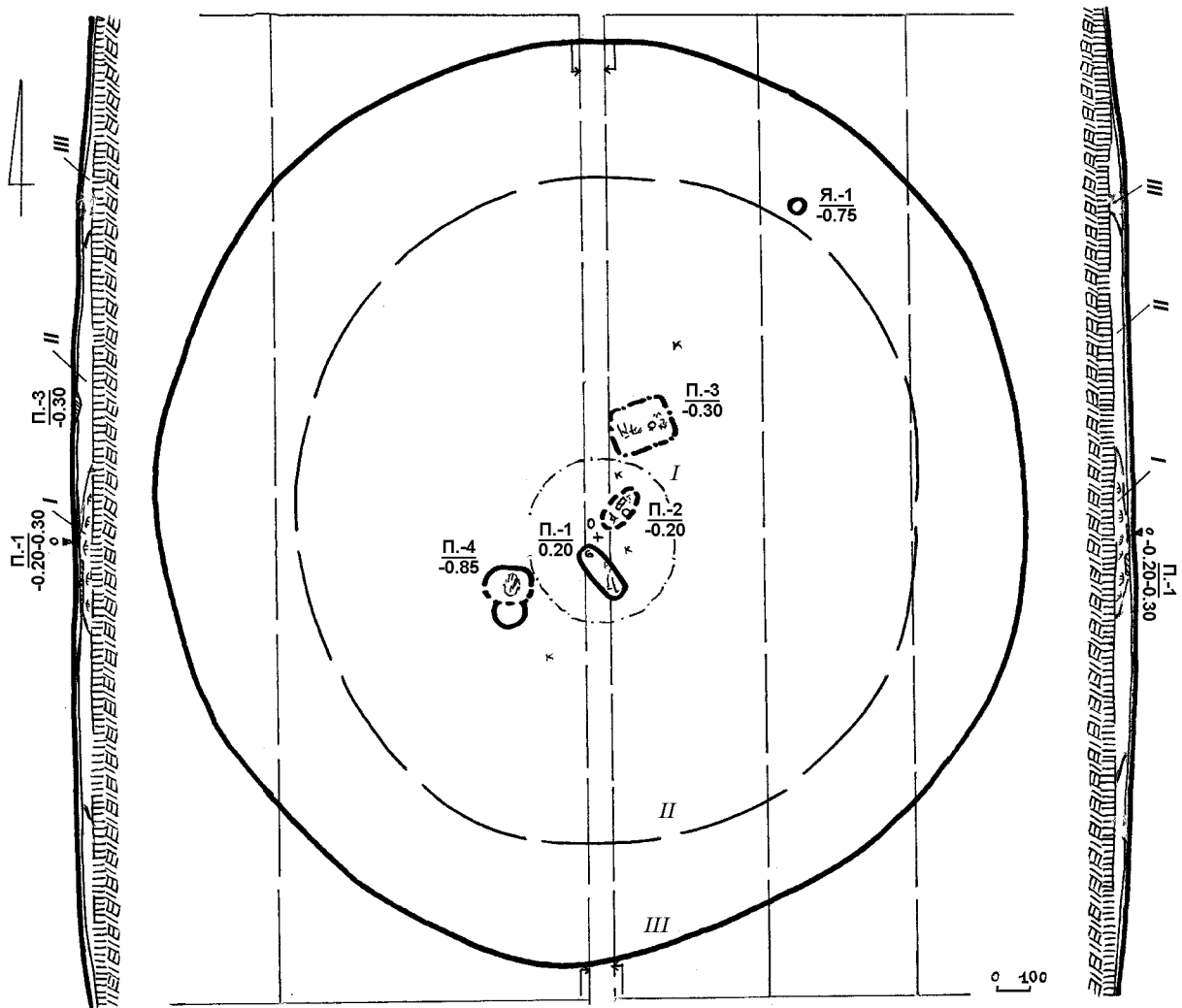

Рис. 187. Кузьменки, с. Група курганів I, насип № 2. План і профілі центральної бровки.
I–III – насипи I, II та III.

У масиві насипу III та на його поверхні виявлені 2 фрагменти стінок ліпних горщиків фіналу бронзового віку, ймовірно, пов'язані з тризною відправою постзрубного поховання 3. Це невеликі черепки з домішками піску і слюди в тісті (рис. 187: κ).

Після влаштування зазначених вище поховань насип кургану для впуску інших могил не використовувався. У пошкодженому вигляді розораний курган зберігся до початку досліджень. Глибоке розорювання останніх років спри-

чинило певні руйнування поховальних комплексів і рознесення уламків ліпного посуду, вигорнутих з поховань 2 і 3 вздовж насипу (Супруненко, Шерстюк 2011, арк. 9-22).

Насамкінець, окреслимо загальну стратиграфічну ситуацію на місці спорудження кургану № 2. Під масивами насипів I–III, на невеликому підвищенні тераси (в межах 0,1-0,2 м) у центрі, залягав похований ґрунт – сіро-чорний щільний гумусований супісок, товщиною 0,3-0,4 м, а нижче під ним – материковий

світло-жовтий намівний пісок, умовно прийнятий за материк. З глибини понад 1,3 м від УЦ цей пісок отримував світле, майже біле забарвлення. Ближче до піл кургану, особливо з північного та північно-східного боків, над материковим піском вздовж схилу тераси відзначено залягання прошарку жовто-палевого піску – передматерика, товщиною 0,2-0,3 м (рис. 187).

Поховання 1 (енеолітичне, основне) впущене в східну частину верхівки насипу первинного кургану, з рівня його поверхні, за 0,3 м на південь (кут 180°) від УЦ (рис. 187: п.1). Здійснене у підпрямокутній, зі скругленими кутами, видовженій неглибокій, нерівномірно заглибленій ямі, зорієнтованій з північного заходу на південний схід. Вона мала розміри – 0,70-0,85 × 1,55 м (близько 1,2 м²), котрі визначені за щільністю заповнення, вирівняне дно з підвищенням в оголів'ї (рис. 188). Досліджувалася з основи орного шару (рис. 194). Глибина – 0,20-0,35 м від рівня УЦ. Глибина ями від стародавньої поверхні первинного насипу була незначною, на наш погляд, у межах 0,15-0,20 м. Над цим похованням насип I дещо підсипався, від чого його висота, вірогідно, мала досягати 0,5-0,6 м.

Сіро-темнокоричневе однорідне супіщане заповнення було перерізане з північного боку та в центрі двома великими кротовинами. Знахідок, крім залишків скелету, вуглин й кількох дрібних уламків ліпної кераміки, в ямі не виявлено (рис. 188).

Посеред ями, за довгою її віссю, головою на північний захід, був викладений похований, чоловік у віці 20-30 років, рештки скелету якого, пошкоджені оранкою, збереглися фрагментарно. За положенням крихкого розвалу черепа, уламків великих трубчастих кісток лівої руки, фрагментів гомілкових та кісток стоп ніг, встановлюється зібгана поза по-

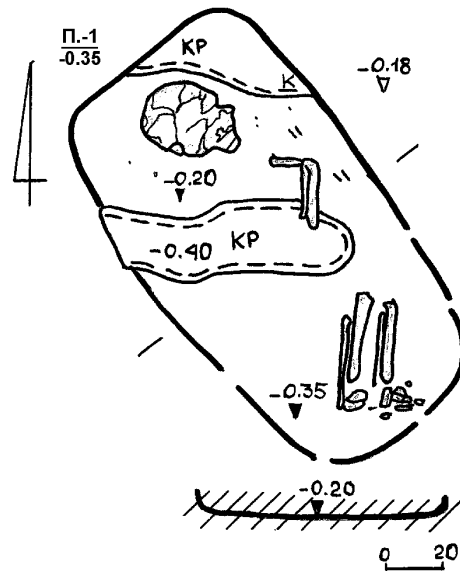

Рис. 188. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 1. План і перетин.

хованого, на лівому боці, з підігнутими ногами і зведеними стопами (рис. 188; 194). Конкретніших даних щодо положення, крім встановлення позиції розвернутого на північний схід лицевого відділу черепа, не отримано.

Поряд із кістками зі східного боку виявлені кілька помітних вуглин, на дні – поодинокі випадкові вапнякові конкреції. Із заповнення ями походять 4 фрагменти ліпного посуду, в орному шарі над похованням виявлений ще один уламок ліпної кераміки.

Знахідки. 1-2. Дрібні фрагменти стінок ліпних горщиків доби енеоліту, з домішками вапна і дрібно товчених мушель та органіки. Їх розміри – 2,3 × 2,1 та 2,4 × 2,1 см.

3-4. Незначні уламки стінок ліпних горщиків, з домішками в тісті органіки, на поверхні – слідами загладжування гребінцем. Розміри – 2,9 × 1,9 і 2,5 × 1,5 см.

Всі фрагменти походять із заповнення ями поховання.

5. Фрагмент шийки ліпного горщика доби бронзового віку. 2,2 × 2,0 см. По-

ходить з орного шару над похованням і випадковий у комплексі.

Поховання належить до числа найбільш ранніх могил *енеолітичного* населення, що з'явилися першими в основах насипів курганів Середнього Подніпров'я та Лівобережжя Дніпра.

Поховання 2 (*пізньокатакомбне*, впускне) виявлене впускним практично в центр насипу, на рівні основи орного шару, досліджувалося в центральній бровці, за 0,45 м на північний схід (кут 43°) від УЦ (рис. 187: п.2). Здійснене в овальній видовженій ямі, зорієнтованій за довгою віссю з південного заходу на північний схід. Вона мала частково реконструйовані розміри – 0,75 × 1,85-1,90 м (площу – 1,25 м²), глибину 0,2 м від УЦ, що встановлені за нижньою частиною знесеного оранкою поховання (рис. 195-196).

Яма мала рівне дно, незначно заглиблене посередині. За її довгою віссю, вірогідно, головою на південний захід, знаходилися рештки скелету дорослої людини, можливо, *жінки*, у віці 20-25 років, пошкодженого оранкою. Виявлені трубчасті кістки рук і ніг, уламки тазу і хребців, кількох ребер та ключиці, фаланги пальців рук, переміщені землеріями і плугом, котрі тяжіли за розміщенням до анатомічного порядку, засвідчуючи випростане положення похованої, з випрямленими ногами та викладеними вздовж тулуба руками, одна з яких зігнутою в лікті була покладена на груди. Поза більше відповідала катакомбній поховальній традиції (рис. 189).

Зі східного боку від залишків скелету знаходився розвал ліпного горщика (його нижньої частини), окремі уламки вінця якого були рознесені оранкою на 2-5 м навкруги в орному шарі насипу (рис. 196). Поряд містилося скупчення вуглин, а ближче до кісток – крупинки

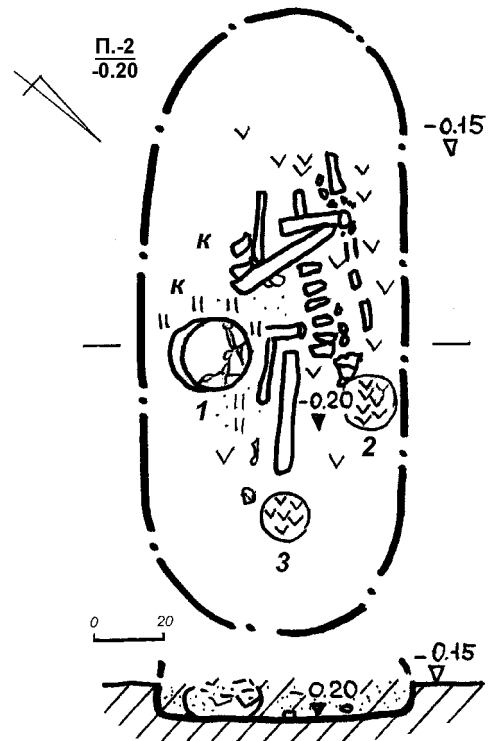

Рис. 189. Кузьменки, с. Курган № 2.
Поховання 2. План і перетин.
Цифрами позначені: 1 – розвал ліпного горщика;
2-3 – сліди дерев'яних-? посудин.

крейди (рис. 189). З протилежного боку від залишків скелету відзначена кругла в плані тонка пляма коричнево-рудого тліну від решток зотлілої дерев'яної посудини, діаметром 15-16 см, посеред і скраю якої виявлені кілька дрібних конкрецій (рис. 189: 2). Подібна і дещо менша плямка знаходилася умовно в ногах похованої і мала діаметр 11 см (рис. 189: 3). Під кістками відзначені сліди зотлілої підстилки рослинного походження.

Сіро-чорне та коричневате супіщане заповнення містило окремі вуглини і крупинки крейди, кілька черепків від описаного нижче ліпного горщика.

Знахідка. Неповний розвал ліпного горщика (рис. 195-196; вкл. XIV: 1). Вінце потовщене, з відігнутим назовні краєм, вертикальне. Перегин міститься на середині тулуба. Посудина має ближчі до

округлобоких форми, широке пласке дно з невеликим утором. Верхня частина вкрита суцільним орнаментом: вгорі – дві прокреслені горизонтальні смуги, в т.ч. одна на шийці, розподілені горизонтальними рядами дещо скошених тичок палички, ще дві – нижче перегину тулуба, між ними – вписані прокреслені по-троєні трикутники вершинами догори. Між лініями трикутників розміщені скошені вздовж катетів лінії тичок палички, в основі – три-чотири тички у формі трикутника (рис. 190).

Реконструйовані розміри: висота – 15,9 см; діаметри: вінця – 16,5 см; шийки – 16,3 см; тулуба – 23,0 см; денця – 9,0 см; товщина стінок – 0,8-0,9 см (рис. 190). У тістій щільній масі присутні значні домішки піску та дрібнотовченої жорстви, наявні блискітки слюди.

За морфологічними ознаками, згідно з С.Ж. Пустоваловим, горщик відноситься до 15-го типу ліпного посуду катакомбних культур – до групи так званих циліндрогорлих горщиків, більше поширених у середовищі племен інгульської катакомбної культури (Пустовалов 2009, с. 111). Прокреслений і продавлений характер орнаментативної такої притаманний носіям цієї культури (Там же, с. 114). Проте, основний трикутниковий фриз візерунку, звернений доверху, засвідчує появу нових рис, характерних вже бабинської культури. До певної міри таке припущення спирається і на особливості пози небіжчиці, присутність у похованні слідів дерев'яного посуду тощо (Березанская 1986, с. 17-19, 21-26).

Поховання належить до числа впускних могил пізньокатакомбного – ранньобабинського населення бронзового віку.

Поховання 3 (постзрубне або богуславсько-білозерське, впускне) знаходилося у північній частині насипу II і було впущене з рівня його поверхні, за 2,55 м на північний схід (кут 24°) від УЦ (рис. 187:

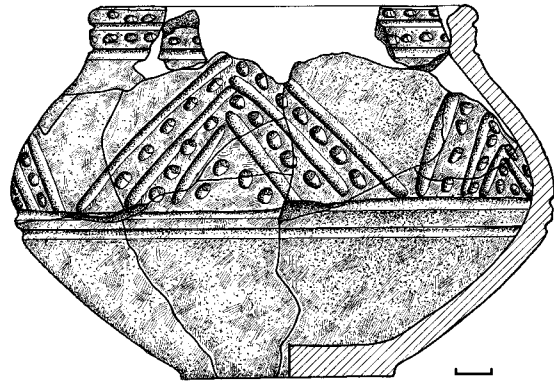

Рис. 190. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 2. Ліпний горщик. Реконструкція.

п.3; вкл. XIII: 5-6). Здійснене у підквадратній в плані ямі, зорієнтованій за віссю схід – північний схід – захід – південний захід, контури якої в основі орного шару простежувалися надзвичайно погано (рис. 201). Вона мала орієнтовні розміри – 1,70 × 1,90 м (3,2 м²), які встановлені за щільністю заповнення, рівне дно (рис. 197). Досліджувалася в основі орного шару, з рівня 0,2 м. Глибина – 0,30 м від рівня УЦ. Над цим похованням насип II був підсипаний, від чого його висота, вірогідно, мала перевищувати 1,0 м.

Сіро-чорне однорідне гумусоване супіщане заповнення з дернинами було зверху зрите оранкою, пошкоджене по краях кротовинами (рис. 201).

Посеред ями, приблизно за її довшою віссю, знаходилися дещо переміщені оранкою рештки скелету похованої – жінки у віці 25-30 років (рис. 197). Положення кісток засвідчувало зібгану на лівому боці позу похованої, головою на північний схід, з дуже і нерівномірно підігнутими ногами, складеними поряд із грудьми руками. Кисті рук знаходилися перед тулубом, де виявлений розсип фаланг пальців. Під кістками були наявні сліди підстилки у вигляді рослинного і перекриваючого його невиразного текстильного-? тлінів.

Рис. 191. Кузьменки, с. Насип № 1.
З північного сходу. 1986 р.

Рис. 192. Кузьменки, с. Центральна частина
кургану № 1. З північного сходу.

Рис. 193. Кузьменки, с. Курган № 2.
Перед початком досліджень. З півночі.

Рис. 194. Кузьменки, с. Курган № 2.
Поховання 1. Зі сходу.

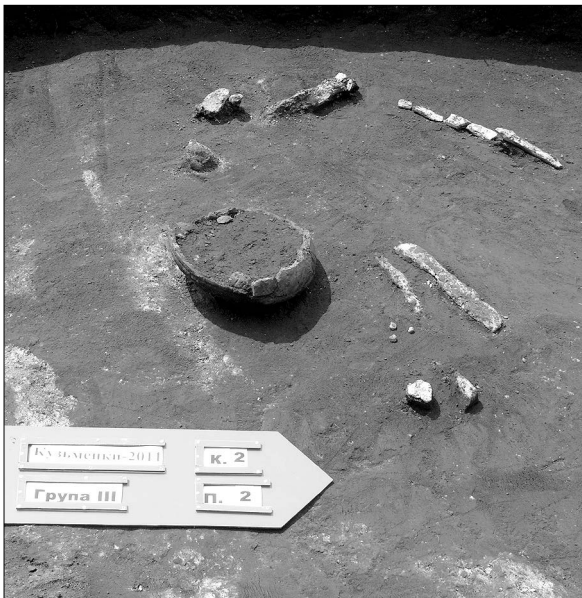

Рис. 195. Кузьменки, с. Курган № 2.
Поховання 2. Зі сходу.

Рис. 196. Кузьменки, с. Курган № 2.
Поховання 2. Деталь. Залишки
ліпної посудини. Зі сходу.

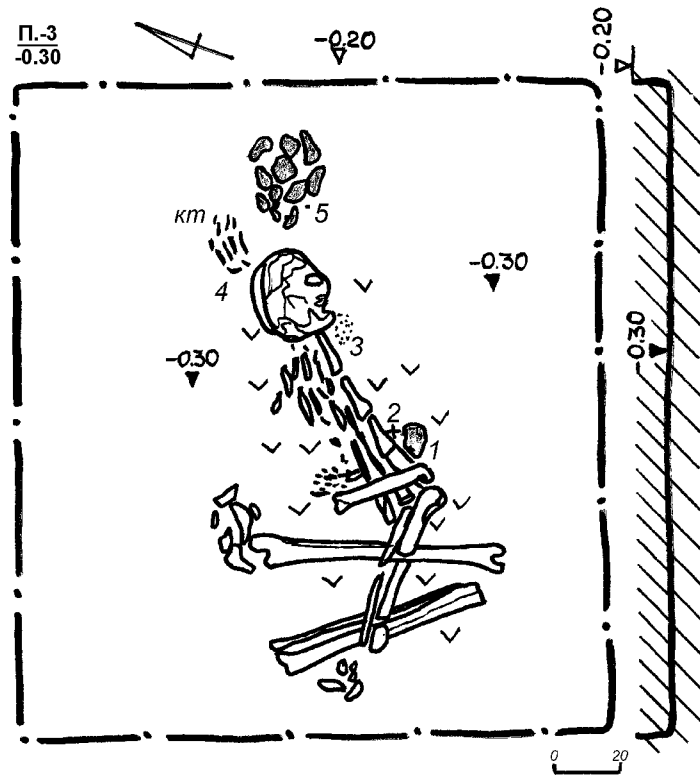

Рис. 197. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 3. План і перетин. Цифрами позначені: 1 – сiрка; 2 – кремень; 3 – розсип склопастового намиста; 4 – кiстки тварини; 5 – розвал лiпноi корчаги.

У головах похованої, ближче до східної стінки ями, знаходився розвал приденної ліпної сіролискованої корчагоподібної посудини середніх розмірів (рис. 197: 5; 202), зліва від черепа – кістки дорослої особини кози свійської (ребра і частини хребців) – залишки напутньої їжі (рис. 197: 4). Поряд із нижньою щелепою та під черепом виявлені більше двох десятків цілих та уламків склопастових намистин-бісерин (рис. 197: 3), а перед тулубом – скупчення сiрки темного жовто-бурого кольору, у вигляді сплющеної грудочки овальної форми розміром 6 × 11 × 4 см (рис. 197: 1), в якому лежав крупний відщеп кременю із забитостями від численних ударів (рис. 197: 2).

Знахідки. 1. Неповний розвал корчагоподібної ліпної посудини. Корчажка чорнолискована, середніх розмірів, з невисокою шийкою, овальною у перетині масивною ручкою, опуклим тулубом з

розхиленою назовні приденною частиною на виділеному денці з профільованим утором (рис. 202-203). Середина денця має охайний вигин у внутрішній бік. У щільному тісті сіро-чорного кольору наявні домішки вапна та дрібно товченої мушлі. Збережена висота – 10,0 см, діаметр дна – 8,5 см, максимальний діаметр розширення збереженої частини тулуба – 24,5 см. Ручка, два фрагменти шийки та стінки цієї посудини виявлені рознесеними плугом в орному шарі (рис. 198: 1-3).

2. Намисто-бісер з блакитної склопасті. Цілими збереглися 8 округлих намистин несталих пропорцій скруглено-циліндричної форми, а також 3 таких же здвоєних, ще 11 – дрібні уламки від бісеру обох типів (рис. 198: 4-5; вкл. XIV: 3: 1-2). Довжина коротких бісерин – 0,15-0,20 см, діаметр – 0,20 см, діаметр каналу отвору – до 0,10 см; довжина здвоєних – 0,30 см, ширина (діа-

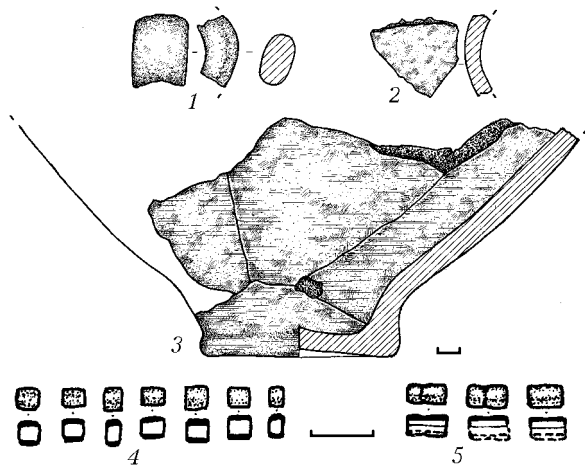

Рис. 198. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 3. Знахідки.
1-3 – кераміка; 4-5 – склопаста.

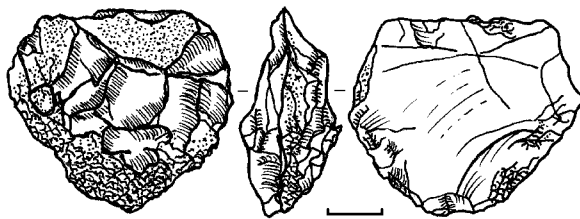

Рис. 199. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 3. Виріб з кременю.

метр) – 0,20 см, діаметр каналу отвору – бл. 0,10 см.

Саме це намисто і є визначальним у вирішенні питання про датування і культурно-хронологічну належність поховального комплексу. Подібні намистини синього, бірюзового, бузкового, іноді навіть червоного кольорів характерні для пам'яток білозерської культури. Зокрема, вони представлені в похованнях могильників Кочковате (Ванчугов 1990, с. 99, рис. 35: 19–21, 24) у Північно-Західному Причорномор'ї, Чернянці (Кубышев, Черняков 1986, рис. 5: 6, 10–13), Первомаївці (Евдокимов 1987, с. 110, 113, рис. 2: 6–7; 5: 5), радгоспі «Степной» у Нижньому Подніпров'ї (Отрощенко 1975, с. 128, 143, рис. 6: 5–7), у

похованні 1 кургану № 2 групи 2 поблизу с. Соколового в Надпоріжжі (Ромашко 1995, с. 51, рис. 22: 15). Типологічно намисто з кузьменківського поховання більш схоже на намистинки із соколовського захоронення. При цьому звертає на себе увагу й очевидна відносна територіальна близькість обох поховальних комплексів. Таким чином, наявність у комплексі знахідок такого надійного хроноіндикатора, як зазначені прикраси, дозволяє датувати захоронення XII–X ст. до н. е. А присутність в ньому округлої корчагоподібної посудини з ручкою зовсім не протирічить наведеному датуванню.

3. Шматок сірки темножовто-бурого кольору, у вигляді сплющеної грудочки овальної в плані форми, розміром 6 × 11 × 4 см (рис. 197: 1).

Цікаво, що сірка («речовина жовтого кольору») була виявлена 1975 р. у доволі подібному постзрубному похованні 9 кургану № 4 групи XVIII поблизу с. Верхньої Маївки Дніпропетровського району Дніпропетровської обл. (Ковалёва, Волкобой, Марина и др. 1977, с. 69–70; Ромашко 1999, с. 124).

4. Кремій, на наш погляд, є кресальним, у вигляді скребачки, на масивному сколі сіро-коричневого напівпрозорого кременю, з дуже забитими краями на одному з боків. Розміри – 4,3 × 3,6 см. На поверхні є сколи, місцями наявні ділянки жовтяної кірки та жовті плями від контакту із сіркою. Не виключено, що це – перевикористана скребачка доби раннього бронзового віку (рис. 199; вкл. XIV: 3: 3).

Наявність сірки і кременю наштовхує, вочевидь, на поки що необґрунтоване припущення про появу ще в пізньому бронзовому віці широко розповсюдженого пізніше способу видобування вогню.

Отже, культурна інтерпретація поховання виявляється досить складною. Всі

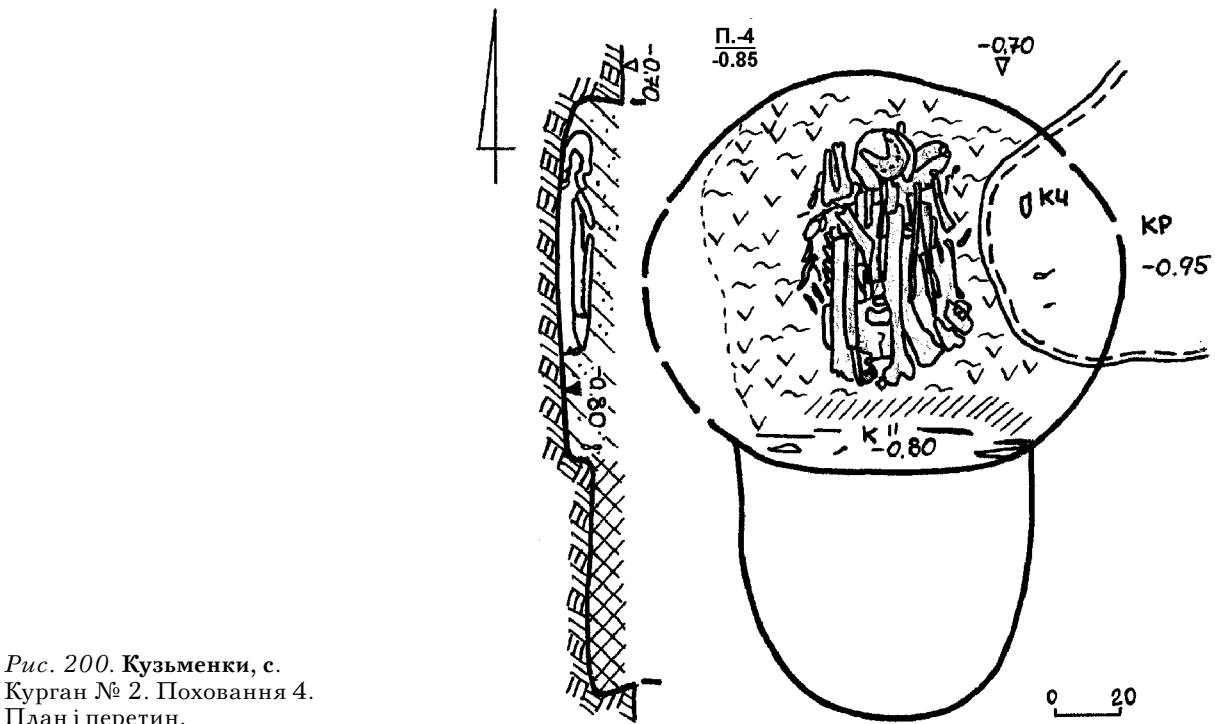

Рис. 200. Кузьменки, с.
Курган № 2. Поховання 4.
План і перетин.

раніше відомі захоронення з намистом здійснені у південній орієнтації, що виступає надійним свідомством їх білозерської культурної приналежності (Отрощенко 1986, с. 131; Ванчугов 1990, с. 51). Поховання з Кузьменок відрізняється від них східним напрямком орієнтації. Останнє дозволяє включити поховальний комплекс до нещодавно виділеної групи «пізньозрубних» (у сучасній інтерпретації В.А. Ромашка – постзрубних або богуславсько-білозерських) поховань. У будь-якому разі, за основними показниками воно відповідає критеріям, що характеризують богуславсько-білозерську обрядовість (Ромашко 1999, с. 121–122): територіальна відповідність захоронення зоні розповсюдження поселенських богуславсько-білозерських пам'яток; присутність в ньому інвентарю, характерного для білозерської культури і спільноти культур валикової кераміки, що дозволяє датувати комплекс постзрубним часом; східна орієнтація

похованого, котра відрізняє богуславсько-білозерську та постзрубну культури східних територій (Подоння, Прикубання, Поволжя) (Шарафутдінова 1991; Потапов 1997, 1998; 2010) від власне білозерських. Цікаво, що саме в пониззі Псла відомі кілька поселень з матеріалами білозерської культури (Шарафутдінова 1982, с. 12-13; Отрощенко 1986, с. 120-121).

Поховання 4 (пізньокатакомбне, впускне) впущене край південно-західної поли насипу I, з рівня стародавньої поверхні, досліджувалося з основи похованого ґрунту та в материку за 2,25 м на південний захід (кут 225°) від УЦ (рис. 187: п.4). Здійснене в неглибокій округлій в плані катакомбі, з напівовальним входом-приступкою, із загальною орієнтацією за довшою віссю в меридіональному напрямку, площею близько 2 м² (рис. 200; вкл. XIV: 2).

Вхід мав розміри 0,75 × 0,90 м, був заглиблений у передматериковий пісок

Рис. 201. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 3. Із заходу.

Рис. 202. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 3. Деталь. Розвал корчаги і кістки кози. Із заходу.

Рис. 203. Кузьменки, с. Курган № 2. Поховання 3. Придіння ліпної корчаги.

Рис. 204. Кузьменки, с. Курган № 2. Яма 1. Із заходу.

Рис. 205. Кузьменки, с. Курган № 3. Загальний вигляд. З півночі.

на 0,75 м від УЦ, та сполучався з камерою проходом в 0,85 м. Остання, округлої в плані форми, примикала з півночі до входу і мала розміри 1,2 × 1,4 м, при глибині 0,8 м від УЦ (рис. 200). Це була, вірогідно, невисока ніша (до 0,35 м), з дещо нерівним дном, звуженими до дна вирівняними стінками, посеред якої в меридіональному напрямку, головою на північ, розміщувалися рештки похованого – чоловіка, у віці 55-60 років, викладеного на спині з руками вздовж тулуба, кистями на животі, підібганими до плечей колінами, можливо, вміщеного (зашито) в мішок (саван). Неприродня поза з підігнутою на коліна головою саме і передбачала таке «компактне» вміщення до невисокої камери. Під кістками скелету відзначені рештки підпрямокутної плями тліну підстилки, в основі якої залягала кора, а поверх знаходилися рештки рослинного тліну (рис. 200; вкл. XIV: 2). Площа цієї плями становила близько 0,9 × 0,9 м. Східна частина камери була винесена великою горою землеря.

Заповнення входу містило перемішаний супіщано-материковий ґрунт, а камери – переважаючий світлий материковий пісок із супіском. З боку входу в камері простежені сліди свого часу підпаленого заслону: зотлілі жердини та гілки і скупчення попелу з вуглинами (рис. 200).

На межі входу та камери виявлений єдиний уламок ліпної кераміки (рис. 200: κ).

Знахідка. Фрагмент стінки ліпного горщика доби бронзового віку. Розміри – 1,6 × 1,8 см; товщина стінки – 0,7 см. У тістій щільній масі присутні домішки піску.

Належить до числа впускних поховальних комплексів пізньокатакомбного населення фіналу раннього бронзового віку, з яким пов'язане спорудження насипу II дослідженого кургану.

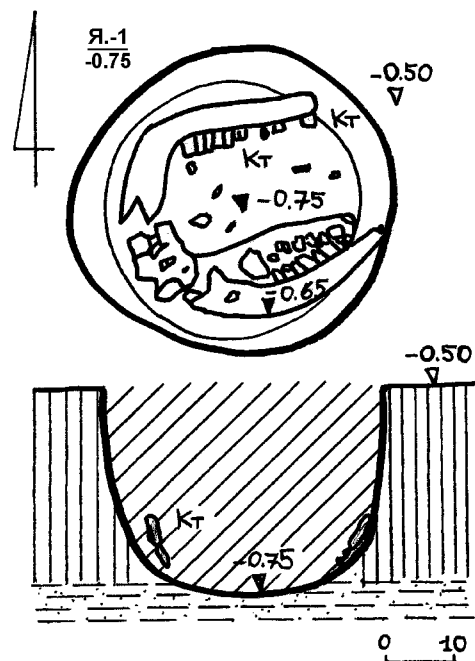

Рис. 206. Кузьменки, с. Курган № 2.
Яма 1. План і перетин.

Яма 1 (пізньокатакомбна) влаштована край північно-східної поли насипу II, з рівня стародавньої поверхні, досліджувалася від залягання похованого ґрунту за 11,5 м на північний схід (кут 41°) від УЦ (рис. 187: я.1). Мала круглу в плані форму, площу – понад 0,6 м² (рис. 206).

Діаметр по верху – 0,90 м, в основі – 0,75 м, глибина – 0,75 м (рис. 204; 206; вкл. XIV: 4). Стінки незначно звужувалися до скругленого і вирівняного в центрі дна. Заповнення складав сіро-чорний щільний супісок. На дні ями містилися уламки черепа (обох щелеп і тім'яної частини), кістки кінцівок і хребці (всього 30 кісток) напівдорослої особини бика свійського (рис. 204), спрямовані щелепами практично на схід. Дно досягало рівня залягання передматерикового світлішого піску (рис. 206).

Яма розглядається в якості місця поховання решток жертвовної їжі чи залишків тризної відправи, залишених

пізньокатакомбним населенням, у зв'язку зі влаштуванням поховання 4.

Отже, в стратифікованому невеликому кургані № 2 виявлені 4 поховання епохи енеоліту – бронзового віку та 1

жертвна яма, що культурно-хронологічно розподіляються на: одне – енеолітичне, два – пізньокатакомбні, одне з яких може розглядатися як ранньобабинське, ще одне – постзрубне або богуславсько-білозерське; яма – пізньокатакомбна.

Курган № 3

Насип входив до складу групи I поблизу с. Кузьменок, розміщуючись за 70 м на південь – південний схід від поли великого задернованого кургану № 1, на тому ж таки підвищенні тераси (рис. 185-186: 3; вкл. XIII: 4), розорювався (рис. 205; вкл. XIV: 5). Нівельована висота – 0,45 м, діаметр за обмірами – 14,5 × 16 м (рис. 207: 1). На поверхні 2010 р. виявлені уламки черепної коробки та трубочастої кістки руки дорослого індивіда у віці 20-25 років, а також фрагмент виробу з талькового сланцю, що можуть належати зруйнованому похованню бронзового віку.

Курган досліджувався за допомогою закладання двох широких траншей, із залишенням однієї меридіонально зорієнтованої бровки шириною 0,9 м (рис. 207: 1; вкл. XIV: 5-6). Під насипом виявлене одне основне поховання доби ранньої бронзи.

Насип був однорідним сіро-чорно-супіщаним, споруджувався з поверхневого ґрунту – гумусованого супіску в один прийом і був зведений в епоху раннього бронзового віку. На рівні поверхні похованого ґрунту під насипом у його центрі знаходилося напівкільце супіщано-

материкового викиду, шириною 1,5 м і максимальною висотою 0,10-0,15 м, із загальними розмірами 5,5 × 7,3 м, вдовжене в меридіональному напрямку. Розрив кільця викиду, шириною 3,5 м, був спрямований на схід, де й розміщувався єдине досліджене поховання 1 (рис. 207: 1).

На поверхні і в масиві насипу виявлені 3 дрібні уламки ліпного посуду доби бронзи й фрагмент античної амфори (рис. 207: 1: кк).

У південно-східному секторі насипу, на глибинах 0,3-0,4 м, знайдені кілька уламків кісток *дитини* (ребро, шийний хребець, фаланга пальця ноги), винесених сюди внаслідок діяльності землеріїв (рис. 207: 1: кл).

Знахідки. 1-3. Фрагменти стінок ліпних горщиків доби раннього бронзового віку з домішками в тістї піску і шамоту та товченої мушлі. Розміри уламків незначні: 3,3 × 2,2; 1,9 × 1,7 та 1,5 × 1,0 см.

4. *Уламок стінки гончарної античної амфори*, з домішками вапна у тістї оранжевого кольору. Розміри – 2,8 × 1,6 см. Фрагмент амфори знайдений на поверхні насипу і потрапив на нього випадково, можливо, у зв'язку зі влаштуванням

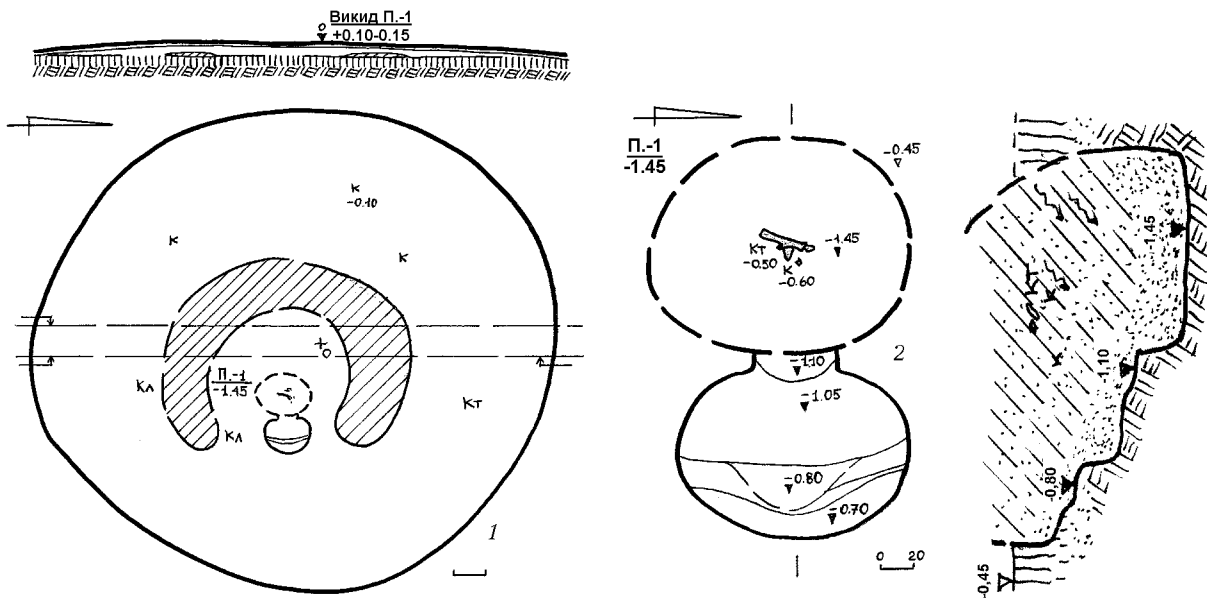

Рис. 207. Кузьменки, с. Курган № 3.
План та східний профіль центральної бровки (1), план і перетин поховання 1 (2).

поховання скіфського часу в сусідньому великому кургані № 1.

Варто згадати й про уламок кам'яного виробу, виявленого на кургані в 2010 р. Це:

5. Частина кількаскладової ливарної матриці з сірого талькового сланцю, на гладкій поверхні якої є сліди двох проточених канавок. Зворотна частина каменю має термічно змінений колір – до сіро-рожевого (рис. 208). Уламок невиразний, його розміри: 1,3 × 2,7 × 2,9 см.

Загальна стратиграфічна ситуація на місці спорудження кургану № 3 була в цілому подібною до попереднього насипу (рис. 207: 1).

Поховання 1 (катакомбне, основне) влаштоване за 1,3 м на південний схід від УЦ (кут 135°) з рівня стародавньої поверхні, з якого і досліджувалося (рис. 207: 1: п.1). Здійснене в катакомбі з овальним у плані входом і коротким вузьким дромосом, із орієнтацією всієї поховальної споруди за довшою віссю (2,4 м) у широтному напрямку (вкл. XIV: 6-7).

Загальна площа споруди – близько 2,4 м² (рис. 207: 2).

Вхід мав овальну в плані форму, був видовжений за віссю північ – південь, мав розміри 1,0 × 1,4 м, заглиблювався в материковий пісок на 1,05 м від УЦ. Зі східного боку вхідного «колодязю» знаходилися дві вузькі сходинки глибиною 0,7 і 0,8 м від УЦ при ширині 0,18-0,25 м, з уступчастим скосом посередині (рис. 207: 2). Вхід сполучався з камерою із західного боку коротким дромосом-проходом, шириною 0,5 м і висотою не більше 0,5-0,6 м, дно якого, скошене до камери, залягало на глибині 1,1 м УЦ (рис. 207: 2; вкл. XIV: 7). Заповнення входу і дромосу складалося з світло-сірого та жовтуватого, в основі – світлого материкового піску, і не містило знахідок.

Камера округлої в плані форми (близький до кола овал) примикала із заходу до входу і мала розміри – 1,35 × 1,60 м, при глибині 1,45 м від УЦ (рис. 207: 2). Це була, вірогідно, невисока споруда (до 0,6 м), зорієнтована в напрямку північ – південь, з рівним дном, звуженими до

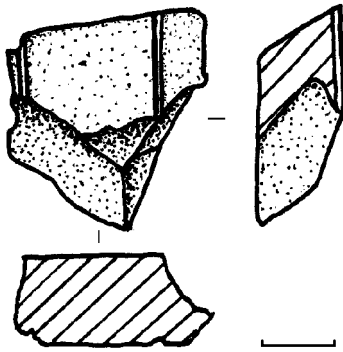

Рис. 208. Кузьменки, с. Курган № 3.
Знахідка на поверхні. Тальковий сланець.

дна вирівняними стінками, склепіння якої обвалилося у давнину. До камери осунувся поверхневий супісок і частина масиву насипу. Саме з поверхневого шару похованого ґрунту до неї просіли 2 великі кістки ноги дорослої особини бика свійського, що позначали на поверхні місцезнаходження центру склепіння камери. Кістки виявлені на глибині 0,5 м від УЦ серед провалу камери

(рис. 207: 2). Подібний звичай «помічати» місце здійснення поховання великими кістками свійських тварин (бика чи коня) або стелоподібними шматками граніту вже неодноразово відзначався нами в інгульських катакомбних похованнях округи – в курганах поблизу сс. Дуканичів та Лавриківки в пониззі Псла (Супруненко, Кулатова 2010, с. 400; Супруненко 2011а, с. 48).

У камері решток похованого чи будь-якого інвентаря не виявлено. З огляду на розміри, вона призначалася для дитини, кістки якої не збереглися, були винесені землеріями або ж перепоховані в іншому кургані. У верхній частині заповнення з перемішаним супіщаним вмістом трапилися два незначні уламки ліпного посуду, які розкришилися (рис. 207: 2: кк).

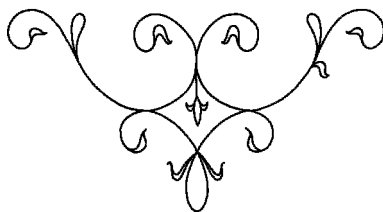
Таким чином, під насипом кургану № 3 виявлені рештки єдиного катакомбного поховання, що, вірогідно, належало дитині.

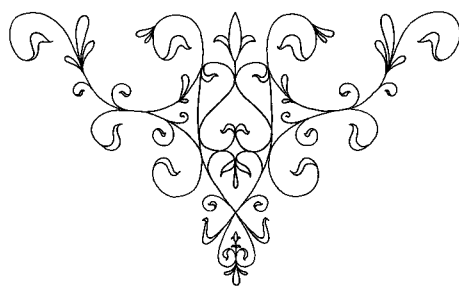
ОТЖЕ, ВНАСЛІДОК проведення науково-рятивних досліджень двох курганів групи I поблизу с. Кузьменок виявлені п'ять поховальних та інших комплексів, кілька з яких є далеко не ординарними. Це стосується, передусім, двох поховань кургану № 2: пізньокатакомбного комплексу 2 та постзрубного поховання 3. За останні роки в окрузі Комсомольська таких знахідок майже зовсім не виявляли ані в ході науково-рятивних досліджень, ані за випадкових обставин.

7

КУРГАНИ
ПОБЛИЗУ с. КИЯШОК

ПООДИНОКІ НАСИПИ курганів №№ 2 і 3 поблизу с. Кияшок Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська були розташовані, відповідно: за 0,83 км на північ (азимут 356°) від північно-східної окраїни висілку с. Кияшок (залізниця, куток Прядки) та за 4,41 км на північний схід (азимут 38°) від приміщення виконкому Дмитрівської сільської ради (курган 2), а також за 0,56 км на північ (азимут 4°) від тієї ж окраїни Кияшок та за 4,26 км на північний схід (азимут 41°) від приміщення виконкому Дмитрівської сільської ради (рис. 1: 24-25; вкл. XIII: 2).

Розміри та географічні координати об'єктів наведені в табл. 3.

Табл. 3

Кияшки, с. Розміри та характеристика насипів

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Координати умовних центрів насипів (градуси, мінути, секунди (datum VGS 84))	
			N	O
2	0,45	17 × 19 (розтягнутий розорюванням в широтному напрямку)	49°08'30,3009"	33°38'50,0130"
3	0,63	20 × 21	49°08'21,4989"	33°38'54,8474"

Вперше кургани обстежувалися В.В. Шерстюком навесні 2011 р. З появою проекту облаштування першої черги відвалів на період розкриття Біланівського родовища залізистих кварцитів відразу ж були заплановані дослідження цих об'єктів.

У науковій звітності кургани отримали назву «Кургани №№ 2-3 поблизу с. Кияшки» (Супруненко, Шерстюк 2011а зв., арк. 6-36), з огляду на наявність великого кургану № 1, зайнятого кладовищем, безпосередньо на території села (Супруненко 2008є, с. 115-116, № 105).

У кінці XIX – першій половині XX ст. поблизу курганів знаходилася забудова невеликих хуторів, зокрема, відомі назви

хуторів Прядки, Остапці та кількох безіменних. Підвищення курганів не потрапили на детальні картографічні матеріали зразка 1869 р. і наступних років, адже мали на той час висоту менше сажені (*Карта 1869*).

На сучасних топографічних картах М 1:100 000 см кургани не позначені (*Карта 1982; 1983*).

Кургани займали край схилу надзаплавної тераси лівого берега старого русла (стариці) р. Рудьки – лівої притоки Псла (*басейн р. Дніпро*), позначеної підвищенням тераси над неглибокою старицею та солонцевими піщаними намивами зазначених річок. Висота тераси над рівнем околу – 2,0-2,5 м, абсолютне значення в Балтійській системі вимірів – до 68,8-69,4 м (вкл. XV: 1). Більший курган (№ 3) був помітний серед навколишнього рівнинного ландшафту, менший (№ 2) проступав невеликим підвищенням тільки на тлі розораного поля, переважно з боку заплави і сусідніх мисів (рис. 217).

Ландшафт округи розташування археологічних об'єктів – рівнинний надзаплавний, вкритий поодинокими підвищеннями надгирлових намивів Псла і Рудьки. Пагорб тераси зайнятий вздовж країв окремими кущами попід берегами стариці; північно-східна частина мисоподібних вигинів тераси, разом зі всією територією поряд та насипами курганів №№ 2-3, розорювалася (рис. 217-220; вкл. XV: 2). Розпайовані угіддя навколо курганів також розорювалися. За 0,5 км на захід розташована лісосмуга 1950-х рр. Підніжжя тераси і береги стариці задерновані, краї їх оточені очеретом.

Обидва кургани мали округлу в плані, розтягнуту сегментоподібну в перетині форму. Їх схили пологі, вершина сплюснена внаслідок розорювання. Насипи розповзлі, поли зі всіх боків зливалися з розораною основою. Кургани місцями мали заглибини від вибирання ґрунту (?) і сліди великих лисячих нір.

Поряд із курганами виявлені уламки гончарного посуду XIX–XX ст., фрагменти стінок ліпних посудин зрубної культури. На кургані № 3 під час обстежень у травні 2011 р. знайдено уламок черепа людини зрілого віку.

Площа, яку займали кургани, становила 0,0514 га. Зокрема: курган № 2 – 0,020 га; курган № 3 – 0,0314 га.

Курган № 2

Насип знаходився неподалік від с. Кияшок, розміщуючись за 0,83 км на північ – північний схід від окраїни висілку Прядки села, на мисоподібному підвищенні краю тераси і розорювався (рис. 217; 219). Нівельована висота – 0,45 м, діаметр, за обмірами, – 17 × 19 м (рис. 209).

Курган досліджувався за допомогою закладання чотирьох траншей, із залишенням трьох меридіонально зорієнтованих бровок шириною 0,6-0,7 м. У ньому виявлені сліди одного поховання, одного вогнища доби раннього бронзового віку та велика яма погребу 1950-1960-х рр. (рис. 209).

Насип виявився практично однорідним і споруджувався в один етап з сіро-чорно-коричневого поверхневого ґрунту-супіску, зводився за фіналу раннього бронзового віку. Курган пошкоджений у третій чверті ХХ ст.

Курган округлої в плані форми споруджений над влаштованим у центрі, напевне, катакомбним зруйнованим похованням 1. На північ від нього, на рівні залягання похованого ґрунту знаходилося вогнище 1, що входило до обрядово-поминальних об'єктів, пов'язаних із похованням, разом із ділянкою скупчення вуглин дещо на північ, розміром 0,4 × 0,6 м (рис. 209: 1). Насип споруджувався, вірогідно, на незначному пагорбі, практично над центром дослідженого кургану, а поховання – безпосередньо на захід від УЦ. Слідів кільцевого рівчачка та інших особливостей, крім значнішої щільності колишньої споруди із дернин, простежено не було. Поверхня похованого ґрунту читалася погано, в основному, за висолами нижче масиву насипу та слідами мінералізації рослинності на стародавній поверхні.

Діаметр насипу – 14,5-15,0 м, висота – понад 0,7 м (рис. 209; 219). З його масивом пов'язується знахідка *нуклеодібного уламка* сірого непрозорого кременю з кількома сколами та ділянками жовняної кірки і *сколу* непрозорого патинованого кременю також з рештками жовняної кірки, вірогідно, доби раннього бронзового віку розміром 1,7 × 2,9 × 0,9 см (рис. 227: 1, 2).

У вже пошкоджений розорюванням насип 1, в його центрі, за новітнього часу була введена господарська споруда середини – третьої чверті ХХ ст., – ймовірно, погріб для складування буряків (рис. 209: *погр.1*). Подібні споруди, за свідченням місцевих жителів, влаштувалися за «хрущовської» епохи радянського часу для збереження цукрових буряків від приморозків. Ця прямокутна в плані заглибина, доведена вглиб до піску і заглиблена в материк, була перекрита легким накатником і ґрунтом. До неї вів із заходу вузький вхід – своєрідний заглиблений коридор. Влаштування погребу і знищило рештки поховання 1 в кургані. Від погребу у південній частині кургану зберігся значний за розмірами і не надто масивний за товщиною супіщано-материковий викид серпоподібної в плані форми, розміром 4 × 12 м і товщиною 0,2-0,3 м, що лежав на розораній денній поверхні середини ХХ ст. Він частково осунувся внаслідок розорювання до заглибини льоху. В масиві викиду та в заповненні погребу виявлені сліди зруйнованого поховання 1.

У масиві насипу та більше – викиду з погребу трапилося до 10 уламків кісток тварин та кілька фрагментів великих трубчастих кісток *людини* зрілого віку, а також одна із п'яткових кісток її ноги. Всі вони потрапили до масиву викиду зі зруйнованого поховання, разом зі шма-

точками білої крейди та цяточками вохри яскраво-червоного кольору.

Отже, результатом дослідження є констатація факту руйнування кургану фінальної епохи раннього бронзового віку в ході господарської діяльності 1950-1960-х рр.

Загальна стратиграфічна ситуація на місці спорудження кургану № 2 виявилася наступною. Під масивом насипу I, на невеликому підвищенні мису (в межах 0,10-0,15 м) у центрі, залягав похований ґрунт – сіро-чорний щільний гумусований супісок, товщиною 0,3-0,4 м, а нижче під ним – материковий світло-жовтий намивний пісок, умовно прийнятий за материк. З глибини понад 1,3 м від УЦ цей пісок мав світле, майже біле забарвлення (рис. 209).

Поховання 1 (катакомбне, основне-?, сліди) було впущене до центральної частини кургану, за 1,7-2,0 м на захід від УЦ з рівня похованого ґрунту. Рештки поховальної споруди не збереглися, оскільки були зруйновані облаштуванням погребу. У його заповненні та викиді виявлені численні шматки крейди білого кольору, крупинки яскраво-червоної вохри, кілька уламків кісток ніг людини зрілого віку, а також рештки напутньої їжі – кістки бика свійського (рис. 209: *кт, кл*). У масиві викиду трапилися і розслоєні уламки стінок ліпного горщика із заглаженою гребінцем та вирівняною поверхнею, з домішками черепашки і піску в щільному тісті коричнево-сірого кольору (рис. 209: *к*), що засвідчували руйнування сільськогосподарськими роботами поховання однієї з катакомбних культур.

Вогнище 1 (катакомбне, пов'язане з основним похованням) виявлене поблизу центру кургану, за 2,3 м на північний захід від УЦ, трохи вище рівня стародавнього похованого ґрунту

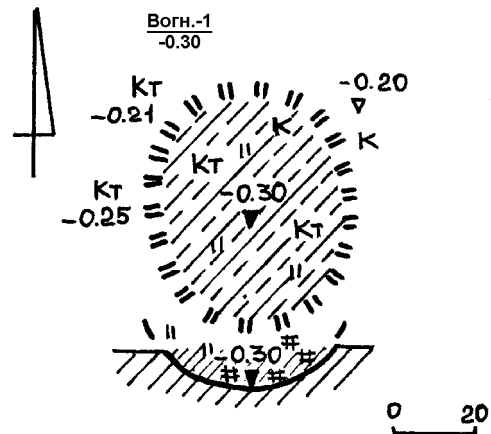

Рис. 210. Кияшки, с. Курган № 2. Вогнище 1. Заглиблена частина. План і перетин.

(0,2 м від УЦ) (рис. 209: *вогн. 1*). Було овальною в плані плямою попелу, вуглин та пропеченого вогнем супіску, розміром 0,9 × 1,4 м і товщиною 2-3 см, зорієнтованою за довшою віссю майже в меридіональному напрямку. Південна частина вогнища збереглася над описаним нижче погребом, немовби нависаючи над його стінкою, вірогідно, у зв'язку з розширенням під цим об'єктом заглибини до дна. Під «плямою» прокалу містилися рештки основи вогнища, влаштованого з рівня похованої поверхні так і не простеженого стратиграфічно супіщаного викиду, в овальній у плані невеликій ямці зі скругленим дном, розміром 0,5 × 0,6 м і глибиною не більше 0,1 м (рис. 210). У заповненні ямки виявлені численні вуглини, попіл, кілька обвуглених уламків кісток ссавців, єдиний черепок зі вторинним випалом, що належав ліпній посудині середніх розмірів із заглаженою гребінцем поверхнею і домішками мушлі в тісті розміром 0,5 × 1,1 см, а поряд – уламок стегнової кістки бичка свійського (рис. 210: *кт*).

Вірогідно, вогнище належало до комплексу основного катакомбного поховання.

Погріб 1 (новітній, 1950-1960-х рр.) впушений до центру, безпосередньо під його УЦ, з рівня поверхні розораного кургану (рис. 209: *погр.1*). Споруда мала чітко зорієнтовану в широтному напрямку прямокутну форму, з дещо скругленими кутами, була відкопана з поверхні до глибини 1,6 м від УЦ. Її розміри – 2,7-2,9 × 7,0 м, стінки здебільшого були вертикальними рівними, проте, деінде розширювалися до дна, утворюючи підбійні заглибини в материковій основі. Заповнення мішане супіщане, з лінзою обваленого зверху материкового викиду, в якому інколи траплялися рештки органіки, зотлілих гілок і тонких дошок. У заповненні погребу виявлені сліди зруйнованого поховання I катакомбної культури (рис. 209: *кт, кл*). Загальний обсяг погребу становив – понад 22,5 м³, що цілком узгоджується із розмірами невеликих складських приміщень.

До погребу із західного боку, за довшою віссю господарської споруди, вів вузький прямий вхід-коридор, що поступово заглиблювався від рівня поверхні до дна – від 0,9 до 1,3 м. Він мав ширину – 0,8 м і переважно піщане материкове дно (рис. 209). Заповнення входу було аналогічним вмісту основної заглибини погребу.

Таким чином, заглибина була залишками господарської споруди *середини* – *третьої чверті XX ст.*, влаштованої в кургані поряд зі схилом тераси задля зберігання сільськогосподарської продукції чи якихось інших потреб.

Отже, у дослідженому кургані виявлені рештки одного поховання, вірогідно, *катакомбної культури*, одного вогнища *добу раннього бронзового віку* та велика яма погребу 1950-1960-х рр. зі входом (рис. 209), що пошкодив поховальну пам'ятку.

Курган № 3

Насип знаходився ближче до с. Кияшок, розміщуючись за 0,53 км на північ від висілку Прядки на невеликому мисоподібному підвищенні краю тераси (рис. 218; 220; вкл. XIII: 2).

Курган розорювався, мав округлу в плані форму. Нівельована висота – 0,63 м, діаметр – 20 × 21 м (рис. 211). Центральна частина кургану підтоплювалася ґрунтовими водами, рівень яких значно піднявся у зв'язку з розташуванням за 1,5 км на північ величезного ставка-накопичувача нечистот і хімічних

відходів Кременчуцького нафтоперегонного заводу. З глибини 0,9 м основа ґрунту і материковий пісок містили значну кількість вологи, яка заважала працювати навіть колісному бульдозеру. Виходячи з цього, дослідження поховань було можливим лише після кількадечного просихання супіску.

Насип досліджувався шляхом закладання чотирьох траншей, із залишенням трьох меридіонально зорієнтованих бровок шириною 0,4-0,9 м (рис. 211). У кургані виявлено 10 поховань, сліди

ще, принаймні, трьох, знищених перекопом та норами, грабіжницький перекоп початку ХХ ст.

Насип виявився умовно стратифікованим, порівняно неоднорідним і споруджувався не менше, ніж у чотири етапи із сіро-чорного та сіро-коричневого поверхневого гумусованого ґрунту з переважанням супіску. Завершення його зведення припало на добу пізнього бронзового віку. Курган руйнувався переважно на початку і в третій чверті ХХ ст.

Стратиграфічно-планіграфічні спостереження. Первинний насип I був споруджений у центрі енеолітичними квітянськими племенами (рис. 211: I). Цей курган округлої в плані форми частково реконструювався за більш вологим темнішим гумусованим ґрунтом масиву, висотою 0,2-0,3 м при діаметрі 8 × 9 м. Він пов'язується з енеолітичним похованням 6, рештки кераміки від тризни якого виявлені у грабіжницькому перекопі і дещо північно-західніше, за 2,0-3,0 м від УЦ. До нього було впущене пізньоамне поховання 9, після чого курган досипався, і був збудований округлої форми насип II (рис. 211: II), діаметром 14,0 × 15,5 м.

Останній насип досипали з південно-східного боку (*досипка IIIa*) у зв'язку зі влаштуванням поховання 4 доби пізнього бронзового віку, викид з якого ліг на полу насипу II. Контури цього мішаного супіщано-материкового викиду овальної в плані форми були простежені на площі 1,8 × 3,5 м (рис. 211: IIIa: n.4). Розміри влаштованої над ним серпоподібної в плані досипки з коричнево-сірого супіску складала 3 × 14 м.

До утвореного таким чином кургану, із розмірами 15,5 × 17,5 м, за наступного етапу пізнього бронзового віку впущена група зрубних могил невеликого некрополя. Це супроводжувалося незначними і локальними досип-

ками, а пізніше – обмежилося тільки впуском окремих поховань (пп. 3, 5, 8, 11 і кількох зруйнованих перекопом) (рис. 211: III). Зокрема, добудова насипу III, як на наш погляд, була пов'язана зі влаштуванням зрубного дитячого поховання 2 (рис. 211: III: n.2), у зв'язку з якою курган отримав сучасні дослідженню розміри в плані і висоту не менше 0,75-0,80 м (рис. 211: III).

Вже до насипу III за наступних епох здійснювався впуск пізніших поховань, а саме: дитячої могили початку раннього залізного віку – поховання 7, а також кочівницького середньовічного захоронення 1 (рис. 211: nn. 1 і 7).

У кінці ХІХ чи на початку ХХ ст. курган став місцем пошуку дорогоцінностей грабіжниками. Останні прокопали південно-західну полу підпрямокутною великою ямою, розміром 3,5-3,7 × 8,4 м, внаслідок чого знищили 2-3 зрубних поховання, уламки кераміки й окремі кістки небіжчиків з яких траплялися у перекопі (рис. 211: *граб. перекоп: кл, к*). Довершили руйнування у ХХ ст. кілька лисячих нір і розорювання насипу, починаючи з 1960-х рр. До речі, час появи нір землеріїв фіксують знахідки в їх заповненні залізного цвяха, а також уламка стінки гончарного горщика початку ХХ ст.

Загальна стратиграфічна ситуація на місці спорудження кургану (під масивами насипів I, II і III, на невеликому підвищенні мису) у центрі виглядала таким чином: похований ґрунт – сіро-чорний щільний гумусований супісок, товщиною 0,3-0,4 м, нижче під ним – материковий світло-жовтий намивний пісок, умовно прийнятий за материк. З глибини понад 1,3 м від УЦ цей пісок отримував світле, майже біле забарвлення (рис. 211).

Знахідки на поверхні насипу. Перед початком розкопок на поверхні кургану в розораному шарі виявлені:

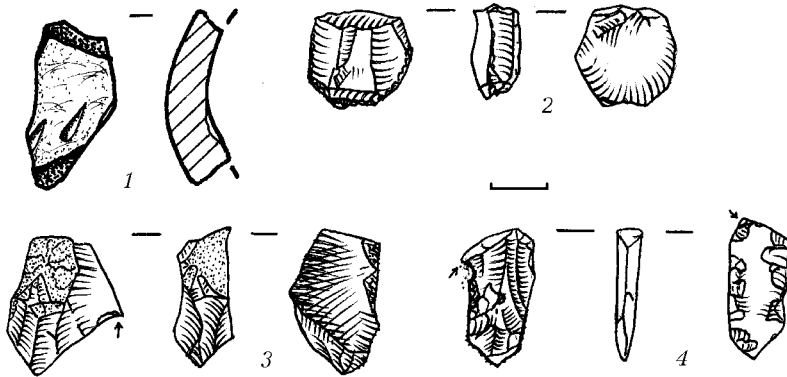

Рис. 212. Кияшки, с.
Курган № 3.
Поверхня і перекопи.
Знахідки.
1 – кераміка; 2-4 – кремень.

1) залізна дванадцятипроменева зірочка-«репейка» від шпори, що має посередині отвір для кріплення на вісі утримувача. Вірогідно, належить до спорядження вершника нового часу. Корозована, відламаний один промінь. Діаметр – 4,1 см, діаметр отвору 0,35 см (вкл. XV: б: 3);

2) уламки стінки та денця сіро-оранжевоглиняного гончарного горщика початку XX ст.;

3) шматочки кресальних напівпрозорих кременів сіро-коричневого і сірого кольорів у вигляді відщепів, вкритих забитостями від ударів кресалом, а також невиразні дрібні відщепи і сколи кременю; 4 од.;

4) комбіноване знаряддя на платівчастому відщепі сіро-коричневого напівпрозорого кременю (наявні два різцевих сколи, ділянка від скобління), із заплітованими краями та підтесуванням зворотного боку. Розміри – 1,1 × 2,5 см (вкл. XV: б: 2). Є невеличкі ділянки білоблакитної патини (рис. 212: 4).

Знахідки в насипу. У масиві насипу III також виявлені певні знахідки, сконцентровані здебільшого у грабіжницькому перекопі, центрі кургану та ближче до поховання 7 – на північній полі. З-поміж них відзначимо:

5) фрагменти стінок неорнаментованих ліпних горщиків доби бронзового віку. 9 од. Їх розміри – від 1,0 × 1,5 до

2,6 × 3,8 см. У тісті – домішки жорстви і слюди. Виявлені в насипу, на глибинах – від 0 до 0,4 м УЦ. Вірогідно, репрезентують рештки тризнових відправ часу влаштування зрубних поховань;

6) уламок шийки ліпного горщика, прикрашеного насіннеподібними вдавненнями палички. Виявлений на глибині 0,3 м від УЦ. У тісті є домішки шамоту і піску, блискітки слюди. Розміри – 2,3 × 2,7 см (рис. 212: 1). Належить корчагоподібній посудині із підлискованою поверхнею початкової доби раннього залізного віку;

7) підокругла кінцебічна невелика скребачка на відщепі коричнево-чорного кременю, з трьох боків оточена крутою ретушю. Доба бронзового віку. Розміри – 1,7 × 1,9 см (рис. 212: 2). Виявлена в центральній частині насипу, на глибині 0,2 м від УЦ (вкл. XV: б: 1);

8) різець на сколі сіро-коричневого патинованого напівпрозорого кременю з ділянкою кірки. Розміри – 1,6 × 2,5 см. Походить з грабіжницького перекопу, виявлений на глибині 0,3 м від УЦ. Зауважимо, що на одній із граней уламка наявні численні покреслені металом подряпини-риски (рис. 212: 3). Вкритий місцями молочно-блакитною патиною.

Ще одна знахідка зі вмісту великої нори у північній частині насипу, можливо, проливає світло на культурну належ-

ність кісток зруйнованого землеріями поховання, що також походять із заповнення цього перекопу:

9) *фрагмент* вінця невеликої ліпної миски конічної? форми, прикрашеної по зрізу скошеними вправо відбитками мотузкового штампуга, а на зовнішній поверхні – трьома паралельними горизонтальними ледь помітними несучільними відтисками такого ж штампуга у вигляді скошеного стовпчика (рис. 233: 1). Це уламок енеолітичної посудини, що, за тістом, має паралелі з керамікою дереївського типу. Розміри – 2,1 × 3,8 см (вкл. XVI: 5: 6). Виявлений у норі, розташований в північній частині кургану, на глибині 0,5 м від УЦ. У щільному тісті черепка чорносірого кольору є значні домішки черепашки і «білі волоски».

Нижче наводяться описи досліджених комплексів та окремих об'єктів під насипом.

Поховання 1 (середньовічне кочівницьке, впускне) здійснене за 3,9 м на схід (кут 90°), на глибині 0,3 м від УЦ (рис. 211: п.1), в масиві насипу II, досліджувалося з глибини 0,2 м (рис. 213; вкл. XV: 7). Виявлене за частково рознесеними оранкою кістками скелету *чоловіка* у віці 45-50 років, зростом 174,0-178,0 см, уламки черепа та ключиця якого були віднесені за 0,6 м на південний схід від поховання.

Слідів ями не простежено (рис. 213). Скелет похованого зберігся в анатомічному порядку, здебільшого, його нижня частина. За положенням кісток встановлена позиція небіжчика: випростано на спині горілиць, головою на південний схід (рис. 221). Руки викладалися вздовж тулуба, під кістками скелету відзначені невиразні залишки тліну підстилки рослинного походження. Дно не простеженої поховальної ями справа від стегнової кістки перекривало дитяче зрубне поховання II, що виявилось

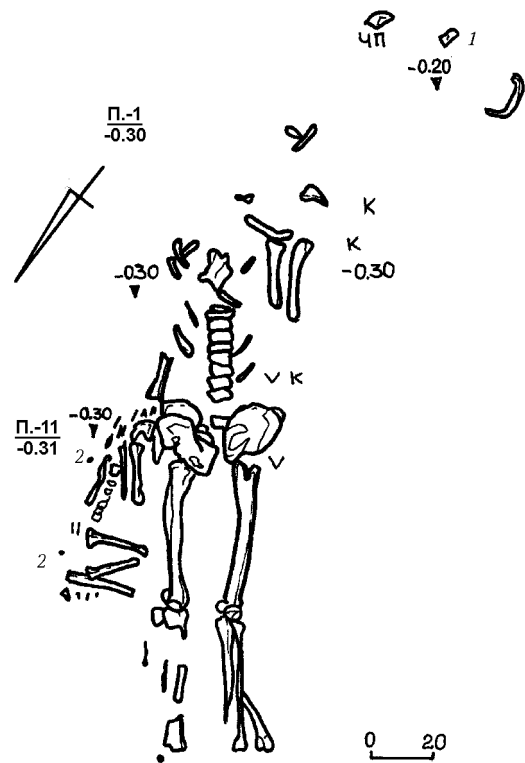

Рис. 213. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 1 та 11. План.

1 – астрагал; 2 – уламки залізних виробів; чл – фрагмент черепа людини.

влаштованим незначно нижче в масиві насипу (рис. 213; вкл. XV: 7). Зі східного боку виявлені два уламки залізних виробів (рис. 213: 2). Біля винесеного плугом фрагмента черепа похованого, поза умовними межами захоронення, трапилася таранна кістка вівці – астрагал, без помітних рисок та зарубок (рис. 213: 1; 229). Справа від похованого знайдені уламки вінця і стінок ліпних посудин доби бронзового віку, випадкових у цьому поховальному комплексі (рис. 213: кк; 214: 1-3).

Знахідки. 1. Фрагменти овальних і округлих у перетині залізних виробів, імовірно, від корозованих та потрощених розорюванням вудил, їх кілець, з діаметром стрижня 0,6 × 0,7 і 0,4 × 0,5 см (рис. 228). 2 од.

2. *Астрагал* – таранна кістка дорослої особини кози або вівці свійської (рис. 213: 1; 214: 4; 229), без слідів нарізок чи орнаментатії. Розміри – 1,8 × 2,1 × 3,5 см.

3-5. Уламки стінок ліпного посуду доби бронзового віку (3 од.). 3-поміж них: фрагмент вінця ліпного горщика з комірцевим потовщенням зрізу зовні катакомбної культури, прикрашений скошеним рядочком мотузкового штампу, під яким вміщено ряд паличкових вдавлень (1,6 × 3,0 см) (рис. 214: 1); уламок вінця банкоподібного горщика, оздобленого паличковими вдавленнями під зрізом (рис. 214: 2), епохи пізнього бронзового віку (*зрубна культура*), розміром 1,3 × 2,2 см (можливо, має відношення до інвентаря чи тризної відправи зрубного поховання 11), а також більший уламок приденної частини ліпного горщика з утором початку раннього залізного віку розміром 2,8 × 3,9 см (рис. 214: 3).

Поховання відноситься до числа впускних захоронень представників степового кочівницького населення XII–XIII ст. – цілком імовірно, *половців*. Воно може належати до не надто значної групи поховань зі східною орієнтацією, краще представленою поховальними старожитностями представників знатних родів (Плетнева 1974, с. 19-24; Швецов 1980, с. 199). До речі, східний сектор орієнтації відзначений і для захоронень правобережних конфедератів Русі – берендеїв того ж часу (Плетнева 2003, с. 143-145). В контексті першого атрибутатійного зауваження необхідно згадати й про не надто випадкову знахідку край поли кургану, яку можна розглядати в якості слідів тризни чи решток пожертви.

За 20 м на північ від поли насипу, в орному шарі виявлений фрагмент верхньої частини невеликого *казана* з мідного сплаву, з потовщеним у вигляді не-

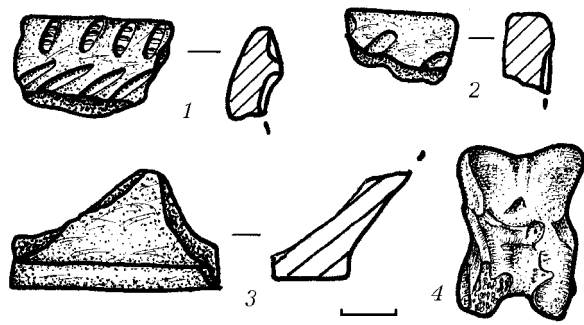

Рис. 214. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 1. Знахідки. 1-3 – кераміка; 4 – кістка.

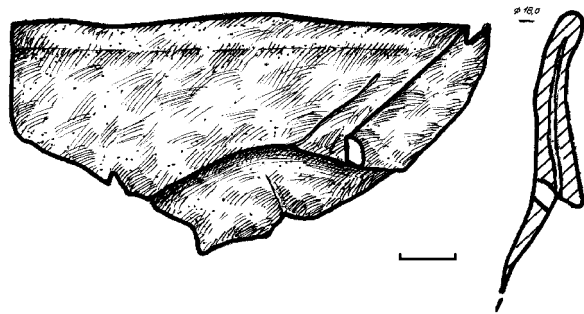

Рис. 215. Кияшки, с. Курган № 3. Навколокурганний простір. Уламок казана. Мідний сплав.

рівномірного високого комірця вінцем, з видовженим овальним отвором під ним, де збереглися сліди чорного металу, певно, від петлі ручки. Розміри уламка – 4,3 × 8,9 см, товщина стінки казана – 2-3 мм, «комірця» – 3-4 мм (рис. 215), реконструйований діаметр посудини – близько 18,0-19,0 см (вкл. XV: 5).

Фрагмент цілком може мати відношення до влаштування описаного вище поховання, будучи залишками тризни. Судячи за уламком, він належить до I-го типу казанів з прямими стінками, виготовлених з двох товстих листів металу, з'єднаних між собою простим прокованим шовом, маючи ознаки 2-го підтипу – циліндричних посудин, з відігнутих і загнутих назовні вінцем, що виявлені переважно в Подніпров'ї та Приазов'ї (Швецов 1980, с. 194, рис. 2).

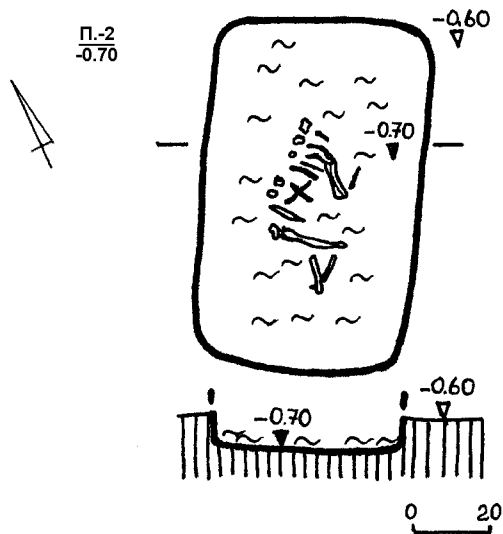

Рис. 216. Кияшки, с. Курган № 3.
Поховання 2. План і перетин.

Шкода тільки, що рештки інвентаря цього поховання були знищені оранкою, рознесені в окрузі кургану чи навіть згорнуті під час його «вирівнювання» у 1960-х рр. вздовж схилу тераси. Перевірка навколо курганного простору в радіусі 70-100 м за допомогою металодетекторів, на жаль, не дала обнадійливих результатів.

Поховання 2 (зрубне, впускне, основне для насипу III) виявлене за 10,1 м на південний схід (кут 126°), на глибині 0,7 м від УЦ (рис. 211: п.2). Впущене з рівня похованої денної поверхні край поли досипки Па, досліджувалося з глибини 0,6 м від УЦ (рис. 216).

Містилося в неглибокій та невеликій прямокутній ямі зі скругленими кутами, зорієнтованій з північного сходу на південний захід. Її розміри – $0,55 \times 0,85$ м (площа – $0,4 \text{ м}^2$) (рис. 222). Скелет похованої дитини, у віці 1-2 років, зберігся в анатомічному порядку, проте, без решток черепа. За положенням кісток визначена позиція – зібгана, на лівому боці, головою на північний схід (рис. 216). Руки

викладалися зігнутими в ліктях, кистями перед обличчям; ноги підігнуті під кутом 40° .

Дно ями і частково кістки дитини були вимазані болотяним мулом, а поряд із колінами знаходився гострий уламок мушлі беззубки звичайної ($0,9 \times 2,1$ см).

Поховання віднесене до числа перших захоронень зрубного некрополя доби пізнього бронзового віку. В зв'язку із його влаштуванням, вірогідно, зводився черговий насип III дослідженого кургану.

Поховання 3 (зрубне, впускне) відкрите за 9,3 м на захід (кут 226°), на глибині 0,75 м від УЦ (рис. 211: п.3). Впущене з рівня похованої поверхні край схилу тераси, досліджувалося з глибини 0,6 м від УЦ (рис. 223).

Збереглися залишки поховання молодшої людини у віці 14-16 років, зтягнуті до нори діаметром 0,32 м землерієм. Переламані кістки скупчені безсистемно. Поряд з їх уламками виявлена частина кістки ноги тварини – кози або вівці свійської (рис. 223: кт).

Гіпотетично, рештки поховання можуть належати інгумації з числа перших захоронень зрубного некрополя доби пізнього бронзового віку в кургані.

Поховання 4 (доби пізнього бронзового віку, впускне, основне для досипки Па) виявлене за 6,8 м на південний схід (кут 130°), на глибині 1,3 м від УЦ (рис. 211: п.4). Впущене з рівня стародавнього похованого ґрунту біля поли насипу II, досліджувалося з глибини 0,65 м від УЦ (рис. 224).

Знаходилося в невеликій, майже овальній в плані ямі, що більше нагадувала підпрямокутну зі скругленими кутами, зорієнтованій з північного сходу на південний захід. Її розміри по верху – $0,75 \times 1,20$ м, по дну – $0,65 \times 1,15$ м

Рис. 217. Кияшки, с. Кургани №№ 2 і 3 над схилом тераси. З півночі.

Рис. 218. Кияшки, с. Курган № 3. Початок досліджень. З півночі – північного заходу.

Рис. 219. Кияшки, с. Курган № 2. Із заходу.

Рис. 220. Кияшки, с. Курган № 3. З північного заходу.

Рис. 221. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 1 та 11. З північного заходу.

Рис. 222. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 2. З південного заходу.

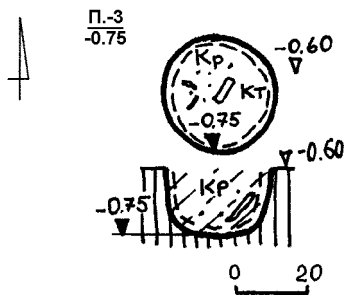

Рис. 223. Кияшки, с. Курган № 3. Рештки поховання 3. План і перетин.

(площа – 0,7 м²) (рис. 224). Яма мала дещо звужені до дна рівні стінки, вирівняне материкове дно. Була заповнена порівняно однорідним сіро-чорним супіском, перебитим кротовинами.

Зі влаштуванням поховання пов'язується досипання насипу II з південно-східного боку і спорудження над ним досипки Па. Мішаний викид лежав на полі насипу II, його розміри, при овальній в плані формі, становили 1,8 × 3,5 м (рис. 211: Па: п.4).

З огляду на розміри, яма призначалася для поховання дитини, решток якої виявлено не було. Кістки дитини могли не зберегтися. У випадку їх наявності припустиме північно-східне спрямування похованого.

Поховання віднесене до числа захоронень доби пізнього бронзового віку.

Поховання 5 (бабинське, впускне до насипу II) досліджувалося за 0,9 м на північ (кут 360°), на глибині 0,45 м від УЦ (рис. 211: п.4). Досліджувалося з глибини 0,4 м від УЦ (рис. 225).

Контури ями в плані не простежено, хоча в обох профілях центральної бровки читалося більш темне супіщано-гумусоване заповнення ями, впущеної з рівня поверхні насипу III (рис. 211).

Скелет похованої – дуже літньої для епохи бронзи жінки – у віці 75-80 років, зберігся в анатомічному порядку

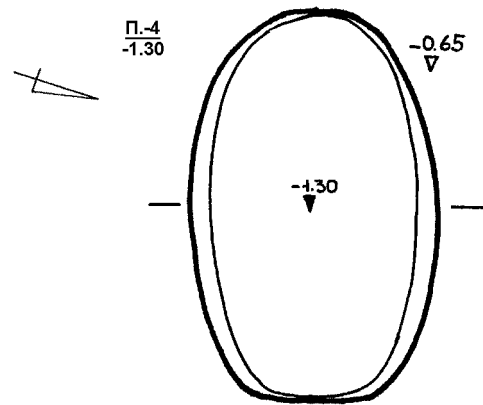

Рис. 224. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 4. План і перетин.

(вкл. XVI: 1). За положенням кісток встановлена позиція небіжчиці: зібгано на правому боці, головою на північ – північний захід. Голова підігнута донизу, лицевим відділом черепа на південний захід; ліва рука викладена зігнутою в лікті, кистю перед обличчям, права – помітно відведена від тулуба; ноги підігнуті (рис. 225).

Над лівим плечем похованої знаходилося скупчення розкришеної вохри темно-червоного кольору, в т.ч. грудочка розміром 0,5 × 0,8 × 0,7 см (рис. 225). Окремі цяточки такої ж вохри виявлені під нижньою щелепою. Кисть правої руки покоїлась на рештках зотлілої дерев'яної посудини діаметром 13 × 14 см, у вигляді тонкої округлої плями деревного тліну (рис. 225: 1). Біля кісток таза виявлений обрубок ребра бичка свійського (напівмолода особина), що був, вірогідно, рештками напутньої їжі (рис. 225: кт).

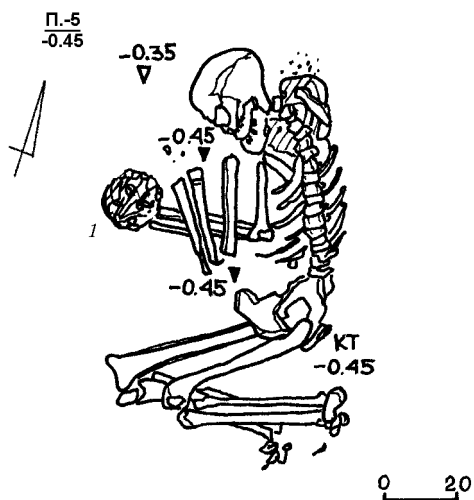

Рис. 225. Кияшки, с. Курган № 3.
Поховання 5. План.
1 – залишки дерев'яної посудини.

Впуск поховання до центру насипу, позиція, напрямок орієнтації, слабка скороченість, наявність решток дерев'яної посудини, кісток тварини у комплексі позначають доволі виразні риси *бабинського* поховального обряду.

Поховання 6 (*енеолітичне*, основне під насипом I) відкрите безпосередньо під УЦ (рис. 211: п.6). Впущене в центрі з рівня стародавньої похованої поверхні, досліджувалося з глибини 0,75 м від УЦ (рис. 226).

Поховальна споруда, у вигляді овальної, звуженої з одного боку і видовженої за формою в плані ями типу I/2, за Ю.Я. Рассмакіним (*Rassamakan 2004a*, s. 15, *abb. 1*), була спрямована віссю симетрії в широтному напрямку – зі сходу на захід, з незначним відхиленням до південного сходу (рис. 266). Вона мала площу трохи більше 1,8 м².

Поховальна яма була нерівномірно-видовженою, овальної в плані форми, з розширенням зі східного боку. Її материкове дно дещо заглиблювалося в центрі – до 1,30 м УЦ, хоча сприймалося

більш-менш вирівняним. Розміри по дну становили – 0,80-0,95 × 2,30 м. Стінки звужувалися до дна, її глибина від рівня впуску, вірогідно, не перевищувала 0,55 м. Заповнення – сіро-коричнювате супіщане з материковим піском, мішане, із затьоками дощових вод, в основі – супіщано-материкове, без решток перекриття (рис. 226).

Посеред ями в анатомічному порядку лежав скелет *чоловіка*, у віці 40-45 років, зростом 180,0-182,0 см. Положення похованого встановлюється як випростане на спині горілиць, головою на схід, руки – вздовж тулуба, ноги – випростані (рис. 230; вкл. XVI: 2-3). Біля кисті правої руки знаходилися кістки рознесеного землерія скелету *дитини* (вік – до 6 місяців), від якої збереглися залишки тазу і трубчасті стегнові кістки ніг (рис. 226: 2).

Похований вкладався на підстилку з кори (берести), що простежена за тліном під кістками і навколо скелету, за скупченнями решток у формі видовженого овалу, і встигала все дно камери. На цій підстилці місцями знаходилися невиразні сліди текстильного тліну від одягу-?, рештки якого не піддавалися визначенню, а також окремі вуглинки. Зліва від похованого, переважно під кістками руки, відзначені залишки підпрямокутних шматків берести чи розвалів посудин з неї, розміром від 8 × 14 до 10 × 34 см (рис. 226). Череп, кисті рук, кістки тазу і стопи ніг зберігали сліди посипання вохрами двох кольорів: темно-коричневого і темно-вишневого (рис. 226; вкл. XVI: 3). Під лівою лопаткою та біля передпліччя лівої руки відзначені нерівномірні плями темно-вишневої вохри розміром 8-10 × 18 та 16-18 × 30 см.

Знахідки. Біля правої ключиці виявлена кулька коричневої глини діаметром 1,3 см (рис. 226: 1), а поряд з ліктем лівої руки – уламок стулки беззубки звичай-

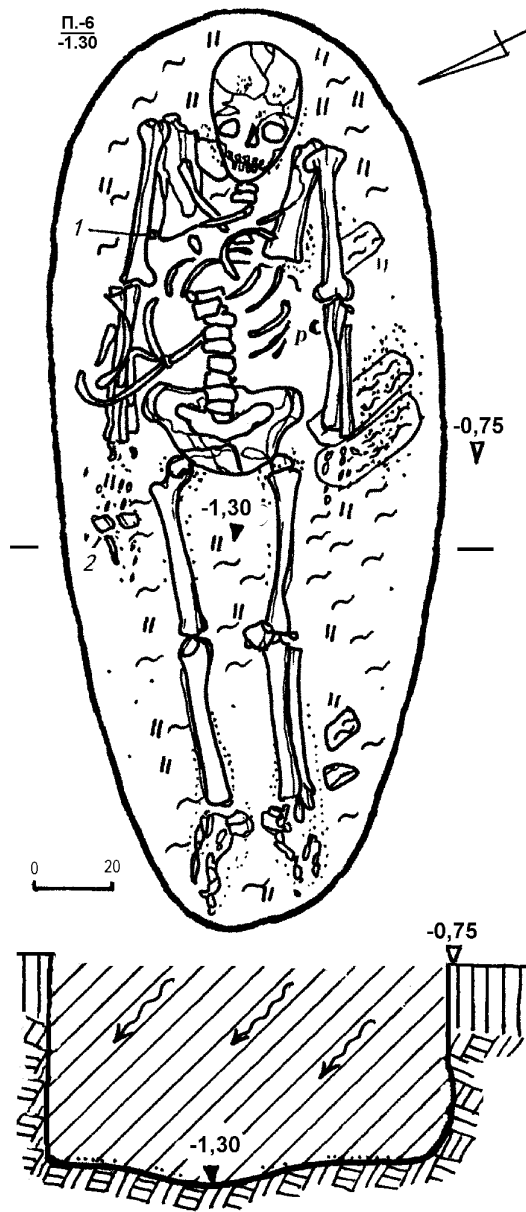

Рис. 226. Кияшки, с. Курган № 3.
Поховання 6. План і перетин.

ної розміром $1,5 \times 3,5$ см (рис. 226: б). Із заповнення камери походив фрагмент стінки (опуклобокого тулуба) невеликого ліпного дерев'яського глечика (Телегін 1973, с. 90, рис. 49: 2), на внутрішній і заглаженій зовнішній поверхнях якого наявні сліди розчосів, у т.ч. гребінцевого вирівнювання поверхні зигзагоподіб-

ного вигляду, з домішками черепашки у тісті, загальними розмірами $6,0 \times 7,8$ см (рис. 233: 3; вкл. XVI: 5: 3).

Отже, досліджене поховання належить до кола найдавніших поховальних енеолітичних старожитностей регіону.

За 2-3 м на північний захід та південний захід від поховання, на рівні стародавнього похованого горизонту, не простежених викидів і в перекопі виявлені фрагменти ліпних посудин і крупинки яскраво-червоної вохри. Вірогідно, вони належали до решток тризни енеолітичного поховального комплексу.

Знахідки. 1. Фрагмент верхньої частини середнього за розмірами слабо профільованого ліпного горщика, з ледь відігнутих назовні коротким вінцем, трохи позначеними плічками, округлим, ближче до циліндричного, тулубом, з найбільшим діаметром у верхній третині висоти. Прикрашений по вінцю до плічка трьома паралельними горизонтальними рядами скошених відбитків прямого штампу (краю мушлі річкового молюска), що нагадує нігтьові вдавнення великого пальця руки, нанесеного поверх вертикально-смугастого загладження поверхні. У тісті сіро-коричневого кольору наявні значні домішки товченої черепашки і сліди вигорілої органіки. На зовнішньому боці – добре помітні вертикальні гребінцеві розчоси, зсередини – такі ж, більш заглажені, спрямованих горизонтально (вкл. XVI: 5: 1). Розміри уламка – $5,0 \times 8,2$ см, товщина стінки – $0,5-0,7$ см (рис. 233: 4). Виявлений в перекопі, на глибині $0,40$ м від УЦ.

2. Уламок стінки (внизу – середньої, максимально розширеної частини тулуба) ліпного глечика, прикрашений двома горизонтальними рядами скошених відбитків прямого штампу (краю мушлі річкового молюска). На обох злегка заглажених поверхнях сіро-коричневого кольору наявні сліди різно-

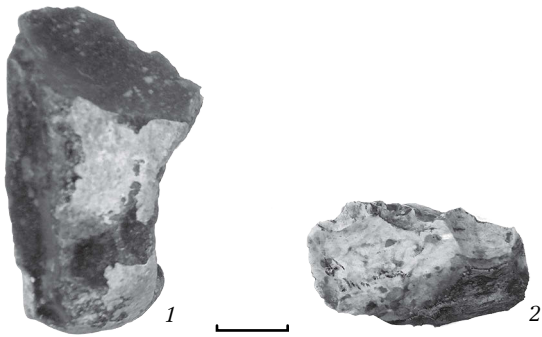

Рис. 227. Кияшки, с. Курган № 2. Насип. Уламки кременю.

Рис. 228, 229. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 1. Уламки виробів. Залізо. Астрагал. Кістка.

Рис. 230. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 6. Із заходу.

спрямованих, ззовні – переважно у горизонтальному напрямку, гребінцевих розчосів від вирівнювання поверхні. У тісті помітні значні домішки черепашки (вкл. XVI: 5: 2). Розміри – 4,1 × 6,8 см. Виявлений у насипу майже поряд із попереднім, на глибині 0,50 м від УЦ (рис. 233: 2). Можливо, до уламків цієї ж посудини (розміщених нижче по корпусу) належить і фрагмент стінки глечика із заповнення основного поховання 6 (рис. 233: 3; вкл. XVI: 5: 3). Реконструйований діаметр тулуба такої невеликої посудини мав би складати 12-13 см.

3. Фрагмент верхньої частини невеликого ліпного кубка зі слабо профільованим коротким вінцем, ледь розширеним назовні тулубом. Орнаментований горизонтальним рядом

скобоподібних відбитків штампу нижче невеликого комірцевого виступу зрізу ззовні, під яким розміщені потроєні вертикальні стовпчики горизонтальних відбитків штампу – уламка мушлі молюска. Колір поверхні – сіро-чорний. У щільному тісті є значні домішки товченої черепашки (вкл. XVI: 5: 4). На внутрішній поверхні наявні сліди горизонтальних розчосів. Розміри – 1,7 × 5,3 см (рис. 233: 5). Виявлений на глибині 0,4 м від УЦ.

4. Уламок стінки ліпної посудини, вірогідно, миски конічної форми, із заглаженою ззовні поверхнею. З внутрішнього боку є сліди розчосів. У тісті наявні значні домішки черепашки (вкл. XVI: 5: 5). Розміри – 5,4 × 3,6 см. Зовнішня поверхня уламка майже вся сколота. Виявлений у північній частині кургану,

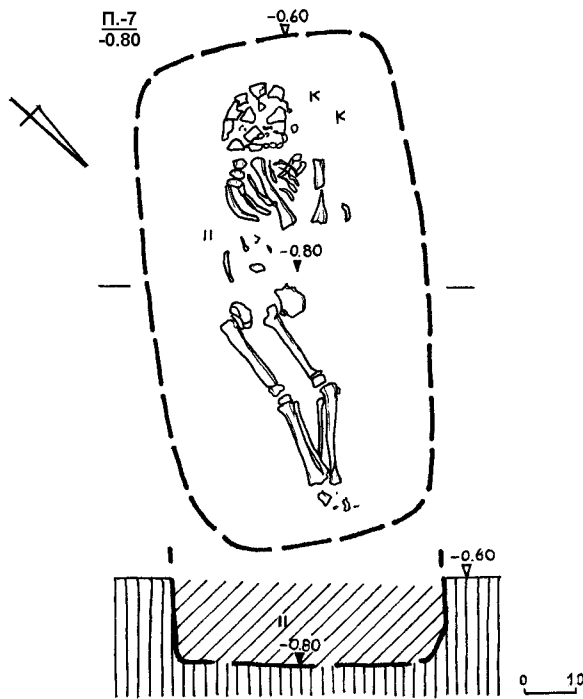

Рис. 234. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 7. План і перетин.

на глибині 0,60 м від УЦ. Вірогідно, належить до переддення невеликої миски, вінце якої знайдене у заповненні нори в цій же частині насипу.

Всі уламки енеолітичної кераміки (вкл. XVI: 5) належать до керамічного комплексу, добре відомого за матеріалами Дерейвського поселення на Правобережжі Дніпра, а їх набір, за формами, представлений уламками ліпних горщиків, кубка і миски, відповідає складу інвентарю окремого поховання (Телегін 1973, с. 83-99). До певної міри з таким комплексом (принаймні, з його влаштуванням чи спорудженням насипу) можна пов'язувати й знахідки знарядь з кремню – комбінованого знаряддя і різця, виявлених на поверхні чи в масиві насипу.

Напевне, наведене вище цілком підтверджує припущення Д.Я. Телегіна, що «будівельниками» перших насипів курганів на узбережжі Дніпра в пониззях Орелі, Ворскли і Псла були саме пред-

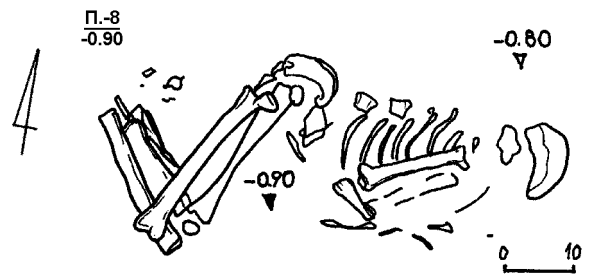

Рис. 232. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 8. План.

ставники скотарських груп населення, пов'язаного стосунками з носіями дерев'яської культури (Телегін 1971а, с. 14). Цілком можливо, що і дерев'яські пастухи віддалялися зі стадами на певні, часом значні, відстані від великих поселень. До речі, від Кияшок Дерейвка знаходиться на протилежному березі Дніпра на відстані 26 км.

Таким чином, досліджений поховальний комплекс – основний в насипу кургана – є надзвичайно рідкісним енеолітичним квітянським похованням, що поєднує риси «випростаного» обряду і зразки ліпної кераміки дерев'яської культури.

Поховання 7 (передскіфське, впускне у насип III) виявлене за 5,8 м на північ (кут 358°), на глибині 0,80 м від УЦ (рис. 211: п.7). Впущене з рівня поверхні насипу III, досліджувалося з глибини 0,6 м від УЦ (рис. 231).

Сліди підпрямокутної в плані ями зі скругленими кутами простежені за щільністю заповнення і читалися в обох профілях центральної бровки більш темним супіщано-гумусованим вмістом. Її розміри – 0,56 × 0,98 м, вирівняне дно залягало на рівні 0,8 м від УЦ (площа – понад 0,5 м²). Яма була зорієнтована за довшою віссю – північний схід – південний захід.

Посеред ями, за віссю її симетрії, знаходився анатомічно збережений із певними втратами скелет дитини, у віці 3-4

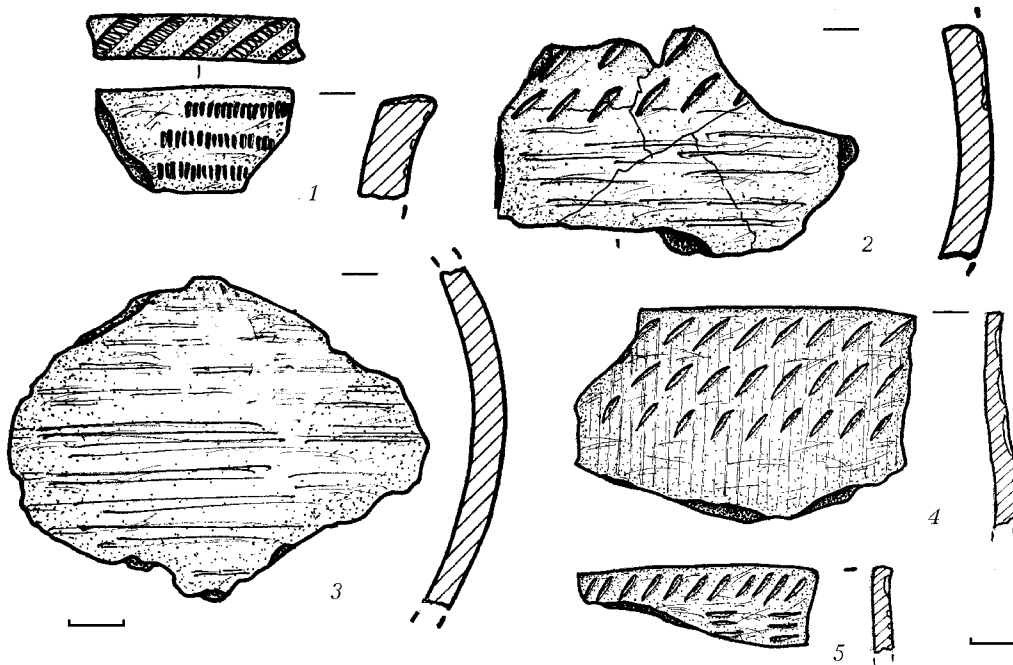

Рис. 233. Кияшки, с. Курган № 3. Уламки кераміки дереївської культури. Грабіжницький перекоп та насип (2, 4, 5), нора (1) і поховання 6 (3).

років (вкл. XVI: 4). За положенням кісток встановлена позиція: на лівому боці, головою на південний захід, з трохи підігнутими ногами. Руки, вірогідно, були викладені вздовж тулуба (рис. 231).

Перед лицевим відділом черепа дитини знаходилися два уламки стінок ліпного горщика, зліва від кісток скелету – вуглинка (рис. 231: кк).

Знахідки. 1-2. Уламки стінок ліпного горщика із заглаженою поверхнею та домішками шамоту, піску і блискітками слюди в щільному тісті сіро-коричневого кольору. Розміри – 2,2 × 2,6 та 2,3 × 3,0 см.

Поховання має риси захоронень населення доби раннього залізного віку і могло бути залишене представниками пізньочорноліських племен за передскіфського часу.

Поховання 8 (зрубне, впускне) вивчалось за 4,7 м на північний схід (кут 51°),

на глибині 0,9 м від УЦ (рис. 211: п.8). Впущене до масиву насипів II–III, досліджувалося з глибини 0,8 м від УЦ (рис. 232).

Слідів ями в плані не простежено. Скелет похованого – *дорослої людини*, у віці 30-40 років, зберігся майже повністю в анатомічному порядку. За положенням кісток встановлена позиція: слабко зібгана на лівому боці, головою на схід. Голова лицевим відділом черепа звернена на південь; руки, зігнуті в ліктях, викладені кистями до обличчя; ноги підігнуті під кутом 59° (рис. 232). Знахідок поряд зі скелетом не виявлено.

Поховання віднесене до числа захоронень зрубного некрополю доби пізнього бронзового віку в насипу кургану.

Поховання 9 (пізньоямне, впускне у насип I) досліджене за 1,8 м на північ (кут 360°), на глибині 0,90 м від УЦ (рис. 211: п.9). Впущене з рівня поверхні

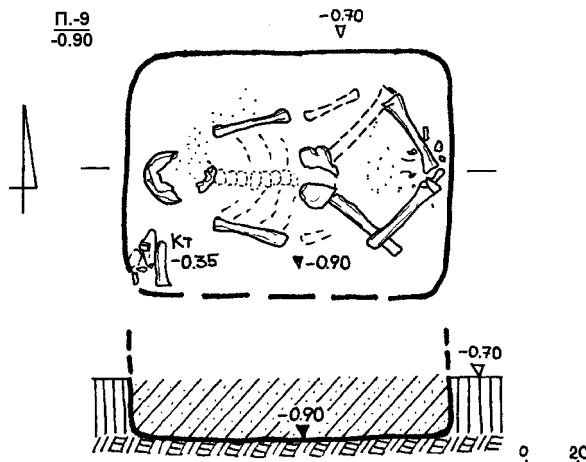

Рис. 234. Кияшки, с. Курган № 3. Поховання 9. План і перетин.

насипу I, досліджувалося з глибини 0,7 м від УЦ (рис. 234).

Рештки підпрямокутної в плані ями зі скругленими кутами зафіксовані в обох профілях центральної бровки за супіщано-гумусованим вмістом з кротовинами. Розміри ями – 0,9 × 1,2 м (площа – понад 1 м²) (рис. 234), вирівняне дно влаштоване на рівні 0,9 м від УЦ. Яма була зорієнтована за довшою широтною віссю – схід – захід.

Посеред ями, за віссю її симетрії, знаходився частково збережений зотлілий скелет похованої – жінки, у віці 30-35 років. За положенням кісток встановлена позиція: на спині, головою на захід, з ледь підігнутими «ромбом» (завалені від попередньої зібганої вертикально позиції) ногами. Руки, більш-менш вірогідно, були викладені дещо відведеними від тулуба випростано. Біля решток черепа і стоп ніг відзначені сліди посипання темно-червоною вохрою (рис. 234).

Над південно-західним кутом поховання – місцем імовірного влаштування перекриття, на глибині 0,35 м від УЦ, виявлене скупчення розрізнених кісток бичка свійського (молода особина) від решток напугної їжі (рис. 211; 234: *кт*).

Поховання належить до числа захоронень населення пізньоямного часу доби раннього бронзового віку.

Поховання II (зрубне, впускне) вичалося за 4,6 м на схід (кут 86°), на глибині 0,31 м від УЦ (рис. 211: *п.11*). Впущене до насипів II–III, досліджувалося з глибини 0,28 м, під орним шаром (рис. 213).

Слідів ями в плані не простежено. Вона була перекрита ямою кочівницького поховання I. Дитина у віці понад 1 року, скелет якої зберігся в анатомічному порядку майже на одному рівні з останками чоловіка з поховання I, була викладена зібгано на лівому боці, головою на південь – південний схід, ноги скорчені під гострим кутом нерівномірно, руки – вздовж тулуба, підігнуті вгору (рис. 213; 221; вкл. XV: 7). Поряд із останками дитини (в ногах) виявлено кілька вуглин.

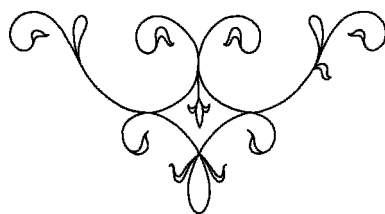
Поховання відноситься до числа захоронень зрубного некрополя доби пізнього бронзового віку в насипу кургану.

Грабіжницький перекоп (1920-х-? рр.) влаштований скарбошукачами у південно-західній частині кургану, ближче до його центру, за 0,85 м на південний захід (кут 235°) від УЦ (рис. 211: *граб. перекоп*). Він був підпрямокутною в плані ямою зі скругленими кутами, розміром 3,5 × 8,4 м (площа – понад 28 м²), доведеною до глибини 1,1 м. Вміст ями складався здебільшого з чорносупіщаного замитого ґрунту, де траплялися окремі кістки людей, уламки кераміки і скла кінця XIX ст., вуглини, прошарки материкового піску. Час влаштування перекопу, на наш погляд, припадає на друге десятиліття XX ст. Перекоп зруйнував не менше двох зрубних поховань, з огляду на окремі збережені кістки молодих індивідів у віці 16-18 років, виявлені у заповненні (рис. 211).

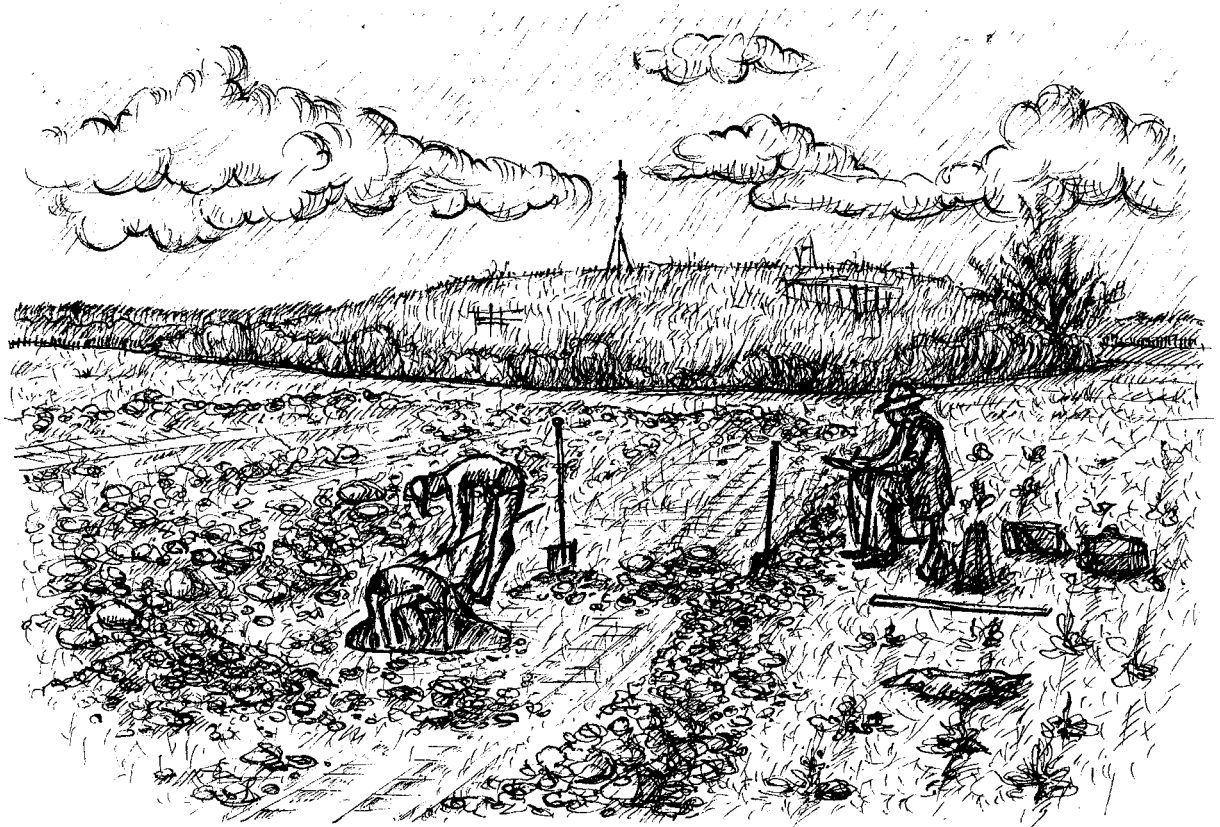
Зауважимо, що в польовій документації «похованням 10» були поіменовані знахідки розрізнених кісток, як виявилось, зруйнованих поховальних комплексів у перекопі.

Таким чином, у кургані № 3 досліджено 10 поховань (одне – енеолітичне, одне – пізньоямне, одне – бабинське, п'ять – зрубних, одне – передскіфське, одне, ймовірно, – половецьке) і виявлені рештки двох-трьох зрубних поховань, зруйнованих грабіжницьким перекопом початку ХХ ст.

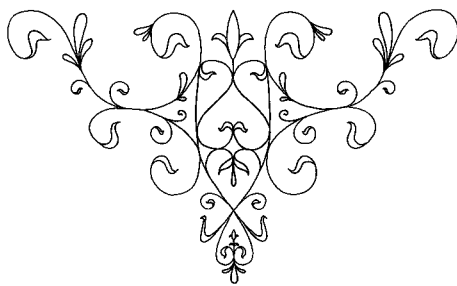

8

ГРУПА КУРГАНІВ І БІЛЯ с. БАЗАЛУКІВ

ГРУПА КУРГАНІВ I, у складі двох насипів, була розташована на невеликому підвищенні, край схилу в основі тераси р. Рудьки, на вододілі Базалуцько-Солонцівського болота й одного з рукавів колишнього русла (*лівий берег рр. Псел – Дніпро*), за 0,11 км на південь від закритого залізничного переїзду на ділянці «238 км» та за 0,55 км на захід від північної околиці с. Базалуків (рис. 1: 26; 73: 68; 235). Група мала вигляд двох невеликих розтягнутих курганоподібних насипів, розташованих компактно, за 30 м один від другого, неподалік від схилу (рис. 236: 95). Обидва насипи мали майже однакову висоту – 0,4-0,5 м (*Супруненко, Шерстюк 2006, с. 65-66; Звід 2008, с. 109-110, № 95*), схожі діаметри, приблизно, – 12-14 м. Абсолютна висота прилеглої ділянки підвищення над рівнем моря становила 70,4 м у Балтійській системі вимірів.

Об'єкти досліджувалися із закладанням двох-трьох широким траншей (*Супруненко 2010 зв., арк. 3-22*).

За 70 м на південний схід від кургана № 1 виявлений мідний *браслет* (рис. 237). Це – дротяна прикраса із сегментоподібного у перетині, сплющеного із внутрішнього боку мідного дроту, з одним незначно розклепаним, іншим – завуженим кінцями, край яких прямо обрубані. Кінці браслету розімкнені, дещо розведені один від одного. На зовнішньому боці відсутні будь-які орнаментальні елементи. Виріб доброго стану збереженості (рис. 237). Овальний у плані зовнішній діаметр браслету становить – 4,3 × 6,2 см, ширина розклепаного дроту – 0,15-0,30 см, товщина – 0,15-0,20 см.

Враховуючи слушне зауваження М.В. Седової, що подібні прикраси відомі серед старожитностей всіх часів і народів, а тому визначення часу їх побутування надто складне (*Седова 1981, с. 94*), спробуємо віднайти певні культурно-хронологічні відповідники цій знахідці. Наприклад, час побутування подібних прикрас у Новгороді окреслюється XII-XIV ст. (*Там же, с. 94*). Певна схожість прикраси вбачається і зі срібними браслетами з монолітними розширеними кінцями зі складу Харівського скарбу, які мають, вірогідно, прибалтійське по-

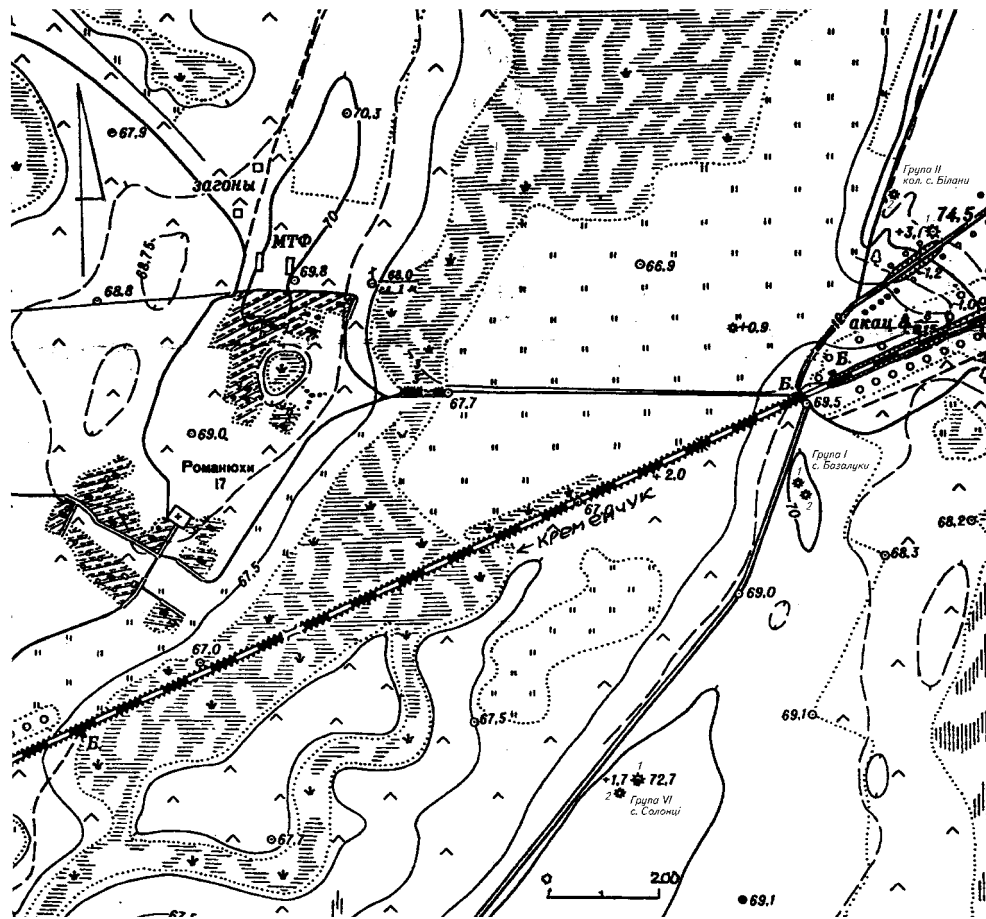

Рис. 235. Базалуки, с. Карта розташування груп курганів (за топограф. основою 1953 р.).

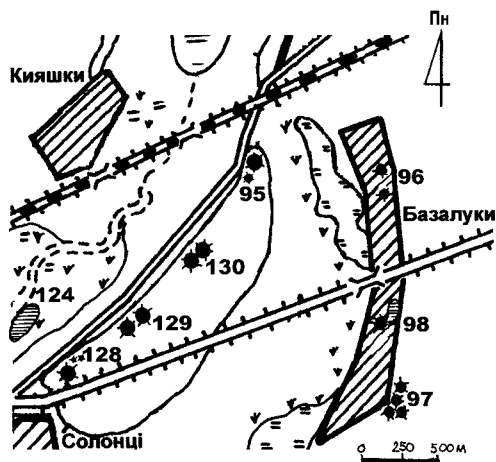

Рис. 236. Базалуки, с. Схема розташування групи курганів І та інших пам'яток округи.

Базалуки, с.: 95 – група І;
Солонці, с.: 124 – Солонці І, поселення; 128 – група ІV; 129 – група V; 130 – група VI (за: Звід 2008).

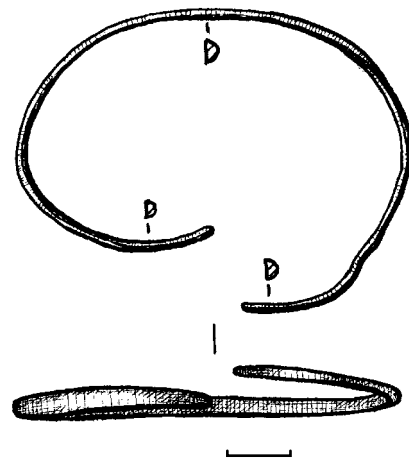

Рис. 237. Базалуки, с. Група курганів І. Південно-західна округа. Браслет. Мідний сплав.

ходження (*Приходнюк 2005, с. 57, рис. 72: 4*). Харівський скарб і подібні знахідки, як відомо, датуються VI–VII ст. н. е. Хоча схожі браслети в півтора-три оберти відомі й у поховальних старожитностях доби пізньої бронзи, зокрема, у похованні поблизу Шушвалівки в сусідньому Глобинському р-ні на Полтавщині (*Лисенко 1999, с. 10*).

Таким чином, прикраса, на нашу думку, все ж належить до кола старожитностей від середини – третьої чверті I до початку II тис. н. е. і може з часом бути остаточно атрибутована за новими знахідками.

Курган № 1

Розораний і розплилий невеликий насип круглої в плані форми, з нівельованою висотою 0,52 м, діаметром за обмірами: північ – південь – 13 м, захід – схід – 12,3 м (рис. 235: 1; 238; 240). Склад насипу – супіщаний. Курган виявився стратифікованим, зведеним у два етапи.

Загальна стратиграфічна ситуація у центрі кургану виглядала таким чином (рис. 238): 0–0,2 м – орний світло-сіро-коричневий супіщаний шар значної щільності; 0,2–0,5 м – масив насипу, сіро-коричневий супісок, підстелений сірим супіском, перекритим у східному профілі центральної бровки масивом мішано-материкового викиду на глибині 0,2–0,3 м; 0,5–0,8 м – похований ґрунт – гумусований сіро-чорний супісок, який читався для такого невеликого кургану досить чітко; 0,8–1,0 м – передматериковий сіро-коричневий з жовтуватими включеннями пісок, перебитий численними кротовинами, що підстилався з 1,0–1,1 м – материком – світло-жовтим піском потужного повеневого наміву.

Планіграфічні та стратиграфічні спостереження виявили наявність у центрі кургану невеликого первинного насипу I, що мав розміри 5,5 × 6,0 м і майже круглу в плані форму. Масив цього насипу відрізнявся більшою щільністю та сіро-чорними гумусованими включеннями, і саме цей насип в центрі та з північного боку перекривав мішано-материковий викид пізнішого поховання I (рис. 238). Насип I не вдалося ототожнити з конкретним похованням, проте виявлені під ним сліди, принаймні, двох із них, дозволяють припускати його спорудження у зв'язку з ямним або зрубним поховальними комплексами, що були зруйновані за наступного будівельного періоду.

Зазначений вище викид скіфського поховання I був добре помітний у східному профілі бровки (рис. 241–242). Він відзначався напівкруглою плямою з домінуванням світлого материкового піску, розміром 2,5 × 3,5 м, видовженою напівдугою в широтному напрямку. Викид лежав на первинному насипу з глибини 0,2–0,3 м і мав товщину до 0,2–0,3 м на різ-

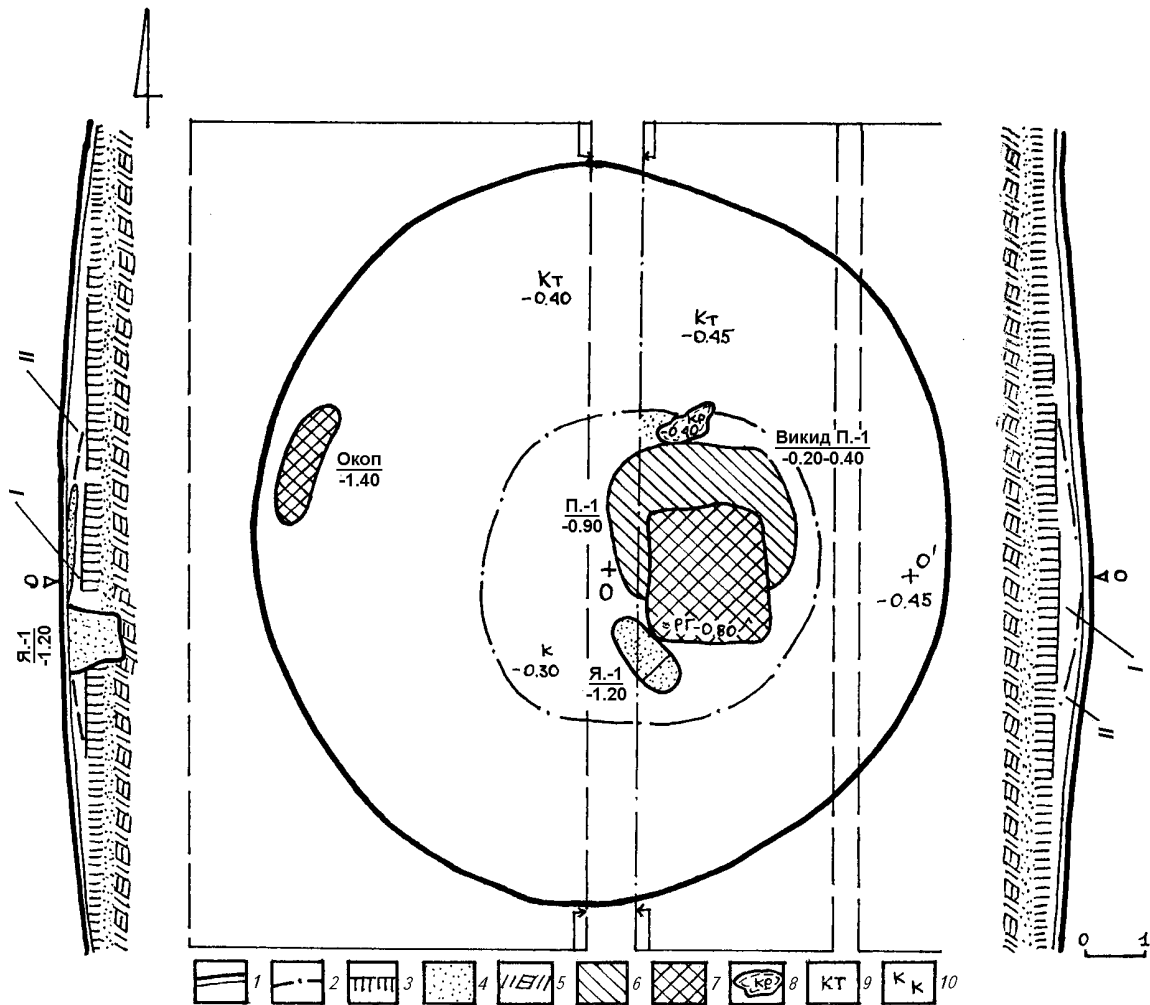

Рис. 238. Базалуки, с. Курган № 1. План і профілі центральної бровки.
Умовні позначення: 1 – орний шар; 2 – реконструйовані контури та профіль насипу І;
3 – похований ґрунт; 4 – пісок; 5 – материковий пісок; 6 – супіщаний викид; 7 – перекопане заповнення; 8 – нори, кротовини; 9 – кістки тварин; 10 – уламки кераміки.

них ділянках, був надто пошкоджений зверху розорюванням. Зафіксований дослідженнями розораний насип кургану виявився залишками насипу II цієї поховальної пам'ятки (рис. 238).

У кургані виявлені рештки одного скіфського поховання, новітнього грабіжницького шурфу – ями 1, а також сліди двох зруйнованих поховань, про що йтиметься нижче.

Знахідки у насипу. За 2,7 м на північ і 0,8 м на схід від УЦ, на рівні стародавнього похованого ґрунту (0,45-0,55 м),

виявлені крупинки яскраво-червоної вохри (рис. 238). Цілком ймовірно, що на цьому місці великою горою знищене основне поховання ямного часу.

Над рівнем залягання стародавнього горизонту трапилися кілька знахідок:

– за 5,2 м на північ та 1,0 м на схід від УЦ, на глибині 0,4 м – хребець і кістка лівої задньої кінцівки дорослої особи вівці свійської (рис. 238: *кт*);

– за 4,1 м на північ і 1,65 м на схід від УЦ, на глибині 0,45 м – потрощене ребро цієї ж тварини (рис. 238: *кт*);

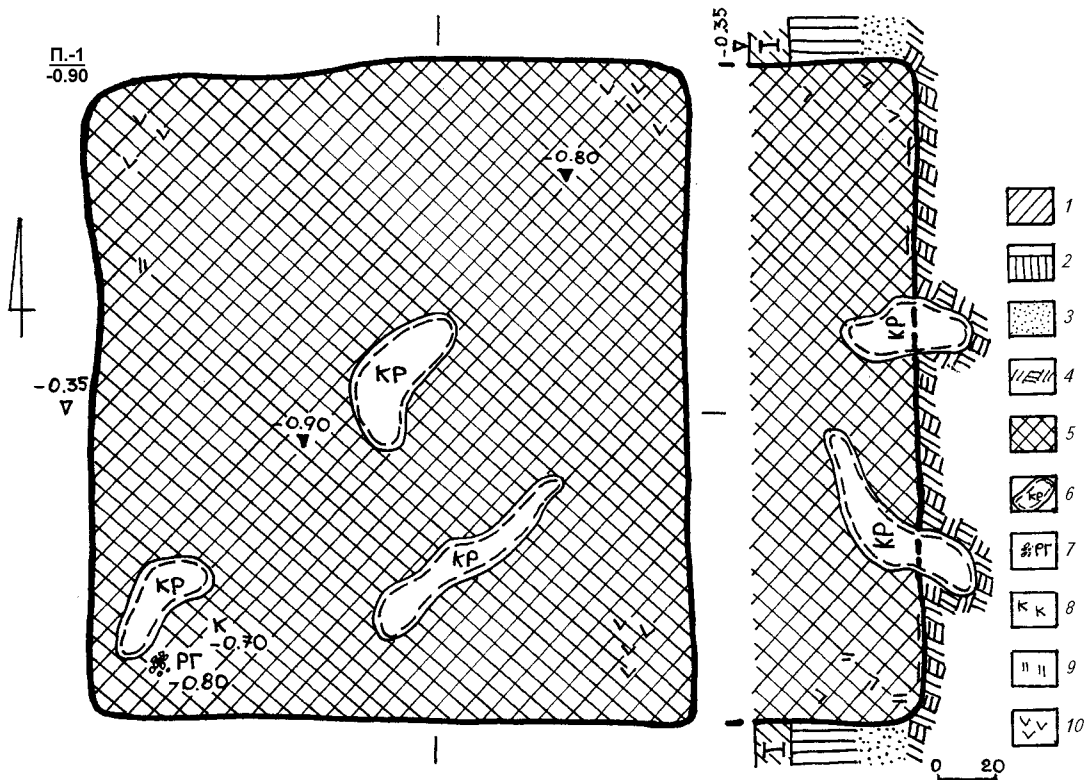

Рис. 239. Базалуки, с. Курган № 1. Поховання 1. План та перетин.

Умовні позначення: 1 – насип I кургану; 2 – похований ґрунт; 3 – пісок; 4 – материк; 5 – перекопи, перемішане заповнення; 6 – нори, кротовини; 7 – розвал горщика; 8 – уламки кераміки; 9 – вуглини; 10 – деревний тлін.

– за 1,5 м на південь і 1,25 м на захід від УЦ, на глибині 0,3 м у масиві насипу I виявлений невиразний уламок стінки ліпного горщика зрубного часу, розміром 1,6 × 2,4 см (рис. 238: к).

Поховання 1 (скіфське, впускне у насип I), знаходилося в центрі кургану, під орним шаром, за 0,7 м на схід від УЦ, з глибини 0,35 м (рис. 238: п.1). Містилося у великій прямокутній в плані, зі скругленими кутами ямі, зорієнтованій стінками за сторонами світу і довшою віссю у меридіональному напрямку, впущеній у первинний насип I з рівня 0,2-0,3 м. Розміри ями – 2,1 × 2,3 м (площа – 4,7 м²). Стінки прямовисні рівні, краще збереглися з рівня залягання похованого ґрунту. Глибина ями – 0,9 м від УЦ (рис. 239; 245). Її дно також було рівним.

Яму з північного заходу, півночі і північного сходу, напівкільцем оточував масив материково-суглинкового мішаного викиду, розміром 2,5 × 3,5 м, що лежав за 0,2-3,3 м на схід та за 2,4 м на північ від УЦ на поверхні насипу I (рис. 238; 242).

Заповнення ями складав мішаний щільний чорно-сірий, замитий талими водами супісок, інколи зі слідами дерева та дрібними вуглинами, з норами землерійів (рис. 239; 243). Він був порівняно одноманітним переритим ґрунтом новітнього викиду грабіжників, що виявився наораним до існуючої западини пограбованого поховання.

В ямі майже ніяких знахідок не виявлено. По кутах відзначений легкий деревний тлін, окремі вуглини, особливо в південно-східному кутку. Центральна частина і протилежний південно-захід-

Рис. 240. Базалуки, с. Місце розташування кургана № 2. З південного заходу.

Рис. 241. Базалуки, с. Курган № 1. Зачистка 1-ї східної граншеї. Зліва направо: О.В.Сидоренко, В.В.Шерстюк, М.О.Радченко, С.М.Блавацький.

Рис. 242. Базалуки, с. Курган № 1. Початок зачистки східного профіля бровки. Грабіжницький шурф – яма 1 (зліва), частина викиду поховання 1 (в центрі). Помітні контури поховання 1 (на передньому плані). Зі сходу.

Рис. 243. Базалуки, с. Курган № 1. Поховання 1 та яма 1. Зачистка. Із заходу.

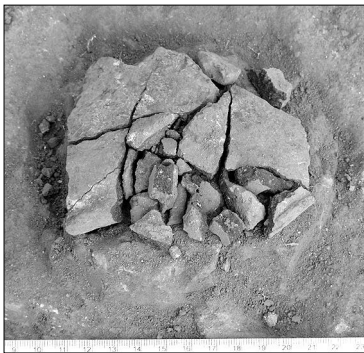

Рис. 244. Базалуки, с. Курган № 1. Поховання 1. Уламки зрубного горщика у заповненні. Із заходу.

Рис. 246. Базалуки, с. Курган № 1. Яма 1 – грабіжницький шурф. Із заходу.

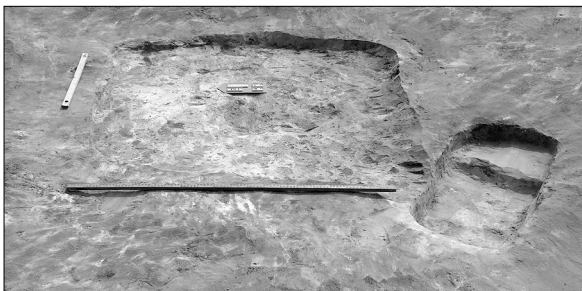

Рис. 245. Базалуки, с. Курган № 1. Поховання 1 та яма 1. Із заходу.

ний кут ями були пошкоджені норами (рис. 239). Саме тут, на глибині 0,8 м від УЦ виявлене скупчення черепків від розвалу частини вінця і стінки ліпного зрубного горщика (рис. 239: *pg*), що походив зі знищеного спорудження ями зрубного поховання у первинному насипу. Розвал займав площу 8 × 10 см і був переміщений грабіжниками з первісного місця в осунутому зверху заповненні (рис. 244). Поряд виявлений ще один уламок ліпної посудини – стінка горщика скіфського часу (рис. 239: *к*).

У центральній частині ями була наявна загічна пляма від проникнення талих вод. Дно ями мало сліди зачисток залізною лопатою.

Отже, поховання було пограбоване шляхом скарбошукацьких розкопок, здійснених через просів над поховальною камерою зверху. Це пограбування, з використанням лопат, відбувалося у ХХ ст., вірогідніше за все, у 1920-х рр., як і в більшості курганів зі скіфськими похованнями в окрузі (Супруненко 2007б, с. 15, 53-57; Супруненко, Мироненко 2008, с. 153).

У заповненні ями виявлена частина розвалу ліпного горщика зі складу інвентаря зруйнованого будівництвом скіфського комплексу зрубного поховання.

Знахідки. 1. Розвал верхньої частини ліпного горщика банкової форми (рис. 244), з незначно відведеним назовні скругленим із зовнішнього боку вінцем, ледь наміченим вигином невисокої шийки, злегка профільованими вгорі плічками і рівними стінками, трохи звуженими до денця. Загальні розміри реставрованого фрагмента – 8,8 × 9,5 см, товщина стінок – 0,5-0,6 см. Тісто щільне, сірого кольору, в ньому – домішки шамоту і зрідка – блискітки кварцового піску, випал нерівномірний поганий. Поверхня заглажена, наявні сліди вирівнювання тріскою. З внутрішнього боку є вертикальні сліди післяформувального вирів-

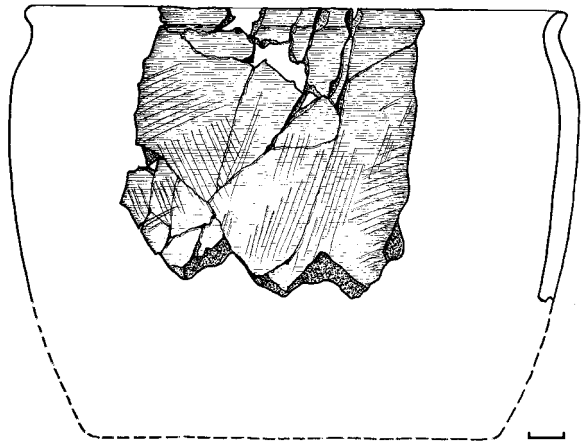

Рис. 247. Базалуки, с. Курган № 1. Поховання 1. Уламки ліпного горщика зрубної культури та його реконструкція.

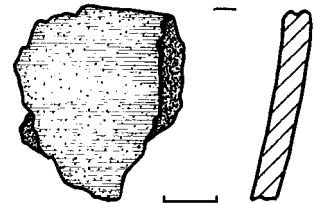

Рис. 248. Базалуки, с. Курган № 1. Поховання 1. Фрагмент ліпного горщика.

нювання. За наявним уламком здійснена графічна реконструкція посудини, що дозволила встановити діаметри: вінця – 15,7 см, умовно шийки – 15,4 см, тулуба – 16,7 см, орієнтовну висоту – не менше 13,2 см (рис. 247).

2. Уламок стінки ліпного горщика скіфського часу із добре заглаженою поверхнею сіро-чорного кольору, з наявністю блискіток слюди, домішками кварцитової жорстви в щільному тісті чорного кольору. Розміри уламка – 3,2 × 3,8 см, товщина стінки – 0,6 см (рис. 248).

Яма 1 (новітня, впускна у насип II) виявлена за 0,9 м на південь і 0,05 м на схід від УЦ, у південно-східній частині насипу II, відразу ж під орним шаром (рис. 238: *я.1*). Мала підпрямокутну форму, зі скругленими кутами, зорієнтована довгою віссю північний захід – південний схід. Стінки вертикальні рівні (сформовані лопатою), дно вирівняне, зі своє-

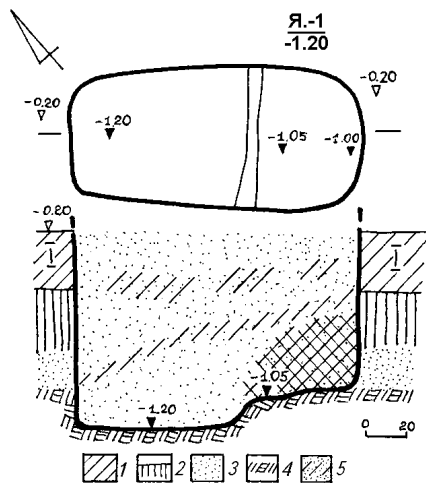

Рис. 249. Базалуки, с. Курган № 1. Яма 1.

План і перетин.

Умовні позначення: 1 – насип I кургану;
2 – похований ґрунт; 3 – пісок; 4 – материк;
5 – перемішане заповнення.

рідною сходинкою (рис. 242; 245-246) на глибині 1,05 м від УЦ. Максимальна глибина – 1,20 м. Яма була заповнена щільним жовтим піском, місцями переміша-

ним із сірим супіском. Знахідок в ній не виявлено.

Яма має разючу схожість з виявленою у 2007 р. у біланівському кургані № 2 групи II ямою так званого «поховання» 3 – грабіжницьким шурфом скарбошукача початку ХХ ст. (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 103, рис. 6: 5), повторюючи її в деталях, хіба що, з меншою глибиною.

Отже, об'єкт, виявлений у кургані, є рештками скарбошукачького шурфу, влаштованого на початку ХХ ст.

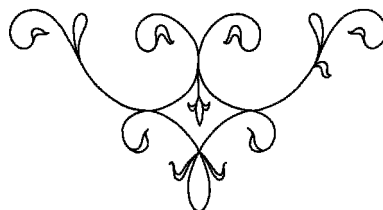
Таким чином, у дослідженому кургані виявлені рештки ями поховання I скіфського часу, пограбованого у ХХ ст., а також грабіжницький шурф, що започаткував скарбошукачькі пошуки. У заповненні поховання I та під насипом трапилися непевні сліди ще двох поховань, – можливо, ямного і зрубного. Наявність останнього засвідчена знахідкою частини розвалу ліпної посудини.

Курганоподібний насип № 2

Розораний і розплилий невеликий курганоподібний насип круглої в плані форми, з висотою 0,40 м, діаметром 14 × 13 м, що знаходився на південь – південний схід від кургану № 1, не був

археологічним об'єктом. Це – новітнє утворення, що виникло, вірогідно, внаслідок руйнування кургану № 1 бульдозером на початку 1960-х рр. (рис. 235: 2; вкл. III: 1).

Знахідка архаїчної стели

Під час огляду сусідньої групи курганів IV: одного великого і задернованого та двох занадто розораних, на краю ріллі обабіч старої польової дороги до кол. с. Біланів (рис. 236: 128), виявлена невелика архаїчна гранітна стела. Остання, можливо, була виорана з одного із невеличких курганів, або ж знята на початку XX ст. з кургану і використовувалася як межовий знак. Із розорюванням широких масивів угідь у 1980-х рр. її перемістили на межу з випасами.

Група курганів IV знаходиться за 0,35-0,45 км на північний схід від молочно-товарної ферми у с. Солонцях і за 1 км на південний схід від окраїни с. Кияшок Дмитрівської сільської ради, всього за 2,1 км на південний захід від дослідженого кургану. Складається з трьох насипів висотою 0,3-3,2 м при діаметрі 12-40 м. Займає край тераси лівого берега старого русла р. Рудьки. Група неодноразово обстежувалася, в т.ч. авторами. Детальні відомості про археологічний комплекс опубліковані (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 70-71, рис. 1: 76; 18: 1; 91; Звід 2008, с. 14, № 128, схема).

Виходячи з цього, зазначимо, що знахідка, напевне, пов'язана з насипами невеличких дуже розораних курганів №№ 2-3, адже виявлена навпроти останніх, під схилом тераси край дороги.

Стела має напівовальну форму, виготовлена з плити сірого граніту, взятого у поверхневих відслоненнях. Краї природньо закруглені, основа незначно оббита. З лицевого боку стела має вирівняну і добре вивітрєну поверхню, зі зворотного – горбкувату. Краї підправлені акуратними сколами. Є давній скол підпрямокутних обрисів (рис. 250). У верхній частині сформований округлий виступ плечей без позначення виступу голови. Основа розширена, нерівномірно сплюснена. За формою, скульптура доволі близька до пізньонеолітичних архаїчних стел, виявлених під час розкопок у сусідніх курганах №№ 1-2/2007 р. групи курганів II поблизу кол. с. Біланів Бондарівської сільської ради Кременчуцького району, що знаходилися за 2,5 км на північний схід від місця знахідки (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 91, 106, рис. 4: 2; 6: 3). Ця давня «скульптура» могла також бути перевикористаною інгульським катакомбним населенням доби раннього бронзового віку для установки в якості своєрідного «маркера» над склепінням чи входом впускної могили у вище зазначених курганах, приклади чого відомі в окрузі (Супруненко 2011а, с. 48).

Розміри стели: висота – 38,2 см; ширина «в лежах» – 39,8 см; ширина в основі – 50,0 см; товщина – 20-26 см, вага – близько 40 кг (рис. 250).

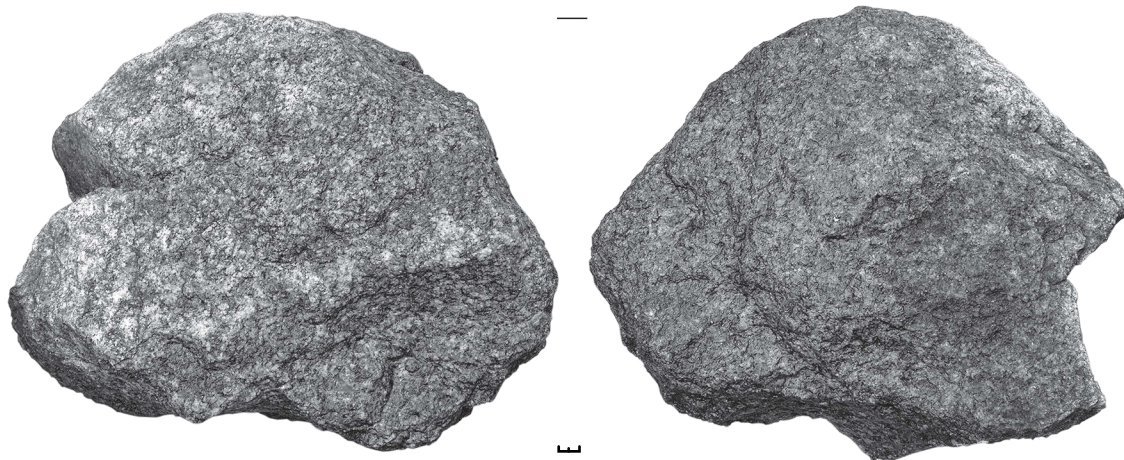

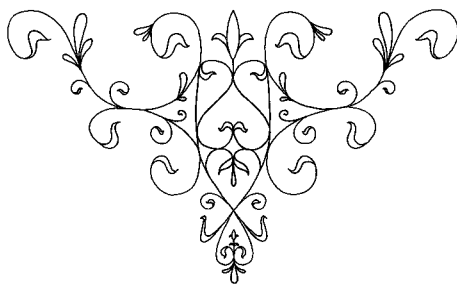
Рис. 250. Солонці, с. Група курганів IV. Стела. Граніт.

9

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. СОЛОНЦІВ

Група курганів VI

ГРУПА КУРГАНІВ VI поблизу с. Солонців Дмитрівської сільської ради Комсомольської міської ради Полтавської обл. розташована за 1,76 км на північний схід (азимут 47°) від північної окраїни села та за 1,63 км на схід-північний схід (азимут 76°) від північно-східної частини висілку с. Кияшок (кутка Прядків) (рис. 1: 27; 235; 236: 130).

Більший курган обстежувався Г.М. Некрасовою в 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 52: с. Базалуки, курган № 13*). Під час обстежень О.Б. Супруненко і В.В. Шерстюка 2006 р. в ході експертизи ділянки розміщення Біланівського родовища залізистих кварцитів, поруч з більшим курганом було виявлено ще один дуже розораний насип (*Супруненко, Шерстюк 2006 зв., арк. 74, рис. 4: 78; 5: 78; 2006, с. 71, рис. 1: 78; 3: 78*). Кургани оглядалися авторами у 2008 р. за підготовки матеріалів до випуску територіальної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області (*Супруненко, Шерстюк 2008 зв., арк. 100-101, рис. 4: 86; 42: 130; Шерстюк 2008а, с. 132, № 130*).

У науковій звітності курган № 1 групи значився як «Курган № 13 в околицях с. Базалуків» (*Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 52*). Пізніше, в якості курганної групи, комплекс отримав назву «Група курганів III біля с. Солонців» (*Супруненко, Шерстюк 2006 зв., арк. 74; 2006, с. 71*), що у випуску «Зводу», враховуючи наявність раніше виявлених груп насипів поблизу Солонців, був названий «Група курганів VI біля с. Солонців» (*Супруненко, Шерстюк 2008 зв., арк. 100-101; Шерстюк 2008а, с. 132*).

На одній із карт масштабу М 1:20 000, складеній за геодезичними зйомками у середині ХХ ст., курган № 1 позначений з висотою 1,7 м та містив пункт тріангуляції четвертого класу «Кочали», з абсолютним значенням висоти 72,70 м над рівнем Балтійського моря (*Супруненко, Шерстюк 2006 зв., рис. 3*). На дрібномасштабній карті «М-36-104-В-6-1», укладеній за гео-

дезичною зйомкою 1953 р., курган мав відносну висоту 1,7 м та абсолютну – 72,7 м (*Карта 1955*). На дещо пізнішій карті цього ж масштабу насип значиться з такою ж відносною висотою (*Супруненко, Шерстюк 2006 зв., рис. 4: 77*). Отже, на вершині більшого з курганів у 1950-1970-х рр. розміщувався тригопункт державної геодезичної мережі, згодом знятий з обліку.

Група займає край схилу надзаплавної тераси лівого берега старого русла р. Рудьки – лівої притоки р. Псла (*басейн р. Дніпро*), позначеної підвищенням другої тераси лівого берега над неглибокою старицею і солонцевими піщаними намівами зазначених річок. Висота тераси над рівнем околу – 2,0-2,5 м. Більший курган групи (№ 1) був добре помітним об'єктом навколишньої території (рис. 235; вкл. XVII: 2-3).

Ландшафт округи археологічного комплексу – рівнинний надзаплавний, вкритий поодинокими підвищеннями. Пагорб тераси зайнятий вздовж країв окремими деревами, з домінуванням кущів над берегами пересохлої стариці; північно-східна частина, разом із територією на північ та схід, розорюється (вкл. XVII: 1). Підніжжя тераси і береги стариці задерновані, їх краї оточені очеретом і невеликими кущами.

Наявність курганів поблизу Солонців та Базалуків є красномовним підтвердженням використання цієї передстепової території впродовж ряду віддалених історичних епох здебільшого для влаштування курганних некрополів.

Група складалася із двох розораних насипів, висотою 0,3-0,9 м, діаметром 10 × 12 та 26 × 28 м (рис. 235; 236: 130). Більший курган (№ 1) мав дещо видовжений із заходу на схід насип округлої в плані, сегментоподібної в перетині форми. Його схили відрізнялися порівняно крутизною, вершина була сплюснена внаслідок влаштування пункту тріангуляції. Насип розораний. Місцями помітні заглибини від великих нір.

За 60 м південніше від насипу № 1, ближче до схилу тераси, знаходився дуже розораний курган № 2, висотою 0,3 м і діаметром 10 × 12 м, зафіксований розвідками 2006 р. На час робіт 2011 р. знайти його в посівах не вдалося.

Розміри насипів наведені у табл. 4.

Табл. 4

Солонці, с. Група курганів VI. Розміри та характеристика насипів

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)
1	0,9	26 × 28 (із заходу на схід), розораний
2	0,3	10 × 12

Уточнена площа, яку займали кургани могильника, становила 0,0695 га. Зокрема: курган № 1 – 0,0615 га; курган № 2 – 0,008 га. Сусідніми ділянками були землі комунальної влас-

ності, використовувані для здачі в оренду комунальним СП «Аграрій-Д» Дмитрівської сільської ради.

Насипи, як релікти історичного ландшафту цієї території, є типовими зразками порівняно невеликого розміру курганів Нижньопільського мікрорегіону. Більший насип № 1 досліджений влітку 2011 р.

Курган № 1

Насип розміщувався за 90 м на північ – північний схід від краю тераси, займаючи незначне підвищення мисоподібного виступу в основі (рис. 235). Курган розорювався (вкл. XVII: 2-3). Нівельована висота – 0,9 м, діаметр – 26 × 28 м. Колишня висота насипу зафіксована картографічною зйомкою початку 1950-х рр. і становила не менше 1,7 м.

Курган досліджувався шляхом закладання двох широких траншей, із залишенням меридіонально зорієнтованої центральної бровки (ширина 1,0 м) (рис. 251). В ньому виявлено 7 поховань та 6 ям доби бронзового і раннього залізного віків, рештки вогнища й господарських об'єктів новітнього часу (*Супруненко, Шерстюк 2011б зв., арк. 8-20*).

Стратиграфія. Насип виявився майже однорідним і споруджувався з сіро-чорного та коричнево-чорного поверхневого ґрунту-супіску в два етапи, тобто, був умовно *стратифікований*, з огляду на значні руйнування верхньої частини. Початок зведення кургану припадав на ранній бронзовий вік, побудова другого насипу над ним – на фінальну добу раннього бронзового віку. Через руйнування майже на метр (з 1,7 до 0,9 м) існування добудов надмогильної споруди

в епоху пізнього бронзового віку чи пізніше встановити не вдалося.

Первинний *насип I* круглої в плані форми, діаметром 16 м та висотою 0,6 м, був споруджений після влаштування ямного поховання 6 і функціонування вогнища 1 (рис. 251: *I: п.6, вогн.1*). Поверхня первинного насипу відстежена за слідами мінералізації рослинності. До цього насипу на північний схід від УЦ було впущене катакомбне поховання 5, яке оточували не менше 3-х жертвених ям з невеликими плитами-стелками на дні, виготовленими з тонких сколів сірогранітного плитчаку (рис. 251: *п.5; я.1, 4, 5*). Після влаштування цього поховання курган суттєво досипали, що призвело до появи чергового насипу II, зафіксованого в масштабах досліджених решток споруди (рис. 251: *II*). Вже в цей насип за пізнього бронзового віку здійснювався впуск зрубних поховань 3, 5, 7 та ями 3 (рис. 251: *п.3, 5, 7; я.3*), а пізніше – без досипки – влаштоване ранньосарматське жіноче поховання 1 та супроводжуюча його яма 6 (рис. 251: *п.1; я.6*).

Після влаштування зазначених вище поховань курган для впуску інших могил не використовувався. Східна пола стала місцем для розташування кількох господарських об'єктів XIX–XX ст., а також встановлення пункту триангуляції у 1950-х рр. Глибоке розорювання остан-

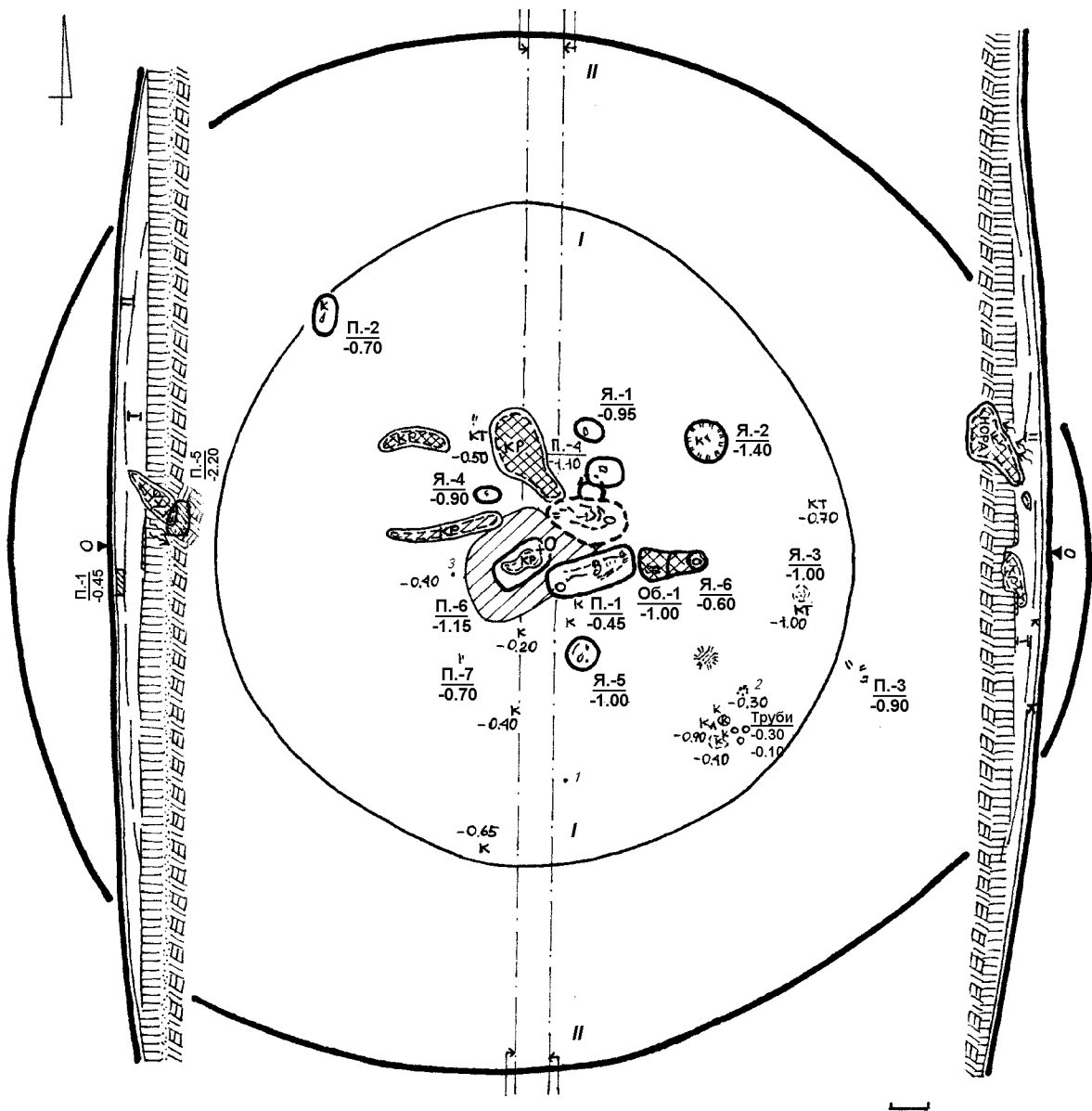

Рис. 251. Солонці, с. Група курганів VI, насип № 1. План і профілі центральної бровки.
Цифрами позначені: I-II – насипи I, II; 1 – уламок залізного ножа; 2 – розвал черепа коня; 3 – шматочок крейди.

ніх років спричинило певні руйнування і рознесення уламків гончарного посуду та деяких речових знахідок із ранньосарматського поховального комплексу I вздовж насипу (Супруненко, Шерстюк 2011б зв., арк. 11-13).

З масивом насипу I пов'язуються знахідки кількох уламків ліпної кераміки, а саме:

1-4) фрагментів стінок ліпних горщиків, прикрашених півмісячними відбитками штампу, рядом вдавлень розщепленої надвоє на кінці палички, легкими відбитками зубців гребінця (останні мають сліди гребінцевих розчосів з внутрішнього боку) чи без орнаменту, віднесених до епохи раннього бронзового віку (рис. 263: 1-2; 266: 1-2). В їх тісті наявні

домішки органіки, ворсинок дрібнотовченої мушлі. Розміри цих уламків – від $1,4 \times 1,8$ до $2,8 \times 3,2$ см;

5-7) уламків стінок ліпних горщиків зі слідами гребінцевого загладжування однієї або обох поверхонь пізньоямнокатакомбного часу, з домішками піску в тісті (рис. 264: 2-4). Розміри фрагментів – від $2,2 \times 2,4$ до $4,7 \times 4,8$ см.

У масиві насипу I, край його східної поли, на глибині 0,7 м від УЦ в похованому ґрунті виявлені розрізнені кістки скелету вівці або кози свійської, що могли належати решткам тризни чи жертви доби раннього бронзового віку (рис. 251: *кт*).

У масиві насипу II та на його поверхні близько центра кургану виявлені:

8) фрагмент ручки з основою стінки гончарного оранжевоглиняного глека із ранньосарматського поховання I. Ручка мала овальний перетин, з двома валиковими потовщеннями по верху (рис. 263: 3; вкл. XVIII: 2: 4). В її щільному тісті наявні домішки піску і слюди. Розміри двох склеєних уламків становили $4,1 \times 4,2$ та $2,2 \times 2,5$ см;

9) уламок стінки ліпного горщика доби бронзового віку, розміром $2,5 \times 3,2$ см;

10) фрагмент стінки гончарного горщика нового часу.

Зі влаштуванням катакомбного поховання 5 пов'язується знахідка шматочка крейди за 2,3 м на південний захід – захід від УЦ на глибині 0,4 м (рис. 251: 3; 264: 7), а про існування ймовірного поховання бабинської культури доби бронзового віку може свідчити виявлення за 7,7 м на південь – південний захід від УЦ, на глибині 0,65 м фрагмента верхньої частини ліпного горщика з ледь виділеним краєм вінця, що має плаский широкий зріз та масивний загострений комірець іззовні. Нижче розміщені два наліпні горизонтальні валики, підтрикутні у перетині (рис. 263: 3а; 266: 3). У тісті черепка помітні домішки

зерен крупного кварцового піску. Розміри уламка – $3,9 \times 5,3$ см.

Під масивом насипу II, за 3,3 м на північний захід, на глибині 0,4 м (кут 321°) від УЦ, виявлені 2 кістки вівці (доросла особина) та 1 свині (молода особина) свійських, що належали решткам тризни, вірогідно, епохи пізнього бронзового віку (рис. 251: *кт*).

Стратиграфічна ситуація на місці спорудження кургану була наступною. Під масивами насипів I-II, на незначному підвищенні тераси, залягав похований ґрунт – сіро-чорний щільний добре гумусований супісок, товщиною 0,5-0,6 м, а нижче під ним – материковий світло-жовтий намівний пісок, умовно прийнятий за материк. Часом (на окремих ділянках) похований ґрунт підстилався 10-15-сантиметровим прошарком коричнево-жовтого піску (передматерика). З глибини понад 1,2 м від УЦ материковий пісок отримував світле, майже біле забарвлення (рис. 251).

Нижче наведені описи досліджених поховальних комплексів та об'єктів.

Поховання 1 (сарматське, впускне) здійснене в центральній частині кургану, за 0,65 м на південний схід (кут 135°) від УЦ (рис. 251: *п.1*). Влаштоване у видовженій прямокутній, зі скругленими кутами, неглибокій, зорієнтованій зі сходу – північного сходу на захід – південний захід, ямі в насипу II розмірами – $0,90 \times 2,4$ м (площа – близько 2 м^2) з рівним дном, завглибшки – 0,40-0,45 м, у провалах – 0,60 м від рівня УЦ (вкл. XVIII: 1). Вірогідно, яма була рештками підбою, верхня частина якого знищена руйнуванням кургану. Досліджувалася з основи орного шару. Глибина ями від поверхні колишнього насипу була, на наш погляд, трохи більше 1,1 м.

Чорно-темнокоричневе однорідне супіщано-чорноземне заповнення було пошкоджене невеликими кротовинами, а з

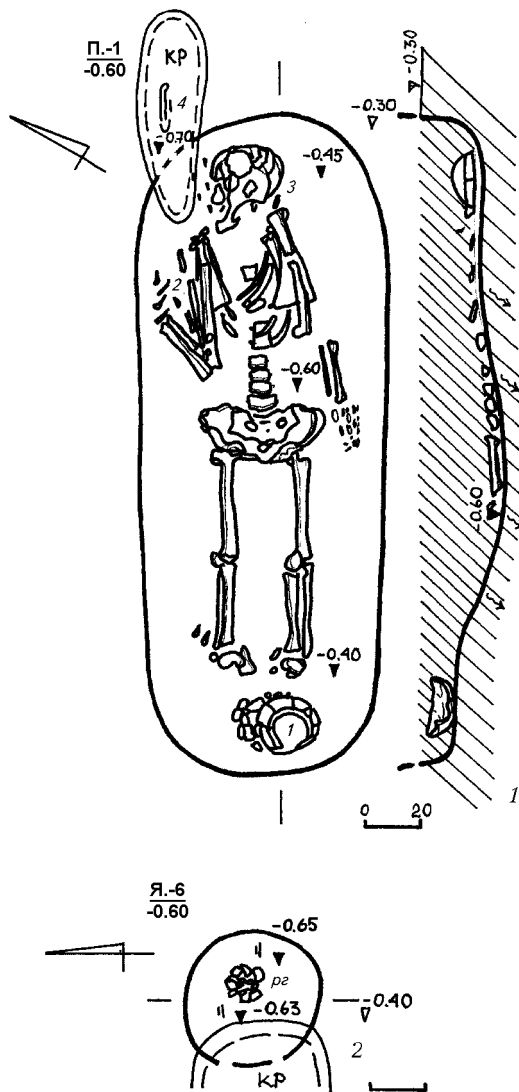

Рис. 252. Солонці, с. Курган № 1.
 Поховання 1 (1) та яма 6 (2). Плани і перетин.
 Цифрами позначені: 1 – розвал гончарного глека;
 2 – розвал ножа, залізо; 3 – точильце, пісковик;
 4 – уламки фібули, бронза; РГ – розвал
 гончарного глека.

північно-східного боку – норою (рис. 252). Посеред ями заповнення просідало на 0,2 м до лисячої нори (вкл. XVIII: 1).

Посеред ями, за довгою її віссю, головою на північний схід, була викладена похована, літня жінка у віці 70-75 років, скелет якої був дещо пошкоджений оранкою. За положенням крихких кісток встановлена випростана поза похованої:

на спині горілиць, з легким розворотом верхньої частини тулуба і черепа на правий бік, з викладеними вздовж тулуба руками, випрямленими і зведеними в стопах ногами (рис. 252: 1; вкл. XVIII: 1). Ліва рука розміщувалася вздовж тулуба, з кистю віднесеною від тазу, права – була зігнута в лікті, відкинута кистю майже на північ – до стінки ями.

Порядк кістками черепа помічена дрібна вуглина від горілого стебла трав'яної рослини. Зліва від черепа знаходився точильний камінь (рис. 252: 1: 3), біля кісток кисті правої руки – уламки залізного ножа (рис. 252: 1: 2), в ногах містився розтрощений плугом розвал гончарного оранжевоглиняного глека (рис. 252: 1: 1). Ще одна знахідка трапилася в кротовині з правого боку від черепа. Туди землерієм були винесені фрагменти бронзової фібули (рис. 252: 1: 4).

Знахідки. 1. Глек оранжевоглиняний гончарний, з виділеними різко відігнутими назовні і потовщеними із закраїною вінцями, з високим горлом, дещо розширеним донизу, опуклим тулубом з максимальним розширенням на останній третині висоти, дно – на профільованому кільцевому піддоні з утором. У верхній частині збереглися смуги від вкривання поверхні рідким світлим лаком (вкл. XVIII: 3). На плічку наявний скол нижньої основи ручки. На горлі містяться три широкі неглибокі, а на плічку – дві вузькі прогладжені паралельні лінії. Висота – 24,2 см, діаметри: вінець – 10,3 см; тулуба – 18,0 см; денця – 9,1 см (рис. 253). У тісті є незначні домішки піску. В орному шарі насипу виявлений уламок профільованої ручки від цієї посудини, охарактеризований вище (рис. 263: 3; вкл. XVIII: 2: 4).

Глеку є найхарактернішими формами гончарного посуду у похованнях фіналу ранньої та початку пізньосарматського часів, тобто до другої половини II ст. н. е. (Козир 1995, с. 29-30, табл. III: 8-9, 14;

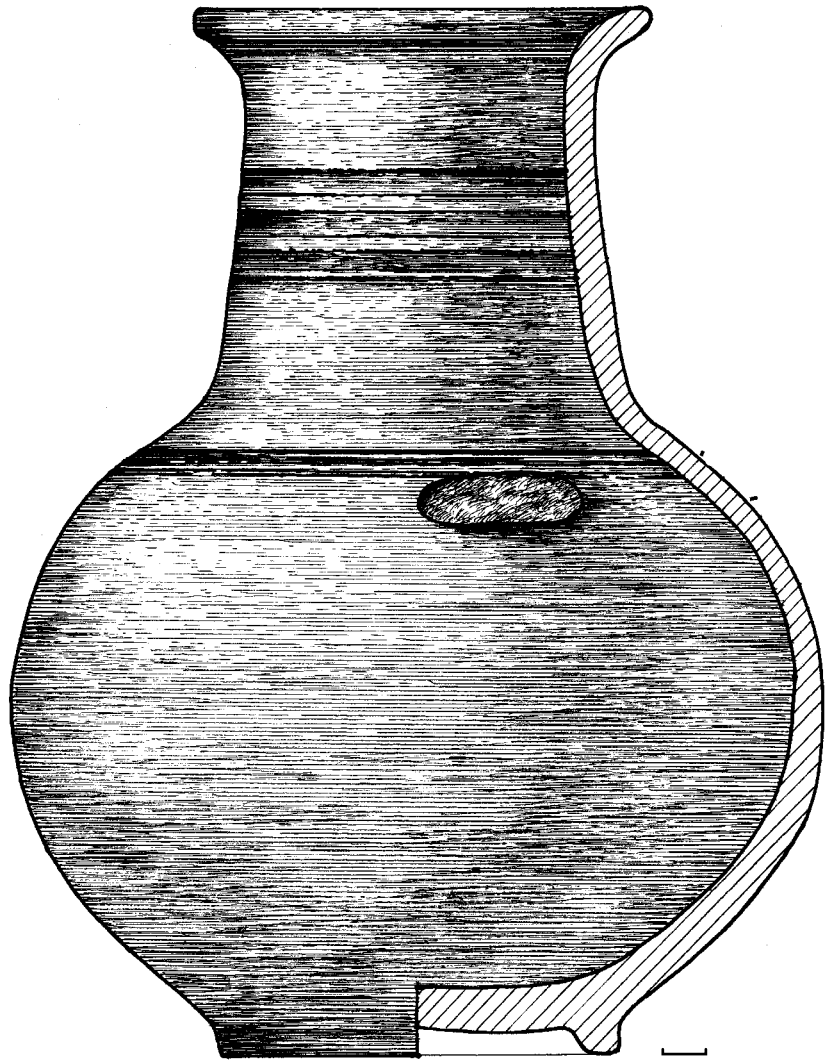

Рис. 253. Солонці, с.
Курган № 1. Поховання 1.
Гончарний глек.

IV: 16). Подібні чи досить схожі глеки виявлені у чималій кількості сарматських поховань межиріччя Дніпра і Дону, зокрема, у похованнях 4 та 6 кургану № 28 поблизу м. Слов'янська, похованні 1 кургану № 1 групи 1 біля с. Юр'ївки, похованні 1 кургану № 1 групи XXX неподалік с. Пролетарського, похованні 8 кургану № 1 групи XII поблизу с. Маївки в Самарсько-Орільському межиріччі (Костенко 1983, с. 101, рис. 12; 1986, табл. 11: 33; 12: 32, 39; 19: 7). Ще одна посудина трапилася у похованні 2 кургану № 2 неподалік с. Ольгівки на Херсонщині (Си-

моненко 1993, с. 54, рис. 16: 3: Б). Найвні подібні форми глеків і на Середньому Дону, а саме, в похованні кургану № 16 біля с. Трет'яків (Медведев 2008, с. 168, рис. 17: 6). А найчастіше схожі посудини трапляються у матеріалах пізньоскіфських некрополів Західного узбережжя Криму, зокрема, Усть-Альмінського городища (Высотская 1994, с. 79, 159, 163, 176, табл. 14: 23; 18: 1; 34: 1). Хоча ареал їх побутування виглядає значно ширшим. Це – не тільки могильники Південно-Західного Криму (Гущина 1974, рис. VIII: 8; Богданова, Кунина, Лобода 1976, рис. 6: 47),

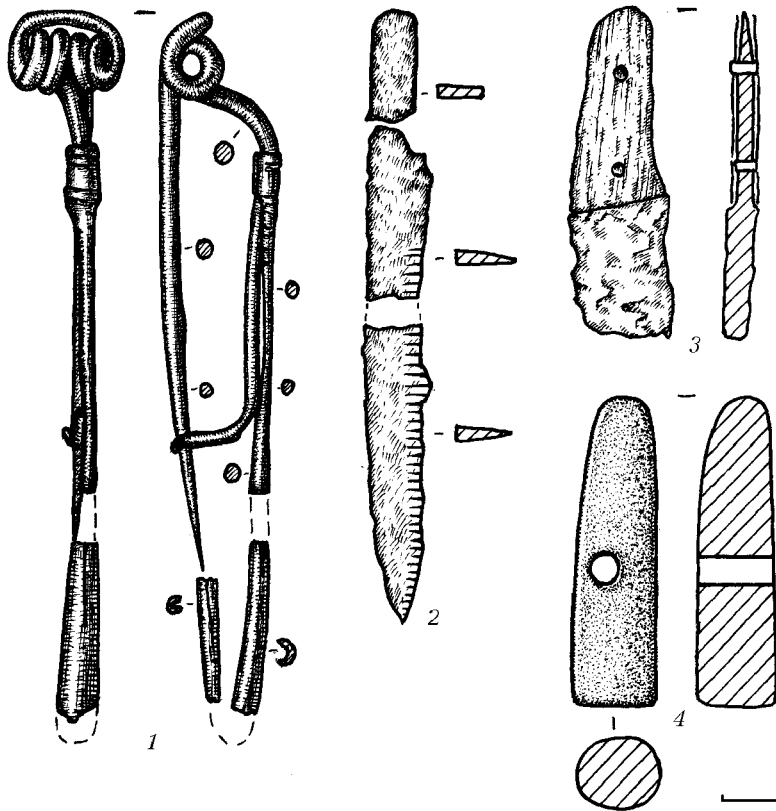

Рис. 254. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 1 (1, 2, 4) та насип (3). Знахідки: 1 - бронза; 2-3 - залізо; 4 - пісковик.

Неаполя Скіфського (Сымонович 1983, с. 124, табл. V: 6), Херсонесу (Костюшко-Валожинич 1911, рис. 7: 4), а й Боспору (Арсеньєва 1970, табл. 18: 5; Кунина, Сорокина 1972, рис. 11: 26). Схожі глеки виявлені в Істрії (Pippidi 1959, p. 304, fig. 7b; Histria 1966, p. 532, pl. 100), на теренах Паннонії (Bónis 1942, pl. XL: 22) і, навіть, на півночі Африки (Ariescu 1971, p. 87, taff. 38). Датується подібні посудини переважно кінцем I ст. до н. е. – II ст. н. е.

2. Точильце (абразив) пісковикове, видовженої форми, зі звуженням з одного із боків, округле у перетині, зі свердленим отвором на середині довжини (вкл. XVIII: 2: 3), зміщеним до одного з країв (рис. 254: 4). Довжина – 5,3 см, ширина – 1,5 см, діаметр отвору – 0,5 см.

Подібні точильця, більше – без отворів, представлені в ряді поховань Усть-Кам'янського курганного могильника, а окремі з них – мають отвори зверху (Кос-

тенко 1993, рис. 28: 3, 44). Досить схожий точильний камінь виявлений у похованні 2 кургану № 3 поблизу с. Магдалинівки Чаплинського району Херсонської обл., яке датується пізнішим часом – першою половиною II ст. н. е. (Симоненко 1993, с. 50, 51, рис. 14: 1: Г).

3. Розвал залізного черешкового ножа з прямою спинкою, позначеним уступом в основі короткого широкого плаского черешка, вузьким лезом (вкл. XVIII: 2: 2). Представлений у 3-х корозованих уламках (рис. 254: 2). Загальна довжина фрагментів – 9,8 см, ширина леза – 1,1 см, розміри черешка – 1,8 × 0,9 см.

Ножі з прямою спинкою також добре відомі в ареалі поширення старожитностей сарматського часу. Подібний ніж виявлений у похованні 12 кургану № 1 групи 28 поблизу с. Лучкового в Орільсько-Самарському межиріччі (Костенко 1986, табл. 11: 9). Немало схожих виро-

бів походять з поховань могильників Нижнього Подоння (Максименко 1998, с. 207, рис. 4: 26; 17: 34; 24: 18-22), зокрема, з поховання 1 кургану № 12 Сладківського некрополю (Там же, с. 203, рис. 20: 5); подібний ніж трапився і в ґрунтовому похованні 2 I Чертовицького могильника у Верхньому Подонні (Медведев 2008, с. 81, рис. 30: 8).

На всіх уламках солонцівського ножа відзначені накипілі рештки текстилю, шкіри і дерева:

1) черешок. Залишки відбитків *тканини* є біля зламу з одного боку. Неінформативні через затертість;

2) частина леза (середній фрагмент). Виявлені накипілі залишки дерева, шкіри і текстилю. *Дерево* дрібнофрагментоване, повністю втратило структуру. Розміщене на залишках озалізненої шкіри, тому не може бути основою піхов. *Шкіра* накипіла на метал при окисленні. Дрібні фрагменти на всіх поверхнях, крім місць зламу. Збережені мають рівномірну товщину, що свідчить про якісну обробку, колір – брунатно-іржавий, набагато світліший за метал. Отже, початкове фарбування було наслідком так званого «червоного дублення», а шкіра спеціально не фарбувалась. Призначення, можливо, – залишки піхов ножа.

Виявлені два типи *текстилю*. Перший – темно-брунатного кольору: тонковолокниста структура під накипілими рештками шкіри. Візуально малоінформативна через невеликі ділянки, доступні для огляду. Краї деструктуровані, чітко прослідковувалася різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими). Можливо, використовувалася як текстильна основа шкіряних піхов, призначена для уникнення їхньої деформації. Другий тип – значно частіше зустрічається і краще помітний. Розміщений між накипілими рештками дерева й озалізненими фрагментами шкіри. Колір – темно-брунатний, без особли-

востей відтінку, хоча дещо темніший за перший тип текстилю. Переплетення просте полотняне, з розрідженим пітканням і щільним розміщенням ниток основи внаслідок зносу (на це вказує нерівномірність тонини ниток, збігання потоншення і в ниток основи, і в ниток піткання в одних і тих же місцях). Можливо – це залишки костюму, бо фрагменти тканини є на обох боках знахідки. Самі нитки грубішої структури, тонина ниток – близько 0,7-0,8 мм. Частота плетіння – приблизно $7-8 \times 10-11 = 1 \times 1$ см. Окремі волокна ниток не прослідковувалися через «забитість» солями заліза, тому встановити характер кручення нитки, крок прядіння і походження волокна неможливо;

3) найбільший фрагмент леза з вістрям. Знахідки органіки аналогічні попередньому фрагментові ножа. Трохи більше текстилю другого типу, майже не помітні рештки тканини першого типу. Є відбитки менше деструктурованої шкіри. Помітні накипілі рештки дерева лише на ділянці зламу.

4. Розвал великої бронзової підв'язної *фібули* середньолатенської схеми – гладкої дротової застібки з чотиривитковою пружиною з верхньою тятивою, розкритою ніжкою, спинка якої вигнута майже під прямим кутом, з розширеним кріпленням-скрепою у вигляді лапки, що загнута навколо дротяної основи та має зверху «гофрований» орнамент у вигляді чотирьох заглиблених ліній. Край ніжки і приймач фібули обламани (рис. 254: 1; вкл. XVIII: 2: 1). В трьох уламках. Довжина збереженого фрагмента – 8,7 см, ширина пружини – 1,85 см, розміри менших уламків ніжки і приймача: $3,0 \times 0,7$ та $2,0 \times 0,4$ см; реконструйована довжина фібули – 11,0 см (рис. 254: 1). На поверхні були помітні сліди відбитків невизначеного текстилю.

З числа подібних, проте менших за розмірами, варто назвати кілька фібул

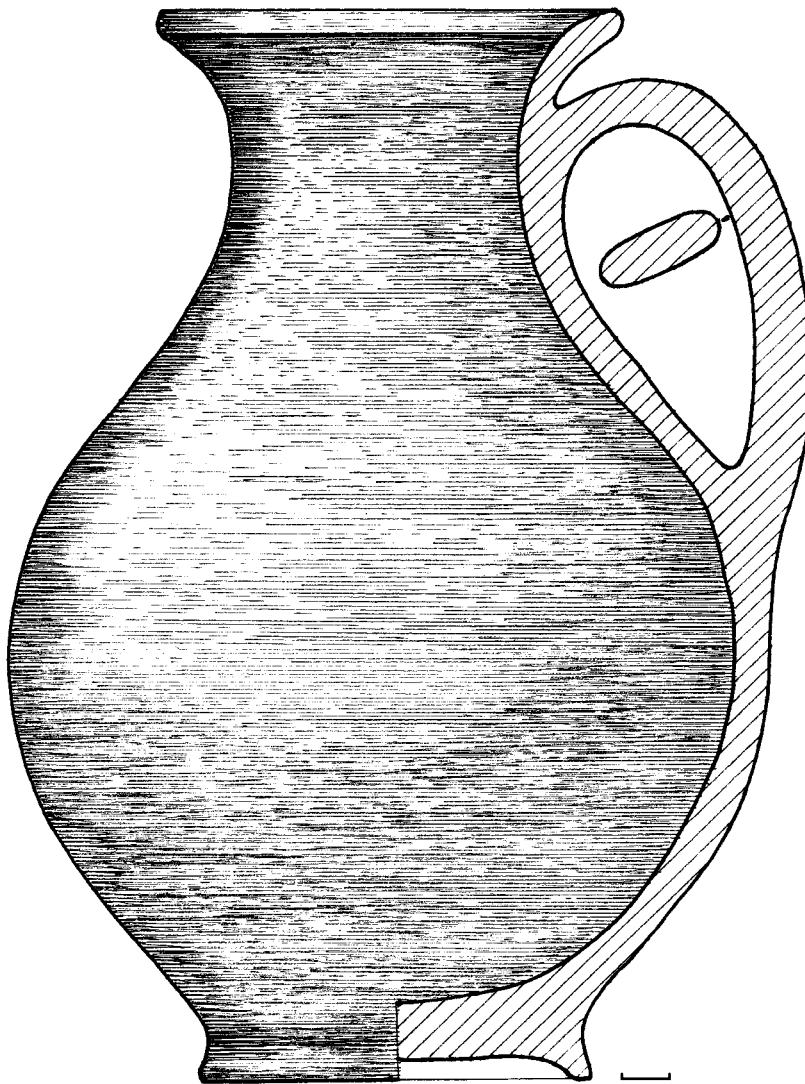

Рис. 255. Солонці, с.
Курган № 1. Яма 6.
Гончарний глек.

із сарматських поховань: у курганах поблизу сс. Громівки та Привольного на Херсонщині (Смирнов 1984, с. 99-100, рис. 45: 3; 46: 4), Дугіного та кургану № 1 з околиць Чорноморського (Кропотов 2010, с. 42, рис. 19: 1-4). З найближчих територіально знахідок варто згадати й про лучкову підв'язну фібулу 1-ї серії, варіанту 1, за В.В. Кропотовим, з поховання 1 кургану № 5/2003 р. групи III поблизу с. Волошиного під Комсомольськом на Полтавщині, яка має двовиткову пружину та відрізняється вповоловину меншою довжиною (Супруненко, Кулатова, Маєв-

ська 2005, с. 287, рис. 1), походячи з комплексу рубежу ер – першої половини I ст. н.е. (Супруненко, Кулатова, Мирошенко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 84, 86, рис. 37: 4; Кропотов 2010, с. 71-72, 80).

Фібула з солонцівського кургану належить до групи 2 серії I варіанту 1, за В.В. Кропотовим. Саме до цього варіанту віднесені приземкуваті крупні застібки з «гофрованою» скрепою – кінцем ніжки (Кропотов 2010, с. 43). Такі вироби А.К. Амброз в цілому відносив до I ст. до н.е. (Амброз 1966, с. 13, 21), а Б.Ю. Міхлін запропонував розглядати

як застібки останньої чверті чи кінця II – першої половини I ст. до н.е. (Михлин 1980, с. 199; Дашевская, Михлин 1983, с. 144). З таким датуванням погоджуються і більшість сучасних дослідників (Захаров 1989, с. 47; Симоненко 2004, с. 138-139; Пуздровский 2007, с. 81; Глебов 2009, с. 72), а Ю.П. Зайцев і В.І. Мордвинцева обмежують час побутування фібул середньолатенської схеми другою половиною II – рубежем II–I ст. до н.е. (Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 150; 2004, с. 181-182). Опублікована застібка на сьогодні є найдовшим і найбільшим зразком фібул цього варіанту.

Поховання належить до кола впускних могил ранньосарматського населення, що кочувало на Лівобережній Придніпровській терасі напфрикінці II – у першій половині I ст. до н.е. На разі це захоронення є похованням найстарішої людини (жінки) зі всіх, відомих за старожитностями сармат на Полтавщині.

Яма 6 (сарматська, впускна) досліджена у південно-східному секторі кургану, вивчалася з глибини 0,4 м за 3,8 м на схід (кут 92°) від УЦ (рис. 251: я.6). Мала круглу форму. Її діаметр не перевищував 0,50 м (площа – до 0,2 м²), глибина – 0,63 м від УЦ або 0,17 м від рівня виявлення, дно скруглене (рис. 252: 2; 273). Заповнення чорносупіщане, пошкоджене із західного боку лисячою корою (об'єкт 1). Містила розвал гончарного оранжевоглиняного глека та кілька вуглин.

Знахідка. Глек оранжевоглиняний гончарний, з виділеними різко відігнутими назовні, ледь потовщеними скраю вінцями, з середньовисокою горловиною, опуклим тулубом з розширенням на середині висоти (рис. 255; вкл. XVIII: 4). Дно – на кільцевому піддоні з утором. Ручка прикріплена до верхньої частини шийки та на максимальному розширенні тулуба, сплющено-еліпсоїдна в перетині, у верхній частині навіть підпрямокутна.

В тісті наявні домішки піску, піроксену та слюди. Поверхня добре заглажена. Висота – 22,0 см; діаметри: вінець – 9,35 см; горла – 7,5 см; тулуба – 15,3 см; дна – 8,5 см; перетин ручки – 2,7 × 1,2 см (рис. 255). Склеєний з дрібних фрагментів і догіпсований.

Глек належить до кола типових зразків гончарного імпортного посуду у похованнях сарматського часу (Костенко 1983, с. 101, рис. 12). Чимало таких посудин виявлені здебільшого у захороненнях I–II ст. до н.е. Орільсько-Самарського межиріччя і пониззя Дніпра (Костенко 1986, табл. 11: 40; 1993, с. 114, 118, рис. 26: 30; 27: 13; 29: 2), на Херсонщині (Смирнов 1984, рис. 46: 1) і в Заволжі (Скрипкин 1990, рис. 15: 19). Територіально найближча знахідка подібного глека походить з поховання 1 кургану № 5 групи III біля с. Волошиного поблизу Комсомольська на Полтавщині, котре датоване першою половиною – серединою I ст. н.е. (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 85, рис. 38; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 85, рис. 38), і, вірогідно, є продукцією боспорських гончарів. Подібні глеки представлені у підбійних могилах пізньоскіфських некрополів Криму – Неаполя Скіфського I–II ст. н.е. (Сьмонович 1983, с. 125, табл. VI: 6-7) та Усть-Альмінського городища (Пуздровский 2007, рис. 177: 6). На останньому вони датуються другою-третьою чвертями II ст. (Там же, с. 451). Дещо менші за розмірами глеки атрибуують як вироби, характерні для матеріальної культури населення Херсонесу початку н.е. (Гущина 1982, с. 35; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 63, рис. 14: 4, 6).

Яма, напевне, є жертвовною спорудою ранньосарматського часу в насипу кургану і пов'язана зі влаштуванням поховання 1. До речі, порівняно схожий до знайденого в ямі гончарний глек виявлений в насипу кургану № 1 поблизу вже згаданого с. Пролетарського, де також мог-

ла існувати подібна яма (Костенко 1986, табл. 11: 33).

Вірогідно, з тризною відправою поховання I пов'язана ще одна знахідка, виявлена у північній полі кургану і вивезена туди розорюванням (рис. 251: 1). Це – уламок залізного черешкового ножа з частиною основи леза. Ніж мав дещо горбату спинку і короткий закруглений скраю черешок, з уступом внизу в основі леза, слідами двох кістяних накладок, закріплених за допомогою двох тонких залізних заклепок вздовж черешка (рис. 254: 3; вкл. XVIII: 2: 5). Загальні розміри уламка – 1,8 × 5,6 см; довжина черешка – 3,2 см; товщина спинки – 0,4-0,5 см, товщина черешка – 0,25-0,30 см; діаметр заклепок – 1,5-2 мм (рис. 254: 3).

Подібні ножі з вигнутою (горбатою) спинкою належать до типових зразків інвентарю сарматських поховальних комплексів. Вони виявлені у впускних похованнях Орільсько-Самарського межиріччя. Доволі подібний ніж був знайдений у похованні I кургану № 11 групи XXX поблизу с. Пролетарського (Костенко 1986, табл. 6: 18). Ціла добірка таких знарядь виявлена у середньосарматських похованнях Усть-Кам'янського могильника (Костенко 1993, рис. 7: 3; 8: 14; 22: 3-4; 26: 4; 29: 21). Представлені схожі ножі також у ряді могильників Подоння (Максименко 1998, с. 207, рис. 24), з-поміж яких наявні і прямі аналогії (Там же, с. 210, рис. 27: 8).

Цікаво, що рештки органіки у відбитках на цьому уламку, крім тліну колодочки, є повним аналогом фрагментів ножа з поховання I дослідженого кургану.

Шкіра. Візуально помітні тріщини у верхньому шарі, що дозволяє припустити тривалий термін використання виробу до моменту захоронення. Внутрішня структура шкіри має світліший, швидше, жовтуватий колір, що може свідчити про підфарбовування потертостей на шкіряному виробі для їх мас-

кування, тобто, темнішим колір піхов став, можливо, внаслідок постійного впливу темнішого фарбника на світлішу шкіру.

Текстиль. Наявна достатня кількість відбитків тканини першого типу (див. опис розвалу ножа в пох. I), яку можна охарактеризувати як дрібнофактурну високоякісну. Колір – дуже темний, що, без сумніву, свідчить про початкове темне фарбування текстилю. Переплетення – просте полотняне, щільне. Щільність тканини (основа × піткання) – 22 × 26 ниток в 1 см. Отже, ця тканина відносилася до першого сорту. Надзвичайно чітко прослідковувалася різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими). Але окремі волокна ниток не виділені через «забитість» солями заліза, тому встановити характер кручення нитки, крок прядіння і походження волокна залишається неможливим. Добре помітні численні фрагменти текстилю другого типу, охарактеризовані вище. Є також окремих фрагментів тканини третього типу (на ребрі спинки причерешкової частини), але через малі розміри і незручність розміщення він, на жаль, неінформативний. За структурою тканини він є чимось середнім між першим і другим типом тканин і ближчим до першого типу.

На наш погляд, до комплексу тризної відправи ранньосарматського поховання I належить і розвал черепа коня свійського (доросла особина), виявлених в орному шарі насипу II за 6,2 м на південний схід (кут 101°) від УЦ, на глибині 0,1-0,3 м від денної поверхні кургану (рис. 251: 2).

Поховання 2 (бабинське або зрубне, впускне) виявлене у північно-західному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,6 м за 7,6 м на північний захід (кут 215°) від УЦ (рис. 251: п.2). Здійснене в овальній видовженій ямі, зорієнтованій за

довгою віссю з півночі – північного сходу на південь – південний захід, споруджений у північно-західній полі насипу II. Вона мала розміри – 0,60 × 1,08 м (відповідно, площу – дещо більше 0,5 м²), глибини 0,7 м від УЦ, що визначена за заляганням рівного дна поховання (рис.256; 265). Заповнення коричнево-чорносупищане, перебите кротовинами.

Практично посередині яма містила більшу частину зотлілої розкришеної плечової кістки руки *дитини* та кілька вуглин. Виявлений і невеликий фрагмент ліпної посудини (рис. 256: к).

Знахідка. Фрагмент стінки товстостінного ліпного *горщика* з домішками піску в щільному тісті. Розміри – 2,5 × 2,4 см.

Гіпотетично, поховання може належати до числа впускних дитячих могил *бабинського* або *зрубного населення* доби пізнього бронзового віку.

Поховання 3 (*зрубне, впускне*) відкрите у південно-східному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,85 м за 8,3 м на південний схід (кут 106°) від УЦ (рис. 251: п.3) у східній полі насипу II. Сліди ями не простежені.

Виявлений розвал черепа *дитини* у віці 5-6 років та за 0,4 м від нього – скупчення уламків кісток ніг, ребер і тазу, розтягнутих оранкою. Глибина залягання кісток – 0,9 м від УЦ або 0,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Між обома скупченнями відзначені кілька вуглинок. Речових знахідок не виявлено (рис. 257; 271; вкл. XVII: 4).

За положенням кісток встановлюється південно-східна орієнтація похованого, викладеного, напевне, зібгано на боці.

Поховання належить до кола впускних дитячих захоронень *зрубного населення* доби пізнього бронзового віку.

Поховання 4 (*зрубне, впускне*) знаходилося у північно-східному секторі кургану,

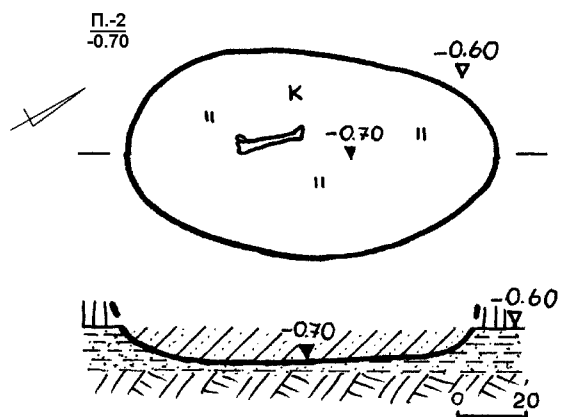

Рис. 256. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 2. План і перетин.

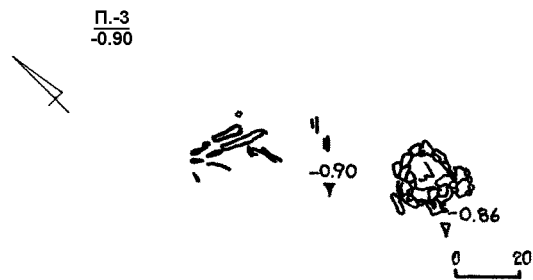

Рис. 257. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 3. План і перетин.

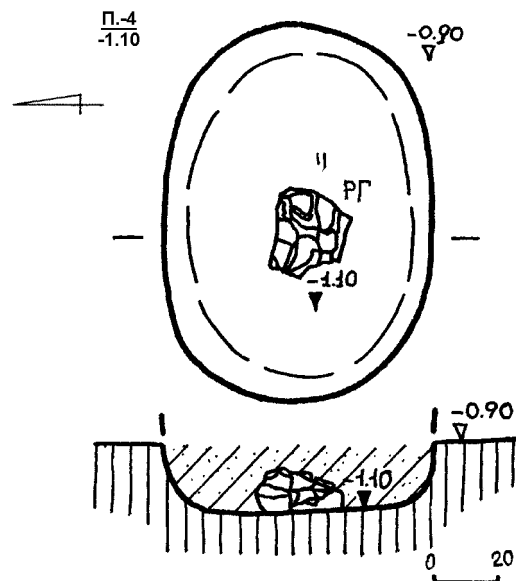

Рис. 258. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 4. План і перетин.

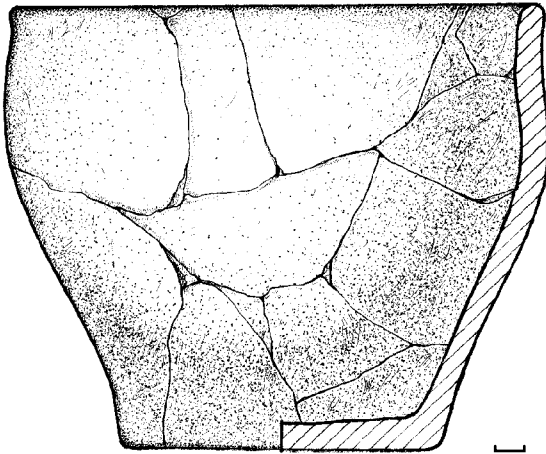

Рис. 259. Солонці, с. Курган № 1.
Поховання 4. Горщик ліпний.

гану, досліджувалося з глибини 0,9 м за 2,1 м на північний схід (кут 45°) від УЦ (рис. 251: п.4). Влаштоване в овальній (ближче до підпрямокутної форми, зі скругленими кутами) ямі, зорієнтованій за довшою віссю в широтному напрямку, спорудженій у масиві насипів II, I та похованому ґрунті. Яма мала розміри $0,80 \times 1,10$ м (відповідно, площу – трохи більше $0,7 \text{ м}^2$), глибину 1,10 м від УЦ, рівне дно (рис. 258-259). Заповнення коричнево-чорносупіщане, пошкоджене кротовинами (рис. 269).

Прямовисні стінки в основі скруглювалися до дна. Посередині ями містився розвал ліпного горщика (на боці, вінцем до північного сходу) (рис. 258; 269). Поряд відзначена вуглина. Помітних слідів попелу не виявлено.

Знахідка. Ліпний банкоподібний горщик закритого типу, з ледь виділеними відігнутими назовні краями вінця, опуклим тулубом з плавним переходом від шийки до корпусу, зі стяжкою у приденній частині, на пласкому денці без утору (вкл. XVII: 6). Висота – 14,3 см; діаметри: вінць – 17,2 см; тулуба – 17,8 см; дна – 10,0 см (рис. 43). У тісті є домішки шамоту.

Поховання може належати до числа впускних могил-кремацій зрубного на-

селення доби пізнього бронзового віку. Більш вірогідно, що залишки дитячого скелету були винесені землеріями.

Поховання 5 (катакомбне, впускне) здійснене біля центру в північно-східному секторі кургану, досліджувалося з рівня залягання материка, за 0,6 м на північний схід (кут 45°) від УЦ (рис. 251: п.5). Влаштоване в овальній видовженій у плані камері-катакомбі, з підквадратним за формою входом, із загальною орієнтацією поховальної споруди за довшою віссю в меридіональному напрямку (площа – близько $2,6 \text{ м}^2$) (рис. 260; 267).

Вхід мав розміри $0,6 \times 0,8$ м, був заглиблений в материковий пісок на 2,15 м від УЦ та сполучався з камерою із північного боку проходом в 0,8 м. Був заповнений в основі однорідним сіро-коричневим супіском. Слідів заслону не виявлено. Камера видовженої овальної форми примикала до входу і мала розміри $1,0 \times 2,2$ м, вирівняне дно на глибині 2,2 м від УЦ. В її заповненні містився світлий пісок, що осунувся з материкового склепіння та стінок.

Камерою була, вірогідно, невисока ніша (0,4-0,5 м), з незначно звуженими до дна вирівняними стінками, посеред якої в широтному напрямку, головою на схід, розміщувалися рештки похованого – *дорослої людини*, у віці 30-35 років. Її скелет знаходився у близькому до анатомічного порядку, принаймні, його верхня частина (рис. 267; вкл. XVII: 5), а також окремі кістки ніг. Їх розміщення засвідчувало випростане на спині положення небжчика, укладеного із випростаними вздовж тулуба руками та підібганими вправо ногами. Під кістками скелету відзначені сліди тліну підстилки, а також кілька вуглин. Над черепом похованого знаходилася тонка пляма-скупчення вохри червоного кольору розміром 18×20 см. У заповненні камери і входу

виявлені дев'ять уламків ліпного посуду (рис. 260: кк).

Знахідки. 1. Фрагмент вінцевої частини ліпного горщика з невеликим комірцевим потовщенням краю із зовнішнього боку, що прикрашений по зрізу нарізками з обох боків вінця (рис. 266: 4; 263: 7). 2,9 × 2,0 см. У тісті є незначні домішки органіки, а з обох боків наявні сліди розчосів гребінцем.

2. Уламок вінця ліпного горщика, прикрашеного ззовні скошеним вправо рядом відбитків зубчастого штампу по зрізу, нарізками з обох боків вінця (рис. 263: 8; 266: 7). 2,6 × 2,3 см. У тісті – домішки вапна.

3. Фрагмент стінки ліпного горщика, орнаментованого вдавленнями розщепленої на кінці палички. 3,3 × 2,5 см (рис. 263: 9). У тісті відзначені домішки ворсинок товченої мушлі. В масиві насипу II також був виявлений фрагмент від цього ж горщика.

4-9. Уламки стінок ліпних горщиків. 6 од. Розміри – від 1,7 × 1,2 см до 3,5 × 2,5 см. У тісті черепків є домішки товченої мушлі, шамоту, а також частина з них на поверхні має сліди гребінцевого загладжування.

Зі влаштуванням поховання пов'язується спорудження насипу II дослідженого кургану (рис. 251). Захоронення належить до числа впускних поховальних комплексів катакомбного населення доби раннього бронзового віку.

Поховання 6 (ямне, основне для насипу I) виявлене у південно-західному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,85 м безпосередньо на південний захід (кут 225°) від УЦ (рис. 251: п.6). Здійснене у прямокутній, зі скругленими кутами ямі, зорієнтованій за довшою віссю північний схід – південний захід, спорудженій у похованому ґрунті до рівня залягання материкового піску. Яма мала розміри – 0,95-1,00 × 1,60 м (площу –

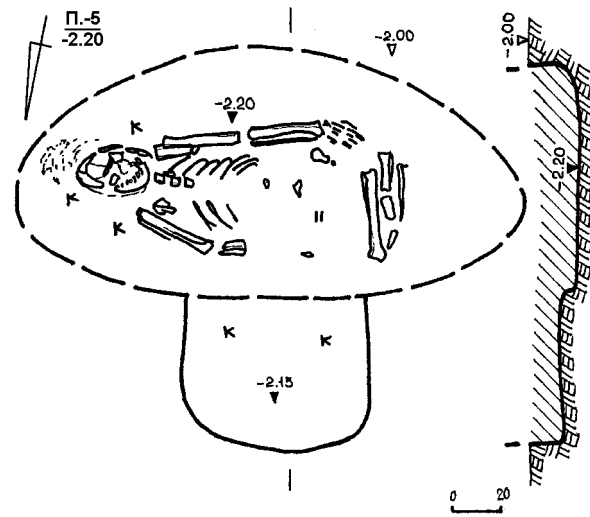

Рис. 260. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 5. План і перетин.

1,5 м²), глибину 1,15 м від УЦ (або 0,3 м від рівня впуску), рівне дно (рис. 261). Заповнення коричневосупіщане, на 90 відсотків знищене великою норкою.

Рівні вертикальні стінки ями в основі незначно скруглювалися до дна. В ній решток похованого та знахідок не виявлено.

З похованням пов'язаний кільцевий супіщано-материковий тонкий викид (3-10 см) навколо ями, розміром 2,3 × 3,0 м, що лежав на похованому ґрунті в основі насипу I (рис. 251: п.6), засвідчуючи, що саме поховання 6 і стало «приводом» до спорудження кургану № 1.

Поховання віднесене до числа захоронень ямного населення доби раннього бронзового віку. Його залишки виявилися знищеними землеріями.

Поховання 7 (зрубне-?, впускне). Незначне скупчення кальцинованих кісток людини – рештки поховання-кремації – відкрите у південно-західному секторі кургану, досліджувалося на глибині 0,65-0,70 м на південний захід (кут 215°) від УЦ (рис. 251: п.7). Слідів ями не простежено. Розсип кальцинованих кісток

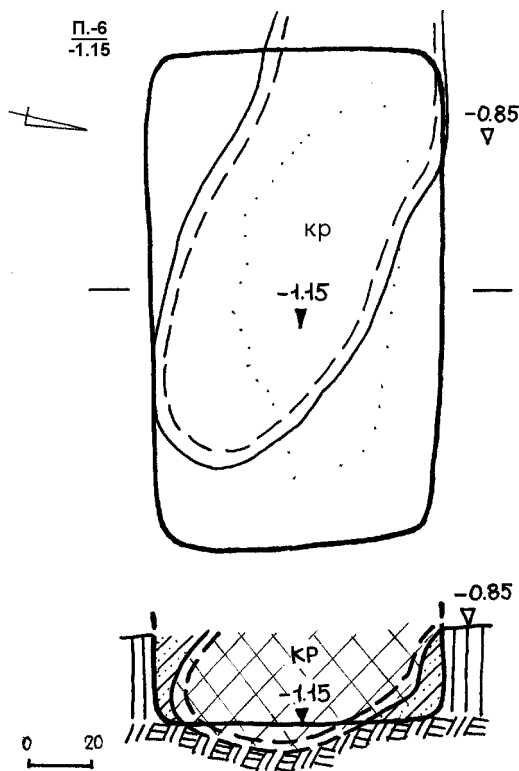

Рис. 261. Солонці, с. Курган № 1.
Поховання 6. План і перетин.

заягала в коричнево-чорному ґрунті насипу видовженою смужкою, шириною 3-5 см, зорієнтованою майже в меридіональному напрямку на відстані в 30 см. Поряд слідів нір не простежено. За антропологічними визначеннями, перепалені кістки належали скелету людини зрілого віку.

Поховання може відноситися до числа впускних могил-кремацій зрубного населення доби пізнього бронзового віку.

Яма 1 (епохи бронзи, впускна) знаходилося у північно-східному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,4 м за 2,9 м на північний схід (кут 24°) від УЦ (рис. 251: я.1). Мала овальну (ближче до підпрямокутної зі скругленими кутами) форму, була зорієнтована за довшою віссю в широтному напрямку, споруджена в масиві насипу І. Її розміри – 0,64 × 0,80 м

(площа – 0,4 м²), глибина – 0,60 м від УЦ або 0,2 від рівня виявлення, дно вирівняне (рис. 262: 1). Заповнення коричнево-чорносупіщане, місцями пошкоджене кротовинами.

Стінки ями звужувалися і в основі скруглювалися до дна. Майже посередині знаходилася овальна розкришена плитка сірого граніту, розміром 18 × 22 см і товщиною до 5 см, що лежала під кутом 35° до дна, в основі підстелена тонким світлим суглинисто-піщаним прошарком, в оточенні кількох вуглин (рис. 270). Інших знахідок не виявлено.

Яма доби бронзового віку розглядається як культова (жертвна), пов'язана, можливо, зі влаштуванням катакомбного поховання 5.

Яма 2 (новітня, впускна) виявлена у північно-східному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,8 м за 4,6 м на північний схід (кут 62°) від УЦ (рис. 251: я.2). Мала круглу форму, була споруджена в основі масивів насипів II та I, похованому ґрунті і матеріку. Рівні стінки дещо звужувалися до вирівняного дна. Її діаметр – 1,00 × 1,05 м (площа – 0,3 м²), глибина – 1,40 м від УЦ або 0,6 м від рівня виявлення (рис. 262: 2). Коричнево-чорносупіщане заповнення містило на глибинах 1,1-1,3 м від УЦ лінзоподібні включення обгорілого піску, попелу та вуглин, що утворилися від горіння скупчень трави і гілок, сміття. З-поміж них трапилися й кілька невеликих уламків кісток молодої особини вівці свійської, крупні вуглини.

У цьому вмісті виявлено кілька уламків посуду різного часу, а саме: 1) фрагмент стінки ліпного горщика епохи пізньої бронзи. Розміри – 2,7 × 2,0 см. У тісті черепка наявні домішки шамоту; 2) уламок приденної частини сіродимленого гончарного, з блискучим моренням, горщика на пласкому дні з утором. Новий час. Розміри – 12,7 × 8,3 см

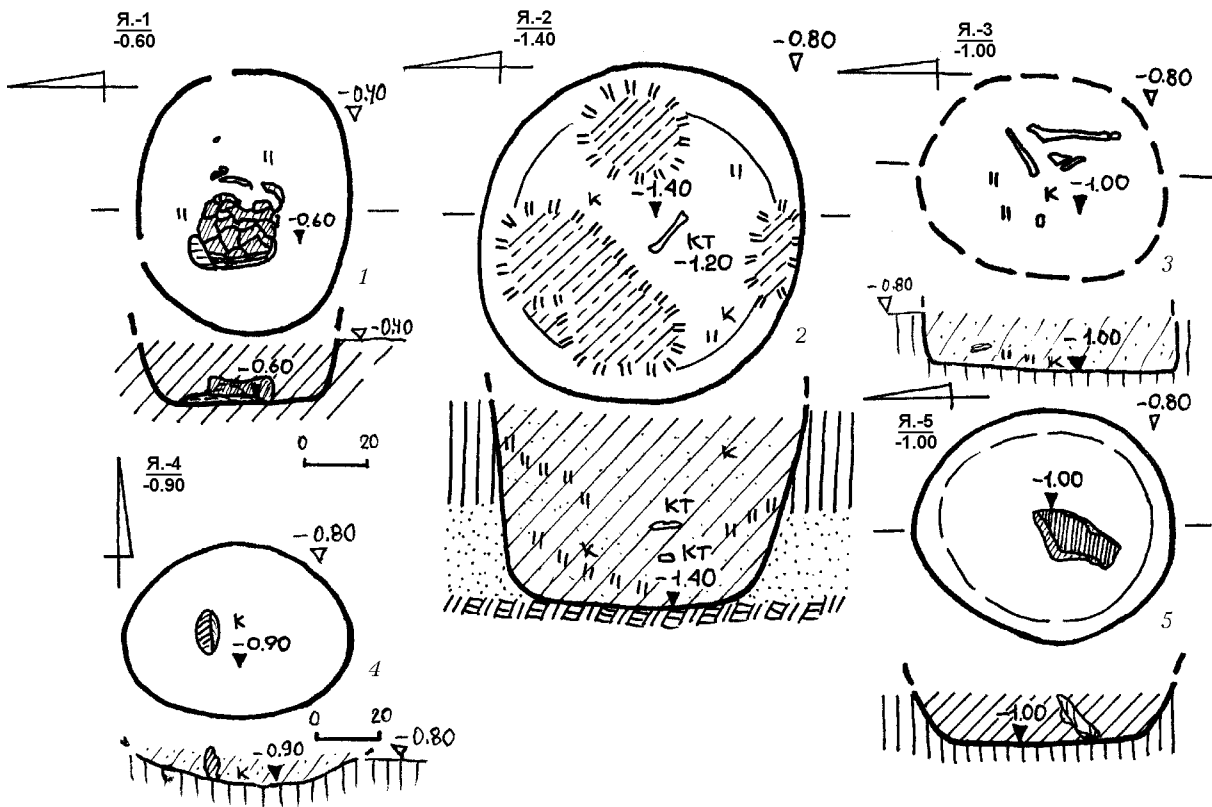

Рис. 262. Солонці, с. Курган № 1. Ями 1-5. Плани і перетини.

(рис. 263: 6). Глибина виявлення – 0,9 м від УЦ.

Виходячи з останньої знахідки, яма розглядається як суто господарський об'єкт ХІХ – початку ХХ ст.

Яма 3 (пізній бронзовий вік, впускна) відкрита у південно-східному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,8 м за 6,4 м на схід – північний схід (кут 48°) від УЦ (рис. 251: я.3). Мала овальну форму, була споруджена в похованому ґрунті. Контури виявлені за основою. Розміри ями – 0,65 × 0,75 м (площа – 0,35 м²), глибина – 1,0 м від УЦ або 0,2 м від рівня виявлення (рис. 262: 3). Коричнево-чорносушічане заповнення містило на глибині 0,9-1,0 м від УЦ кілька потрощених кісток дорослої особини вівці або кози свійської, сліди попелу та вуглини. Се-

ред них знайдений невеликий уламок ліпної кераміки (рис. 262: 3: к) з домішками піску і шамоту доби пізньої бронзи, розміром 2,5 × 2,8 см.

Виходячи зі знахідки, яма може розглядатися як жертовна, розташована в полі кургану. Вірогідно, вона залишена населенням доби пізнього бронзового віку і була розміщена за 1,5 м від зрубного поховання 3.

Яма 4 (епоха бронзи, впускна) знаходилася у північно-західному секторі кургану, досліджувалося з глибини 0,8 м за 1,7 м на північний захід (кут 314°) від УЦ (рис. 251: я.4). Мала дещо видовжену овальну форму, була зорієнтована за довшою віссю в широтному напрямку. Її розміри – 0,54 × 0,72 м (площа – 0,4 м²), глибина – 0,90 м від УЦ або 0,1 м

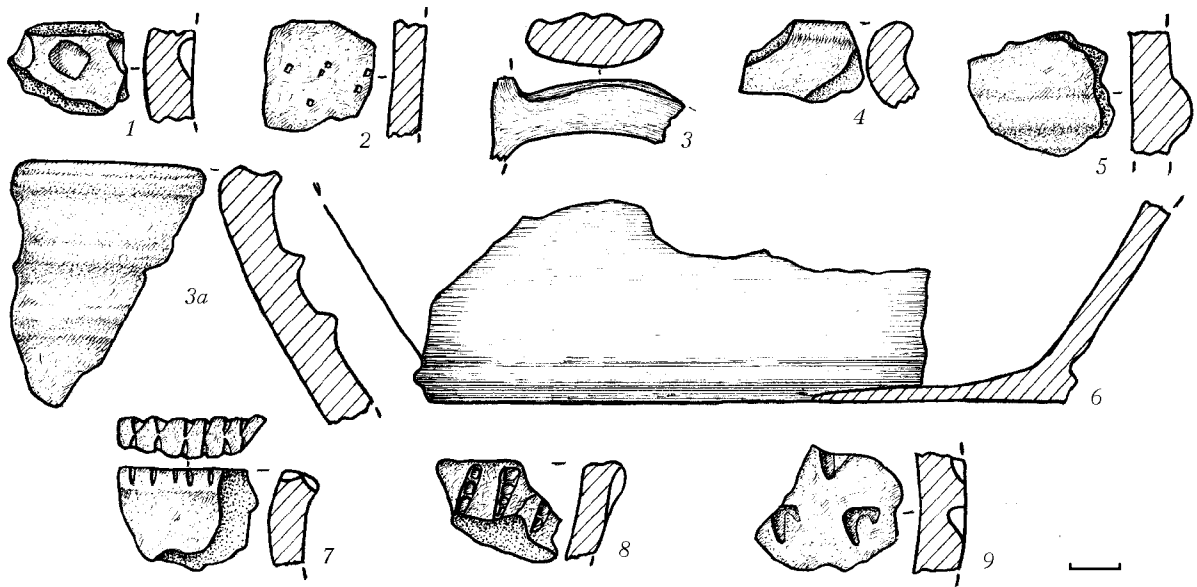

Рис. 263. Солонці, с. Курган № 1, насип та об'єкти. Уламки кераміки.

від рівня виявлення, дно вирівняне (рис. 262: 4). Заповнення коричнево-чорносуپیщане, місцями пошкоджене кротовинами.

Стінки скруглені в основі до дна. Майже посередині знаходилася частково розкришена чотирикутна плитка сірого граніту з поверхневих відслонень, розміром 16 × 23 см і товщиною 3-4 см, що була встановлена поперек ями на дно у вертикальному положенні (рис. 262: 4). Поряд виявлений невеликий уламок стінки ліпного *горщика* зі слідами гребінцевих розчосів внутрішнього боку від посудини епохи раннього бронзового віку, розміром 2,0 × 2,0 см, з домішками органіки, піску і слюди в тісті.

Яма, вірогідно, належить до епохи *раннього бронзового віку* розглядається як культова, пов'язана зі влаштуванням катакомбного поховання 5.

Яма 5 (епoxy бронзи, впускна) виявлена у південно-східному секторі кургану, досліджувалася з глибини 0,8 м за 2,3 м на південний схід (кут 176°) від УЦ (рис. 251: я.5). Мала округлу форму, спо-

руджена в похованому ґрунті. Її діаметр – 0,75 × 0,80 м (площа – незначно більше 0,5 м²), глибина – 1,00 м від УЦ або 0,2 м від рівня виявлення, дно вирівняне (рис. 262: 5). Основа стінок округлена у переденні. Заповнення коричнево-чорносупіщане, пошкоджене норами.

Посередині ями лежала частково розкришена п'ятикутна плитка сірого граніту з поверхневих відслонень, розміром 15 × 30 см і товщиною 3-6 см, викладена на дно (рис. 262: 5; 268). Інших знахідок не виявлено.

Яма, вірогідно, належить до числа подібних культових споруд у насипу I доби *раннього бронзового віку* і пов'язана зі влаштуванням катакомбного поховання 5.

Вогнище 1 (ранній бронзовий вік, в основі насипу). Його рештки досліджені у південно-східному секторі кургану, з глибини 0,80 м за 4,7 м на південний схід (кут 107°) від УЦ (рис. 251: *вогн.1*). Мали округлу форму, залишки містилися у неглибокій ямці з незначно скругленим дном під масивом насипу I у похованому ґрунті (рис. 272). Діаметр решток вогнища ста-

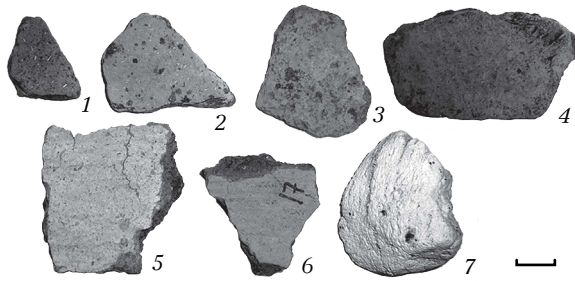

Рис. 264. Солонці, с. Курган № 1. Знахідки в масивах насипу. 1-6 – кераміка; 7 – кремень.

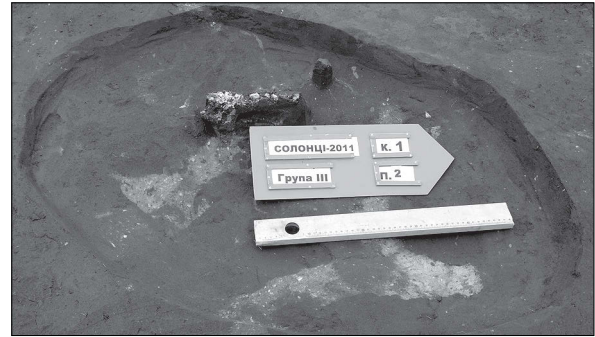

Рис. 265. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 2. Вид з сходу.

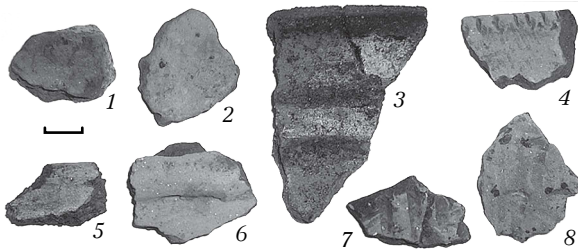

Рис. 266. Солонці, с. Курган № 1. Насип (1-3), об'єкти (4-8). Уламки ліпної кераміки.

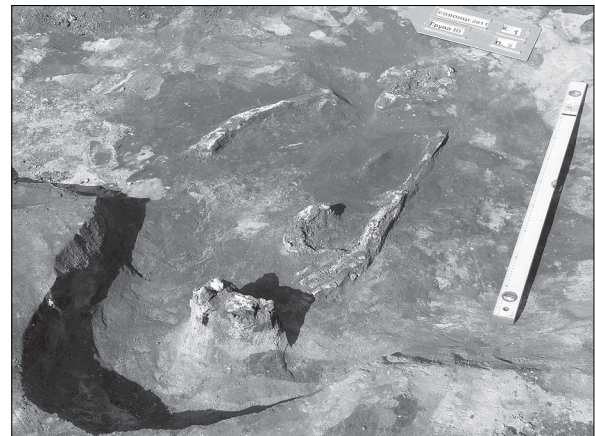

Рис. 267. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 5. Вид з південного заходу.

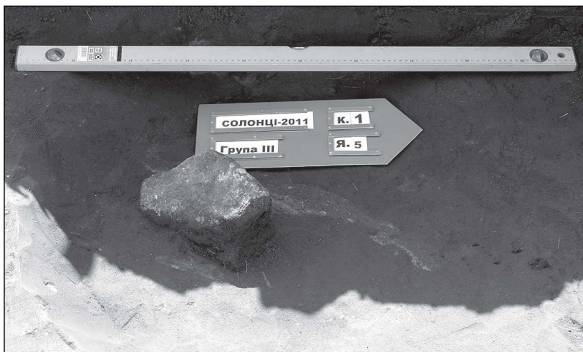

Рис. 268. Солонці, с. Курган № 1. Яма 5. Фрагмент. Зі сходу.

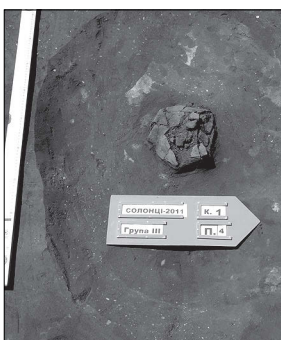

Рис. 269. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 4. Вид з сходу.

Рис. 270. Солонці, с. Курган № 1. Яма 1. Фрагмент. Зі сходу.

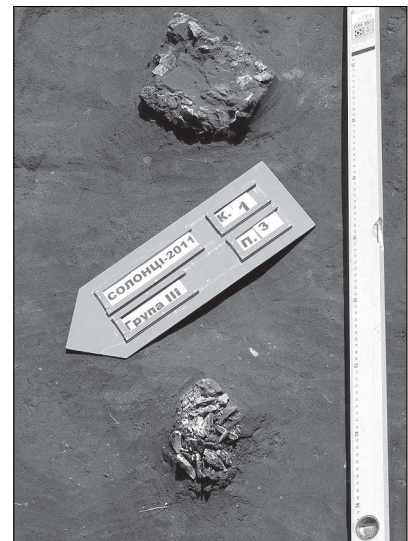

Рис. 271. Солонці, с. Курган № 1. Поховання 3. Вид з південного заходу.

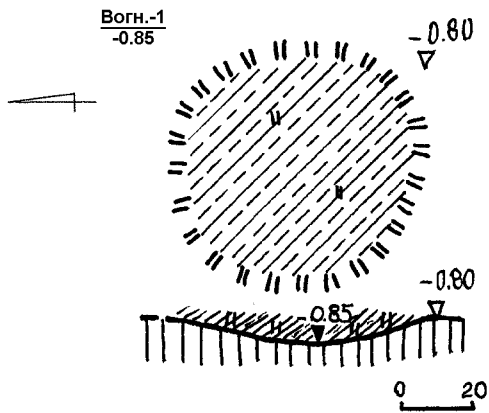

Рис. 272. Солонці, с. Курган № 1. Вогнище 1. План і перетин.

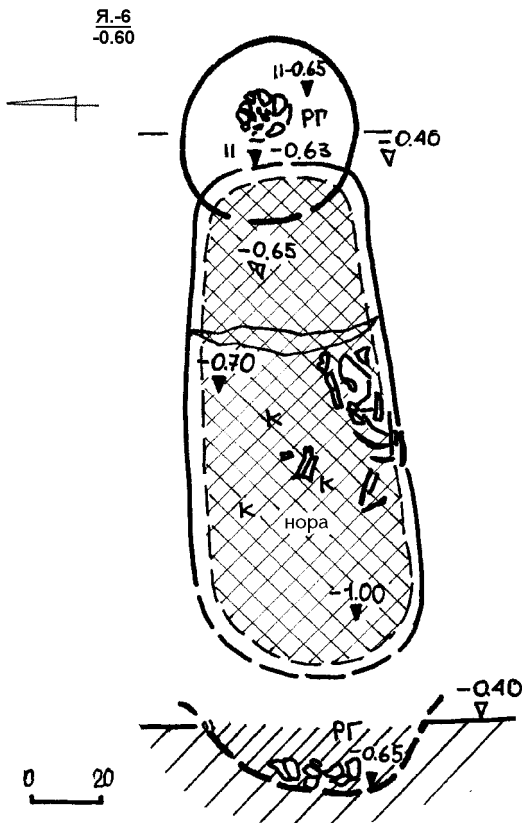

Рис. 273. Солонці, с. Курган № 1, «об'єкт» 1 та яма 6. План і перетин.

новив – 0,70 м (площа – близько 0,4 м²), глибина ямки – 0,85 м від УЦ або 5 см від рівня залягання похованого супіску. Заповнення супіщане вигоріле, з решт-

ками перепаленого піску, попелом та вуглинями, незначно пошкоджене кротовинами (рис. 272). Знахідок не виявлено.

Вогнище, вірогідно, належало до числа супроводжуючих культових об'єктів під насипом I *ямного часу*, і пов'язане зі влаштуванням ямного поховання 6.

Інші об'єкти у насипу

Залишки пункту триангуляції (1950-ті рр.).

Рештки встановлення вежі тригопункту у вигляді триноги, звареної з 3-х сталевих труб, трапилися у південно-східному секторі кургану, за 6,8 м на південний схід (кут 131°) від УЦ (рис. 251: *труби*). Оточені перекопами. Поблизу знаходилися залишки *господарської* (сміттевої) *ями XIX ст.* (діаметр – не більше 0,7 м, глибина – 0,9 м від рівня УЦ). Тут же виявлені перевідкладеними кілька уламків археологічної кераміки і дрібні фрагменти кісток людини зрілого віку від одного зі зруйнованих захоронень (рис. 251).

Знахідки. 1. *Фрагмент стінки ліпного горщика з масивним наліпним валиком, підокруглим у перетині* (рис. 263: 5; 266: 6) *бабинської культури* бронзового віку. У тісті – домішки піску. Розміри – 3,0 × 2,5 см.

2. *Уламок стінки ліпного горщика* епохи пізньої бронзи, розміром 2,7 × 2,0 см, з домішками шамоту в тісті.

У східній частині насипу кургану виявлений так званий «об'єкт 1» – лисяча нора, що до певної міри пошкодила ранньосарматський поховальний комплекс (поховання 1 та яму 6) (рис. 251: *об.1*). Із заповнення нори походить добірка уламків кераміки (рис. 273).

Знахідки. 1. *Фрагмент стінки ліпного горщика* епохи раннього бронзового віку з домішками ворсинок товченої мушлі в тісті, розміром 1,8 × 1,6 см.

2-3. *Уламки стінок ліпних горщиків*, зі слідами гребінцевих розчосів з обох боків, доби раннього бронзового віку, з до-

мішками в тісті шамоту. Розміри – 3,8 × 3,5 та 3,1 × 3,0 см (рис. 264: 5-6).

4. Фрагмент вінця ліпного горщика з коротким відігнутим назовні краєм епохи пізньої бронзи. У тісті є домішки зерен кварцу. 2,5 × 1,5 см (рис. 263: 4; 266: 5).

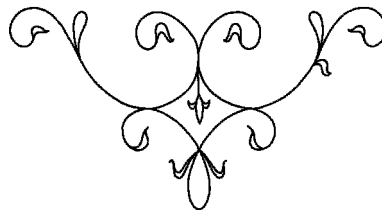
5-6. Уламки стінок ліпних горщиків епохи пізнього бронзового віку з домішками шамоту в тісті. Розміри – 2,4 × 1,7 і 3,0 × 1,7 см.

Важко стверджувати напевне, проте поява нори, здається, спричинила до руйнування одного зі зрубних поховань.

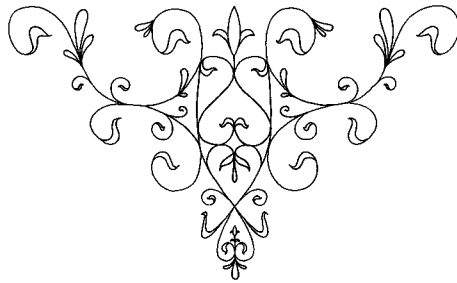
У західній частині кургану також виявлені рештки двох відгалужень іншої нори та велике «кубло» поряд із катакомбним похованням 5, які з'явилися у середині XX ст. (рис. 251).

ОТЖЕ, В КУРГАНІ № 1 групи VI виявлені рештки 7 поховань епохи раннього бронзового – фіналу раннього залізного віків, 6 жертвних та ін. ям і рештки вогнища. Досліджені комплекси розподіляються в культурно-хронологічному плані таким чином – поховання: 1 – ямне, 1 – катакомбне, 1 – бабинське або зрубне, 3 – зрубних, 1 – ранньосарматське; ями: 3 – катакомбних, 1 – зрубна, 1 – ранньосарматська, а також рештки 2-х – новітніх господарських; вогнище: 1 – ямне. З-поміж інших вирізняється комплекс ранньосарматського захоронення 1. За роки розкопок в окрузі Комсомольська в кінці XX – на початку XXI ст. – це лише третя знахідка подібних старожитностей фінальної доби раннього залізного віку (Супруненко, Кулатова, Маєвська 2005, с. 286-289; Кулатова, 2010, с. 36-42), яка має важливе наукове значення.

Група курганів I у с. Солонцях

ГРУПА КУРГАНІВ I (курганний могильник I) розташована у межах с. Солонців Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (рис. 1: 27), за 1,2-1,6 км на північний схід від підстанції ліній електропередач 330 кВ «Кременчук» і майданчика будівництва металургійного комбінату «Ворскла Сталь», на краю другої тераси лівого берега р. Псла та колишнього лівого високого берега старого русла р. Рудьки, що давно перетворилося в низку солонцевих озер та боліт. Висота тераси над рівнем заплави у межах села складає 3-5 м, абсолютна висота підвищень окремих мисів на ній – 70,1-71,6 м, у Балтійській системі вимірів (рис. 274).

Група курганів відома з XIX – початку XX ст., за картографічними матеріалами. Оглядалася Г.О. Сидоренко на початку 1970-х рр., тому потрапила до загального опису старожитностей околиць с. Дмитрівки у «Довіднику з археології України» по Полтавській обл. (Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 60). Кілька найбільших курганів групи обстежені Г.М. Некрасовою 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв., арк. 2-54). Більш детально кургани оглянуті й описані в ході наших розвідок 2005-2008 рр. (Супруненко, Пуголовок, Тимощук 2006 зв., арк. 20-21, рис. 60-62; Супруненко, Шерстюк 2008 зв., арк. 53-54). Розширений опис курганів групи та план їх розташування тричі публікувалися (Супруненко 2006а, с. 114, рис. 100: 23; 2007, с. 117-119, рис. 124-129; 2008в, с. 128-129, № 125), як і повідомлення про дослідження насипу № 12 (Супруненко 2007б, с. 117-119, рис. 124: 12; 124-129; 2008б, с. 319-322; 2008в, с. 129, рис. 125: план; Супруненко, Мироненко 2008, с. 152-160).

Група складалася з 12-ти насипів, як вже зазначалося, розташованих у межах села, на лівому березі кол. Великого Солонцівського болота, на разі засипаного потужним шаром піску в ході спорудження металургійного комбінату. Вона витягнута з півночі на південь, вздовж головної вулиці села – вул. Щорса (рис. 272) – та схилу підвищення, за 10-25 м на схід

від його краю. Кургани вишикувані своєрідним ланцюжком, вірогідно, вздовж давнього шляху по лівобічній надзаплаві Псла, на відстані 35-100 м один від одного, справа обабіч асфальтованого покриття вулиці і знаходяться здебільшого на присадибних ділянках мешканців села.

У складі групи (з південного боку) 1992 р. досліджений єдиний курган – найбільший за розмірами – Цегельня (Шиллов 1993, с. 142-144; 2007, с. 6, 9-25) (рис 274: 2).

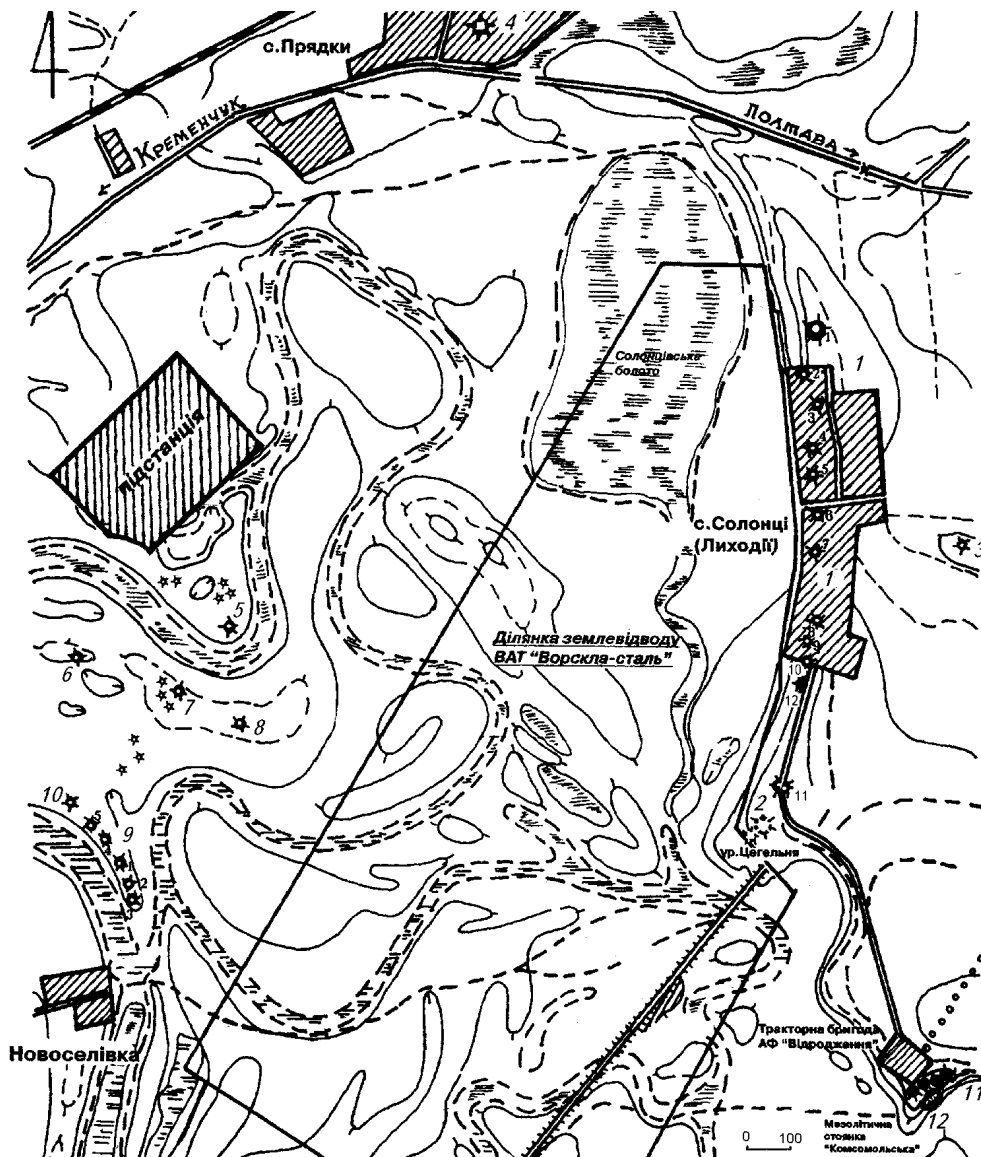

Рис. 274. Карта розташування курганів поблизу с. Солонців (за: Супруненко 2006а).
 Солонці, с.: 1 – група курганів I; 2 – місцезнаходження дослідженого кургану «Цегельня» (1992);
 3 – курган на сільському кладовищі; 11 – група курганів II; 12 – мезолітична стоянка «Комсомольська»;
 Кияшки, с.: 4 – курган I; Дмитрівка, с., ур. Чирвинський горб: 5 – групи курганів I та II; 6 – курган III;
 7 – група курганів III; 8 – курган IV; куток Новоселівка: 9 – група курганів I; 10 – рештки кургану.

Курган № 12

Курган знаходився за 0,9 км на південь від центру села (колишньої контори агрофірми «Відродження»), західніше повороту шосе від тракторної бригади до с. Солонців, за 0,2 км на південь від крайніх садиб (рис. 274: 1: 12). Займав невиразне підвищення біля краю порівняно високої надзаплавної тераси (рис. 282; вкл. XIX: 1). Абсолютна висота насипу – 70,9 м. Вкритий новітнім задернуванням насип у плані мав майже круглу форму, зберіг сліди розгортання бульдозером та розтягування внаслідок тривалого розорювання. Географічні координати місцезнаходження кургану – 48°58'19,5" – північної широти, 33°48'41,1" – східної довготи (Супруненко 2007б зв., арк. 5-12).

Загальна характеристика. Курган № 12 у складі групи досліджувався із залишенням двох вісьових бровок, зорієнтованих у меридіональному напрямку (рис. 275; 283; вкл. XIX: 3-6).

У кургані виявлено 7 поховань, 2 ями, 2 новітні перекопи й окоп часу Великої Вітчизняної війни (поховання: епохи енеоліту – 3, ямного часу – 1, катакомбне – 1, бабинської культури – 1, скіфського часу – 1, а також ями доби бронзового – 1 та початку раннього залізного віків – 1). Більшість комплексів вже практично не містили кісткових решток похованих, що розчинилися через висолення та вимивання у піщаному ґрунті.

Загальна стратиграфічна ситуація природно та антропогенно сформованих нашарувань на місці кургану була наступною. Поверхневу частину розораного насипу вкривав орний шар – сіро-коричнево-чорний супісок – деградований внаслідок інтенсивної оранки дерновий шар лучного ґрунту, потужністю 0,2-0,3 м. Похований ґрунт, заля-

гаючи на глибинах 0,4-0,5 м від рівня УЦ кургану, зберігав виразніші характеристики супіщанистого чорнозему, місцями – сіро-коричневого кольору супіску (товщина 0,4-0,5 м). Він підстилався дуже тонким прошарком світло-коричнюватого піску-передматерика (товщина 2-5 см), під яким залягав світложовтий (ближче до палевого кольору) пісок, умовно прийнятий за материк (простежений до глибини 1,85 м). Глибше цей пісок світлішав – до світло-палевого і білого кольорів (рис. 275; вкл. XIX: 3-4).

Курган був помітний на тлі різно трав'я, що з'явилося за останні три чотири роки відсутності оранки, мав розтягнуту, округлу в плані форму, діаметр 22,5 × 23,0 м та нівельовану традиційними методами висоту 0,45 м (рис. 275). На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду пізньоямного часу, окремі черепки гончарної новітньої кераміки ХХ ст., а також кілька індивідуальних знахідок.

Знахідки в орному шарі насипу. 1. Срібна платівка круглої форми, з вигином по середині – щиток від гудзика ХІХ ст., вирізана з листа металу, діаметром 2,4 см, зі збереженими розмірами – 2,1 × 2,2 см. Обламана з одного боку (рис. 276: 1). Знахідка трапилася у північно-східному секторі кургану, на глибині 0,15 м за 8,2 м на північний схід (кут 35°) від УЦ, в орному шарі над перекопом ХХ ст.

2. *Наконечник стріли* – втульчастий дволопатекий, з видовженим симетричним пером ромбічного типу, т. зв. типу Енджа-Жаботин, зі збереженим шипом – бронзовий, литий у трискладовій формі, довжина – 4,6 см, ширина пера – 1,2 см, діаметр втулки зовнішній – 0,7 см, внутрішній – 0,55 см (рис. 276: 3; вкл. XIX: 2). Кінець вістря втрачений. Виявлений у північно-західному секторі кургану, за 9,7 м на північний захід на глибині 0,3 м (кут 330°) від УЦ, в осно-

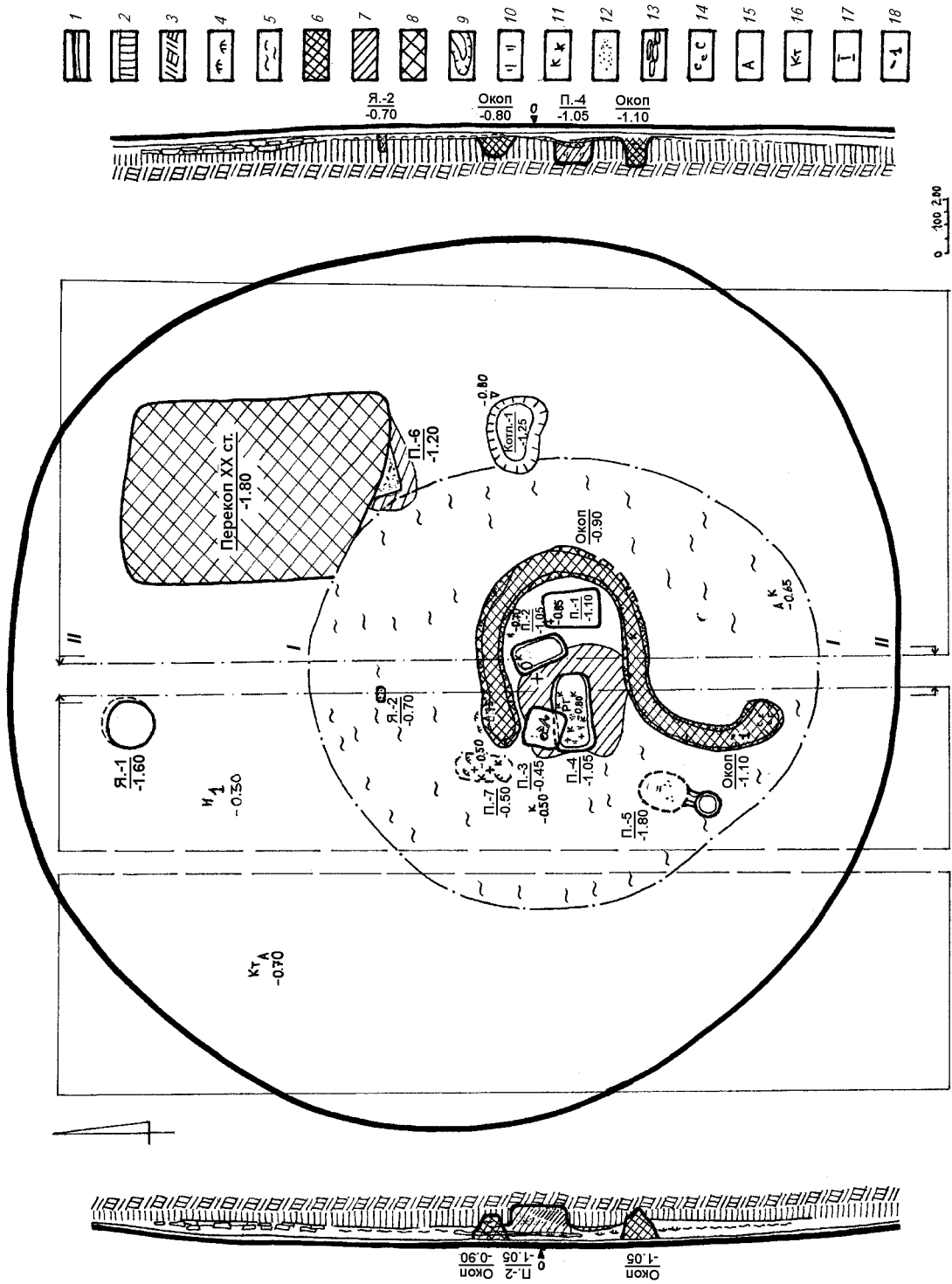

Рис. 275. Солонці, с. Курган № 12. План і профілі центральної бровки.

Умовні позначення: 1 – орний (дерновий) шар; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4, 14 – дернини; 5 – мул; 6, 8 – перекопи; 7 – материково-супіщані викиди; 9 – котлован I; 10 – вуглини; 11 – фрагменти кераміки; 12 – пісок; 13 – шматки дереву перетині; 15 – уламки амфор; 16 – кістки тварин; 17 – номера насипів; 18 – місце знахідки бронзового наконечника стріли. Цифрами позначені: I, II – насипи I, II.

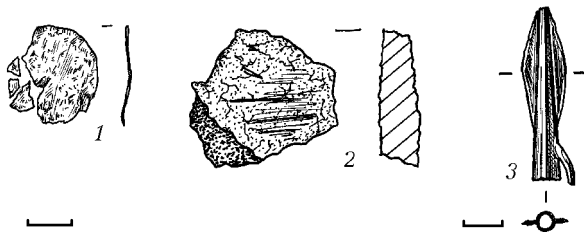

Рис. 276. Солонці, с. Курган № 12.
Знахідки на поверхні насипу.
Срібло, кераміка, бронза.

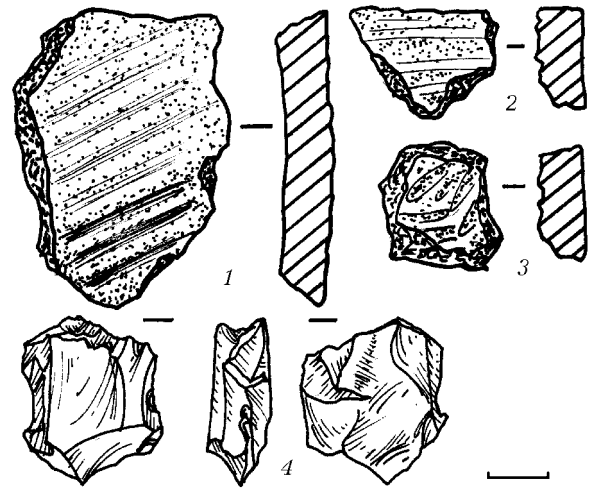

Рис. 277. Солонці, с. Курган № 12.
Знахідки. 1 – окоп; 2-4 – насип.
1-3 – кераміка, 4 – кремень.

ві орного шару (рис. 275: 1). Датується останньою третинною VIII – першою половиною VII ст. до н. е., більш характерний для групи чорногорівських старожитностей доби раннього залізного віку степових і передстепових просторів України (Полін 1987, с. 20-21, рис. 3: 6; Махортых 2005, с. 78, рис. 22: 68; Супруненко, Мироненко 2008, с. 153, рис. 3). Подібний наконечник знайдений у насипу кургана № 1 на Чирвинському горбі, поблизу кутка Новоселівки с. Дмитрівки, на протилежному березі Великого Солонцівського болота, за 1,4 км на захід від дослідженого кургану (Супруненко, Кулатова, Мавєська, Шерстюк 2007, с. 14, рис. 6).

3. Уламок стінки гончарної античної оранжевоглиняної амфори. Походить з розораної частини насипу кургану. Виявлений на глибині 0,3 м за 3,5 м на північ від УЦ. Розміри цього черепка – 1,4 × 3,0 см (рис. 275: а). У щільному тісті є незначні вкраплення вапняку, блискіток піриту. Можливо, знахідка пов'язана зі влаштуванням тризни під час здійснення поховання 6 скіфського часу.

4. З випадкових предметів, що потрапили на поверхню насипу кургану за новітньої епохи, варто назвати рушничний кремень, знайдений в орному шарі центральної частини насипу, практично над похованням 3. Подібні неохайно виконані кремені були характерні для

XVIII–XIX ст. Розміри виробу – 2,6 × 2,7 × 0,9 см. На поверхні відсутні сколи та забитості від дії механізму затвору вогнепальної зброї. Можливо, це невикористана неякісна заготовка.

Стратиграфічні та планіграфічні спостереження. За досліджень кургану його насип був знятий повністю, з ділянками на 5-15 м навкруги у навколокурганному просторі. В залишених для стратиграфічних спостережень бровках отримані підтвердження його спорудження не менше, як у два етапи (рис. 275).

Насип споруджувався з поверхневого ґрунту – сіро-чорного і коричневатого супіску, з використанням шматків лучного дерну, болотяного мулу та підстиляючого їх прошарку супіску-передматерика (вкл. XIX: 3-5).

В основі кургану знаходився невеликий первісний насип I, зведений на пануючому підвищенні тераси, висотою 0,1-0,2 м, вірогідно, над енеолітичним похованням 2 (рис. 275: п.2). Від цього насипу, ймовірно, висотою 0,25-0,35 м, збереглися лише рештки круглої форми плями основи, викладеної з мулу, загаль-

ним діаметром 13,0 × 14,5 м. У первісний насип було впущене за 2,8 м на північний захід від УЦ ще одне пізньонеолітичне поховання 7, від якого виявлена незначна пляма мулу, що оконтурювала яму, а в ній – кілька фрагментів ліпної кераміки і вироби з кременю (рис. 275: *п.7*). Зі влаштуванням пізньонеолітичного поховання 4, насип I у центрі був перекритий масивом мішаного материково-супіщаного викиду, підтрапецієподібних обрисів, розміром 3,1 × 3,2 м і товщиною 0,15-0,20 м (рис. 275: *п.4*), а сам курган міг певним чином підсипатися й досягти трохи більшої висоти – до 0,6 м. Проте, якихось контурів цієї споруди прослідкувати не вдалося.

До цього насипу впускалося й кілька, ймовірно, дитячих поховань доби бронзового віку, зокрема, ранньоямне поховання 1, катакомбне поховання 5 та, пізніше, – поховання бабинської культури 3 (рис. 275: *пн.1, 3, 5*). Можливо, з появою катакомбного поховання варто пов'язувати влаштування невеликої ями 2 (рис. 275: *я.2*) край північної поли насипу I.

Біля східної поли насипу I, у зв'язку зі влаштуванням одного з цих поховань, функціонував котлован I для вибирання ґрунту з метою спорудження досипки (рис. 275: *котл.1*), а за 4,5 м на північ від нього – носіями, вірогідно, чорноліської культури чи їх наступниками у нижньопсільській заплаві на початку епохи раннього заліза, – споруджено яму I, цілком характерну за перетином для господарських споруд чорноліського населення (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 30, 59-66, рис. 20; Супруненко, Скорий 2010, с. 402-403, рис. 2). Можливо, зі влаштуванням цієї ями пов'язана й знахідка у насипу ранньоскіфського накопичника стріли (рис. 275: *1*).

Знахідки у насипу I. 1. Три дрібні фрагменти стінок ліпних товстостінних горщиків ямної культури, із заглаженою

зовнішньою поверхнею та слідами гребінцевого загладження з внутрішнього боку. Походять з центральної частини первинного насипу, виявлені поряд із похованням 1, за 0,1-0,2 м чи у верхньому масиві заповнення захоронення, на глибині 0,3-0,5 м від УЦ. Розміри уламків – 1,7 × 2,4; 1,8 × 2,3; 1,6 × 2,6 см. У тісті є домішки дрібного шамоту, рештки вигорілих черепашки та подрібненої рослинності. Походять від двох різних посудин.

2. Фрагменти стінок (2 од.) ліпних горщиків зі слідами гребінцевого загладження зовнішньої та внутрішньої поверхонь, також *ямного* часу. Виявлені поблизу північно-східної поли насипу I кургану, на глибині 0,65-0,70 м у стародавньому похованому ґрунті (рис. 277: 2-3). Розміри дрібних уламків – 1,3 × 3,0 і 2,3 × 2,1 см.

Другий етап спорудження кургану відбувався вже за скіфського часу, коли край північно-східної поли насипу I була влаштована прямокутна материкова яма поховання 6, зі слідами кільцевого супіщано-материкового викиду навколо. Над нею був зведений *насип II*, подібний за розмірами до сучасного дослідженням кургану. Саме в цьому насипу й виявлені окремі амфорні черепки (рис. 275: *п.6; а*). Курган, певно, був помітно досипаний і міг «зрости» у висоті до 1,2-1,5 м, при діаметрі близько 21-22 м. Принаймні, він потрапив на земську «триверстовку» зразка 1902 р., як незначний (за мірками того часу) насип (Супруненко, Мироненко 2008, с. 153).

Знахідки у насипу II. Виявлені здебільшого у двох скупченнях, у різних частинах кургану на стародавньому горизонті чи в нижній частині насипу (рис. 275). Належали до двох етапів існування та спорудження кургану – початку раннього залізного віку і скіфського часу.

1. Дрібний уламок стінки гончарної античної світло-жовтоглиняної амфо-

ри. Походить з основи насипу кургану, під північно-західною полою, з глибини 0,7 м від УЦ (рис. 275: а – пн.-зах. сектор). Його розміри – 1,3 × 2,7 см, має кірку оглеення.

2. Зуб бика свійського, від напівдорослої особини. Походить також зі стародавнього горизонту під насипом кургану, край північно-західної поли, з глибини 0,7 м від УЦ (рис. 275: кт).

3. Уламок стінки гончарної античної оранжевоглиняної амфори. Виявлений під насипом кургану, біля північно-східної поли, на глибині 0,6 м від УЦ, тобто на стародавній поверхні (тут спостерігалося її пониження) (рис. 275: а). Розміри оббитого черепка, – 2,9 × 3,0 см. Тісто добре вимучене, без домішок.

Усі ці знахідки можуть бути пов'язані з тризною відправою під час влаштування поховання 6 скіфського часу, здійсненою до спорудження насипу.

4. Фрагменти стінок ліпних горщиків із заглаженою зовнішньою поверхнею. Знайдені в насипу II кургану, під південно-східною полою, біля пониження стародавнього горизонту, на рівні 0,6-0,7 м від УЦ (рис. 275: к). Їх розміри – 1,2 × 2,2 та 1,9 × 1,5 см. У щільному тісті є домішки дрібного шамоту.

5. Поряд виявлений відщеп кварциту, зі слідами використання. Кварцит сірого кольору, з кіркою солонцевої патики. Розміри, вірогідно, зняряддя – 2,3 × 3,3 × 0,6 см (рис. 275: +; 278: 3). На зворотньому боці є подряпини, що залишилися від контакту з металевим виробом, та сліди від різання сколом кварциту у вигляді невеликих вищербин.

Остання група знахідок має, швидше, відношення до господарської діяльності пізньочорноліських племен початку раннього залізного віку, здійснюваної поряд із курганом (Кулатова, Лямкін 2007, с. 47-52).

Найнеочікуванішою знахідкою в рештках насипу кургана виявився рив,

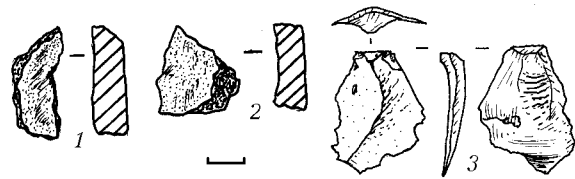

Рис. 278. Солонці, с. Курган № 12.
Насип. Знахідки.
1-2 – кераміка, 3 – кварцит.

що перетнув центральну частину насипу II напівкруглим «завитком», і був спрямований у цілому в меридіональному, за довгою віссю, напрямку, з відгалуженнями – округлими виявками, зверненими у західний та південно-східний боки. «Змієподібна» заглибина, з «головою» та «яйцем», до того ж, містила окремі перевідкладені черепки фінально-енеолітичної та ямної епох (рис. 276: 2; 277: 1; 289: 1), вуглини, і могла претендувати на досить оригінальне пояснення типу «культового комплексу». Сумніви вкрадалися лише з того приводу, що поява рову відбулася вже після будівельної діяльності на кургані скіфів, а, отже, рив могли спорудити будь-хто із насельників нижньопсільських перед степів – від кінця I тис. до н. е. до початку XIV ст. н. е. Пошуки відповіді на питання: «Кому це було потрібно?», з використанням суто археологічних методів, зупинили наші наукові потуги на фашистських агресорах, котрі відбивалися від наступу радянських військ восени 1943 р. Після окремих знахідок на дні (рис. 299), ривчак «перетворився» в окоп – оборонну позицію стрілецького відділення на шляху наступу Радянської армії до Келебердянської переправи і Кременчука...

Знахідки новітнього походження. Красномовним підтвердженням таких висновків стало виявлення 5-ти вкритих латунню сталевих гільз від стрілецької зброї німецького виробництва – карабіну системи «Mauser», зразка 1937 р.,

знайдених як у насипу, під орним шаром, так і в заповненні окопу.

Із розбудовою хутора Лиходіїв (майбутнього с. Солонців), насип кургану, спотворений влаштуванням окопів, поступово руйнувався, аж поки у 1950-х рр. в його північно-східному секторі не спорудили заглиблене приміщення господарського призначення, котлован від якого, розміром 5,5 × 7,5 м, був простежений до глибини 1,8 м. Його влаштування знищило практично три чверті зритої грабіжниками ями скіфського поховання 6 (рис. 275). З 1960-х рр. насип був пошкоджений розгортанням бульдозером і почав розорюватися. Результат такого нищення поховальної пам'ятки й зафіксували рятівні розкопки.

Поховання 1 (ямне, впускне у насип І), впущене до насипу І у південно-східному секторі кургану, за 1,45 м на південний схід (кут 112°) від УЦ, з рівня поверхні (рис. 275: п.1; 279: І; 284). Досліджувалося з глибини 0,7 м від УЦ, з основи залягання похованого ґрунту (рис. 285).

Знаходилося у трапецієподібній за формою, з незначно скругленими кутами, ямі, спорудженій у похованому ґрунті та материкі, помітно розширеній у південній частині. Яма мала розміри – 0,90-1,20 × 1,65 м, глибину від рівня УЦ – 1,00-1,10 м, була зорієнтована довгою віссю з півночі – північного сходу на південь – південний захід (рис. 279: І; 285). Поздовжні стінки трохи звужувалися до дна, коротші поперечні – були рівними й вертикальними, дно – рівним, з нахилом у південний бік на 0,1 м (рис. 279: І). Вірогідно, підвищенням дна позначалося «оголів'я» поховальної ями.

Яма була заповнена щільним супіском сіро-коричневого кольору, що не містив решток перекриття (рис. 279: І; 285), з півдня – виявилася пошкодженою горою, де трапилося кілька дрібних вуглинок.

Решток скелету не збереглося. Над північною частиною ями, у заповненні (глибина 0,55 м), виявлений різець на відщепі кременю, неподалік – невелика кінцева відщепова скребачка (рис. 279: І: +), у кротовині – фрагменти стінок ліпної посудини (рис. 279: І: κ). Поряд із похованням знайдені ще три уламки ліпного посуду.

Поховання, з огляду на довжину ями, мало належати, *дитині*, положення якої не встановлене, хіба що, гіпотетично, орієнтація, – головою на північ – північний схід.

Знахідки. 1. *Різець* на пластівчастому відщепі прозорого сіро-коричневого кременю. Розміри – 1,9 × 2,6 см, товщина – 0,3 см (рис. 280: 4). Є також сліди від різання однією з гострих кромки, у вигляді вищербинок поряд із різцевим сколом.

2. *Скребачка* кінцева, на невеликому пластівчастому відщепі прозорого світло-коричневого кременю, розміром 1,2 × 1,3 × 0,2 см (рис. 281: 1). Наявна дрібна ретуш на нижньому краї відщепу.

3. *Фрагмент* стінки (приденна частина) світлоглиняного ліпного товстостінного *горщика*, зі злегка заглаженою зовнішньою поверхнею. В щільному тісті сірого кольору – домішки шамоту, вигоріла черепашка. Розміри – 2,5 × 3,8 см, товщина стінки – 0,8 см (рис. 280: 1).

4-5. *Уламки* стінок ліпного *горщика*, зі злегка заглаженою зовнішньою поверхнею та слідами грубих гребінцевих «розчосів» на внутрішній. 2 од. Розміри – 2,1 × 3,1 та 2,2 × 4,2 см (рис. 280: 2). Знайдені поблизу поховання 1 у кротовинах. У щільному тісті наявний дрібний шамот, вигоріла черепашка.

6. *Фрагмент* стінки ліпного товстостінного *горщика* із заглаженою зовнішньою та внутрішньою поверхнями (рис. 280: 3). Розміри – 3,9 × 4,6 см. У тісті помітні домішки вигорілої черепашки та піску.

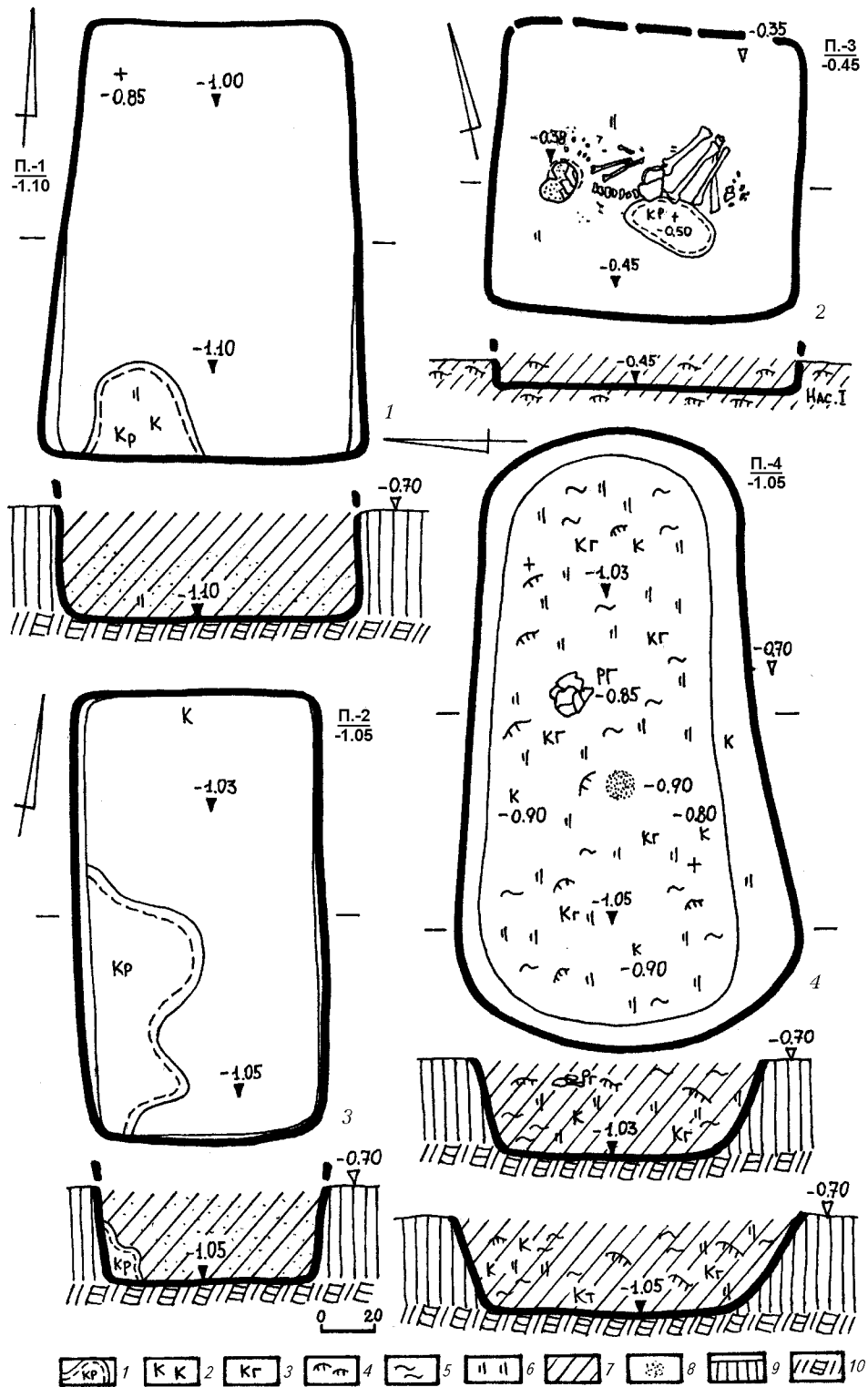

Рис. 279. Солонці, с. Курган № 12. Плани і перетини поховань: 1 – поховання 1; 2 – поховання 3; 3 – поховання 2; 4 – поховання 4.

Умовні позначення: 1 – нори, кротовини; 2 – уламки кераміки; 3 – кістки тварин; 4 – дернини; 5 – мул; 6 – вуглини; 7 – супіщане заповнення; 8 – вохра; 9 – похований ґрунт; 10 – материк.

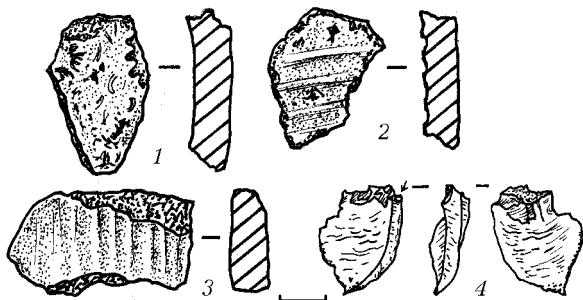

Рис. 280. Солонці, с. Курган № 12.
Насип. Знахідки поряд із похованням 1.
1-3 - кераміка, 4 - кремень.

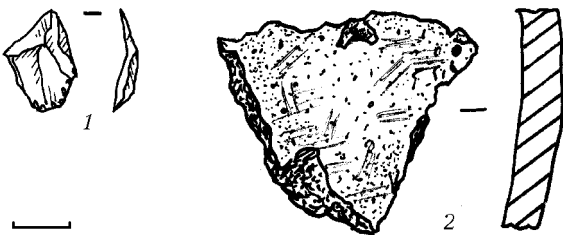

Рис. 281. Солонці, с. Курган № 12.
Поховання 1. Знахідки.
1 - кремень, 2 - кераміка.

7. Уламок стінки ліпного товстостінного горщика зі слідами грубого гребінцевого загладжування зовнішньої та внутрішньої поверхонь (рис. 281: 2). Розміри – 3,5 × 5,2 см. Виявлений поряд з похованням 2, у кротовині, на глибині 0,45 м від УЦ. Вірогідно, походить від ріпоподібної посудини катакомбного часу, занесений землерями з орного шару, тому не має відношення до комплексу поховання 1. У щільному тісті – шамот, рештки вигорілої черепашки, дрібного піску та рослинності.

Таким чином, поховання належить до числа дитячих, можливо, ранньоямного часу.

Поховання 2 (енеолітичне, основне у насипу I) виявлене на межі північно- та південно-східного секторів кургану, за 0,2 м на схід (кут 90°) від УЦ. Впущене з рівня стародавньої похованої поверхні

під насипом I (рис. 275: п.1). Поховальна яма прямокутної форми, з незначно округленими кутами, невеликим розширенням до півночі, досліджувалася з рівня похованого ґрунту, – з 0,5-0,7 м від УЦ. Розміри ями – 0,84-0,90 × 1,65 м; поздовжні стінки трохи звужені до дна; орієнтація – північ – північний схід – південь – південний захід (рис. 279: 3; 284). Глибина від рівня УЦ – 1,05 м. Коротші стінки вертикальні рівні; дно вирівняне. Заповнення сіро-коричневе, супіщане, місцями мішане – від діяльності землеріїв (рис. 279: 3). Південно-західний кут – знищений норою.

Решток скелету не збереглося. У передденному заповненні північної частини ями виявлені два дрібні фрагменти стінок однієї ліпної посудини (рис. 279: 3: к). Поховання мало належати, з огляду на довжину ями, дитині, яка, ймовірно, викладалася посеред могили випростано, головою на північний захід.

Знахідки. Фрагменти стінок ліпного товстостінного горщика, зі слідами дрібних гребінцевих «розчосів» на зовнішній та внутрішній поверхнях. 2 од. Їх розміри – 1,9 × 2,9 і 2,8 × 4,1 см (рис. 298: 1-2). У щільному тісті наявні домішки шамоту, вигорілої черепашки, рослинності та кварцового піску.

Поховання, вірогідно, належить до числа дитячих захоронень доби енеоліту – за орієнтацією і формою ями. Край ями поховання 2, на рівні насипу I, перекривався із західного боку викидом впускного пізньоенеолітичного поховання 4.

Поховання 3 (бабинське, впускне), впущене у насип I на межі північно- та південно-західних секторів кургану, за 0,9 м на захід (кут 270°) від УЦ, з рівня поверхні насипу I (рис. 275: п.3). Досліджувалося з глибини 0,35 м від УЦ, безпосередньо під орним шаром (рис. 279: 2).

Здійснене посеред майже квадратної в плані ями, влаштованої на глибині 0,45 м від УЦ, на рівні похованого ґрунту у масиві насипу I. Яма мала розміри – 1,10 × 1,15 м, була зорієнтована за довгою віссю із заходу – північного заходу на схід – південний схід (рис. 279: 2), мала рівні стінки, вирівняне дно. Рештки дерев'яного накатника відзначені за невиразними слідами трухлявини у однорідному заповненні з сіро-чорного щільного мулистого супіску.

Посеред ями, вздовж її довгої вісі, лежав скелет *дитини*, що зберігся в анатомічному порядку, з певними втратами, в т.ч. спричиненими існуванням кротовини (рис. 279: 2; 287). Кістки скелету майже повністю струхли, крім дентальних органів, за якими й визначений вік *дитини* – 5-6 років. Положення дитини встановлюється як зібгане на лівому боці, головою на захід – північний захід (рис. 279: 2). Ноги підігнуті в колінах (кут скорченості 22-38°), руки складені перед грудьми, кисті – перед обличчям. В оголів'ї відзначене підвищення на дні ями – з глибиною 0,38 м від УЦ.

Справа перед кістками черепа та за ним зліва віднайдені дві вуглини (рис. 279: 2). Поховання безінвентарне.

Воно належить до числа дитячих захоронень *бабинської культури*. Поховання перекривало з північно-західного боку яму пізньоенеолітичного комплексу 4.

Поховання 4 (пізньоенеолітичне), здійснене у центрі насипу I в південно-західному секторі, за 0,6 м на південь (кут 180°) від УЦ, з рівня стародавньої поверхні кургану (рис. 275: п.4). Досліджувалося з рівня 0,40-0,70 м від УЦ (рис. 279: 4).

Містилося в неглибокій підпрямокутно-овальній з розширенням у західний бік, за формою, материковій ямі, глибиною 1,05 м від УЦ, влаштованій з рівня поверхні насипу I (0,40-0,45 м), що віддалено нагадувала обриси стопи люди-

ни. Розміри ями по верху – 0,96-1,28 × 2,25 м, по дну – 0,75-0,93 × 2,08 м. Вона зорієнтована за довгою віссю в широтному напрямку, із незначним відхиленням до південного заходу – північного сходу (рис. 279: 4; 286). Довші стінки ями мали більший ухил до рівного дна, широтні – дещо менший. Висота стінок ями реконструюється як 0,6 м.

Яма була заповнена чорним щільним затічним супіском, з мулистими дернинами, включеннями мулу, чималою кількістю дрібних та кількох більших вуглин (частина з них утворилася від горіння стебел високої болотяної рослинності). З-поміж вуглин виявлені кілька дрібних перегорілих трубчастих кісток, а також більших уламків обвуглених кісток (рис. 279: 4).

Посеред ями у заповненні, на глибині 0,90 м від УЦ, виявлена кругла пляма рожево-червоної вохри, діаметром 8,5 см і товщиною в 2-3 мм (рис. 279: 4), неподалік – розвал нижньої частини ліпного гостроденного горщика (рис. 279: 4: рг). Ще кілька дрібних фрагментів стінок ліпних посудин трапилися у заповненні, разом із двома виробами з кременю та фрагментом абразиву. Інших знахідок, як і кісток похованого, виявлено не було.

Як вже зазначалося вище, яму оточував масив мішаного материково-супіщаного викиду, трапецієподібних обрисів, розміром 3,1 × 3,2 м і товщиною 0,15-0,20 м, що лежав навколо, на рівнях 0,40-0,45 м (рис. 275: п.4, профілі перетинів; 286; 296; вкл. XIX: 4-5).

Знахідки. 1. Розвал нижньої приденної частини ліпного *горщика* із загостреним (яйцеподібним) дном. Зовнішня поверхня добре заглажена, має сліди переважно вертикальних «розчосів» грубим гребінцевим штампом, внутрішня – більш виражені залишки заглажування у вигляді подібних «розчосів» (рис. 288: 1). Висота збереженої частини – 9,5 см; її діаметр – 9,6 см; товщина стінок – 0,8-

Рис. 282. Солонці, с. Курган № 12.
З півдня – південного сходу.

Рис. 283. Солонці, с. Курган № 12.
Закладання східної траншеї, зняття насипу.

Рис. 284. Солонці, с. Курган № 12.
Ділянка східного профілю ЦБ. Перетин поховання 2, пляма зачистки поховання 1. Зі сходу.

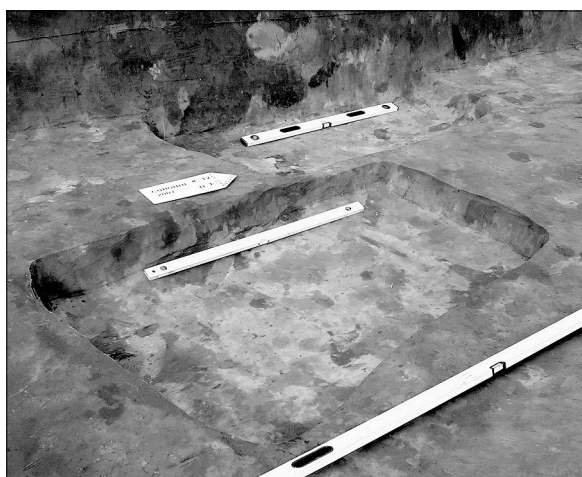

Рис. 285. Солонці, с. Курган № 12.
Поховання 1 та 2. З південного сходу.

Рис. 286. Солонці, с. Курган № 12.
Поховання 4 в процесі досліджень. Із заходу.

Рис. 287. Солонці, с. Курган № 12.
Поховання 3. Рештки скелету. З південного сходу.

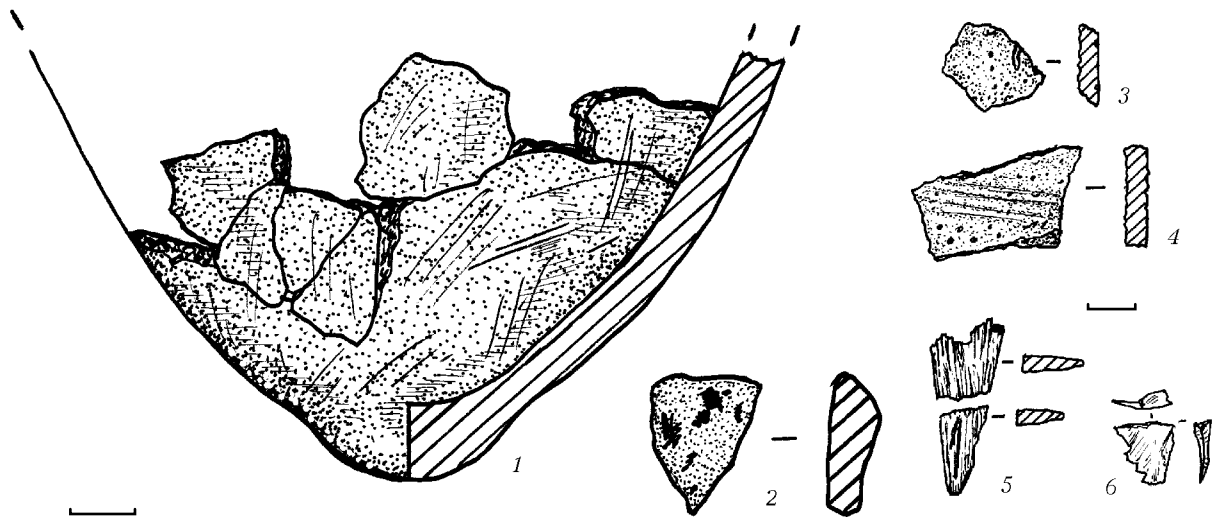

Рис. 288. Солонці, с. Курган № 12. Поховання 4 (1, 2, 5-6) та 7 (3-4). Знахідки. 1, 3-4 - кераміка, 2 - пісковик, 5 - кістка, 6 - кремень.

0,9 см, дна – 1,0 см. У тісті є домішки окремих зернинок шамоту, вигорілої черепашки та піску.

2. Уламок стінки ліпного товстостінного горщика зі слідами орнаментациї, у вигляді вертикальної смужки неглибоких круглих наколів, із зовнішнього та внутрішнього боків – з невиразними рештками «розчосів» гребінцевим штампом. Розміри – 1,9 × 3,3 см. У тісті наявні домішки шамоту, вигорілої черепашки та піску.

3. Фрагмент стінки ліпного тонкостінного горщика з переважно горизонтальними слідами рівнозубого гребінцевого загладжування зовнішньої і внутрішньої поверхонь (рис. 289: 6). Розміри – 1,9 × 3,7 см. У тісті є домішки вигорілої черепашки та піску.

4. Відщеп прозорого світло-коричневого кременю, зі слідами використання (рис. 288: 6). 1,3 × 1,4 × 0,2 см.

5. Уламок абразиву, підтрикутної форми, з одним скругленим краєм – фрагмент точильця. Пісковик рожевого кольору, розміри – 2,1 × 1,3 × 0,7 см (рис. 288: 2).

6. Частина обгорілого знаряддя підтрикутної форми, виготовленого з трубчастої кістки тварини, зі слідами використання (заліскованості) та сверделеного? отвору. Розміри – 1,5 × 3,4 × 0,4 см; діам. отвору – 0,4 см (рис. 288: 5).

Поховання віднесене до числа пізньонеолітичних, залишених напередодні часу складання ямної культурно-історичної спільноти. Вірогідно, мало східну орієнтацію. Подібні поховальні старожитності вже досліджувалися у курганах околиць с. Солонців, зокрема, під насипами №№ 2/2005 р. та 7/2006 р. Вони мали схожу орієнтацію, форму і перетини ям та займали аналогічне стратиграфічне положення в курганах (Супруненко 2006а, с. 89, рис. 87: 1, 3; 2007б, с. 103, рис. 109: 3).

Поховання 5 (катакомбне, впускне у насип І) досліджене з рівня 1,3 м у південно-західному секторі кургану, за 4,3 м на південний захід (кут 203°) від УЦ. Впущене з рівня поли насипу І (рис. 275: п.5). Вивчалася нижня частина дитячого по-

ховання, влаштованого в материковому піску (рис. 290).

Вхідний колодязь в основі мав вигляд круглої заглибини, діаметром по простеженому верху – 0,85 × 0,90 м, по дну – 0,70 × 0,75 м. Він звужувався донизу, до глибини 1,5 м від «0», примикаючи через короткий дромос до південної стінки катакомби (рис. 290). На його дні виявлені кілька дрібних вуглин.

Дромос не перевищував 0,3 м за довжиною, мав ширину – 0,47 м, скруглене в основі дно. Вірогідно, ширина лазу входу становила не більше 0,50 м. Камера мала овальну в плані форму, була зорієнтована за меридіональною довгою віссю. Максимальні розміри катакомби по дну – 1,2 × 1,4 м, глибина її від рівня УЦ – 1,80 м (рис. 290).

Заповнення супіщане, світло-сіро-коричневого кольору, в тому числі над входом, у камері – зі слідами обвалу материкового склепіння, у передденні – світло-жовтопіщане – від осування материкових стінок. Характер склепіння не встановлений, максимальне розширення камери знаходилося, вірогідно, на середині висоти.

Імовірно, камера, з огляду на розміри, призначалася для поховання *дитини*, орієнтованої головою на північ. Відзначені невиразні сліди підстилки, у вигляді рослинного тліну, кілька крупинок крейди з північного боку камери. Інших знахідок не виявлено (рис. 290).

Поховання належить до числа захоронень *катакомбних племен* раннього бронзового віку.

Поховання 6 (*скіфське*, основне для насипу II) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 6,7 м на північний схід від (кут 44°) від УЦ). Впущене з рівня стародавньої денної поверхні поряд із північно-східною полою насипу I (рис. 275: п. 6).

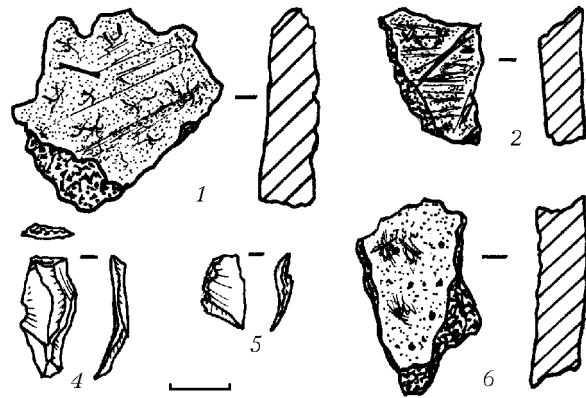

Рис. 289. Солонці, с. Курган № 12. Знахідки. 1 – окоп; 2, 6 – поховання 4; 4-5 – поховання 7. 1-2, 6 – кераміка, 4, 5 – кремій.

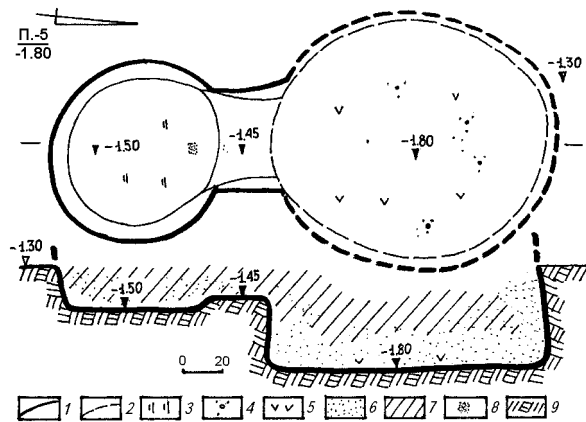

Рис. 290. Солонці, с. Курган № 12.

Поховання 5. План і перетин.

Умовні позначення: 1, 2 – видимі та невидимі контури; 3 – вуглини; 4 – крейда; 5 – рослинний тлін; 6 – пісок; 7 – супіщане заповнення, 8 – вохра; 9 – материк.

Поховальна яма споруджена без заплічок. Вона зорієнтована в широтному напрямку, з незначним відхиленням до північного сходу – південного заходу. Мала прямокутну форму, з незначно скругленими кутами. Решток входу не збереглося. На три чверті яму знищив перекоп котловану новітнього погребу XX ст., а в збереженій частині простежені сліди діяльності грабіжників, певно, першої чверті XX ст.

Збережені розміри ями становили: повздовжні – 1,3 м, за шириною – 0,80 м,

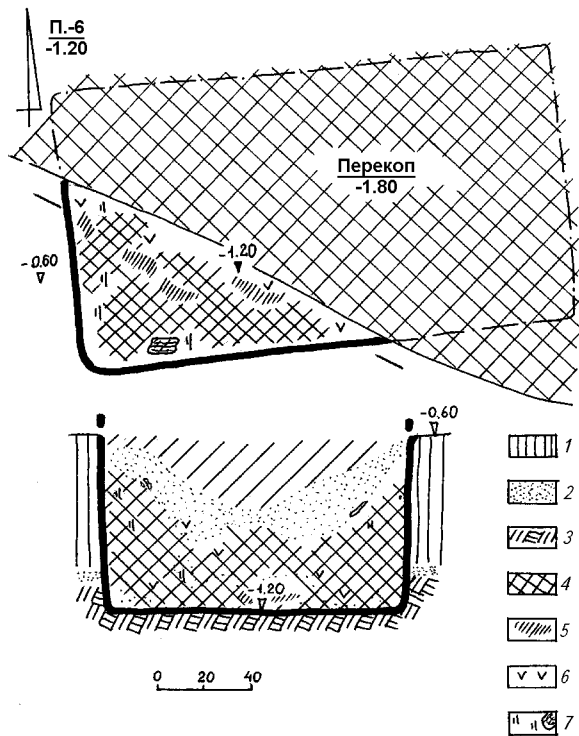

Рис. 291. Солонці, с. Курган № 12.

Поховання 6. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт-супісок; 2 – пісок; 3 – материк; 4 – перекопи; 5 – попіл; 6 – рослинний тлін; 7 – вуглини й обгоріле дерево.

стілки трохи (на 2-3 см) звужувалися до дна; глибина ями від рівня УЦ складала 1,20 м, від рівня впуску – 0,75 м. Загальні розміри ями реконструюються – близько 1,2 × 2,1 м. Поверхня стінок і дна ями була вирівняною (рис. 291).

Заповнення камери виявилось практично повністю пошкодженим перекопом грабіжників. Воно складалося з темного коричнево-сірого, місцями сіро-чорного супіску, з окремими дернинами, невиразними залишками зотлілого дерева.

Ніяких знахідок у перекопі виявлено не було, проте, він нагадував за оббитими лопатою стінками новітній перекоп поховання 4 кургану № 2 групи II поблизу с. Солонців тієї ж Дмитрівської сільської ради, досліджений під час розкопок 2006 р. за 2 км на північний схід

(Супруненко 2007б, с. 83-86). Новітній час такого грабіжницького проникнення засвідчували й кілька шматків залізної бляхи у заповненні. В його масиві та на дні знахідок не виявлено.

Материково-супіщаний викид від влаштування поховальної ями, зберігся частково в своїй основі (рис. 275: п.6). Кільце викиду (товщиною 10-15 см) окреслило пляму на стародавньому горизонті, шириною в 0,5-0,6 м.

Поховання віднесене до скіфського часу і залишене представниками степового населення Лівобережного Придніпровського терасового лісостепу, вірогідно, у V ст. до н. е.

Поховання 7 (енеолітичне, впускне у насип I) досліджене в північно-західному секторі кургану, за 2,7 м на північний захід (кут 298°) від УЦ. Впущене з рівня поверхні насипу I (рис. 275: п.7). Поховальна яма підпрямокутної, зі скругленими короткими стінками, форми, досліджувалася з рівня 0,45 м від УЦ. Розміри ями – 1,15 × 2,15 м; повздовжні стінки трохи скруглені до дна; спрямування – північ – південь (рис. 292: 2). Глибина від рівня УЦ – 0,50 м. Коротші стінки виявилися більш вертикальними, дно вирівняним. Яма – лише незначна заглибина, вірніше, – вибірка дерну на поверхні насипу I, заглиблена на 5-8 см.

Заповнення сіро-чорне супіщане, місцями – зі значними домішками мулу та шматками мулистого дерну, окремими вуглинами серед вмісту (рис. 292: 2). Форма ями простежена за інтенсивнішим забарвленням заповнення.

Решток скелету не збереглося. У центральній частині виявлені три фрагменти стінок ліпних посудин (рис. 292: 2: κ), а також два вироби з кременю (рис. 292: 2: +). Поховання мало належати, з огляду на довжину ями, *дорослій людині*, яка викладлася посеред могили випростано, головою на північ.

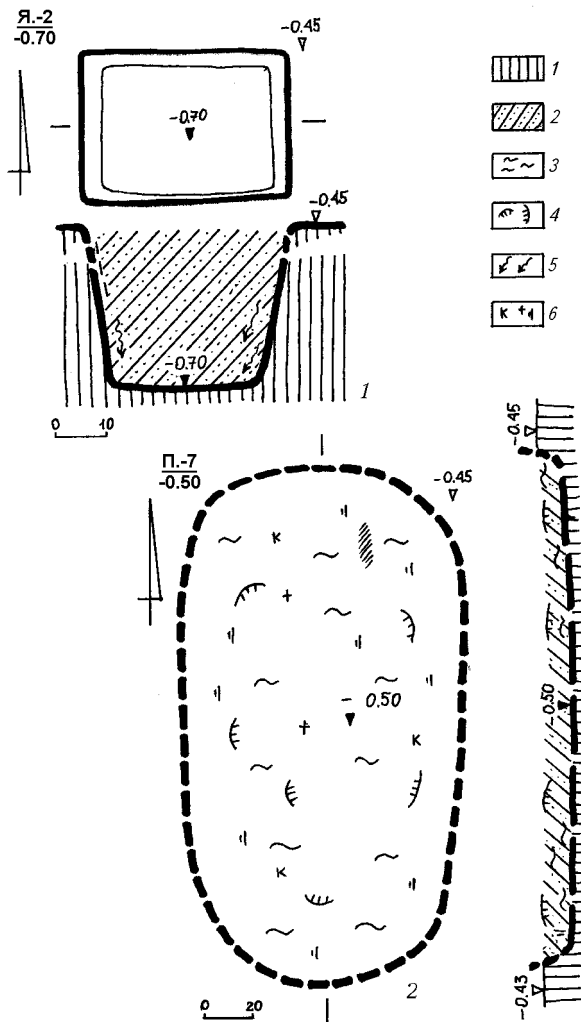

Рис. 292. Солонці, с. Курган № 12.
Яма 2 (1) та поховання 7 (2). Плани і перетини.
Умовні позначення: 1 – похований ґрунт;
2 – супісок; 3 – мул; 4 – дернини; 5 – затьоки;
6 – уламки кераміки, кременя та вуглини.

Знахідки. 1-2. Дрібні уламки стінок ліпного тонкостінного *горщикя* з горизонтальними слідами гребінцевого загладжування зовнішньої і внутрішньої поверхонь (рис. 288: 3-4). Їх розміри – 1,0 × 1,3 та 1,6 × 2,1 см. У тісті є домішки вигорілої черепашки, рослинної органіки та піску.

3. *Фрагмент* стінки ліпного товстостінного *горщикя* із горизонтальними «розчосами» на зовнішній та внутрішній

поверхнях. 1,7 × 2,2 см. У тісті – домішки вигорілої черепашки, рослинності і піску. Дуже перепалений.

4. *Проколка* (?) на невеличкому пластичастому відщепі прозорого сіро-коричневого кременю. Довжина – 1,9 см, ширина – 1,0 см, товщина – 0,1-0,2 см (рис. 289: 4).

5. *Відщеп* прозорого сіро-коричневого кременю, зі слідами використання (рис. 289: 5). Розміри – 0,8 × 1,2 × 0,1 см.

Поховання, вірогідно, належало до числа захоронень фінальної доби енеоліту.

Яма 1 (раннього залізного віку, біля краю насипу I), досліджена у північно-західному секторі кургану, за 11,3 м на північ (кут 354°) від УЦ. Впущена з рівня стародавньої денної поверхні біля північної поли насипу I (рис. 275: я.1).

Досліджувалася з глибини 1,2 м від УЦ. Круглої в плані та розширеної до низу, слабко конічної у перетині форми, із діаметром на рівні виявлення – 1,45 м, по дну – 1,50 м, завглибшки 1,60 м від УЦ або 0,8-0,9 м від рівня залягання похованого ґрунту (рис. 293-295). Вертикальні стінки незначно розширювалися до рівного дна. Заповнення супіщане однорідне, чорно-коричневого кольору, надзвичайно щільне, зі слідами затьоків у переденні (нижні 5-8 см) (рис. 293).

Знахідок не виявлено. Форма, профіль і обсяг ями – цілком відповідають розмірам досліджених у курганах мікрорегіону господарських та ритуальних ям чорноліської культури, залишених населенням початку раннього залізного віку (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 70, 72-73, 124, 131, рис. 66; 105: 2).

Яма 2 (доби бронзового віку, впущена у насип I), виявлена в північно-західному секторі кургану, за 4,3 м на північний захід – північ (кут 354°) від УЦ. Впущена з рівня поверхні північної поли насипу I (рис. 275: я.2).

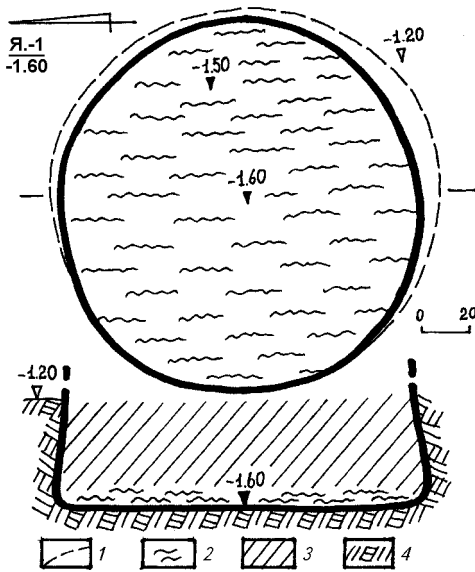

Рис. 293. Солонці, с. Курган № 12.

Яма 1. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – невидимі контури стінок; 2 – мул; 3 – супіщане заповнення, 4 – материк.

Досліджувалася нижня частина, з глибини 0,45 м, виявлена у похованому ґрунті-передматерику. Яма мала прямокутну в плані форму, розміром на рівні виявлення – 0,30 × 0,42 м, по дну – 0,25 × 0,35 м, та глибину 0,70 м від УЦ або 0,35 м з рівня похованого ґрунту, пласке дно, звужені до нього стінки (рис. 292: 1).

Пляма заповнення читалася у зачистці за вмістом сіро-коричневого супіщаного заповнення, оконтуреного ззовні тонкою смугою зотлілої органіки, зі слідами проникнення талих вод. У заповненні знахідок не виявлено.

Поява ями у насипу I може бути пов'язана зі влаштуванням катакомбним населенням поховального комплексу 5 (рис. 275: п.5, я.2).

Котлован 1 (добы бронзового віку, поряд із насипом I), відкритий у північно-східному секторі кургану, за 5,8 м на схід (кут 89°) від УЦ. Влаштований з рівня поверхні східної поли насипу I (рис. 275: котл.1).

Досліджувалася середня і нижня частини широтно зорієнтованої в'ямки, з глибини 0,4 м, що знаходилася у похованому ґрунті та материку. Мав овальну в плані форму, розміри на рівні виявлення – 1,8 × 2,1 м, на дні – 1,0 × 1,6 м, та глибину 1,25 м від рівня УЦ або 0,7-0,8 м від поверхні стародавнього похованого ґрунту. Котлован – з нерівним дном, обривистими нерівними, звуженими до низу, стінками (рис. 275: котл.1).

Пляма заповнення була помітна у зачистці сіро-коричневим супіщаним затічним вмістом, оконтуреним ззовні тонкою смугою зотлілої органіки. У заповненні знахідок не виявлено. Здогадно, поява котловану біля насипу I може бути пов'язана зі спорудженням досипок населенням доби бронзового віку.

Новітні об'єкти

Котлован погребу (XX ст., у насипу II), виявлений у північно-східному секторі кургану, за 6,8 м на північний схід (кут 45°) від УЦ. Влаштований з рівня поверхні поли насипу II (рис. 275: перекоп).

Це – рештки заглибленого в ґрунт трапецієподібного в плані приміщення господарського призначення, котлован якого мав розміри – 5,5 × 7,5 м і глибину – 1,8 м (рис. 275).

Влаштування погребу спричинило нищення трьох чвертей зритої грабіжниками ями поховання 6 скіфського часу. Котлован споруджений у 1950-х рр.

Окоп (сер. XX ст.), знаходився у центральній частині кургану, за 0,9 м на північ та 2,5 м на південь (кути 0° та 90°) від УЦ. Влаштований з рівня поверхні насипу II (рис. 275: окоп). Цей об'єкт був найбільш «інтригуючим» у дослідженому кургані. Перш за все тому, що в сусідній «Цегельні» 1992 р. та в більш віддаленій на південний схід «Кормилиці» 1993 р., попередніми дослідженнями виявлені цілком подібні об'єкти – названі «зміє-

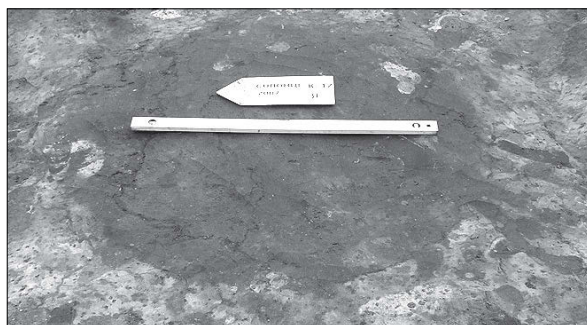

Рис. 294. Солонці, с. Курган № 12.
Яма 1. Зачистка на рівні виявлення.
Із заходу.

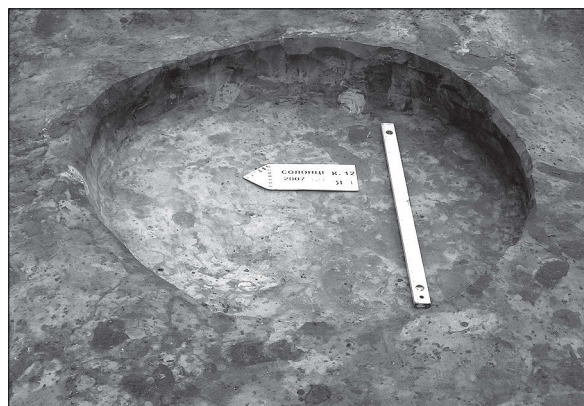

Рис. 295. Солонці, с. Курган № 12.
Яма 1. Із заходу.

Рис. 296. Солонці, с. Курган № 12.
Зачистка плями окопу (південно-західна частина)
та ями поховання 4. З південного заходу.

Рис. 297. Солонці, с. Курган № 12.
Зачистка плями окопу (західна частина).
Із заходу.

Рис. 298. Солонці, с. Курган № 12.
Поховання 2. Уламки кераміки.

Рис. 299. Солонці, с. Курган № 12.
Окоп. Знахідки з переддення. Сталь.

Рис. 300. Солонці, с. Курган № 12.
Завершення досліджень на кургані.
Розпланування місця розкопок.
З півдня.

подібними» ровами, котрі, правда, залягали під масивами потужних насипів. Їх розміри були значно більшими, проте форма – виявилася доволі схожою (Шилов 1993, с. 142-143; 2007, с. 11-12, 27, рис. 6; 27).

Окоп мав вигляд трапецієподібної у перетині канави, шириною 0,9-1,1 м, з похилими донизу рівними стінками, відкопаними лопатою (рис. 275; вкл. XIX: 7-8). Окоп був спрямований, у цілому, в меридіональному, за довгою віссю, напрямку, з відгалуженнями – округлими виялками, зверненими у західний та південно-східний боки. Діаметр таких виямок складав близько 1,0-1,2 м, глибина – виявилася однаковою з окопом – 0,9-1,1 м від УЦ (рис. 275). Заглибини були не чим іншим, як обладнаними позиціями солдат-стрілків. Саме тут у заповненні і трапилися гільзи від німецьких карабінів.

Вміст «рову» (нижньої частини окопу) був мішаним, чудово читався у зачист-

ках (рис. 296; вкл. XIX: 5). У профілях центральної бровки окоп також добре проглядався за більш темним ґрунтом верхньої частини заповнення, що мало у передденні мішаний, материково-піщаний прошарок. Останній виявився добре втоптанним, мав сліди дощових затоків й ущільнення.

Саме ця основа окопу містила досить виразні підтвердження призначення «рову»: окремі черепки новітнього гончарного посуду, вуглини, шматки залізної бляшанки та гільзи, а також дві, так би мовити, індивідуальні сталеві знахідки – оцинковану *платівку*-оковку від ящика для набоїв та *планку* з-під набоїв до карабіну «Mauser», німецького виробництва поч. 1940-х рр. (рис. 299).

Виходячи з цих фактів, окоп є рештками *стрілецької позиції* німецьких військ, розташованої у напрямку наступу радянських військ на Кременчук *восени 1943 р.* (Супруненко 2008б, с. 322).

УНАСЛІДОК РОЗКОПОК кургану № 12 групи I у с. Солонцях досліджено до певної міри виразний поховальний курганий комплекс, що репрезентує старожитності від епохи енеоліту до скіфського часу. Шкода, що стратиграфічні можливості цього кургану були істотно обмежені руйнуванням його насипу за Другої світової війни та у 1950-1960-х рр.

У кургані виявлені характерні для мікрорегіону рядові пізньоенеолітичні поховальні пам'ятки, залишені енеолітичним передямним населенням передстепових просторів фіналу мідного віку.

Типовими для пониззя Псла є ямні старожитності, які репрезентовані похованням I, здійсненим у прямокутній материковій ямі. В цілому інвентарне поховання є підтвердженням досить раннього часу влаштування захоронення, яке можна співвіднести з групою найраніших ямних комплексів

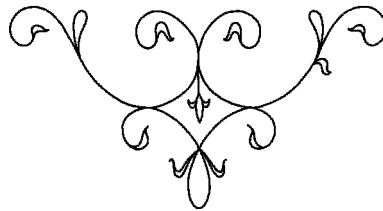

першого стратиграфічного горизонту Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалёва 1984, с. 73-75).

Менш яскраво в кургані представлені катакомбні старожитності. Єдиний комплекс, – поховання 5, – може бути віднесений до числа дитячих. Можливо, що це поховання супроводжувалося спорудженням жертовної ями під насипом кургану (яма 2).

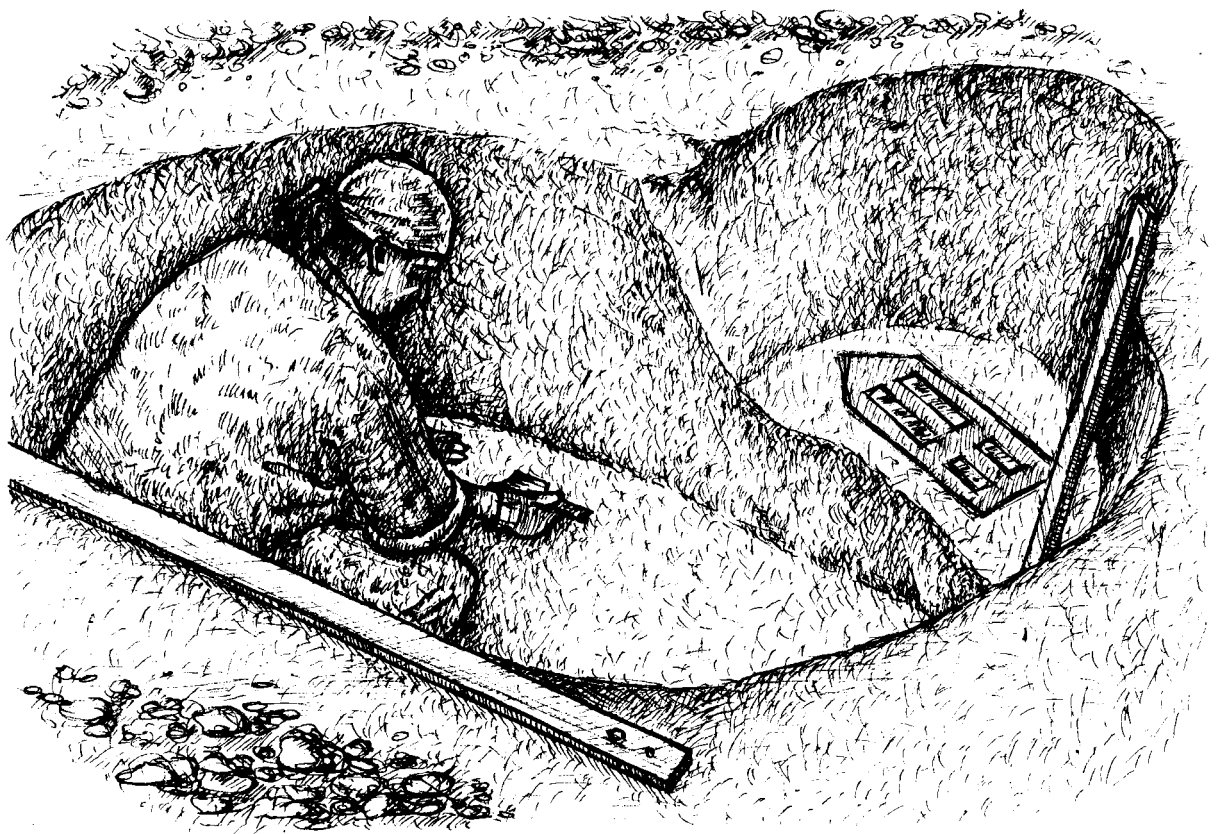
Досить типовим для мікрорегіону є влаштування біля вершини кургану могили носіями бабинської культури. Подібні комплекси виявлені практично у всіх досліджених в околицях Комсомольська курганах. Виявлене скіфське поховання, як завжди, було перекопане грабіжниками поч. ХХ ст., і, до того ж, зруйноване перекопом.

Отже, рятівними дослідженнями кургану отримані цікаві матеріали щодо вивчення обрядів поховання на Лівобережжі Дніпра різних епох та нові археологічні джерела з найдавнішого минулого території Дніпровського Лівобережжя, Середнього Подніпров'я та Полтавщини зокрема.

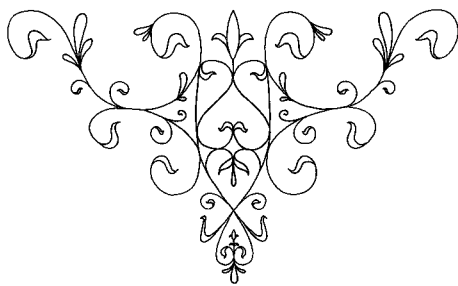

Ю

ГРУПА КУРГАНІВ II НЕПОДАЛІК КОЛ. ХУТ. ДУКАНИЧІВ

ГРУПА II, у складі п'яти розораних курганів та двох курганоподібних насипів, знаходилася за 0,35 км на захід – південний захід від с. Волошиного Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (рис. 1: 40), на майбутній ділянці землевідводу промислового майданчика Єристівського кар'єру ТОВ «Єристівський ГЗК», за 0,8-1,1 км на схід – південний схід від с. Колгоспної Гори, зліва від шосе сс. Дмитрівка – Єристівка та гідрозахисного каналу ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 116, рис. 142: 31; Супруненко 2008г, с. 111-112, № 99). Займала східний відріг вододільного останця рр. Псла і Сухого Кобелячка – «Колгоспна Гора» (стара назва – Попова Гора), що здіймається над заплавами стариць на 5-7 м (рис. 301). Групу утворювали невеликі кургани висотою 0,3-0,8 м, діаметром 15-21 м, розташовані компактно «ланцюжком» у широтному напрямку на 0,18 км (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 36, № 58; Супруненко 2006а, с. 6, рис. 2).

Південна половина насипу № 4 була знищена внаслідок прокладання шосе (вкл. XXIV: 5). У складі групи свого часу був ще один курган, що знаходився на окремому невеликому підвищенні-останці, висотою 2,5-3,0 м, за 70 м на північний схід над заплавою стариці (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 116, рис. 142: 31: 5), біля підніжжя мису. Він мав висоту 0,8 м при діаметрі близько 20 м (абс. висота – 68,4 м). Його насип був знищений внаслідок влаштування кар'єру під час зведення полотна шосе у 1970-х рр. На поверхні заглаженого бульдозером пагорбу виявлені уламки ліпного посуду ямного і зрубного часу, що могло вказувати на збереження окремих поховальних комплексів у материковій основі останця. Влітку 2008 р. на цьому останці проведені дослідження, проте, решток поховань кургану виявити не вдалося. Поряд знайдений уламок бронзового фалару (рис. 360) – прикраси вузди сарматської епохи (Супруненко 2008г, с. 112, рис.).

Сюжет його рельєфного зображення з чотирипелюстковою квіткою подібний до орнаменталізації Бухалівських фаларів

з Павлоградського району Дніпропетровської обл. і бляшки із зруйнованого поховання на землях колишнього радгоспу «Україна» (дослідження І.Ф. Ковальнової, 1972 р.), а також інших прикрас вузди сарматського часу (Костенко 1983, с. 98, рис. 10; Смирнов 1984, с. 108-112).

Під час огляду курганів групи виявлені кілька знахідок, переважно на насипах №№ 1-3. Це *кінцебічна скребачка* на сколі з жовна з сіро-коричневого напівпрозорого кременю, з виділеним звуженням для кріплення у руків'ї, розміром 2,6 × 3,4 см (рис. 302: 1; вкл. XX: 2: 1) доби раннього бронзового віку, *фрагмент вінця тонкостінного енеолітичного горщика* з ледь потовщеним зрізом, розміром 1,4 × 1,6 см, з домішками рослинної органіки та піску в тісті (рис. 302: 2; вкл. XX: 2: 2), а також *уламок вінця банкоподібного горщика* зрубної культури з потовщеним зрізом (1,9 × 2,5 см) (рис. 302: 3; вкл. XX: 2: 3). Перші дві знахідки виявлені на західній полі насипу № 3, третя – ближче до насипу кургана № 1 (рис. 301: 1, 3).

Перелік підйомних матеріалів буде неповний, якщо не згадати кілька *уламків* стінок ліпних *горщиків* доби ранньої та пізньої бронзи невеликого розміру, зібраних на насипу кургана № 1. Один з них мав підлисковану поверхню від світло-коричневого до оранжевого кольорів і численні домішки подрібненої черепашки в щільному тісті сірого кольору, належав до уламків посуду катакомбної культури (вкл. XX: 2: 4). Ще чотири – містили домішки піску і слюди в тісті чорного кольору, мали злегка заглажену або шерехату поверхню (вкл. XX: 2: 5-8). Вони відносяться до числа фрагментів ліпного посуду носіїв зрубної культури.

Результати обмірів курганів наведені у табл. 5. На час досліджень кургани розорювалися.

Група потрапила до проекту землевідводу ділянки під промисловий майданчик Єристівського кар'єру у 2008 р., тому була досліджена восени 2008 – влітку 2009 рр. Вона належала

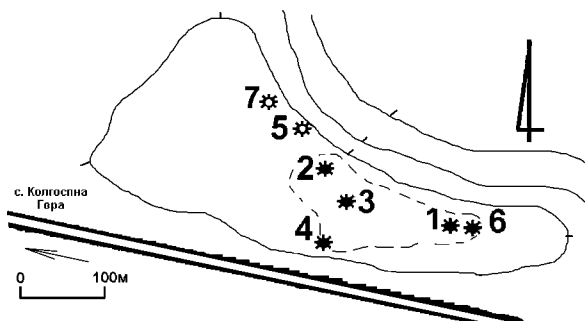

Рис. 301. Дуканічі, кол. хут. Група курганів II. План.

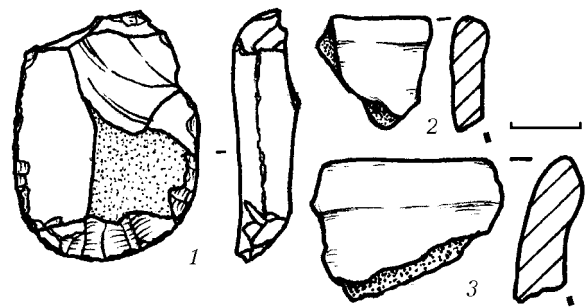

Рис. 302. Дуканічі, кол. хут. Кургани №№ 1 (3) і 3 (1-2). Підйомні матеріали. 1 – кремень; 2-3 – кераміка.

Дуканичі, кол. хут. Група курганів II. Загальна характеристика курганів та курганоподібних насипів

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Стан насипу	Координати умовних центрів насипів (градуси, мінути, секунди (датум VGS 84))	
				N	E
1	0,75	16 × 17	Розораний, розташований на стрілці мису, чітких сегментоподібних обрисів. На поверхні виявлені уламки ліпного посуду катакомбної і зрубної культур.	49°5'25,321''	33°38'57,628''
2	0,70	2 × 21	Найвищий курган правильних округлих обрисів. Розорювався. На 1952 р. мав висоту більше 1 м. В 2003 р. на поверхні знайдені уламки стінок античної амфори.	49°5'28,288''	33°38'53,888''
3	0,50	16 × 18	Розорювався, на розширенні відрозу мису. Виявлений восени 2008 р. На поверхні зібрані фрагменти ліпного посуду зрубної культури. Є сліди заповненої чорним супіском скарбощукацької траншеї.	49°5'26,362''	33°38'55,666''
4	0,60	15,5	Розорювався. Північна половина насипу була знищена будівництвом шосе. Схил задернований.	49°5'24,961''	33°38'55,057''
5	0,30	14	Курганоподібний насип від господарської споруди хутора кін. XIX ст. Дуже розораний, з плямою глинистого ґрунту в центрі.	49°5'29,235''	33°38'54,291''
6	0,45	9	Дуже розораний, розтягнутий оранкою насип кургану.	49°5'24,997''	33°38'59,107''
7	0,60	18 × 20	Розораний курганоподібний насип від решток господарської споруди. На поверхні наявні черепки та уламки скла XIX – поч. XX ст.	-	-

до числа доволі помітних, проте невеликих об'єктів археології та історичного ландшафту округи, була включена до Переліку щойно виявлених пам'яток археології території Комсомольської міської та Дмитрівської сільської рад Полтавської області за 2008 р. і регіонального випуску матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури» (Звід 2008, с. 14, 112).

Курган № 1

Один із найбільших курганів групи знаходився над стрілкою мису останця, за 36 м на схід – південний схід від насипу № 3, біля краю підвищення (рис. 309; вкл. XX: 2: 1). Був розораним, свого часу порівняно високим курганом, спорудженим над групою різночасових поховальних комплексів (рис. 301: к.1). Діаметр – 17,3 м, нівельована висота – 0,75 м. На початок 1950-х рр. мав висоту близько 1,0 м і розорювався. Інтенсивно руйнувався з 1990-х рр. Уперше обстежений навесні 2003 р., коли на насипу, ближче до північного схилу, виявлені уламки ліпного посуду ямної і зрубної культур (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009 зв., арк. 14-18).

Насип вивчався із залишенням меридіонально зорієнтованої центральної та контрольної східної бровки (північ – південь) (рис. 303). Встановлено, що східна пола незначно перекривала західну полу сусіднього невеликого кургану № 6 (рис. 303: к.6).

У насипу виявлені залишки дев'яти різночасових поховань та однієї ями, грабіжницькі перекопи. Поховання за № 6 у порядковій нумерації комплексів кургану виявилось пропущеним. Цей номер, за польовою документацією, отримало поховання 1 (6) сусіднього кургану № 6, що спочатку було зараховане до числа комплексів кургану № 1 (рис. 303). Руйнування внаслідок розорювання насипу певною мірою обмежило інформаційний потенціал цієї стратифікованої поховальної пам'ятки.

Стратиграфічні спостереження. Загальна стратиграфічна ситуація для насипу виглядала таким чином: 0-0,25 м – орний сіро-чорносупіщаний шар; 0,25-0,70-0,75 м – масив насипу – сіро-коричнюватий, часом сіро-чорний маслянистий

супісок, в якому планіграфічно і стратиграфічно виділялися рештки трьох насипів, описаних нижче; 0,75 – 1,05-1,10 м – похований ґрунт – сіро-чорно-коричневий супісок; 1,05-1,10 – 1,20 м (у центрі) – прошарок передматерикового світло-коричнюватого піску; з 1,20 м – материк – світло-палевий пісок (рис. 303).

Посеред насипу, з рівня похованого ґрунту, простежена сіро-чорносупіщана пляма решток масиву первісного кургану (насип I). Він був зведений на підвищенні мису над, вірогідно, основним похованням 10 широчансько-баратівського типу нижньомихайлівської культури (рис. 303: I). Цей насип мав неправильно-округлу форму, діаметр – близько 9,0 × 10,0 м, висоту – 0,25 м. До нього через певний час були впущені ранньоямне-? поховання 9 – кенотаф з маленькою менгіроподібною гранітною стелою.

Чергову досипку (насип II) більш правильної, майже круглої форми, діаметром 9,5 × 10,0 м та висотою 0,35-0,40 м, вкритою своєрідним тонким (0,10-0,15 м) «панцирем» з чорносупіщаних дернин, взятих зі схилу мису біля сусіднього болота, у заплаві колишньої стариці-протоки Псла і рр. Лизьки та Рудьки, можна пов'язати лише з комплексом ранньоямного поховання 9. Наступним у часі, без помітних ознак досипок, є поховання 2 ямної культури, що мало на перекритті невелику плитчасту сірогранітну стелу, котра просіла до заповнення (рис. 303: II: nn. 2, 9).

Надалі курган використовувався як могильник інгульської катакомбної культури. До його піл (поховання 4-5) та центральної частини (поховання 1) були впущені три могили вказаного часу. Характерною ознакою всіх цих комплексів виявилось розташування вхідних ям від центру насипу. Суттєвих досипок після

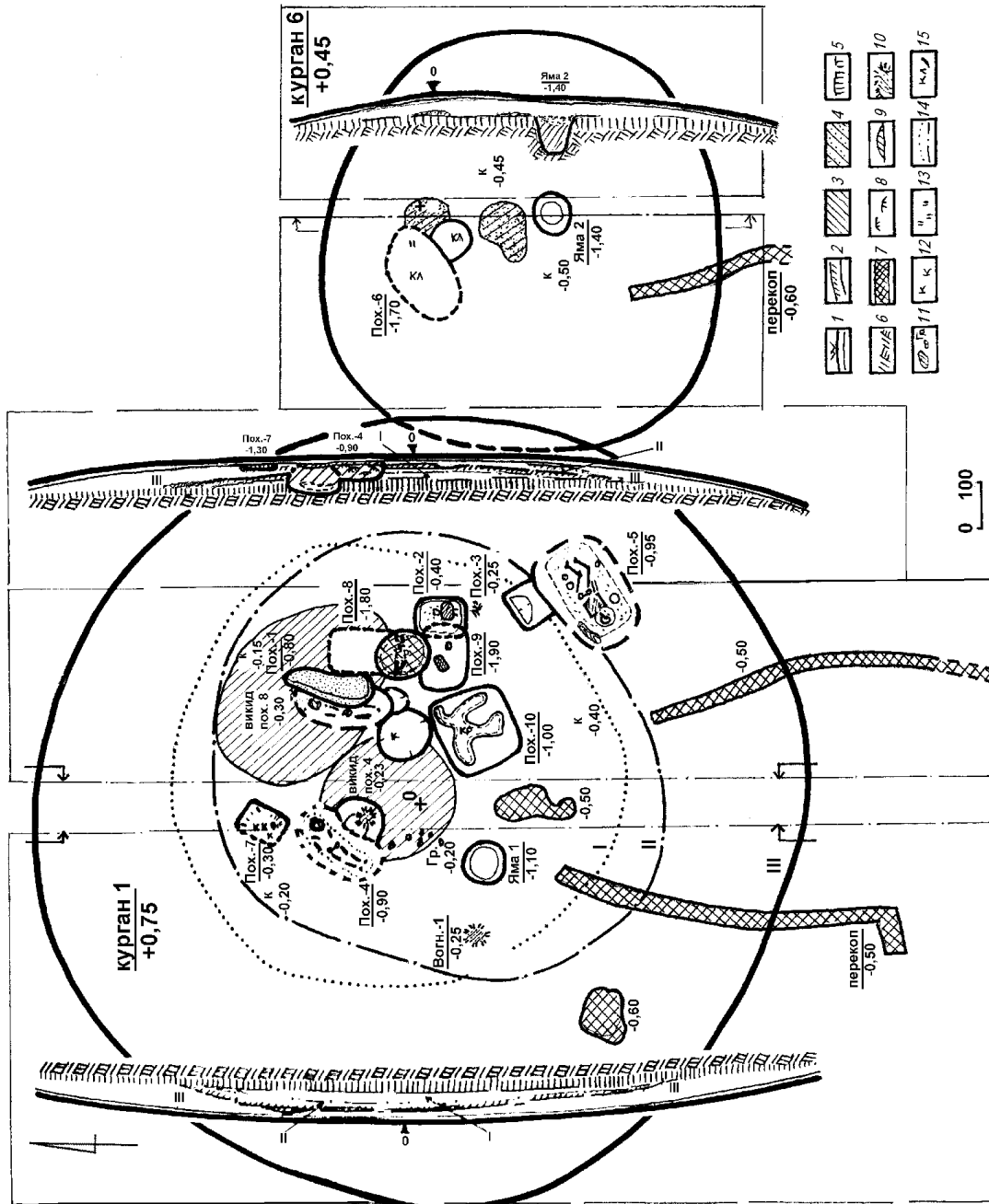

Рис. 303. Дуканичі, кол. хут. Кургани № 1 і 6. Плани і профілі бровок.
 Умовні позначення: 1 – орний і дерновий шар; 2 – темносупіщана поверхня насипу; 3, 4 – чорно-супіщане заповнення і викиди в плані;
 5 – похований ґрунт; 6 – материк; 7 – мішаний ґрунт та перекопи; 8 – дернини; 9 – викиди у перетині; 10 – вогнища; 11 – уламки
 граніту і стели; 12 – фрагменти кераміки; 13 – вуглини; 14 – межі насипів; 15 – кістки людини.

в плані форми (3,3 × 4,4 м), випадково зорієнтований за довшою віссю – північний захід – південний схід (рис. 303: п.8). Частина піску з нього була використана для заповнення вхідної ями поховання 8, інша – розгорнута на поверхні прошарком у 10-14 см. Зі здійсненням цього поховання центр кургану, можливо, певною мірою підсипався, що позначилося на збільшенні висоти надмогильної споруди. Але помітних слідів цієї досипки через розорювання не зафіксовано.

Останні зміни стану збереження насипу пов'язані з його руйнуванням. Крім нір великих землерийв, до провалу камери поховання 8 «потяглися» грабіжники, які й проникли до могили через вертикально пробитий зверху круглий «колодязь», діаметром 1,05 × 1,30 м. Через певний час грабіжницький лаз став місцем влаштування глибокої нори лисиці або борсука. Грабіжники початку ХХ ст. пробили у південно-західному секторі кургану дві пошукові ями неправильних обрисів, які зафіксовані як перекопи глибиною 0,5-0,6 м (рис. 303). Новітні грабіжники 1970-х рр. чомусь копали у південній полі довгі вузькі траншеї, шириною 0,5-0,7 м, доведені до рівня 0,5 м від УЦ.

Таким чином, можемо констатувати досить непогано збережену стратифікацію насипу, з простеженим від початку бронзового віку влаштуванням чітко атрибутованих захоронень.

Нижче наводяться описи досліджених об'єктів.

Поховання 1 (катакомбне, впускне) виявлене за 0,80 м на північ та 1,75 м на схід від УЦ, з рівня поверхні насипу II (рис. 303: п.1), у північно-східному секторі кургану. Відкрите за напівовальною плямою інтенсивно чорносупіщаного заповнення провалу катакомби, влаштованої у насипу і похованому ґрунті (рис. 304).

Поховальна споруда у вигляді вхідного колодязя, невеликого дромосу і поховаль-

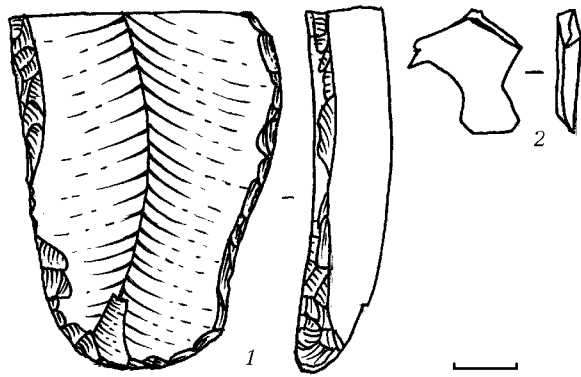

Рис. 305. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 1. Знахідки. Креміль.

ної камери була спрямована з північного сходу на південний захід, камера – зорієнтована за віссю північ – північний схід – південь – південний захід (рис. 304).

Вхідна яма мала напівовальну в плані форму, з розмірами 0,95 × 1,30 м, і була заглиблена до рівня 0,40 м від УЦ. Від неї на північ розташовувався неширокий дромос напівовальної в плані форми (0,33 × 0,70 м), заглиблений на 0,60 м. Він сполучав вхідний колодязь з поховальною камерою, розміщеною на 0,2 м глибше дна дромосу (рис. 304). Вхід був щільно заповнений коричнюваточорним супіском, дромос – материковим піском.

Невелика поховальна камера завглибшки 0,80 м від УЦ мала видовжено-овальну в плані форму і майже наполовину перерізала вхідною ямою поховання 8. Її материкове дно було вирівняне, стінки скруглювалися в основі. Розміри камери по дну становили – орієнтовно 0,90 × 2,08 м, площа складала – близько 2 м² (зі входом і дромосом – 2,7 м²). Склепіння катакомби провалилося у давнину, від чого до неї потрапили зсуви супіску, дернини і ґрунт насипу. Східна стінка була перерізна входом поховання 8 (рис. 304; 310).

Посередині камери, головою на північ – північний схід, знаходився скелет чоловіка, у віці 20-25 років, укладеного на підстилку рослинного походження,

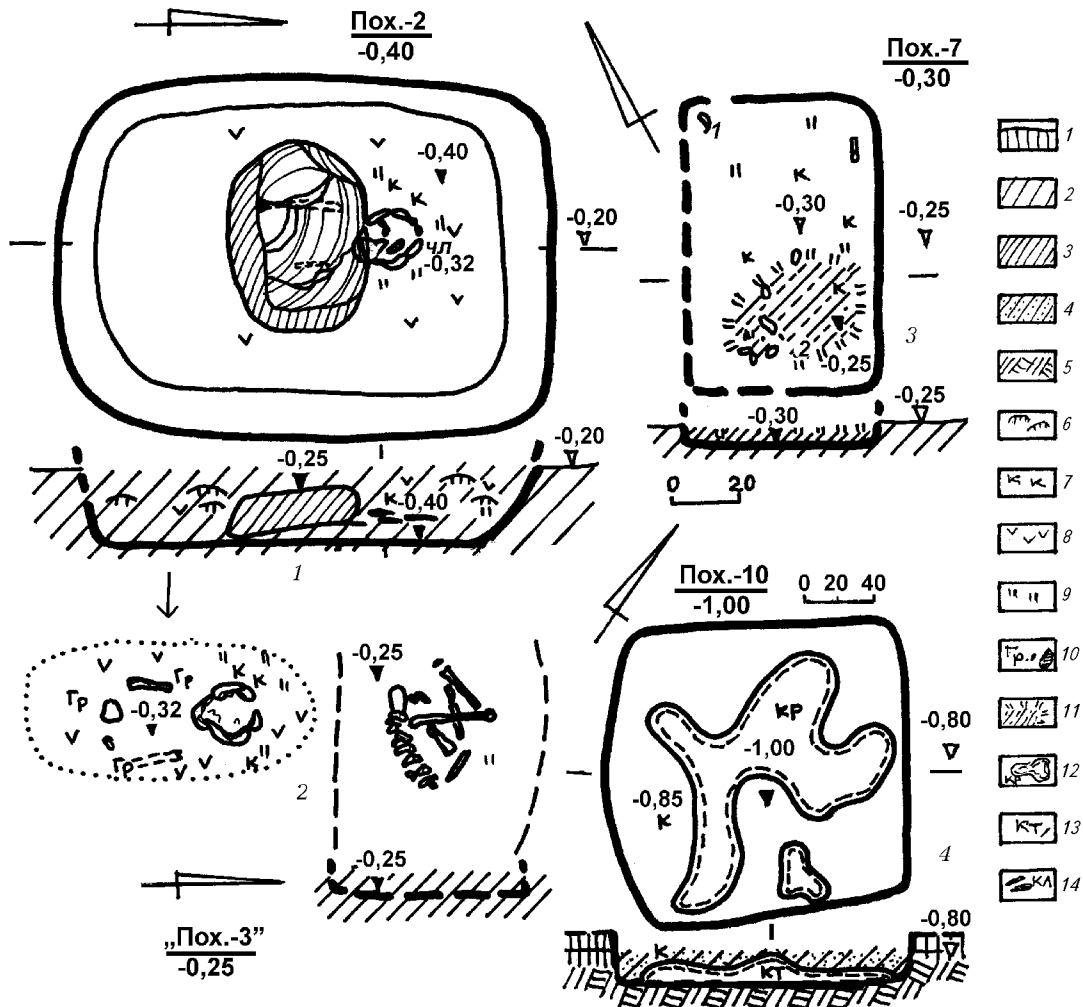

Рис. 306. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 2 (1), 3 (2), 7 (3) та 10 (4). Плани і перетини.
 Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2-4 – супіщане заповнення; 5 – материк; 6 – дернини;
 7 – уламки кераміки; 8 – деревний тлін; 9 – вуглини; 10 – шматки граніту; 11 – скупчення решток кремації;
 12 – нори; 13 – кістки тварин; 14 – кістки людини.

головою на північ – північний схід, з розворотом черепа лицевим відділом на схід, у випростаному на спині положенні (рис. 310). Кисть лівої руки знаходилася на тазу, кістки правої – не збереглися. Ноги розташовані випростано – в бік дромосу. Кістки стоп винесені землеріями (рис. 304).

У північно-східній частині камери виявлені: купка яскраво-червоної вохри (3 × 5 см, при товщині 0,8-1,2 см) (вкл. XX: 3) та масивне відщепове знаряддя з кременю – велика кінцебічна скре-

бачка (рис. 305: 1; 311: 1). Біля тім'яної кістки черепа знаходилася пляма аналогічної за кольором вохри, довжиною 16 і шириною 7 см, зліва – сліди тліну текстильного мішечка з рослинним за походженням вмістом, розміром 10 × 14 см (рис. 304: 2). Під кістками скелету відзначені рештки підстилки у вигляді рослинного тліну темно-коричневого кольору, в ногах – вуглина. Край входу, з боку дромосу, на дні камери знаходився відщеп кременю, зі схожою на скобелеву випадковою виявкою (рис. 304: +; 311: 2; 305: 2).

У заповненні камери і входу трапилося 4 фрагменти стінок ліпних горщиків, що залягали на глибині 0,30-0,50 м від УЦ (вкл. XX: 6: 3), а також кістки черепа і щелепи людини, винесені землеріями з поховання 8. Вони належали жінці, у віці 18-20 років.

Знахідки. 1. Кінцебічна масивна відщепова скребачка з молочно-сірого непрозорого кременистого сланцю (рис. 305: 1; 311: 1), висотою 6,0 см і шириною 4,5 см.

2. Аморфний відщеп молочно-сірого непрозорого кременю зі слідами принагідного використання (рис. 305: 2; 311: 2).

3. З провалу заповнення камери та її вмісту, до певної міри зритою землеріями, походили 4 дрібні уламки ліпного посуду епохи енеоліту – ямного часу та фрагмент стінки горщика зрубної культури, розмірами від 0,9 × 1,0 до 1,8 × 2,4 см (вкл. XX: 6: 3).

Комплекс належить до відомих у мікрорегіоні поховальних старожитностей інгульської катакомбної культури.

Поховання 2 (ямне, впускне у насип II) досліджене за 0,25 м на південь та 3,75 м на схід від УЦ (рис. 303: п.2). Здійснене ближче до східної поли насипу II. Виявлене за прямою темно-супіщаного заповнення з дернинами. Яма влаштована у масиві насипу. Мала прямокутну в плані, зі скругленими кутами, форму, була зорієнтована за меридіональною довшою віссю, з рівномірно звуженими до вирівняного дна похилими стінками (рис. 306: 1).

Розміри ями по верху – 1,02 × 1,40 м, по дну – 0,81 × 1,12 м, глибина – 0,40 м, площа – близько 1,3 м². Споруджена зі спрямуванням південь – північ. Досліджувалася з рівня 0,20-0,30 м від УЦ, мала підпрямокутну форму. Стінки похилі, під кутом 60-70° до рівного дна. Яма заповнена сіро-коричнюватим темним супіском з дернинами.

По центру ями, наді дном, лежала ширшим боком гранітна архаїчна стела, що,

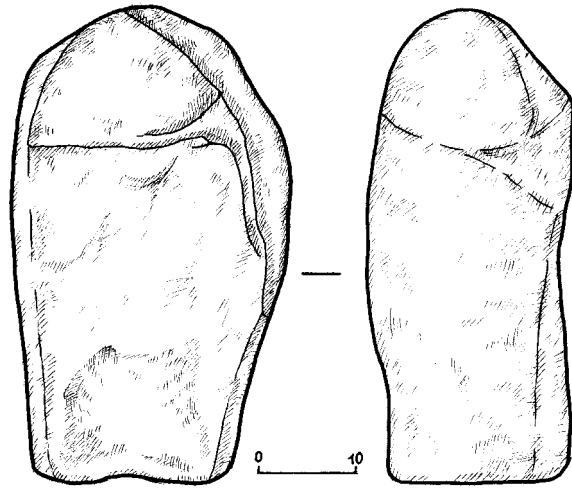

Рис. 307. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 2. Стела. Сірий граніт.

вірогідно, просіла з рівня накатника до заповнення могили (рис. 312; вкл. XX: 5).

У заповненні виявлені рештки деревного тліну від жердин перебиття, кілька уламків ліпного посуду (рис. 306: 1: в, к). Під стелою, на незначній підсипці (3-7 см), знаходилися зотлілі рештки скелету дитини, у віці 1-2 років, викладеної випростано на спині, головою на північ. Руки лежали випростано вздовж тулуба, про позицію ніг стверджувати щось конкретне не доводиться.

Зотліла пляма кістково-органічного тліну останків дитини мала овальну в плані форму, з меридіональним орієнтуванням, розміри 0,37 × 0,80 м (рис. 306: 1). Поряд із розвалом черепа виявлені кілька вуглин, сколи граніту від стели, над ним – згадані вище ліпні черепки (рис. 306: 1: к).

Знахідки. 1. Архаїчна кам'яна стела, виготовлена з плити місцевого сірого граніту (рис. 307). Стела мала умовно виділений загостренням, ледь помітний виступ голови, розширені «плечі». В цілому ж обриси надгробку відзначалися своєрідною «фалічністю». Висота примітивної скульптури – 0,46 м, ширина в «плечах» – 0,28 м, в основі – 0,21 м, тов-

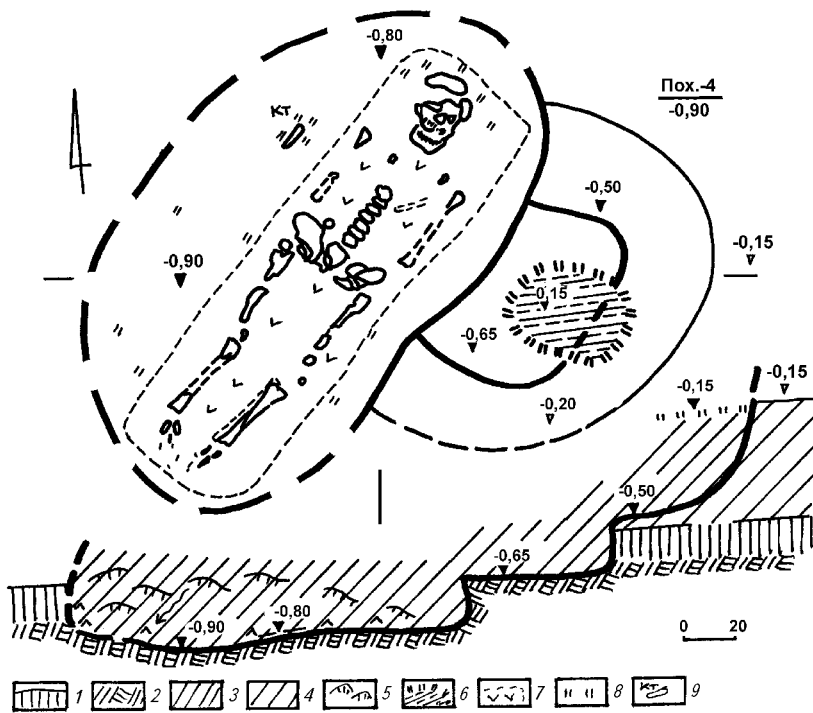

Рис. 308. Дуканичі, кол. хут.
Курган № 1. Поховання 4.
План та перетин.
Умовні позначення:
1 – похований ґрунт;
2 – материк; 3 – темно-супі-
щане заповнення; 4 – насип
кургану; 5 – деревини;
6 – рештки вогнищ; 7 – залишки
підстилки; 8 – вуглини;
9 – кістки тварини.

щина – 0,195 м. Поверхня була сформована плоскими сколами, краї – оббиті численними ударами кам'яного? масивного знаряддя (рис. 321).

2-4. Невиразні *фрагменти* стінок *горщиків* доби пізнього енеоліту – ямного часу, з домішками органіки в тісті сіро-коричневого кольору, розміром 1,5 × 1,6 та 1,5 × 2,0 см (вкл. XX: 6: 4).

Поховання належить до кола старожитностей *ранньоямного* населення.

Поховання 3 (*зрубне*, впускне до насипу II, жертвоне поховання тварини) відкрите за 1,35 м на південь та 4,15 м на схід від УЦ, у масиві насипу III (рис. 303: п. 3), поряд із похованням 2. Здійснене ближче до східної поли кургану. Виявлене за рештками темно-супіщаної плями заповнення з наявністю кісток. Яма влаштована у масиві насипу (рис. 306: 2). Мала, вірогідно, наближену до прямокутної в плані форму, зі скругленою північною стінкою. Зорієнтована за близькою до широтної довшою віссю.

Розміри ями, вірогідно, – 0,60 × 0,80-0,90 м, глибина – 0,25 м, площа – близько 0,45 м². Споруджена зі спрямуванням захід – схід. Досліджувалася з рівня 0,23-0,25 м від УЦ. Була заповнена сіро-чорним темним супіском.

По центру, наді дном, лежали рештки скелету тварини (обезголовеного *зайця русака*), викладеного на лівому боці, в напрямку на південний захід (рис. 306: 2). Кістки черепа відсутні (рис. 312; вкл. XX: 5). Ноги дещо віднесені від тулуба на захід, підігнуті до хребта. Біля тазових кісток тварини відзначена вуглина.

За 2-3 см над скелетом тварини, у заповненні ями знаходився *фрагмент* стінки ліпного *горщика* доби пізнього бронзового віку, з домішками піску і вапняку у тісті чорного кольору, розміром 1,8 × 1,8 см (вкл. XX: 6: 5).

Комплекс належить до кола жертвоних поховальних старожитностей *зрубного* населення і міг супроводжувати поховання 7.

Рис. 309. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Перед початком досліджень. Вид з заходу.

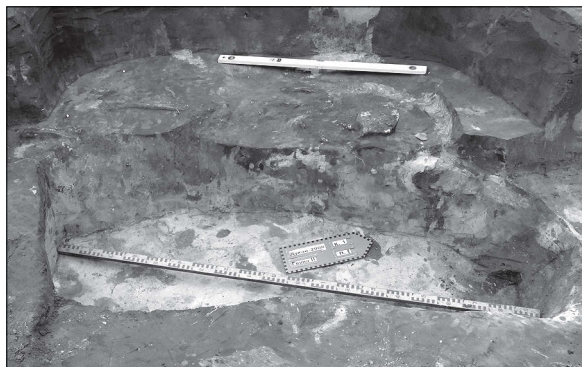

Рис. 310. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 1. Зі сходу. На передньому плані – вхідна яма поховання 8.

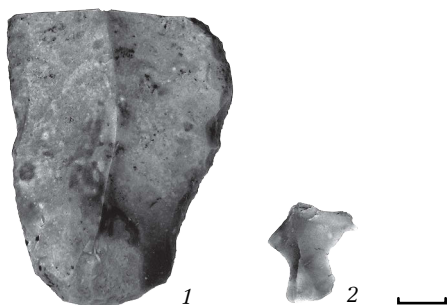

Рис. 311. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 1. Знахідки. Кремінь.

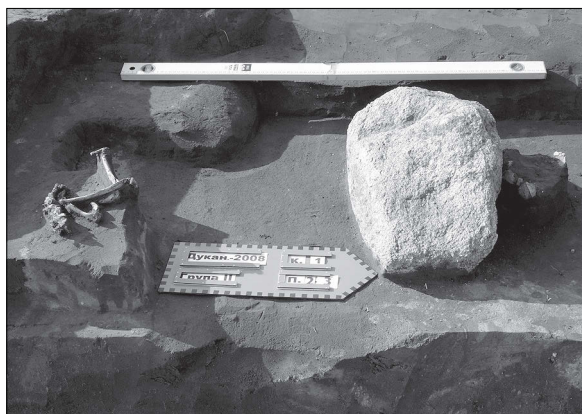

Рис. 312. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 2 і 3. У процесі розчистки. Зі сходу.

Рис. 313. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 8. Рештки поховальної камери з перекопом і норою. Вид з північного заходу.

Рис. 314. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 10. З півдня.

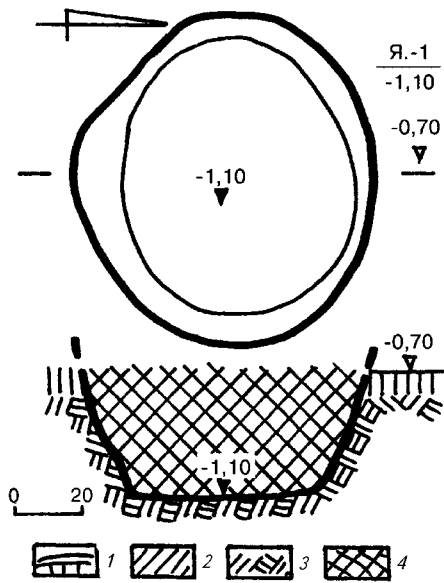

Рис. 315. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1.
Яма 1. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – супіщане заповнення; 3 – материк; 4 – мішаний ґрунт.

Поховання 4 (катакомбне, впускне) досліджене за 0,75 м на північ від УЦ, з рівня поверхні насипу II (рис. 303: п.4). Здійснене у північно-західному секторі кургану. Виявлене за напівовальною плямою інтенсивно сіро-чорного супіщаного заповнення провалу катакомби, влаштованої в насипу, похованому ґрунті та материкі (рис. 308).

Поховальна споруда, у вигляді вхідного колодязя і поховальної камери, була спрямована з північного заходу на південний схід, камера – зорієнтована за віссю північний схід – південний захід.

Вхідна яма мала напівовальну в плані форму, з розмірами по верху – 0,80 × 1,40 м, і була заглиблена у масив насипу та похованого ґрунту до рівня 0,65 м від УЦ. Вхід мав внутрішню заглибину проходу до камери підпрямокутної в плані форми, влаштовану з рівня 0,50 м від УЦ, розміром 0,45 × 0,72 м. Лаз, шириною 0,7 м, сполучав вхідну яму з південно-східною стінкою камери. Вхід був щільно заповнений супіщаним корич-

нювато-чорним супіском, прохід – мав аналогічний вміст (рис. 308).

Невелика поховальна камера мала видовжено-овальну в плані, бобоподібну форму. Її материкове дно було вирівняне краще на місці розміщення поховання, знаходилося на глибині 0,80 м від УЦ, стінки скруглювалися в основі. Розміри камери по дну становили – 1,25 × 2,20 м, площа складала – близько 2,5 м² (зі входом і дромосом – 3,5 м²), максимальна глибина від рівня УЦ – 0,80 м. Склепіння катакомби провалилося у давнину, до камери потрапили затічні зсуви супіску, дернини і ґрунт насипу (рис. 308).

Посеред камери, головою на північний схід, знаходився скелет чоловіка зрілого віку, укладеного на підстилку рослинного походження, головою на північний схід, у випростаному на спині положенні. Руки знаходилися вздовж тулуба: кисть правої – під тазом, лівої – на тазу. Ноги розташовані випростано. Стопи зведені. Простежені розміри контуру підпрямокутної в плані підстилки (циновки?) – 0,56 × 1,94 м.

На північний захід, справа від останків похованого, лежав уламок стегнової кістки бичка в оточенні вуглин – залишки напутньої їжі. У північно-західній частині камери виявлені скупчення та поодинокі вуглини. Такі ж вуглини відзначені й біля черепа похованого.

У верхній частині заповнення входу, на рівні 0,15 м від УЦ, знаходилася тонка пляма прокалу невеликого вогнища, товщиною близько 2 см, з окремими вуглинами і попелом, розміром 0,35 × 0,50 м, що перекривала вхід до поховання (рис. 308). Інших знахідок не виявлено.

З похованням пов'язана основа материкового викиду на насипу II, описаного вище (рис. 303).

Комплекс належить до поховальних старожитностей інгульської катакомбної культури.

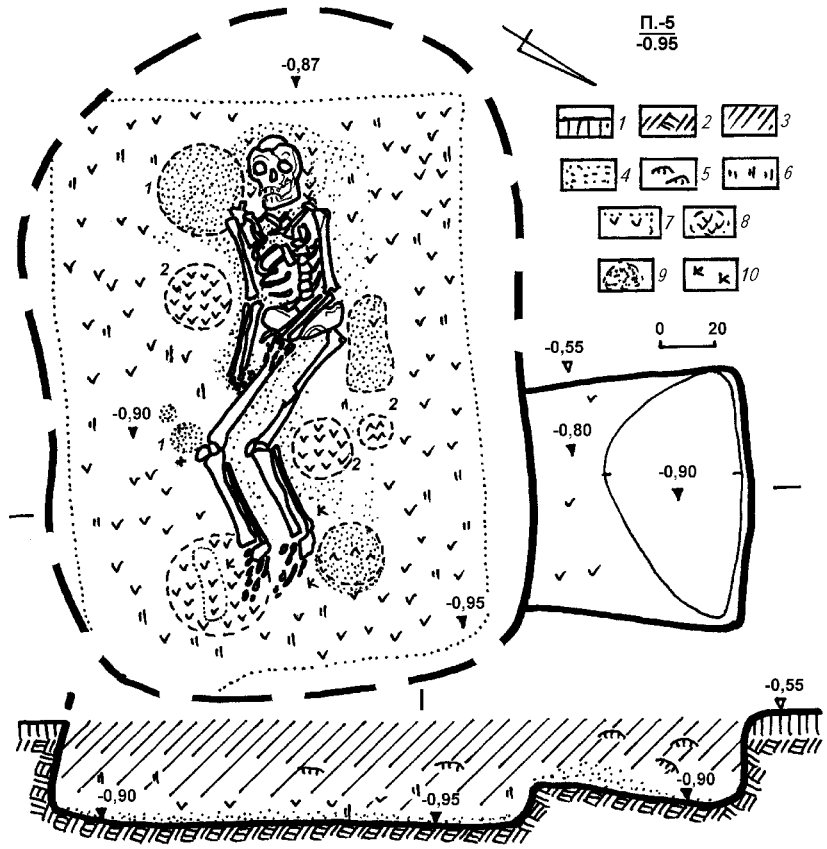

Рис. 316. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 5. План і перетин.

1 – плями вохри; 2 – рештки дерево-шкіряних посудин; + – кремій.

Умовні позначення:

- 1 – похований ґрунт;
- 2 – материк; 3 – супіщане заповнення; 4 – пісок; 5 – дернини; 6 – вуглини; 7 – рештки підстилки; 8 – дерево-шкіряний та дерев'яний тлін; 9 – вохра; 10 – уламки кераміки.

Вірогідно, з цим похованням пов'язані й два об'єкти під південно-західною полою кургану, що можуть бути віднесені також до кола старожитностей інгульської катакомбної культури.

Яма 1 (катакомбна-?, пов'язана з похованням 4). Виявлена за 0,95 м на південь та за 0,73 м на захід від УЦ, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 303: я.1). Мала округлу в плані, конічну, звужену донизу в перетині форму, рівне дно. Споруджена у похованому ґрунті та материкі, містила мішаний супіщано-материковий ґрунт. Діаметри ями: по верху – 0,92 × 1,03 м, по дну – 0,70 × 0,86 м; глибина від УЦ – 1,10 м або від рівня стародавнього горизонту – 0,40 м (рис. 315).

Ніяких знахідок в ямі не виявлено.

Може бути жертвовною ямою, спорудженою край південно-західної поли на-

сипу II у зв'язку зі влаштуванням катакомбного поховання 4.

Вогнище 1 (катакомбне-?). Знаходилося за 0,80 м на південь та за 2,75 м на захід від УЦ (рис. 303: вогн.1). Мало круглу в плані форму, незначну (1-2 см) товщину прокалу. Читалося плямою вуглин, попелу, перепаленого ґрунту насипу, діаметром 0,48 м. Знахідок в рештках вогнища не виявлено.

Може бути залишками багаття, розведеного край південно-західної поли насипу під час влаштування катакомбного поховання 4.

Поховання 5 (катакомбне, впускне) здійснене край південно-східної поли первісного насипу, за 2,3 м на південь та 4,05 м на схід від УЦ (рис. 303: п.5). Виявлене за овальним просівом камери, з

рівня 0,55 м від УЦ, та підпрямокутною плямою темного супіску з дернинами, вміщеними до вхідної ями, спорудженої від центра насипу (рис. 316).

Поховальна споруда, у вигляді вхідного колодязя та поховальної камери, була спрямована з північного заходу на південний схід, відповідно, камера, навпаки, орієнтувалася з південного заходу на північний схід.

Вхідна яма мала трапецієподібну в плані форму, з розмірами 0,80 × 0,95 м, і була заглиблена в материковий пісок до рівня 0,80-0,90 м від УЦ кургану. Перед лазом до камери у вхідному колодязі знаходилася підтрикутна в плані заглибина (0,10 м). Порівняно широкий прохід (0,80 м) сполучав вхідний колодязь з поховальною камерою. Перед проходом на дні вхідної ями відзначені сліди заслону у вигляді смуги деревного тліну (рис. 316). Вхідний «блок» був забитий ґрунтом викиду.

Досить велика поховальна камера мала овальну, ближче до бобоподібної форму (вкл. XXI: 1). Її материкове дно виявилось добре вирівняним, лише у південній частині воно дещо заглиблювалося до входу, утворюючи під останнім сходинку, висотою 0,15 м. Стінки камери трохи звужувалися в основі до верху. Її розміри по дну становили – 1,85 × 2,50 м, площа складала – 4,6 м² (зі входом – 5,3 м²), глибина від рівня УЦ – 0,87-0,95 м (рис. 316). Склепіння катакомби провалилося у давнину і до неї зсунулися супісок, ґрунт насипу та дернини.

Посередині камери в анатомічному порядку знаходився скелет чоловіка, у віці 45-50 років, зростом близько 190,0 см, викладеного на підстилку у випростаному на спині положенні, головою на південний схід. Руки розташовувалися: права – вздовж тулуба, кистю під стегном правої ноги, ліва – на миску, кистю ближче до правої. Ноги підігнуті в колінах, стопи – у природно випростаному положенні. Кістки рук незначно, більше – ніг, мали

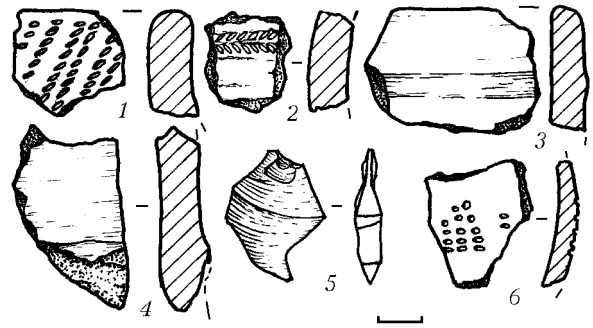

Рис. 317. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1.
Знахідки з насипу та поховань.
1-3 – підйомні матеріали; 4 – насип;
5 – поховання 5; 6 – поховання 10.
Кераміка (1-4,6), кремій (5).

сліди фарбування темно-червоною вохрою (вкл. XXI: 1-2).

Похований укладався на текстильній підстилці рослинного походження – прямокутному шматку тканини, розміром 1,50 × 2,05 м, від якої збереглися сліди у вигляді характерного тліну, по краях позначені дрібними вуглинками. Поряд із черепом помічене потовщення решток текстильно-рослинної подушечки невеликих розмірів (0,30 × 0,38 м), злегка всипаної вохрою темно-червоного кольору (рис. 316).

Зліва від черепа та поряд зі стопою лівої ноги знаходилися круглі тонкі плями темно-коричнево-червоної вохристої мінеральної фарби (розтертий місцевий залістий кварцит), діаметром 34 і 25 см, а справа, поряд із тазовими кістками, – видовжена стопоподібна пляма такої ж «вохри», розміром 14-19 × 38 см (рис. 316: 1). Ще дві значно менші (діаметри – 6 і 12 см) плями аналогічної фарби містилися біля коліна правої ноги. Тут же лежав невеликий відщеп напівпрозорого сіро-коричнюватого кременю (рис. 316: +) (Супруненко, Кулатова 2010, с. 398-399, рис. 1).

Певне уявлення про поховальний інвентар з органічних матеріалів надавали сліди коричнево-рудих плям струх-

лого дерева та значно темніших – шкіри. Це, зокрема, круглі плями, діаметром 22-23 см, розташовані зліва від ліктя правої руки і справа від коліна лівої ноги; дещо менша плямка шкіряного тліну – поряд з останньою (діаметр 11 × 12 см), а також велика кругла пляма деревного тліну, діаметром 35 см, біля кісток стопи правої ноги (рис. 316: 2; вкл. XXI: 2).

Крім трьох дрібних уламків стінок ліпних посудин у заповненні камери і відщепи кременю біля похованого, інших знахідок не виявлено.

Знахідки. 1-2. Дрібні уламки стінок ліпних посудин з домішками органіки в рихлому тістї сірого кольору енеолітичної епохи, розміром 1,5 × 1,5 та 1,4 × 2,5 см (вкл. XX: 6: 6). Випадкові в комплексі, походять із заповнення камери.

4. Аморфний відщеп сіро-чорного непрозорого кременю, розміром 2,1 × 2,4 см (рис. 314: 5; вкл. XX: 6: 6).

Комплекс може бути віднесений до числа відомих у мікрорегіоні поховальних старожитностей інгульської катакомбної культури.

Поховання 7 (зрубне, впускне у насип II) виявлене за 2,85 м на північ та 0,40 м на захід від УЦ під орним шаром (рис. 303: п.7). Здійснене ближче до північно-західної поли кургану. Виявлене за рештками темно-супіщаної плями заповнення, з вуглинами і залишками перепаленого ґрунту. Яма влаштована у масиві насипу (рис. 306: 3). Мала прямокутну в плані форму, з дещо скругленими кутами. Південно-західний кут зрізаний бульдозером. Зорієнтована за довшою віссю – північ – північний схід – південь – південний захід.

Розміри ями, вірогідно, – 0,52 × 0,82 м, глибина – 0,30 м, площа – близько 0,4 м². Досліджувалася з рівня 0,25 м від УЦ. Яма була заповнена сіро-чорним темним супіском з вуглинами і перепаленим піском (рис. 306: 3).

У південно-східному кутку, наді дном, лежало скупчення кремованих на стороні решток людини, зсипане купкою розміром 0,26 × 0,43 м і товщиною 3-4 см (рис. 306: 3). Збереглися шматочки кальцинованих кісток черепа, частки емалі зубів, окремі фрагменти кераміки (епохи енеоліту, пізньої бронзи та початку раннього залізного віку (?), уламок стінки рожевоглиняної посудини раннього залізного віку (вкл. XX: 6: 8) й одна з перепалених трубчастих кісток (рис. 306: 3: 2), разом із вуглинами, що лежали у заповненні північно-східної частини ями (рис. 306: 3: кк), на глибині 0,30 м, занесені сюди оранкою і землеріями. У північно-західному кутку (рис. 306: 3: 1) знаходився уламок пісковикової конкреції.

Знахідки. 1-3. Невеликі фрагменти стінок ліпних горщиків епохи енеоліту, з домішками органіки рослинного походження в тістї, черепки доби пізньої бронзи і початку раннього залізного віку. У комплексі випадкові, занесені оранкою і землеріями (вкл. XX: 6: 8).

4. Дрібний уламок стінки рожевоглиняної гончарної посудини, вірогідно, фіналу раннього залізного віку. Випадкова знахідка в орному шарі над похованням (вкл. XX: 6: 8: справа), пов'язане із пограбованим поховальним комплексом 8.

3. Уламок каменю (вапнякової конкреції). 2,6 × 4,5 см.

Комплекс належить, вірогідно, до кола поховальних старожитностей носіїв зрубної культури.

Поховання 8 (пізньоримського часу?, впускне) здійснене зі східного боку насипу II, за 0,90 м на північ та 2,85 м на схід від УЦ (рис. 303: п.8). Виявлене за видовжено-овальною плямою материкового заповнення вхідної ями та основою кільця материкового викиду з камери, з рівня 0,35-0,50 м від УЦ.

Поховальна споруда, у вигляді вхідного колодязя та поховальної камери-ката-

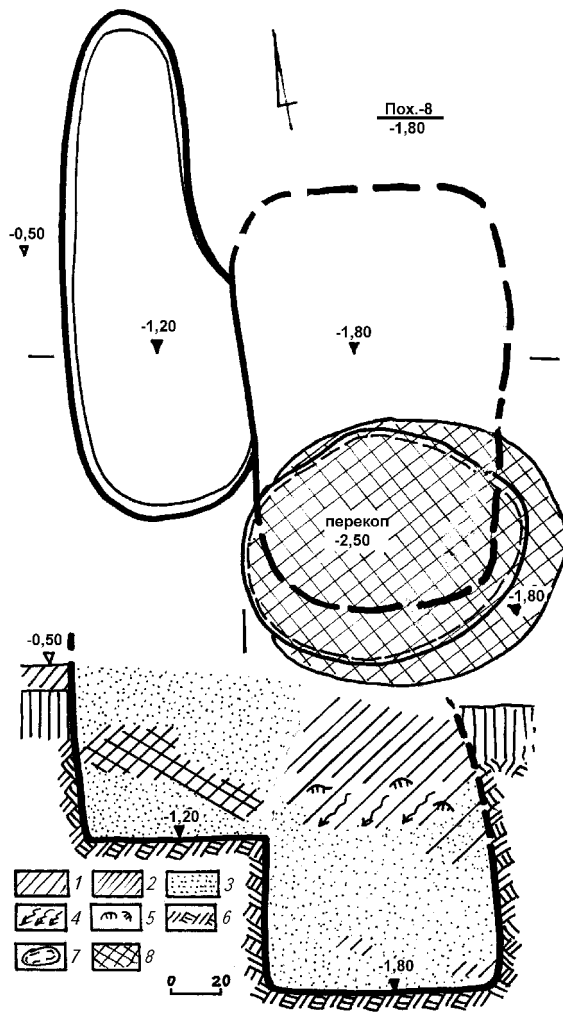

Рис. 318. Дуканічі, кол. хут. Курган № 1.

Поховання 8. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – ґрунт насипу; 2 – супіщане заповнення; 3 – пісок; 4 – зсуви, обвали, затьоки; 5 – дернини; 6 – материк; 7 – нори; 8 – перекоп.

комби, була спрямована у широтному напрямку, відповідно, вхід та камера-склеп, навпаки, орієнтувалися в близькому до меридіонального – з півночі – північного сходу на південь – південний захід.

Вхідна яма мала видовжену овальну в плані, з розширенням у східний бік, форму, розміри – 0,45-0,70 × 2,05 м, і була заглиблена в материковий пісок до рівня 1,20 м від УЦ (рис. 310: *передній план*; вкл. XXI: 4). Неширокий прохід (0,70 м) сполучав вхід з поховальною камерою.

Він був влаштований у західній стінці останньої і не простежений у висоту через руйнування та обвал склепіння. Вхідний простір був заповнений материковим піском викиду, який перебивався посередині, навпроти проходу-лазу, прошарком мішаного ґрунту з нори. Спорудження входу повністю знищило східну половину сусіднього катакомбного поховання 1, а наявність нори сприяла винесенню до заповнення провалу камери цього поховання кісток та зубів *жітки*, у віці 18-20 років, переміщених із дослідженого склепу.

Поховальна камера мала прямокутну, зі скругленими кутами форму (рис. 313; 318), порівняно високе аркове склепіння, була незначно звужена з південного боку. Розміри камери – 0,9-1,1 × 1,85 м, її площа становила – близько 1,8 м² (зі входом – 2,8 м²). Материкове дно (за збереженою частиною) було вирівняним. Стінки камери незначно звужувалися до верху. Висота камери реконструювалася як 0,8 м. Склепіння провалилося у давнину, після проникнення грабіжників та появи у грабіжницькому ході нори, від чого до камери потрапили затічні зсуви супіску, ґрунт насипу, виявлені у верхній частині заповнення. Нижня частина його вмісту, не дивлячись на наявність перекопу, була піщаною, здебільшого материковою (рис. 318).

Над південною стінкою камери розташовувався овальний у плані лаз *грабіжницького ходу*, розміром 1,05 × 1,30 м, пробитий, вірогідно, на місці просіву склепіння (рис. 313; вкл. XXI: 4). Відсутність будь-яких знахідок красномовно підтверджує результат діяльності мародерів. З часом провал грабіжницького ходу став місцем влаштування нори лисиці чи борсука, що знищила південну стінку та частину дна камери, заглибившись на 2,5 м (рис. 313; 318). Знахідок у вході та камері не виявлено.

Комплекс, згодом, може розглядатися як поховання кочівниці пізньоримського часу, які вже відомі у сусідніх курганах неподалік Волошиного.

Поховання 9 (ранньоямне, основне для насипу II) виявлене за 0,05 м на південь та 2,50 м на схід від УЦ, біля східної поли насипу I (рис. 303: п.9). Відкрите за рештками мішано-супіщаної плями заповнення, край перекопу поховання 8 (рис. 319). Яма влаштована у полі насипу, похованому ґрунті та материк. Мала підпрямокутну в плані форму, зі скругленими кутами, незначно розширені донизу стінки з рівним дном. Північно-східний кут перерізаний перекопом грабіжницького ходу з норою поховання 8.

Зорієнтована за довшою широтною віссю – захід – схід (рис. 319; вкл. XXI: 3). Розміри ями по верху – 1,01 × 1,51 м, в основі – 1,25 × 1,62 м, глибина – 1,90 м, площа – близько 2 м². Досліджувалася з рівня 0,5 м від УЦ. Яма у верхній частині заповнена мішаним жовто-палевим супіском з перекопу, винесеним земляриями, перебитим великими норами, та прошарками материкового піску. В нижній частині збереглося первісне заповнення – сіро-коричнюватий щільний супісок. У заповненні ями, на глибині 0,60 і 1,10 м від УЦ, знаходилися два шматки сірого граніту: 1) у вигляді невеликої розширеної чотиригранної стели, перетином 0,20 × 0,31 см та висотою 0,54 м; 2) камінь призматичної форми розміром 0,16 × 0,22 × 0,20 м (рис. 319; вкл. XXI: 3).

Решток похованого та інших знахідок не виявлено.

Комплекс варто розглядати як кенотаф, до якого вміщені стела та окремі камінь. Подібні за перетином та розмірами поховальні ями виявлені й у сусідніх курганах, зокрема, поблизу кол. с. Лаврівки 2008 р. Стратиграфічно поховальні комплекси, вміщені до подібних могил, передують пізньоямним, з'являються

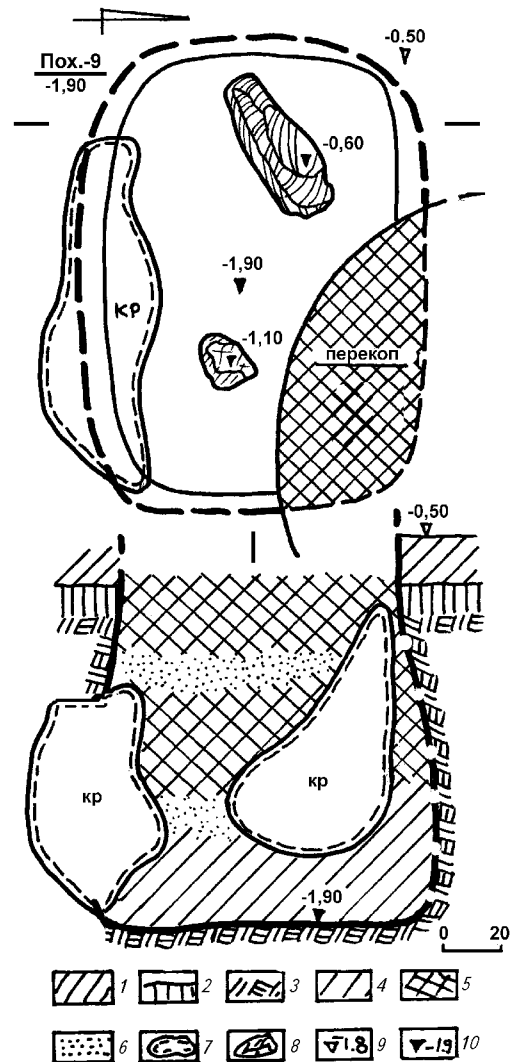

Рис. 319. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1.

Поховання 9. План та перетин.

Умовні позначення: 1 – ґрунт насипу; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4 – супіщане заповнення; 5 – перекоп; 6 – пісок; 7 – нори; 8 – уламки граніту; 9 – рівень дослідження; 10 – рівень від УЦ.

після так званих постмаріупольських та баратівських, отже, мають бути віднесені до раннього часу ямної культурно-історичної спільноти.

Поховання 10 (пізньоенеолітичне, основне для насипу I) досліджене за 0,70 м на південь та 0,75 м на схід від УЦ, у центрі насипу I (рис. 303: п.10). Відкрите за сіро-жовто-супіщаною плямою заповнення, з

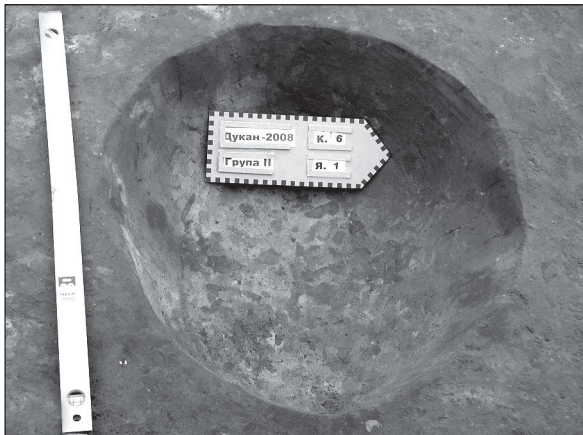

Рис. 320. Дуканичі, кол. хут. Курган № 6. Яма 1. Вид з сходу.

Рис. 321. Дуканичі, кол. хут. Курган № 1. Поховання 2. Стела. Сірий граніт.

Рис. 322. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Загальний вигляд. Вид з сходу.

Рис. 323. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Східний профіль центральної бровки.

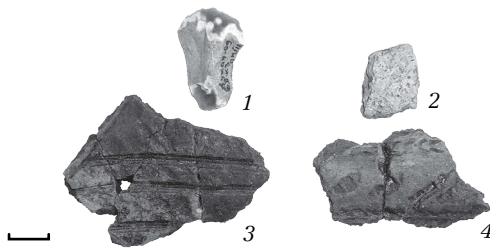

Рис. 324. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Насип. Знахідки. 1 - кремій; 2-4 - кераміка.

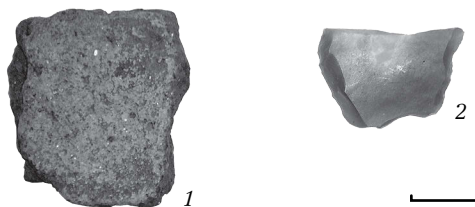

Рис. 325. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Насип. Поблизу поховання 1. Знахідки. 1 - кераміка; 2 - кремій.

Рис. 326. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 1. Вхід у процесі вибирання. Із заходу.

рівня основи стародавнього похованого ґрунту (рис. 314). Яма влаштована у похованому ґрунті, доведена до материка (рис. 306: 4). Мала підпрямокутну в плані (ближче до квадратної) форму, зі скругленими кутами та вигнутою дугою південно-західною стінкою. Стінки трохи звужені донизу, дно рівне. Центральна частина знищена великою норую.

Яма зорієнтована за довшою віссю – південний захід – північний схід або кутами майже за сторонами світу (рис. 306: 4). Розміри – 1,65 × 1,70 м, глибина – 0,85 м, площа – 2,7 м². Досліджувалася з рівня 0,55-0,80 м від УЦ. Заповнена сіро-жовтим супіщаним ґрунтом, центр – винесений землеріями. У заповненні трапилися єдиний уламок стінки ліпного горщика та фрагменти кісток невизначеного ссавця (рис. 306: 4: к, кт). Решток похованого й інших знахідок не виявлено.

Знахідка. Фрагмент стінки енеолітичного горщика, прикрашеного накольчас-

тим трикутником, заповненим рядами горизонтальних неглибоких ямок, розміром 2,3 × 2,6 см, з домішками органіки в тісті (рис. 317: 6; вкл. XX: 6: 7).

Яма за розмірами, формою і глибиною схожа на виявлені у сусідніх курганах (Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р.; Білани, група II, кургани №№ 1-2/2007 р. та ін.) широчансько-баратівські дитячі поховання, тому може, згодом, бути віднесена до кола *фінально-енеолітичних* поховальних старожитностей часу напередодні складання ямної культурно-історичної спільноти. Цьому не протирічить її стратиграфічне положення як основного поховання в насипу дослідженого кургану.

Таким чином, курган № 1 був стратифікованою пам'яткою, містив вісім поховань та кілька ям доби бронзового віку, одне, на жаль, пограбоване, поховання пізньоримського часу, а також рештки грабіжницьких перекопів.

Курган № 2

Свого часу найбільший за розмірами курган у складі групи знаходився за 60 м на захід – північний захід від насипу № 1, біля краю підвищення на вигині мису останця (рис. 301: к.2). Виявився розораним курганом, спорудженим лише над кількома різночасовими комплексами цієї поховальної пам'ятки. Діаметр – 20 × 21 м, нівельована висота – 0,70 м. На початок 1950-х рр. мав висоту більше 1,0 м і тільки-но почав розорюватися. У 60-х рр.

XX ст. розгортався бульдозером. Інтенсивно розорювався, починаючи з 1990-х рр. Вперше обстежений навесні 2003 р., коли на насипу, ближче до північного схилу, були виявлені уламки античних амфор.

Насип вивчався із закладанням двох широких траншей, із залишенням меридіонально зорієнтованої центральної та контрольних західної і східної бровок (північ – південь), шириною 1,0 м (рис. 327).

У кургані виявлені рештки двох поховань доби енеоліту та раннього бронзового віку, 1 яма того ж часу, грабіжницький перекоп, що знищив поховання епохи раннього заліза, а також 10 могил хутірського кладовища кінця ХІХ – початку ХХ ст. Існування останнього, а також діяльність грабіжників, руйнування насипу сільськогосподарськими роботами значно обмежили інформаційний потенціал цієї добре стратифікованої поховальної пам'ятки.

Стратиграфія і планіграфія. Загальна стратиграфічна ситуація для насипу: 0-0,25 м – орний супіщаний шар, зі слідами розорювання; 0,25-0,70 м – масив насипу – сіро-коричнюватий, місцями сіро-чорний «масткий» супісок, в якому планіграфічно і стратиграфічно виділялися рештки трьох насипів, описаних нижче; 0,70-1,30 м – похований ґрунт – сірий до чорно-коричневого супісок; 1,30-1,40 м – прошарок передматерикового коричнеюватого піску; з 1,40 м (у центрі) – материк – світло-палеувий пісок (рис. 327).

У центрі насипу, на рівні похованого ґрунту простежена чорно-супіщана пляма первинного кургану (*насип І*). Він зведений на краю підвищення мису над основним енеолітичним похованням 10 (рис. 327: *І*). Цей насип мав округлу форму, діаметр – близько 5,0 м, висоту – до 0,2 м. Зі впуском край північної поли насипу І ранньоамного-? поховання 12 курган додатково підсипався. Вірогідно, слідами такої підсипки є простежена у західному профілі центральної бровки конструктивна досипка зі світло-коричнюватого супіску та добре помітний в обох її профілях *насип Іа* (рис. 327: *Іа*). Цей насип, з сіро-коричневого супіску, мав значно крутіші схили, висоту понад 1,0 м при діаметрі 7,0-7,5 м.

Поли насипу *Іа* через певний час виявилися перекритими товстим шаром чорносупіщаного дерну, взятого на схи-

лах мису край болота. Подібні досипки у мікрорегіоні споруджувалися переважно носіями катакомбних культур. Ця досипка утворила черговий *насип ІІ*, висотою понад 1,3 м та діаметром 12,0 м (рис. 327: *ІІ*). Правда, в ході досліджень так і не виявлено жодного катакомбного поховання. Хоча можливу наявність, принаймні, однієї катакомби засвідчувала яма 1 з невеликими уламками ліпної катакомбної кераміки, влаштована біля західної поли насипу *ІІ* (рис. 327: *я.І*). Цілком вірогідно, що катакомбне поховання знищене влаштуванням склепу поховання 2 кінця ХІХ ст.

Подібна картина «відсутності» поховання спостерігалася і під час пошуку «причини» наступного за часом зведення *насипу ІІІ*, який перекрив катакомбну «надбудову» і відповідав розмірам дослідженого кургану. Нічого іншого під насипом з однорідного сіро-коричнюватого супіску виявити не вдалося, крім перекопу у північно-східній полі, розміром 1,70 × 2,30 м, а поряд – великої нори, що була спрямована в його бік (рис. 327). Вірогідно, цей перекоп був влаштований над місцем спорудження ями або підбою могили доби раннього залізного віку. Саме за просівами (провалами) камер таких поховань і велися пошуки дорогоцінностей грабіжниками ХVІІ – початку ХХ ст. До речі, неподалік саме цього перекопу і були виявлені уламки стінок амфор у 2003 р. (Супруненко, Шерстюк, Пуголюков 2009 зв., арк. 28-34).

Таким чином, довелося констатувати факт наявності збереженої основи стратифікованого насипу при мінімумі збережених поховань. Передостанній етап руйнування кургану проходив вже на рубежі ХІХ – ХХ і в першій чверті ХХ ст., коли центр існуючого насипу та його північно-західна пола були обрані для розміщення хутірського кладовища, 10 поховань якого зруйнували близько 20 відстоків площі кургану (рис. 327).

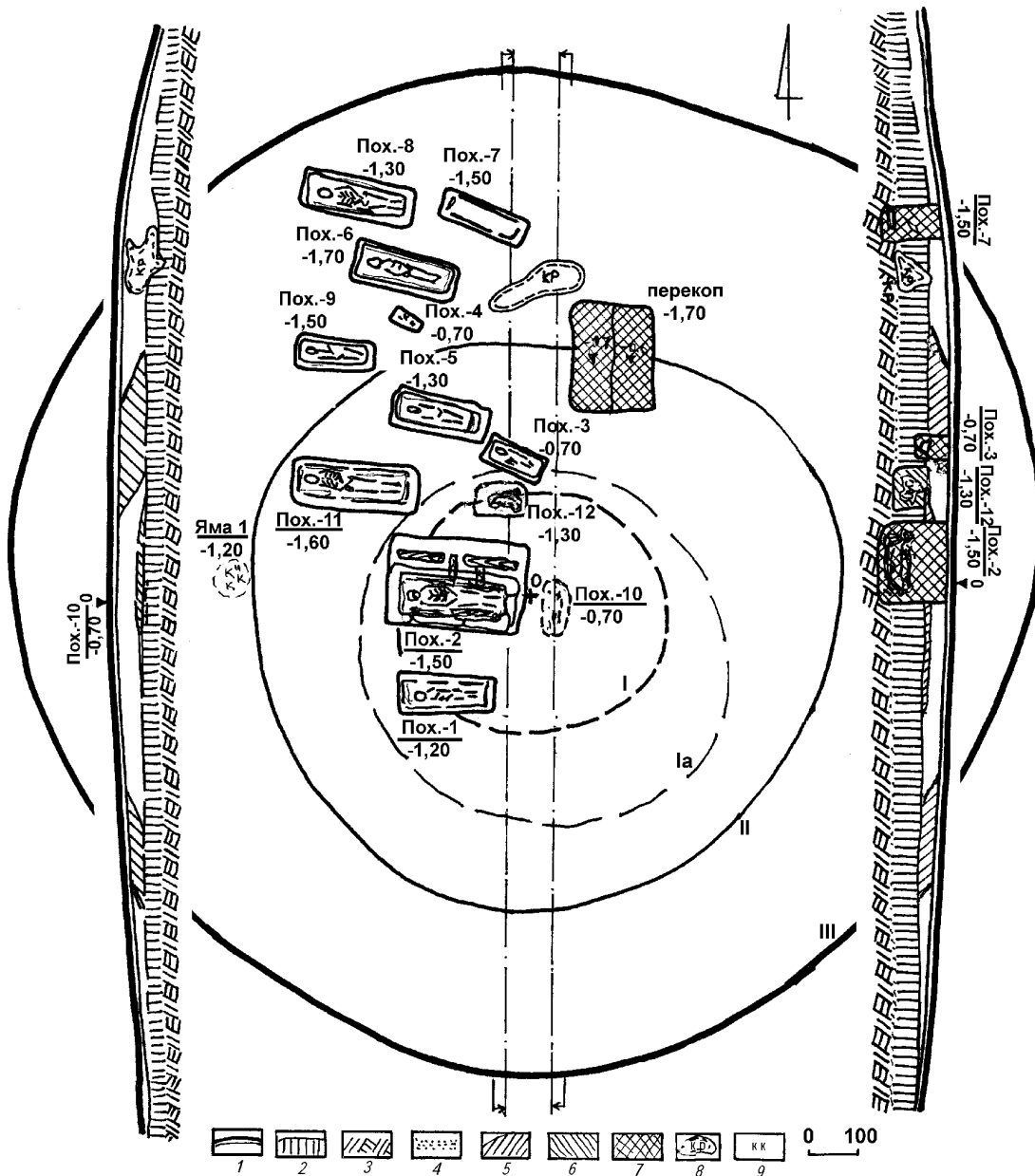

Рис. 327. Дуканичі, кол. хут. Курган № 2. План і профілі центральної бровки.
Умовні позначення: 1 – орний шар; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4 – пісок; 5 – темно-супіщана досипка; 6 – супіщане заповнення; 7 – перекопи; 8 – нори; 9 – уламки кераміки.

Нижче наводиться опис досліджених об'єктів.

Поховання 10 (енеолітичне, основне) відкрите за 0,40 м на схід від УЦ, на рівні похованого ґрунту (рис. 327: п.10). Здійснене в центрі насипу. Виявлене за

овальною плямою інтенсивного чорно-супіщаного заповнення неглибокої ями, влаштованої в дерновому шарі на похованому горизонті (рис. 328: I).

Яма, вірніше, незначна заглибина в дерні, споруджена з меридіональним спрямуванням та невеликим відхилен-

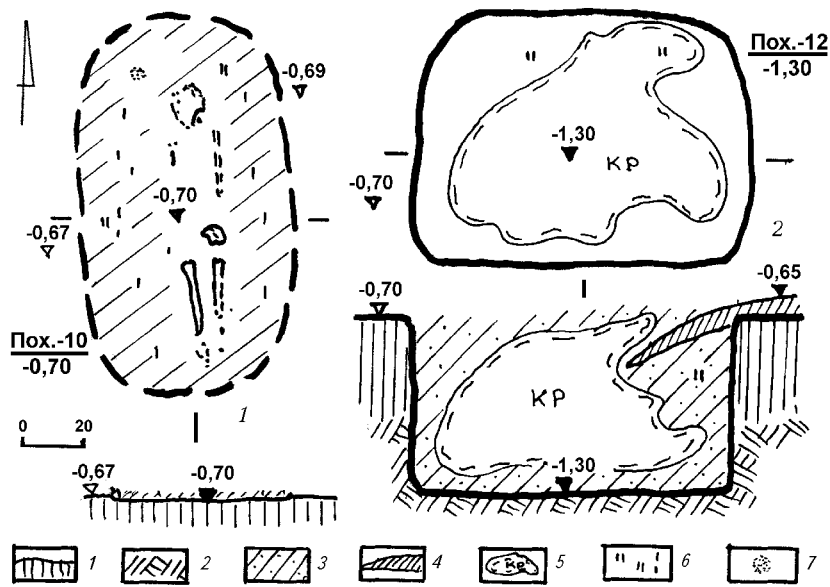

Рис. 328. Дуканичі, кол. хут.
Курган № 2.
Поховання 10 (1) та 12 (2).
Плани та перетини.
Умовні позначення:
1 – похований ґрунт; 2 – материк;
3 – супіщане заповнення;
4 – ґрунт первинного насипу;
5 – нори; 6 – вуглини і білі мінералізовані включення; 8 – вохра.

ням до північного заходу – південного сходу. Досліджена основа цієї ями, простежена з рівня 0,68-0,69 м від УЦ. Розміри дна ями становили – 0,66 × 1,24 м. Форма – підпрямокутна, зі скругленими кутами.

У чорному щільному супіску траплялися численні білі, мінералізовані включення, у вигляді своєрідних «волосків», у північній частині та біля західного краю ями – кілька вуглин (рис. 328: 1).

Посеред ями, за довгою її віссю, відзначені сліди (у вигляді своєрідних відбитків) зотлілого скелету *дитини*, викладеної випростано, головою на північ. Немовби позиція рук вгадувалася як випростана вздовж тулуба; ніг, відповідно, – також випростана. Простежена довжина решток скелету, що не перевищувала 0,9 м. Зліва, дещо вище від слідів черепа, відзначена тонка пляма яскравої рожево-червоної вохри, діаметром близько 6 см.

Інших знахідку похованні не виявлено.

Основний поховальний комплекс кургану належить до кола відомих у регіоні старожитностей енеолітичного квітнянського (постмаріупольського) населення.

Поховання 12 (яме, основне для насипу Ia), досліджене за 1,65 м на північ та 0,10 м на захід від УЦ, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 327: п.12). Здійснене край північної поли насипу I. Виявлене за плямою темно-супіщаного заповнення та материковим вмістом великої нори. Яма влаштована у похованому ґрунті і материкі.

Вона споруджена з широтним спрямуванням, по вісі – захід – схід. Досліджувалася з рівня 0,7 м від УЦ. Мала підпрямокутну форму, зі скругленими кутами (ближче до трапецієподібної). Розміри ями становили – 0,83 × 1,10 м, глибина – 1,30 м від УЦ або 0,60 м від рівня стародавнього горизонту. Стінки прямовисні, дно рівне. Була заповнена сіро-коричнюватим темним супіском, з поодинокими вуглинами. Зверху, зі східного боку, до ями опускався «клин» змиву чорного супіску з первісного насипу I. Центральна частина ями виявилася перебитою великою корою. Вірогідно, землеріями повністю винесені і всі рештки поховання (рис. 327: п.12; 328: 2).

Залишки поховального комплексу, вірогідно, належать до числа старожитностей *ямного* населення.

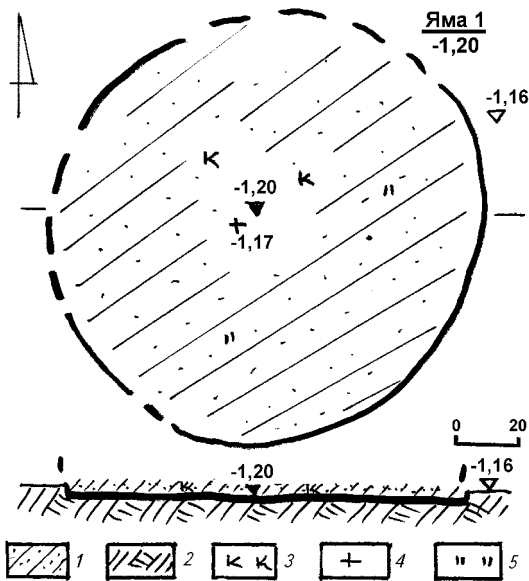

Рис. 329. Дуканичі, кол. хут. Курган № 2.
Яма 1. План і перетин.
Умовні позначення: 1 – супіщане заповнення;
2 – материк; 3 – уламки кераміки; 4 – кремень;
5 – вуглини.

Яма 1 (катакомбна, пов'язана з не збереженим катакомбним похованням). Виявлена за 0,6 м на північ та за 6,4 м на захід від УЦ, з рівня залягання материка (рис. 327: я.1). Досліджена лише її основа – дно. Мала округлу в плані форму, плоске дно, діаметром 0,72 м. Споруджена з рівня похованого ґрунту і доведена до материка. У верхній частині контури її були зовсім непомітні. Передення заповнене сіро-жовтим супіском з кількома уламками стінок ліпної посудини та сколом кременю, окремими вуглинами (рис. 329).

Знахідки. 1-2. Уламки стінок ліпного товстостінного горщика сіро-палевого і рудого кольорів, вкриті слідами розчосів крупнозубого гребінцевого штампу із зовнішнього та внутрішнього боків, з домішками піску і черепашки в чорному пористому тісті. Розміри – 1,4 × 2,3 та 1,7 × 1,9 см.

3. Скол сіро-білопрозорого кременю. 0,4 × 1,7 × 2,9 см. Без слідів використання.

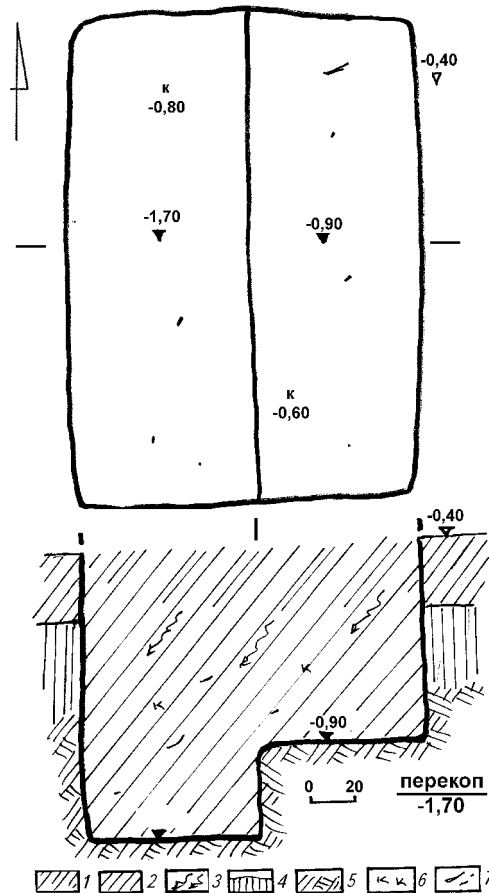

Рис. 330. Дуканичі, кол. хут. Курган № 2.
Перекоп. План і перетин.
Умовні позначення: 1 – супіщане заповнення;
2 – ґрунт насипу; 3 – затьоки; 4 – похований ґрунт;
5 – материк; 6 – уламки кераміки; 7 – фрагменти кісток.

Об'єкт може бути жертвовною ямою, спорудженою край західної поли насипу II у зв'язку зі влаштуванням катакомбного поховання, що не збереглося.

Перекоп (рештки грабіжницьких розкопок поч. XX ст., можливо, над похованням доби раннього залізного віку) знаходився за 3,9 м на північ та 0,8 м на схід від УЦ. Був помітний з рівня основи орного шару (рис. 327: перекоп). Влаштований край північної поли насипу III. Виявлений за плямою темного затічного супіщаного заповнення та материковими викидами з великої нори. Яма про-

бита у масиві насипу, похованому ґрунті та материкі (рис. 330).

Відкопаній з чітко меридіональним спрямуванням за довшою віссю. Стінки розташовані за сторонами світу. Досліджувався з рівня 0,4 м від УЦ. Мав підпрямокутну форму, з незначно скругленими кутами. Розміри ями становили – 1,70 × 2,30 м, глибина – 1,70 м від УЦ. Стінки рівні прямовисні, дно вирівняне, можливо, за допомогою лопат. Поділявся на дві майже рівномірні частини різної глибини, шириною 0,7-0,8 та 0,7-0,9 м, відриті вздовж довших стінок. Більш західна з них – мала глибину 1,70 м, розташована на схід – лише близько 0,90 м (рис. 330).

Яма була заповнена чорно-сірим супіском, із затьоками, містила поодинокі вуглини, потрощені дрібні уламки кісток, сколи ліпної та гончарної кераміки, в т.ч. й амфорні.

Перекоп розглядається як залишки місця грабінницьких розкопок *початку ХХ ст.*, влаштованих над одним з поховальних комплексів, можливо, епохи *раннього залізного віку*. Подібні сліди грабінницьких пошуків наявні у більшості курганів округи.

Хутірське кладовище кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Поховання 1 (поч. ХХ ст.) знаходилося за 1,8 м на південь та 0,8 м на захід від УЦ, з рівня основи орного шару (рис. 327: *п.1*) в центрі насипу ІІІ. Виявлене за плямою мішаного заповнення зі включеннями материкового піску. Яма влаштована у масиві насипу, похованому ґрунті та материкі.

Споруджена із широтним спрямуванням, – захід – схід. Досліджувалася з рівня 0,4 м від УЦ. Мала прямокутну форму, незначне звуження зі східного боку. Розміри ями – 0,66-0,75 × 1,97 м, глибина – 1,20 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно

рівне. Була заповнена мішаним супіском (рис. 331: *1*).

У нижній частині знаходилися рештки дощатої домовини з рівною покришкою, скріпленої по кутах залізними цвяхами (рис. 331: *1: 1*). Труна мала звуження зі східного боку. Її розміри – 0,52-0,66 × 1,80 м, простежена висота – 0,25-0,27 м. Покришка та основа труни складалася з трьох по-вздовжних дощок, товщиною 3 см.

Посеред труни, у випростаному положенні, головою на захід, була вміщена *жінка* зрілого віку, скелет якої зберігся в анатомічному порядку. Руки складені на животі, ноги – спрямлені. На дні домовини збереглися рештки тканини фіолетового і зеленого кольорів (рис. 331: *1: тк*).

Поховання належить мешканці прип'їльського хутора початку ХХ ст.

Поховання 2 (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) виявлене за 0,1 м на захід від УЦ, з рівня основи орного шару (рис. 327: *п.2*). Здійснене в центрі насипу ІІІ. Відкрите за великою плямою мішаного заповнення, зі включеннями прошарків материкового піску. Яма для склепу споруджена у масиві насипу, похованому ґрунті та материкі. Вірогідно, саме це поховання своїм влаштуванням знищило катакомбний поховальний комплекс – основний для насипу ІІ. До речі, у заповненні траплялися подрібнені уламки ямно-катакомбної ліпної кераміки.

Яма, споруджена з широтним спрямуванням, із незначним відхиленням до північного заходу – південного сходу. Досліджувалася з рівня 0,4 м від УЦ. Мала прямокутну форму. Розміри – 1,90 × 2,90 м, глибина – 1,50 м від УЦ. З півночі заглибина мала приступку прямокутної в плані форми, шириною 0,70 м. Саме на неї викладалося додаткове дощате перекриття склепу на чотирьох товстих брусах, влаштоване на рівні 0,90 м від УЦ. Стінки внутрішньої ями (1,20 × 2,70 м), спорудженої з південного боку, були пря-

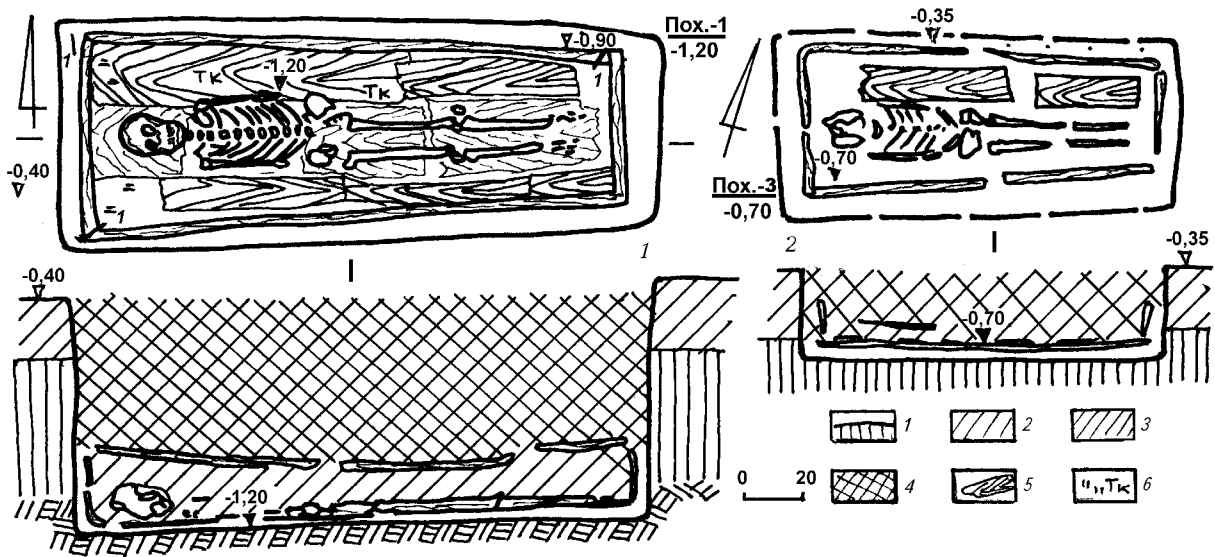

Рис. 331. Дуканичі, кол. хут. Курган № 2. Поховання 1 і 3. Плани і перетини.
Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – ґрунт насипу; 3 – супіщане заповнення; 4 – мішаний ґрунт; 5 – рештки дерева; 6 – вуглини і залишки тканин; цвяхи (1).

мовисними, дно рівним. Яма заповнена мішаним супіском.

У нижній частині внутрішньої ями знаходилися рештки великої дощатої домовини з профільованою покришкою, скріпленої по кутах залізними цвяхами (вкл. XXII: 7). Труна мала незначне звуження зі східного боку. Її розміри – 0,90-0,95 × 2,35 м, простежена висота – 0,45-0,55 м. Покришка та основа труни складалася з добре підігнаних повздовжніх дощок, товщиною 3-4 см.

Посеред труни, у випростаному положенні, на спині, головою на захід, лежали останки літнього чоловіка, скелет якого виявлений в анатомічному порядку. Руки складені на животі, ноги – випростані.

Чоловік був вдягнений у шинель темно-зеленого кольору, з двома рядами гудзиків. Шматки цієї тканини збереглися разом із рештками кальсонів, в т.ч. з двома кістяними гудзиками. Крім того, виявлена бронзова пряжка від поясу круглої форми. На дні домовини відзначені рештки тканини червоного і зеленого

кольорів. У заповненні знайдено кремій від кресала.

Знахідки. 1-3. Цвяхи залізні з підпрямокутними у перетині стрижнями, довжиною 3,4-6,0 см (вкл. XXII: 7). 3 од.

4. Кремій кресальний, підпрямокутної форми, із двома забитими краями. Розміри – 2,1 × 1,7 см (вкл. XXII: 6).

5-20. Бронзові мундирні гудзики з випуклою поверхнею, що ззовні прикрашена зображенням палаючої гранати, із позолотою, а зсередини мають напівколом над петелькою надпис «С.М.Ф.М.А.Б.» з лавровим вінком. Діаметри гудзиків – 2,60 см, висота – 0,95 см (вкл. XXII: 2).

21-22. Кістяні гудзики від штанів (кальсонів), округлі з чотирма отворами: більшим центральним та меншими трьома навколо. Діаметр – 1,4 см (вкл. XXII: 1).

23. Кільце рамки зав'язки ремінця, бронзове, овальне у перетині. Діаметр – 2,10 см, товщина дроту – 0,35 см (вкл. XXII: 3).

Поховання належить одному із власників хутора кінця XIX – початку XX ст.

Поховання 3 (дитяче, поч. ХХ ст.) відкрите за 2,25 м на північ від УЦ. Яма простежена з рівня основи орного шару (рис. 327: п.3). Здійснене на північ від центру насипу ІІІ. Виявлене за плямою мішаного заповнення. Яма влаштована у похованому ґрунті (рис. 331: 2), зі спрямуванням з північного заходу на південний схід. Досліджувалася з рівня 0,35 м від УЦ. Мала прямокутну форму, з мінімальним звуженням зі східного боку. Розміри – 0,58-0,62 × 1,36 м, глибина – 0,70 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Заповнена мішаним супіщаним ґрунтом.

У нижній частині збереглися рештки дощатої труни з однією дошкою від покриття (рис. 331: 2). Труна мала незначне звуження зі східного боку. Її розміри – 0,38-0,48 × 1,20 м, простежена висота – 0,17 м. Основа і каркас труни склалися з дощок, товщиною 2-3 см.

Посеред труни, у випростаному положенні, на спині, головою на захід – північний захід, була викладена *дитина*, скелет якої зберігся в анатомічному порядку. Руки складені на животі, ноги – випростані. На дні домовини були помітні залишки зотлілої тканини.

У заповненні, біля кисті правої руки, знайдено затерту мідну монету (рис. 331: 2: м) Російської імперії першої половини ХІХ ст.

Поховання здійснене в *кінці ХІХ ст.*

Поховання 4 (дитяче, поч. ХХ ст.) виявлене за 5,20 м на північ та 2,45 м на захід від УЦ, яма не простежена (рис. 327: п.4). Влаштоване в північній полі насипу ІІІ. Помічене за контуром решток труни у масиві насипу, на межі з похованим ґрунтом.

Яма, вірогідно, була зорієнтована з північного заходу на південний схід. Досліджувалася з рівня 0,65 м від УЦ. Глибина залягання поховання – 0,70 м від УЦ.

Збереглися рештки контурних дощок невеликої труни, що мала незначне звуження зі східного боку. Її розміри – 0,30-0,38 × 0,68 м, висота не простежена.

Посеред труни, у випростаному положенні, головою на північний захід, знаходився напівзотлілий скелет маленької *дитини*: окремі кістки розвалу черепа, рук і ніг.

Поховання датується *початком ХХ ст.*

Поховання 5 (дитяче, поч. ХХ ст.) виявлене за 3,15 м на північ та 0,80 м на захід від УЦ. Яма простежена з рівня основи орного шару (рис. 327: п.5). Здійснене в центрі насипу ІІІ. Виявлене за плямою мішаного заповнення. Яма влаштована у масиві насипу та похованому ґрунті.

Споруджена зі спрямуванням з північного заходу на південний схід. Досліджувалася з рівня 0,80 м від УЦ. Мала прямокутну форму, з мінімальним звуженням зі східного боку. Розміри ями – 0,70-0,80 × 2,00 м, глибина – 1,30 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Заповнена мішаним супіском.

У нижній частині збереглися рештки каркасу дощатої труни, що мала незначне звуження зі східного боку. Її розміри – 0,40-0,51 × 1,70 м, простежена висота – 0,30 м. Основа і каркас труни склалися з дощок товщиною 3 см.

Посеред труни, горілиць, у випростаному положенні, головою на північний захід, знаходилася *дитина*, скелет якої лежав в анатомічному порядку. Руки складені на животі, ноги випростані. На дні домовини були помітні залишки зотлілої тканини.

Поховання належить до *початку ХХ ст.*

Поховання 6 (дитяче, поч. ХХ ст.) відкрите за 4,4 м на північ та 3,2 м на захід від УЦ. Яма простежена з рівня основи орного шару (рис. 327: п.6). Здійснене у північній полі насипу ІІІ. Виявлене за плямою мішаного заповнення. Яма

влаштована у масиві насипу, похованому ґрунті та материку.

Споруджена зі спрямуванням із заходу – північного заходу на схід – південний схід. Досліджувалася з рівня 0,85 м від УЦ. Мала прямокутну форму, зі звуженням зі східного боку. Розміри ями – 0,85-0,90 × 2,20 м, глибина – 1,70 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Заповнена перемішаним супіском.

В основі збереглися рештки дощатої труни із залишками дощок покришки. Труна мала незначне звуження зі східного боку. Її розміри – 0,60-0,70 × 1,95 м, простежена висота – 0,25 м. Основа і каркас труни склалися з дощок товщиною 2-3 см.

Посеред труни, на спині, у випростаному положенні, головою на захід – північний захід, лежала *дитина*, скелет якої зберігся в анатомічному порядку. Поза рук: складені на миску, ноги – випрямлені. На дні домовини відзначені залишки тканини.

Поховання здійснене на *початку 1920-х рр.*

Поховання 7 (*поч. ХХ ст.*) досліджене за 7,1 м на північ та 0,3 м на захід від УЦ. Яма простежена з рівня основи орного шару (рис. 327: *п.7*) у північній полі насипу III. Виявлене за плямою мішаного заповнення. Яма влаштована у масиві насипу, похованому ґрунті та материку.

Споруджена зі спрямуванням з північного заходу на південний схід. Досліджувалася з рівня 0,95 м від УЦ. Мала неправильну прямокутну форму, без звуження. Розміри ями – 0,60 × 1,90 м, глибина – 1,60 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Яма заповнена мішаним супіском.

У нижній частині збереглися рештки каркасу дощатої труни (рис. 327: *п.7*), що, вірогідно, не мала звуження. Її розміри – 0,48 × 1,45 м, висота – 0,25 м.

Решток скелету не виявлено, вони не збереглися внаслідок перебування у солонцюватому піску. Дитяче поховання датується *початком ХХ ст.*

Поховання 8 (*поч. ХХ ст.*) виявлене за 7,35 м на північ та 2,80 м на захід від УЦ, з рівня основи орного шару (рис. 327: *п.8*). Здійснене у північно-західній полі насипу III. Помічене за плямою мішаного заповнення зі включеннями материкового піску. Яма влаштована у масиві насипу та похованому ґрунті.

Споруджена з широтним спрямуванням, – із заходу – північного заходу на схід південний схід. Досліджувалася з рівня 1,0 м від УЦ. Мала прямокутну форму. Розміри ями – 0,75 × 2,35 м, глибина – 1,30 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Заповнена мішаним ґрунтом, з переважанням темного супіску.

В нижній частині збереглися рештки дощатої домовини з дошками покришки. Труна мала звуження зі східного боку. Її розміри – 0,45-0,65 × 1,90 м, простежена висота – 0,30 м. Покришка та основа труни склалися з трьох повздовжніх дощок, товщиною 2-3 см.

Посеред труни, у випростаному положенні, головою на захід, була вміщена літня *жінка*, скелет якої зберігся в анатомічному порядку. Ліва рука – на животі, права – випростана вздовж тулуба, ноги випрямлені. На дні домовини були помітні рештки тканини зеленого кольору. Біля черепа виявлений розвал бронзового натільного хрестика (вкл. ХХІІ: 5), з іншого боку – розсип дрібних номіналів радянських бронзових монет, карбованих напередодні голодомору (вкл. ХХІІ: 9-10). Похована була вдягнена у літній плечовий одяг та блузку, якій належали бронзові гудзики зі скляними вставками (вкл. ХХІІ: 4). Поряд із лівим плечем знаходилися рештки бавовняної хустки, на них – скляна пляшечка для елею, виготовлена на за-

мовлення Козельщинського монастиря (вкл. XXII: 8).

Знахідки. 1-4. *Гудзики* круглі, з пусто-тілою серединою та товстими профільованими бронзовими бортиками по краю. До кільця основи вміщені круглі вставки із синього непрозорого скла (вкл. XXII: 4). Вушко збереглося лише на одному. Діаметр – 0,9 см, висота – 0,6 см. 4 од. Виготовлені у *третьій чверті XIX ст.*

5. Уламки бронзового *натільного хрестика*, з реконструйованими розмірами – 0,7 × 2,6 см (вкл. XXII: 5). 2 ул.

6-12. *Монети* з бронзового сплаву розмінні (вкл. XXII: 9-10), карбування кол. СРСР 1926-1931 рр., з номіналами: «2 копійки» (2 од.), «3 копійки» (3 од.), «5 копійок» (2 од.).

13. *Пляшечка* скляна підпрямокутна, прозорого скла, з покатыми плічками і виділеною профільованою горловиною, для елею (ароматичної олії), з надписом на одному з боків: «Вера тся спасет тя, св. масло обители козельщанской божьей матери». З іншого боку – зображення Богоматері та затертий напис (вкл. XXII: 8). *Початок XX ст.* Висота – 7,6 см, ширина – 4,0 см.

Поховання належить до рідкісних інвентарних комплексів – ровесників початку голодомору, воно датується *1932-1933 рр.*

Поховання 9 (дитяче, поч. XX ст.) відкрите за 4,8 м на північ та 3,3 м на захід від УЦ. Яма простежена з рівня основи орного шару (рис. 327: *п.9*) у західній полі насипу III. Виявлене за плямою мішаного заповнення. Яма влаштована у масиві насипу, похованому ґрунті та в матеріку.

Споруджена з широтним спрямуванням. Досліджувалася з рівня 0,85 м від УЦ. Мала прямокутну форму та звуження зі східного боку. Розміри ями – 0,60-0,70 × 1,65 м, глибина – 1,50 м від

УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Яма заповнена мішаним супіском.

У нижній частині збереглися рештки дощатої труни. Вона мала звуження зі східного боку. Розміри домовини – 0,42-0,47 × 1,40 м, висота – 0,25 м (рис. 327: *п.9*). Основа і каркас труни склалися з дощок товщиною 2 см.

У труні, горілиць, у випростаному положенні, головою на захід, була викладена *дитина*, кістки якої збереглися в анатомічному порядку. Права рука лежала ближче до миска, ліва – не збереглися; ноги випрямлені. На дні домовини відзначені залишки текстильного тліну. Поховання датується *першою третьою XX ст.*

Поховання 11 (поч. XX ст.) виявлене за 1,3 м на північ та 2,4 м на захід від УЦ. Яма простежена з рівня основи орного шару (рис. 327: *п.11*), ближче до центру насипу III, за плямою мішаного заповнення. Влаштована у масиві насипу, похованому ґрунті та в матеріку.

Споруджена з широтним спрямуванням. Досліджувалася з рівня 0,80 м від УЦ. Мала прямокутну форму, без звуження. Розміри ями – 1,00 × 2,55 м, глибина – 1,60 м від УЦ. Стінки прямовисні, дно рівне. Яма заповнена мішаним супіщаним ґрунтом.

У нижній частині збереглися рештки дощатої труни із залишками дощок покришки. Труна не мала звужень. Її розміри – 0,62 × 2,25 м, простежена висота – 0,35 м. Основа і каркас склалися з дощок товщиною 2-3 см.

До труни, у випростаному положенні, на спині, дещо зміщеним на північ, головою на захід, був вміщений *чоловік* зрілого віку, скелет якого зберігся в анатомічному порядку. Руки складені на миску, ноги – випрямлені. На дні домовини помічені залишки тканини, в ногах – рештки шкіряного взуття.

Поховання датується *початком XX ст.*

Таким чином, курган № 2 містив рештки кількох поховань доби енеоліту – раннього бронзового віку, жертвовні ями і грабіжницького перекопу. Під його

насіпом і в масиві виявлені залишки невеликого кладовища рубежу XIX–XX та першої третини XX ст. одного з хуторів, що знищений на початку 1930-х рр.

Курган № 3

Середній за розмірами курган у складі групи знаходився за 30 м на північний захід від насипу № 1, посеред підвищення мису останця (рис. 301: к.3). Це був розораний курган, споруджений над близько десятком різночасових поховальних комплексів (рис. 322; вкл. XXIII: 1). Діаметр – 16 × 18 м, нівельована висота – 0,50 м. Лише на початок 1950-х рр. насип почав розорюватися. Оглянутий уперше восени 2008 р., коли на поверхні зібрані уламки ліпного посуду доби бронзового віку.

Курган вивчався із залишенням меридіонально зорієнтованої центральної бровки (рис. 323; 332).

У насипу виявлені рештки 1 поховання доби пізнього енеоліту, 1 пізньоямне, 3 катакомбних, рештки 2 зрубних, частково зруйнованих поховань, 2 ями доби раннього бронзового віку, сліди поховання? пізньосарматського часу та 1 невизначеного, а також 2 грабіжницькі перекопи, що знищили частину масиву насипу. Останні, як і руйнування насипу сільськогосподарськими роботами, значно обмежили інформаційний потенціал цієї до певної міри стратифікованої поховальної пам'ятки.

Стратиграфічні і планіграфічні спостереження. Загальна стратиграфічна ситуація для насипу виглядала таким чином:

0-0,20 м – орний супіщаний шар, зі слідами розорювання; 0,20 – 0,50-0,55 м – масив насипу – сіро-коричнюватий, місцями сіро-чорний і «масткий» супісок, в якому планіграфічно і стратиграфічно виділялися рештки двох насипів, описаних нижче; 0,50-0,55 – 0,85-0,95 м – похований ґрунт – сіро-чорно-коричневий супісок; з 0,95 м (в центрі насипу) – материк – світло-палевий пісок (рис. 323; 332).

Посеред кургану, над рівнем похованого ґрунту, простежена чорно-супіщана пляма первинного насипу I (рис. 323; 332: 1). Він зведений на підвищенні мису, вірогідно, над основним енеолітичним похованням 9. Цей насип мав округлу форму, діаметр – близько 6,5 × 7,8 м, висоту – понад 0,5-0,7 м. Напевне, підсипався у зв'язку зі впуском край північно-західної поли пізньоямного поховання 2. Конструктивна досипка ямного часу не простежена, тому насип I сприймався під час досліджень як єдиний масив (рис. 332: 1) чорного та сіро-коричневого супіску, з порівняно крутими схилами.

З первинним насипом пов'язана знахідка фрагмента стінки енеолітичного ліпного горщика з домішками органіки в тісті сіро-коричневого кольору, розміром 2,2 × 2,6 см (рис. 324: 2).

Північно-східна пола насипу I через значний час стала місцем влаштування

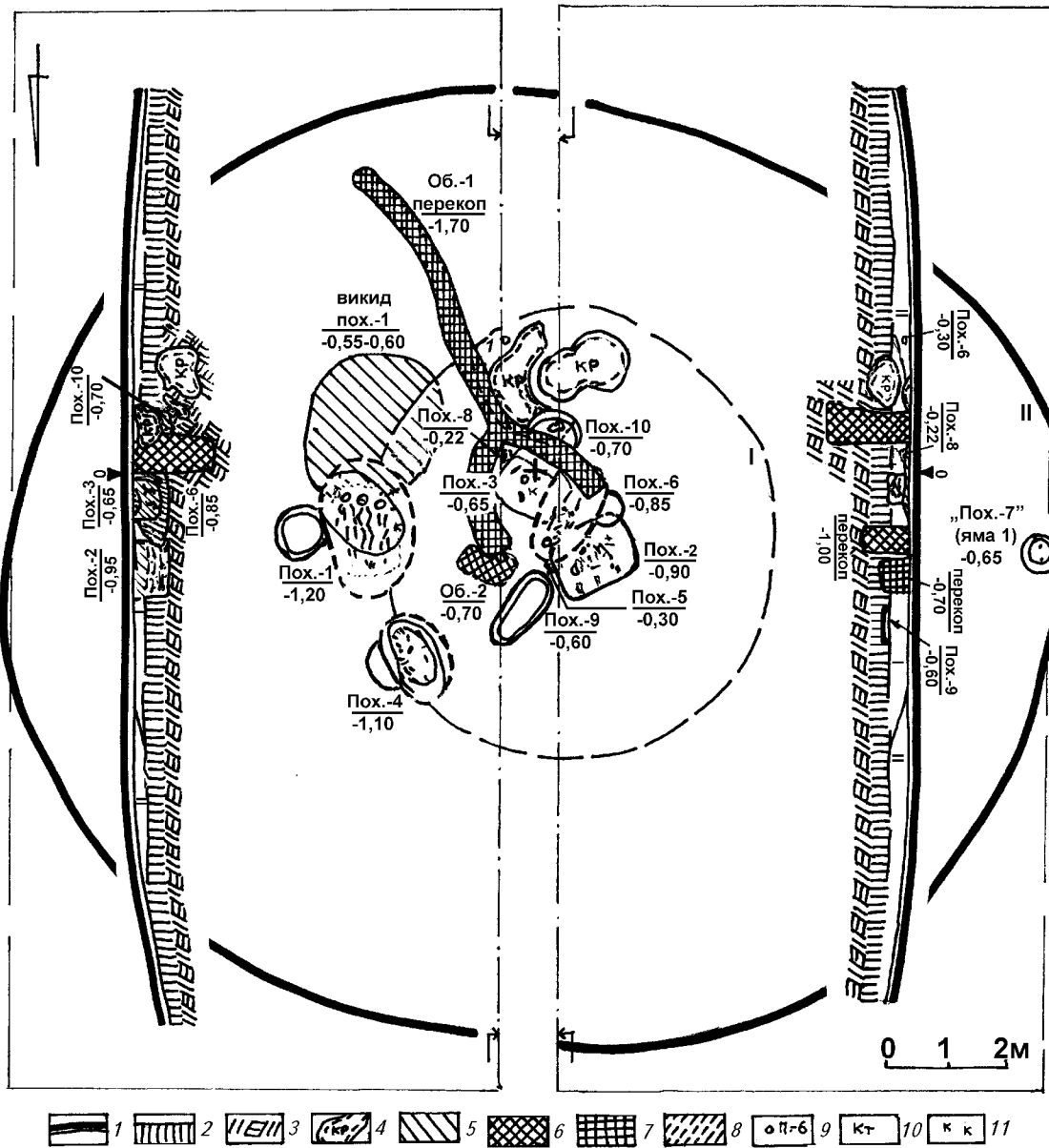

Рис. 332. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. План та профілі бровок.

Умовні позначення: 1 – орний шар; 2 – похований ґрунт; 3 – материк; 4 – нори; 5 – викиди; 6, 7 – перекопи; 8 – супіщане заповнення; 9 – розвали посудин; 10 – кістки тварин; 11 – уламки кераміки; гончарна мисочка (1).

двох дитячих поховань носіїв інгульської катакомбної культури (поховання 1 та 4). Викид першого з них, овальної в плані форми, розміром 2,3 × 2,7 м, перекинув ділянку південно-східної поли первісного кургану (рис. 332). На склепінні обох споруджених катакомбним населенням поховальних камер, без-

середньо над похованнями, встановлювалися невеличкі вівтарі у вигляді плитчастих стел, в оточенні скупчень каміння або викладених прямокутником гранітних каменів (рис. 334; вкл. XXIV: 4). А ближче до південної поли насипу I була влаштована жертвна яма («поховання» 10), до якої вмістили голо-

ву та кістки бика свійського – рештки тризної відправи (рис. 347).

Після здійснення цих поховань насип був досипаний сіро-коричневим супіском. Зруйнований внаслідок дії антропогенних чинників катакомбний насип II утворив залишки дослідженого кургану, параметри якого наведені вище.

Катакомбний етап зведення кургану представлений певною кількістю знахідок у його масиві. Так, з насипу II походять кінцева відщепова скребачка сіро-коричневого напівпрозорого кременю з жовтяною кіркою (рис. 324: 1; 333: 3), довжиною 2,5 см і максимальною шириною 1,5 см, фрагмент стінки ліпного горщика з прокресленим горизонтальним та скошено нанесеним візерунком (рис. 324: 3; 333: 1), зі слідами гребінцевого загладжування внутрішньої поверхні, розміром 3,7 × 5,0 см, ще один уламок стінки (грані) горщика з орнаментом у вигляді горизонтальних відбитків мотузки та ряду скошених відтисків чотирикутного штамп, розміром 2,2 × 4,4 см (рис. 324: 4; 333: 2). У південній полі кургану виявлений інший фрагмент стінки ліпного горщика з домішками вапняку в тісті, а зсередини – слідами гребінцевих розчосів, розміром 2,7 × 2,8 см (рис. 325: 1), на похованому ґрунті неподалік катакомбного поховання 1, – обламане ретушоване знаряддя на відщепі сіро-коричневого напівпрозорого кременю, 1,4 × 2,1 см (рис. 325: 2; 333: 4).

Всі, пізніші за катакомбні, поховання вже впускалися в існуючий насип, вірогідно, без очевидних досипок. Першим в центр насипу II було впущене інгульське катакомбне поховання 6, а в полі на захід від нього – споруджена жертвна яма («поховання» 7) (рис. 332).

Вершина кургану за епохи пізнього бронзового віку стала місцем влаштування невеликого зрубного некрополя, частина поховань якого збереглася, зокрема, комплекси 3 та 8 (рис. 332: нп.3, 9).

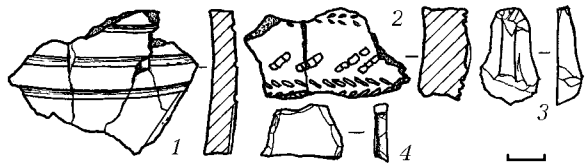

Рис. 333. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Насип. Знахідки. 1-2 – кераміка, 3-4 – кремень.

Останній етап використання насипу зафіксований знахідкою гончарної сіро-глиняної мисочки пізньосарматського часу (вкл. XXIV: 3), виявленої в центральній бровці, ближче до південної поли кургану під орним шаром. Можливо, це інвентар зруйнованого грабіжниками, землерями або оранкою поховання фіналу раннього залізного віку.

Новітній етап руйнування кургану позначають: грабіжницький шурф-яма (об'єкт 2) майже в центрі насипу та прокопана до центру насипу глибока скарбошукацька траншея з двома відгалуженнями посередині кургану (вкл. XXIV: 1). Остання, за свідченнями очевидців, є відголоском появи чергової «хвилі» скарбошукацтва у 1970-ті рр. (рис. 332: траншея, об.1).

У південно-західному секторі кургану виявлений ще один об'єкт, проте, природного походження – величезна нора, з двох «кубел», розміром 1,0 × 1,7 та 0,5-0,7 × 2,0 м, що досягала глибини 2,5-2,8 м (рис. 332: кр). Спочатку вона вважалася рештками кількох ям, отже вибиралася як археологічний об'єкт. Нора могла бути відрита на місці свого часу існуючої могили (катакомби, підбою), проте дослідження так і не виявило ніяких археологічних решток у заповненні цього перекопу (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009 зв., арк. 56-59).

Нижче наведений опис досліджених об'єктів.

Поховання 1 (катакомбне, одне з основних для насипу II) влаштоване у східній

полі первісного кургану, з рівня похованого ґрунту, за 2,25 м на схід від УЦ (рис. 332: *n.1*). Виявлене за просівом камери, з рівня 0,50 м та круглою плямою материкового супіску викиду, вміщеного до вхідної ями (рис. 326).

Поховальна споруда, у вигляді вхідного колодязя та поховальної камери, була спрямована віссю симетрії в широтному напрямку, а камера – орієнтувалася за меридіональною довшою лінією (рис. 334).

Вхідна яма мала округлу в плані, дещо звужену до дна форму, з діаметром по верху – 0,9 м, а в основі – 0,78 × 0,85 м, і була впущена в материковий пісок до рівня 0,93 м від УЦ кургану. Вузький прохід (0,60 м) сполучав вхідний колодязь з поховальною камерою. Вхід був заповнений ґрунтом викиду (рис. 334).

Невелика поховальна камера мала бобоподібну форму. Її материкове дно було вирівняним. Стінки склепінчасто звужувалися до верху, дозволяючи реконструювати висоту, – близько 1,1 м. Розміри камери по дну становили 1,50 × 2,15 м, площа складала – близько 3 м² (зі входом – 3,5 м²), глибина від рівня УЦ – 1,45 м (рис. 334). Склепіння просіло у давнину, спричинивши обвал ґрунту насипу та каміння з вимощування на поверхні кургану, безпосередньо над склепінням поховання, основи невеликої плитчастої гранітної стели, шириною до 30 см, що осунулася до глибини 0,65 м (рис. 334: 3) і розкришилася внаслідок висолення.

Посеред камери в анатомічному порядку знаходилися скелети трьох дітей, зліва направо, – вірогідно, хлопчика?, у віці 6-8 років, а також двох дівчаток?, віком 5-6 і 4-5 років, розміщених на підстилці у випростаному на спині положенні, головою на південь – південний схід (Супруненко 2010а, с. 11-12). Руки хлопчика лежали: права – вздовж тулуба, з направленою кистю, ліва – на стегні правої ноги. Ноги були випростаними. Кістки

кистей рук вкривала вохра темно-червоного кольору (рис. 334; 339-340).

Сусідня дівчинка викладена також випростано, з нахилом голови та легким розворотом до хлопчика. Права її рука лежала вздовж тулуба, з кистю під долонею лівої руки останнього. Ліва рука знаходилася під кістками тазу. Ноги були незначно підігнуті.

Менша дівчинка? покладена випростано зліва вздовж старшої, з розворотом голови в її бік та відповідним напіврозворотом тулуба. Руки розкинуті вздовж тулуба, на кістках кистей відзначені сліди вохри, ноги – випростані (рис. 334; вкл. XXIII: 3-5).

Поховані вкладалися на текстильній підстилці – підпрямокутному шматку тканини, розміром 1,30 × 2,00 м, від якої збереглися зотлілі рештки. Під північно-західною стінкою камери на підстилці виявлені кілька крупних вуглин. Під черепами дітей залишилися сліди текстильно-рослинних подушечок (рис. 334). У головах найменшої дитини відзначена тонка кругла пляма темно-червоної вохри, розміром 30 × 38 см, зліва від неї – менша плямка, діаметром 10-11 см (рис. 334: 1; вкл. XXIII: 3-4). На краях цих плям виявлені дрібні шматочки залізистого кварциту темно-червоного кольору, з якого отримувалася мінеральна фарба. Справа, вище черепа хлопчика, знаходилася кругла пляма деревного тліну діаметром 26 см, можливо, від посудини (рис. 334: 2; вкл. XXIII: 3).

На дні камери, біля кісток правої стопи хлопчика, трапився дрібний уламок стінки ліпного горщика (рис. 334: *к*), з тістом чорного кольору та домішками дрібного піску і подрібненої черепашки, розміром 0,6 × 0,8 см.

Поховання віднесені до кола інгульських поховальних старожитностей, що набули поширення на Лівобережному узбережжі Дніпра ближче до початку

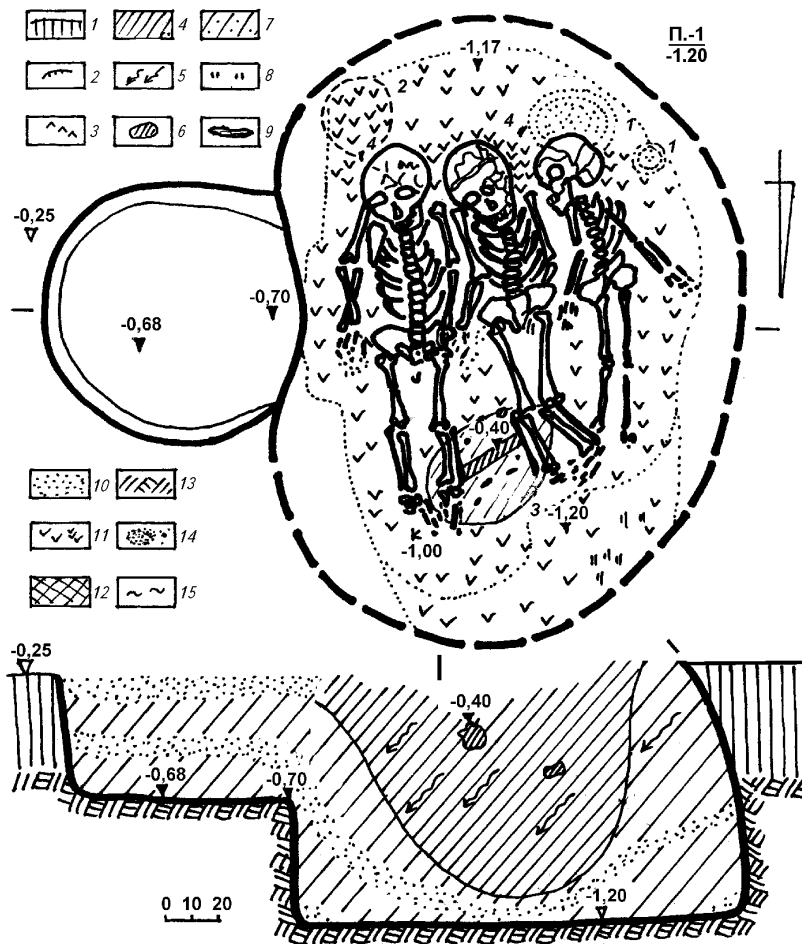

Рис. 334. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.

Поховання 1. План і перетин.

1 – плями вохри; 2 – рештки дерев'яної? посудини;

3 – залишки стели, що обвалилися до заповнення;

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2, 3 – супіщане заповнення; 4 – пісок;

5 – материк; 6 – дернини; 7 – затьoki, зсуви; 8 – вуглини; 9 – рештки підстилки

і текстильно-рослинного тліну; 10 – вохра; 11 – шкіряний тлін;

12 – уламки граніту; к – фрагмент кераміки.

пізньокатакомбного часу (Супруненко, Кулатова 2010, с. 399-400, рис. 2).

Поховання 2 (пізньоямне, впускне в насип I) виявлене за 1,50 м на північ та за 1,00 м на захід від УЦ, у північно-західному секторі, та, частково, – у масиві центральної бровки (рис. 332: п.2). Яма простежувалася з рівня 0,35 м за темною плямою супіщаного заповнення з рештками тліну дерев'яного покриття (рис. 341). Могила впущена з поверхні насипу I до рівня

материка. Зорієнтована довшою віссю по лінії північний схід – південний захід. Західний кут ями зруйнований катакомбним похованням 6 (рис. 335).

Стінки ями прямовисні, дно влаштоване на глибині 0,85-0,95 м від УЦ, легко понижаючись з північного сходу на південний захід. Заповнення сіре супіщане, місцями мішане, із залишками дерева від покриття, викладеного у первісному стані поверх ями впоперек могили.

Усього простежені 4 плахи, завширшки 10-14 см (рис. 335).

На дні збереглися залишки скелету похованого зрілого віку (*стать не встановлена*), викладеного випростано на спині, головою на північний схід, з розворотом черепа вправо. Руки витягнуті вздовж тулуба, дещо розведені в плечах. Передплічні кістки не збереглися. Первісна позиція ніг встановлюється як піднята колінами догори; пізніше вони завалилися вправо (рис. 335).

На дні простежений рудий тлін органічної підстилки і решток дерев'яного накатника. Біля голови та ліктя правої руки знаходилися три плями, остання з грудочкою яскраво-червоної і червоно-коричневої вохри (рис. 335: 1-2).

Поховання безінвентарне.

Комплекс належить впускному захороненню представника *ямної* культурно-історичної спільноти початку пізнього етапу її розвитку.

Поховання 3 (*зрубне, впускне*) досліджене в центрі кургану, безпосередньо під УЦ (рис. 332: п.3). Яма простежувалася в насипу II з рівня 0,40 м від УЦ доволі чітко (рис. 342), була зорієнтована довшою віссю по лінії північний захід – південний схід (рис. 336; 343; вкл. XXIV: 1). З північно-західного боку край поховання «сповз» до провалу катакомбної камери 6, тому довжину поховальної споруди встановити не вдалося (рис. 336; 343). Збережена довжина стінки ями – 0,96 м. Ширина встановлюється точно – 1,10 м.

Дно ями виявлене на глибині 0,65 м від УЦ (рис. 336). Рештки похованого – *чоловіка* зрілого віку, знаходилися ближче до південно-західної стінки ями. Останній, як можна судити з розміщення збережених кісток, був покладений на правому боці у скорченому положенні, головою на схід (рис. 336; вкл. XXIV: 1). Причому східний напрямок

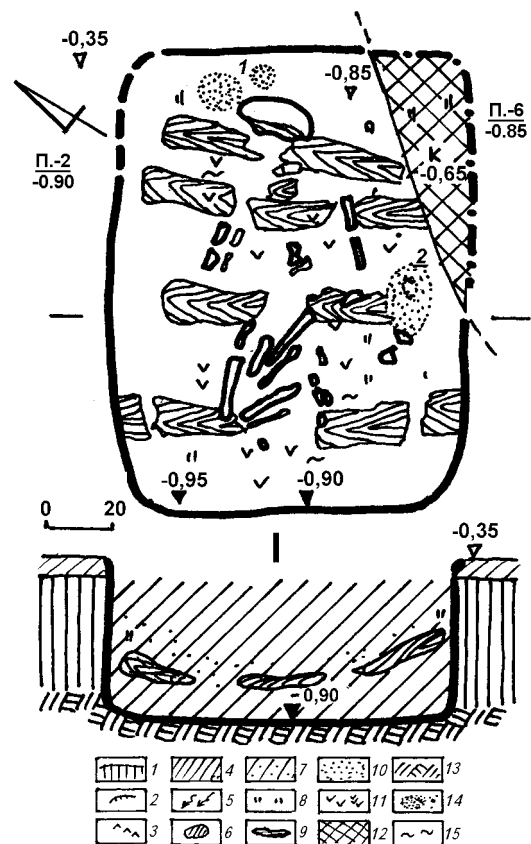

Рис. 335. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.

Поховання 2. План та перетин.

Плями вохри: 1 – яскраво-червона;
2 – коричнево-червона.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – дернини;
3 – шкіряний тлін; 4 – масив насипу; 5 – зацьоки; 6 – уламки граніту; 7 – супіщане заповнення; 8 – вуглини;
9 – дерево; 10 – пісок; 11 – рослинний тлін; 12 – перекоп; 13 – материк; 14 – вохра; 15 – білий тлін.

небіжчику надано завдяки надзвичайному згинанню верхньої частини тулуба і шиї з головою, адже кістки грудного відділу скелету розміщені паралельно південно-західній стінці (рис. 336). Череп рознесений землеріями аж до протилежної стінки ями. Положення рук не встановлювалося, ноги – середньоскорчені (кут скорченості близький до 90°). На дні місцями був помітний тьм'яний рудий тлін органічної підстилки чи решток перекриття.

У сіро-супіщаному, з дернинами, заповненні, зі слідами деревного тліну,

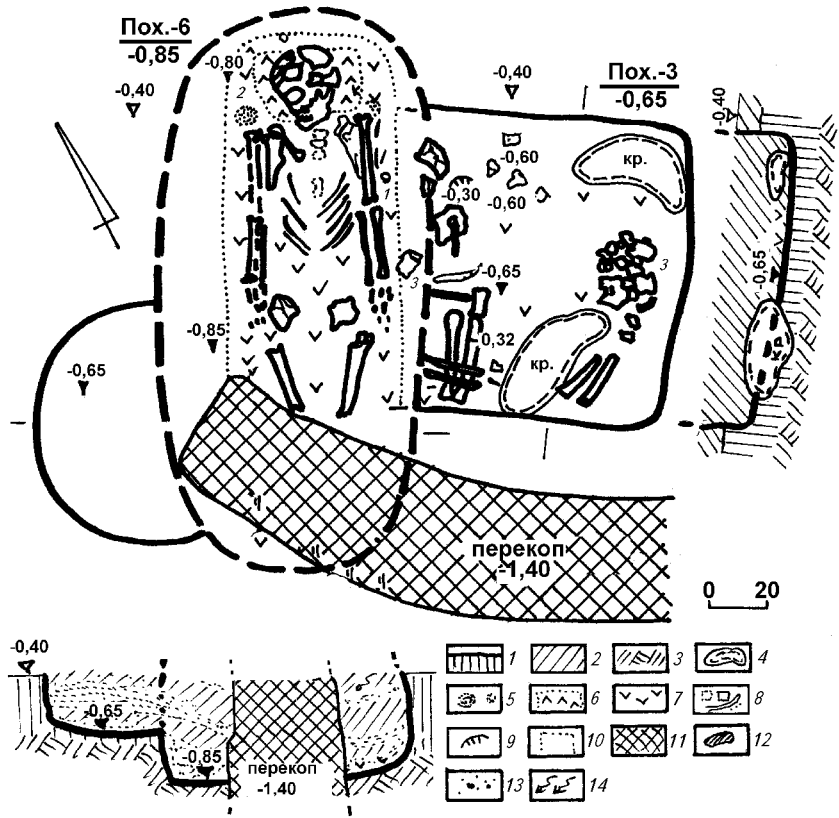

Рис. 336. Дуканічі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 3 і 6. План і перетини.

Поховання 6: 1 – кулька яскраво-червоної вохри; 2 – скупчення темно-червоної вохри; 3 – частина зрубного ліпного горщика.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – супіщане заповнення; 3 – материк; 4 – нори; 5 – скупчення вохри; 6 – рештки текстильно-рослинної подушечки; 7 – залишки підстилки; 8 – кістки; 9 – дернини; 10 – межі залягання підстилки; 11 – перекоп; 12 – уламки граніту; 13 – крупинки вохри; 14 – загьоки.

знахідок не виявлено, але до поховання тяжіє знайдений у сусідній катакомбній могилі 6 (вкл. II: 4) неповний розвал ліпного горщика, що сповз сюди через просідання склепіння (рис. 336: 3). Глибина залягання фрагментів у заповненні – 0,35-0,65 м.

Знахідка. Розвал ліпної посудини, що належав фрагментам горщика (чашоподібної банки відкритого типу), з легко потовщеним зрізом, ледь наміченим плічком, на пласкому дні з невеликим утором (рис. 337). Реконструйовані діаметри: вінець – 15,3 см, тулуба – 15,7 см, дна – 8,5 см; висота – 12,0 см. У тісті горщика – домішки жорстви (вкл. XXIV: 2).

Рештки напівзруйнованого поховання належать до числа комплексів невеликого могильника носіїв зрубної культури доби пізньої бронзи, влаштованого в насипу кургану.

Поховання 4 (катакомбне, впускне, пов'язане зі спорудженням насипу II) виявлене у північно-східному секторі кургана, за 3,30 м на північ та 2,00 м на схід від УЦ, з рівня 0,55 м від УЦ (під орним шаром), за плямою заповнення провалу склепіння катакомби та рештками просілої надмогильної споруди з гранітних камінців (рис. 332: п.4; вкл. XXIV: 4).

Остання осунулася до камери під час провалу склепіння та сповзання ґрунту, до рівня 0,75-0,95 м від УЦ (рис. 338). Це викладена аморфними уламками граніту на поверхні насипу (над склепінням поховання), овально-підпрямокутна конструкція у вигляді своєрідного вітваря, що, як здається, позначала місце влаштування могили. Можливо, що гранітні камені виступали деталлю вимостки у похованому ґрунті плитчастої стели-надгробку, який не зберігся. Розміри основного контуру

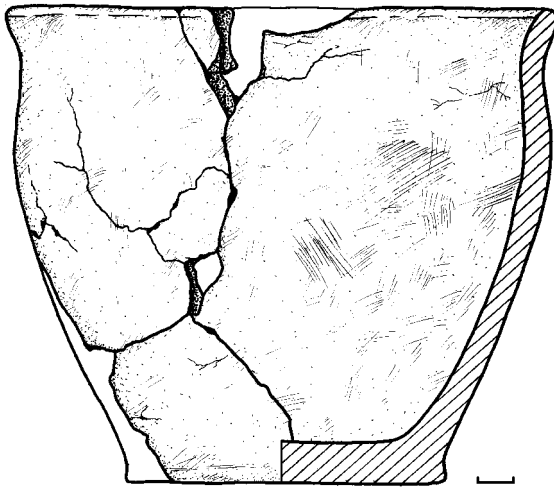

Рис. 337. Дуканічі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 3. Ліпний горщик.

цього вівтаря – 0,45 × 0,80 м, зорієнтований він у тому ж напрямку, що й камера катакомби (рис. 338; вкл. XXIV: 4).

Камера мала овальну форму, видовжену за довшою віссю по лінії північ – північний захід – південь – південний схід, з розмірами 1,00 × 1,62 м по вирівняному дну (площа – 1,5 м²) на глибині 1,35 м від УЦ. З протилежного від входу боку стінка катакомби збереглася майже до рівня виявлення, незначно звужуючись до верху (рис. 338; 344).

З боку східної стінки до камери примикав округлий у плані вхідний колодязь, що частково (приблизно на третину площі) «нависав» над камерою. Стінки входу трохи звужувалися донизу, до глибини 1,05 м, уступ сходинки під лазом – вертикальний. Розміри вхідного колодязя – 0,50 × 0,70 м (з елементами реконструкції) (рис. 338; 344). Загальна площа камери і входу – 1,8 м².

Решток скелету похованого у могилі не виявлено. Вірогідно, останки, що належали маленькій дитині (з огляду на довжину камери), не збереглися і були винесені землеріями. Поховання безінвентарне.

Комплекс належить до складу невеликого родинного некрополя під насипом II кургану, залишеного носіями інгульської катакомбної культури епохи раннього бронзового віку.

Поховання 5 (невизначене) відкрите у вигляді невеликого скупчення кісток у північно-західному секторі кургану, в масиві центральної бровки, за 1,70 м на північ та 0,20 м на захід від УЦ (рис. 332: п.5). Знаходилося на глибині 0,28 м під орним шаром, між похованнями 2, 6 та 9.

Складалося з уламків кісток черепа, ключиці і тазу, як здавалося, дитини, зібраних у майже круглому скупченні, розміром 0,13 × 0,15 м і товщиною 4-5 см. Стан збереження кісток не давав можливості їх остаточно розчистити. Інших знахідок не виявлено.

Вірогідно, кістки є винесеними землеріями рештками похованого з енеолітичної могили 9.

Поховання 6 (катакомбне, впускне) виявлене в північно-західному секторі насипу, неподалік від центру, за 0,70 м на північ та 0,60 м на захід від УЦ (рис. 332: п.6). Складалося зі вхідного колодязя і поховальної камери, спрямованої загальної віссю симетрії з північного заходу на південний схід.

Камера мала чіткі овальні контури, розміри – 0,95 × 2,05 м (площа – близько 2 м²) та глибину 0,85 м від УЦ, була витягнута довгою віссю по лінії північний схід – південний захід (рис. 336). Простежувалася за провалом склепіння з рівня 0,40 м. З південно-західного боку її перерізала грабіжницька траншея, що ледь не доходила до краю західної стінки, де розміщувалися рештки простеженого до рівня 0,65 м від УЦ округлого входу. Він мав напівовальну в плані форму і розміри – 0,45 × 0,85 м, примикаючи до північно-західної стінки катакомби (рис. 336;

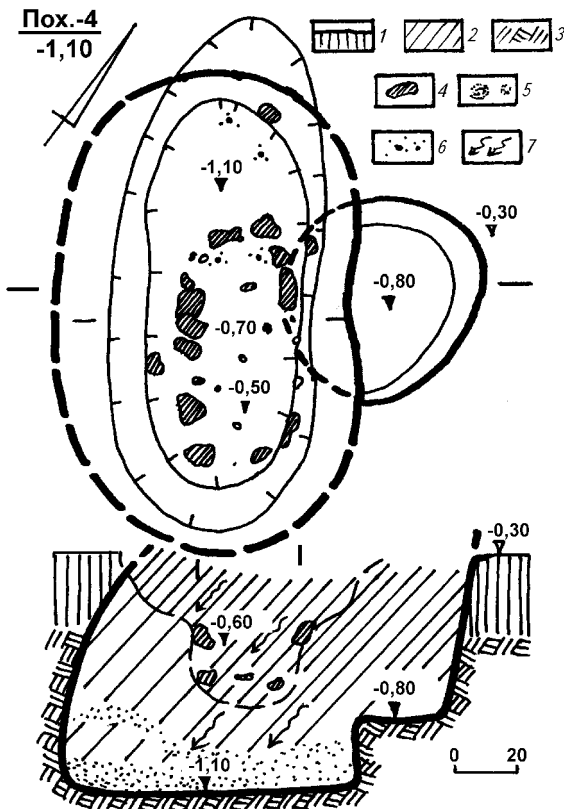

Рис. 338. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.
 Поховання 4. План і перетин.
 Умовні позначення: 1 – похований ґрунт;
 2 – супіщане заповнення; 3 – материк;
 4 – шматки граніту; 5 – скупчення вохри;
 6 – цяточки вохри; 7 – затьоки, обвали.

вкл. XXIII: 2). Відповідно, прохід-лаз до камери мав ширину близько 0,85 м. Загальна площа камери і входу – 2,4 м².

Заповнення камери затічне, зі слідами провалу склепіння, з дернинами і чорно-сірим супіском насипу. Заповнення входу – зі світлішого супіску, а в основі – материкового піску (рис. 336; 351).

У заповненні камери, в передденні, виявлені 3 фрагменти стінок ліпних катакомбних горщиків. Крім того, з південно-східного краю камери знайдена частина розвалу банкоподібного горщика (рис. 336: 3), що осунувся із сусіднього, нависаючого над катакомбою, зрубного поховання 3 (рис. 342-343) (опис знахідки і комплексу див. вище).

Посеред камери, в поганому стані збереженості, знаходилися рештки скелету чоловіка зрілого віку, викладеного у випростаному положенні, головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги випростані і зведені; гомілкові частини залишків кінцівок знищені перекопом траншеї (рис. 336).

Похований лежав на прямокутній шкіряній підстилці (кошмі?) і невеликій подушечці, рештки яких, у вигляді коричневого тліну, простежені на дні камери. Орієнтовні розміри підстилки вбачалися як – 0,64 × 1,38 м. Кістки мали сліди посипки темно-червоною вохрою, що зустрічалася деінде у вигляді дрібних грудочок (рис. 336: 1-2).

Поховання безінвентарне.

Комплекс належить до групи могил представників інгульської катакомбної культури в кургані.

«Поховання 7» – яма 1 (катакомбна) знаходилася у західній полі насипу, за 1,2 м на північ та 8,7 м на захід від УЦ (рис. 332: «п».7=я.1). На початковому етапі фіксації плями комплекс умовно був названий як «поховання 7» (рис. 346: 2). В ході досліджень він виявився рештками жертвовної ями.

Яма розміщувалася у похованому ґрунті, була впущена з рівня 0,80 м від УЦ. Мала округлі обриси, зі звуженими до дна стінками. Її розміри: діаметр – 0,31 × 0,3,8 м на рівні виявлення і 0,22 × 0,28 м – по рівному дну, що залягало на глибині 1,15 м від УЦ (рис. 346: 2).

У сіро-супіщаному заповненні трапилося два дрібних уламки стінок ліпних катакомбних горщиків та кілька уламків невизначених кісток ссавців (рис. 346: 2: кт).

«Поховання 7» належить до жертвовних комплексів, влаштованих у полі насипу II, можливо, представниками інгульської катакомбної культури епохи ранньої бронзи.

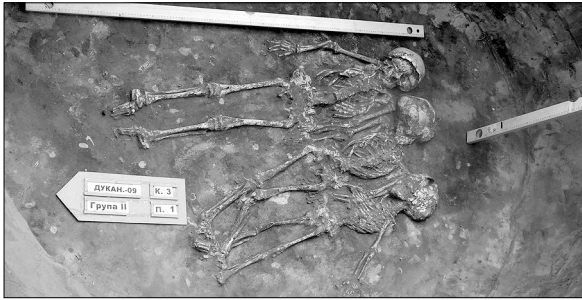

Рис. 339. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 1. Поховальна камера, фрагмент. З північного заходу.

Рис. 340. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 1. Поховальна камера. Деталі. З півночі.

Рис. 341. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 2. З південного заходу.

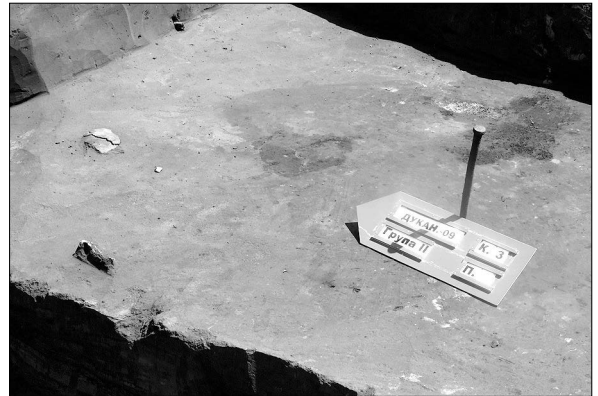

Рис. 342. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 3 і 6. Загальний вигляд плями заповнення ями та провалу катакомби. З південного заходу.

Рис. 343. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 3. Справа – траншея перекопу. З північного заходу.

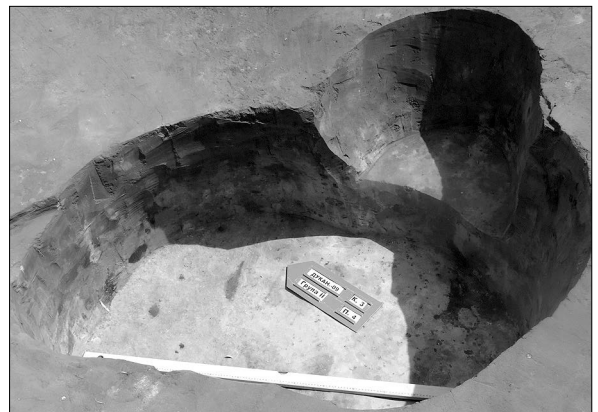

Рис. 344. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 4. Яма та вхід. З південного заходу.

Поховання 8 (зрубне, впускне у насип II) відкрите в центрі кургану, за 0,40 м на південь та 0,50 м на захід від УЦ, в масиві центральної бровки (рис. 332: п.8). Яма практично не простежувалася, адже знаходилася на межі орного шару. Не виявлено й залишків небіжчика. Поховання виділене за розвалом ліпного горщика, частково потрошеного плугами в орному шарі, і ледве помітною придненою частиною ями поза його межами в масиві насипу. Рівень виявлення розвалу – 0,16 м від УЦ, дно посудини розчищене на глибині 0,22 м (рис. 346: 1).

Знахідка. Розвал ліпної посудини належав банковому, закритого типу, *горщику*, з ледь виділеним, відігнутих назовні коротким вінцем, з вираженим, місцями граненим плічком, на пласкому дні без утору (вкл. XXIV: 6). Діаметри: вінець – 15,3 см, тулуба – 15,7 см, дна – 8,5 см, висота посудини – 12,0 см (рис. 345). У тісті – домішки дрібного піску.

Рештки зруйнованого поховання належать до комплексів могильника, розміщеного на вершині кургану і залишеного носіями *зрубної культури* епохи пізньої бронзи.

Поховання 9 (енеолітичне, основне для насипу I) виявлене на межі північно-східного та північно-західного секторів насипу, за 2,30 м на північ та 0,20 м на схід від УЦ (рис. 332: п.9). Влаштоване в ямі, спорудженій у супіску з рівня стародавнього горизонту, близьких до овальних обрисів. Яма мала розміри – 0,46-0,56 × 1,52 м, глибину – 0,60 м від УЦ або 8-10 см від рівня похованого ґрунту (рис. 346: 1), легко звужені донизу стінки, рівне дно (рис. 352). Загальна площа – більше 0,65 м². Витягнута за довгою віссю по лінії північний схід – південний захід. Мала помітне розширення до південного заходу, куди й було зорієнтоване, вірогідно, головою поховання дитини (з

Рис. 345. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Поховання 8. Горщик ліпний.

огляду на довжину ями). Простежена з рівня 0,52 м від УЦ. Заповнення коричнево-сіро-супіщане однорідне, без слідів зотлілих кісток похованого та решток інвентаря (рис. 346: 1).

Поховання належить до групи найдавніших випростаних *енеолітичних* комплексів в основі курганів узбережжя Дніпра, зорієнтованих у південному секторі.

«**Поховання 10**» – *яма 2* (катакомбна) знаходилася у південно-західному секторі кургану. Комплекс, умовно названий як «поховання 10», виявився рештками жертвовної ями (рис. 332: п.10; 347).

Виявлена за плямою мішаного супіщаного заповнення та частиною черепа і кістками домашньої тварини у масиві центральної бровки, за 0,60 м на південь та 0,40 м на захід від УЦ (рис. 347: п.10; 354). Простежена у похованому ґрунті, з рівня 0,52 м від УЦ. Мала округлі обриси, зі звуженими до дна стінками: діаметр на рівні виявлення – 0,96 та 0,80 м – по дну, що залягало на глибині 0,70 м. Північно-західна частина знищена траншеєю перекопу – «об'єкту 1».

У заповненні розчищені частина черепа та кілька кісток ніг і ребер дорослої особини бика свійського. Інших знахідок не виявлено (рис. 353).

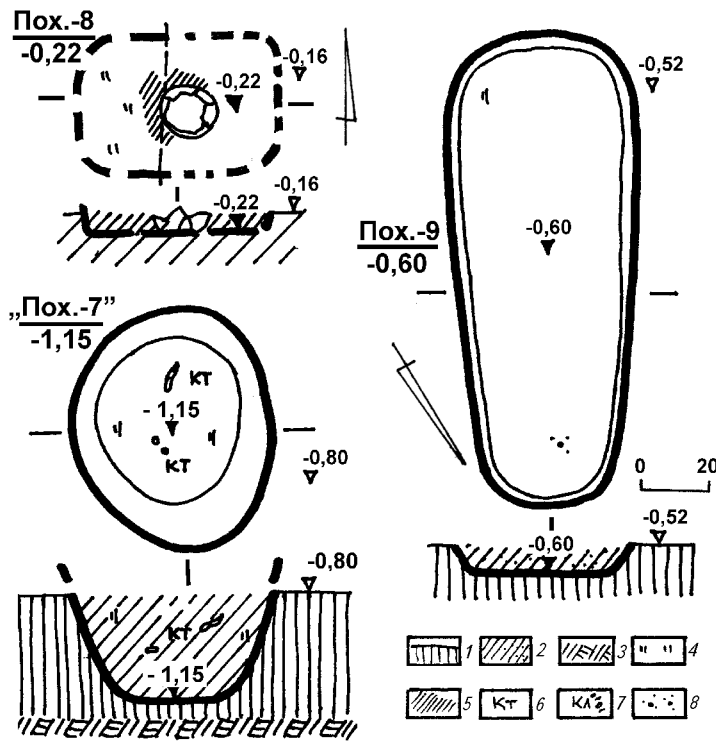

Рис. 346. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Плани і перетини поховань 7 (2), 8 (1) та 9 (3). Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – супіщане заповнення; 3 – материк; 4 – вуглини; 5 – попіл; 6 – кістки тварин; 7 – кістки людини; 8 – вохра.

«Поховання 10» – яма 2 належить до жертвних комплексів епохи ранньої бронзи.

Окремі знахідки. У масиві центральної бровки під орним шаром, за 2,30 м на південь та 0,55 м на схід від УЦ, на рівні 0,30 м, виявлена гончарна сіроглиняна мисочка, характерна для комплексів поховань фіналу середньо- та початку пізньосарматського часу (рис. 332: 1). Знахідка може бути пов'язана зі зруйнованим сусідньою горою катакомбним (підбійним) похованням пізньоримського часу, що не збереглося, або ж є винесеним оранкою чи скарбшукачами предметом зі складу інвентаря впускного дитячого? поховання у верхній частині насипу, що згодом перетворилася на орний шар (Кулатова 2010, с. 40, рис. 3; 2011, с. 63, 67, рис. 3-4).

Знахідка. Сіроглиняна гончарна мисочка із загнутими до середини потоншими краями, конічно розширеним догори корпусом, на підставочній плитці без утору, з дещо ввігнутою зовнішньою частиною денця (рис. 348). В тісті поміт-

ні домішки піску та піроксену. Належить до виділеного В.Є. Максименком 4-го типу невеликих мисок, відомих у сарматських пам'ятках пониззя Дону (Максименко, 1998, с.105, рис.44: 6, 17).

Діаметри: вінець – 9,2 см, плічок – 11,3 см, денця – 5,4 см; висота – 4,8-5,0 см. Склеєна з уламків (вкл. XXIV: 3). Подібний посуд традиційно вважається продукцією меотських майстерень Нижнього Дону і Прикубання (Козир 1995, с.17).

З близьких територіально аналогій посудинці назвемо досить схожі мисочки з околиць с. Попасного у збірці Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького та поховання 1 кургану № 14 групи 1 поблизу с. Колпаківки Дніпропетровської обл. (Костенко 1986, табл. 17: 11; 18: 4).

Новітні об'єкти

Об'єкт 1 (траншея – грабіжницький перекоп) перебувала насип у напрямку

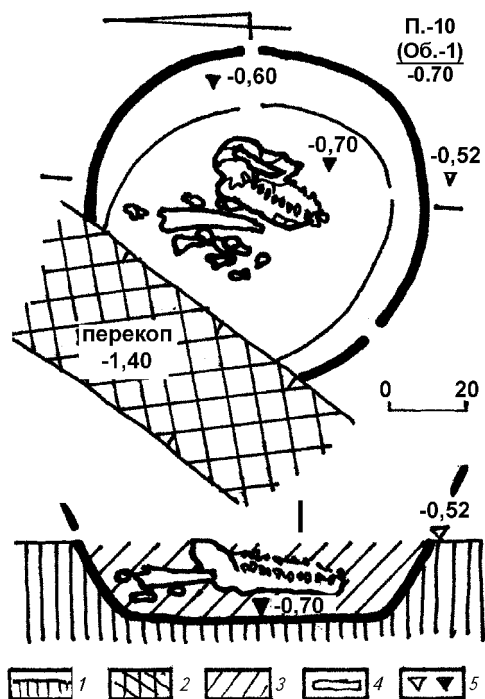

Рис. 347. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. «Поховання 10» – яма 2. План і перетин. Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – перекоп; 3 – супіщане заповнення; 4 – кістки тварини; 5 – рівні виявлення та глибини від УЦ.

південний схід – північний захід, була спрямована на центр кургану, мала протяжність близько 7 м (рис. 332: об.1). Біля центра насипу розгалужувалася на два відтинки – по 2,4 і 2,6 м. Мала глибину в середньому 0,8-0,9 м або до материка, біля центра кургану – заглиблювалася на 1,3 та 1,7 м. Ширина траншеї (це її нижня збережена частина) – 0,4-0,6 м. Відкопувалася лопатами, вочевидь, задля пошуку поховань доби раннього залізного віку. Заповнена чорним супіском, у верхній частині надзвичайно щільним (рис. 343; вкл. XXIV: 1). В основі містила мішаний ґрунт.

Отримані свідчення місцевих жителів про таке-собі «копання» траси кабелю групою молодих будівельників на-

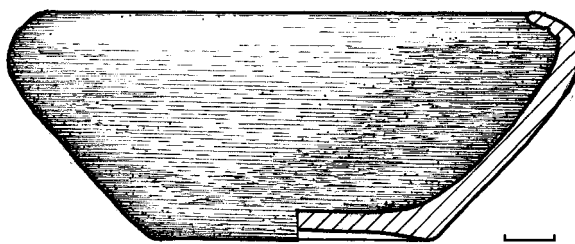

Рис. 348. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3. Насип. Гончарна сіроглиняна мисочка.

прикінці 1970-х рр., які «сиділи» на мису край курганів у погану погоду близько двох тижнів... Цікаво, що траса кабелю проходить з протилежного від курганів боку шосе. Отже, маємо факт діяльності грабіжників і в «спокійні» 1970-ті рр.

Розглядається як пошуковий скарбошукацький перекоп *третьої чверті XX ст.*

Об'єкт 2 (котлован перекопу – грабіжницького шурфа) виявлений у північно-східному секторі кургану, ближче до його центру, за 1,50 м на північ та 0,45 м на схід від УЦ, з рівня 0,35 м (рис. 332: об.2). Це котлован підпрямокутної форми (рис. 352; 355), зі скругленими кутами, заповнений темно-супіщаним, місцями мішаним ґрунтом, зі слідами затьоків. Розміри котловану – 0,6 × 0,9 м, його глибина від УЦ – 0,7 м, тобто доведена до материка. Знахідок у заповненні та на дні не виявлено.

Вважається за рештки пошукового скарбошукацького шурфа *початку XX ст.*

Таким чином, в кургані виявлені залишки 1 поховання доби енеоліту, 1 пізньоямне, 3 катакомбних інгульські, рештки 2 зрубних частково зруйнованих поховань, 2 ями доби раннього бронзового віку, сліди поховання? пізньосарматського часу та 1 невизначеного, а також 2 грабіжницькі перекопи.

Курган № 4

Знаходився за 60 м на південний захід від насипу № 1, був досить розораним, з чіткими параметровими характеристиками пошкодженої шляховими роботами стародавньої поховальної пам'ятки (рис. 301: к.4). За обмірами мав діаметр – близько 15,0-15,5 м, нівельовану висоту – 0,6 м (рис. 349).

Насип досліджувався із залишенням широтно зорієнтованої бровки (рис. 349).

Із заходу рештки насипу були пошкоджені оплилим кар'єром (вкл. XXIV: 5), зі сходу – обмежені кількома придорожніми кущами. Північна пола розорувалася, смуга в 3-4 м з південного боку

– виявилася задернованою, схил і зруйнована частина над дорогою також мали набути за останні 20 років задернування. Через придорожній кювет за 5,0 м на південь від решток кургану пролягало шосе сс. Дмитрівка – Колгоспна Гора – Єристівка.

Особливостей будови, конструктивних аномалій для кургану під час зняття орного і наявних нижче шарів не відзначено.

У насипу не виявлено жодного з поховань, хіба що, єдина яма круглої в плані форми (яма 1). Останні об'єкти належали до числа слідів видобування піску та

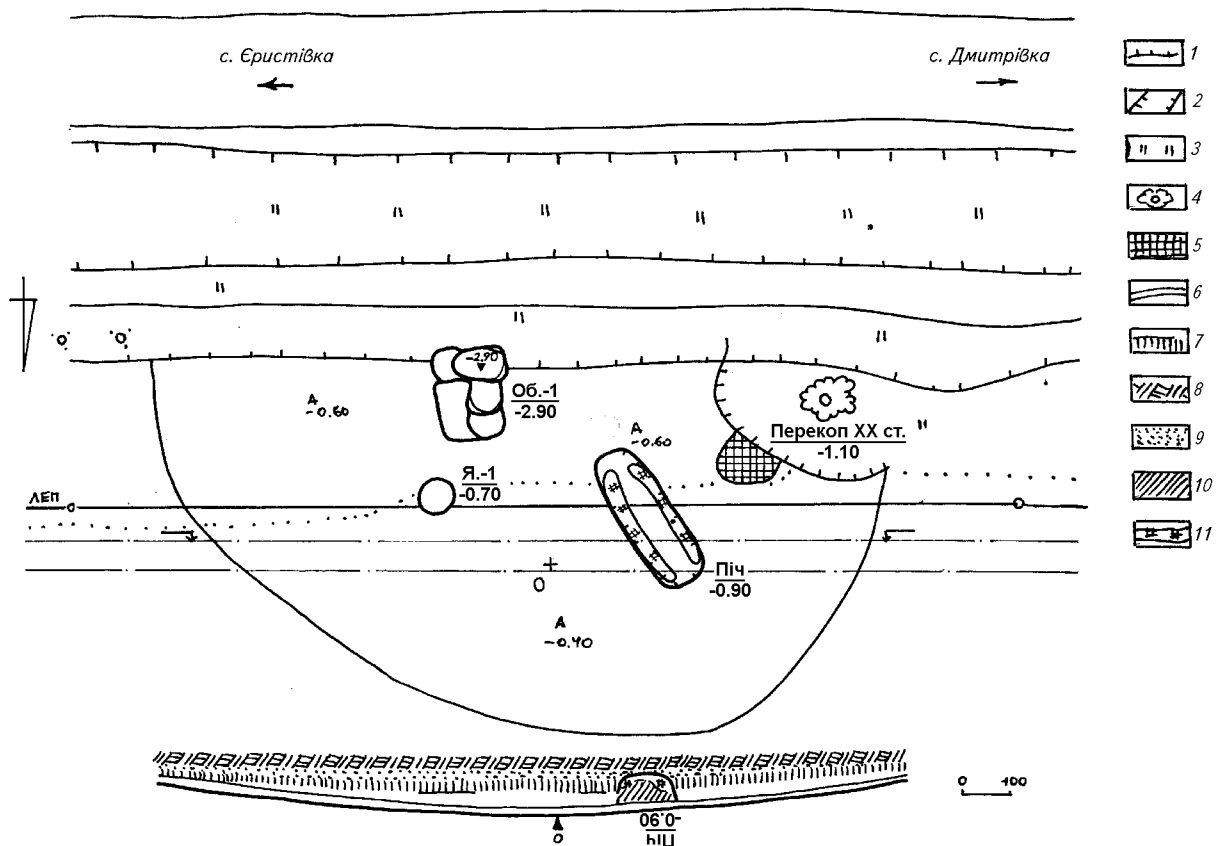

Рис. 349. Дуканичі, кол. хут. Рештки кургану № 4. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – обриви; 2 – траншеї, кювети; 3 – лучна рослинність; 4 – дерева; 5 – перекопи; 6 – орний шар; 7 – похований ґрунт; 8 – материк; 9 – пісок; 10 – супіщане заповнення; 11 – випалений супісок.

будівництва 1970-х рр. Проте, наявність «розмитої» лінії стародавнього горизонту, щільність насипу, вказували на те, що це були саме рештки більш-менш помітного кургану (північна пола), знищеного будівництвом шосе.

Насип зводився в один прийом, можливо, над похованням доби раннього залізного віку. На це вказувала наявність дрібних шматочків амфорного бою на рівні стародавнього горизонту. Уламки стінок амфори (від 0,5 × 1,0 до 1,1 × 1,2 см) оранжево-коричнюватого кольору виявлені у ряді місць під північною полою (рис. 349: а).

Загальна стратиграфічна ситуація для насипу виглядала таким чином: 0-0,25 м – дерновий супіщаний шар, зі слідами довготривалого розорювання; 0,20-0,25 – 0,60 м – масив насипу – сіро-коричнюватий супісок; 0,60-0,90 м – похований ґрунт – сіро-чорно-коричневий супісок; 0,90-1,20 м (в центрі) – світло-коричнюватий пісок – передматерик; з 1,1-1,2 м – материк – світло-палевий пісок (рис. 349). Центральна частина кургану споруджена на природному пагорбі, звідти, рівень залягання об'єктів ближче до центру був значно вищим від новітніх ям у полах.

Основне й єдине (?), як здається, поховання знаходилося в центрі кургану – на місці кювету або полотна шосе, і на час досліджень не збереглося.

У північно-східній полі кургану, на глибині 0,25 м, над похованим ґрунтом, виявлена кам'яна бола, що також засвідчує причетність насипу до числа поховальних пам'яток.

Знахідка. Працевий камінь – бола округлої форми, виготовлений з сіро-гранітної гальки, добре зашліфований (рис. 350; 356). Діаметр виробу – 5,3 см, маса – 260 г.

Досліджені об'єкти, не рахуючи яму 1, відносилися до етапу використання насипу в новітній час.

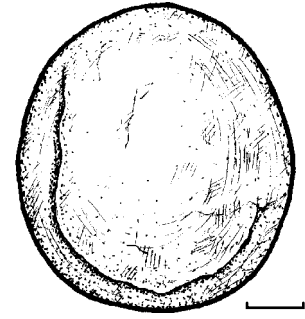

Рис. 350.
Дуканичі, кол. хут.
Рештки кургану № 4.
Західна пола. Бола.
Граніт.

Яма 1 (впускна, пов'язана з основним похованням). Досліджена за 2,3 м на схід та 1,05 м на південь від УЦ, з рівня залягання основи похованого ґрунту (рис. 349: я.1). Мала округлу в плані і циліндричну в перетині форму, зі стінками, які незначно розширювалися до верху. Споруджена у похованому ґрунті та в материках. Мала діаметр – 0,80 × 0,85 м і глибину 0,70 м від УЦ (рис. 357: 2). Виявлена за різницею у щільності заповнення, більшою його вологістю і сіро-палевим супіщаним вмістом, з рівня 0,40 м від УЦ. Заповнення однорідне, рихле. Дно – горизонтальне вирівняне. Знахідок не виявлено.

Розглядається як жертвна яма, споруджена край поли насипу кургану у зв'язку зі влаштуванням основного поховання.

Об'єкт 1 (впускний, новітня яма для добування піску). Виявлена за 0,8 м на схід та 2,8 м на південь від УЦ, з рівня підшви насипу – похованого ґрунту (рис. 349: об.1). Верхня частина з південного боку зруйнована будівництвом шосе.

Мала вигляд підпрямокутної в плані заглибини з округленими кутами, спорудженої в напівзруйнованому насипу, пробита до материка. Була зорієнтована за довгою віссю – південь – північ. Стінки трохи звужувалися до материкового дна, влаштованого на глибині 1,7-2,7 м від УЦ. Дно мало підпрямокутні ступінчасті уступи, у нижніх з яких (на рівнях 1,7 та 2,7 м)

Рис. 351. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.
Поховання 6. Із заходу.

Рис. 352. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.
Поховання 9 та об'єкт 2. З південного сходу.

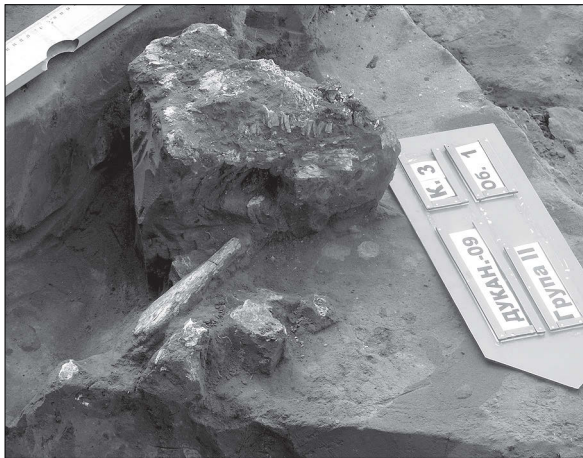

Рис. 353. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.
«Поховання 10» – яма 2. З північного сходу.

Рис. 354. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.
«Поховання 10» – яма 2 та велика нора поряд.
З північного заходу.

Рис. 355. Дуканичі, кол. хут. Курган № 3.
Об'єкт 2. З півночі.

Рис. 356. Дуканичі, кол. хут. Рештки
кургану № 4. Західна пола. Бола. Граніт.

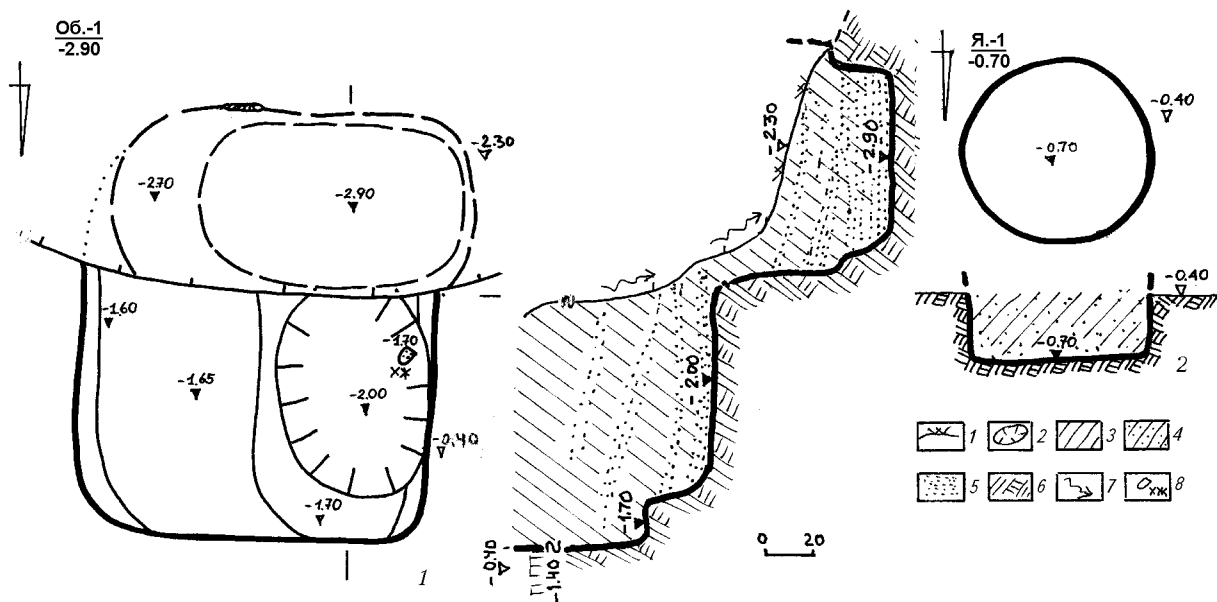

Рис. 357. Дуканичі, кол. хут. Рештки кургану № 4. Об'єкт 1 і яма 1. Плани та перетини.
Умовні позначення: 1 – дерев; 2 – провали ям; 3, 4 – супіщане заповнення; 5 – пісок; 6 – материк; 7 – обвали; 8 – залізні вироби.

були прокопані овальні ями для вибирання піску. Максимальна глибина – 2,00 та 2,90 м від УЦ (рис. 357: 1). Заповнення ями – світлосупіщане, з прошарками обваленого материкового піску. В ньому виявлені рештки сталеві лапатки.

Розміри ями по верху: довжина – 1,9 м, ширина – 1,6 м; в основі, відповідно, – 1,7 і 1,4 м (рис. 357: 1). Яма призначалася для видобутку чистого світлого піску, необхідного у господарстві населення сусіднього хутора у 1970-х рр.

Яма (новітня, впускна). Про її наявність у північно-західній полі насипу, за 1,95 м на захід від УЦ, свідчила овальна видовжена пляма темного супіщаного затічного ґрунту та знахідки дрібних шматочків окалини в орному шарі. Від довгих стінок по контуру ями її центр

відділяв прошарок випаленого супіску. Мала видовжену підпрямокутну форму зі скругленими кутами (південний схід – північний захід), покаті стінки, з максимальною глибиною 0,90 м від УЦ. Розміри ями: 3,1 × 0,95-1,05 м (рис. 349: *ни*). Заповнення рихле, зі слідами попелу, смоли, бітуму, вуглин.

Це – яма для розігріву бітуму під час спорудження шосе кін. 1970-х – поч. 1980-х рр.

Таким чином, курган № 4 є рештками поховальної споруди – насипу над захороненням, вірогідно, доби раннього залізного віку. Під його рештками виявлена яма, пов'язана з основним похованням, та об'єкти господарювання ХХ ст. На жаль, курган і поховання були знищені внаслідок прокладання шосе.

Курган № 6

Виявлений у процесі вивчення навколокурганного простору безпосередньо на схід від насипу кургану № 1, за 9 м, на краю мису останця. Це розораний невеликий курган, споруджений над єдиним комплексом поховальної пам'ятки (рис. 301: к.б; 303: к.б). Діаметр – 9,0 м, нівельована висота – 0,45 м. Досліджене під насипом поховання в польових умовах отримало наступний порядковий номер по кургану № 1 – як поховання 6, і спочатку розглядалося як комплекс під досипкою до більшого кургану. Відповідно, чергова досліджена яма отримала порядковий № 2.

Насип вивчався двома траншеями, із залишенням меридіонально зорієнтованої бровки (північ – південь), шириною 0,40 м (рис. 303).

Зі сходу рештки насипу були пошкоджені розорюванням схилу, з півдня – до центру кургану вела новітня скарбошукатька траншея, шириною 0,5 м, прокопана до материка (рис. 303: к.б).

У насипу виявлені рештки єдиного поховання (поховання 1 [6]) та жертвна яма круглої в плані форми (яма 1 [2]). Наявність «лінії» стародавнього горизонту, щільність насипу, його однорідність, перекриття західної поли насипом III кургану № 1, вказували на те, що це були рештки окремого кургану, який зводився в один прийом над похованням доби раннього бронзового віку. Про це свідчили і його близькі до первинних розміри, порівняно добре збережена висота, наявність дрібних вуглин та кількох шматочків розкришеної ліпної кераміки на стародавньому горизонті, з поверхнею сіро-коричнюватого кольору та слідами розчосів з внутрішнього боку (рис. 303: к.б: к).

Стратиграфічна ситуація для насипу виглядала таким чином: 0-0,2 м – орний

супіщаний шар, зі слідами недовготривалого розорювання; 0,20-0,45 м – масив насипу – сіро-коричнюватий однорідний супісок; 0,45-0,70 м – похований ґрунт – сіро-чорно-коричневий супісок; з 0,70 м (в центрі насипу) – материк – світло-палевий пісок (рис. 303: к.б).

Основне поховання 1 [6] знаходилося у північно-західній частині кургану, в його центрі – яма 1 [2]. Виявлені об'єкти належали до поховального комплексу населення катакомбної культурно-історичної спільноти.

Поховання 1 [6] (катакомбне, основне) відкрите за 0,65 м на захід від УЦ, з рівня материка (рис. 303: к.б: п.1[6]), здійснене ближче до північно-західної поли насипу. Віднайдене за овальним просівом камери та заповненою світлішим материковим піском вхідною ямою, спорудженою від центра кургану. Поховальна споруда, у вигляді вхідного колодязя і поховальної камери, була спрямована з південного сходу на північний захід, камера, навпаки, орієнтувалася з північного сходу на південний захід (рис. 358).

Вхідна яма мала напівовальну в плані форму, розміри 0,75 × 0,90 м, була заглиблена в материковий пісок до рівня 1,7 м від УЦ кургану. Неширокий прохід (0,7 м) сполучав вхідний колодязь з поховальною камерою, розміщеною на 0,2 м вище дна входу. Перед проходом на дні вхідної ями відзначені окремі зотлілі кістки *дитини?* (уламки ребер та лобної кістки черепа), ймовірно, винесені землярами (рис. 359: кл).

Нижня, заглиблена частина входу була щільно заповнена суглинистим коричнюватим піском, поверх якого лежав одноманітний шар материкового піску (рис. 358). Вірогідно, вхід був заповнений ґрунтом викиду.

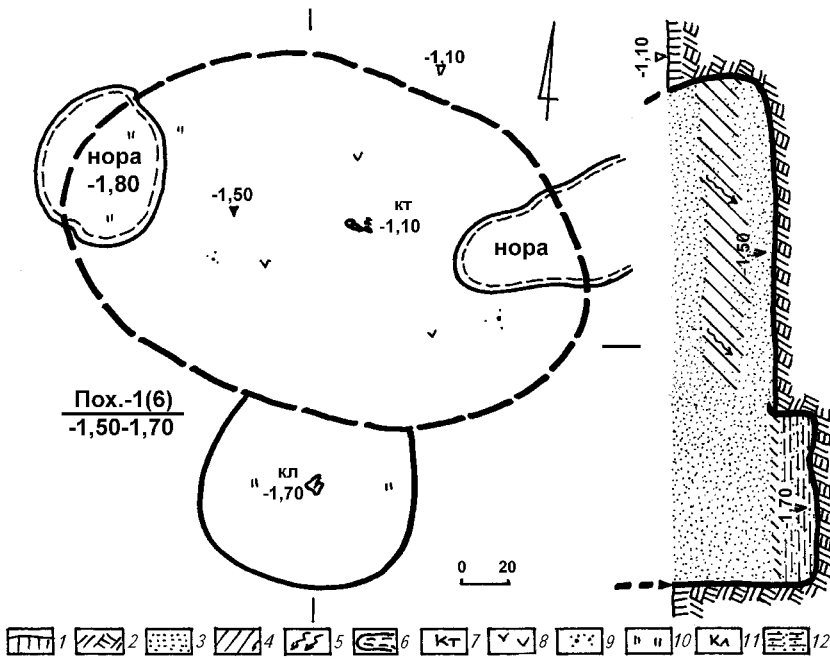

Рис. 358. Дуканичі, кол. хут. Курган № 6. Поховання 1 (6). План і перетин. Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – пісок; 4 – супіщане заповнення; 5 – затьоки, обвали; 6 – нори; 7 – кістки тварин; 8 – рештки підстилки; 9 – крупинки вохри; 10 – вуглини; 11 – кістки людини; 12 – суглинистий пісок.

Невелика поховальна камера мала овальну, ближче до бобоподібної, форму. Її материкове дно було вирівняне, північна стінка скруглювалася в основі. Стінки камери звужувалися до верху. Її розміри по дну становили – 1,48 × 2,25 м, площа – 2,8 м² (зі входом – 3,2 м²), глибина від рівня УЦ – 1,50 м. Склепіння катакомби провалилося у давнину (рис. 358). Західна та східна стінки виявилися пошкодженими норою лисиці.

Посередині камери у заповненні (з 1,1 м від УЦ) знаходилися фрагменти кількох кісток ссавця (*не визначені*), котрі проблематично було атрибутувати як належні до поховання.

У північно-західній частині камери відзначені кілька дрібних вуглин, центральній та східній – залишки рослинного тліну і цяточки вохри червоного кольору. Інших знахідок не виявлено.

Зі влаштуванням поховання на рівні стародавнього горизонту пов'язуються рештки двох материкових викидів піску, в формі неправильних овалів,

розташованих безпосередньо з північного та південного боків від входу. Їх розміри невеликі – 0,75 × 0,95 і 1,0 × 1,4 м, товщина – не більше 0,10-0,15 м (рис. 303: к.6).

Комплекс належить до кола добре відомих у мікрорегіоні поховальних старожитностей *катакомбних* племен.

Яма 1 [2] (*катакомбна*, пов'язана з основним похованням). Досліджена за 2,45 м на південь від УЦ, з рівня залягання основи похованого ґрунту (рис. 303: к.б: .1). Мала округлу в плані і звужену донизу у перетині форму, з плоским дном. Споруджена у похованому ґрунті і в материку. Мала діаметр по верху – 0,90 × 0,92 м, по дну – 0,57 × 0,70 м, глибину 0,90 м від УЦ (рис. 303: я.1[2]; 320). З рівня 0,75 м від УЦ у переденні заповнена мішаним супіщано-материковим ґрунтом (рис. 359).

Знахідок в ямі не виявлено.

Розглядається як жертвна яма, споруджена в центрі насипу у зв'язку зі влаштуванням основного поховання.

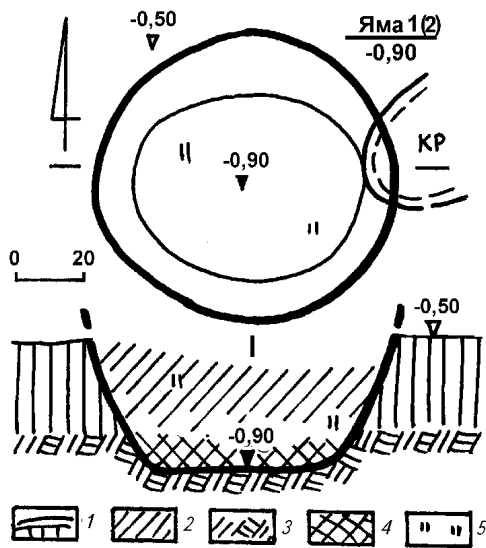

Рис. 359. Дуканичі, кол. хут. Курган № 6.
Яма 1 (2). План і перетин.
Умовні позначення: 1 – похований ґрунт;
2 – супіщане заповнення; 3 – материк;
4 – мішаний ґрунт; 5 – вуглини.

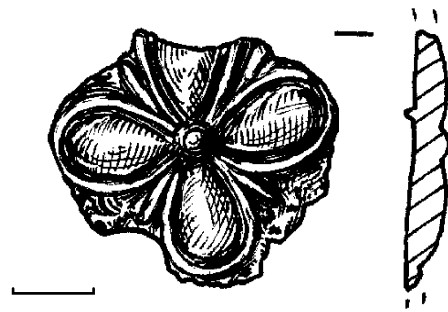

Рис. 360. Дуканичі, кол. хут.
Місце насипу зруйнованого кургану № 5.
Уламок прикраси ременю вузди. Бронза.

Таким чином, курган № 6 – не надто типова для мікрорегіону поховальна споруда – насип над похованням катакомбної культури. Під насипом цього кургану виявлені рештки поховальної камери-катакомби зі входом та ями, пов'язаної із похованням.

ДОСЛІДЖЕНІ КУРГАНИ групи II поблизу колишнього хут. Дуканичів репрезентують зразки як ординарних, так і досить виразних рядових поховальних старожитностей пониззя Псла доби енеоліту, раннього і пізнього бронзового віку, поодинокі комплекси та знахідки фіналу епохи раннього заліза (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009 зв., арк. 134).

Всього в курганах №№ 1-3, 4 і 6 виявлено 20 поховань, 6 ям та сліди ще 2-х поховальних комплексів археологічного характеру.

Найдавнішими серед них виявилися погано збережені енеолітичні поховання, три з яких започаткували спорудженням первинних насипів кургани №№ 1-3, зокрема, поховання 1 кургану № 2 та поховання 9 кургану № 3. Більш виразними виступають ямні впускні захоронення, такі, як поховання 2 кургану № 1 та поховання 2 кургану № 3. Перше з них містило у заповненні примітивну гранітну стелу.

Найвиразнішими у курганах №№ 1 і 3 є катакомбні поховання інгульської катакомбної культури. Три з них – поховання 5 кургану № 1, поховання 1 і 4 кургану № 3 відзначаються особ-

ливостями, важливими для вивчення історії племен раннього бронзового віку. Це стосується наявності над склепіннями катакомб невеликих гранітних стел та жертовників-?, вміщених на насипи курганів над камерами.

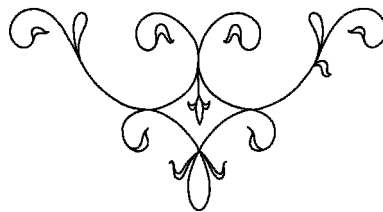
Типовими для мікрорегіону є впускні зрубні поховання край вершин насипів, частина з яких супроводжувалася зразками ліпної кераміки – горщиками характерних форм. Заслуговує на увагу поховальний комплекс з кремацією в кургані № 1, які не надто часто трапляються на Полтавщині.

Старожитності наступних епох представлені у досліджених курганах менш репрезентативно і, переважно, пошкоджені грабіжниками. Це стосується як можливої наявності поховання скіфського часу в насипу кургана № 2, так і склепу з могилою кочівниці часу поширення в пониззі Псла пам'яток черняхівської культури (поховання 8 кургану № 1). На існування пізньосарматського поховального комплексу в кургані № 3 вказує знахідка біля грабіжницьких перекопів гончарної сіроглиняної мисочки – однієї з перших, виявлених в околицях Комсомольська.

Насамкінець, в насипу кургана № 2 виявлене хутірське кладовище рубежу XIX–XX і початку XX ст., що ілюструє масове заселення заплави Псла напередодні горезвісного голодомору.

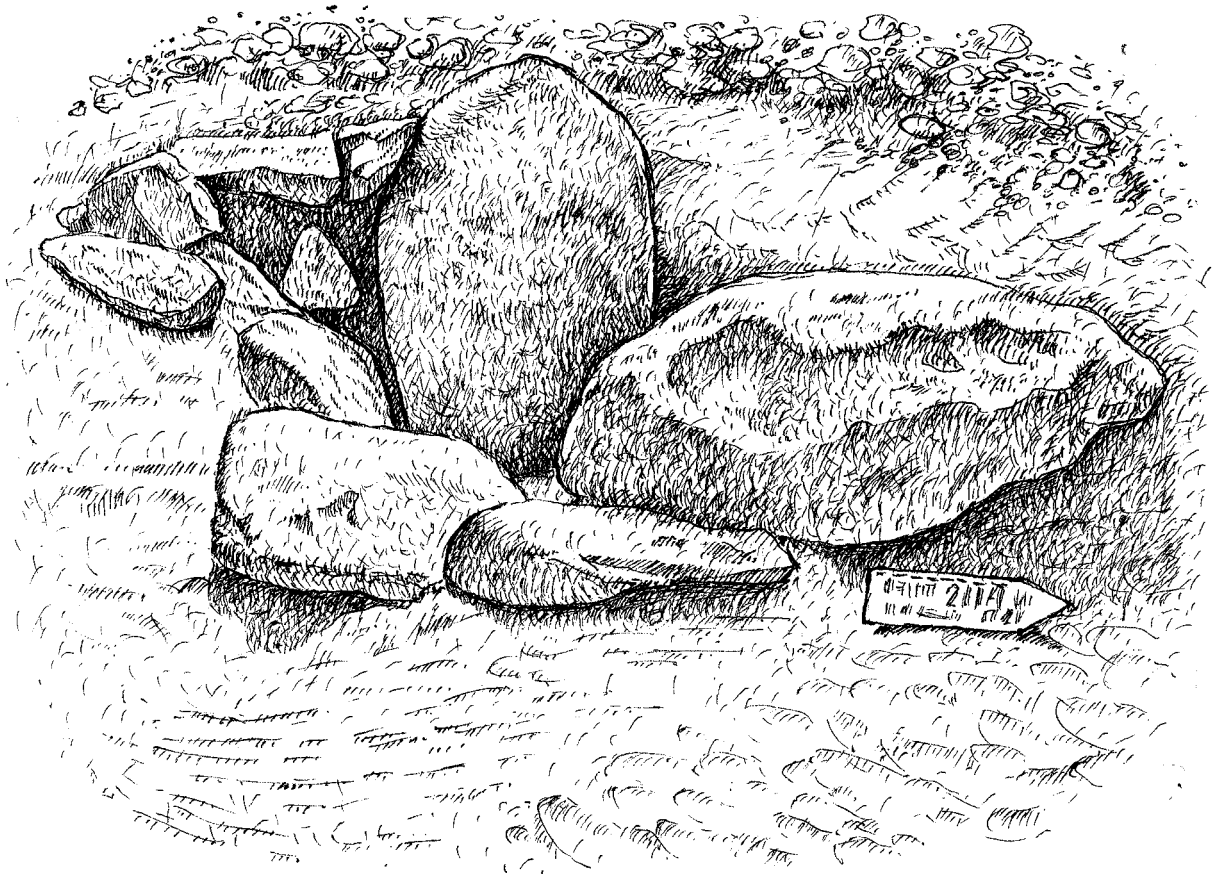
Отримані результати досліджень істотно доповнюють матеріали розкопок ряду курганів в околицях сс. Волошиного, Дуканичів, Солонців, Лавриківки, Підустів, здійснених у 2003–2008 рр.

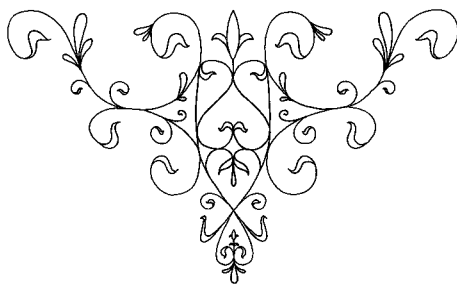
Відзначимо також, що археологічні дослідження проведені на курганних поховальних пам'ятках, які були значно пошкоджені господарською діяльністю людини і котрі, без запланованих робіт, могли бути втрачені для науки у найближчі роки.

II

СТАРОДАВНЄ НАСЕЛЕННЯ ПОНИЗЗЯ ПСЛА ЗА ПОХОВАЛЬНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ РЕГІОНУ

ДОСЛІДЖЕНІ ЗА ОСТАННІ РОКИ кургани Нижнього Припсілля дали нові, досить важливі матеріали для вивчення характеру старожитностей ряду епох лісостепової тераси і передстепових просторів Дніпровського Лівобережжя, а й в цілому для Середньодніпровського регіону. Басейн Нижнього Псла, що тривалий час залишався своєрідною «білою плямою» на археологічній карті України (*Археологія* 1971, карти 2-6; 1971а, карти 1-2; 1975, карти 2-4; *Археологія* 1985, с. 362-363, 422-423, 474-475, 500-501, карти 9-12; 1986, с. 22-23, 62-63, 186-187, карти 1, 2, 4; 1986а, с. 16-17, 74-75, 138-139, 372-373, карти 1-3, 6; *Давня історія* 1997, с. 118-119, 164-165, 282-283, 284-285, 410-411, 414-415, 416-417, 420-421, карти 3-4, 8-9; 12-15; 1998, с. 41, рис. 6; 2000 с. 40, 68, 86, 91, 94, рис. 2; 4; 6-7; 11), на разі виступає досить добре археологічно обстеженою та вивченою територією, де відомі старожитності майже всіх епох.

Масштабні і планомірні науково-рятивні роботи, продовжувані щорічно суцільними площами в зонах облаштування кар'єрів, на майданчиках значних будівельних робіт, під час прокладання шляхів і трубопроводів, дозволяють масово вивчати здебільшого рядові, так би мовити, «буденні» археологічні об'єкти, складаючи уявлення про заселення припсілляських теренів на всіх етапах первісної та середньовічної історії краю. Звісно, введення до наукового обігу значної частини інформації з отриманого масиву джерел має суттєво доповнити, а в ряді випадків і змінити уявлення про значення цього регіону у стародавній історії України.

Розташований у контактній зоні лісостепових землеробських і степових кочівницьких племен, а також на «стику» економічних інтересів різних груп населення Лівобережжя та Правобережжя Дніпра впродовж ряду епох (*Черняков* 1987), цей район поблизу Дніпровських переправ завжди привертав до себе увагу і посилений інтерес носіїв різних археологічних культур епохи енеоліту, бронзового і раннього залізного віків, чималої кількості племен та народів, чий історичний шлях буття був пов'язаний із Наддніпряниною. Це підсилювалося

привабливістю надзаплавних ділянок для проживання у життєдайній зоні на межі степів і лісостепів, поряд із трасами проходження давніх водних та суходільних торгових шляхів. Вигідне географічне розташування на перехресті доріг, а також потужна магнітна аномалія і виходи залізородних порід, численні оголення гранітів та діоритів, притягували сюди населення ряду епох. Мінеральні ресурси використовувалися не тільки в якості сировини для промислів і ремесел, а і в культовій сфері. Плити каміння з відслонень на узбережжі Дніпра знайшли застосування в поховальному обряді і для виготовлення зразків монументальної скульптури, яка з епохи енеоліту з'явилася поряд із вершинами курганів. Темно-червоні за кольором поверхневі виходи залізистих кварцитів були використані як компоненти мінеральних фарб, зокрема, вохристих сумішей, сфера застосування яких була значно ширшою від суто поховально-обрядової. Певним чином окремі аспекти діяльності різних груп стародавнього населення і знайшли вияв у влаштуванні та будівництві поховальних споруд – насипів стародавніх курганів.

До вміщених у роботі матеріалів, отриманих внаслідок вивчення значної групи поховальних пам'яток (публікуються результати досліджень 20 курганів, а також аналізуються матеріали з ще 40 раніше розкопаних у Прип'їллі) ввійшли яскраві і суто ординарні поховальні комплекси, антропологічні, остеологічні та речові знахідки практично всіх епох, починаючи від енеоліту і завершуючи фіналом середньовіччя, до певної міри – і нового часу. Саме їх аналіз та загальний огляд і складають зміст цього розділу роботи.

Енеолітична епоха

Первісними та основними в майже всіх досліджених у Нижньому Припсіллі курганах були захоронення епохи енеоліту. Вони, репрезентуючи найраніші підкурганні поховальні комплекси, започаткували зведення надмогильних насипів. Проте, ці захоронення не склали єдиного масиву ні в культурному, ні в хронологічному відношеннях. Вони представляли кілька культурно-хронологічних груп поховань різних обрядових традицій доби мідного віку. Шкода, що більшість з них збереглися погано. Найчастіше – це рештки поховальних ям, де вряди-годи наявні залишки скелетів або частіше їх сліди. В досліджених у мікрорегіоні невеликих курганах стан збереженості найдавніших поховань бажає кращого через впливи дії засолених ґрунтів, піщані материкові відкладення, котрі сприяють вимиванню решток під дією чинників антропогенного походження (забруднені ґрунтові води). Кілька поховальних комплексів репрезентують доволі виразні, хоча і не надто багаті на інвентар рештки захоронень. Їх кількість для лівобережного пониззя Псла не дуже значна. Загальне число оприлюднених друком чи засвідчених науковою звітністю комплексів, включаючи напівзруйновані, становить трохи більше 30. Частина з них введена до наукового обігу або певною мірою інтерпретована дослідниками (Рассамакин 2000, с. 173; 2003, с. 239; 2004, с. 168-169, Taff. 503, 507-508; Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004; Супруненко 2006а; 2007б; Шилов 2007). Більш детальний огляд вже відомих і щойно відкритих об'єктів буде вміщений у наступній частині дослідження, присвяченій поховальним старожитностям межиріччя Псла і Сухого Кобелячка, де енеолітичні поховальні об'єкти представлені більш масово. У цьому виданні

публікуються матеріали 12-ти розкопаних енеолітичних поховань.

Одне з найдавніших захоронень мідного віку Припсілля, виявлене у близькій за формою до прямокутної неглибокій ямі – незначній вибірці дерну, містило рештки небіжчика – чоловіка зрілого віку, викладеного на спині з випростаними вздовж тулуба руками і підігнутими ногами (група II, варіант А, за Ю.Я. Рассамакіним) (Rassamakin 2004a, s. 14, Abb. 1). Воно було зорієнтоване головою на північний захід (Волошине, група IV, курган № 2/2005 р., поховання 1). Поховальний комплекс оточував кільцевий ровик з двома майже меридіонально влаштованими вузькими проходами, слідами тризни (кераміка, кістки вівці, кальциновані кістки), численними вуглинами і попелом під первісним насипом кургану та в заповненні рівчака, передуючи своїм влаштуванням часу впуску також енеолітичного захоронення 2, для якого споруджувалася майже меридіонально зорієнтована глибша яма обабіч первісного кургану (Супруненко 2006а, с. 88-93). Фрагменти кераміки від решток тризни поховання 1 належали стінкам двох ліпних горщиків із добре заглаженою поверхнею, з внутрішнього боку – із затертими слідами вирівнювання гребінцем, домішками дрібного піску й вигорілою черепашки в щільному тісті сірокоричневого кольору. На одному уламку скругленого переддення посудини були промітні сліди отвору – залишки реставрації.

За характерними ознаками, поховання належало до кола старожитностей середньостогівської спільноти племен доби енеоліту (Телегин 1985, с. 305; Мовша 2000, с. 30; Котова 2006, с. 42-70). Культурно-хронологічно такі комплекси відносяться дослідниками до фіналу скелянської фази у розвитку енеолітичних племен, за В.М. Даниленком (Даниленко 1974), або скелянсько-стогівської куль-

турно-генетичної лінії, за Т.Г. Мовшею (2000, с. 30), чи скелянської культури (скелянської поховальної традиції), за Ю.Я. Рассамакіним (*Давня історія 1997*, с. 275-277; *Rassamakin 2004a*, с. 212). Час появи подібних поховань у пониззі Псла орієнтовно припадає на початок – першу третину IV тис. до н. е.

Можливо, більш пізній розвиток цієї ж поховальної традиції вособлює ще одне з виявлених у лівобережному Припсіллі – поховання I кургану № 2/2011 р. групи I поблизу Кузьменок (див. розділ 6). Воно було влаштоване у підпрямокутній видо-вженій, нерівномірно заглибленій ямі, де виявлені кістки чоловіка (20-30 років), викладеного зібгано на лівому боці, з підігнутими ногами і зведеними стопами, головою на північний захід (група III, варіант А, за Ю.Я. Рассамакіним) (2004a, с. 14, *Abb. 1*). Поряд відзначені кілька вуглин і фрагментів ліпного посуду зі слідами загладжування гребінцем, домішками вапна, мушель й органіки у тісті.

Досить схоже основне «підліткове» поховання 2 кургану № 5/2003 р. групи III поблизу Волошиного, влаштоване на стародавньому горизонті в аналогічній позиції головою на північ – північний схід (*Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004*, с. 87-88, *рис. 39-40*; *Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005*, с. 87-88), супроводжувалося уламками ліпного посуду, паралелі за декором якому походять з поселення Середній Стіг 2 і засушинських пам'яток Поорілля (*Берестнев 2004*, с. 14; *Rassamakin 2004a*, с. 188, *Abb. 127*).

Найбільш масово у досліджених курганах представлені старожитності іншої поховальної енеолітичної традиції – квітянсько-дереївської, за Т.Г. Мовшею (2000, с. 30). Ці пам'ятки, з характерним випростаним поховальним обрядом, були виділені І.Ф. Ковальновою для межиріччя Самари та Орелі в окрему постмаріупольську культуру (*Ковалёва 1984*,

с. 4-53). Пізніше Ю.Я. Рассамакінін, розширивши ареал побутування цієї спільноти від Правобережжя Дніпра на заході до Подоння на сході, об'єднав їх у квітянську культуру (*Давня історія 1997*, с. 285-286; *Rassamakin 2000*).

Зауважимо, що перше з відомих у мікрорегіоні захоронень було відкрито в кургані Могила Дернечина поблизу с. Бондарів 1987 р. (*Луговая 1987 зв., арк. 5-7*). Воно виявилось погано збереженим похованням, здійсненим у випростаній позиції в підовальній за формою ямі з вохрою, зорієнтованій у північно-східному секторі. Захоронення атрибутоване як належне до кола енеолітичних випростаних поховальних старожитностей (*Лугова 2003*, с. 23, 25, *рис. 2*).

Починаючи з 2003 р., досліджені на Нижньому Пслі квітянські поховання представлені здебільшого рештками дитячих захоронень (14 поховань). На разі відомо 20 поховальних комплексів різного стану збереженості, у дев'яти з яких рештки похованих дітей, а часом і дорослих, не збереглися (45%). Всі вони здійснені у неглибоких ямах в основі первісних насипів курганів. Ями зорієнтовані за довгою віссю в меридіональному напрямку або з відхиленнями до північного заходу і північного сходу. Поховальні споруди належать до груп I-II, варіантів 1-2, за Ю.Я. Рассамакініним (2004a, с. 14, *Abb. 1*). Захоронення влаштовувалися у випростаному положенні, переважно з руками, викладеними вздовж тулуба, головою: на північ (Волошине: група II, курган № 8/2005 р., поховання 1; група III, курган № 1/2003 р., поховання 3; Дуканичі, група II, курган № 2/2009 р., поховання 10); північний схід (Бондарі, курган 1987 р., поховання 2; група II, курган № 2/2007 р., поховання 1) та північний захід (Волошине: група III, курган № 4/2003 р., поховання 5; курган № 5/2003 р., поховання 4; група IV, курган № 2/2005 р., поховання 2;

Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, група I, курган № 1/2007 р., поховання 10, 19, 22 і 26). У двох випадках стратиграфічно підтверджене влаштування квітнянських могил після скелянських (Волошине: група III, курган № 5/2003 р.; група IV, курган № 2/2005 р.). Під насипами двох курганів виявлені рештки невеликих некрополів з 3-4 могил, з переважаючою кількістю ям від дитячих поховань, перекритих загальним чи досипаним у два етапи насипами (Волошине, група III, курган № 5/2003 р.; Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, група I, курган № 1/2007 р.).

Вірогідно, з обрядовою діяльністю квітнянських племен можуть бути пов'язані рештки безкурганного святилища під більшим насипом Цегельні. Якщо притримуватися точки зору Ю.О. Шилова, то саме з цього об'єкту походять і розвали гостроденних корчаг, принесених сюди під час влаштування культового комплексу (Шілов 1993; 2007, с. 12-15). Зі спорудженням первинного насипу над святилищем Цегельні пов'язується і влаштування поряд з ним ями-кенотафу I, віднесеної Ю.Я. Рассамакіним до групи I енеолітичних захоронень (Рассамакин 2004, с. 168-169, Таф. 507).

Через погану збереженість поховальних комплексів джерельна база вивчення квітнянських захоронень Припсілля поки що обмежена. Так, археологічно простежені рештки згорілої надмогильної конструкції на рівні стародавнього горизонту над перекриттям поховання 2 кургану № 2/2005 р. групи IV поблизу Волошиного. Вона була влаштована з гілок, жердин і трави на кшталт куреню, мала підпрямокутну форму та розміри 1,8 × 3,0 м. Її спалення передувало спорудженню насипу кургану (Супруненко 2006а, с. 93).

У заповненні трьох поховань виявлені великі й тонкі мулисті дернини, в двох випадках зі слідами вогню, якими

перекривалися ями поховань. Сліди дерев'яних складових перекриття простежені у вигляді тліну лише у трьох захороненнях. Навколо двох дитячих поховань відкопувалися неглибокі рови-рівчачки підтрикутного та скругленого перетину і круглої в плані форми, діаметром 3,6-4,5 м, в одному випадку – з проходом із північного заходу (Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 17; Бондарі, група II, курган № 2/2007 р., поховання 8), характерні для південніших територій межиріччя Орелі та Самари (Ковалёва 1984, с. 11-13). У межах майданчика, оточеного рівчачком у згаданому вище першим поховальному комплексі, збереглися сліди великого вогнища, а на дні ями поховання 5 кургану № 4/2003 р. групи III неподалік Волошиного – рештки циновки, сплетеної навхрест зі стебел болотяної рослини та розвали двох статуеток? з рожевої вохристо-каолінової маси (Кулатова, Супруненко, Мавська 2004, с. 68-69, 113, рис. 22; 65).

Обов'язковим атрибутом заповнення всіх поховань є вуглини та їх скупчення, і досить часто – від горіння трав'яної рослинності. З-поміж масових елементів обряду відзначені крупинки темно-, коричнево- та яскраво-червоних вохр. У близько третині досліджених поховань містилися невеликі скупчення яскраво- і рожево-червоної вохри, у двох – цяточки крейди, один раз зафіксоване посипання кистей рук та стоп дитини яскраво-червоною вохрою. З категорій виявленого в ході розкопок інвентарю поки що представлені дві: дрібні уламки ліпного посуду і вироби з кременю. Кераміка зрідка має сліди накольчастого візерунку, частіше – гребінцевого загладжування поверхні і залощення. Черепок більш-менш тонкий, ззовні сірого, сіро-коричневого або сіро-чорного кольорів. З домішок відзначені вигорілі рештки рослинності й органіки, «білі

волоски», поодинокі зерна кривавика та вапна. Інвентар з кременю представлений заготовкою (нуклеусом), відщепами й лусочками, окремими знаряддями – різцями, платівкою зі слідами використання, вкладенем, відщепами.

Найбільш виразним серед досліджених поховальних комплексів виступає в цілому ординарне, проте надзвичайно важливе для засвідчення контактів квітянських і дереївських племен, поховання 6 кургану № 3/2011 р. поблизу Кияшок, охарактеризоване у розділі 7. Виявлене в центрі насипу первісного кургану у видовжено-овальній ямі групи I, типу 2, за Ю.Я. Рассамакіним (2004а, с. 14, Abb. 2). Воно було парним і належало чоловіку (40-45 років), викладеному випростано на спині, головою на схід із незначним відхиленням, з руками вздовж тулуба (рис. 226). Під праву руку дорослого небіжчика випростано, головою на схід, було покладене тіло супроводжуючої його маленької дитини. Обидва лежали на підстилці з берести. У похованні відзначені сліди посипання вохрами двох кольорів, виявлений уламок стулки беззубки. Із заповнення походив фрагмент ліпного дереївського глечика. Навколо поховання, в радіусі 2-4-х м, на рештках викиду і в масиві первинного насипу, виявлені ще 5 уламків дереївської кераміки від горщика, кубка і миски (рис. 233), а також 2 знаряддя з кременю.

Здійснене за 26 км на північний захід від Дерев'яського поселення, на протилежному березі Дніпра у Нижньому Припсіллі, це поховання є наочним підтвердженням контактів кочових квітянських племен з дереївським скотарсько-землеробським населенням. Серед решток тризної відправи захоронення степовика містилися уламки дереївського посуду, який міг потрапити на місце поховання лише внаслідок актів мінової торгівлі у спільній смузі проживання сусідніх племен. Подібні знахідки

виявлені також і в квітянському похованні з кургану № 44 біля с. Млинок Онуфріївського району Кіровоградської обл., в окрузі Дерев'яського поселення (*Давня історія 1997, с. 290*). Час таких контактів, на думку дослідників, міг припадати на кінець IV – першу чверть III тис. до н. е. А Т.Г. Мовша допускає доживання дереївських племен у заплаві Дніпра аж до середини III тис. до н. е. (*Мовша 1984, с. 77*).

Щодо датування виявленої групи квітянських поховань пониззя Псла, то цілком прийнятним поки що залишається запропоноване І.Ф. Ковальновою визначення часу переважного поширення таких старожитностей в Орільсько-Самарському межиріччі у межах останньої чверті IV – першої третини III тис. до н. е. (*Ковалёва 1984, с. 48-49*). Відзначимо, що для Припсілля характерні більшість з культурних ознак масиву постмаріупольських захоронень південнішого, хоча і в цілому сусіднього регіону (*Там же, с. 10-40*). А особливістю в культурі місцевих племен були саме контакти степовиків з дереївським населенням заплави Дніпра, зумовлені територіальною близькістю суміжних зон кочівок перших і господарювання других.

Прикладом цього може бути і досліджена в кургані № 3/2006 р. групи I поблизу Солонців яма-бофр поряд із залишками? основного поховання I енеолітичної епохи. Від неї збереглися рештки видовженої в меридіональному напрямку невеликої заглибини з єдиним уламком стінки ліпної посудини з горизонтальними рядами скобоподібних відбитків штамп-черепашки на зразок відтисків нігтя, з органікою і товченими мушлями в тісті. Поряд на давньому горизонті виявлений розвал верхньої частини ліпного горщика, шийку і верхню частину плічка якого вкривали горизонтальні відтиски подвійного перевитого шнура, нижче – ряди зигзагу, а під ним – відбитки перевитого шнура

(Супруненко 2007б, с. 61, 62, рис. 63-64). Відповідники такій кераміці виявлені серед стогівських імпортованих у середовищі східнотрипільських племен скелянського поселення Середній Стіг 2 (Цвек, Рассамакін 2003, с. 228-230; Рассамакін, Якубенко, Сорокіна 2006, с. 55, рис. 1; 2; 8; 15-16; 18; 95), а найближчі паралелі – на Дерев'янському поселенні та Мелюховому бугрі у Дніпровському Правобережжі (Телегін 1973, с. 54, рис. 31) й серед шнурової орнаменталістики ліпного посуду Михайлівського поселення на Херсонщині (Коробкова, Шапошникова 2005, с. 58, 62, 66, 71, рис. 27, 31, 33, 37). Уламки посуду віднесені до залишків тризни поряд зі степовим квітянським похованням, куди потрапила пізньодерев'янська кераміка фінального етапу розвитку цих племен у кінці IV тис. до н. е. (Супруненко 2007б, с. 62). На жаль, саме поховання виявилось знищеним будівництвом садиби XIX ст.

Ще одна група пізньоеолітичних поховань (7 захоронень) в основі насипів нижньопсільських курганів може бути пов'язана за своїм походженням із просуванням на лівий берег Дніпра (через забористі переправи неподалік Кременчука та Келеберди), окремих груп нижньомихайлівського населення з областей межиріччя Буга і Дніпра та Дніпровського Правобережжя. Близькі носіям культурних традицій серезлієвського типу, вони залишили свої могили поряд зі вже існуючими первісними насипами квітянських некрополів (4 випадки).

Вперше на таке поховання 3, впущене до другого насипу Цегельні в овальній у плані, широтно зорієнтованій глибокій ямі, перекритій накатником із товстих плах, свого часу звернув увагу Ю.О. Шилов. Зважаючи на здійснення захоронення у зібганій на правому боці позиції, головою на схід (група III, варіант А, за Ю.Я. Рассамакіним), він атрибутував останнє як нижньомихайлівське (Шилов

1993; 2007, с. 17, рис. 12). Ю.Я. Рассамакін включив його до групи невизначених (Рассамакин 2004, с. 169). Проте, згодом подібні за формою ям захоронення почали траплятися й у досліджених неподалік від Цегельні курганах лівобережної надзаплави Псла.

Так, пізньоеолітичне основне поховання 7 насипу I кургану № 7/2006 р. групи IV поблизу Волошиного було здійснене у видовжено-овальній ямі широтної орієнтації та заповнене дернинами, слідами горілих кори і трави, зберігаючи лише уламки стінок ліпної посудини рудо-коричневого кольору з лискуваною поверхнею, домішками «білих волосків», вигорілої черепашки і кривавика у тістї щільної маси (Супруненко 2007б, с. 103, 112-113, рис. 109: 3). Решток похованого в ямі не збереглося.

Впускне поховання 4 кургану № 1/2007 р. на Чирвинському горбі у Дмитрівці, навпроти Цегельні, влаштоване край поли первісного насипу з рівня стародавньої поверхні, містилося у неглибокій овальній ямі. Поховальна споруда, зорієнтована за віссю схід – південний схід – захід – північний захід, була заповнена щільним супіском, зі включеннями мулу. В її вмісті знаходилися рештки дитини, крупинки вохри, уламок видовженого грано-діоритового розтирача овальної форми, відщеп кременю (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 40, 41, рис. 56-58).

Як здається, в полі того ж первісного насипу над квітянським некрополем знаходилося і поховання 11, здійснене у неглибокій підпрямокутній у плані, майже широтно зорієнтованій ямі, зі скругленими кутами. Вона була заповнена темним супіском, зі включеннями болотного ґрунту, поверхню якого вкривав тонкий шар вологого мулу. Поверх нього був споруджений супіщано-мулистий, лінзоподібний у перетині, невеликий насип, підовальної в плані форми, що утво-

рював основу наступної досипки кургану. В масиві цієї досипки та заповненими знайдені фрагменти трубчастих кісток людини зрілого віку, вуглини, кістка ссавця, дрібний уламок стінки ліпної посудини без орнаментації, з легкими слідами зубчастих розчосів на зовнішній і внутрішній поверхнях, із домішками перегорілої рослинності в рихлому, пористому тісті сірого кольору (*Там само*, с. 52-53).

Певні підстави для здійснення культурно-хронологічної атрибуції подібних комплексів дали дослідження кургану № 12/2007 р. групи (могильника) I у Солонцях, результати яких наведені у 9 розділі цієї роботи. Впускне поховання 4 (рис. 279: 4) містилося в неглибокій підпрямокутно-овальній, схожій на попередні материковій ямі, з широтним спрямуванням за довшою віссю. У затічному заповненні з дернинами, мулом, вуглинами, виявлені кілька перегорілих трубчастих кісток, пляма рожево-червоної вохри, розвал нижньої частини ліпного гостроденного горщика разом із виробами з кременю і фрагментом абразиву, частиною обгорілого знаряддя з кістки (рис. 288: 1-6).

Завершують цей перелік два основних для насипів I та Ia кургану № 1/2006 р. групи II поблизу Біланів поховання 9 та 12. Обидва також здійснені в овальній та видовжено-підпрямокутній ямах, зорієнтованих в напрямку захід-схід (див. розділ 5). На рештках легкого перекриття першого з них, поряд із вуглинами і попелом, лежали залишки трізни з уламками ліпного горщика. В ямі на спині, зі скорченими підігнутими ногами та випростаними вздовж тулуба руками, головою на схід була викладена жінка. Поруч із дорослою похованою, з південного боку, знаходилася дитина, вміщена головою у протилежний, західний бік (рис. 155). Скелети похованих і дно ями були густо вкриті яскравою червоною

вохрою. З решток трізни походили дрібні фрагменти ліпного тонкостінного горщика із заглаженою до лискуванням ззовні поверхнею та слідами внутрішніх горизонтальних розчосів, домішками вигорілої черепашки та рослинності, кварцового піску і блискітками слюди в тісті (вкл. XI: 4). У похованні 12 були наявні сліди зруйнованого дитячого захоронення та уламок кістки зайця русака (рис. 158).

Зазначені поховання репрезентують певні етапи появи на Лівобережжі Дніпра і в пониззі Псла окремих груп нижньомихайлівського населення з Правобережжя, яке просунулося сюди на початку – у першій чверті III тис. до н. е. з метою не тільки розширення зон пасовищ, а й, вірогідно, для заготовки темночервоного порошку із виходів залізистих кварцитів – компоненту вохристих сумішей. Поверхневі виходи залізистих порід червоного кольору свого часу знаходилися між кол. сс. Лавриківкою, Макаренками, Горішніми Плавнями і Чирвівкою, за 3-5 км від місць спорудження досліджених курганів.

Лише попередньо, з огляду на мінімальну кількість відомих поховань (5), варто згадати про існування в мікро-регіоні ще однієї поховальної енеолітичної традиції. Вона репрезентована зорієнтованими у південному секторі випростаними (Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 3) і зібганими на правому боці (Цегельня, 1992 р., поховання 2) захороненнями, останнє з яких було впусне до первинного квітчанського насипу (*Шилов 2007*). З ним пов'язується влаштування ще двох ровів та жертвовної ями (*Рассамакин 2004*, с. 168-169, *Taff. 508*).

Серед нещодавно виявлених заслугує на увагу впускне поховання 9 Дмитрівського кургану № 1/2007 р. на Чирвинському горбі, здійснене біля східної поли первісного насипу з рівня похова-

ного ґрунту в прямокутній ямі, з ледь скругленими кутами (0,90-0,97 × 1,03 м). У ній збереглися зотлілі залишки людини зрілого віку, викладеної з південно-західною орієнтацією у скорченому положенні на лівому боці. Поховання супроводжувалося крупинкою вохри яскраво-червоного кольору, вуглинами, скалкою кварциту, а також уламком стінки ліпного тонкостінного горщика зі слідами гребінцевих розчосів, з домішками вигорілої органіки та піску, а також пластівчастими тонкими шматочками залізного кварциту темно-червоного кольору (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 51-52).

У розділі 3 описані рештки основного поховання 8 кургану № 1/2009 р. групи I у Горбанях, що містилося в материковій ямі видовжено-овальних обрисів, помітно розширеній до південного сходу, куди могло бути зорієнтоване головою поховання дитини (рис. 46). А під насипом кургану VII/2007 р. поблизу Бондарів збереглися рештки поховання 8 (див. розділ 4), влаштованого на стародавньому горизонті. Похована жінка була викладена випростано горлиць на спині, з рукою на животі, головою на південь – південний захід. Біля черепа і кісток рук відзначені цяточки яскраво-червоної вохри, на черепі – вуглина, поряд – уламок стінки ліпного горщика зі слідами вигорілої органіки, піском та дрібними зернинами польового шпату в тісті (рис. 95: 6).

На разі подібні поховальні старожитності загалом відносять до животилівсько-вовчанської культурної групи, що належала пізньоеолітичним мігрантам до Лівобережжя Дніпра з ареалу розселення пізньотрипільських племен (Давня історія 1997, с. 362). За браком культуровизначальних знахідок проблема атрибуції цієї групи поховань в пониззі Псла поки що залишається відкритою.

Доба складання ямної культурно-історичної спільноти

Серед поховань фінальноенеолітичної епохи у басейні Нижнього Псла заслуговує на увагу рідкісний для Дніпровського лісостепоного Лівобережжя комплекс кола старожитностей широчансько-баратівського типу пізнього етапу нижньомихайлівської культури, влаштований на пагорбі в основі кургану № 1/2005 р. групи I поблизу кол. хут. Дуканичів (Супруненко 2006а, с. 31-37). Це поховання 10, що належало дитині 5-8 років, перекривалося масивною гранітною антропоморфною плитою-стелою, над якою у вертикальному положенні стояла архаїчна скульптура в формі стопи людини. Дитина була вміщена головою на південний захід до трапецієподібної в плані неглибокої ями, вистеленої корою, посеред якої свого часу були встановлені носі, густо вкриті червоно-коричневою вохристою масою. Тіло дитини було всуціль вкрите товстим шаром болотяного мулу у вигляді напівовального у перетині гробовища (рис. 361). Із супроводжуючих знахідок відзначимо розвал «стрілоподібної» статуетки з вохристо-органічної маси (рис. 361: 5), схожої на зразки так званої пластики серезлієвського типу (Щербатовський 1905, с. 7-9; Дергачев, Манзура 1991, с. 307, рис. 86; Ковалёва, Марина, Ромашко, Тесленко, Шалобудов, Векленко 2001, с. 102-120), уламок палички-железу, орнаментованої смужками червоної мінеральної фарби (рис. 361: 6), фрагмент стінки ліпної посудини з «паркетним» гребінцевим загладжуванням обох поверхонь (рис. 361: 7). Із похованням пов'язуються залишки вогнища неподалік від стел та рештки тризни у вигляді кісток дорослої особини бика свійського поряд із ними.

Стратиграфічне положення поховання як основного, здійсненого на пагорбі під первісним насипом, перекривання

Рис. 361. Дуканичі, кол. хут. Група I, курган №1/2005 р., поховання 10. Плани і перетини перекриття (1) та поховання (4), стели (2, 3), знахідки (5-7).
2, 3 – сірий граніт;
5 – вохристо-органічна суміш; 6 – дерево, вохра;
7 – кераміка.
Умовні позначення:
1 – гранітні стели і камені в перетині; 2 – мул;
3 – супіщанистий чорнозем;
4 – вохриста маса і кора в перетині; 5 – похований ґрунт;
6 – пісок; 7 – материк;
8 – кора; 9 – посипка вохрою;
10 – дерево; 11 – вуглини.

цього насипу кількома ямними досипками, зокрема останньою, пов'язаною з похованням 8 шостої обрядової групи другого стратиграфічного горизонту ямних захоронень, виділеного для підкурганних старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя (Марина 1978; Ковалёва 1984, с. 74, 75), влаштованого з південною орієнтацією напередодні початку пізньоямного часу, впевнювали в пізньонеолітичній атрибуції комплексу. На це вказувало і спрямування похованого

головою на південний захід, подібно до нижньомихайлівських поховань 2 в кургані біля Єрмолаївки Первомайського та 17 кургану № 1 поблизу Баратівки Новобузького районів Миколаївської обл. (Рыбалова 1964, с. 79-85; Елагина, Петренко 1969, с. 252), захоронення 1 «постстогівської» традиції кургану № 10 неподалік Червонознам'янки (Катаржиного) на Одещині (Петренко, Шилов 1992; Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 108). Знахідка в захороненні фігурки на кшталт

серезлієвської також свідчила на користь належності до ймовірного етнічного середовища, де виникла і побутувала подібна пластика, а саме, так званих пам'яток «баратівського» етапу Степового Правобережжя Дніпра (Мовша 1984, с. 73-75).

Невдовзі після цієї знахідки був виявлений ще один подібний дитячий поховальний комплекс 2 під маленьким первісним насипом кургану № 2/2007 р. групи II поблизу Біланів. На поверхні первісного кургану знайдено чимало уламків граніту, що залишилися від виготовлення на місці стели. Тут же трапилися дрібні фрагменти ліпного посуду з щільним тістом сірого кольору, численними вкрапленнями бою черепашки, а також більш тонкостінного горщика, зі схожим тістом і слідами гребінцевого загладжування з внутрішнього боку.

Поховання, охарактеризоване у розділі 5, влаштоване у трапецієподібній за формою видовженій ямі, зорієнтованій за широтною довгою віссю, що містила дрібні уламки граніту, кістки і зуби маленької дитини, вірогідно, зорієнтованої головою у південному – південно-західному напрямку. Невелика стела, виготовлена з плити сірого граніту, мала архаїчну антропоморфну приземкувату форму, зі злегка виділеним виступом голови (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 105-106).

Інша, так звана «постстогівська» поховальна традиція пізньоенеолітичної доби (Рассамакин, Евдокимов 2001), представлена на Нижньому Пслі ще одним здійсненим на південному схилі насипу сусіднього, більш давнього енеолітичного кургану в основі насипу № 1/2007 р. групи II на околиці кол. с. Біланів. З похованням пов'язується влаштування чергового насипу II, перекритого масивом пізньоямного кургану, встановлення архаїчної гранітної стели підтрикутної антропоморфної форми та влаштуван-

ня невеликого вогнища біля неї (див. розділ 5). Поховання 4 містилося у невеликій прямокутній ямі, зорієнтованій за віссю північний схід – південний захід, зі слідами дернин і зотлілого дерева у заповненні. Вміщена до ями головою на північний схід дитина була покладена випростано на спині, з руками вздовж тулуба, зібганими ногами, що розпалися ромбом від попередньо піднятого колінами догори положення. Вздовж довших стінок простежувалися рештки деревного тліну від залишків нош, зліва в головах виявлений розвал дерев'яної посудини, а також лопатка бика. Під кістками були помітні рештки кори від підстилки (рис. 130).

Поховання належить до числа комплексів часу складання ямної культурно-історичної спільноти за фіналу енеолітичної епохи. Про це свідчать положення та орієнтація похованого, рештки нош, форма стели і засоби її встановлення в ґрунті, що нагадують місцеві «баратівські» старожитності, репрезентуючи іншу групу поховальних пам'яток Середньодніпровського Правобережжя та межиріччя Дніпра і Буга (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 110).

Вірогідно, до поховань такого ж типу належать і рештки зруйнованого землеріями основного захоронення 10 в кургані № 1/2008 р. групи II неподалік кол. хут. Дуканичів, здійсненого з рівня похованого ґрунту в неглибокій, майже квадратній у плані ямі, зорієнтованій за довшою віссю з північного заходу на південний схід (рис. 306: 4). З неї походить єдиний уламок стінки ліпного горщика з рештками органіки в тісті (рис. 317: 6) та кістки ссавця (див. розділ 9). Поховання може бути віднесене до кола старожитностей часу складання ямної культурно-історичної спільноти, адже стратиграфічно і планіграфічно наступним за ним в часі є ранньоямний впускний комплекс-кенотаф 9.

Репінська культура та її впливи. Складання ямної культурно-історичної спільноти для басейнів Псла, Ворскли й Орелі співпадає з поширенням на Лівобережжі Дніпра впливів репінської культури. Просування з Середнього Дону представників репінських племен, що відбувалося, за уявленнями дослідників, з кінця IV – впродовж першої третини III тис. до н. е. (Коробкова, Шапошникова 2005, с. 7, рис. 2; Rassamakin 2004a, s. 214), призвело до появи у цілому синкретичних старожитностей, що об'єднували певні риси поховального обряду місцевого наддніпрянського населення та інновації, притаманні матеріальній культурі прийдшлих племен.

Саме таке явище ілюструє унікальний поховальний комплекс з кургану № 2/2006 р. групи I поблизу с. Солонців. Він влаштований під невеликим насипом з рівня стародавнього горизонту для поховання маленької дитини. Захоронення містилося у трапецієподібній за формою кам'яній скрині або цисті (Довженко 1993, с. 111, 115), з розширенням в оголів'ї з південно-західного боку. Поховальна споруда була викладена з уламків плит і колотого граніту, влаштована у невеликій та неглибокій ямі. Стінки скрині утворювали поставлені на ребро колоті плити сірого граніту, виставлені на висоту 9-15 см. З південно-західного боку в головах були встановлені частини перебитої навпіл невеликої гранітної антропоморфної стели, типу I Д, зі звуженою в основі формою блоку, за Є.Ю. Новицьким (1990, с. 23), з виділеним округлим виступом голови, імовірно, взятої з більш давнього сусіднього кургану (Супруненко 2007б, с. 47-49). Скриня перекривалася плоскими тонкими плитами граніту, викладеними від стінок до середини з використанням жердин та кори (рис. 362).

Похована дитина, віком менше року, була розміщена випростано на спині, головою на південний захід, з нестановле-

ною позицією рук і ніг. На дні гробниці відзначені сліди підстилки рослинного походження, кілька вуглин. Кістки мали сліди посипання темно-червоною вохрою. У північно-західному кутку скрині містилося скупчення вохри такого ж кольору, поряд із яким лежала трикутна плиточка крихкої крейдяно-органічної маси розміром 5,0 × 5,2 × 1,0 см. Зі вмісту заповнення поховання походив уламок стулки беззубки звичайної.

Поряд, з південно-західного боку від гробниці, лежала ліпна посудинка. Це невеличкий округлодонний горщик, з виділеними профільованими високими вінцями, розширеними назовні, широким устям, округлим тулубом наближено яйцеподібної форми, приденна частина якого переходила в округле денце (рис. 362: 4). Посудинка орнаментована у верхній частині смугами відбитків подвійного шнура, від яких на плічки горщика опущені вершинами донизу трикутники, заповнені відтисками такого ж шнура. Ліві боки кожної з трикутних фігур продовжувалися і дещо нижче від самих трикутників. Від вершин, а часом і середини сторін трикутників відходили менш інтенсивні шнурові смужки, у вигляді бахроми, а вся не зайнята візерунком нижня частина ззовні та внутрішня поверхня мали сліди загладжування гребінцевим штампом (Супруненко 2007б, с. 50, рис. 46; 51). Висота посудинки – 10,4 см; у тісті наявні домішки органіки і вигорілої черепашки.

За формою й орнаментациєю горщик тяжіє до кола зразків ранньоямної кераміки репінського типу, знаходячи відповідники серед посуду поселення Дурна Скеля у Запоріжжі (Якубенко 1982, с. 24, табл. 1: 5, 10), репінського (середнього шару) Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі та деяких зразків кераміки з його верхнього шару (Коробкова, Шапошникова 2005, с. 58, 62, 66, рис. 27: 4-5; 31: 1, 7, 9; 33: 1, 4) і ранньоямних підкур-

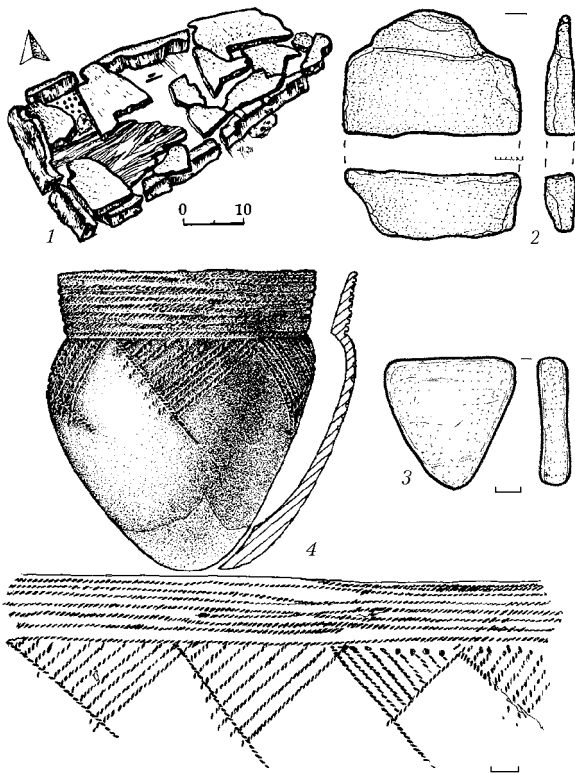

Рис. 362. Солонці, с. Група I, курган № 2/2006 р., поховання 3. Гробниця (1), уламки стели (2), граніт, виріб з крейдяної маси (3), ліпний горщик та розгортка його орнаменту (4).

ганних поховань Орільсько-Самарського межиріччя (Марина 1979, с. 87, рис. 1; 1992, с. 81, 82; Шапошникова 1985, с. 339, 340). За формою горщик близький до посудини репінської культури з ур. Крейдянка Балаклійського району Харківської обл. (Клименко, Котова, Колесник 2001, с. 42, рис. 6: 2) та кераміки репінських пам'яток Середнього Подонців'я, Приазов'я і пониззя Дону (Трифонов 1996, с. 3-5; Черных 1999, с. 62-63; Шестаков 2005, с. 27, рис. 14; Теліженко, Черних 2006, с. 118-119, рис. 24-25). Проте, у засобах шнурового декорування відчутні впливи суто місцевих традицій орнаментування посуду дереївським середньостогівським населенням енеолітичної епохи (Котова 1994, с. 38-39; Мовша 2000, с. 33). Похован-

ня датоване кінцем IV – першою чвертю III тис. до н. е. (Супруненко 2007б, с. 52).

Ямні старожитності

Ранній етап бронзового віку (середина III – початок II тис. до н. е.) представлений у Припсіллі групою з 45 на разі досліджених і введених до наукового обігу чи задокументованих у науковій звітності основних або впускних поховань більшості з вивчених курганів. Вони споруджені або значно підсипані за часи розселення на цій території населення ямної культурно-історичної спільноти. Носії ямних культур залишили під грандіозними, а часом – доволі скромними насипами, по одному-три поховання, здійснених у глибоких, інколи незначних за глибиною та розмірами, прямокутної чи близької до них форми ямах, перекритих дерев'яним накатником. У двох випадках перекриття було дво- або тришаровим, включаючи дерев'яні плахи, викладені над могилою, гілки і жердини, вкриті поверх стеблами болотних рослин – рогозу або очерету – на заплічках-уступах (Цегельня, поховання 7; Білани, група II, курган № 1, поховання 7). У розміщенні рослинної складової такого перекриття помічене викладання стебел шарами навхрест або перехрещено навкоси. Висловлене припущення щодо спеціального залишення ямним населенням пустот в ямах зі складним перекриттям для їх поступового просідання й утворення заглибин в насипах – «вирв» (Шилов 2007, с. 19-20).

Серед вивчених поховань 19 (42%) виявилися основними і над ними споруджувалися насипи первісних курганів; зі ще сімома похованнями пов'язане влаштування додаткових підсипок край піл існуючих енеолітичних або ямних насипів, отже, умовно основними були 26 комплексів з-поміж досліджених (58%). 16 поховань (35%) визначені як впуск-

ні в ямні чи більш давні насипи, а для трьох захоронень ця інформація відсутня (7%). У 12 поховальних спорудах скелети небіжчиків, а то й окремі кістки не збереглися. До речі, більшість з таких захоронень належала дітям. Лише для двох поховань є підстави вбачати в них кенотафи (Шилов 2007, с. 18). Кількість досліджених дитячих поховальних комплексів – 11 (26%).

Для чотирьох впускних захоронень встановлене влаштування заплічків-уступів у насипах; в одному випадку – повалення пізніми «ямниками» більш давньої стели-надгробку, залишеної попереднім населенням (рис. 134). Для перекриття одного з давньоямних поховань у кургані № 1/2008 р. групи II поблизу кол. с. Лавриківки, на вододілі Псла і Сухого Кобелячка, використані дві архаїчні стели нижньомихайлівського населення (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв.). Названий комплекс, швидше, є винятковим для сусідніх із п'їльським лівобережжям степових ділянок, а разом зі ще одним, доволі схожим на ранньоямне похованням 9 в основі кургану № 1/2008 р. групи II у Дуканичах (див. розділ 9), вони складають скромний перелік поховальних старожитностей, що можуть претендувати на визначення в якості ранньоямних.

Згадане поховання 9 впущене біля східної поли первісного насипу I кургану в підпрямокутній у плані, зі скругленими кутами та незначно розширеними донизу стінками ямі, зорієнтованій за широтною віссю. Вона була заповнена щільним супіском, де на різних рівнях знаходилися два шматки сірого граніту: невелика розширена чотиригранна стела і камінь призматичної форми. Решток похованого у заповненні не виявлено, отже, комплекс, вірогідно, є кенотафом (рис. 319).

Для майже 70% поховань встановлене влаштування дерев'яних накатників з

неошкурених колотих плах чи горбилів, 11% – з жердин та болотяної рослинності. На досипці над перекриттям дитячого захоронення 2 кургану № 1/2008 р. групи II поблизу Дуканичів, репрезентованому в цьому виданні, була встановлена невелика гранітна стела фалічної форми (рис. 307). А поряд із похованням 3 кургану № 1/2005 р. групи IV неподалік Волошиного, на рівні похованої поверхні, знаходилися рештки невеликого вогнища (Супруненко 2006а, с. 81, рис. 76: 3).

У прип'їльських курганах виявлені окремі поховання фіналу середнього і більшість – пізнього етапів розвитку ямного населення (Марина 1992), зі вміщенням небіжчиків у випростаному положенні на спині, з підігнутими в різних позиціях ногами зі значним і меншим ступенем зібганості, викладеними вздовж тулуба руками чи однією з них на животі або миску, проте, відмінним спрямуванням головою – на північний схід (6), північ (1), південь (5), північний захід (9), захід (9) та південний захід (12). Вони здійснені з використанням вохри в обряді, вуглинами у заповненні, нечисленними уламками ліпної кераміки і знаряддями з кременю (більше 11% поховань) й ін. порід каменю, іклами хижих тварин, рештками посудин з дерева, виробами з кори і шкіри. У похованнях та залишках тризн відзначені кістки бика (Кияшки, курган № 3/2011 р., поховання 9), вівці або кози свійських (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 1), віслюка (Волошине, група IV, курган № 1/2005 р., поховання 3; Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 7), лисиці (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 9).

Зауважимо, що захоронення з більшим ступенем зібганості (підігнутості) ніг переважно є основними у насипах (7), і лише в єдиному випадку – впускним (1). Вони зорієнтовані у північно-східному (2), західному (1), південно-західному

– південному (3) і північно-західному (2) секторах. Слабко зібгані впускні поховання на боці із західною орієнтацією (Цегельня, поховання 7; Рокитне, поховання 2 і 3 та ін.) є захороненнями ямно-катакомбного часу.

У кількох курганах виявлені цікаві факти відносної стратиграфії між двома та трьома ямними захороненнями. Зокрема, у Рокитному основне зібгане поховання 2, влаштоване на лівому боці з розворотом на спину, було спрямоване головою на захід, і перекривалося зібганою, також на правому боці, впускною інгумацією 3 із західною орієнтацією, що належала до пізньоямного часу (Луговая 1987 зв.; 2003, с. 25, 27, рис. 3). Інший факт зафіксований у насипу кургану № 7/2006 р. групи IV неподалік Волошиного. Тут простежена черговість здійснення під окремими досипками, слідом за дитячим похованням 6 з північно-східною орієнтацією третьої обрядової групи, розміщеним у трапецієподібній в плані ямі (Марина 1978, с. 55-59; Ковалёва 1984, с. 73), двох чоловічих захоронень 4 і 5, спрямованих головами на північний схід і північний захід, вміщених до невеликих прямокутних могил, співставляюваних з дев'ятою обрядовою групою третього стратиграфічного горизонту пізньоямного чи ямно-катакомбного етапів розвитку спільноти (Ковалёва 1984, с. 74-75).

У більшості з поховань відзначені рештки підстилки рослинного походження, сліди шкіряного чи текстильного тлінів (31), а в 3-х захороненнях – залишки циновок, плетених зі стебел рослин (Волошине, група IV, курган № 1/2005 р., поховання 3; курган № 7/2006 р., поховання 4 і 6), в одному – кошми, у двох пізньоямних – грудочки крейди (Цегельня, поховання 7; Волошине, група I, курган № 11/2003 р., поховання 8).

Пізньоямні та ямно-катакомбні поховання пониззя Псла відзначаються

бідністю супутнього інвентарю, що відрізняє підкурганні захоронення надзаплави від розташованих на сусідньому плато корінного берега ріки. Так, в пізньоямних основному та впускному похованнях 3-4 кургану № 3 у Приліпці виявлені гостроденний ліпний орнаментований горщик і кістяні деталі музичного інструменту типу «флейти Пана» (Пам'ятники 1985) (рис. 18-19).

Та деякі речові знахідки у досліджених комплексах лівобіччя Псла все ж таки виявлені. У похованні 8 кургану № 1/2005 р. групи I поблизу Дуканичів знайдена статуетка собаки, виконана з вапняково-мергелевої конкреції, там же трапився й уламок ще однієї конкреції з примітивно-скульптурними обрисами (рис. 363: 6-7). З поховання 5 кургану № 7/2006 р. групи IV неподалік Волошиного походить оформлений струменевою ретушшю листоподібний наконечник стріли з кременю із кутовою виямкою в основі (рис. 363: 8), а з могили 4 того ж кургану – рештки невеликої циліндричної посудинки з кори (береста-?), обтягнутої шкірою, діаметром 4,8 см (Супруненко 2007б, с. 106). У дитячому комплексі під одним з первинних насипів Стовбуватої Могили виявлені зотлілі залишки дерев'яної чаші (Супруненко 2008, с. 24). З частиною поховань пов'язане встановлення примітивних масивних гранітних стел на насипах (Супруненко, Шерстюк 2009, рис. 47, 49, 51-57), влаштування закладу-каїрни з брил, масивного каміння та яйцеподібної видовженої великої стели (АЛЛУ 2005, фото на обл.). В останньому кургані також виявлені свідчення появи наприкінці III тис. до н. е. окремих груп населення, що було добре обізнане з використанням колеса, тяглових тварин (дерев'яні деталі упряжі, візка і колеса) (Звід 2008, вкл. I, фото 2-3), в двох інших – кістки віслюка (Супруненко 2006а, с. 85, 86, рис. 81; Супруненко, Скорий, Шерстюк

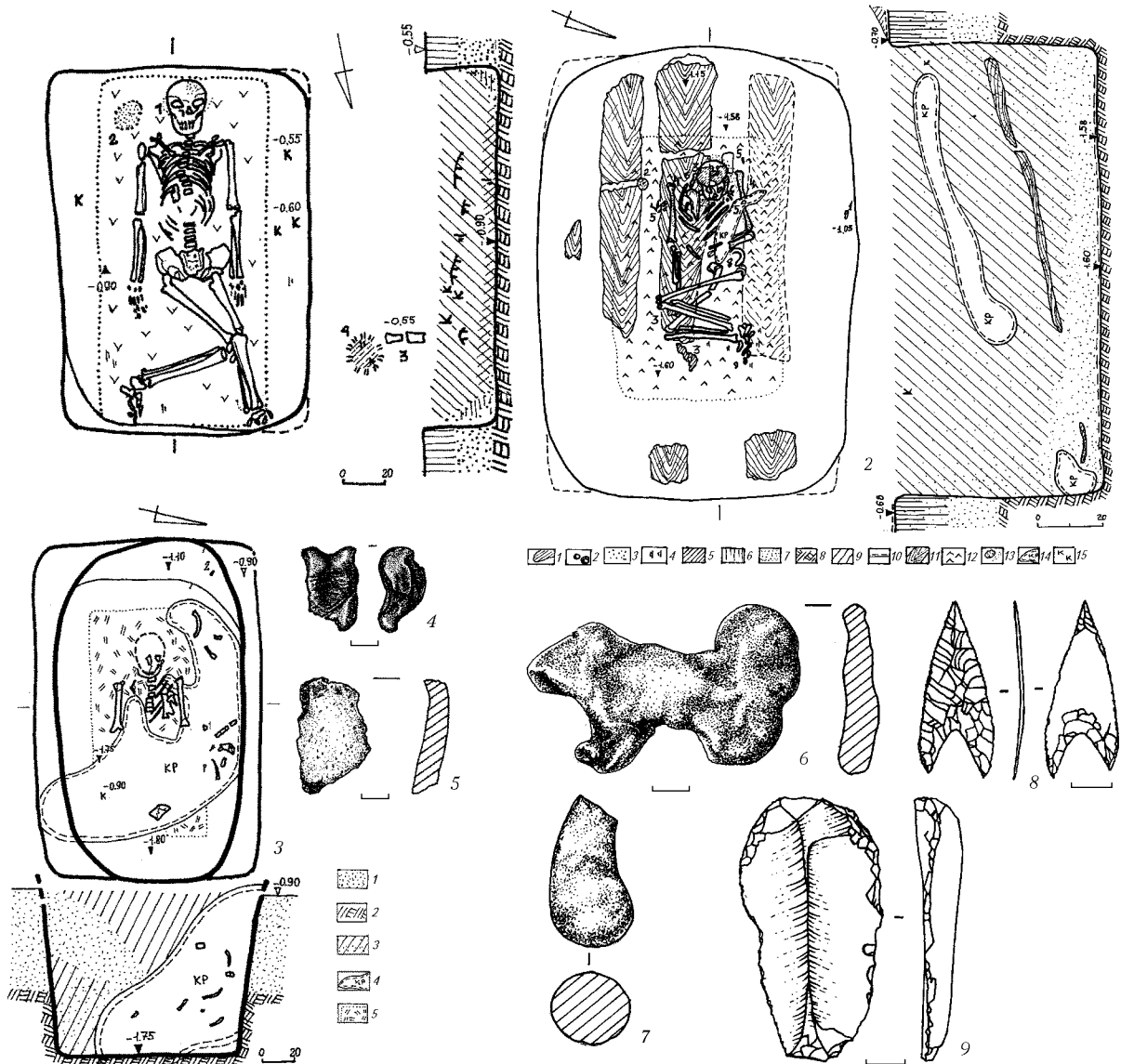

Рис. 363. Ямні поховальні комплекси Нижнього Прип'їлля.

Волошине, с.: 1 – група IV, курган № 1/2005 р., поховання 3; 8 – курган № 5/2006 р., поховання 7; 2, 9 – група III, курган № 4/2003 р., поховання 9; Солонці, с.: 3-5 – група I, курган № 1/2006 р., поховання 1; Дуканичі, с.: 6-7 – група I, курган № 1/2005 р., поховання 8.

4 – кістка; 5 – кераміка; 6-7 – вапняково-мергелеві конкреції, 8-9 – кремій.

Умовні позначення: до поз. 2: 1 – масив викиду; 2 – ямки від кілочків; 3 – вохра; 4 – вуглини; 5 – супіщане заповнення; 6 – похований ґрунт; 7 – пісок; 8 – материк; 9 – супіщано-піщане заповнення;

10 – затьокі і залишки органіки; 11 – рештки дерева; 12 – рослинно-текстильний тлін;

13 – скупчення вохри; 14 – нори; 15 – уламки кераміки;

до поз. 3: 1 – пісок; 2 – материк; 3 – заповнення; 4 –нора; 5 – рослинний тлін.

2010, с. 89). До речі, поховані в цих захороненнях, як і дитина-небіжчик з поховання 6 кургану № 7 групи IV біля Волошиного, мали на кістках лобного відділу

цяточку (дм. 0,2-0,5 см) яскраво-червоної вохри.

Про поширення на пониззя Псла обряду поховання у кам'яних скринях пред-

ставників елітарного прошарку ямного суспільства (Тоцев 2007, с. 85-93) свідчать не тільки випадкова знахідка гранітної гробниці у хут. Горішнього Десятку поблизу с. Пришиба у кінці XIX ст. (Ляскокоронський 1909, с. 24-25), а й відкриття в Стовбуватій Могилі двох масивних цист з великих плит граніту під значними дощипками до існуючих насипів (Звід 2008, с. 25, вкл. I, фото 5), котрі вказували на один з найпівнічніших в Україні пунктів зі знахідками мегалітичних гробниць доби раннього бронзового віку. У дитячому пізньоямному похованні 8 кургану № 1/2007 р. на Чирвинському горбі неподалік Дмитрівки, котре за ознаками може бути віднесене до другої обрядової групи першого стратиграфічного горизонту ямних поховань сусіднього Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалёва 1984, с. 73, 75), виявлені перші для території краю ямні металеві вироби – бронзові намистини біконічно-діжкоподібної форми (рис. 364), виготовлені зі шматочків профільованого розклепаного дроту (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, рис. 64, 69), що, на думку дослідників, є владними символами у передкласовому і ранньокласовому суспільствах (Пустовалов 2005, с. 262, рис. 3.6). Проте, з огляду на особливості прикрас, поховання наврядчи могло бути здійснене раніше пізньоямного часу.

Таким чином, для Нижнього Припсілля більш поширеними є пізньоямні поховальні старожитності та засвідчені археологічно факти продовження існування ямного обряду в ямно-катакомбний час. Чи не підтверджує це думку О.Г. Шапошнікової про тривале збереження ямним населенням своїх поховальних традицій у надзаплавних ділянках і плавнях Дніпра за домінування в регіоні катакомбних культур (Шапошнікова 1961, с. 312), стверджувати однозначно важко. Проте, здається, що в пониззі ріки могли існувати за катакомбного пе-

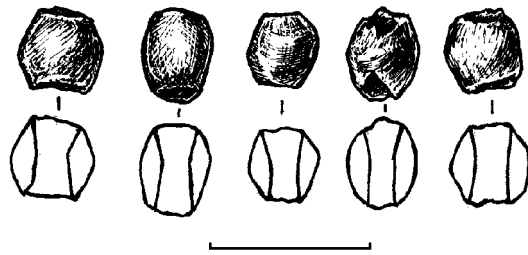

Рис. 364. Дмитрівка, с., Чирвинський горб, ур. Курган № 1/2007 р., поховання 8. Намистини, бронза.

ріоду окремо розташовані курганні могильники чи поодинокі кургани різних груп населення епохи раннього бронзового віку, типу досліджених у складі групи IV поблизу Волошиного (Супруненко 2007б, с. 122).

Варто також нагадати, що уламки ліпної кераміки пізньоямної доби відомі за знахідками на місці стійбищ населення раннього бронзового віку у пониззі Псла – поселеннях в ур. Барбара, Золотнишиному I, II, Низах у Комсомольську, пунктах I, III, IV та VI у Дмитрівці, на рештках поселення Солонці I неподалік досліджених та описаних у цьому виданні курганів (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 69-70, 127, 129-130; Звід 2008, с. 45, 64, 66, 78, 92, 97, 106, 127).

У попередніх розділах роботи охарактеризовані комплекси восьми вивчених ямних поховань, три з яких належали дітям, два – були основними, два – умовно основними, здійсненими біля піл енеолітичних курганів, решта – суто впускними до масивів надмогильних споруд доби енеоліту.

Три з цих захоронень виявилися рештками поховальних ям і не містили останків небіжчиків. З огляду на орієнтацію та форму ям, припустимо вбачати в основних похованнях 12 кургану № 2 групи II поблизу Дуканичів і 6 кургану № 12 групи (могильника) I у Солонцях залишки найдавніших у мікрорегіоні

ямних захоронень, що могли з'явитися як за фіналу ранньоямного часу, так і впродовж середнього етапу в розвитку спільноти.

Серед збережених з-поміж досліджених вважаємо за найдавніші впускне поховання 2 кургану № 3/2009 р. групи II неподалік Дуканичів, з північно-східним спрямуванням небіжчика, та основне інвентарне (знаряддя з кременю й уламки кераміки) поховання 1 кургану № 12/2007 р. групи I у Солонцях. За наявними ознаками ці поховальні комплекси відповідають особливостям другої обрядової групи першого стратиграфічного горизонту ямних поховань, за З.П. Мариною та І.Ф. Ковальновою (Марина 1978, с. 55-59; Ковалёва 1984, с. 73-74). До п'ятої обрядової групи і, напевне, до початку пізньоямного часу (третьій стратиграфічний горизонт, за тими ж авторами) має відноситися впускне дитяче поховання 2 кургану № 1/2008 р. групи II біля Дуканичів, що супроводжувалося невеликою гранітною стелою – «фалодним каменем» (Довженко 1993, с. 123). Вкладаються до критеріїв відбору восьмої обрядової групи третього стратиграфічного горизонту і впускні захоронення 7 кургану № 1/2009 р. групи I Горбанів та 9 кургану № 3/2011 р. поблизу Кияшок, що відносяться до пізньоямного часу (Ковалева 1984, с. 77).

Єдиним доволі виразним пізньоямним поховальним комплексом з оприлюднених друком у цьому виданні виступає поховання 7 кургану № 1/2007 р. групи II неподалік кол. с. Біланів, співставлюване з колом старожитностей восьмої-дев'ятої обрядових груп третього стратиграфічного горизонту ямних поховань (Там само). Місце влаштування поховання було оточене на площі близько 100 м² підквадратним у плані рівчаком, з проходом із заходу. Під час спорудження всіх об'єктів комплексу виїнято більше 16 м³ ґрунту, а, врахову-

ючи зведення досипки чергового насипу кургану, – для будівництва надмогильної споруди додатково було долучено ще 250-300 м³.

Поховання належить до розвинутого етапу існування ямної культурно-історичної спільноти і розглядається як свідчення цілком сформованого обряду вшанування представників родоплемінної аристократичної верхівки в ямному суспільстві (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010, с. 88-92), ілюструючи складні обрядові дії, порівняно значний обсяг земляних робіт, пов'язаних з розміщенням поховання глави великої патріархальної сім'ї-роду або малого племені (Давня історія 1997, с. 345, 346, 363).

Поховальні комплекси катакомбних культур

Старожитності катакомбної культурно-історичної спільноти басейну Нижнього Псла представлені комплексами двох груп – донецької та інгульської культур. Нечисленні поховання перехідного від фінальнокатакомбного до ранньобабинського часу розглядаються нижче.

На жаль, майже всі опубліковані поховання катакомбних культур в курганах мікрорегіону не мають чітких стратиграфічних позицій відносно іншопольських комплексів та між собою. Причиною цього є те, що вони розміщувалися переважно в насипах незначної висоти, зазвичай – у полах, та часто не мали значних і чітко зафіксованих досипок, у тому числі – в проміжку між впуском однотипних могил. Для культурно-хронологічної диференціації таких захоронень використовувалися культуровизначальні ознаки, притаманні тій чи іншій групі пам'яток. Тому для аналізу обрані поховання, що містили збережену інформацію, котра б дозволила здійснити їх культурно-хронологічну диференціацію. Цілий ряд катакомб, де

не збереглися рештки похованих і які не мали інших ознак здійснення захоронення та наявності супровідного інвентарю, умовно віднесені до числа кенотавів або невизначених, без зарахування до жодної з груп катакомбних старожитностей.

Донецька катакомбна (східнокатакомбна) **культура** (далі – ДКК). Катакомбні поховання, що носять риси донецької культури, – відомі в мікрорегіоні, проте вони менш численні як серед старожитностей бронзового віку взагалі, так і в порівнянні з інгульськими. Для їх атрибуції використані культуровизначальні ознаки, виділені для поховань Нижнього Дону (*Братченко 1976, с. 31-34, 36-59*) і Лісостепового Подонців'я (*Берестнев 2001, с. 15-28*).

Всього на сьогодні у нижній течії Псла відомо 14 (з них – два умовно) комплексів ДКК: Кириленки (1989 р.), поховання 4 (*Мельникова 1990, с. 64, рис. 1: 1, 6-7*); Цегельня (1992 р.), поховання 8 (*Шилов 2007, с. 21, рис. 5, 18*); Волошине: група III, курган № 4/2003 р., поховання 11, курган № 5/2003 р., поховання 9 (можливо, і поховання 11, 13) (*Супруненко, Кулатова, Мифоненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 79-80, 95-99, рис. 15-16, 30, 36, 53-55*); Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2-5 (*Супруненко 2007б, с. 15-38*); Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 10; Підусти, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 8, поховання 10; курган № 11/2008 р., поховання 9 (*Супруненко, Шерстюк 2010, с. 412, рис. 1: 11; 2: 1-2*).

Одне із захоронень (Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 5) у публікаціях було віднесене до старожитностей інгульської катакомбної культури (далі – ІКК) (*Шилов 2007, с. 34, рис. 27, 40*). Хоча позиція небіжчика в могилі (напівзібгана, лицем до входу) схиляє до думки про його приналежність до ДКК. Водночас безінвентарність та, опосередковано, наявність у насипу поховання ІКК змушу-

ють віднести цей комплекс до пам'яток ДКК з певною мірою вірогідності.

Ще одне захоронення, віднесене раніше до числа комплексів ДКК (Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, курган № 1/2007 р., поховання 23) (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 74-75, рис. 71: 4*), збереглося погано і не має достатніх культуровизначальних і типологічних ознак для залучення його до вибірки. Катакомбна могила з кургану № 1/2011 р. групи VI неподалік Солонців (див. розділ 9) має риси, що можуть свідчити як на користь її ранньої (зібгане на спині положення), так і пізньої хронологічної позицій (розміщення у центрі насипу). Відсутність супровідного інвентарю і досить невиразна поховальна споруда не дають підстав достовірно атрибутивати це поховання.

Зазвичай, захоронення ДКК є поодинокими поховальними комплексами в курганах (7). Більшість з них – впускні у насипи попередніх епох. Лише в одному випадку зафіксована центральна (основна) позиція катакомбного поховання в кургані (Підусти, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 8/2008 р., поховання 10) (*Супруненко, Шерстюк 2010, с. 412, рис. 1: 11*). Щоправда, його погана збереженість не дозволяє впевнено віднести захоронення до будь-якої з катакомбних культур. Проте факт масштабного курганного будівництва у племен останньої та відсутність основних підкурганних захоронень у середовищі ІКК регіону дозволяють зробити саме таке припущення. Певною мірою це підтверджує й зафіксована скорчена позиція ніг (ноги) небіжчика.

В одному випадку у насипу (східній та південній полах) ямного часу було влаштовано невеликий могильник ДКК (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2-5) (рис. 365: 1-4). Ще один некрополь могла скласти група поховань 9, 11 і 13 кургану № 5/2003 р. гру-

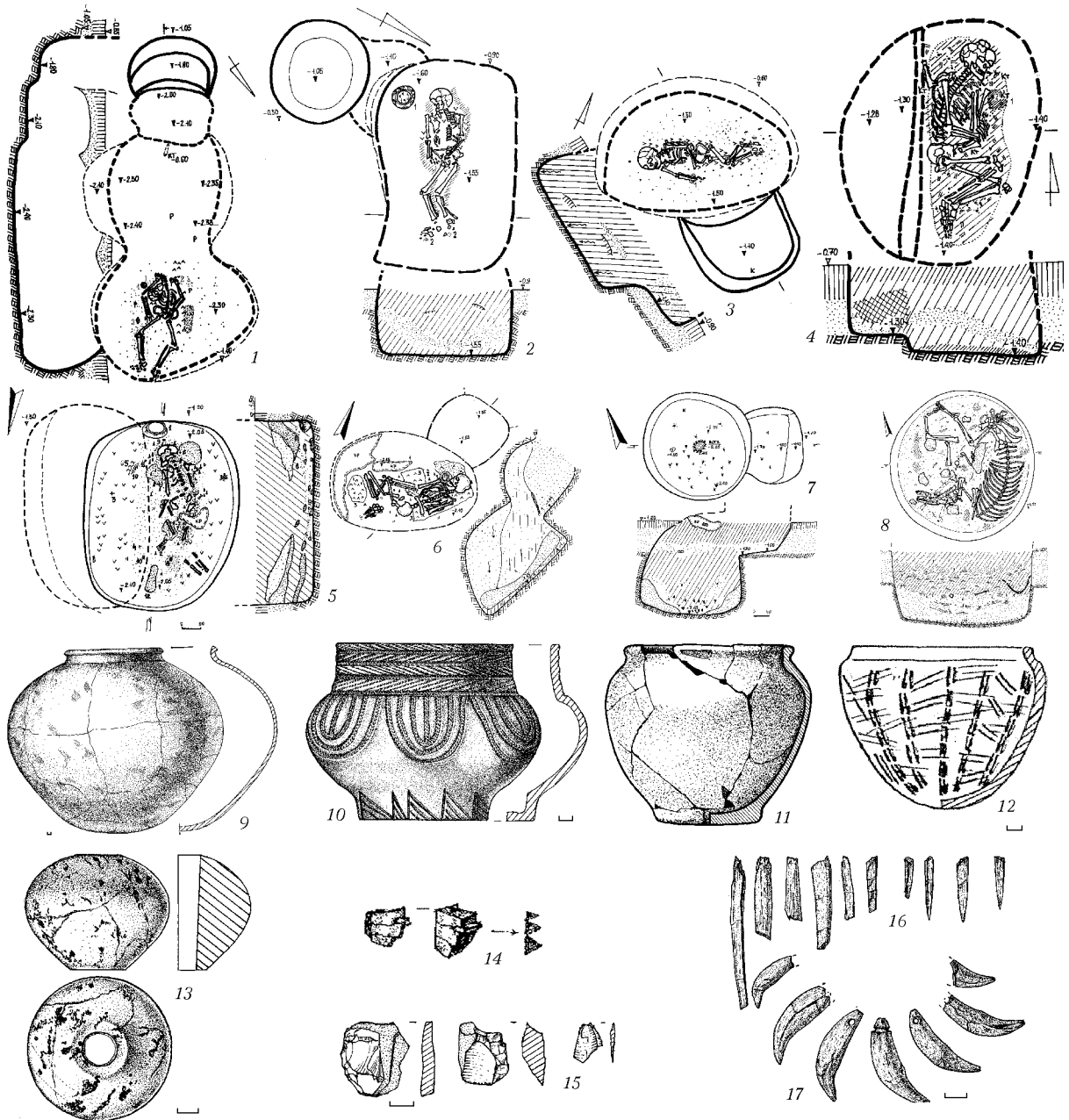

Рис. 365. Комплекси і знахідки ранньокатакомбного часу (донецької культури) Нижнього Прип'їлля. 1, 13 – Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 5; 2, 10 – Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 4; 3 – Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 3; 4 – Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2; 5, 11, 14-15 – Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 9; 6 – Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 11; 7 – Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 13; 8 – Волошине, група III, курган № 5/2003 р., яма 14; 12 – Цегельня, курган, 1992 р., поховання 8; 16-17 – Підусти, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 11.
9-12 – кераміка; 13 – мрамур; 14 – залізистий кварцит; 15 – кремій; 16 – кістка; 17 – ікла.

пи III поблизу Волошиного. Тут, поряд із чітко діагностованим за належністю до ДДК похованням 9 (рис. 365: 5), розміщена катакомба зі слідами дитячого кістяка та рештками вогнищ, легкою крейдяною посипкою і вохрою. А розташована ближче до центральної частини насипу ще одна могила (поховання 11) мала однакову з похованням 9 просторову орієнтацію камери. Від небіжчика в ній збереглися лише розпорошені грабіжниками сусіднього скіфського поховання кістки. На дні захоронення простежені сліди підстилки, вохри, окремі вуглини (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 95-99, 99-101, 108-109). Саме ці факти і дозволяють припустити приналежність зазначених катакомб до складу єдиного могильника ДДК в насипу кургану № 5.

У деяких випадках простежені досить виразні досипки над донецькими катакомбними похованнями (Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 10; Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2-5 і, вірогідно, Волошине: група III, курган № 4/2003 р., поховання 11; курган № 5/2003 р., поховання 9). Серед місць влаштування впускних катакомб у поли насипів чітко вирізняється сектор від північного сходу до півдня, з переважною концентрацією могил зі східного боку.

В одному випадку навколо насипу зі впускним похованням, інтерпретованим як катакомбне (Волошине, група III, курган № 1/2003, поховання 1), було збудовано кільцевий рівчак з двома розривами. Підставою для такого датування стали уламки кераміки з вогнищ, що розміщувалися поряд і, згодом, мали відношення до захоронення (Там само, с. 53-55). На жаль, більша частина самого комплексу доби бронзового віку була знищена ямою поховання скіфського часу. Простежені ознаки, як здається, не дають безсумнівних підстав для ін-

терпретації цієї споруди як катакомбною.

Крім поховань, у курганах Нижнього Псла виявлені ряд об'єктів, що, за характером знахідок та стратиграфічно-планіграфічними ситуаціями, віднесені до часу впуску катакомбних захоронень. По-перше, це сліди вогнищ (напр.: Волошине, група III, курган № 5/2003 р., вогнища 1-4). Вогненний ритуал займав не останнє місце в обряді поховання ДДК, що визначено як за рештками об'єктів на поверхнях курганів, так і в могильних спорудах (Берестнев 1995; 2001, с. 16-17).

Відомі й округлі ями різних розмірів. Їх належність до часу впуску катакомбних поховань не завжди фіксується безапеляційно, проте, у кількох випадках таке датування припустиме. Найяскравіше представлені вони разом із похованнями могильника кургану № 1/2006 р. групи I неподалік Солонців. «Розпочинала» функціонування некрополю невелика ямка без знахідок, поруч із первинним похованням (як видається, тут мало місце характерне для епохи поетапне влаштування могил, здійснюване за часовою стрілкою) (Братченко 1976, с. 16-19). «Завершувала» розміщення підокруглого в плані могильника і, так би мовити, «закривала» його, яма з великою ріпоподібною посудиною, що, безсумнівно, належала до комплексу розміщеного поруч поховання 5 воїна-вождя (ями 1 і 5) (Супруненко 2007б, с. 33-34). На жаль, більшість з таких об'єктів безінвентарні, а тому не завжди є підстави віднесення їх саме до числа комплексів, пов'язаних із катакомбними похованнями.

Ще одна яма, гіпотетично співвіднесена з часом будівництва одного із поховань ДДК, містила скелет корови (Волошине, група III, курган № 5/2003, яма 4 = «поховання 14») (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 110, рис. 63) (рис. 365: 8). Окремі поховання тварин, у тому числі з супровідним інвен-

тарем, характерні саме для старожитностей ДКК. Так, наприклад, частина туші корови у супроводі ліпного горщика була виявлена у глибокій ямі кургану № 4 групи Колесниківка II у Подонців'ї (Берестнев 2001, с. 21).

Розміщення входів до поховальних споруд та їх форма відзначається різноманітністю і носить доволі безсистемний характер. «Колодязі» входів мали як округлу форму, так і характерну для старожитностей Подонців'я і Дону – прямокутну. Входи розміщувалися по центру, збоку, нависаючи над могилою тощо. У двох випадках зафіксовані короткі дромоси (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 4; Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 10). Ще одне поховання (військового ватажка) здійснене у багатокамерній могилі (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 5).

Орієнтування камери, по відношенню до входу, в дев'яти випадках (у п'яти вхід зберігся нечітко чи взагалі не простежувався), зазвичай, – до центра насипу, лише в одному – відцентрове (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2). Переважають Н-подібні типи катакомб, за типологією С.Н. Братченка і С.І.Берестнева (Братченко 1976, с. 20; Берестнев 2001, с. 18-20); в одному – форма наближена до Т-подібної, але має невиразний вигляд для віднесення до цієї групи (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 3).

Поховальні камери також мають несталі форми: від просторих округло-овальних чи підпрямокутних до підокруглих і виражено тісних. Звертає увагу й те, що останні мали нависаючий широкий вхідний лаз та містили скорчені скелети небіжчиків (Підустя, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 9; Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2).

Серед позицій тілопокладення похованих та їх просторового орієнтування

також не спостерігається усталених традицій: від скорчених на боці інгумацій (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2; Підустя, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 9), здійснених на спині з розворотом (так би мовити, «напівскорчених»: Цегельня, поховання 8; Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 5; Волошине: група III, курган № 4/2003 р., поховання 11; курган № 5/2003 р., поховання 9; Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 3-4), до викладених на спині з первинно піднятими догори ногами (ямного зразка: Кириленки (1989 р.), поховання 4; Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 5; Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 10, індивід 1).

Цікавими в цьому плані є спостереження щодо положення небіжчиків у, безсумнівно, одночасовому (родовому?) некрополі кургану № 1/2006 р. групи I поблизу Солонців. Привертає увагу те, що жодне з чотирьох досліджених захоронень цієї групи не повторювало форми попередніх поховальних споруд і характеру тілопокладень. Поряд зі скорченою інгумацією в «тісній» катакомбі з невиразним входом від центру досліджене поховання у простій катакомбі з тілопокладенням на спині, з розворотом набік і підігнутими ногами. Після нього функціонування могильника продовжив комплекс, де разом із просторою поховальною спорудою був наявний дромос та супроводжуючий класичний «донецький» горщик-чаша. Небіжчик лежав на спині з незначним розворотом корпусу та голови набік, з підігнутими ногами. Завершувало існування могильника влаштування неординарного поховання з багатокамерною підземною спорудою та обезголовленою інгумацією на спині, з розкинутими ногами (від позиції «колінами догори»), що супроводжувалася кам'яною булавою (рис. 365: 1-4) (Супруненко 2007б, с. 15-39).

Просторова орієнтація похованих обиралася, як здається, ситуативно, відповідно до розміщення довгої вісі поховальної камери і входу, а тому значною мірою співпадала з основними секторами влаштування поховальних споруд у насипах курганів. Переважна більшість небіжчиків ДДК розміщувалися обличчям до входу, що було характерною ознакою пам'яток цієї спільноти. У двох випадках поховані розвернуті спиною до вхідного «колодязя» (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 2-3), а ще в одному – поперек довгої лінії камери, головою до входу (поховання 5).

Майже всі з представлених у вибірці комплексів є захороненнями, влаштованими для одного поховання, що також є характерною ознакою культури. Лише в одному випадку зафіксована парна інгумація (дорослий + дитина), не виключено, – з підзахороненням (Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 10).

Однією з культуровизначальних ознак ДДК вважається її «виразна інвентарність». Серед названих вище 12 поховань цієї спільноти переважна більшість (7) супроводжувалася супутніми речами. У чотирьох випадках – це горщики (причому, лише в одному – з характерним розміщенням біля голови, а ще один – ямного зразка) (рис. 365: 9-12). Лише один раз в цих похованнях була виявлена напутня їжа, вміщення якої до захоронень є ще однією з ознак ДДК. Також одноразово поховання супроводжували пара скроневих металевих кілець, намисто з ікол тварини родини собачих, набір кістяних шпильок, керамічний штамп та булава з мармуровим навершям (рис. 365: 13-17).

Лише двічі у похованнях містилося більше одного різновиду супутнього інвентарю – горщик + керамічний штамп (Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 9), чаша + намисто + шпильки (Підустя, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 9). Також

вдавалося виявити рештки дерев'яних виробів: мисочки (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 11) (Сурруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 79-80, рис. 30) і посоху-? (Цегельня, поховання 8) (Шилов 2007, с. 21, рис. 18).

Таким чином, серед охарактеризованих вище поховальних комплексів, що об'єднані під загальною назвою старожитностей ДДК, є серія поховань, котрі повністю чи певною мірою відповідають головним культуровизначальним ознакам названої спільноти. Водночас, більшість з цих комплексів має переважаючі риси, притаманні ямній культурно-історичній спільноті. Їх синхронність, принаймні, на деяких етапах розвитку, засвідчена влаштуванням могильника в кургані № 1/2006 р. групи I поблизу с. Солонців. Така синкретичність може бути пояснена периферійним розміщенням надпсільської території по відношенню до місця поширення основного ареалу катакомбного обряду захоронення у середовищі ранньокатакомбних культур (Ковалева 1990; Марина 1990). У цій ситуації наочно простежується справедливості думки не лише про міграцію чи переселення племен ДДК на захід, а й про ситуативний (для кожного регіону) перехід ямного населення до катакомбної традиції здійснення захоронень. Подібне явище простежене і на південно-західній окраїні поширення катакомбних культур (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 152). При цьому ямний компонент в інших аспектах обряду (положення тіла, супровідний інвентар) якщо не переважає, то, принаймні, виглядає відчутним. Це може стосуватися й дещо меншої кількості інвентарних захоронень, у порівнянні зі східними регіонами поширення культури.

Відносно появи у Нижньому Припсілі зазначеної серії поховань, зважаючи на їх західну периферійність, можна

припустити відносно пізній час такого явища. Так, С.Н. Братченко висловив думку про те, що на заході ареалу свого поширення катакомбні захоронення з'являються значно пізніше (*Братченко 2001, с. 38*). Його висновки були підтвержені на матеріалах Буго-Дністровського межиріччя (*Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 149*).

Це, в принципі, не дивно, адже територія басейну Нижнього Псла є країною в розселенні катакомбних племен, позначеною тісними культурними взаємозв'язками із сусідніми регіонами. Зазначимо, що західніше Псла поховань, здійснених у катакомбах, майже невідомо (*Супруненко 2007б, с. 8-10; Шерстюк 2008б, с. 12*). Але, незважаючи на периферійність цієї зони, на ділянці лівобережжя Нижнього Псла, серед виявлених комплексів, один все ж представлений похованням воїна-вождя, у супроводі інсигнії влади – наверхшя кам'яної булави (Солонці, група I, курган № 1/2006 р., поховання 5). Причому прикметно, що це поховання зберігає ямні риси, засвідчені положенням похованого.

Інгульська катакомбна культура (ІКК). Комплекси інгульської катакомбної культури пониззя Псла виявлені не так давно – на початку 1990-х рр. у ході робіт експедиції Ю.О. Шилова. На сьогодні вони становлять порівняно представницький пласт пам'яток з 27 поховань, тобто, вдвічі більшої кількості, в порівнянні з ДКК. Ще два такі комплекси відкриті дещо на захід, на правобережжі Псла і в Псільсько-Сульському межиріччі. Віднесення катакомбних захоронень до цієї групи пам'яток відбувалося за наявністю виділених головних ознак – форм поховальних споруд (овально-округлі і бобо-подібні), положення небіжчика в могилі (випростана позиція на спині) і т. д. (*Шапошникова, Шарафутдінова, Фоменко, Довженко 1980, с. 11; Братченко, Шапошникова 1985; Ковалева 1990, с. 23; та ін.*).

Досипки чи насипи над інгульськими катакомбними похованнями простежені у кількох випадках. Варто зауважити, що основними в курганах комплекси цієї культури в регіоні не виступають. Для виняткових випадків культурно-хронологічна атрибуція поховань 6 (1) кургану № 6/2008 р. групи II поблизу Дуканичів та 1 кургану № 3/2011 р. групи III неподалік Кузьменок з катакомбними спорудами в основі ускладнена відсутністю хроноіндикаторів. Досипання курганів, якщо і здійснювалося, то зазвичай після впуску всіх захоронень могильника.

Здебільшого поховання ІКК знаходяться у складі невеликих могильників у насипах курганів, зрідка – як поодинокі могили. Останні нечисленні і представлені лише чотирма комплексами (Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 4; Білани, група II, курган № 2/2006 р., поховання 5; Підустя, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 8 та ін.), причому три з них – парні.

Поховання переважно розміщувалися в насипах у складі некрополів. Під курганами значних розмірів нараховувалося близько 4-5 могил (Цегельня, поховання 9-13; Білани, група II, курган № 1/2007 р.), в менших – 2-3 (*Шилов 2007, с. 21-22, рис. 5, 19-21*). Часто спостерігалось кільцеве розміщення поховань вздовж піл курганів. Причому, в південному секторі їх не влаштовували взагалі. Основною зоною впуску поховань у некрополях ІКК був східний та північний сектори вздовж піл, а також центр курганів, зрідка – західний сектор.

Водночас помічене влаштування одного з поховань ближче до середини насипу чи взагалі в його центрі, а останніх – край периферійних ділянок надмогильної споруди (Волошине, група III, курган № 4/2003 р.: поховання 7 – центр, поховання 10 – пола; Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, курган № 1/2007 р.: поховання 24 – центр, поховання 16-17 – пола;

Дуканичі, група II, курган № 3/2009 р.: поховання 6 – центр, поховання 1 і 4 – пола). Вважаємо, що стратиграфічна позиція перших виглядає дещо ранішою, в порівнянні з другими, хоча і не значно віддаленою від них у часі. Така планіграфічна позиція захоронень, імовірно, може бути пояснена бажанням «зруйнувати» основні та попередні поховання в центрі кургану.

Характерною ознакою цілої серії досліджених захоронень інгульської катакомбної культури є виявлення в осунутих провалах склепінь, зрідка – вхідних камерах, поодиноких гранітних каменів чи їх скупчень, поставлених сторчма кісток великих свійських тварин (напр.: Білани, група II, курган № 2/2006 р., поховання 5; Дуканичі, група II, курган № 3/2009 р., поховання 1, 4 та ін.). Висловлене припущення про те, що після здійснення захоронення на поверхні насипу кургану, над місцем могили, часом встановлювалися гранітні надгробки або вівтарі. Звісно, більшість із них з часом провалювалися до заповнення камер (Супруненко 2011, с. 48). Рідкісні випадки перетину однієї катакомби іншою дали можливість С.Н. Братченку саме і припустити існування засобів позначення на поверхні місць здійснення поховань (Братченко 1976, с. 18). А щодо великих скупчень каміння і кісток поряд із захороненнями в насипах існує точка зору про їх належність залишкам поминальних жертвопаників або вівтарів (Берестнев 2001, с. 17).

Зі влаштуванням катакомбних поховань ІКК пов'язується спорудження округлих ям, що часто продовжують чи замикають підокруглу форму могильників (Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, курган № 1/2007, ями 1-2) (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 12, рис. 4).

Форма поховальних споруд зазвичай доволі проста. Це – округлий вхідний

колодязь без дромосу (останні виявлені лише у трьох випадках), що часто нависав наді дном поховальної камери. Камери-катакомби мали дві основні форми – овально-округлу та її різновид – бобо- або «квасолеподібну», дуже рідко – округлу чи підпрямокутну. Вхідний колодязь, як правило, розміщувався посередині ширини поховальної камери, зрідка був дещо зміщений, в окремих випадках – прилягав збоку. Лише тричі можна припустити існування двокамерного входу (Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 10; Білани, група II, курган № 1/2006 р., поховання 11; Дуканичі, група II, курган № 1/2008 р., поховання 1) (рис. 366: 1-2).

У п'яти випадках зафіксоване розміщення входу від центру кургану: двічі така форма була простежена для парних інгумацій, тричі – для всіх трьох поховань одного невеликого могильника (Дуканичі, група II, курган № 1/2008 р., поховання 1, 4-5). Характеристика останнього вміщена у розділі 10. Та деякі спостереження варто навести додатково. Всі три поховання некрополю виявилися доволі різними за характером влаштування поховальної споруди (дві овальні та підпрямокутна катакомби), положенням небіжчика (випростане або зібгане на спині), місцем і типом вхідної камери (збоку, по центру, округлі та підпрямокутна). Поховання 5 мало чимало ознак ДКК (підпрямокутний вхід, опосередковано, – скорчена на спині позиція). Прикметною ознакою є також розміщення всіх трьох вхідних камер від центру насипу кургану, що також виступає своєрідним підтвердженням їх приблизної одночасності у влаштуванні. Отже, дуканичівський могильник, віднесений за низкою ознак саме до старожитностей ІКК, як здається, відображає поліваріантність поховальних традицій у середовищі цих племен на одному з етапів освоєння території, згодом, – ранньому.

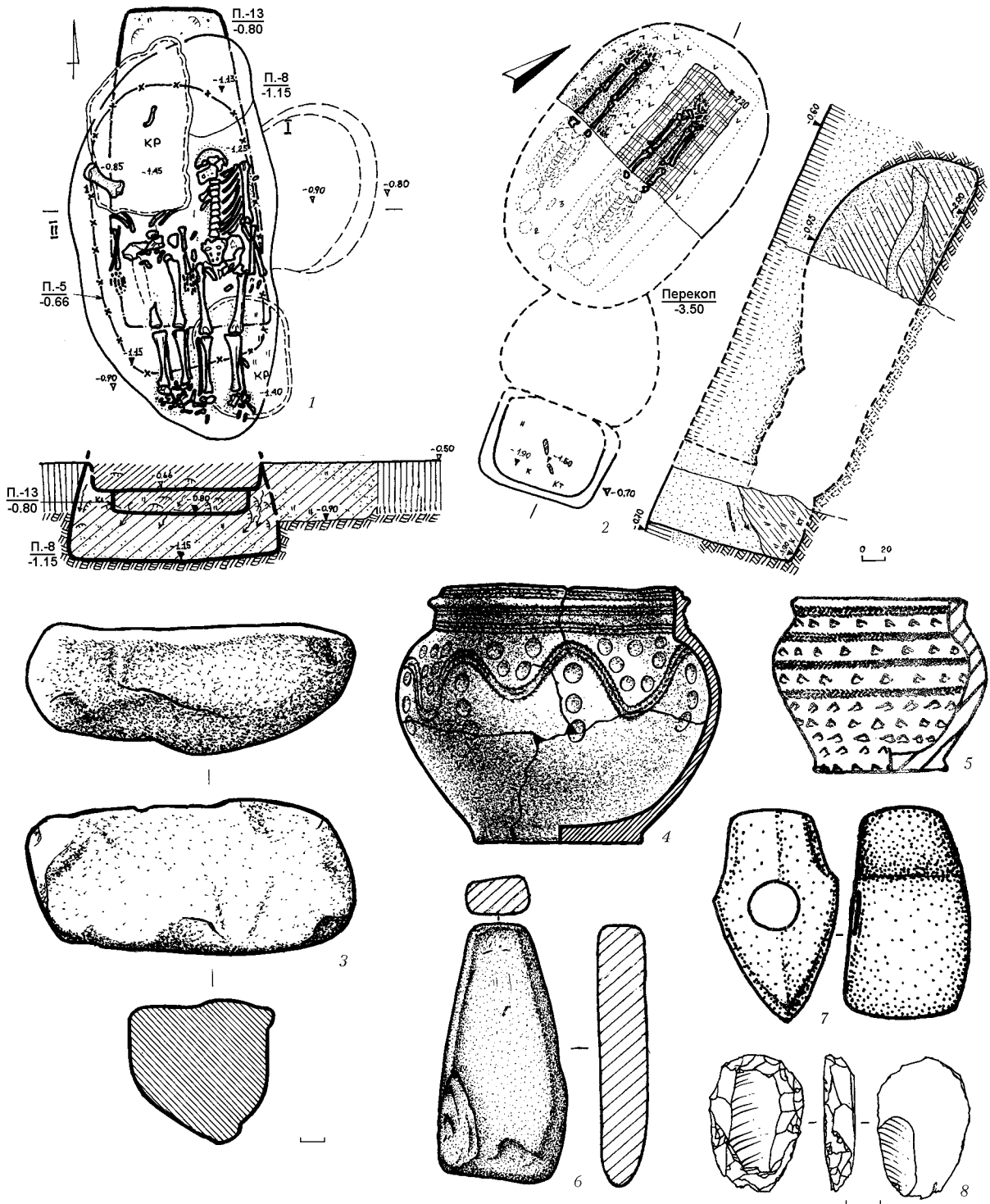

Рис. 366. Комплекси і знахідки пізньокатакомбного часу (інгульської культури) Нижнього Прип'ілля. 1 – Підуси, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 8; 2-4, 8 – Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 10; 5 – Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 4; 6 – Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, курган № 1/2007 р., поховання 17; 7 – Червона Знам'янка, випадкова знахідка зі зруйнованого поховання. 3 – кварцит; 4-5 – кераміка; 6 – сланець; 7 – гранодіорит; 8 – кремій.

Для поховань, діагностованих як інгульські, характерна і більша кількість колективних захоронень. У двох випадках досліджені могили з парними інгульськими чоловіка і жінки (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 10; Підусти, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 8). Двічі у катакомбах знаходилися три (Дуканичі, група II, курган № 3/2009 р., поховання 2) або два (Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 4) скелети дітей чи підлітків. Ще двічі досліджувалися поховання дорослої жінки з дитиною (Лавриківка: група II, курган № 1/2008 р., поховання 18; група I, курган № 1/2010 р., поховання 12) (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 74-79; Супруненко, Шерстюк 2010, рис. 2:11; Шилов 2007, с. 34; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв., арк. 27-29; Супруненко, Шерстюк 2010 зв., арк. 34-36) (рис. 366: 1-2).

Положення похованих у могилах в абсолютній більшості випадків – випростане на спині, з простягнутими вздовж тулуба (однією чи обома) руками, що й є ознакою комплексів культури. Інколи зафіксовані відхилення від цієї позиції: на спині, з підігнутими ногами – явного вигляду (Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 8; Дуканичі, група II, курган № 3/2008 р., поховання 5). Цікавим виглядає й факт приблизної одночасності у здійсненні впуску захоронень до складу одного могильника (Білани, група II, курган № 1/2006 р.) поховань з ямним положенням тулуба (могила 8) та типово катакомбним (поховання 2), про що йшлося у розділі 5.

За спостереженнями, для серії поховань, віднесених до ІКК, майже завжди спрацьовує правило розміщення небіжчиків «головою зліва від входу», що було помічено раніше (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 147). Комплекси, котрі не підпадають під цю закономірність,

трапляються не часто і належні, як правило, саме похованням із ямними рисами (Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 8; Дуканичі, група II, курган № 3/2008 р., поховання 5).

Найчастіше носії ІКК регіону посипали своїх небіжчиків вохрою, зазвичай – локально, зрідка – все тіло. Характерним для цієї групи пам'яток є розміщення вохростої посипки у формі скупчень, як правило – округлої форми. Поширеною була традиція викладення померлих на підстилку, сліди якої простежуються у вигляді органічного сірого тліну на дні камери, в тому числі і текстильного походження.

Характерною особливістю інгульських катакомбних поховань є їх безінвентарність: серед 27 комплексів лише 9 містили супутні речі. Одне з найбагатших на інвентар поховань виявилось більшою мірою зруйнованим: знахідки виявлені в ході пересіювання перекопу і їх місце розміщення в могилі достеменно не встановлене. Серед супроводжуваних парне захоронення речей – два ліпних горщики, кам'яна наковаленка та скребачка з кременю (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 10) (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 74-79, рис. 31-33) (рис. 366: 3-4, 8). В одному випадку (Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, курган № 1/2007 р., поховання 17) комплекс супроводжувався точильним бруском і стулкою мушлі молюска, що дозволило припустити його приналежність носію ремісничих функцій (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 68-69, рис. 87: 2; 95) (рис. 366: 6). Один невеликий горщик (рис. 366: 5) містив парне дитяче поховання в кургані № 1 групи Кормилиці (Шилов 2007, с. 40, рис. 39), як і парне з Лавриківки (група II, курган № 1/2008 р., поховання 18) (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв., арк. 27-29, рис. 81, 95).

Ще в одному випадку навколо черепа похованого знаходилися 10 «комків» глини (Цегельня, поховання 10) (Шилов 2007, с. 22, рис. 20), одного разу з небіжчиком було покладено масивну скребачку (Дуканичі, група II, курган № 3/2008 р., поховання 1) (окремі крем'яні відщепи без ознак використання до уваги не бралися). Двічі у катакомбах були виявлені залишки напутньої їжі у вигляді кісток тварин (Білани, група II, курган № 1/2006 р., поховання 11; Дуканичі, група II, курган № 1/2008 р., поховання 4).

Одне із нещодавно досліджених поховань у складі могильника ІКК у великому кургані в Лавриківці на вододілі Псла і Сухого Кобелячка мало виразні ознаки належності небіжчика до військово-вождівського стану. До могили були покладені, крім горщика, дротик із крем'яним наконечником та кам'яна свердлена сокира (Супруненко, Скорий, Шерстюк 2011, с. 334, рис. 1). Це – на разі єдине поховання з чітко вираженими вождівськими рисами з групи ІКК лівобережжя Нижнього Псла.

Лише два поховання, що можна віднести до старожитностей ІКК (за випростаною позицією небіжчиків), відкриті на правобережжі Псла і в Сульсько-Псільському межиріччі. Цікаво, що обидва супроводжувалися кам'яними свердленими сокирами. Одне з них досліджене археологічно (Мозоліївка, курган № 1/1987 р., поховання 3) (Черняков, Шевченко 1987 зв., арк. 28), друге – виявлене за випадкових обставин (с. Червона Знам'янка, поблизу Кременчука) (Кракало 1997) (рис. 366: 7).

Якщо ж порівняти ділянки території лівого і правого берегів Псла, то вочевидь стає помітною майже повна відсутність катакомбних захоронень на захід від ріки. Причиною цього може бути гірше вивчення мікрорегіону. Тим більше, багато з розкопаних тут курганів

були зруйнованими. Хоча, все ж таки, видається більш правдоподібною теза, що племена із катакомбним обрядом захоронення за місце свого тривалішого перебування обирали зволожені плавні та лучні тераси лівого берега в пониззі ріки. Ділянки правобережжя і межиріччя Псла-Сули були лише територією випасів, тимчасових кочовищ або походів.

Ціла серія досліджених катакомб (близько 10) не містила решток похованих, хоча подекуди на приналежність їх до поховальних споруд вказували сліди підстилки на дні, наявність вохри та вуглин (напр.: Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 8, 15 та ін.). Дати їм чітку культурно-хронологічну характеристику поки що неможливо. Можна лише співвіднести їх появу з широким проміжком часу в межах раннього бронзового віку.

Таким чином, серед пам'яток доби ранньої бронзи, здійснених у катакомбних поховальних спорудах, можна виділити дві групи: ранню (умовно – донецьку) та пізню (інгульську), що хронологічно вкладаються у приблизні рамки (за аналогіями із Доном та Сіверським Дінцем) 2200/2100-2000 рр. до н. е. і, відповідно, 2000-1800 рр. до н. е. (Братченко 1989, с. 29). Така диференціація здійснена за характером поховального обряду. На жаль, у жодному випадку прямих стратиграфічних спостережень відносно хронологічної позиції однієї групи щодо іншої у досліджених курганах простежити не вдалося. Лише в окремих випадках вгадується більш рання позиція «донецьких» поховань.

Додатково відзначимо характерну особливість на разі відомих нижньопсільських поселень. Абсолютна їх більшість – різночасові, з погано збереженими залишками нашарувань, зрідка – багат шарові. Однокультурних та одношарових пам'яток відомо мало і представлені вони майже винятково се-

лищами зрубної та черняхівської культур. Місцезнаходження на окресленій території найчастіше не мають збереженого культурного шару, що дозволяє інтерпретувати їх в якості решток короткотривалих стійбищ. Для прикладу, стаціонарних поселень доби енеоліту (IV – початок III тис. до н. е.), з хоча б незначними культурними нашаруваннями в мікрорегіоні поки що невідомо. Та матеріали енеолітичної епохи (середньостогівської культури, часу пізнього енеоліту) трапляються у помітній кількості на багатьох місцезнаходженнях і поселеннях серед знахідок інших епох (Дмитрівка I, Барбара I).

Подібна ситуація спостерігається і щодо поселень ямної та катакомбної культур доби ранньої бронзи. Кераміка цього часу виявлена на більшості різночасових поселень пониззя Псла, хоча майже на жодному з них не переважала кількісно. Культурні ж нашарування виявлені лише на території різночасових поселень Солонці I та Петрашівка III, останнє – в пониззі Сухого Кобелячка (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 70; 2009, с. 55).

Комплекси фіналу катакомбного часу

Останні є доволі рідкісними для означеного мікрорегіону, тому ще не отримали свого визначеного місця серед старожитностей культур цього часу. Характеризуються вони за двома типами: поховання в невеликих катакомбах і захоронення в ямах.

До першого з них на сьогодні віднесені 4 введені до наукового обігу комплекси: невеликий могильник поблизу с. Дуканичів (група I, мікрогрупа II, курган № 1/2005 р., поховання 1-2) (Супруненко 2006а, с. 56-60, рис. 59-60) і два окремі поховання (Волошине, група II, курган № 3/2005 р., поховання 2 і Кузьменки,

група III, курган № 2/2011 р., поховання 4) (перше: Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 71-73, рис. 64: 2).

Варто зауважити, що в курганах з цими захороненнями не виявлено ні катакомбних, ні зрубних поховань, типових (особливо останніх) для більшості насипів регіону.

У південній та південно-західній частинах кургану № 1 групи курганів I поблизу Дуканичів 2005 р. досліджений невеликий впускний пізньокатакомбний могильник, який попередньо розглядався в контексті вивчення старожитностей доби пізнього бронзового віку (Супруненко 2006а, с. 56-60, рис. 59-60; 2008, с. 26, 27; 2009, с. 71-73). Перше з цих захоронень влаштоване в овально-підпрямокутній неглибокій камері зі входом з півдня. Вхід був підпрямокутної форми. На його дні відзначені рештки перепаленого супіску і вогнища. Похований лежав у дуже зібганій позиції на правому боці, головою на захід. Поховання супроводжувалося на вході викладанням п'яти ритуальних «хлібців». Друге захоронення містилося у більш видовженій, овальній у плані камері з округлим входом. На його дні також залягав прошарок шматочків перепаленого ґрунту і решток вогнища, були наявні сліди шкіряного тліну. Від скелету в камері збереглося лише кілька невиразних кісток. Поховання супроводжувалося на вході чотирма «хлібцями», виготовленими з глиняно-супіщаної суміші, слабко випаленої у вогні (рис. 367: 2-4).

Зауважимо, що схожий поховальний комплекс 2 з вогняним ритуалом у вхідній ямі досліджений і в кургані № 3/2005 р. групи II поблизу Волошиного, за 1,6 км на північний схід від місця розкопок перших захоронень (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 71-73, рис. 64: 2) (рис. 367: 1). У цій роботі (розділ 6) опубліковані матеріали ще одного впускного поховання в невеликій катакомбі (Кузь-

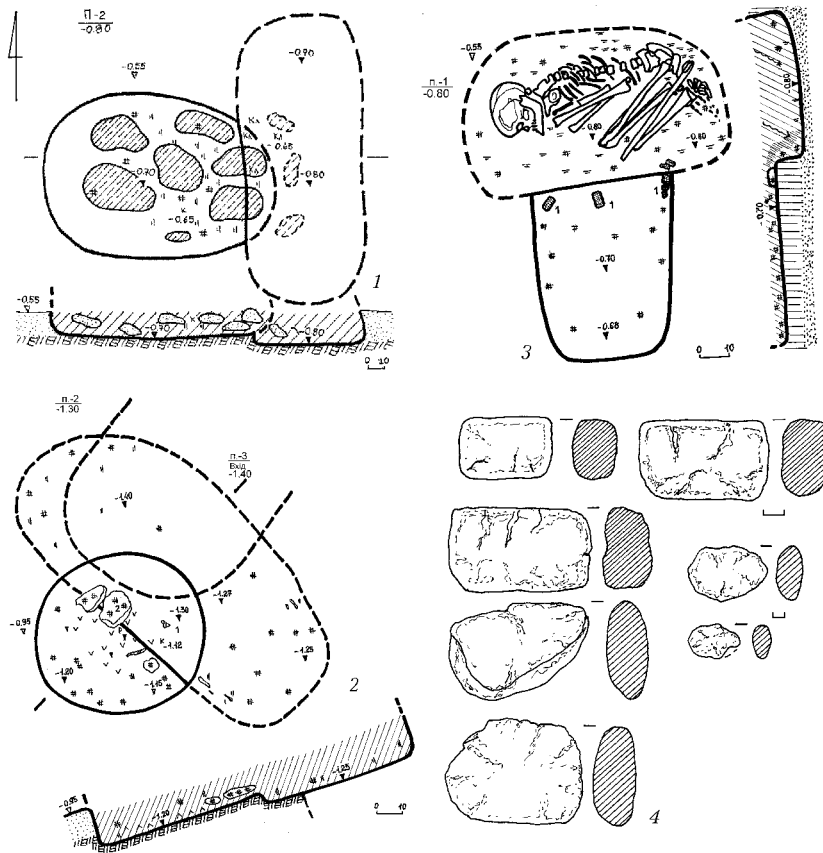

Рис. 367. Комплекси і знахідки фінальнокатакомбного – ранньобабинського часу Нижнього Прип'їлля.
1 – Волошине, група II, курган № 3/2005 р., поховання 2;
2 – Дуканичі, група I, мікрогрупа II, курган № 1/2005 р., поховання 2;
3-4 – Дуканичі, група I, мікрогрупа II, курган № 1/2005 р., поховання 1.
4 – піщано-суглинкова суміш.

менки, група III, курган № 2/2011 р., поховання 4).

Обрядовий тип досліджених поховальних споруд відповідає катакомбній поховальній традиції, а незначні розміри камер та їх висота, зменшення параметрів входів може засвідчувати появу певних ранніх рис становлення бабинського обряду. Такі поховальні споруди не характерні для культур пізнього бронзового віку ні в Лівобережному Лісостепу, ні у прилеглих лісостепових територіях (Березанская 1982, с. 147-148; Отрощенко 1986, с. 117-152; Ванчугов 1990, с. 49-51; 1997, с. 154-167; Ромашко 1999, с. 119-138; Колев 2008, с. 208-240; Потапов 2010). Їх обрядовість пов'язується з часовим проміжком від фіналу раннього до початкового етапу пізнього бронзового віку.

Що стосується вотивів у вигляді глиняних або піщано-глиняних хлібців, то останні в якості своєрідних культових виробів – «хлібців», «перепічок», зооморфних фігурок та ін. відомі у зрубній, сабатинівській, білозерській, східно-тшинецькій, білогрудівсько-ранньочорноліській та бондарихинській культурах (Березанская 1956, с. 49, табл. 1: 9; 1982, с. 177-180; 1990, с. 87-88, рис. 23: 2; Мелюкова 1961, с. 22; Тереножкін 1961, с. 52, 54, рис. 28: 1-4, 6-9; Лесков 1970, с. 26-28, рис. 21; 22: 1-6; Шарафутдинова 1982, с. 104, рис. 39: 5-12; Черняков 1985, с. 55, рис. 20: 9; 36: 9; Швецов 1987, с. 433; Ванчугов 1990, с. 38, рис. 23: 9-11; Колотухин 1996, рис. 15: 25-27; Буйнов 2005, с. 111, рис. 7-11 та ін.) пізнього бронзового віку (XV-X ст. до н. е.).

Наведені ознаки конструкції поховальних споруд вказують на пізньока-

такобний чи ранньобабинський час влаштування перелічених вище поховань, на епоху так званого «середнього» бронзового віку. Конкретніше визначити культурно-хронологічне місце цієї категорії поховальних пам'яток можна буде лише з розширенням її джерельної бази.

У цьому контексті для епохи «середнього» і початку пізнього бронзового віків нижньопільські «хлібці» виступають як один з перших і реально зафіксованих для Середнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я проявів культу родючості, що виявився у використанні в якості дарів-пожертв глиняних (чи піщано-глиняних) імітацій реальних продуктів з хліба. Як зазначено вище, пік розвитку цього напрямку культової практики припадав вже на добу пізнього бронзового віку.

Вірогідно, до того ж хронологічного проміжку, що і описані вище поховання в невеликих катакомбах, можна віднести комплекс впускної могили 2 в ямі з кургану № 2/2011 р. групи III неподалік Кузьменок (розділ 6). Випростане тілопокладення є ознакою поховань інгульської катакомбної культури фіналу раннього бронзового віку, а за пізньої бронзи зустрічається надзвичайно рідко. Посудина з цього захоронення, за формою та стилем орнаментики, має поодинокі паралелі в бабинських похованнях, а здебільшого – серед інвентарю комплексів початкової доби пізнього бронзового віку, так званих гострореберних чаш ранньозрубного періоду (напр.: *Берестнев 2001, рис. 51: 5-6; 53: 2*). Звідси можна зробити припущення про перехідний характер поховання, і датувати його рубежем епох ранньої-пізньої бронзи. Випростані поховання у середовищі бабинських племен відомі і характерні переважно для території Румунської Молдови (*Дергачев 1986, с. 131; Литвиненко 2009, с. 11*).

Доба пізньої бронзи

Комплекси доби пізнього бронзового віку складають найбільш представницький пласт поховальних старожитностей під насипами курганів пониззя Псла. Репрезентовані вони переважно похованнями двох культурно-історичних спільнот: бабинської (багатоваликової кераміки) та зрубної. Окремі факти вказують і на заселення цієї ділянки нижньої течії ріки за фіналу епохи бронзи. Це засвідчують поодинокі поховання, подекуди представлені у складі окремих могильників.

На жаль, більшість поховальних об'єктів епохи пізньої бронзи містилася у верхніх частинах насипів. І це призвело до значного, часткового чи повного їх руйнування внаслідок ведення сільськогосподарських робіт. Надзвичайно часто в насипах курганів від поховань залишалися лише розвали кісток і горщиків, що ускладнювало їх культурно-хронологічну диференціацію. Проте, належність цих комплексів часу пізнього бронзового віку ніколи не викликала сумнівів.

Іншим проблемним аспектом є той факт, що здійснені за обрядом скорченої інгумації поховання інколи неможливо достовірно віднести до старожитностей тієї чи іншої культури, особливо – за відсутності супровідного інвентарю. Застосування типових для кожної з груп культуровизначальних ознак також не завжди дає змогу їх розмежувати: подекуди поховання з рисами культури багатоваликової кераміки носять окремі ознаки, притаманні комплексам зрубних племен, і навпаки. Тим більше, що часом могили і цілі некрополі обох спільнот представлені в одному кургані.

Старожитності бабинського кола. Поховальні комплекси культурно-історичної спільноти багатоваликової кераміки (на разі вживається перша й історично

зумовлена назва – бабинська культура) на теренах Прип'їлля менш чисельні, ніж наступні за ними в часі – зрубні. На сьогодні кількісно можемо оперувати інформацією лише про 34 поховання бабинської культури. З них 17 виявлені на правобережжі Псла та в Псільсько-Сульському межиріччі, і досі ще залишаються неопублікованими. Тому висновки щодо них носитимуть дещо обмежений характер. Ще 17 комплексів, що віднесені до кола старожитностей типу Бабине, походять з лівобережної низинної ділянки нижньої течії Псла, в тому числі один – зруйнований. На жаль, більшою мірою – це неглибокі, пошкоджені часом та оранкою поховання. Головними критеріями віднесення того чи іншого комплексу до бабинської культури є західний та південний сектори (з варіаціями) орієнтування небіжчиків. Серед доволі значної групи спрямованих у східному, північно-східному та північному напрямках (у «зрубні» сектори) до багатоваликів віднесені тільки ті з них, що мали більше суто бабинських, аніж зрубних, ознак: наявність решток зрубу або перекриття, відсутність керамічного посуду серед супровідного інвентарю і присутність інших його різновидів, посипок тощо. Останні риси, хоча і зустрічаються у зрубних могилах мікрорегіону, та все ж не є їх характерними ознаками.

Стратиграфічно бабинські поховання лівобережжя Псла є винятково впускними в насипи попередніх епох. Лише в одному випадку захоронення раннього етапу розвитку спільноти може претендувати на основну позицію в кургані, хоча висловлене припущення про існування під насипом зруйнованого ямного або катакомбного комплексу (Волошине, група II, курган № 1/2005 р., поховання 2) (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 38-40, рис. 32-34).

На правобережжі Псла (у межиріччі Псла і Сули) також виявлене основне ба-

бинське поховання (Петрашівка, курган № 7/1988 р., поховання 1) (Луговая 1990, с. 107). Досить значна, за потужністю, досипка насипу кургану достовірно зафіксована тільки одного разу у тому ж таки районі (Кириківка, курган № 1/1988 р., поховання 2) (Там же). Підсипки над бабинськими похованнями у лівобережній надзаплавлі Псла якщо і здійснювалися, то носили локальний характер та мали незначну інтенсивність.

Чітко перекривання бабинського поховання зрубним (зорієнтованим у північному напрямку) зафіксовано лише одного разу (Лавриківка, група I, курган № 2/2010 р., поховання 6 і 9) (Супруненко, Шерстюк 2010 зв., арк. 68, 69-70, рис. 178). В одному випадку стратиграфічна ситуація залишилася невизначеною (Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 3, 16) (Супруненко 2006а, с. 23-24, 42-43, рис. 10; 20: 1; 26; 46-47).

За планіграфічними спостереженнями, поховання всіх обрядових груп та обох мікрорегіонів (право- і лівобережжя Псла), тяжіють до південного і західного секторів насипів; дуже рідко вони розміщувалися у північному та жодного разу – не містилися у східному. Переважання розташування могил у південних секторах курганів засвідчене для дніпро-бузького лісостепового варіанту дніпро-прутської бабинської культури (за Р.О. Литвиненком) (2009, с. 11). Впадає в очі своєрідне «ігнорування» східного сектору бабинськими племенами та надання саме йому переваги їх попередниками – носіями катакомбних традицій. Причини такої планіграфічної ситуації покищо незрозумілі. Досить часто насипи з бабинськими захороненнями зовсім не містять зрубних могил, що певною мірою може свідчити на користь візуального позначення місця розташування впуску поховань на поверхні курганів.

Лише у двох випадках відзначені поодинокі поховання у курганах. Зазвичай

бабинські захоронення складають невеликі могильники з двох (3 випадки) чи трьох (2) інгумаций (напр.: Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 11, 16-17) (Супруненко 2006а, с. 37-48, рис. 10; 33; 41).

Поховальні споруди на лівобережжі Псла представлені невеликими простими прямокутними ямами. У двох випадках (у складі одного могильника) спостереження дали змогу припустити наявність підбою, у т.ч. – з рештками заслону (Лавриківка, група II, курган № 1/2008 р., поховання 12-13) (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв., арк. 21-24), а ще в одному – від ями відходила невелика ніша (Лавриківка, група I, курган № 2/2010 р., поховання 10) (Супруненко, Шерстюк 2010 зв., арк. 70-71). Одного разу яма мала овальні обриси (Волошине, група II, курган № 1/2005 р., поховання 2) (рис. 368: 1).

Значно більшими за масштабами поховальних споруд були бабинські поховання Псільсько-Сульського межиріччя (Черняков, Шевченко 1987 зв.; Шевченко 1989, с. 158; Луговая 1990, с. 108). Характерною ознакою цих захоронень є наявність внутрішньомогильних конструкцій або перекриття.

На лівобережжі Псла у трьох випадках простежене вміщення до ями дерев'яного, вірогідно, одновінцевого зрубу, з викладеними поперек плахами перекриття. Причому їх рештки виявлені у трьох похованнях одного могильника (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 3-4, 6) (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 65-68, 69-70, рис. 18-19; 23) (рис. 368: 2-3). Ще двічі зафіксовані залишки невеликого накатника (Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 16; Лавриківка, група I, курган № 2/2010 р., поховання 6) (Супруненко 2006а, с. 42-43, рис. 46-47; Супруненко, Шерстюк 2010 зв., арк. 70-71, рис. 178, 271-272).

Правобережні старожитності відзначаються більшою різноманітністю та особливостями внутрішніх конструкцій в облаштуванні могил. Накатники-перекриття зустрічаються частіше, подекуди мають значну товщину. В окремих похованнях для перекриття застосовувалася очерет (Луговая 1990, с. 108). Зрубних конструкцій тут невідомо, хоча виразно представлені рештки гробовищ, виготовлених із суцільно видовбаних колод (Шевченко 1989, с. 158). Подібна традиція є характерною ознакою пам'яток дніпро-прутської бабинської культури, за Р.О. Литвиненком (2009, с. 11).

Єдиним встановленим та задокументованим поховальним обрядом є тілопокладення у зібганому стані (в «позі адорації»). На лівобережжі Псла лише в одному випадку виявлена позиція «вершника» (Кормилиця, група I, курган № 1/1993 р., поховання 6) (Шилов 2007, с. 35, рис. 41) (рис. 368: 5). Ступінь скорченості, переважно, значний, зрідка – помірний; жодного разу не відзначений слабкий. Позиція рук – кистями до обличчя, у двох випадках – перехрещено (одна – до обличчя, друга – простягнута) (Лавриківка, група I, курган № 2/2010 р., поховання 10; Кияшки, курган № 3/2011 р., поховання 5). У захороненнях правобережжя Псла засвідчені і слабо зібгані позиції небіжчиків (Луговая 1990, с. 108).

Певних закономірностей надання переваги у тілопокладенні на лівий або правий боки не простежено. Єдина особливість – відсутність правобічних захоронень у похованнях з південно-східною просторовою орієнтацією, котра простежується на обох берегах Псла. Та й кількість правобічних інгумаций значно менша за лівобічні. Через відсутність розширеної опублікованої інформації про бабинські захоронення правобережжя Псла і незначний кількісний склад

вибірки взагалі, результати статеві-вікового аналізу комплексів не наводяться.

Просторове орієнтування лівобережних поховань доволі різноманітне, але виділяються два сектори: північно-східний (6 випадків з чітко діагностованих) та південно-східний (5). Поодинокі представлені східний, північно-західний і північний сектори спрямування небіжчиків (рис. 368: 1-5). На правому березі Псла абсолютно переважає південно-східний сектор. А поховані, просторово зорієнтовані у цьому напрямку, зазвичай, покладені на лівому боці до дерев'яних колод-гробовищ, і супроводжувалися овальними кістяними пряжками (Черняков, Шевченко 1987 зв.; Шевченко 1989, с. 158; Луговая 1990, с. 108-109). Щоправда, тут більше південно-західних та західних напрямків орієнтування, але відсутні північне та східне спрямування похованих.

Подекуди на дні ям відзначені сліди посіпання піском чи насінням рослин (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 3; Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання II, 16). Одного разу поховану всипали вохрою (Кияшки, курган № 3/2011 р., поховання 5).

Супровідний інвентар у захороненнях лівобережжя Псла досить різноманітний, хоча й представлений у досліджених комплексах невеликою кількістю знахідок. У п'яти випадках небіжчиків супроводжували ліпні керамічні посудини (Лавриківка: група I, курган № 2/2010 р., поховання 10; група II, курган № 1/2008 р., поховання 12-13) (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв., арк. 21-24; Супруненко, Шерстюк 2010 зв., арк. 70-71, рис. 178, 271-272); в одному – відразу дві, одна з яких знаходилася на перекритті (Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 4) (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 67-68). Одного разу розвал горщика з багато-

валиковою орнаментациєю виявлений у заповненні зруйнованого поховання (Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 17) (Супруненко 2006а, с. 43-44, рис. 48) (рис. 368: 7). Крім того, тричі вдалося простежити рештки або сліди дерев'яних посудин (рис. 368: 8), дві з яких розміщувалися поза спинами похованих (Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 16; Волошине, група II, курган № 1/2005 р., поховання 2) (Супруненко 2006а, с. 43-44, рис. 48; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 38-40, рис. 32-34), а одна – перед кистями рук (Кияшки, курган № 3/2011 р., поховання 5).

У трьох жіночих похованнях трапилися бронзові прикраси: скроневі підвіски чи сережки та перстень із завитками (Волошине: група II, курган № 1/2005 р., поховання 2; група IV, курган № 1/2005 р., поховання 2; Лавриківка, група II, курган № 1/2008 р., поховання 12) (Супруненко 2006а, с. 85, рис. 84; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв., арк. 23-24; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 38-40, рис. 32-34) (рис. 368: 6). В одному випадку поховальний комплекс супроводжувався рештками напутньої їжі (Кормилиця, група I, курган № 1/1993 р., поховання 6) (рис. 368: 5).

При порівнянні поховальних комплексів бабинської культури лівобережжя і правобережжя Псла стає помітною їх обрядова різноманітність. Долучивши до поодиноких і малоінформативних могил правого берега (Олексіївка, 1880-1881 рр.; Приліпка, група I, курган № 3/1983 р., поховання 1) захоронення південної ділянки межиріччя Псла і Сули, котрі походять з єдиної природно-географічної зони, отримаємо цілий ряд бабинсько-багато-валикових поховань, характерною ознакою яких є превалювання комплексів з кістяними овальними пряжками 2-ї обрядової гру-

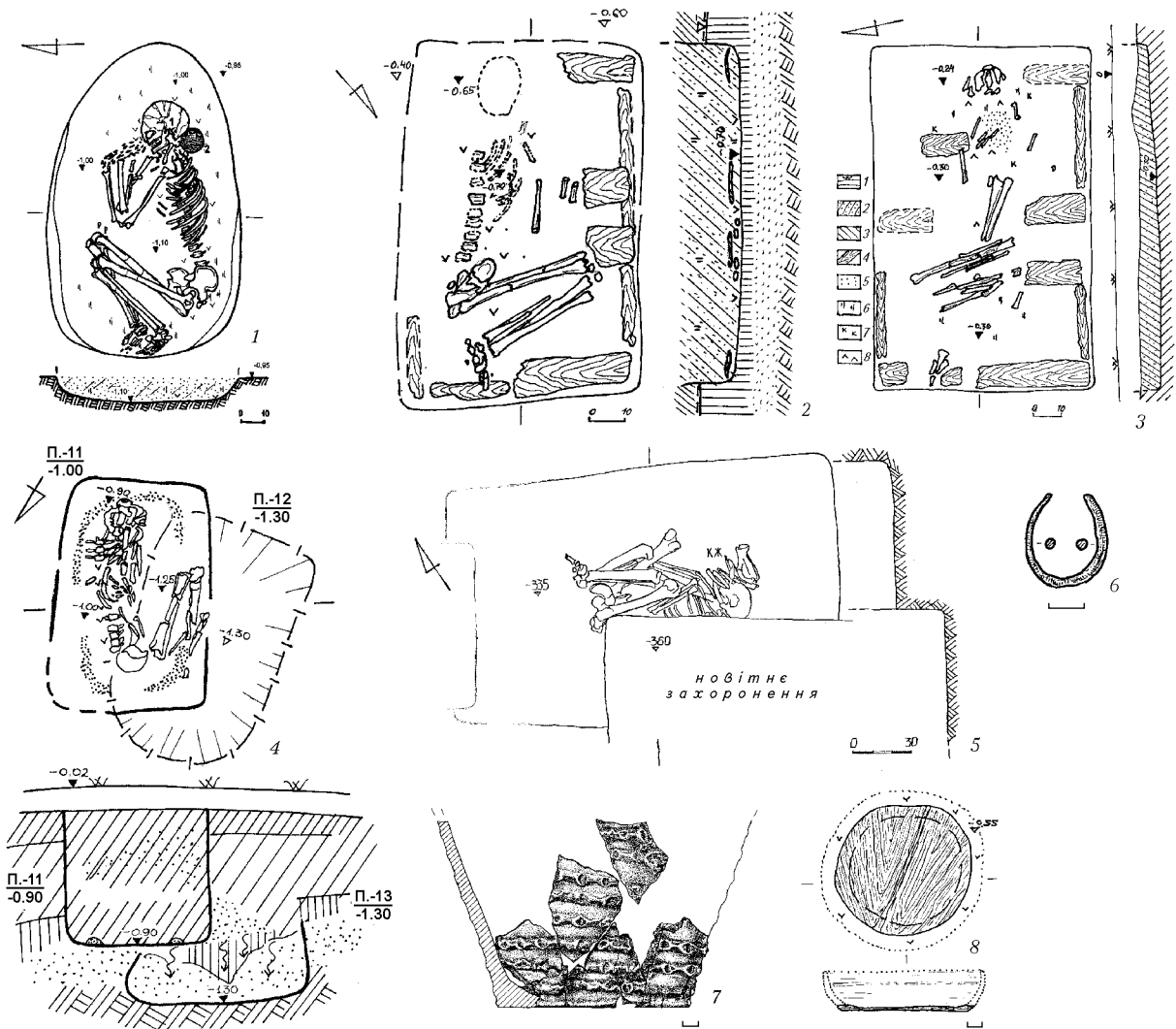

Рис. 368. Комплекси і знахідки бабинського часу Нижнього Припсілля.

1, 6 – Волошине, група II, курган № 1/2005 р., поховання 2; 2 – Волошине, група III, курган № 4/2003 р., поховання 6; 3 – Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 3; 4 – Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 11; 5 – Кормилиця, курган № 1/1993 р., поховання 6; 7 – Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 17; 8 – Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 16.

6 – бронза, 7 – кераміка; 8 – дерево.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – сірий супісок; 3 – ґрунт насипу; 4 – дерево; 5 – насіння рослини; 6 – вуглини; 7 – уламки кераміки; 8 – шкіряний тліл.

пи, за С.І. Берестневим (Берестнев 2001, с. 65), чи Ш-го (пізнього) етапу дніпро-бузького лісостепоного варіанту дніпро-прутської бабинської культури, за Р.О. Литвиненком (2009, с. 16). З семи таких поховань із розкопок І.Т. Чернякова 1987 р. – 5 супроводжувалися цим різно-

видом інвентарю, причому 4 з них – лівобічні з південно-східною орієнтацією, здійснені в дерев'яних гробовищах, і лише 1 – лівобічне, у північно-західному секторі спрямування (Черняков, Шевченко 1987 зв.; Шевченко 1989). Ще 8 поховань на цій же території (у зоні спорудження

Градизької зрошувальної системи) виявила Л.М. Лугова. Представлені вони захороненнями різних обрядових груп, причому лівобічні знову ж таки зорієнтовані на південний схід (Луговая 1990). Видається, що така позиція (з південно-східним спрямуванням) є не випадковою і не залежить від сезону здійснення поховання. Певно, ці бабинські захоронення належать окремій групі населення пізнього етапу розвитку спільноти. Водночас, у лівобережному пониззі Псла жодне з віднесених до числа бабинських поховань не супроводжувалося кістяними пряжками.

Таким чином, на сьогодні можна констатувати наявність бабинських поховань у басейні Псла, причому, репрезентованих у насипах курганів рівномірно на обох берегах ріки та у Псільсько-Сульському межиріччі. Надзаплавні поховання лівого берега представлені рядовими різнохарактерними захороненнями; на правобережжі виділяється невелика група поховань, що мають ознаки підвищеного соціального статусу. Здається, більшість з названих поховальних комплексів Припсілля можна віднести до пізнього, III-го етапу розвитку дніпро-бузького лісостепового варіанту дніпро-прутської бабинської культури (Литвиненко 2009, с. 11, 16). Можливо, серія захоронень з північно-східним спрямуванням небіжчиків є пам'ятками передзрубної доби. Принаймні, такі висновки спираються на певні обрядові риси, характерні вже для зрубного часу.

Пам'ятки з іншими поховальними традиціями мікрорегіону нечисленні для здійснення порівняльного аналізу. Більш широкі й уточнені висновки можна буде зробити лише після розширення джерельної бази, а також публікації давно вже витриманих і перевірених часом архівних матеріалів.

Зрубні могильники і поховання. Для Нижнього Припсілля можемо оперува-

ти 40 порівняно добре збереженими під курганними поховальними комплексами зрубної спільноти. Ще майже стільки ж їх виявлено у зруйнованому стані чи відомо за далеко неповними архівними джерелами. Тому останні до загальної характеристики зрубних старожитностей майже не залучалися. З них тільки 6 відкриті на правобережжі Псла, у курганах поблизу с. Приліпок на високому корінному березі ріки. Всі інші репрезентують старожитності ділянки низинного лівобережжя, один – вододільного плато корінних берегів рр. Сухого Кобелячка – Дніпра. Для загальної характеристики, як найбільш представницькі, обрані 33 комплекси лівобережної заплавної ділянки в пониззі Псла.

Однією з головних *стратиграфічних* особливостей зрубних поховальних комплексів у курганах мікрорегіону є їх переважно впускна позиція до насипів попередніх епох, як енеолітичних та ямних, так і з похованнями катакомбних культур. Спостерігається тенденція відсутності зрубних некрополів для курганів з бабинськими похованнями, хоча остання не є правилом.

Лише двічі зафіксоване основне положення зрубних захоронень у курганах. Одного разу це була основна дитяча кремація на стороні, зі вміщенням перепалених кісток до горщика-урни. Супроводжувалася вона ще однією посудиною і напутньою їжею (Волошине, група I, курган № 3/2004 р., поховання 1) (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 72, 77-80). Іншого разу відзначене будівництво кургану для цілої групи зрубних поховань (Горбані, група I, курган № 2/2009 р., поховання 1-4) – трьох інгумацій та однієї кремації. Можливо, саме над останньою і був споруджений основний масив насипу I, хоча поховання 4 також здійснене з рівня стародавнього горизонту. Тим більше, що для зрубних поховальних старожитностей досить

характерним було будівництво єдиного насипу після впуску цілої серії поховань кожного з могильників.

Одного разу зафіксована більш-менш значна досипка: біля енеолітичного кургану була введена зрубна могила, над якою зведений насип, що частково перекрив і попередній курган. Пізніше в його масиві з'явилася група поховань доби пізньої бронзи (Бондарі, група II, курган № 1/2007 р., поховання 7 – основне для насипу II, поховання 1-6 – впускні). Можливо, в сусідньому кургані досипка також влаштувалася над єдиним впускним зрубним комплексом (Білани, група II, курган № 1/2006 р., поховання 5). За інших випадків підсипання не проводилося чи досипки були локальними і незначними, тому не фіксувалися археологічно.

За *планіграфічними* спостереженнями, суттєвих закономірностей у просторовому розміщенні зрубних поховань у курганах не виявлено. Можна лише зауважити, що подекуди відзначене розміщення об'єктів могильника в насипу поблизу один одного, у межах певного сектору. Один раз зафіксоване кругове розміщення могил некрополю (Підусті, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 8/2008 р., поховання 1-7) (Супруненко, Шерстюк 2010).

Кількість захоронень у складі могильників в насипах коливалася від 2-3 до 6-7. Тільки у п'яти випадках комплекси зрубного часу виступали як поодинокі. Причому, два з них – кремації, одна з яких – основна (й єдина) в кургані, в іншому – виявлена у значно зруйнованому насипу. Зважаючи на масову руйнацію оранкою неглибоких зрубних поховань у курганах Нижнього Припсілля, можна припустити, що «одноосібність» могил нехарактерна для захоронень цього часу.

Для влаштування могильників обиралися, зазвичай, невеликі кургани. У насипах, що мали первинну висоту від 3 м

і вище, або взагалі не виявлено зрубних поховань, або вони належали до числа нехарактерних поодиноких комплексів (Білани, група II, курган № 1/2006 р., поховання 5), незважаючи на близькість їх розміщення до значних за розмірами синхронних поселень.

Окрім того, більші за кількістю поховань могильники в курганах чи їх групах тяжіють до місць розташування селищ. Некрополі в курганах №№ 1-2/2009 р. групи I поблизу Горбанів розміщені поруч із поселенням Заруддя I, поховання у насипу VII/2007 р. та групи II неподалік Бондарів – біля сельбищних пам'яток Білани I і II, зрубні могильники в ур. Мала Кормилиця у кол. с. Підустах – неподалік одночасового поселення Єристівка I.

Основним *обрядом поховання* для мікрорегіону виступає інгумація. Лише у трьох випадках це була кремація решток померлих. Так, тілоспалення виявилось єдиним зрубним і центральним похованням кургану поблизу Волошиного (група I, курган № 3/2004 р., поховання 1) та надійно датоване посудом (рис. 369: 5, 9-10) (Супруненко, Шерстюк 2006а, с. 39-44). За інших обставин знахідки кальцинованих кісток у насипах були рештками поодиноких могил (Дуканичі, група II, курган № 7/2008 р., поховання 7) або захоронень у складі невеликого некрополю (Горбані, група I, курган № 2/2009 р., поховання 2), відзначаючись безінвентарністю. Віднесення ще одного комплексу до числа кремацій на разі залишається під питанням (Горбані, група I, курган № 1/2009 р., поховання 5).

Окрім зазначених, варто згадати ще про дві урнові кремації з узбережжя Дніпра у прилеглій до гирла частині Припсілля. Вони походять з розкопок могильника біля кол. хут. Компанійців. Ці два тілоспалення не включені до загальної кількості охарактеризованих комплексів у зв'язку з дискусійністю питання відносно їх культурної атрибуції.

Проте, як видається, саме ці кремації (поховання 18 (47) та 19 (191) (*Махно, Ша-рафутдінова 1972, с. 76, рис. 3: 7-8*), до речі, єдині серед інших захоронень могильника, супроводжувалися горщиками, що за формою і характером декору різко відрізнялися від інших посудин з досліджених комплексів, та мали паралелі саме зі зрубним посудом окресленого мікрорегіону (рис. 369: 16-17). Зважаючи на це, команійцівські поховання також можна віднести до числа захоронень зі зрубними рисами. Правда, згадані кремації могли бути синхронними з іншими похованнями могильника в гирлі Сухого Кобелячка з виразними білозерсько-білогрудівськими ознаками, таким чином позначаючи наявність у середовищі місцевих «пізньозрубних» племен іншоетнічних елементів.

Можна висловити припущення, що кремації з Прип'їлля належать не похованням служителів культу (принаймні, більшість з них), а якомусь іншопольовому прошарку серед населення зрубного часу мікрорегіону. На це звертав увагу і В.В. Циміданов, визначаючи кремації в обряді як одну з ознак поховань представників культової сфери. Хоча він виключав цю закономірність для периферійних (зокрема, лісостепових) пам'яток, де трупоспалення виявляє, згодом, різноетнічні елементи у середовищі зрубних племен (*Циміданов 2004, с. 59, 60-61*). Тілоспалення у периферійних районах розселення зрубного населення, що інколи складають цілі могильники, відображають наслідки контактів із сусідами – носіями культур східно-тшинецького чи мар'янівсько-бондарихинського кола. Це добре відомо за особливостями поховального обряду на пізньому етапі розвитку зрубної спільноти (*Отрощенко 1976, с. 184; Буйнов, Михеев 1989, с. 95*). Крім того, відсоткова кількість поховань, здійснених за обрядом кремації, є на порядок

більшою, адже відомо чимало знахідок розпорошених кальцинованих кісток у місцевих курганах. За відсутності зрубного інвентарю поряд чітка атрибуція таких комплексів залишається проблематичною. Хоча більшість з них, якщо не всі, належать саме решткам зрубних трупоспалень.

У деяких насипах курганів досліджені комплекси з вираженими ознаками певного *вогняного ритуалу*. В цьому плані цікавими є кілька поховальних об'єктів з курганів на околиці с. Бондарів. У масивах насипів виявлені зрубні могили, на жаль, переважно поганого стану збереження, що супроводжувалися скупченнями попелу, особливо навколо горщиків, – єдиного різновиду інвентарю цих комплексів (Бондарі, група II, курган № 1/2007 р., поховання 2, 4; курган № VII/2007 р., поховання 1-1а, 2, 5, 7, 9). Спочатку ці рештки вважалися слідами кремацій, але відсутність перепалених людських кісток суперечила цій тезі. Тим більше, що в кількох захороненнях містилися, хоча й розпорошені, але не зачеплені вогнем кістки небіжчиків. Помітною була концентрація попелу поряд з розвалами горщиків. Це зумовило появу припущення про певний вогняний ритуал, що супроводжував процес захоронення, котрий міг здійснюватися й у вміщених до поховань посудинах.

Вогонь у зрубній поховальній традиції відігравав визначну роль, а ритуали з його використанням найчастіше супроводжували соціально неординарні захоронення (*Циміданов 2004, с. 59-61*). У нашому випадку про такі комплекси не йдеться. Тому, знову ж таки, здається більш правомірним пов'язати сліди цих сакральних дійств з похованнями представників іншоетнічного населення у зрубному середовищі. Можливо, деякі з цих комплексів супроводжувалися і невиявленими захороненнями з кремаціями.

Форма могил, зазвичай, проста і характерна для зрубних старожитностей. У тих випадках, коли їй вдавалося простежити, вона була прямокутною, часто – із закругленими кутами. Рідше зустрічалися овальні ями. Лише у двох випадках поховальна споруда мала заплічки (Солонці, група II, курган № 2/2006 р., поховання 1; Дмитрівка, ур. Чирвинський горб, курган № 1/2007 р., поховання 3) (Супруненко 2007б, с. 78, 81; рис. 79: 1; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 38-40, рис. 9: 2). У шести випадках простежені сліди легкого дерев'яного перекриття над поховальними спорудами (дошки чи плахи), причому двічі це спостерігалось для ям із заплічками. Інших суттєвих особливостей поховальних споруд зрубного часу в мікрорегіоні поки що не відзначено (рис. 369: 6).

Єдина позиція для поховань представників зрубної спільноти – скорчена на боці. Превалює значна ступінь зібганості ніг у тазостегновому та колінному суглобах, з підведенням колін до ліктів рук (рис. 369: 7-8). Слабка чи помірна ступінь зібганості ніг не характерні. В одному випадку виявлене скорчене із розворотом на спину тілопокладення, зі складеними одна на одну руками на тулубі (Горбані, група I, курган № 2/2009 р., поховання 4). Цікаво, що антропологічні спостереження за кістковими рештками останнього захоронення виявили сліди патологічних змін, характерних для вершника. Інше подібне захоронення (на правому боці, зі складеними на тулубі руками, з різною ступінню скороченості ніг), ніби нарочито виділене із загальної групи одного з могильників, було розміщене поза межею «кільця» основного масиву некрополю (Підустя, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 8/2008 р., поховання 3) (Супруненко, Шерстюк 2010, рис. 1: 8). Також лише один раз трапилося «бабинське» схрещене положення рук (одна випростана, інша – зігнута) (Підус-

ти, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 8/2008 р., поховання 5) (Там само, рис. 1: 9).

Видові варіації позицій простежуються лише у виборі покладення на той чи інший бік. Серед 27 повною мірою збережених комплексів, де достовірно встановлене положення похованих, 11 – знаходилося на правому боці, ще 16 – на лівому. Жодних статеві-вікових диференціацій за цією ознакою не встановлено: на правому боці лежало 5 чоловіків, 1 жінка, 4 дитини, 1 – без визначення. На лівому, відповідно, – 7 чоловіків, 1 жінка, 7 дітей та 1 «доросла людина».

Як помітно з наведеного вище, для підкурганних поховальних комплексів зрубного часу Припсілля рідкісними є жіночі могили (лише 2 з 25 більш-менш добре збережених і визначених за статтю). Абсолютно превалюють дитячі (11) та чоловічі (12). Певно, відсоток дитячих міг бути дещо більшим, зважаючи на знахідки уламків посуду в насипах без слідів кістяків. Звісно, це відображає не реальну картину статевого складу населення, а лише традиції статеві-вікової виокремленості чоловіків та дітей. Певно, більшість жіночих поховань мікрорегіону вміщувалися до ґрунтових ям некрополів поза межами курганів. «Зрівняння у правах» чоловіків та дітей спостерігається й серед старожитностей бабинського кола за попередньої епохи (Литвиненко 2007).

У просторовому орієнтуванні небіжчиків абсолютно переважає північно-східний напрямок. Сюди спрямовано головою 16 з 32 чітко визначених за положенням скелетів похованих (50%); 7 – лежали на схід (21%), лише 2 – на північ (6%), ще 7 – рівномірно в проміжних між ними положеннях. Таким чином, для басейну Нижнього Псла не працює схема двох обрядових груп, виділена С.І. Берестневим для пам'яток Східно-українського лісостепу («північна» та

«східна») (Берестнев 2001, с. 85). У нашому випадку превалюючим виступає північно-східний сектор, який не можна розглядати як сезонне відхилення. Здається, причина такої відмінності криється в різній етнічній основі формування зрубного населення цих двох регіонів. Адже основним елементом формування лісостепових зрубних племен східної та північно-східної України була дніпро-донська бабинська, тоді як на території Нижнього Псла масив населення передзрубного часу складала племена дніпро-бузького лісостепового варіанту дніпро-прутської бабинської культури (за Р.О. Литвиненком) (Литвиненко 2009, с. 11-12). Саме для останнього етапу розвитку цієї спільноти і характерне проміжне просторове орієнтування (на південний схід), про що йшлося вище.

Для близько третини зрубних поховань відзначені сліди органічної (здебільшого рослинної за походженням) підстилки. Лише в поодиноких випадках наявні рештки посипання вохрою чи попелом. Останні, хоча подекуди й відомі у зрубних комплексах, але виразно не відображають соціального статусу похованих (Цимиданов 2004, с. 64), і, можливо, є лише ремінісценціями певних обрядових традицій попередньої епохи.

Супровідний інвентар у досліджених комплексах представлений однаковими речами, але часто. 23 з 33-х поховань лівобережної заплави Псла (близько 70%) супроводжувалися ліпними посудинами (рис. 369: 9-19). Ще ціла серія посудин та їх уламків походить зі зруйнованих поховань у насипах курганів. Вони не залучалися до статистичних зведень, але опосередковано свідчать про переважний супровід зрубних поховань саме горщиками. Таку «виражену й обмежену» інвентарність можна вважати своєрідною візитівкою цієї групи пам'яток.

Серед 18 комплексів, де точно встановлювалася позиція посудини в могилі, абсолютно переважаючим за положенням є її розміщення перед обличчям (7) чи біля рук (5). Зрідка горщики розміщувалися над та за головою (по 2), біля живота і в ногах (по 1). З-поміж 25 комплексів з антропологічними визначеннями найбільша кількість поховань із посудом належала дітям і підліткам (14), дещо менше (11) – дорослим (чоловічі – 8, жіночі – 1, 2 – дорослі особи). Отже, серед дитячих поховань відсоток наявності цієї категорії інвентарю хоча і трохи більший, але незначно. Помітної різниці у присутності або відсутності посуду за статево-віковою ознакою не спостерігається. Невелика кількість посудин в жіночих похованнях пов'язана, відповідно, з незначною кількістю досліджених жіночих могил у курганах.

Прикметно, що два горщики в похованні зрубної культури трапилися лише одного разу, у випадку, коли один з них виконував роль урни для кремації, а інший, певно, – виступав як супровідний інвентар (Волошине, група I, курган № 3/2004 р., поховання 1) (рис. 369: 9-10) (Супруненко, Шерстюк 2006а, рис. 1). Отже, характерним для цієї групи пам'яток є наявність однієї посудини у захороненні.

Посуд із поховань зрубного часу доволі однотипний. Це – горщики банкових форм закритого типу з короткими вінцями, чи, зрідка, чашоподібні посудини відкритого типу. Інколи трапляються чаші з підгострореберними пропорціями: вони мають характерний для аналогічних ранньозрубних посудин мотузковий чи прокреслений орнамент, що вже не є для Прип'їлля ознакою раннього етапу розвитку культури (Кириленки, курган № 1/1989 р., поховання 1; Підустти, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 8/2008 р., поховання 1, 4) (Мельникова 1990, с. 62, 64, рис. 2: 3; Супруненко, Шер-

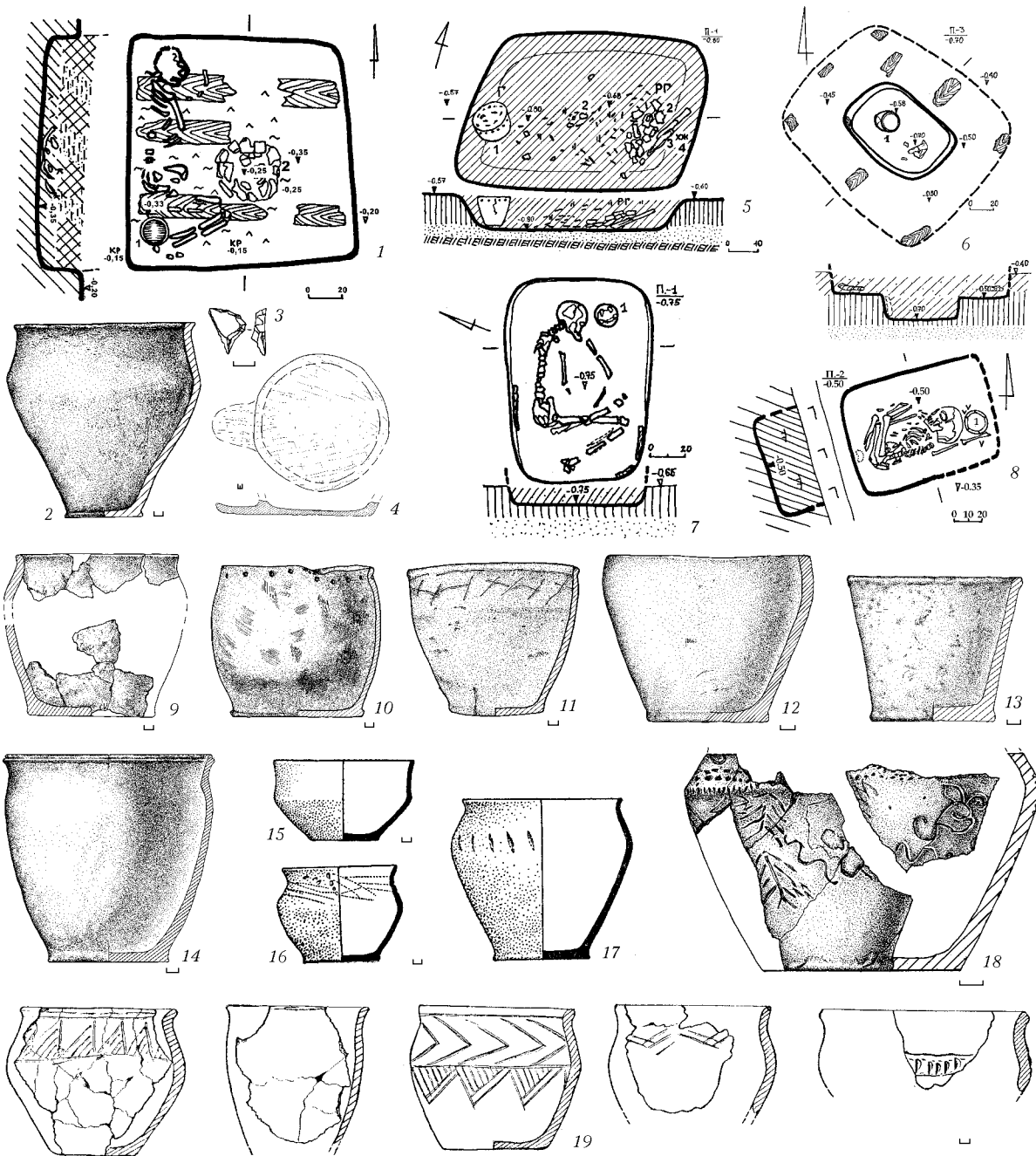

Рис. 369. Комплекси та знахідки зрубного часу з Нижнього Припсілля.

1-4 – Карпівка, група I, курган № 1/2008 р., поховання 1; 5, 9-10 – Волошине, група I, курган № 3/2004 р., поховання 1; 6 – Дмитрівка, Чирвинський горб, курган № 1/2007 р., поховання 3; 7 – Волошине, група IV, курган № 7/2006 р., поховання 1; 8 – Солонці, група II, курган № 2/2006 р., поховання 2; 11 – Волошине, група III, курган № 5/2003 р., поховання 3; 12 – Волошине, група IV, курган № 1/2006 р., поховання 1; 13 – Дмитрівка, Чирвинський горб, курган № 1/2007 р., поховання 6; 14 – Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 3; 15-17 – Компанійці, поховання 8, 18-19; 18 – Солонці, група I, курган № 2/2006 р.; 19 – Цегельня, 1992 р., святилище II.
2, 9-19 – кераміка; 3 – кремень; 4 – дерево.

стюк 2010, рис. 1: 4, 6). В одному випадку така чаша зі зруйнованого поховання мала знаковий композиційний орнамент (Солонці, група I, курган № 2/2006 р., поховання 4) (Супруненко 2007б, с. 52, 55, рис. 54) (рис. 369: 18). Остання трапилася у перекопі, поруч із вищеназваним похованням 4. Але, зважаючи на те, що в цьому захороненні виявлена інша посудина, з огляду і на поодинокість випадків вміщення двох горщиків до однієї могили, можна припустити походження цього унікального горщика зі зруйнованого комплексу.

Інші різновиди супровідного інвентарю у зрубних похованнях мікрорегіону зустрічаються порівняно рідко. Лише одного разу захоронення супроводжувала жертвна їжа (кістки бика), котра була приурочена до нехарактерного основного поховання-кремації (Волошине, група I, курган № 3/2004 р., поховання 1). Двічі у похованнях виявлені астрагали – у чоловічому та дитячому. Кілька разів у заповненні зрубних поховальних комплексів були знайдені сколи та відщепи кременю. Відсутність слідів обробки на більшості з них не дає змоги достовірно долучити їх до категорії супровідного інвентарю, особливо зважаючи на нехарактерність виробів з кременю у зрубних могилах (Цимиданов 2004, с. 55-56). Теж саме стосується окремих знахідок мушель молюсків. Вони зазвичай супроводжують соціально неординарні захоронення (Там же, с. 56-57). Тому черепашки все ж варто вважати випадковими або перевідкладеними.

Одного разу, знову ж таки, – у згаданій вище основній підкурғанній кремації (Волошине, група I, курган № 3/2004 р., поховання 1) трапилися корозовані уламки невизначеного залізного виробу (Супруненко 2006а, с. 80). Це лише друга знахідка предмету з чорного металу в комплексах доби пізньої бронзи на Полтавщині (про першу з них: Лугова 1992),

що опосередковано засвідчує пізню хронологічну позицію цього трупоспалення.

Таким чином, на лівобережжі Нижнього Псла поховання зрубної культури представлені досить масовими рядовими підкурғанними захороненнями розвинутого та пізнього етапів існування спільноти. Лише одного разу виявлене ґрунтове поховання (на поселенні Дмитрівка III), та й то, на периферії селища. Хоча, здається, саме безкурғанний обряд захоронення був основним у середовищі осілого населення доби пізнього бронзового віку за часу існування тут доволі численних поселень зрубної культури. Принаймні, тільки таким чином можна пояснити досить низьку відносну кількість поховань, у порівнянні з числом і площами поселень, а також малий відсоток відомих жіночих захоронень. Певно, поховання у безкурғанних могилах було якщо не основним, то, принаймні, доволі вживаним обрядом, відкриття об'єктів якого може відбутися пізніше.

Цікаво, що на окресленій території майже немає поховань із вираженими ознаками високого соціального статусу небіжчиків. Усі охарактеризовані комплекси представлені, переважно, рядовими захороненнями зі звичайними та усталеними обрядовими рисами. Лише основне тілоспалення I під насипом курғану № 3/2004 р. групи I у Волошиному може претендувати на це. Висловлена думка про можливість належності цього комплексу до поховань служителів культу (Супруненко 2006а, с. 80), однією з ознак яких саме й є кремація (Цимиданов 2004, с. 59-61). У цьому плані існують лише перестороги для такої атрибуції через відносно високу кількість кремацій у периферійній для зрубної спільноти зоні лівобережного Прип'їлля.

Єдиним із комплексів, що може претендувати на наявність рис високого соціального статусу є основне поховання доби пізньої бронзи Компанійцівського

могильника. Воно супроводжувалося мискою, схожою на гострореберні форми, бронзовим ножом з паралельними лезами і точильцем (рис. 369: 15). Автори розкопок наголошували на можливості його ритуального руйнування (Махно, Шарафутдінова 1972, с. 73, рис. 2: 1-3). За всіма ознаками, це поховання може відноситися до сабатинівського чи, можливо навіть, фінального етапу розвитку зрубної спільноти.

Окремі поховальні комплекси з нехарактерними рисами обряду та супровідного інвентарю: посипання вохрою, астрагал, горщик за головою (Підустя, ур. Мала Кормилиця, група I, курган № 11/2008 р., поховання 2); астрагал, посипання попелом (Білани, група II, курган № 2/2006 р., поховання 7); скорчено з розворотом на спину, з руками на тулубі, горщиком за головою (Горбані, група II, курган № 2/2009 р., поховання 4), демонструють певні ремінісценції обрядових дій попередньої бабинської культури. Та їх невелика кількість вказує на завершення процесу складання суто зрубної поховальної традиції, і, водночас, засвідчує розвинутий етап існування спільноти.

Хронологічно комплекси зрубного часу мікрорегіону розподілити доволі складно. Старожитності раннього етапу розвитку зрубної спільноти рідкісні в пониззі ріки і представлені лише двома комплексами, приуроченими до корінних терас річок: правого берега Псла (Приліпка, група I, курган № 8/1984, поховання 1) (Лугова 1991, с. 11, рис. 3: 1-2) та лівого берега Сухого Кобелячка (Карпівка, група I, курган № 1/2008 р., поховання 1) (Супруненко, Шерстюк 2009, с. 66-69, рис. 88: 1; 89-90) (рис. 369: 1-4).

Переважна більшість інших як поховальних, так і поселенських пам'яток носить яскраві риси розвинутого та пізнього етапу існування зрубної культури Лівобережжя Дніпра.

Доцільно також коротко охарактеризувати і зрубні поселенські пам'ятки мікрорегіону. Завдяки розвідкам на території Припсілля виявлено цілу низку селищ зрубного часу, що займають останцеві заплавні підвищення (Степівка I, Крамаренки I, Кузьменки I, IV) або схили надзаплавних терас дрібних річок (Білани I-II, Заруддя I, Роботівка III, Петрашівка III) (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 14-15, 50, 53-58; 2007а, с. 10-12; 2009, с. 33-34, 52-57 та ін.). Лише в одному випадку зрубне поселення знаходилося безпосередньо на березі Псла (Крамаренки II). А якщо врахувати досить велику кількість різночасових поселень чи слідів стійбищ у мікрорегіоні, котрі майже завжди містять зрубні матеріали, цей перелік можна значно розширити.

Культурні нашарування на поселенських пам'ятках різні за потужністю. На деяких, розміщених переважно на останцях, їх товщина незначна, і часто обмежується орним шаром чи підстиляючим його прошарком. Проте, окремі мають потужність нашарувань від 0,5 до 1,0 м чи більше (Білани I-II, Заруддя I, Єристівка I, можливо, Дмитрівка III), що свідчить про досить тривалий час їх існування. Ще на одному з поселень відзначенні попелясті плями, що нагадують «зольники» раннього залізного віку (Єристівка I) (Супруненко, Шерстюк 2008в зв., арх. 62-71). Цікаво, що подібні плями виявлені і на відомому Чикалівському поселенні на протилежному боці Дніпра, котрі позначали рештки згорілих будівель (Шарафутдінова 1964). Рядове розміщення попелищ на Єристівському поселенні дає змогу зробити таке ж припущення. Матеріали, зібрані на поселеннях регіону чи здобуті під час їх шурфування, дозволяють віднести час їх існування до розвинутого чи так званого сабатинівського етапу в розвитку зрубної культури.

На правобережжі Псла і в Псільсько-Сульському межиріччі відомі лише 6 поховань, що діагностовані як зрубні (Устимівка, курган 1914 р., поховання 1; Приліпка: група I, курган № 3/1983 р., поховання 2; курган № 6/1983 р., поховання 2-3; курган 2007 р., поховання 2-3). За обрядом вони цілком відповідають лівобережним (Лугова 1991; Шерстюк 2010, с. 120-126). Невелика кількість комплексів «доби пізньої бронзи» із розкопок на ділянці колишньої Градизької зрошувальної системи (Черняков, Шевченко 1987 зв.; Луговая 1988 зв.; Черняков 1988) переважно безінвентарна і не може бути достовірно віднесена до кола старожитностей зрубного населення. Цікаво, що й тривалих поселень з культурними нашаруваннями зрубного часу тут також поки що не виявлено.

Отже, поховальні комплекси зрубного часу псільського лівобережжя засвідчують факт тривалого освоєння цієї низинної ділянки в пониззі ріки за доби пізнього бронзового віку переважно землеробським осілим населенням. Підтвердженням цьому виступають численні поселенські пам'ятки мікрорегіону. На основі проаналізованих матеріалів помітна етнічна неоднорідність місцевого населення зрубного часу та доволі низький ступінь його соціальної диференціації, що, певно, пов'язана з початковим етапом у веденні осілого землеробства. Майже всі курганні старожитності низинної ділянки лівобережжя представлені похованнями розвинутого етапу існування зрубних племен, тоді як поодинокі ранньозрубні пам'ятки – відомі лише на високих корінних терасах Псла і Сухого Кобелячка в окрузі.

Богуславсько-білозерські поховальні комплекси. Тривалий час пам'ятки найпізнішого етапу зрубної культури Дніпровського лісостепового і степового Лівобережжя не фіксувалися археологічно. Проте, дослідники передбачали

їх існування, очікуючи виявлення серед широкого масиву впускних поховальних комплексів. Виділення цих старожитностей спиралося на надійні хроноіндикатори, особливості обряду (Шарафутдинова 1991, с. 191) та їх стратиграфічну позицію в курганах. Воно залежало від масштабів і характеру проведення стаціонарних розкопок поховальних пам'яток суцільними площами на окремих територіях, особливо, в лісостепових районах на межі зі степом. «Післязрубні» або постзрубні поховальні старожитності Подніпров'я виділені наприкінці ХХ ст. В.А. Ромашком (Ромашко 1999). Вони розміщувалися як в курганах, так і в ґрунтових могильниках. З відомих переважали невеликі ями прямокутної, часто із закругленими кутами, зрідка – овальної форм, впущені у більш давні кургани. Поховання в основному влаштовувалися у скорченій позиції на обох боках, були зорієнтовані у східному напрямку із сезонними відхиленнями, інколи – на південний захід та південь. Характерною ознакою таких комплексів є присутність серед інвентарю «білозерських» типів кераміки, знярядь і прикрас (Там же, с. 129-130).

Досліджене в кургані № 2/2011 р. поблизу Кузьменок поховання 3 відрізняється від типово білозерських саме східним напрямком орієнтації (рис. 197). Останнє дозволило включити цей поховальний комплекс до групи «пізньозрубних» – постзрубних або богуславсько-білозерських (Ромашко 1999, с. 121-122). Його місцезнаходження у Нижньому Прип'їллі відповідає зоні розповсюдження поселенських богуславсько-білозерських пам'яток. А наявність у комплексі інвентарю, характерного для білозерської та спільноти культур валикової кераміки, дозволяє віднести захоронення до постзрубного часу (Шарафутдинова 1991; Потапов 1997; 1998; 2010). Датування спирається на наяв-

ність серед супровідних речей склопастового намиста, що набуло поширення у середовищі білозерських племен та виявлене в ряді постзрубних захоронень, округлобокої лискованой корчагоподібної посудини, відносно територіальну близькість з похованням 1 кургану № 2 групи 2 поблизу с. Соколового у Надпорижжі (Ромашко 1995, с. 51). Це і дає змогу віднести нижньопільське захоронення до XII–X ст. до н. е.

З першого погляду, знахідка в цьому похованні сірки і забитого кременю у її скупченні наштовхує на не надто підтвержене припущення про появу ще в пізньому бронзовому віці одного зі способів видобування вогню.

Як виявилось, кузьменківський комплекс був не єдиним у Нижньому Припсіллі. Так, 2006 р. у розкопаному поблизу Волошиного кургані № 7 групи IV досліджене впускне поховання 2, здійснене біля вершини насипу епохи раннього бронзового віку. Воно влаштоване у невеликій підпрямокутній ямі зі скругленими кутами, зорієнтованій за довшою віссю – північний захід – південний схід. Захоронення належало молодій жінці? у віці 14-16 років, викладеній зібгано на боці, цілком можливо, головою на південний схід (Супруненко 2007, с. 103-104, рис. 109: 5). Шкода, що скелет похованої був пошкоджений землеріями. З інвентарю збереглося єдине свердлине пряслице трапецієподібної в перетині (або зрізано-конічної з двома сплосченими основами) форми, виготовлене з епіфізу великої трубчастой кістки свійської тварини (Там само, с. 105, рис. 105), характерне саме для старожитностей фінальної епохи пізнього бронзового віку (Безанская, Цвек, Клочко, Ляшко 1994, с. 157, 158, рис. 47: 9-11; Ромашко 1984, с. 107, рис. 1: 3; 1995, с. 53, рис. 22: 7; Отрощенко 1985, с. 524). Подібні вироби досить часто траплялися у постзрубних похованнях, є вони й серед матеріалів розкопок по-

селень Богуслав I та Іллічівки (Ромашко 1999, с. 126). До речі, на поселенні Барбара II з нашаруваннями епохи пізнього бронзового віку в Комсомольську 1990 р. також знайдено подібне пряслице, що походить з культурних нашарувань фіналу пізнього бронзового віку (Фонди Ком. ІКМ, інв. № Кв. 449 А. 485).

На наш погляд, з колом богуславсько-білозерських поховальних старожитностей можна пов'язати і впускне поховання 1 кургану № 3 (Попенкової могили) з розкопок Ю.В. Щербачова та І.А. Зарецького 1889 р., де скелет дорослої людини знаходився у зібганому положенні на правому боці, головою на схід, з розворотом лицевого відділу черепа до півночі. Це захоронення містило розвал ліпної тонкостінної чорнолискованой посудини (Щербачёв 1894, с. 42). Наведені ознаки відповідають критеріям, що характеризують богуславсько-білозерську поховальну обрядовість (Ромашко 1999, с. 121-122).

Чорноліські та старожитності початку раннього залізного віку

Наприкінці бронзового віку з Надтясминня до Дніпровського лісостепового Лівобережжя відбулося переселення групи пізньобілогрудівських та ранньочорноліських племен (Тереножкін, Ильинская 1986, с. 29-30; Скорий 1998, с. 28-29), які поступово розселилися вздовж лівого берега Дніпра – від гирла Сули і Псла до Ворскли, в Пооріллі та пониззі Самари (Черняков, Шевченко 1988, с. 15). Носії чорноліської культури (XII–IX ст. до н. е.), яких фахівці пов'язують із праслов'янським етнічним масивом населення Правобережжя (Рыбаков 1979, с. 225-228), заселяли підвищення другої-третьої терас лівих берегів Дніпра і Псла, менших лівобережних дніпровських приток на відстані 8-15 км від ріки. Залишки чорноліських поселень відомі

та досліджувалися шляхом невеликих розкопок і шурфування неподалік с. Волошиного (2005), сусіднього с. Єристівка Кременчуцького р-ну (2008), де розкриті 2 житла і група господарських ям (2008), сс. Солонців та Кузьменок (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, с. 32; Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 51, рис. 2; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 65, 114, 115; 2008а зв.; 2010, с. 408-411; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 130-135). Поряд із насипом кургану № 11/2003 р., у складі групи I, між Волошиним і Єристівкою, виявлена ділянка з двома десятками господарських ям, що належали одному з житлово-господарських комплексів поселення на останці вододілу біля Стовбуватої Могили (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2005, с. 59-66). Залишки ще однієї житлової споруди цього ж селища вивчалися археологічно 2006 р. (Кулатова, Лямкін 2007, с. 47-51). Численні уламки ліпного кухонного і столового посуду пізньочорноліського населення виявлені й на більшості надзаплавних підвищень та мисів в окрузі сс. Волошиного (3 пункти), Дуканичів (досліджені 2 господарські ями і вогнище, 2008), Дмитрівки (2 пункти), Золотнишиного, Низів (2 пункти), Солонців (3 пункти), Редутів, на майданчику будівництва комбінату «Ворскла Сталь» та в ур. Кормилиця, поряд із Лавриківським кар'єром (Супруненко 2008, с. 27-28). Є вони й серед знахідок з ур. Барбара у Комсомольську (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 20, 22).

Внаслідок досліджень курганів у межиріччі Псла і Сухого Кобелячка виявлені 5 поховань населення цієї культури, кілька з яких ще чекають на оприлюднення друком (Волошине, група I, кургани №№ 1, 2, 5), два – вже опубліковані (курган 2010 р. поблизу Новоселівської могили, на місці кол. с. Новоселівки-Шевченкового Кременчуцького району, та курган № 1/2007 р. групи I на Чирвин-

ському горбі поблизу Дмитрівки) (Супруненко, Кулатова 2011, с. 328-329). Останній поховальний комплекс, здається, може репрезентувати найпізніший час перебування чорноліських племен на просторах Нижнього Прип'їлля напередодні періоду скіфської архаїки (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 16, 19). 3-поміж пізньочорноліських поховальних комплексів унікальним є поховання жінки-жриці з кургану «Стовбувата Могила» групи I у Волошиному, здійснене у великій ямі, впущеній на глибину 2,2 м в центрі ямно-катакомбного насипу. Поховану, викладену зібгано на боці, супроводжували бронзові сережки, велика ліпна корчага, кварцитова зернотерка і нижня частина дерев'яного рала (Супруненко 2008, с. 28). У найближчий час планується повна публікація цього небуденного комплексу.

Коло чорноліських старожитностей регіону виявляється досить представницьким. Саме його відкриття й стало одним з позитивних наслідків науково-рятівних досліджень курганних та інших пам'яток у Нижньому Прип'їллі. Наведені вище у переліку археологічні об'єкти введені до наукового обігу в окремому дослідженні, що тільки-но побачило світ. Це дає змогу відіслати читача до змісту окремої роботи (Супруненко, Кулатова, Шерстюк 2011, с. 290-303) та у майбутньому продовжити їх вивчення.

З репрезентованих у цьому дослідженні ознаки чорноліських комплексів мають лише одне поховання й яма. Так, ближче до північної поли кургану № 3/2011 р. поблизу Кияшок вивчалось поховання 7, здійснене у невеликій підпрямокутній ямі зі скругленими кутами (рис. 234), зорієнтованій з північного сходу на південний захід. Вміщена до неї дитина 3-4-х років була викладена на лівому боці, головою на південний захід, з незначно підігнутими ногами та руками, розміщеними вздовж тулуба. Біля черепа

знаходилися уламки тонкостінного ліпного горщика і вуглина. Фрагменти посудини мали добре заглажену поверхню та характерні для керамічного комплексу чорноліських поселень мікрорегіону домішки шамоту, піску і блискітки слюди в тісті. Поховальний обряд в цілому відповідає основним ознакам відомих на узбережжі Дніпра та в Лівобережних передстепях поодиноких білогрудівсько-чорноліських інгумацій (Ромашко 1995, с. 47-54, рис. 21-22), що дозволяє віднести це захоронення до кола старожитностей пізньочорноліського часу.

В північній полі кургану № 12/2007 р. групи I у Солонцях досліджена кругла в плані яма 1, впущена з рівня стародавньої денної поверхні біля підшови первинного насипу. Вона незначно розширювалася донизу, мала діаметр – 1,45-1,50 м і глибину 0,8-0,9 м від рівня залягання похованого ґрунту. В заповненні знахідок не виявлено (рис. 293). Проте, форма, профіль і обсяг ями доволі схожі на досліджені в сусідніх курганах господарські чи ритуальні об'єкти, залишені населенням початку раннього залізного віку (Супруненко, Мавєвська, Артем'єв, Горбенко 2005, с. 30, 59-66, рис. 20; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 70, 72-73, 124, 131, рис. 66; 105: 2; Супруненко, Скорий 2010, с. 402-403, рис. 2). Крім того, під дощипкою кургану скіфського часу виявлені фрагменти стінок ліпних горщиків із заглаженою зовнішньою поверхнею, домішками дрібного шамоту в щільному відмученому тісті, відщеп кварциту з подряпинами металом. Ця група знахідок має відношення до господарської діяльності пізньочорноліських племен, здійснюваної поряд із насипом (Кулатова, Лямкін 2007, с. 47-52).

Навряд чи з останньою може бути пов'язана знахідка дволопатевого бронзового наконечника стріли з пером ромбічного типу або типу Енджа-Жаботин (вкл. XIX: 2). Датуються такі зразки віс-

тер стріл останньою третиною VIII – першою половиною VII ст. до н. е. Вони більш характерні для групи чорногорівських старожитностей степових і передстепових просторів України (Полін 1987, с. 20-21, рис. 3: 6; Махортых 2005, с. 78, рис. 22: 68; Супруненко, Мифоненко 2008, с. 153, рис. 3). Подібний наконечник знайдений також в орному шарі кургану № 1/2007 р. на Чирвинському горбі поблизу Дмитрівки, за 1,4 км на захід від першого (Супруненко, Кулатова, Мавєвська, Шерстюк 2007, с. 14, рис. 6), а ще один – в межах сучасного Комсомольська (Луговий, Ткаченко 2003, с. 77, рис. 2: 3). Такі знахідки, вірогідно, вказують вже на час перших контактів населення припільських теренів зі скіфами.

Ранньоскіфський комплекс

У ході науково-рятивних досліджень групи курганів II поблизу с. Волошиного 2005 р. досліджений унікальний для Припільля та степових просторів Полтавщини, надзвичайно рідкісний для Лівобережної придніпровської тераси поховальний комплекс ранньоскіфського часу – поховання I кургану № 1. Він був впущений у давній катакомбний? надмогильний насип на глибину 1,8 м у великій підпрямокутній за формою ямі зі скругленими кутами, площею близько 12 м², перекритій потужним дерев'яним накатником. На рештках помосту, розміром 1,9 × 1,5 м, знаходився скелет жінки у віці 25-30 років, покладеної випростано на животі, обличчям донизу, головою на захід, діагонально до напрямку дошок настилу. Руки небіжчиці були випростані вздовж тулуба, ноги прямі. Поховання супроводжувалося ліпною корчагою, двома шпильками з рогу, в тому числі унікальною, з реалістичним зображенням гірського козла, виконаною в різьбярських традиціях передньоазійських майстрів, рештками шкатулки для при-

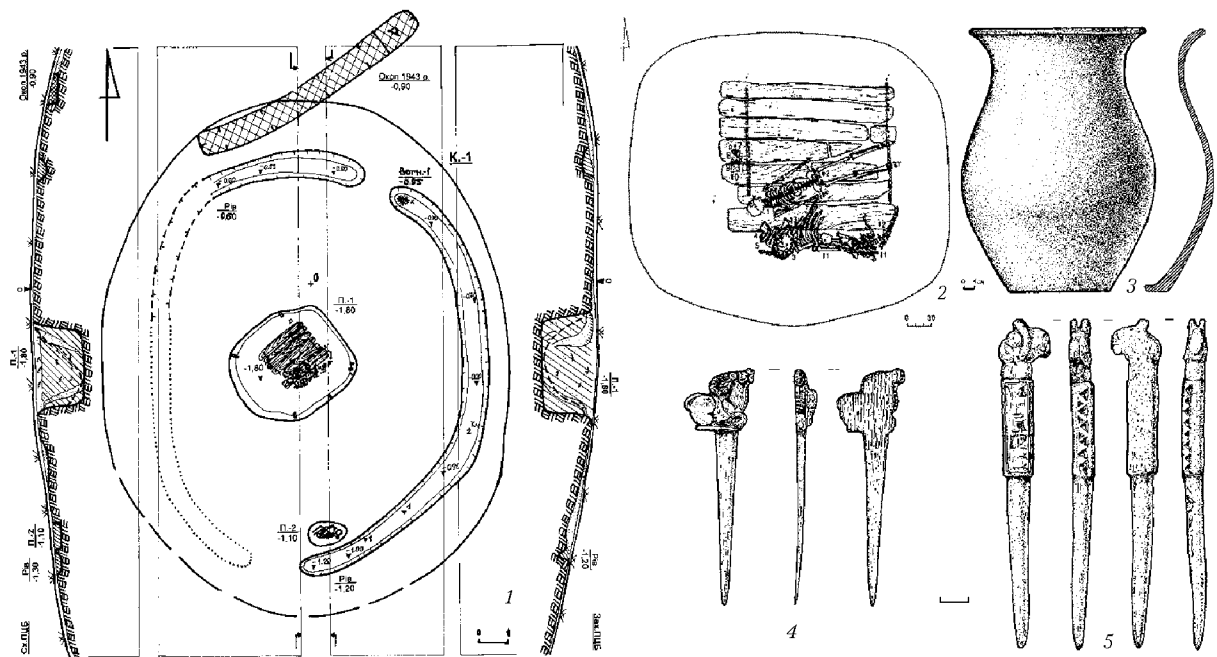

Рис. 370. Волошине, с. Група II, курган № 1/2005 р., поховання 1.

Ранньоскіфський комплекс з похованням «небезпечного» небіжчика.

1 – план і профілі бровки кургану; 2 – план поховання 1; 3 – корчага ліпна; 4-5 – шпильки.
3 – кераміка; 4-5 – рiз.

крас?, декорованої срібними й залізними пластинами, круглою монетоподібною платівкою з олов'янистого сплаву, уламком невеликого плитчастого каменю – кримського вапняку (вірогідно, з виходів понад узбережжям Чорного моря на півострові Тарханкут), що використовувався в якості плити-тарелі, а також шматочком реальгару.

Дерев'яний накатник над похованням мав невеликий акуратний стародавній пролом від проникнення до могили, недовзі після спорудження кургану, проте помітних слідів пограбування не відзначено. Поряд із похованою знаходилися кістки частини туш молодого кобили, вівці, зайця русака, поряд із ними – два великі вотивні піщано-органічні «хлібці» (рисю 370: 1-2). Комплекс належить до числа найраніших скіфських поховань у Придніпровському терасовому лісо-степу Лівобережної України, а похована – зі слідами ушкодження кісток черепа

пухлиною, як «небезпечний» покійник, – могла за життя виконувати функції ворожки чи жриці. Спорудження кургану і влаштування поховання датується кінцем VIII – першою половиною (до середини) VII ст. до н. е. (Кулатова, Скорий, Супруненко 2006, с. 48-58; Супруненко 2008, с. 28-29). Нещодавно цей поховальний комплекс уведений до наукового обігу монографічно (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 12-38, вкл. I).

Зауважимо, що на придніпровських поселеннях в околицях Комсомольська – Барбара II, Золотнишине I, Дмитрівка III та ін. виявлені окремі уламки посуду ранньоскіфської і скіфської епох, частина з яких належала до зразків ліпного посуду пізньожаботинського і ранньоскіфського часу (Миرونенко, Супруненко 2004, с. 220, 222; Супруненко, Кулатова, Миرونенко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 19; Звід 2008, с. 45, 64, 82, 97), що відповідає існуючим уявленням щодо просування

вздовж Дніпра окремих груп кочівників-номадів вже наприкінці VIII, а більш масово – на початку – в першій половині VII ст. до н. е. (Скорий 1990, с. 95; 2003, с. 75). Цілком припустимими в такому разі можуть бути й їх певні контакти з місцевим пізньочорноліським населенням та пізньожаботинськими переселенцями на лівобіччі ріки в контексті складання певних рис і особливостей культури, які отримали розвиток у середовищі сусідніх лісостепових племен басейнів Ворскли та Псла.

Поховання степових кочівників і поселення скіфського часу

Ще одним наслідком науково-рятивних досліджень припсільських курганів стало виявлення в них пізніших поховальних комплексів скіфської епохи. Як вже зазначалося вище, наявність перших таких поховань була зафіксована розкопками К.М. Мельник-Антонович 1880-1881 рр. у межиріччі Сухого Омельника і Псла (Антонович-Мельник 1926, с. 81), а також Ю.В. Щербачова й І.А. Зарецького 1889 р. в кургані № 2 – Гречуховій могилі, поблизу Верхньої Мануйлівки кол. Кременчуцького повіту. В останньому дослідники натрапили на заповнення могили зі слідами пограбування, проте не встановили характер поховальної споруди, полишивши дослідження. Правда, відомо, що з центральної частини насипу кургану походили зотлілі кістки людини, частина кам'яної таці (тарелі), виготовленої з пісковика, ліпний горщик, керамічне пряслице, дрібні уламки ліпного посуду і фрагмент стінки амфори (Щербачев 1894, с. 42). Це дозволяє припускати, що зачеплене грабіжниками поховання могло належати до кола захоронень V–IV ст. до н. е.

Виявлені розвідковими обстеженнями з кінця XIX ст. майдани мікрорегіону (наприклад: Лютерова, Столпова, Диків-

ська, «Шведська» могили, урочища Бурти тощо) також засвідчували зведення тут значних насипів над захороненнями скіфської епохи. Адже добре відомо, що саме складені з дернин чорнозему надмогильні споруди доби раннього залізного віку містили в більшій кількості селітру, котра добувалася промисловиками у XVII – на початку XIX ст. (Андрієнко 1971, с. 68-69; Варвянська, Супруненко 1996, с. 28, 36; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 5-7, 62).

У лівобережному Припсіллі за останні роки досліджено 16 поховань скіфського часу. На разі 80 відсотків з них опубліковані, в тому числі 5 поховальних комплексів – у цій роботі. Ще одне пограбоване захоронення виявлене у кургані № 11/2008 р. групи на території кол. с. Підустів, у межиріччі Псла і Сухого Кобелячка (Кулатова 2009, с. 72-76). Всі вони виявилися впускеними в насипи більш давніх курганів, здебільшого до їх центральної частини або ближче до північної поли. У всіх випадках поховання супроводжувалися значними чи локальними досипками. На жаль, опубліковані поховання якщо не вщент, то у значній мірі пограбовані у давнину і за нового чи новітнього часів.

Дослідженні захоронення репрезентують два типи поховальних споруд. Перший з них (65%) – квадратні чи прямокутні в плані ями із заплічками, зі влаштуванням дерев'яного накатника в один шар з рівня вибірок для спорудження поховальних камер в існуючих насипах, інколи з невеликими вхідними сходінками-приступками (Волошине, група II: курган № 6/2005 р., поховання 1; група III: курган № 1/2003 р., поховання 2 та курган № 5/2003 р., поховання 12; група IV, курган № 5/2006 р., поховання 1; Дуканичі, група I, курган № 1/2005 р., поховання 15; Солонці, група I, курган № 12/2007 р. поховання 6; група II, курган № 2/2006 р., поховання 4; Базалуки,

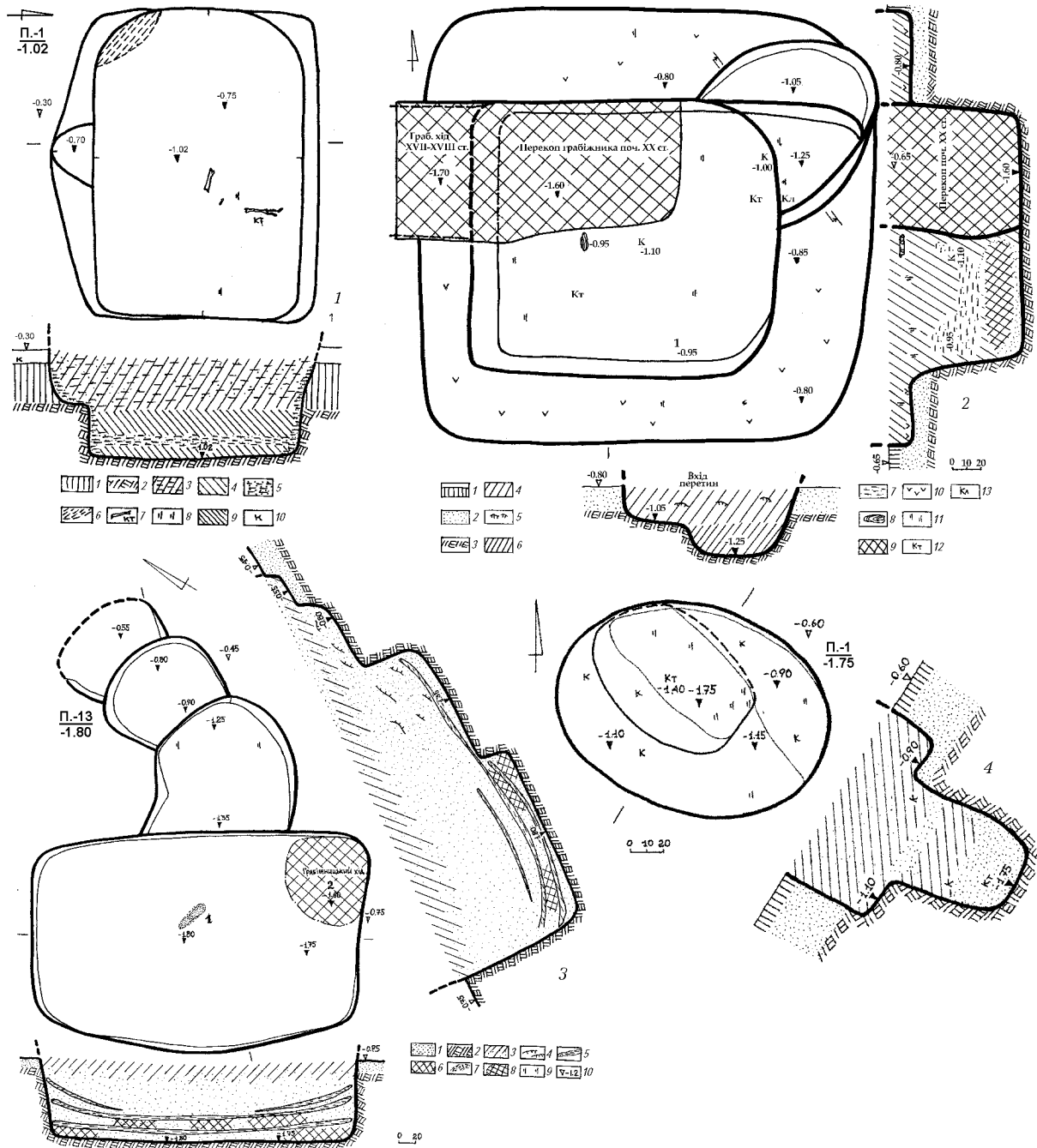

Рис. 371. Поховання скіфського часу. Плани і перетини.

Волошине, с.: 1 – група IV, курган № 5/2006 р., поховання 1; 4 – група II, курган № 6/2005 р., поховання 1; Солонці, с.: 2 – група II, курган № 2/2006 р., поховання 4; Дмитрівка, с.: 3 – курган № 1/2007 р., поховання 13.

Умовні позначення: до поз. 1: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – мулисто-суглинкове заповнення; 4 – супіщано-чорноземне заповнення; 5 – суглинний пісок; 6 – напливи; 7 – кістки тварин; 8 – вуглини; 9 – мул; 10 – уламки кераміки; до поз. 2: 1 – похований ґрунт; 2 – пісок; 3 – материк; 4, 6 – супіщане заповнення; 5 – дернини; 7 – суглинний пісок; 8 – дерево; 9 – перекопи; 10 – деревний тлін; 11 – вуглини; 12 – кістки тварин; 13 – кістки людини; до поз. 3: 1 – пісок; 2 – материк; 3 – супіщане заповнення; 4 – дернини; 5 – намливи; 6 – супісок; 7 – вохра; 8 – перекоп; 9 – вуглини; 10 – глибини від рівня виявлення.

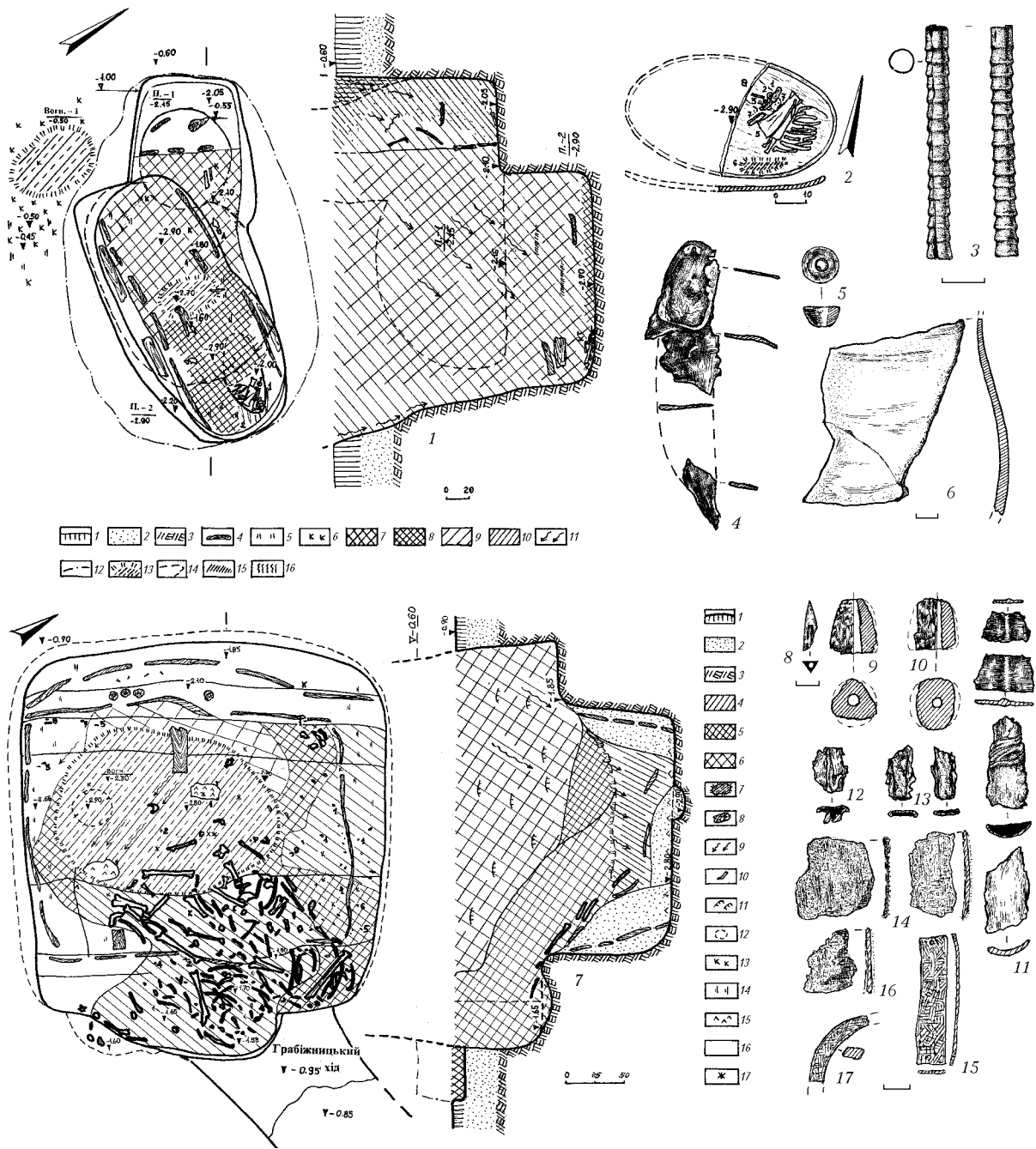

Рис. 372. Волошине, с., група III. Скільські поховання. Плани і перетини, знахідки.
1-6 – курган № 1/2003 р., поховання 1-2; 7-17 – курган № 5/2003 р., поховання 12.

2 – дерево, кістки; 3 – золото; 4, 9-11, 15, 17 – залізо; 5 – свинець; 6 – кераміка;
8 – бронза; 12-14, 16 – залізо, тканина, шкіра.

Умовні позначення: до поз. 1: 1 – похований ґрунт; 2 – пісок; 3 – материк; 4 – дерево; 5 – вуглини;
6 – уламки кераміки; 7-8 – перекопи; 9-10 – супіщане заповнення; 11 – затьоки; 12 – межа перекопу й обвалів; 13 – вогнище; 14 – реконструкція перекопаної катакомби поховання 2; 15 – попіл; 16 – обвал у перетині; до поз. 7: 1 – похований ґрунт; 2 – пісок; 3 – материк; 4 – чорноземно-супіщане заповнення;
5-6 – перекопи; 7 – вогнище грабіжників; 8 – дерево; 9 – затьоки; 10 – кістки; 11 – дернини;
12 – рештки стовпів; 13 – уламки кераміки; 14 – вуглини; 15 – шкіряний тлін; 16 – межі ями у перетині;
17 – залізні вироби та їх уламки.

група I, курган № 1/2010 р., поховання 1; Бондарі, курган VII, поховання 4; Підустя, група I, курган № 11/2008 р., поховання 4; а також: Дмитрівка, група I, курган № 1/2007 р., поховання 13). Другу групу складають захоронення, здійснені в підбоях чи катакомбах (18%), зрідка – зі входною ямою, невеликим дромосом та неглибокою поховальною камерою (12%) підпрямокутних обрисів (Горбані, група I, кургани 2009 р.: № 1, поховання 9; № 2, поховання 5), або в катакомбі, влаштованій з рівня прямокутної в плані вибірки-заплічка у масиві більш давнього насипу (6%) (Білани, група II, курган № 1/2007 р., поховання 3). Лише в п'яти комплексах першої групи збереглися рештки інвентарю, причому у трьох випадках вони певним чином забезпечили визначення хронологічної позиції поховань. У другій групі лише 2 поховання мали незначний набір хроноіндикаторів.

З-поміж поховальних комплексів першої групи вирізняється пара захоронень групи курганів III поблизу Волошиного (2003 р.), що належать до середини – другої половини V ст. до н. е. і залишені, ймовірно, однією родиною скіфів-кочівників (рис. 372). Подібні підкурганні комплекси з прямокутними видовженими ямами й заплічками, дерев'яним накатником і дощатою обшивкою поховальної камери добре відомі у Дніпровському Надпоріжжі та вздовж степового узбережжя Дніпра до гирла Орелі (Мухопад, Шалобудов, Ромашко, Гусак 1992, с. 49, 50, рис. 2: 3, 4, 7). Не дивлячись на пограбування, в ході досліджень отримані цікаві дані щодо складу супутнього інвентарю, захисного обладунку і текстилю костюмів похованих – дитини (курган № 1, поховання 2) та молодого чоловіка з дівчинкою (курган № 5, поховання 12). На дні ями дитячого поховання збереглася масивна золота підвіска до головного убору (певно, найбільша з подібних серед скіфських старожитностей), рештки дерев'яної

таці з кістками вівці, залізний ніж і свинцеве пряслице (рис. 372: 2-6). Під насипом кургану № 1 групи I на Чирвинському горбі поблизу Дмитрівки (поховання 13) вперше для пониззя Псла вивчалася могила-кенотаф (рис. 371: 3), вірогідно, кінця V ст. до н. е., посеред якої містилося нанесене вохрою зображення стопи (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 57). У пограбованому похованні 4 кургану № 11/2008 р. у Підустах знайдений панцир черепахи, уламки мушлі каурі та фрагменти сіро-чорнолискованої корчаги початку V ст. до н. е. (Кулатова 2009, с. 76-77). Таким чином, здійснені в ямах з накатником скіфські поховання належали групі степового кочового населення, яке з кінця VI – початку V ст. до н. е. перебувало на степових ділянках Лівобережного Дніпровського терасового лісостепу.

Поява катакомбних поховань у курганах на підвищеннях терас Псла відбувається дещо пізніше і пов'язана з переміщенням у прип'їльські передступи чергової групи кочівників – переселенців з пониззя Дніпра та Приазов'я у другій половині V ст. до н. е., які, вірогідно, для IV ст. до н. е. стали домінувати на вільних передстепових просторах в нижній течії ріки й високих терасах узбережжя Дніпра. Саме в цей час і з'явилися в курганах поблизу Горбанів та Біланів впускні поховання у катакомбних поховальних спорудах, котрі публікуються у цій роботі.

Необхідно нагадати, що поряд із пам'ятками кочового населення степів і передступів надп'їльських терас та вододілів, у заплаві Псла і Дніпра (за 3-5 км від поховань у курганах) розміщувалися поселення осілого населення терасового лісостепу. Так, на місці сучасного комсомольського мікрорайону Золотнишине житловою забудовою вже майже знищені рештки поселення скіфської епохи (Звід 2008,

с. 64-65). Культурні залишки цього чи сусіднього селища в ур. Барбара II на початку 1920-х рр. оглядалися М.Я. Рудинським (Рудинський 2003, с. 24), а ще одне поселення у Дмитрівці (пункт VI) обстежувалося в ході розвідкових досліджень (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 12-13; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 125-127). Інше поселення на значній піщаній дюні другої тераси Псла у Низах (пункт III) неподалік Золотнишиного (Звід 2008, с. 78-79) було сприйняте попередніми дослідниками як рештки городища скіфської епохи (Телегин, Махно, Ша-рафутдинова 1960-61 зв.; Фиалко 1988, с. 19; зр.: Супруненко, Шерстюк 2006, с. 129-130). Наявність цих пам'яток з матеріалами VII-IV ст. до н. е. вказує на існування вздовж заплави рік за скіфської доби низки невеликих поселень місцевого населення, котре залишалося на узбережжі Дніпра ще від початку епохи раннього заліза.

Пізньюоскіфські поховальні старожитності

Пізньюоскіфська доба (III-I ст. до н. е.) позначена залишками лише кількох комплексів серед поховальних старожитностей басейну Нижнього Псла. Про перший з них йшлося в розділі 1. Його рештки виявлені у зруйнованій частині насипу кургану, дослідженого І.С. Мельниковою 1989 р. на північний захід від колишніх Кириленок, поблизу сучасного с. Кузьменок Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (Мельникова 1990, с. 62, 64, рис. 2). У відвалах від вибирання ґрунту напівзруйнованого кургану знайдені фрагменти двох амфор III ст. до н. е. з тістом світлокоричневого кольору (5 уламків стінок, 2 ручки та ніжка), що мали домішки дрібнотовченої жорстви, а також ніжка ще однієї елліністичної тарної посудини

без суттєвих домішок (Мельникова 1990, с. 62, рис. 2:8; Луговий, Ткаченко 2003, с. 73). Уламки амфор, в тому числі із так званою «двоствольчастою» рукою, вірогідно, походили зі зруйнованого поховання пізньюоскіфської епохи (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 20).

Дещо кращою збереженістю відзначалися рештки тризни ще одного пізньюоскіфського поховального комплексу у нещодавно дослідженому в межиріччі Псла і Сухого Кобелячка невеликому кургані № 2/2010 р. зі складу групи III на території кол. с. Лавриківки Кременчуцького району (Кулатова, Скорий, Супруненко 2011, с. 80-90). Тут виявлені два скупчення залишків тризни, полишених на насипу та край поли кургану, а також неглибока овальна в плані яма з уламками ліпної кераміки. З цих об'єктів походили археологічно цілі форми двох великих ліпних горщиків з шерехатою поверхнею, прикрашених по зовнішньому краю вінця рядами рівномірних дрібних і ширших скошених нарізок, фрагменти невеликої ліпної корчажки. Близько 50 уламків гончарної тарної посудини належали світлокоричневоглиняній ранньоелліністичній високогорлій кнідській амфорі з тулубом піфодної форми IV-II ст. до н. е. (Монахов 1999, табл. 226: 2).

Не дивлячись на ці знахідки, решток поховання виявити не вдалося. Воно було знищене грабіжницьким перекопом або будівництвом дороги у XX ст.

Таким чином, залишається констатувати факт наявності в Нижньому Припсіллі, принаймні, для III – першої половини II ст. до н. е. певних груп пізньюоскіфського населення та використання ним для здійснення поховань насипів існуючих курганів. Два випадки влаштування таких, на жаль, не збережених захоронень вже зафіксовані в ході досліджень.

Сармати

Перебування у Придніпровському Лівобережному терасовому лісостепу сарматів (II ст. до н. е. – III ст. н. е.) відклалося в курганных пам'ятках мікрорегіону у вигляді близько десятка поховальних комплексів фіналу раннього та початку середньосарматського часів. На сьогодні, це – найбільша кількість з відомих сарматських захоронень на межі Дніпровських Лівобережних лісостепів і перед степів. У пониззі Псла археологічно вивченими є сім сарматських поховань, а також відомі рештки ще двох зруйнованих. Два, не надто добре збережені, залишаються поки що не введеними до наукового обігу. У запропонованій читачеві роботі представлений один нещодавно досліджений і доволі виразний комплекс, а також окремі знахідки ще з двох зруйнованих поховань.

Ранньосарматський час у Нижньому Прип'їллі репрезентує група з трьох захоронень, перше з яких є відомим, і, як виявилось, до останнього часу ще жодного разу прискіпливо не проаналізованим комплексом. Мається на увазі охарактеризоване в розділі 1 цієї роботи впускне поховання I Гострої могили, з розкопок Ю.В. Щербачова та І.А. Зарецького 1889 р., досліджене неподалік с. Верхньої Мануйлівки, на межі кол. Кременчуцького і Кобеляцького повітів (Щербач'єв 1894, с. 41).

Впускне поховання, здійснене у випростаній на спині позиції, з витягнутими вздовж тулуба руками, зорієнтоване головою на північний захід, супроводжувалося бронзовою гладкою дротяною скріпленою фібулою (ніжка якої була приєднана до спинки за допомогою гофрованої муфти-скрепи), віднесеної до групи 2, серії I, варіанту 1 застібок середньолатенської схеми (рис. 3), що датуються останньою чвертю – кінцем II – першою половиною I ст.

до н. е. (Амброз 1966, с. 13, 21; Кропотов 2010, с. 43, 45). Будь-яких слідів кремації чи «вогняного ритуалу» (як це інколи вказується у роботах, згаданих у першому розділі) у цьому ранньосарматському комплексі кінця II, а, вірогідніше за все, першої половини I ст. до н. е. дослідники так ніколи і не виявляли. Правда, фібула з Гострої могили стала однією з перших на Лівобережжі Дніпра, що отримала атрибуцію в якості застібки «латенського» типу ще наприкінці XIX ст. (Щербач'єв 1894, с. 41). Отже, поховання цілком правомірно пов'язувалося з групою комплексів, в яких містилися предмети зарубинецького інвентарю (Рудинський 1928, с. 48, 55, табл. VIII: 18; Махно 1955, с. 82; Махно, Самойловський 1959, с. 21, № 62; Шукин, 1994, с. 153; Битковський 1992, с. 129-132; Кухарская, Битковський 1994, с. 113-114; Терпиловський, 1998, с. 44; Кулатова, Супруненко 1999, с. 141-142; Обломський 2003, с. 14).

Досліджене неподалік 1890 р., за ініціативи А.В. Щербачова, поховання I Дяченкової могили (Рудинський 1928, с. 40, 48, 50), поблизу сучасного с. Дяченки Мануйлівської сільської ради Козельщинського району, також належало до числа захоронень кінця ранньосарматського часу.

Впускне на глибину близько 0,3 м, воно було здійснене у випростаній горлицької позиції на спині, з орієнтацією в північному секторі. Поховання супроводжувалося неорнаментованим ліпним горщиком, можливо, курилницею конічної форми, та дещо більшою ліпною посудиною, з відведеними назовні вінцями і вертикально розташованими продовговуватими наліпами з чотирьох боків (рис. 4). Цей горщик має паралелі з керамікою пізньоскіфського часу, хоча, за наявністю виступів-наліпів, більш схожий на ліпний посуд сарматських поховань I ст. до н. е. Верхнього і Нижнього Подоння (Максименко 1998,

с. 217, рис. 34; Медведев 2008, с. 162, рис. 11: 3). Поряд виявлені уламки двох залізних наконечників на списи, а також скляна вічкова намистина з білого непрозорого скла одного з варіантів 26 типу намиста з багатоколірного скла, що здебільшого датуються II ст. до н.е. – початком I ст. н.е. (Алексеева 1975, с. 59).

Третій із ранньосарматських поховальних комплексів досліджений 2011 р. у кургані № 1 групи VI поблизу Солонців (див. розділ 9). Це – поховання 1, влаштоване у видовженій прямокутній, зі скругленими кутами, неглибокій ямі, завглибшки – не більше 1,1 м від рівня поверхні колишнього насипу. Посеред ями, головою на північний схід, була викладена похована, літня жінка у віці 70-75 років. Вона лежала випростано на спині, з легким розворотом тулуба і черепа у правий бік, з викладеними вздовж тулуба руками, випрямленими і зведеними в стопах ногами (рис. 252). Поховання супроводжувалося точильним каменем, розвалами залізного ножа та гончарного оранжевоглиняного глека, а також уламками бронзової фібули (рис. 254: 1-4). У розташованій поряд невеликій ямці містився розвал ще одного темноржевоглиняного гончарного глека та кілька вуглин. Зі влаштуванням тризнової відправи цього поховання пов'язуються знахідки черепа коня й уламків залізного черешкового заклепкового ножа з частиною основи леза і слідами двох кістяних накладок.

Основним датуючим предметом у комплексі виступає бронзова гладка дротяна фібула, з ніжкою, прикріпленою до спинки за допомогою гофрованої скрепи, віднесена, як і фібула з Гострої могили, до групи 2, серії I, варіанту 1 фібул середньолатенської схеми (рис. 254: 1). Знахідка з Солонців є найбільшою за довжиною застібкою цієї серії та варіанту (близько 11 см). Вона може датуватися останньою чвертю II – першою по-

ловиною I ст. до н.е. (Амброз 1966, с. 13, 21; Кропотов 2010, с. 43, 45). За часом побутування виявлених предметів зі складу інвентарю, поховальний комплекс віднесений до ранньосарматського часу – початку – першої половини I ст. до н.е.

Таким чином, три впускні ранньосарматські поховання, досліджені у курганах вздовж лівого берега Псла, що мають північний сектор спрямування, вірогідно, належать представникам племен роксоланів, які на рубежі II-I ст. до н.е. вже опанували степові і передстепові терени Лівобережжя (Симоненко 1991, с. 25), просунувшись до дніпровського рубежу з об'єднанням бастарнів та гетів («державою» Буребісти) (Симоненко 1994, с. 37, 45). Цей район став, швидше за все, зоною помітних контактів із сусідніми правобережними племенами зарубинецької культури, від яких до придніпровських сарматів і потрапляли фібули середньолатенської схеми. Так, М.Б. Щукін вважав причиною появи окремих зразків зарубинецького інвентарю у ранньосарматських похованнях на Лівобережжі Дніпра союзницькі стосунки роксоланів і бастарнів саме під час здійснення нижньопсільських захопленень (Щукін 1994, с. 153). Зауважимо також, що найвиразнішим серед таких комплексів, із набором зарубинецької кераміки та пізньоскіфською курільницею, є впускне ранньосарматське жіноче поховання 1 кургану в ур. Замківщина (Замок) у Лубнах на Сулі, з розкопок Ф.І. Камінського 1882 р. (Кулатова, Супруненко 1999, с. 134-143; 1999а, с. 148-150; Супруненко 2000, с. 216-217).

Отже, досліджені в пониззі Псла поховання сарматів, за винятком єдиного зруйнованого комплексу з околиць Хоролу початку II ст. до н.е. та випадкової знахідки ліпної посудини з Нижнього Поворскля поблизу Ключівки на Полтавщині (Старожитності 1994, с. 42-44; Кулатова, Супруненко 1999, с. 144-146, 148-

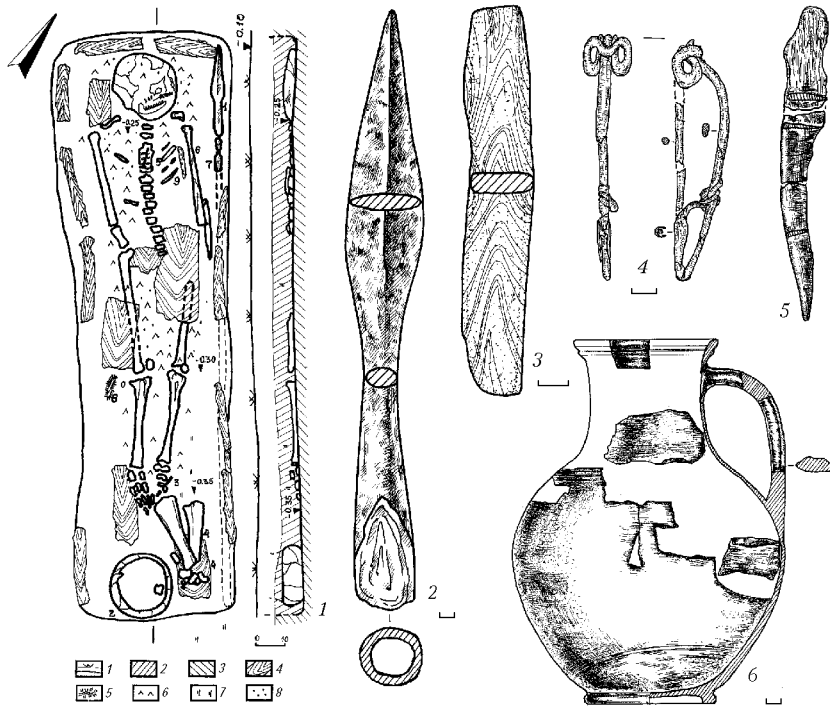

Рис. 373. Волошино, с., група ІІІ, курган № 5/2003 р., поховання 1.

План і перетин, знахідки.
2, 4, 5 – залізо; 3 – дерево;
6 – кераміка.

Умовні позначення:
1 – дерен; 2 – супісок;
3 – заповнення; 4 – дерево;
5 – горілі плями;
6 – шкіряний тлін;
7 – вуглини; 8 – крейда.

150, рис. 5; 6; 10), є поки що найранішими пам'ятками перебування сарматів у лісостеповому Лівобережжі Дніпра.

Дещо пізніший час кочівок сарматів на прип'ізьських територіях репрезентує ще один, досліджений поблизу Волошиного, поховальний комплекс 1, впущений до центру кургану № 5/2003 р. групи ІІІ (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 83-87, рис. 37-38; 2005, с. 286-288).

Поховання знаходилося безпосередньо під орним шаром, у насипу скіфського часу, в меридіонально зорієнтованій прямокутній ямі. В дощатому гробовищі з повздовжнім перекриттям знаходився скелет молодої людини віком близько 18 років, викладеної горілиць на спині, головою на північний захід; з випростаними вздовж тулуба руками, кисть правої лежала на миску. На дні ями відзначені сліди шкіряного тліну від підстилки та деталей одягу, навколо черепа, на кістках грудей і тазу – посипки крейдою.

Захоронення супроводжувалося кількома досить виразними знахідками. Злі-

ва від скелета юнака знаходився спис із залізним наконечником і деревком довжиною близько 2,0 м. Поряд із лівим плечем похованого лежала дерев'яна деталь лука у вигляді плаского шматка струганої гілки, зі скругленими торцевими краями. На грудині виявлений розвал дротяної залізної прогнутої лучкової підв'язної фібули, зі збереженими відбитками фрагментів тканин. Поряд із правим коліном похованого, на дні гробовища, знаходилися рештки згорілого шкіряно-текстильного виробу, а на кістках стопи лівої ноги – розвал залізного ножа з дерев'яним руків'ям. У кутку ями, в ногах похованого, лежали кістки ніг бичка – рештки напутьної їжі, ближче до протилежного – стояв великий гончарний одноручний оранжевоглиняний глек на кільцевому піддоні, вірогідно, боспорського виробництва (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 83-87).

На рештках застібки, віднесеної до групи 4, серії І – лучкових фібул, варі-

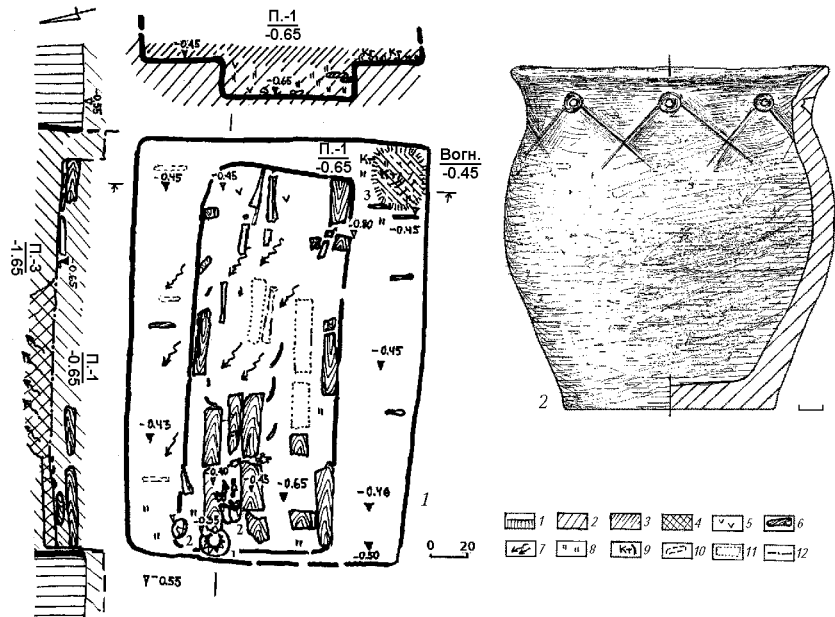

Рис. 374. Лавриківка, кол. с., група II, курган № 1/2008 р., поховання 1.

План і перетин (1), ліпний горщик (2) (за: Кулатова 2010).

Умовні позначення:

- 1 – похований ґрунт; 2 – масив насипу кургану; 3 – супіщане заповнення; 4 – мішане заповнення й обвалений ґрунт;
- 5 – сліди підстилки; 6 – дерево; 7 – провали;
- 8 – вуглини; 9 – кістки тварин; 10 – сліди жердин та гілок; 11 – тлін від дощок; 12 – лінія реконструкції дна поховання.

анту 1 (Амброз 1966, с. 48; Скрипкин 2003, с. 128-129; Кропотов 2010, с. 71-72, 80), відзначені залишки трьох типів тканин: вовняної – від залишків плаща, шовкової поліхромної – від його підкладки, простого полотняного переплетення – від савану. На черешку ножа є відбитки грубого льняного і полотняного текстилю.

За типом поховальної ями, набором інвентаря, хронологією побутування окремих виробів, поховання належить до роксоланських могил фіналу ранньосарматського – початку середньосарматського часів і може датуватися рубежем ер або першою половиною I ст. н. е.

Вірогідно, до цього ж часу належить й нещовано виявлений комплекс поховання 1 у неглибокій ямі із заплічками, рештками повздовжнього дощатого перекриття, здійснений у кургані № 1 групи II поблизу кол. с. Лавриківки Кременчуцького району, дещо південніше від Волошиного (Кулатова 2010, с. 36-39). Випростане на спині жіноче поховання у західній – північно-західній орієнтації супроводжувалося невеликим ліпним горщиком, шийку та плічка якого вкри-

вала смуга прокресленого і перехрещеного в основі прямокутного зигзагу, а вершини кутів увінчувалися глибокими наколами з «перлинами» з внутрішнього боку. У південно-східному куті заплічок збереглися рештки невеликого вогнища з кістками зайця русака у вмісті (Кулатова 2011, с. 60-65).

До фіналу ранньосарматського часу можна віднести і знахідку уламка бронзового фалару з місця розташування одного зі зруйнованих курганів групи II поблизу кол. хут. Дуканичів, виявленого за розвідкових обстежень 2008 р. (Звід 2008, с. 112). А от сіроглиняну гончарну мисочку із загнутими до середини краями, конічно розширеним догори корпусом, на підставочній плитці (рис. 348) з насипу кургану № 3/2009 р. групи II у Дуканичах варто розглядати як інвентар зруйнованого поховання фіналу середньо- чи початку пізньосарматського часу (Кулатова 2011, с. 67, рис. 4-5).

До сарматської епохи належить і частково досліджений у насипу кургану № 4/2003 р. групи III поблизу Волошиного комплекс умовно поховання 8, у

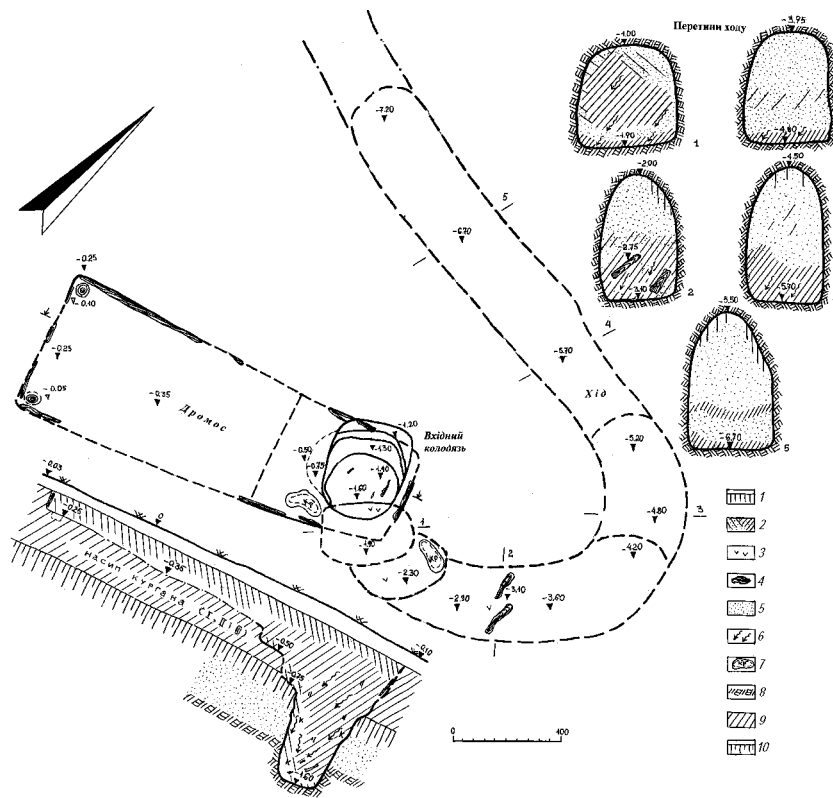

Рис. 375. Волошине, с., група ІІІ, курган № 4/2003 р., поховання 8.

План і перетини.

Умовні позначення:

- 1 – похований ґрунт;
- 2 – супіщане заповнення;
- 3 – деревний тлін; 4 – дерево;
- 5 – пісок; 6 – затьоки;
- 7 – нори; 8 – материк;
- 9 – масиви насипів кургану;
- 10 – провали, обвали.

вигляді трапецієподібного в плані та обшитого дошками входу, від якого вглиб вів колінчасто зігнутий арковий лаз вузького дромосу (0,60-0,75 × 0,80-0,90 м), що стрімко заглиблювався. Ця споруда, пов'язана із певними ритуальними діями, простежена на відстані близько 8 м до глибини 7,2 м, і через обвали материкового піску її вивчення припинене. Проте, серед знахідок у заповненні ходу виявлені стегнова кістка чоловіка у віці 50-59 років та невеликий уламок стінки гончарної сіроглиняної тонкостінної посудини. Виходячи з наявності в кількох курганах Орільсько-Самарського межиріччя з похованнями сарматського часу подібних споруд, цей об'єкт попередньо атрибутований як сарматський (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 70-73).

Таким чином, науково-рятивні дослідження курганів у лівобережному пониззі Псла дали досить виразні взірці поховальних старожитностей, здебільшого, ранньосарматського часу, котрі засвідчують певні контакти роксолан-кочівників із зарубинецьким населенням Правобережжя Дніпра, і до останнього часу були практично невідомими не тільки в мікрорегіоні та на узбережжі Дніпра, а й на території Полтавщини в цілому.

Мадяри

Знахідки давньоугорських старожитностей зустрічаються у Придніпровських передстєпах і на межі з Лісостєпом не надто часто (Толочко 1999; Приходнюк 2001). У результаті археологічних досліджень кургану № 1 групи І на Чирвинському горбі, неподалік Дмитрівки навесні 2007 р. досліджено виразну поховальну пам'ятку, що містила близько 30 поховань та інших об'єктів під рештками насипу, вирізняю-

чись з-поміж інших наявністю у південно-східній полі рідкісного для території України в цілому і Дніпровського лісостепоного Лівобережжя зокрема некрополю давньоугорського населення кінця IX – рубежу IX–X ст. у складі трьох дитячих захоронень (поховання 2, 14 і 15), що видовженим рядком протяжністю 2 м, з орієнтацією з північного сходу на південний захід, завершував період використання споруди з ґрунту в якості поховальної пам'ятки (Супруненко, Маєвська 2007, с. 32-45; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 19-38, 57-67; Супруненко 2008, с. 32-33).

Комплекс могильника є однією з найважливіших археологічних знахідок на теренах Середнього Подніпров'я, котрі засвідчують перебування у Лівобережному Дніпровському терасовому лісостепу – між Оріллю та Сулою – давньоугорського напівкочового населення часу «набуття нової батьківщини» (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 77-78, 90).

Виявлені у кургані поховальні комплекси, що належали дітям, певно, членам однієї родини, віком від 1 до 12 років, здійснені за однаковим обрядом у видовжених прямокутної форми неглибоких ямах зі скругленими кутами, зорієнтованих переважно у напрямку північний захід – південний схід, з випростаною на спині горілиць позицією. Поховання супроводжувалися порівняно однамітним, проте, досить виразним інвентарем, частина предметів зі складу якого може виступати в ролі етноіндикаторів і має паралелі серед мадярських старожитностей Придунайських степів X ст. На разі комплекс могильника опублікований монографічно (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 77-78, 90; Супруненко 2011, с. 105-124, 3 кол. вкл.; Артемьев 2011), що дозволяє не залучати до змісту дослідження описів та значного обсягу ілюстративних матеріалів.

З-поміж супутніх знахідок у ньому на особливу увагу заслуговують золоті накладні деталі лицевого покриття – помертної маски з шовку (поховання 2), поясні набори зі схожими залізними ножами у текстильно-шкіряних піхвах, прикрашеними срібною фольгою (поховання 2 та 14), характерні сережки з дорогоцінних металів (поховання 2 і 15), бронзові перстень і браслет, плаковані срібною фольгою (поховання 2), залізні наконечники стріл, типові для кочівників IX–X ст. Серед найвиразніших знахідок – бляшки-прикраси поясу (поховання 2) з бронзи, вкриті сріблом, в орнаментатії яких використані мотиви трилисника, пагонів і квітки, притаманні давньоугорському мистецтву. Надзвичайно цікавим є факт збереження у відбитках на металі та поряд зі срібними виробами решток текстилю від одягу, савану, поясу і піхвів ножів, представлених фрагментами різних типів шовкових, вовняних і рослинного походження тканин (Супруненко, Маєвська 2007; Супруненко 2011; Маєвська 2011).

Аналіз інвентарю, із залученням аналогій, дозволяє датувати некрополь кінцем IX – рубежом IX–X ст. і віднести його до кола старожитностей, представлених могильником поблизу с. Суботців на території Кіровоградської обл. (Бокий, Плетнева 1988, с. 99-113). Виділення суботицького типу поховальних пам'яток, пов'язаних саме із давніми мадярами, нещодавно здійснене О.В. Комаром (Комар 2009, р. 16; Комар 2011). Одним з авторів роботи висловлена гіпотеза про належність дмитрівських поховань представникам групи давньоугорського населення, яка у кінці IX ст. мігрувала з Лівобережних Дніпровських передстепів між Самарою та Сулою – на Правобережжя, а 898 р. – опинилася під Києвом, і невдовзі останньою перемістилася до Східнопаннонських степів в Угорщині (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк

2007, с. 90; [Супруненко] 2011б, с. 6). Цілком імовірно, що незначна частина мадяр все ж таки залишилася у Середньому Подніпров'ї, ввійшовши до складу окремих орд печенігів чи осівши на давньоруських поселеннях, а на початку X ст. – ще могла кочувати на Правобережжі Дніпра та в Поінгуллі. Відголоском цих процесів, а саме – переддення останнього зі ймовірних переселень давніх угрів і виявився Дмитрівський могильник, досліджений у Нижньому Припсіллі.

Крім Дмитрівського некрополю, в Нижньому Припсіллі і вздовж лівого берега Дніпра виявлені кілька пам'яток, які також можна ототожнювати як зі старожитностями давніх мадяр (комплекси суботицького типу) (Комар 2011, с. 68-69), так і супутніх їм, так званих «салтоїдних», котрі тривалий час вважали степовими «салтівськими» (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 24-25, 30-31; Калашиник 2006; 2007).

Частину з них єднає спільна особливість: приналежність до решток інвентарю зруйнованих поховань. Враховуючи те, що суто салтівських поховань у цій частині Лівобережного Припівровського терасового лісостепу невідомо, а навколишня територія в повній мірі не контролювалася Хозарським каганатом, переважна більшість із таких знахідок вважається артефактами, що могли бути залишені групами мадярського населення і супроводжуваних їх союзників – вихідців з Хозарського каганату – кабарів.

У 1959 р. поряд із невеликим курганом в околицях кол. с. Великої Кохнівки (сучасний мікрорайон) на північно-східній околиці м. Кременчука (рис. 1: 41), у Великокохнівському кар'єрі будівельних матеріалів, виявлені рештки супутнього інвентарю окремого зруйнованого поховання (Мельникова 2001, с. 116; Кулатова, Супруненко 2011, с. 150-151). Знахідка трапилася у борті кар'єру на глибині не більше 0,7 м. Вона походила з ями, запов-

неної чорноземним ґрунтом. В обваленому у кар'єр заповненні виявлені череп і кістки людини зрілого віку та кілька предметів, потрошених екскаватором. Збереглися дві гончарні посудини та залізне стремено. Відомо, що серед не збережених артефактів були уламки ще одного стремена, бронзові і срібні прикраси із позолотою.

З-поміж них – гончарний глек з високою шийкою, зливом та петельчастою ручкою, з корпусом приплюснуто-яйцеподібної форми (рис. 376: 1), висотою 20,0 см, з лискованою поверхнею коричнево-сірого кольору, прикрашений на шийці, плічках та тулубі рельєфними горизонтальними лініями, між якими вписані зони подвійного зигзагу, а на фронтальному боці – пасмом перехрещено-ялинкових прокреслених ліній (Мельникова 2001, с. 116, рис. 1: 1; Старожитності 2004, с. 108, рис. 19), нанесених зубчастим і прямим штампами. Іншим зразком гончарної кераміки є куваль («кружка») з петлеподібною ручкою, приземкуватим тулубом, дещо розширеним догори циліндричним горлом (рис. 376: 2), з подібною до глека орнаментациєю, що відрізняється від попередньої посудини наявністю прокреслено-пролискованих вертикальних ліній (Мельникова 2001, с. 116, рис. 1: 2; Старожитності 2004, с. 108, рис. 19). На плічках вони утворюють своєрідний 6-8-мілементний «високий» зигзаг, оточений зверху і знизу пролискованими смужками, а в приденній частині – «бахрому» з опущених донизу пролискованих вертикальних ліній. Поверхня «кружки» дещо темніша від глека. Висота гончарного виробу – 11,1 см. На думку О.В. Комара, виходячи з форм та орнаментациї, посудини належали до продукції волзько-булгарських керамічних центрів (Комар 2004, с. 88, 91; 2009, с. 169), а, отже, були привезені до Припсілля мадярськими переселенцями. Збережене залізне стреме-

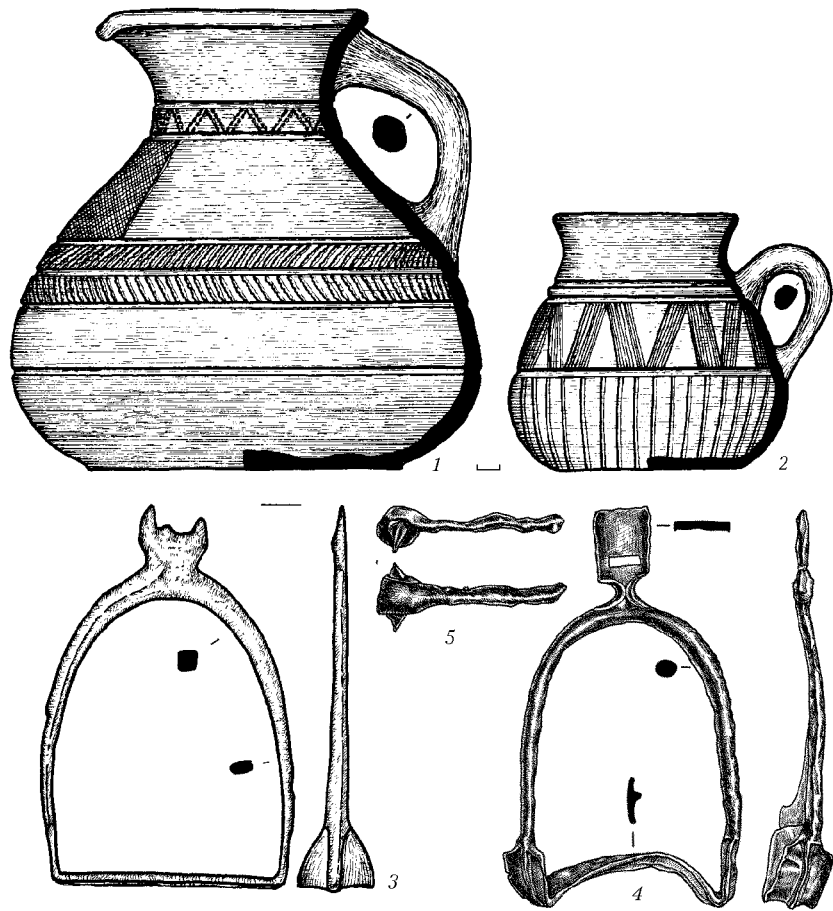

Рис. 376. Давньоугорські і «салтоїдні» знахідки з Нижнього Припсілля. 1-3 – Велика Кохнівка (1959 р.); 4-5 – Волошине (2003 р.). 1-2 – кераміка, 3-5 – залізо.

но має видовжену дужку аркової форми зі стрижнями підквадратного перетину, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для пут, верхня частина якої втрачена (рис. 376: 3), нешироку рівну підніжку, з потовщенням у вигляді ребра. Стремено належить до типу 1, за А.В. Кригановим (1989, с. 105). Висота стремена – 16,3 см (Мельникова 2001, с. 116, рис. 1: 3). Схожі зразки кераміки виявлені серед розрізаних «салтоїдних» комплексів Степового Подніпров'я (Швецов 1981, с. 100; Комар 2004, с. 88), а найближчим до стремена є виріб з комплексу VI Сухогомольшанського могильника (Крыганов 1989, с. 106, рис. 4: 4).

Таким чином, зруйноване поховання у Великій Кохнівці, за речовим комплексом, тяжіє до групи мадярських захо-

ронень суботицького типу, зберігаючи окремі риси степового «салтоїдного» кочівницького поховання. Може розглядатися як могила представника кабарів – супутників і союзників мадярських племен у Середньому Подніпров'ї середини – другої половини IX ст. (Кулатова, Супруненко 2011, с. 152).

Навесні 2003 р. між сс. Волошином та Єрестівкою Кременчуцького району, на вододілі з Сухим Кобелячком (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 117; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с. 117, № 8) (рис. 1: 39), виявлені рештки зруйнованого поховання (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, с. 33, 34, рис. 21). Від нього залишилися кілька предметів зі складу спорядження вершника і коня. Це – залізні стремено

аркового типу, асиметричної форми, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для пут, із неширокою ввігнутою підніжкою, що має потовщення-жмуток у вигляді ребра (рис. 376: 4), та профільований язичок масивної залізної підпружної пряжки (рис. 376: 5). Аналогічні стремена походять з катакомб 17, 62, 100, 121 Дмитрівського, поховань 175, 252 та комплексів II-VI Сухогомольшанського могильників, пряжка – з поховання біля с. П'ятницького у басейні Сіверського Дінця (Михеев 1985, с. 117-121, рис. 8; 9: 21-22; 10: 2-3; 11: 8-9; 12: 10; Плетнієва 1989, с. 88, 90, рис. 44). Знахідки (Старожитності 2004, с. 32, 108, рис. 26; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с. 33, рис. 21; Супруненко 2008, с. 31, 32), вірогідно, містилися у зруйнованому похованні в ямі посеред насипу кургану № 2/2003 р. групи III поблизу Волошиного (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 61-62; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с. 61, 62), що може бути віднесене до кола кабарських поховальних старожитностей і датуватися серединою – другою половиною IX ст. Неподалік виявлений уламок стінки гончарного сіроглиняного глека, прикрашеного тонкими вертикальними проліскованими лініями, цілком подібного до великокохнівського. Він знайдений у насипу сусіднього кургану № 5/2003 р. тієї ж групи III (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 117; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с. 117, № 8).

Уламки «салтоїдного» гончарного глека виявлені і неподалік поселення Дмитрівка III в ур. Суки́ сучасної Комсомольської міськради, на лівому березі Псла. Вони трапилися у зачистці відслонення лівого берега, здійсненій І.І. Ляпушкіним 1947 р., і походили із залишків печі. Це фрагменти «одноручного глека» помаранчево-жовтого кольору зі смугастим вертикальним лискуван-

ням (Ляпушкин 1961, с. 343). Ще один фрагмент вінця невеличкої гончарної посудини подібного вигляду знайдений поблизу кутка Підтикани неподалік с. Остапці Бондарівської сільської ради Кременчуцького району (Супруненко, Шерстюк 2006, с. 37, рис. 29: 8). Насамкінець, варто нагадати про уламки «салтоїдних» сіроліскованих глеків та «кружки», що трапилися біля кургану поблизу хут. Компанійців, на захід від с. Григоро-Бригадирівки Кобеляцького району, під час розкопок широко відомого могильника черняхівської культури на початку 1960-х рр. (Кулатова, Супруненко 2011, с. 153).

Таким чином, на сьогодні, за існуючим невеликим колом археологічних джерел, можна стверджувати про наявність у пониззях Ворскли, Псла та Сули на Лівобережжі Дніпра в середині – останній чверті IX, навіть на початку X ст. певних контингентів давньоугорського населення, а також існування окремих пам'яток «салтоїдного» типу, що можуть бути гіпотетично пов'язані з використанням степових масивів у пониззях лівобережних дніпровських приток кочівниками-кабарами.

Середньовічні кочівники

Поховання середньовічних кочівників представлені в досліджених курганах мінімальною кількістю комплексів. Так, в центрі насипу № 5/2004 р. групи I у Волошиному виявлене випростане чоловіче захоронення у супроводі частини туші коня, характерних зразків спорядження вершника, залізного ножа, кресала з кременем (Супруненко 2008, с. 33), типове для печенізького поховального обряду.

Половецькі захоронення репрезентовані поки що єдиним комплексом – похованням I кургану № 3/2011 р. поблизу Кияшок. Воно впущене до верхньої час-

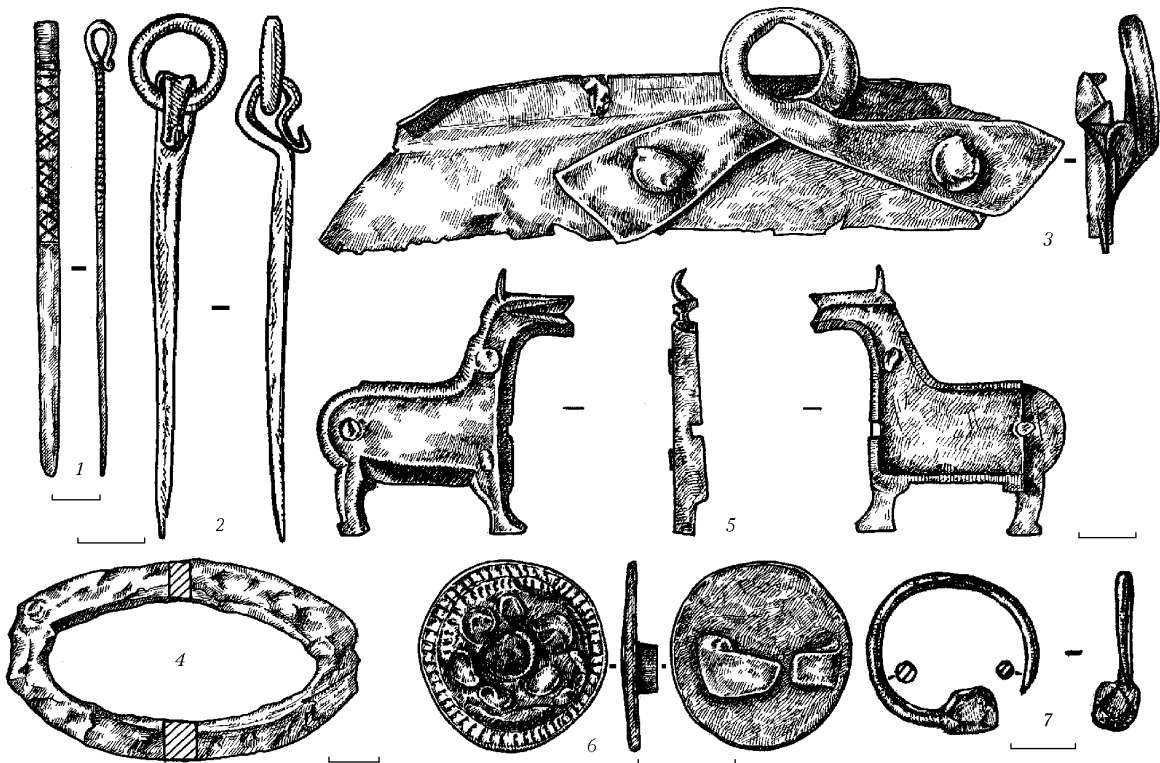

Рис. 377. Павлівка II, ур. Знахідки другої половини XII – початку XIII ст. (за: Супруненко, Шерстюк, 2009). 1-3, 5-7 – бронза; 4 – залізо.

тини насипу, здійснене випростано на спині, зорієнтоване головою на південний схід. Поряд виявлені уламки залізних вудил, таранна кістка вівці – астрагал. Неподалік поли кургану, в орному шарі знайдений фрагмент верхньої частини невеликого мідного казана з прямими стінками, виготовленого з товстих листів металу, з відігнутих і загнутих назовні вінцем, характерного для половецьких старожитностей Подніпров'я і Приазов'я (Швецов 1980, с. 194, рис. 2), що міг належати до решток тризни або жертви. Поховання віднесене до кола впускних захоронень представників степового кочівницького населення другої половини XII–XIII ст., краще представлених поховальними старожитностями знатних родів половців (Плетнева 1974, с. 19-24; Швецов 1980, с. 199).

Перебування з XII ст. на степових ділянках надзаплави Псла й узбережжя Дніпра окремих родів половецьких кочівників засвідчує також знахідка сидячої чоловічої скульптури з околиць Єрстівки Кременчуцького району (рис. 5), що має певні індивідуальні іконографічні ознаки, зображення деталей одягу, спорядження, прикрас, та віднесена до типу III A, за С.О. Плетнєвою, і масиву В, типу 22, за Л.С. Гераськовою (Плетнєва 1974; Гераськова 1991, с. 40-42). Стела датується другою половиною XII ст. (Маєвська, Супруненко 2006, с. 274). Ця пісковикова вівтарна скульптура є найбільш багатим в іконографічному відношенні кам'яним половецьким монументом з виявлених на території Полтавщини.

Цілком вірогідно, що місцезнаходження одного зі стійбищ половців було

зафіксоване розвідковими обстеженнями на місці кол. с. Павлівки, на узбережжі Дніпра, дещо південніше сучасного с. Келеберди, ближче до гирла Сухого Кобелячка. Тут виявлені численні предмети матеріальної культури, характерні для змішаного населення бродницьких селищ або половецьких стійбищ другої половини XII – початку XIII ст., в тому числі й уламок клепаного мідного казана з петлею для кріплення ручки (рис. 377) (Супруненко, Шерстюк 2009, с. 79-83, рис. 102; Супруненко 2010, с. 77, рис. 1: 1), фігурна лита стулка бронзового дорожнього замочка у вигляді постаті «коника» без додаткових оздоб, виготовлена в одному з міст Волзької Булгарії в кінці XII – XIII ст. (Полякова 1996, с. 251, рис. 78: 2-3; Недашковский 2000, с. 89), бронзова жіноча прикраса головного убору з орнаментациєю на кшталт візерункових особливостей речей Мутинського скарбу XIII ст. (Тищенко 1979, с. 98, рис. 3). Можливо, всі ці знахідки вказують на місцезнаходження одного з постійних чи тимчасових торжищ або пунктів зупинок купців вздовж Дніпровського водного торгового шляху (рис. 377).

Давньоруські старожитності

Відсутність поховань кочівників XI – початку XIII ст. у курганах ближче до берегів Псла, як і в зайнятій лісовими масивами надзаплав'ї Дніпра, була зумовлена постійною присутністю тут давньоруського населення, існуванням близько двох десятків селищ, життя на частині з яких безперервно продовжувалося з XII і до кінця XIV ст. (Козловський 1992, с. 20, рис. 10; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 11-12; Кулатова, Мироненко, Супруненко 2005, с. 229-232; Мироненко, Супруненко 2005, с. 41-42).

Район Келеберди, як і прилегла частина заплави Дніпра від гирла Псла, отримала певний захист шляхом споруд-

ження відрізка «змійового» валу протяжністю близько 16 км. В існуванні цієї, на разі затопленої водами Дніпродзержинського водосховища, ділянки укріплень як частини великого Дніпровського лівобережного валу (понад 200 км) був упевнений М.П. Кучера, базуючись на даних власних розвідок і відомостях, зібраних Л.В. Падалкою (Падалка 1905, с. 35; 1914, с. 25). Побудова цього валу входила до системи оборонних заходів кінця X ст., здійснених Володимиром Святославичем для захисту від кочівників, передусім печенігів (Кучера 1987, с. 53). Можна припустити, що Келебердянський (умовно «нижньопсільський») відтинок південної частини великого Дніпровського валу був зведений наприкінці X ст. для захисту осаджених у цей час Келебердянського та Редутського поселень, чималого числа навколишніх селищ, котрі були призначені для здійснення контролю над переправами, водним і розгалуженнями лівобережних суходільних шляхів в якості спроби закріплення певних груп переселенців та місцевого давньоруського населення у пониззі Псла.

Про наявність на селищах і нижньопсільських городищах, пізніше споруджених укріпленнях у Манжелії та Омельнику (Кракало 1999, с. 297-299; 1999а, с. 45-46; Мироненко 1998, с. 113-114; Старожитності 2004, с. 114), певних військових контингентів свідчать окремі знахідки, в тому числі деталі спорядження дружинників та прикраси, з-поміж яких вирізняється наконечник піхов меча так званого куршського типу, основним місцем виготовлення яких була Східна Прибалтика та, можливо, Білорусь (рис. 379). Мова про цю рідкісну знахідку йтиме дещо нижче. На давньоруському поселенні Дмитрівка III на лівому березі Псла трапилася й кругла монетоподібна плакована сріблом та позолочена підвіска з бронзи (рис. 378),

аналогії якій походять з культурних на шарувань Новгороду другої половини X – середини XI ст. і Лучеська на Волині, де ці прикраси могли з'явитися дещо пізніше (Седова 1981, с. 37, 38, 40, рис. 12: 1; 14: 12, 15; Терський 2006, с. 158, рис. 138: 9; Супруненко, Мироненко, Сидоренко, Лямкін 2009, с. 329-330, рис. 5). У районі Редутів і Келеберди виявлені також залізні бронейний наконечник стріли 80 типу, за О.П. Медведєвим (1966, с. 80), та робоча сокира IV типу, за А.М. Кірпічніковим (1966а, с. 36-37), датовані X–XI чи (для сокири) початком XII ст. (Луговий, Ткаченко 2003, с. 76, 79).

Згаданий вище наконечник піхов меча (зі втраченими бічними штангами і центральною пальметкою) має підтрикутну форму, масивне ковпачкове закінчення (рис. 379). Збереглися основи бокових вусів-штанг і центрального виступу пальметки. Знахідка виявлена на поверхні лівобережного надпсізьського селища Кузьменки II, де превалювали давньоруські матеріали, передусім уламки гончарного посуду XII–XIII ст. Воно розміщувалося на північно-західній околиці с. Кузьменки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська і відкрите під час розвідок 2011 р. Селище розташоване за 3-4 км на захід від основних скупчень курганів поблизу с. Бондарів Кременчуцького району.

Заглиблений орнамент на бічних поверхнях наконечника нетиповий для подібних виробів, він має різні зображення з обох боків і схожих мотивів на аналогічних наконечниках невідомо. Візерунок вписаний у щитковому підтрикутному обрамленні з округлим завершенням внизу та зубчасто оформленою верхньою гранню. На одному з боків нанесений стилізований чотирикінцевий хрест з роздвоєними кінцями, що загнуті у волоти. В центрі хреста вміщене коло, у верхніх кутках щита – додатково обрамлені грані виступів. На друго-

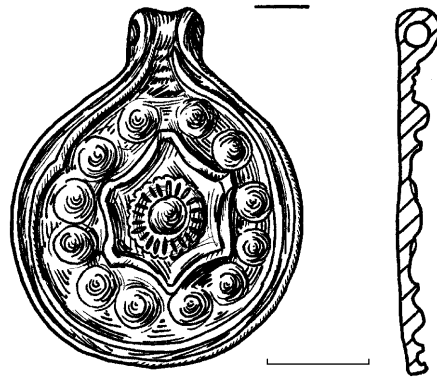

Рис. 378. Дмитрівка III. Підвіска.
Бронза, посріблення, позолота.

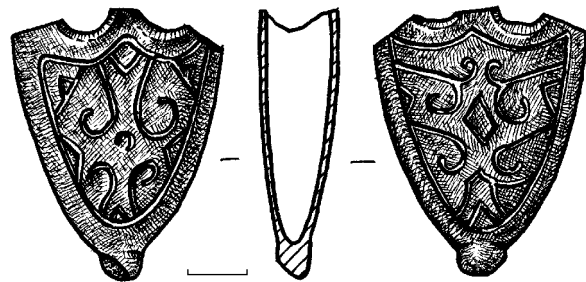

Рис. 379. Кузьменки II. Наконечник піхов меча.
Бронза.

му боці нанесена стилізовано-рослинна композиція із завитками-пагонами та ромбом у центрі. Збережена висота виробу – 4,5 см, максимальна ширина – 3,5 см.

Щодо датування деталі піхов, то В.І. Кулаков, відомий дослідник пруських старожитностей, зазначав, що для підтипу 3.2 подібних наконечників характерне зображення у верхній частині тулуба хреста, нижче – плетеного орнаменту, нібито у вигляді паростків («світового дерева»), що притаманне скандинавським виробам X–XI ст. Вчений датує їх серединою XI – серединою XII ст., справедливо вказуючи на певну «вторинність» наконечників з високими штангами та нечітким зображенням рослинного декору, у порівнянні з аналогічними із короткими штангами (Кула-

ков 1990, с. 31). Це підтверджується і його хронологічними спостереженнями, за якими пізніші вироби є характерними для комплексів XII – початку XIII ст. В.І. Кулаков відносив такі наконечники до типу 3 (з підтипами 1 та 2) у класифікації старожитностей пруських племен (Там же, с. 31, рис. 16).

Подібну закономірність виявив і латиський дослідник Я. Асаріс. За ним, подібні наконечники, розподілені на три типи, відрізняються за висотою центрального виступу хреста або ромба та штанг. Для пізніших форм характерні високі хрести, штанги і наявність замість хрестів ромбів (кінець XII – початок XIV ст.) (Asaris 1994, p. 23-26). На жаль, втрата верхніх частин виробу спричиняє певні складнощі для більш точного його датування. Проте, наявність ромбу у верхній частині композиції на одній зі сторін бутеролі (з «хрестом») дозволяє припустити порівняно пізній час виготовлення, підтверджений звуженням за шириною.

Масивні ковпачкові закінчення для пруських наконечників малохарактерні. Цей тип П. Паульсен пов'язував зі старожитностями куршів XI ст. (Paulsen 1953, s. 101, abb. 139). Схожі за формою («з хрестом і вусиками»-штангами) та стилістикою оформлення (зазвичай, з трипелюстковою розеткою і рослинним орнаментом навколо) вироби в XII ст. побутували у Прибалтиці, здебільшого в Латвії (Мугуревич 1965, табл. VI: 2, 5-б). Із 58 подібних наконечників зі Східної Європи, відомих П. Паульсену, 24 було знайдено в Курземі, 21 – на території колишньої Східної Пруссії, і лише окремі – у Норвегії (1), Фінляндії (1), Естонії (5), Литві (1), Росії (3), Польщі (2), що вказує на куршський центр їх виробництва (Paulsen 1953, s. 107-124; Мугуревич 1965, с. 52-53).

В останні роки, у зв'язку зі знахідками ливарних форм та окремих виробів поза

межами Прибалтики, постало питання про можливе розширення не лише меж побутування таких наконечників піхов, а й виготовлення їх на інших територіях. У 1986-1987 рр. в літописному Гомелі досліджений комплекс споруд, котрі загинули в пожежі 1239 р. Одна з них – «майстерня 2» (кінець XII – початок XIII ст.), – була місцем відливання ювелірних і бронзових речей, у т.ч. – наконечника піхов меча куршського типу. Ознакою гомельського виробу була його незавершеність і сліди браку, що вказувало на місцеве виробництво деталі облаштування піхов (Макушников, Лупиненко 2004, с. 208-209, рис. 9). Тому автори публікації справедливо обстоювали точку зору про не лише східноприбалтійське місце виготовлення таких наконечників. На їх думку, хоча останні з'явилися і набули поширення саме на теренах Східної Прибалтики, пізніше вони потрапили і до Давньої Русі. Гомельська знахідка засвідчує виробництво цих доволі престижних та популярних речей і в Давньоруських землях (Там же, с. 209, 212).

На території України кузьменківська бутероль виявилася четвертою подібною знахідкою і третім пунктом в межах давньоруських територій, де вони траплялися (Кирпичников 1966, рис. 3:2; 1975, рис. 1: I; Куза 1996, с. 176, № 999). Датуються такі вироби часом до середини XIII ст. До речі, А.М. Кірпи́чников наголошував на тому, що, незважаючи на вже усталену назву таких наконечників як куршських, мова йде «швидше за все, про споріднені типи озброєння, котрі виготовлялися і поширювалися у середовищі ... сусідніх балто-слов'янських держав» (Кирпичников 1975).

Частина давньоруських селищ мікрорегіону продовжувала існувати і за наступної – післямонгольської доби. Вони забезпечували степовиків продуктами сільського господарства та городництва, продукцією ремісників, а також

виступали місцем базування невеликих гарнізонів ханських митниць, що, як вважають дослідники, могли існувати у пониззі Псла на старій «низянській» переправі неподалік Редутів (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 92) і контролювати Келебердянський перевіз через Дніпро (Старожитності 2004, с. 119). З охороною останніх саме і варто пов'язувати представницьку групу поховань золотоординських кочівників, виявлену в курганах на лівобережжі Псла.

Золотоординська доба

Поховальні комплекси кочівників золотоординської епохи на разі добре відомі у курганах Припсілля. Перші з таких захоронень виявлені випадково на початку 1870-х рр. поблизу с. Малої Кохнівки на правобережжі Псла під Кременчуком та в кінці XIX ст. у Чортовій могилі на північ від с. Ревівки Кременчуцького повіту. Ще одне безінвентарне випростане захоронення із західною орієнтацією досліджене В.М. Щербаківським 1915 р. у кургані в Устимівці ([Щербаківський] 1919, с. 97). Перше з поховань супроводжувався накладними прикрасами-деталлями сагайдака, виготовленими з кістки, вкритими різьбленими візерунками із зображеннями тварин (Борисяк 1878, с. 208; Скирда 2002, с. 151). Для другого залишилася інформація про знахідку скелету людини з розташованим неподалік черепом коня (Супруненко, Шерстюк 2007а, с. 23; 2007б, с. 76).

Під час розкопок «Цегельні» та більшого насипу «Кормилиці» у 1992-1993 рр. Ю.О. Шиловим виявлені два інвентарні чоловічі захоронення кочівників, датовані другою половиною XIII – початком XIV ст. (Мироненко, Шилов 2003; Супруненко, Мироненко, Приймак 2004, с. 32-37, рис. 32-33). Їх відкриття вказувало на масову присутність таких поховальних старожитностей в місцевих курганах.

З початку систематичних досліджень в околицях Комсомольська вже вивчено близько двох десятків кочівницьких захоронень другої половини XIII – початку XIV ст., а також ґрунтовий могильник мусульманського кочівницького населення XIV ст. На сьогодні опубліковані більше десятка золотоординських поховальних комплексів, з-поміж яких є доволі виразні, у супроводі численного інвентарю, збережених зразків головних уборів та одягу, унікальних прикрас, залишків візків-гарб тощо. Більшість впускних порівняно багатих захоронень заслуговує підготовки окремих чи монографічних досліджень, як це вже здійснено для частини досліджених в околицях Волошиного, розташованих на місці будівництва Єристівського кар'єру залізистих кварцитів (Супруненко, Маєвська, Артем'єв 2005, с. 81-96; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Шерстюк 2006, с. 39-43; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, 140 с.; Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 45-64, 86-126; Супруненко, Маєвська 2010, с. 299-337).

Окрім волошинського некрополю в насипу № 2/2004-2006 рр. групи I, рядові поховання кочівників післямонгольської епохи досліджені у курганах: № 3/2004 р. групи I біля Волошиного (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 82-87, рис. 72, 73, 75-76), № 1/2006 р. групи I поблизу Солонців (Супруненко 2007б, с. 44-47, рис. 48: 1), № 1/2005 р. групи I неподалік Дуканичів (Супруненко 2006а, с. 12-16, 19-23), а також у насипу № 8/2005 р. групи II поряд із Волошиним (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 126-128, рис. 107). Опубліковані в цій роботі ще два поховальні комплекси з курганів № 1/2009 р. групи I поблизу Горбанів та № 2/2007 р. групи II неподалік Біланів. І хоча всі впускні захоронення належать до золотоординського часу, проте вони ні хронологічно, ні етнічно не утворюють однорідної групи, засвід-

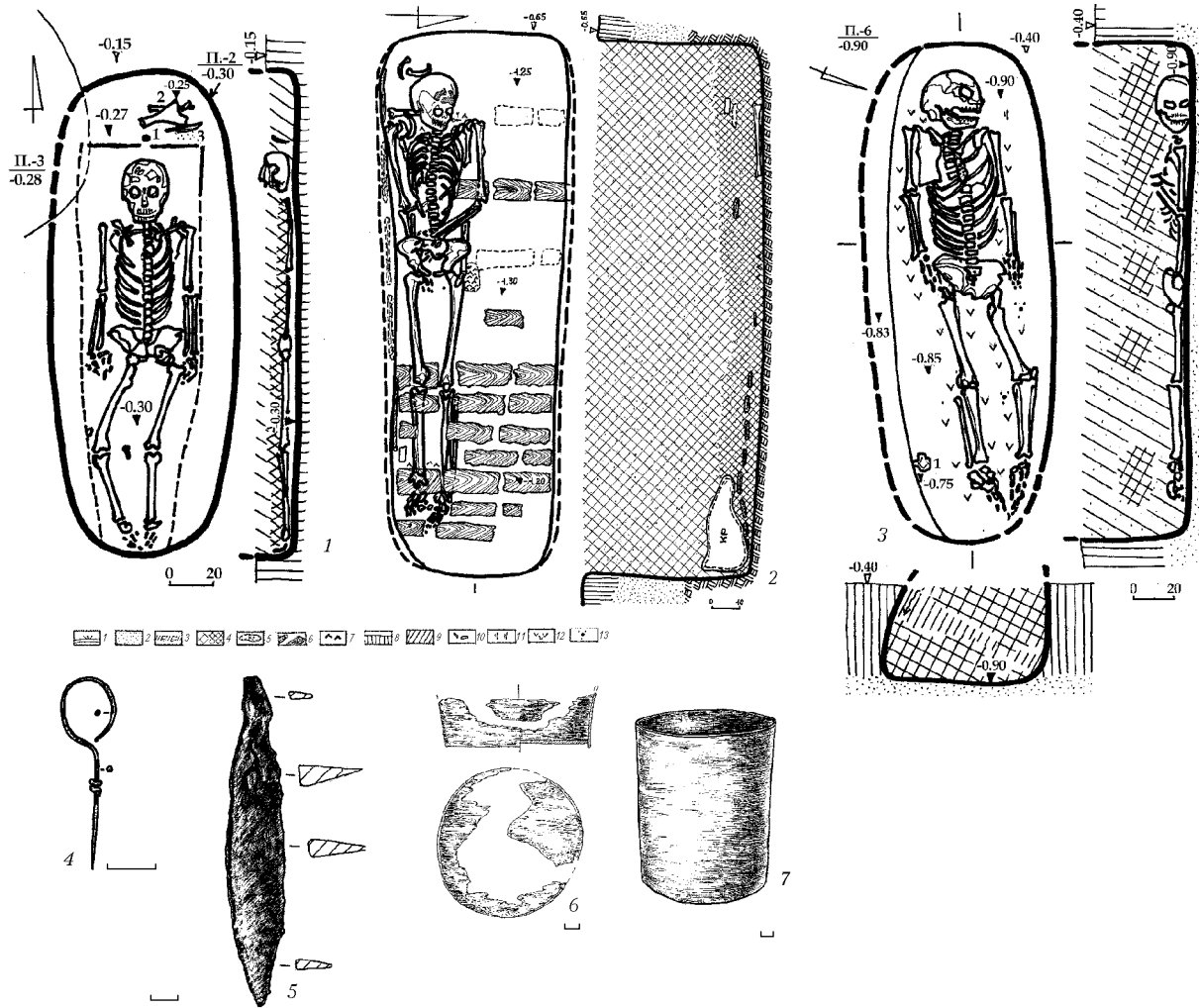

Рис. 380. Нижнє Прип'їлля. Золотоординські кочівницькї поховання та знахідки з них.
 1, 5 – Солонці, група I, курган № 2/2006 р., поховання 2; 2, 4, 6-7 – Волошине, група I, курган № 2/2004 р., поховання 2; 3 – Солонці, група I, курган № 2/2006 р., поховання 8.
 4 – бронза; 5 – залізо; 6, 7 – береста. 7 – реконструкція.
 Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – пісок; 3 – материк; 4 – мішаний ґрунт; 5 – кротовини; 6 – дерево; 7 – шкіряний тлін; 8 – похований ґрунт; 9 – супіщане заповнення; 10 – кістки тварин; 11 – вуглини; 12 – текстильний тлін; 13 – крейда.

чуючи строкатий склад населення Західного улусу Золотої Орди, та ілюструють різні особливості поховального обряду.

Найранішим серед них виступає поховання 2 кургану № 1/2006 р. групи I поблизу Солонців, впущене до центру невеликого кургану у видовженій підпрямокутній ямі зі скругленими кутами. Орієнтація поховальної споруди – меридіональна, із незначним відхиленням

до північного заходу – південного сходу. Ймовірна глибина від поверхні частково зруйнованого насипу – 0,7-0,8 м. Дно та стінки – вирівняні. Посеред ями, із незначним зміщенням до півдня, знаходилися рештки дерево-повстяного гробовища, з коротшими дерев'яними дощатими розпорками та двома повздовжними тонкими дошками з широтних боків, що обтягувалися щільною повс-

тю, утворюючи таким чином поховальне ложе. Розміри цієї конструкції трапецієподібної в плані форми складали 0,30-0,55 × 1,80 м, а висота – не перевищувала 0,25 м (Супруненко 2007б, с. 44, рис. 41-42; 48: 2). У гробовищі горілиць, випростано на спині, головою на північ, була викладена жінка у віці 30-35 років, зростом 158,0-162,0 см. Руки розміщувалися вздовж тулуба, кисті – долонями донизу. Кисть лівої руки знаходилася під стегном. Ноги були незначно підігнуті у правий бік, вірогідно, з метою вміщення похованої до вже заготовленого гробовища, а стопи ніг, можливо, підв'язувалися.

На кістках відзначені сліди текстильного савану. У північно-східній частині поховальної ями знаходилося скупчення решток напутньої їжі – лопатка і кістки передньої правої кінцівки напівдорослої особини вівці свійської та єдиний предмет супутнього інвентарю. Це був залізний черешковий, з дещо прогнутою спинкою та уступом в основі черешка, ніж (зр.: Фёдоров-Давидов 1966, с. 85, рис. 12) довжиною 12,1 см (рис. 380: 1, 5). На поверхні його леза збереглися відбитки шкіряних піхов і текстилю, а також волокна дерева від руків'я на черешку. За Г.О. Федоровим-Давидовим, зважаючи на типологічні особливості, поховальний комплекс віднесений до групи Д І (Там же, с. 120). Появу подібних за порядком захоронень у широких степових просторах від Південного Приуралля до Нижнього Подністрів'я, починаючи з середини XIII ст., тобто, за ранньозолотоординського часу, дослідники пов'язують із просуванням на захід, разом із монголами, групи населення східного походження (Там же, с. 151, 159, табл. 17), яка й надала поштовх у поширенні традиції орієнтування небіжчиків головою на північ.

Вірогідно, саме з цією групою кочівників чи залежних від них осіб можна пов'язувати і поховання б кургану

№ 2/2007 р. групи II неподалік Біланів, влаштоване у видовженій ямі зі скругленими кутами. Описаний вище безінвентарний поховальний комплекс групи Д І належав дитині 10-11 років (див. розділ 5), викладеній на спині горілиць, головою на північний схід, з руками вздовж тулуба та випростаними ногами. Дитина могла походити з бідної родини кочівників другої чи останньої третини XIII ст.

Пізнішим, за часом появи в насипу вже згаданого кургану № 1/2006 р. групи I поблизу Солонців, є поховання б. Воно впущене до центральної частини стародавньої надмогильної споруди у видовженій овальній в плані ямі, зі влаштуванням у її південно-східній стінці невеликої підбоекподібної заглибини. Вирівняне дно знаходилося на глибині близько 1,4-1,5 м від колишньої поверхні насипу (рис. 380: 3). Її оточували сліди розкиданого по насипу викиду кільцевої в плані форми (Супруненко 2007б, с. 56-57, рис. 48: 1; 51), що перекривав і ранньозолотоординське поховання 2.

В ямі знаходився скелет чоловіка у віці 30-35 років, зріст якого за життя становив 163,0-164,0 см. За положенням кісток, небіжчик був викладений випростано на спині, головою на південний захід, лицевим відділом у північний бік. Тут же знаходилася й єдина вуглинка. Руки викладені вздовж тулуба, кисті розміщувалися долонями донизу, права – на тазу. Ноги були ледь підігнуті вліво, стопи, можливо, підв'язані. На черепі відзначені сліди текстильно-шкіряного головного убору, на кістках – рештки тканини савану. Навкруги скелету та під ним виявлені залишки тонкого шару деревного тліну та текстилю полотняного переплетення рослинного походження. Під час досліджень склалося враження, що похований вміщений до могили на легких ношах, завернутим у щільний саван. За Г.О. Федоровим-Давидовим, похо-

вальний комплекс віднесений до групи А I (Федоров-Давыдов 1966, с. 124), маючи певні риси половецького поховального обряду. Подібні могили рядових кочівників відомі від Південного Приуралля і Нижнього Поволжя на сході до Північного Кавказу і Подністрів'я на півдні та південному заході, переважно з другої третини XIII ст. Окремі поховання виявлені і в басейні Сіверського Дінця та в Пороссі (Там же, с. 142, 151, табл. 17). Захоронення датоване останньою третьою – кінцем XIII, менш ймовірно, першими десятиліттями XIV ст. (Супруненко 2007б, с. 58), репрезентуючи початок середньозолотоординського часу.

Впускне поховання 2 кургану № 2/2004 р., розміщене у північній полі невеликого насипу, зведеного над похованням доби пізнього бронзового віку, містилося у видовженій прямокутній ямі зі скругленими кутами, зорієнтованій за широтною віссю (рис. 380: 2). Вона мала, за половецькою поховальною традицією, вузький уступ вздовж південно-східної стінки для укладання на плаху основи поперечного перекриття з 23-24 нешироких дощок, рештки якого також збереглися у заповненні. Іншим кінцем дощате перекриття спиралося на дно могили. Над ним виявлені залишки циліндричної берестяної келихоподібної посудинки з діаметром денця 10,5 см (рис. 380: 6-7). Похований, чоловік у віці 40-45 років, був викладений випростано на спині під стінкою ями, головою на захід, обличчям до півночі. Руки небіжчика лежали вздовж тулуба, випростана права – кистю під тазом, ліва, зігнута в лікті, – на животі (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 83-85); випростані ноги зведені у стопах. За Г.О. Федоровим-Давидовим, поховальна споруда відноситься до групи А III (Федоров-Давыдов 1966, с. 124).

Додаткове вивчення кісткових матеріалів та археологічної органіки дозво-

лило отримати певні дані щодо особливостей обряду. Так, на лобовому відділі черепа похованого і під ним збереглися рештки зотлілого текстилю, сліди шкіри та повсті від головного убору, відбитки шовкової тканини від його підкладки; в оголів'ї відзначені повстяні рештки подушечки, під кістками – повстяної підстилки; на кістках ніг – сліди текстилю темного кольору. Паралельно лівій стегновій кістці лежали дві кістки кози домашньої (*Capra Hircus L.*). Поряд відзначена пляма тліну від шкіряного підсумку (6,0 x 10,5 см), оконтуреного рештками вичиненої шкіри коричнево-червоного кольору, біля кісток стоп – шкіряного тліну взуття (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 86-87). Поблизу черепа виявлена бронзова дротяна сережка у вигляді «знаку питання» (рис. 380: 4) типу VI, варіанту б (Федоров-Давыдов 1966, с. 38-39, рис. 6: 1), що є культурно-хронологічним маркером типово золотоординських кочівницьких захоронень. Запропонований варіант датування поховання середньозолотоординським часом – початком XIV ст.

Якщо перші два з охарактеризованих вище захоронень представників рядового населення Прип'їльських степів репрезентують східну складову прийшлого із завойовниками населення середини – другої половини XIII ст., то два наступних належать, вірогідно, половецьким за походженням кочівникам кінця XIII – початку XIV ст., які кількісно переважали на цей час у середовищі мешканців придніпровських просторів, зберігаючи окремі особливості поховального обряду предків.

Досліджені у кургані № 1/2005 р. групи I поблизу кол. хут. Дуканичів наступні два поховання представляли дещо пізніший етап історії золотоординських кочівників. Обидва захоронення 1 і 2 здійснені у південно-східній полі кургану у прямокутних поховальних ямах,

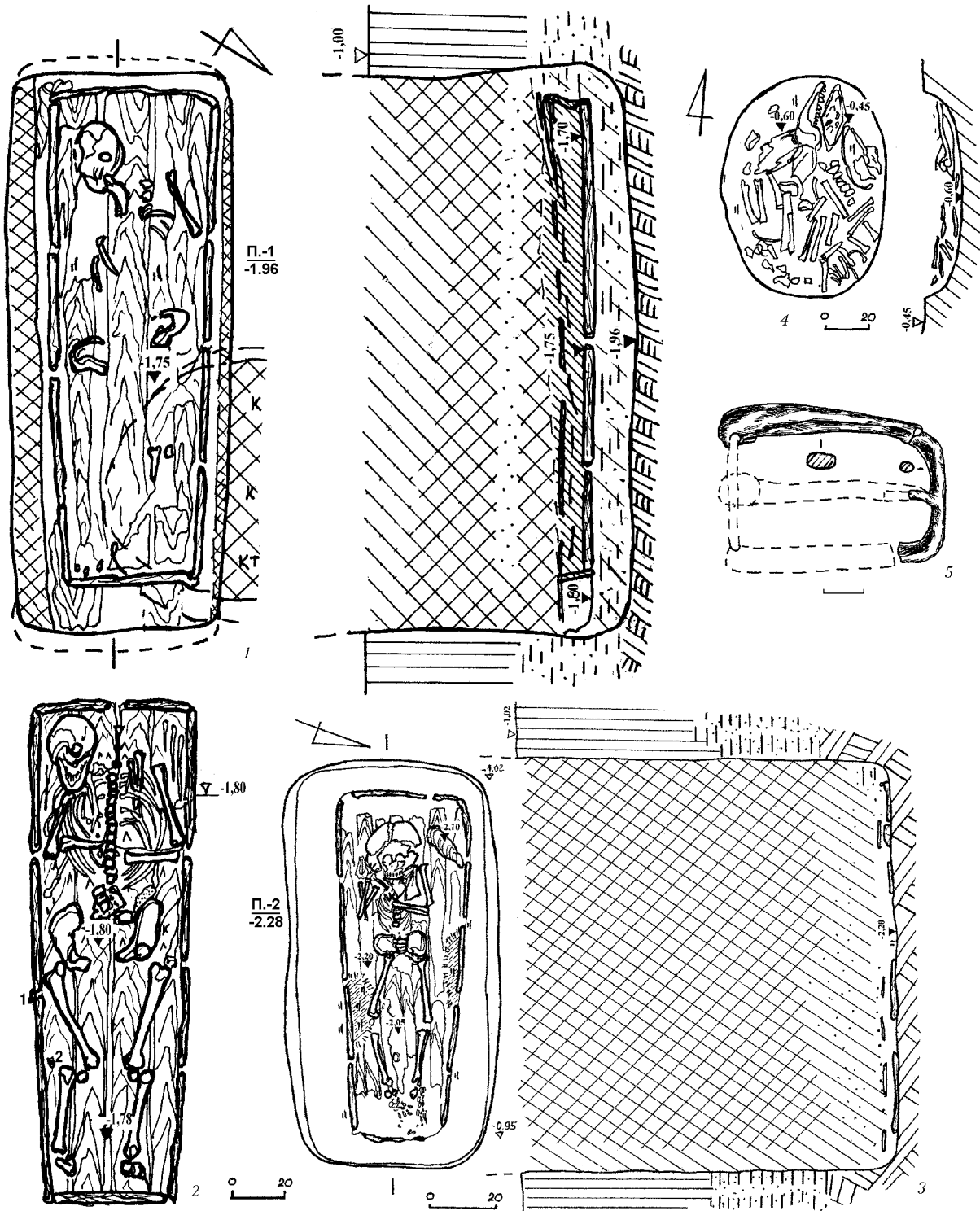

Рис. 381. Дуканичі, кол. хут. Група І, курган № 1/2005 р. Поховання 1 (1-2, 5) та 2 (3) золотоординського часу. Плани і перетини. Знахідка (5), залізо.

зорієнтованих з південного заходу на північний схід (рис. 381: 1-3). Короткі вірвняні стінки ям в основі незначно розширювалися, в першому випадку утворюючи уступи. Поховані були вміщені до дощатих домовин з розширенням в оголів'ї, ями над якими перекривалися тонким повздовжним дощатим накатником.

Перше гробовище складалося з товстих дошок, де три верхні та чотири нижні, без стягування залізними скобами, спиралися на дощаті поперечини, обіперті по кутах на чотири стовпчик-бруси, типу гробовища у похованні 4 кургану № 11 групи I поблизу Волошиного, опублікованого монографічно (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, с. 35-36). Довші дошки каркасу стягувалися коротшими, причому всі були підпиляні з незначним розхиленням до верху. Вірогідно, кріплення складових домовини здійснювалося за допомогою дерев'яних клинців-шипів, а поверх вона об'язувалася чи обшивалася тканиною або тонкою повстю. Висота цього гробовища не перевищувала 0,25 м. Можливо, в основі домовини розміщувалися дві брущаті поперечини, що забезпечувало додаткову міцність конструкції та полегшувало її встановлення поверх підсіпки на дні могили.

Розміри домовини: по верху – 0,56-0,62 × 2,05 м, в основі – 0,54-0,60 × 1,92 м. У ній знаходився скелет жінки у віці 20-25 років, зріст якої становив 160,0-162,0 см. Небіжчиця викладалася у випростаному положенні на спині, головою на південний захід. Лицевий відділ черепа був звернений до півдня – південного сходу – на киблу. Руки, розташовані вздовж тулуба і зігнуті в ліктях, були складені на животі. Ноги розміщувалися випростано (рис. 381: 2).

Всередині гробовища виявлені сліди підстилки-кошми, вкритої текстилем. На кістках відзначені залишки ткани-

ни-савану і текстилю від одягу, пофарбованого у брунато-зеленкуватий колір, шкіряного тліну від деталей головного убору. По краях гробовища біля ліктів небіжчиці помічені дрібні вуглики. Похована супроводжувалася рештками шкіряного підсумку – торбинки підпрямокутних обрисів розміром 4-5 × 12 см, що знаходилася під кістками тазу, та розвалом залізної прямокутної видовженої форми пряжки від поясу з рухомим язичком, рамка якої була дещо звуженою спереду (рис. 381: 5), маючи найближчі відповідники серед пряжок типу Б II, за Г.О. Федоровим-Давидовим (1966, с. 43, 47, рис. 7: 3).

У другому похованні виявлені рештки меншого та аналогічного за конструкцією гробовища, висотою близько 0,2 м, виготовленого з товстих дошок, скріплених дерев'яними шипами. Розміри дощатої домовини в основі – 0,3-0,4 × 1,1 м. Встановлено, що одна з опор каркасу домовини була вистругана з дерева липи. Посеред гробовища знаходився скелет дитини у віці 2,5-3,5 років, можливо, дівчинки. Похована вкладалася випростано на спині горілиць, головою на південний захід. Руки, зігнуті в ліктях, лежали: ліва – кистю на грудях, права – звернена до обличчя. Ноги розміщувалися випростано, зі зведеними стопами (рис. 381: 3).

Всередині гробовища виявлені рештки підстилки з хутра, шерстяного і не визначеного текстилю від одягу, в тому числі брунато-коричневого кольору; по краях домовини знайдені вуглини.

Влаштування обох поховань супроводжувалося овальною в плані ямою з кістками частини туші дорослої особини бика свійського (*Bos taurus L.*), віднесеної до групи I жертвних захоронень тварин, за Г.О. Федоровим-Давидовим (1966, с. 128), складених без помітного порядку (рис. 381: 4) після тризної відправи (Супруненко 2006а, с. 26, 28, рис. 17).

Поховальний обряд і мінімальний набір супровідних речей засвідчував появу у тогочасному кочівницькому суспільстві на берегах Псла елементів мусульманської поховальної традиції (Евглевський 1990, с. 132-133; Федоров-Давыдов 2004, с. 30). Обидва захоронення невеликого родинного некрополю датовані другою чвертю (ближче до середини) XIV ст. (Супруненко 2006а, с. 14-16).

До кола подібних поховань, ймовірно, залежної особи, належить безінвентарна могила 2 кургану № 8/2005 р. групи II поблизу Волошиного, нещодавно оприлюднена друком у повній публікації комплексів цього скупчення невеликих курганів (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 127-128, рис. 107). Воно здійснене у неглибокій ґрунтовій ямі без домовини, зорієнтоване головою на захід – північний захід. Викладена на спині горілиць дитина (дівчинка?), у віці 8-10 років, розміщувалася зі складеними на животі руками та випростаними і зведеними в стопах ногами.

Вірогідно, до пізньозолотоординського часу належить поховання 6 у насипу № 1/2009 р. групи I Горбанів, вміщене до видовженої підпрямокутної зі скругленими кутами ями (рис. 38: 1). Посеред ями, у випростаному на спині положенні, головою на північний захід, з першопочатковим розворотом обличчя на киблу, викладеними вздовж тулуба руками і випрямленими ногами, знаходилися останки чоловіка-кочівника, у віці 35-40 років. Відзначені сліди підстилки, текстилю, рештки дерева, можливо, від нош. Поховальний комплекс датований серединою – другою половиною XIV ст. (Супруненко 2010, с. 74; Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 415).

До певної міри, місця недовготривалих стійбищ кочівницького населення післямонгольської епохи маркують окремі речові знахідки, зокрема, уламки бронзових дзеркал кінця XIII –

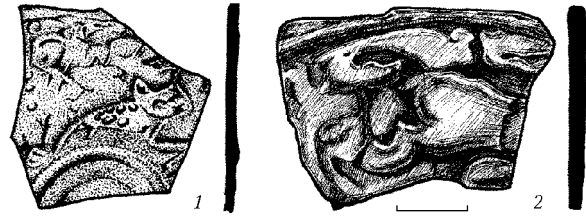

Рис. 382. Нижнє Припсілля.
Уламки золотоординських дзеркал.
1 – с. Демидівка; 2 – с. Шевченки.
Олов'яниста бронза.

XIV ст. Кілька з них виявлені й під час розвідкових обстежень у ході розкопок курганів на лівобережжі Псла. Варто згадати про уламок дзеркала з рослинно-зооморфним сюжетом на кшталт «гону тварин» (лисиць?) на підвищенні надзаплати навпроти с. Демидівки Кременчуцького району (рис. 382: 1), поблизу с. Омельника (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 29, рис. 28), а також фрагмент люстерка типу П I, за Г.О. Федоровим-Давидовим (1966, с. 83), знайденого поряд із с. Шевченками Солоницької сільської ради Козельщинського району на правому березі р. Лизьки (Супруненко 2010, с. 75-76, 77, рис. 1: 3). В обох випадках культурних нашарувань чи будь-яких матеріалів золотоординського часу поряд з місцями знахідок виявлено не було.

Таким чином, досліджені кургани лівобічного пониззя Псла надають досить виразні матеріали для вивчення поховального обряду й основних віх історії степового кочівницького населення регіону, прилеглої лісостепової лівобережної придніпровської тераси як окраїнних складових території Західного улусу Золотої Орди.

Діяльність грабіжників

Більшість досліджених курганів мали добре простежені сліди діяльності в їх насипах грабіжників, які шукали доро-

гоцінності у похованнях доби раннього залізного віку.

Перше проникнення до поховально-го комплексу I часу скіфської архаїки в кургані № 1 групи II поблизу с. Волошиного відбулося через кілька років після його влаштування, тобто, у середині або на початку третьої чверті VII ст. до н. е. (Кулатова, Скорий, Супруненко 2006; 2010, с. 35-36). Проте, поява цього акуратно пробитого отвору в накатнику, швидше за все, не мала на меті пограбування. До камери, вірогідно, спускалися з метою вилучення окремих важливих в уявленнях сучасників культових предметів зі складу супровідного інвентарю жінки-віщунки або особи, причетної до культової сфери, яка, до того ж, за життя викликала острах і навіть у похованні залишалася «небезпечним» небіжчиком. Це проникнення зовсім не мало ознак пошуку дорогоцінностей, переривання решток супутніх речей, обмежившись вилученням якихось предметів зі шкатулки. Воно могло бути здійснене навіть безпосередніми учасниками похоронного обряду. Факти щодо таких дій за скіфської епохи відомі дослідникам (Хазанов, Черненко 1979, с. 25).

Чи не найдавніший із грабіжницьких ходів досліджений у кургані № 2/2009 р. групи курганів I між сс. Горбанями та Заруддям. Цей хід I недовгим (3,8 м), дещо скривленим вузьким лазом був направлений до вхідної ями скіфського поховання 5. Саме через нього здійснювалося проникнення до нещодавно влаштованої могили. Час пограбування може відноситися до скіфської епохи. Авторами висловлене припущення про ймовірність здійснення цього пограбування населенням пізньоскіфської доби, яке мешкало в заплаві Псла або Дніпра і залишило сліди невеликих селищ вздовж узбережжя цих рік (Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 416), обслуговуючи місця влаштування невеликих

торжищ, переправ тощо (Острроверхов 1995, с. 364, 366). Ділянки культурних нашарувань селищ чи стійбищ такого населення у Нижньому Припсіллі неодноразово фіксувалися розвідковими обстеженнями (Телегин, Махно, Шарфутдинова 1960-61 зв., арк. 3-78; Фиалко 1988, с. 19; Рудинський 2003, с. 24; Кулатова, Супруненко 2004, с. 145-148; Мироненко, Супруненко, 2004, с. 220-223; Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, с. 12, 15, 18; Звід 2008, с. 29, 45-46, 64, 78, 82, 84, 97, 105, 127; Супруненко, Шерстюк 2009, с. 77-79). Відомі поселення цієї доби і на лівобережжі та правобережжі дещо вище за течією Дніпра (Шерстюк, 2003, с. 64-65; Старожитності 2004; Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 31).

Досить цікавим уявляється й факт знахідки в перекопі над похованням 2 фіналу бронзового – початку раннього залізного віку кургану № 2/2006 р. групи I поблизу с. Солонців затертої посрібленої «полушки» або чверті копійки Олексія Михайловича (1645-1676) (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, с. 218; опубл.: Супруненко 2007б, с. 57, 58-59, рис. 59), карбованої на Старому грошовому дворі в Москві або тимчасовому Псковському монетному дворі для сплати жалування військам під час подій Визвольної війни в Україні у 1654-1655 рр. (Мельникова 1989, с. 294, табл. 39). Монету можна пов'язувати з грабіжницькими пошуками, зчиненими у лівобережній частині Придніпровської низовини місцевим населенням чи служилими людьми, направленими з Московської держави до Кременчука або Омельника у третій чверті XVII ст. Існування грабіжницького промислу в середовищі стрільців (яким і видавали в якості платні за службу такі гроші) не видається чимось невірогідним, адже саме представники військових контингентів були обізнані з діяльністю «бугровщиків» на сибірських просторах (Формозов 1981, с. 12).

Виявлені у Припсіллі також і радіально спрямовані прямолінійні ходи грабіжницьких ватаг XVII ст. Це був час, коли пограбованими виявилися більшість курганів скіфської епохи в могильниках Поворскля та басейну Псла, а більш масово – Більського городища і його округи. Такі грабіжницькі ходи, що з'явилися в ході першого етапу масового пограбування давніх могил, характерні для Перещепинського курганного некрополя (Супруненко 2000а, с. 87-89; Кулатова, Супруненко 2010, с. 60-62, 80-81, 100-102). Досліджені вони і на Василівському та Олефірщинському курганних могильниках (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993), інших поховальних пам'ятках скіфської епохи. Прикладом подібного грабіжницького ходу є прямий низький підземний «коридор» скарбощукачів (грабіжницький хід І) до поховання 9 у кургані № 1/2009 р. групи І поблизу Горбанів. Його довжина досягала 11 м, а простежений перетин ходу з арковим склепінням мав розміри – 0,75-0,85 × 0,90 м (Супруненко, Шерстюк 2010в, с. 416-417). На нашу думку, ці пограбування здійснювалися під час освоєння лівобережних теренів населенням Речі Посполитої й співпали за своєю появою з розгортанням і поширенням селітроварницького промислу на Лівобережжі Дніпра (Супруненко 1994, с. 62-63; 2000а; Мозолевский, Полин 2005, с. 428).

Дещо пізнішими, як здається, є скривлені в пошуках поховальних камер скіфської епохи ходи мародерів рубежу XVII–XVIII – третьої чверті XVIII ст. – часу більш масового заселення Припсільських просторів. Грабіжники, що їх відкопували, мали значно менше знань щодо особливостей розміщення впускних захоронень в насипах місцевих курганів, тому забезпечували зміною напрямків ходів пошук могил, де могли міститися дорогоцінні предмети. За наявності просівів накатників вели-

ких ям, влаштування таких підкопів обмежувалося простим вибиранням заповнення скіфських могил «колодязем», як це відбувалося, наприклад, у курганах № 11/2008 р. групи І на місці колишнього хутора та села Підустів (Кулатова 2009, с. 73-75), № 2/2010 р. групи ІІІ у кол. с. Лавриківка (Кулатова, Скорий, Супруненко 2011, с. 89-91, рис. 8). У першому випадку в грабіжницькому перекопі трапилася знахідка уламка розписаної ангобами миски початку XVIII ст. та кістяки скиданих до полишеної в насипу ями загиблих свійських тварин (Кулатова 2009, с. 75). У другому – діяльність шукачів скарбів обмежилася відкопуванням глибокого «колодязя» для пошуку ймовірних поховань (Кулатова, Скорий, Супруненко 2011, с. 90).

Хоча більш характерними для Нижнього Припсілля виявилися недовгі та не надто прямі ходи, в тому числі з підкопами-печерками, влаштованими задля пошуку знахідок. Вони були спрямовані до центрів насипів і досліджені в курганах: № 2/2006 р. групи ІІ неподалік с. Солонців, № 1/2007 р. у складі групи ІІ біля кол. с. Біланів, у насипу кургану VII поблизу с. Бондарів. Такими ж є і грабіжницькі ходи ІІ в обох курганах групи І неподалік Горбанів з розкопок 2009 р. У випадках з курганами VII поблизу Бондарів та № 1/2009 р. групи І між Горбанями і Заруддям, за знахідками уламків сіроглиняного гончарного посуду, може бути визначений час здійснення таких пошуків. Непрямим свідченням діяльності грабіжників фіналу козацької епохи є знахідка поблизу більшого горбанівського насипу мідної «денги» 1748 р. часу правління Єлизавети Петрівни (1741-1761).

На наше переконання, чергове масове відновлення грабіжницьких пошуків на курганах у пониззі Псла відбулося наприкінці XIX – на початку XX ст. Це було пов'язане з отриманням селянами у влас-

ність земельних наділів та появою збіднілого прошарку малоземельних мешканців у місцевих селах. Революційні події, менший контроль владних структур, попит на стародавні речі на антикварному ринку, повідомлення преси про археологічні знахідки стимулювали спроби пошуків останніх власниками на своїх чи громадських землях. Відтоді в насипах більшості із досліджених курганів і з'являються сліди неодноразових шурфувань, проникнення підкопами до старих грабіжницьких ходів, залишки перебирання вмісту давно закиданих ям.

Після жовтневих подій та громадянської війни цей процес отримав катастрофічне прискорення і переріс у своєрідний скарбошукацький «бум», спровокований діяльністю горезвісного «Антикваріату», обізнаністю зі старожитностями та навіть лекційною підготовленістю щодо методики проведення розкопок місцевого вчителства (Бирюков 1995, с. 19-21, 34), полишеного напризволяще задіяною в будівництві пролетарського суспільства владою. Ці факти для Кременчуцької округи знайшли вияв у ряді архівних документів, котрі вряди-годи публікувалися дослідниками (Нестуля 1990; Старожитності 2004, с. 23).

У середині 1920-х рр. на території Кременчуцької округи склалася загрозлива ситуація, коли, як повідомлялося в донесенні: «Округа находится в состоянии опасности. С начала осени начали проводиться раскопки могил и городищ, а [в] последнее время разрушения приобретают чисто эпидемический характер. Раскопками захвачены не только отдельные граждане, но и целые общества. Цель раскопок – это отыскать бочки с золотом и козацким оружием» (Нестуля 1990, с. 5). Такі стихійні розкопки розгорнулися в Устимівці, Глобиному та ін. селах, відзначені в околицях Єривітки, а скарбошукачі навіть

погрожували зброєю представникам пам'яткоохоронних органів, що вимагали припинення самовільних пошуків (Чиркова 1998, с. 121). У зв'язку з цими подіями Кременчуцький окрвиконком, на вимогу Всеукраїнського археологічного комітету, прийняв 1927 р. постанову «Про охорону археологічних пам'яток» (Нестуля 1990, с. 5), через рік-два відновив контроль за земляними роботами в окрузі, виділяючи навіть кошти на проведення археологічних досліджень за участі київських археологів (Там же, с. 6; Чиркова 1998, с. 123).

Саме в цей час і здійснювалися грабіжницькі розкопки скіфського поховання в кургані № 1 неподалік Горбанів, проникнення до скіфських могил курганів № 2 тієї ж групи, VII поблизу Бондарів, № 1 край кол. с. Біланів, № 1 групи I неподалік с. Базалуків, № 12 групи I у с. Солонцях та насипу на Чирвинському горбі неподалік с. Дмитрівки, розкопаного в ході науково-рятивних робіт 2007 р. В останньому випадку спроба пограбування опосередковано була «позначена» знахідкою срібної радянської монети 1929 р. (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 15, рис. 8). Напевне, у 1920-ті рр. були черговий раз пограбовані й впускні скіфські поховання в обох курганах (№№ 1 і 5/2003 р.) групи III поблизу с. Волошиного, захоплення 15 в насипу № 1 групи I на південний захід від кол. хут. Дуканичів з розкопок 2005 р. (Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004, с. 56-61, 101-108; Супруненко 2006а, с. 41-42, рис. 45). До речі, сліди заступів чи залізних лопат, здійснених за їх допомогою зачисток дна засвідчують новітній час таких проникнень до поховальних комплексів. Часом це супроводжувалося пересіюванням вмісту ям та старих ходів у пошуках дрібних прикрас, полишених попередніми грабіжниками. В цьому плані найбільш наочним прикладом виступають котлован та відвали

грабіжницьких розкопок кургану № 1 у Горбанях.

Скарбошукацтво в мікрорегіоні було призупинене наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. завдяки виконанню розроблених ВУАКом пам'яткоохоронних рекомендацій, згортанню діяльності антикварних крамниць і прийняття місцевою владою суто силових рішень щодо задіяння основних мас вільного від роботи населення у господарських проєктах (*Старожитності 2004, с. 23-24*).

Науково-рятивними розкопками 2009 р. групи II поблизу кол. хут. Дуканичів підтвержені дані щодо спроб здійснення грабіжницьких пошуків у насипах курганів №№ 1, 3 і 6 наприкінці 1970-х рр. Насамкінець зазначимо, що бідні на атрактивні старожитності кургани Нижнього Псла виявилися «оминутими» діями сучасних грабіжників, які, як нам відомо, неодноразово сканували насипи не тільки потужними металодетекторами, а й георадарами. На разі, розвідковими роботами встановлений факт пограбування у 2002 р. лише одного впускного захоронення в кургані № 1 групи III поблизу с. Солонців (*Кулатова, Супруненко, Мироненко 2004, с. 25; Звід 2008, с. 131, № 127*). Насип останнього був пробитий глибоким шурфом у заростях суцільних кущів з метою пошуків поховання кіммерійської епохи. Принаймні, предмети з цього поховального комплексу з'являлися на колекційному ринку у Кременчуці і приносилися 2004 р. до місцевого музею. Навесні 2011 р. грабіжники черговий раз з'являлися на цьому кургані.

Рештки житлово-господарських споруд і некрополів нового часу

Об'єкти такого типу також неодноразово виявлялися під час археологічних досліджень. Справа в тому, що насипи курганів обиралися за місця спорудження хат невеликих хуторів переселенця-

ми до пониззя Псла XIX – на початку XX ст. як потенційно безпечні підвищення, захищені від повеней. Окрім того, кургани були найсухішими ділянками над зволженими заглибинами старець, отже ставали місцем влаштування господарських ям для зберігання зерна і збіжжя, погребів тощо.

Так, рештки хат рубежу XIX–XX ст. досліджені в полах чи насипах курганів: № 2/2006 р. групи I неподалік Солонців, у південній частині насипу № 7/2006 р. групи IV на північ від Волошиного. Обидві дво- та трикамерні споруди-хати, що виявилися зруйнованими в середині 1930-х рр., мали глинобитні долівки, місця влаштування печей, внутрішнього льоху або невеликих погрібків, були оточені рештками основ господарських споруд, надвірних льохів, чималою кількістю господарських ям. Під час досліджень в їх залишках виявлені доволі виразні знахідки, передусім зразки кераміки, вироби з металу і скла, нумізматичні матеріали тощо, котрі засвідчували час спорудження будівель, використання і знищення цих житлово-господарських комплексів (*Супруненко 2006а, с. 86-88; 2007б, с. 62-66, 113-115; 2008, с. 36-37*). У деяких випадках вивчені і рештки господарських споруд кінця XIX ст. (курган № 1/2007 р. поблизу кол. с. Білани), від кількох до цілого скупчення господарських ям, в тому числі для зберігання зерна (кургани № 1/2005 р. групи IV поблизу Волошиного; № 1/2005 р. групи I неподалік Дуканичів), ями-котловани для розміщення запасів побілочної глини, вапна та ін. Досить цікавими етнографічно є археологічно досліджені курганоподібні насипи, що споруджувалися під розміщення копен сіна у XIX – на початку XX ст. на заливних ділянках лук в околицях Дуканичів і Старої Чирвівки (*Супруненко 2006а, с. 69-71*).

У ході досліджень насипів «Цегельні» та більшого кургану «Кормилиці» 1992-1993 рр. на їх вершинах виявлені

кладовища XVIII–XIX ст. (Шилов 2007, с. 10, 35, 36–37). Захоронення останніх у той час майже не фіксувалися, проте вперше в археологічній практиці на теренах краю та в Україні останки похованих в них людей були перезахоронені в меморіальному комплексі «Козацькі могили» поблизу Свято-Миколаївського собору у Комсомольську (Звід 2008, с. 49–50). З наших робіт на двох курганах – № 1/2005 р. групи I та № 2/2009 р. групи II поблизу Дуканичів – також досліджені невеликі кладовища. У першому випадку час функціонування некрополю задокументований нумізматичними матеріалами від другої чверті XVIII ст. до кінця 1950-х рр. (Супруненко 2006а, с. 44–50), у другому – обмежений кінцем XIX ст. до початку 1930-х рр. Якщо перше кладовище, вірогідно, було північно-західним краєм Старо-Чирвівського сільського некрополю, пов'язаного з існуванням упродовж двох століть пізніше знесеного села, то в другому – виявилось місцем останнього спочинку населення невеликого хутірця, де мешкали одна-дві сім'ї. З одинадцяти могил цього кладовища більшість належала

дитячим захороненням, а поховання дорослих або людей старечого віку супроводжувалися, на відміну від сільських християнських некрополів новітньої епохи, певною кількістю речових знахідок.

З об'єктів, що засвідчували події часу Великої Вітчизняної війни, варто згадати рештки землянки у насипу кургану № 1/2007 р. групи II в Біланах, а також залишки німецького окопу 1943 р. в кургані № 12 групи (могильника) I у Солонцях (Супруненко, Мироненко 2008, с. 159–161). Ще один німецький окоп 1943 р. з виразними знахідками досліджений в полі насипу № 1/2006 р. групи II поблизу Волошиного (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 42–43). Необхідно зазначити, що в полах та навколокурганному просторі кожного із досліджених курганів виявлено від однієї-двох до кількох сот гільз переважно від німецької стрілецької зброї, поодинокі залишки набоїв, шрапнелі та кулі радянського виробництва, що позначали перебіг жорстоких боїв на кременчуцькому напрямку як восени 1941-го, так і, в основному, у вересні 1943-го рр.

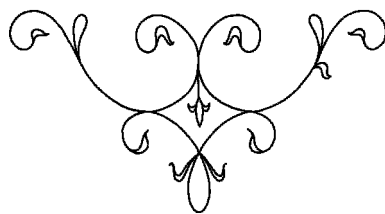

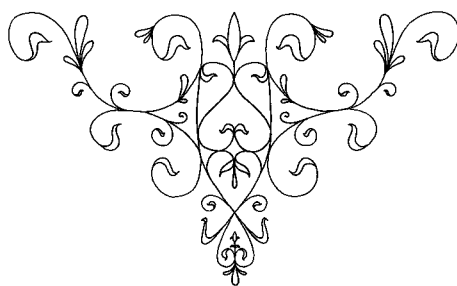

ОТЖЕ, У ДОСЛІДЖЕНИХ КУРГАНАХ та в їх окрузі виявлені численні, а часом і культурно та хронологічно визначальні археологічні комплекси, вивчення яких істотно впливатиме на реконструкцію історичних подій у мікрорегіоні пониззя Псла, річковій системі останнього, на історичній Полтавщині та у Лівобережному Подніпров'ї для епох енеоліту, бронзового і раннього залізного віків, доби середньовіччя та післямонгольського часу, а також, до певної міри, і деяких аспектів розвитку Наддніпрянщини за Нової епохи.

Здійснені науково-рятивні заходи значних масштабів, забезпечені провідними гірничо-видобувними та переробними підприємствами Полтавської області, підтверджують необхідність проведення таких суцільних за характером дослідницьких і пам'яткоохоронних робіт у зонах незворотних ландшафтних перетворень, суттєво доповнюють уявлення про найдавніші етапи історії України. До речі, ще одним наслідком цих робіт стало не тільки помітне зростання Музейного Фонду України на обласному рівні (Полтавський краєзнавчий музей), а й створення регіонального державного музейного осередку в Комсомольську – Комсомольського міського історико-краєзнавчого музею, побудова його нової експозиції і створення музею просто неба – скансену «Святині», спорудження кількох пам'ятних знаків у наддніпрянському місті і на території міської ради, видання серії наукових та науково-популярних праць про старожитність краю, випуск у світ регіонального тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Комсомольській міській раді.

ВИСНОВКИ

Нижня течія однієї з найбільших лівобережних приток Дніпра – ріки Псел – ще донедавна виглядала своєю лакуною у плані вивчення археологічних старожитностей Середньодніпровського регіону. Лише в 1980-1990-х рр. ця ділянка географічно-гідрографічної зони Припсілля, внаслідок здійснення тут перших більш-менш результативних наукових розкопок, почала відкривати таїни своєї найдавнішої історії. На той час було досліджено 12 курганів з різночасовими похованнями та іншими об'єктами на правобережжі ріки, близько 30 – у межиріччі Сули і Псла, та лише 9 – на лівому березі ріки. Через десятиліття української історії стан справ змінився. На сьогодні цей мікрорегіон є найкраще вивченою в археологічному відношенні територією на теренах Полтавщини. Причиною цього стало проведення широкомасштабних науково-рятивних розкопок і розвідкових робіт, основними об'єктами яких, зазвичай, виступали найдавніші поховальні споруди краю – насипи стародавніх курганів з похованнями доби енеоліту-середньовіччя. Впродовж 2003-2011 рр. на зонах новобудівних робіт навколо гірничо-видобувних підприємств м. Комсомольська досліджено більше 60 насипів курганів і курганоподібних підвищень, що містили велику кількість поховань та рештки культурних нашарувань широкого хронологічного діапазону.

У роботі до наукового обігу вводяться матеріали розкопок 20 курганів з досліджень 2007-2011 рр. на ділянці низинних терас здебільшого лівобережжя Нижнього Псла. Всього в них було виявлено і досліджено більше 120 поховань та окремих комплексів, що представлені поховальними старожитностями енеолітичних культур, доби ранньої і пізньої бронзи, раннього залізного віку, а також середньовічної епохи. Публікуються також маловідомі матеріали з дореволюційних розкопок, а також знахідки від кінця XIX до середини XX ст.

Разом із публікацією нових археологічних матеріалів здійснена спроба аналізу виявлених підкурганних поховальних комплексів з попередніх досліджень. Таким чином, для висвітлення історичної ситуації у заселенні ділянки пониззя Псла від епохи енеоліту до часу пізнього середньовіччя використано матеріали близько 100 курганів. З метою доповнення інформації щодо етапів заселення мікрорегіону наведені відомості про густоту і характер поселенських пам'яток різних епох. Хоча в цьому плані, на жаль, існує певна нерівномірність вивчення курганних старожитностей на ліво- та правобережжі Псла.

Наявність окремих досліджених поховальних комплексів дає підстави датувати появу в окресленому районі підкурганного обряду захоронення ще за епохи раннього енеоліту. Для доби мідного віку характер заселення пониззя Псла виглядає доволі строкато. Першими будівничими невеликих надмогильних насипів цієї ділянки Лівобережної придніпровської тераси були племена середньостогівської спільноти – представники кочових племен скелянської енеолітичної поховальної традиції, що в останній час виділяються в якості окремої археологічної культури. На різних етапах енеоліту, і, можливо, інколи черезсмужно, цю територію населяли племена з іншими культурними традиціями. Серед поховальних комплексів виділені захоронення, що носять риси квітянської (постмаріупольської – для Орільсько-Самарського межиріччя), нижньомихайлівської культур та животилівсько-вовчанської культурної групи населення мідного віку. В окремих випадках засвідчені контакти носіїв квітянських степових поховальних традицій зі скотарсько-землеробськими племенами дереївської культури узбережжя Дніпра.

Серед поховань часу формування ямної культурно-історичної спільноти раннього бронзового віку вирізняється невелика кількість комплексів, які можна віднести до етапів складання і становлення культури. Вони представлені захороненнями з рисами так званої широчансько-баратівської (чи баратівської) групи пізньоенеолітичних старожитностей та похованнями з суто репінськими традиціями обряду. Основний же масив ямних комплексів складають поховання пізнього періоду існування спільноти, основною ознакою яких є західне просторове орієнтування небіжчиків. З-поміж них досліджені і виразні поховальні комплекси, що можуть належати представникам соціальної верхівки місцевого ямного населення – очільникам патріархальних сімей чи малих племен. Засвідчена археологічно усталена традиція використання в поховальному обряді кам'яних стел, спорудження жертovníків з гранітних плит, початок якої має витоки ще за енеолітичної епохи. Отже, Нижнє Припсілля виявляється найпівнічнішим у Подніпров'ї районом поширення об'єктів найдавнішої мегалітичної скульптури

та влаштування монументальних споруд з каменю епохи раннього металу.

Досить репрезентативною вибіркою у Прип'їллі представлені поховання катакомбних культур, що диференціюються на дві групи – ранні, з переважанням рис донецької культури, та пізні, – з ознаками інгульської групи пам'яток. Характерними рисами першої серії комплексів регіону є виняткова поодинокість катакомбних захоронень на захід від Псла, помітна відчутність ямного обряду, що подекуди проявляється як в позиції небіжчика, так і в складі супутнього інвентарю. Все це свідчить про периферійність зони пониззя Псла у поширенні катакомбного способу поховання. Можна вважати, що ріка була природним рубежем масового розселення на захід степових племен раннього бронзового віку – носіїв катакомбної традиції захоронення.

Своєрідним здобутком проведених досліджень стало виділення невеликої групи так званих перехідних поховальних старожитностей від фінальнокатакомбного до ранньобабинського часу.

Виразно представлена у досліджених курганах культурно-історична ситуація початкової доби пізнього бронзового віку. Так, виявлені бабинські поховання (поховальні комплекси культури багатоваликової кераміки), що розподіляються порівну на право- і лівобережжі Псла, але захоронення кожної з цих двох географічних зон мають певні відмінності. Чимало поховань на захід від Псла та в Псільсько-Сульському межиріччі зберігають яскраві риси групи пам'яток, об'єднаних під назвою дніпро-бузького лісостепового варіанту дніпро-прутської бабинської культури. Тоді як лівобережні відзначаються строкатістю поховального обряду і відсутністю захоронень з виділеними ознаками підвищеного соціального статусу.

Найбільшого «піку» заселеності за епохи бронзового віку територія на лівобережжі Псла досягає у часи існування зрубної культурно-історичної спільноти. Про поширення осілости серед зрубного населення Нижнього Прип'їлля свідчить велика кількість залишків поселень. Більшість з курганних насипів регіону містять від 1 до 5-7 поховань рядового населення, з більшменш сталими рисами обряду, основним супровідним інвентарем яких були ліпні горщики. Серед поховань відзначається порівняно високий відсоток кремацій, вірогідно, зумовлений наявністю у складі зрубної спільноти представників іншоетнічних груп. Нечисленні ранньозрубні поховання приурочені до підвищень корінних берегів річок.

Виявлені у пониззі Псла і поодинокі підкурганні богуславсько-білозерські або постзрубні та, переважно, ґрунтові – білогрудівсько-білозерські поховальні комплекси фіналу бронзового віку.

На початку раннього залізного віку лівобережні заплавні ділянки понад Пслем заселяли носії чорноліської культури. Крім поки що поодиноких поховань, тут відомо й кілька селищ цього часу та значна група місцезнаходжень з культурними рештками окремих житлово-господарських і культових комплексів правобережних переселенців на лівобіччя Дніпра.

Одне з унікальних поховань у кургані поблизу Волошиного під Комсомольськом свідчить про перебування на нижньопсільських просторах представників ранньоскіфських племен ще в першій половині VII ст. до н. е. Хоча основний масив кочівницьких захоронень скіфів представлений двома групами пам'яток, які датуються кінцем VI–V та другою половиною V–IV ст. до н. е. Вони виявилися пограбованими комплексами. Такі поховання для першого етапу освоєння території перед степів здійснювалися в ямах, для другого і пізнішого – в підбоях і катакомбах. Окремі знахідки та рештки поховань засвідчують наявність у мікрорегіоні населення пізньоскіфського часу III – першої половини II ст. до н. е.

Не надто масово в Нижньому Припсіллі репрезентовані поховальні старожитності сарматів. Поява у пониззі ріки ранніх сарматів – роксолан та включення зони лівобережної надзаплави до районів їх кочівок засвідчені трьома поховальними комплексами кінця II – першої половини I ст. до н. е., два з яких супроводжувалися характерними дротяними фібулами середньолатенської схеми, ніжки яких були приєднані до спинок за допомогою гофрованих муфт-скреп. Останні розглядаються в якості маркерів контактів із сусідніми правобережними племенами зарубинецької культури, а, опосередковано, – свідчень союзницьких стосунків роксолан і бастарнів у цей час. Виявлені й поодинокі захоронення, підкурганні споруди культового характеру та знахідки, котрі датуються початком середньо- і навіть пізньосарматського часів. Фінальний етап перебування сарматського населення вже у складі угруповання черняхівських племен позначений відкриттям кількох поховальних комплексів з досить багатим інвентарем у курганах поблизу кол. с. Лавриківки у межиріччі Псла та Сухого Кобелячка, знахідками на більш ніж двох десятках поселень черняхівської культури округи і ліпним посудом кримсько-аланського виробництва рубежу IV – V або першої половини V ст. н. е. з пониззя ріки.

У ході досліджень кургану на Чирвинському горбі, неподалік с. Дмитрівки, виявлений рідкісний для території України некрополь напівкочового населення кінця IX – рубежу IX–X ст., що є однією з надзвичайно важливих знахідок для Середнього Подніпров'я. Три дитячі поховання могильника засвідчують перебування на просторах між Орілью та Сулою окремих груп давньоугорського населення часу «набуття нової батьківщини». Некрополь віднесений до кола поховальних старожитностей

суботицького типу, котрі пов'язуються саме з перебуванням давніх мадяр Етелькезу у Середньодніпровських передстєпах.

Крім Дмитрівського некрополю, на Нижньому Пслі виявлені й кілька поховальних пам'яток, котрі можна вважати «салтоїдними», супутніми давнім мадярам старожитностями їх союзників-кочівників – вихідців з Хазарського каганату – кабарів.

Впускні поховання середньовічних кочівників представлені у досліджених курганах мінімальною кількістю комплексів. З-поміж них відоме печенізьке захоронення у супроводі частини туші коня, а також єдине половецьке поховання. Поряд із полою кургану в останньому випадку виявлений фрагмент верхньої частини невеликого мідного казана, характерного для половецьких старожитностей Подніпров'я і Приазов'я. Про перебування з XII ст. на степових ділянках надзаплави Псла й узбережжі Дніпра окремих родів половців свідчить і знахідка сидячої чоловічої скульптури з околиць с. Єривішки Кременчуцького району, що має індивідуальні іконографічні ознаки, зображення деталей одягу, спорядження, прикрас, і є найбільш багатим в іконографічному відношенні кам'яним половецьким монументом з виявлених на території Полтавщини.

Відсутність поховань кочівників XI – початку XIII ст. у курганах ближче до берегів Псла, як і в зайнятій лісовими масивами надзаплав'ї Дніпра, зумовлена постійною присутністю тут давньоруського населення, існуванням ряду селищ XII – першої третини XIII ст. До речі, життя на більшості давньоруських поселень мікрорегіону продовжувалося і за наступної – післямонгольської доби – від другої половини XIII і до кінця XIV ст. Вони забезпечували степовиків продуктами сільського господарства та городництва, продукцією ремесел. Завдяки цьому населенню існували й гарнізони ханських митниць, що контролювали стару «Низянську» переправу неподалік Редутів і Келебердянський перевіз через Дніпро. З їх охороною саме і варто пов'язувати представницьку групу поховань золотоординських кочівників, виявлену в насипах курганів на лівобережжі Псла.

Поховальні комплекси кочівників золотоординської епохи Прип'їлля вже добре відомі дослідникам. З початку систематичних розкопок в околицях Комсомольська вивчено близько двох десятків захоронень другої половини XIII – XIV ст., а також ґрунтовий могильник мусульманського населення XIV ст. Опубліковані більше десятка золотоординських поховальних комплексів, з-поміж яких є надто виразні, у супроводі численного інвентарю, предметів озброєння і спорядження вершників, деталей головних уборів та одягу, прикрас, залишків візків-гарб тощо. Більшість порівняно багатих захоронень опублікована окремо монографічними дослідженнями.

Введені до наукового обігу в цій роботі рядові поховання кочівників післямонгольської епохи здійснені горлиць, у випрос-

таній позиції. Проте, за особливостями поховальних споруд, відмінностями у просторовому розміщенні, типами гробовищ тощо вони засвідчують строкатий склад населення Західного улусу Золотої Орди, ілюструючи різні етапи історії степовиків й особливості їх поховального обряду.

Зокрема, до ранньозолотоординського часу належать поховання у майже меридіонально зорієнтованих ямах, влаштовані головою у північному секторі. Вони супроводжувалися скупченнями решток напутньої їжі та поодинокими знахідками супутніх речей.

Децю пізнішими є захоронення кочівників фіналу ранньо- та початку середньозолотоординського часу, здійснені у видовжених овальних ямах з підбоєподібними заглибинами, зорієнтованих головою на захід і південний захід. Певні риси половецького поховального обряду відображає конструкція однієї з поховальних ям, з уступом вздовж стінки та укладанням дощатого поперечного перекриття, обіпертого на дно могили. Над ним виявлені залишки невеликої циліндричної берестяної келихоподібної посудинки на кшталт зображуваних на половецьких стелах, а в похованні – рештки головного убору, повстяної подушечки та шкіряного підсумка, а також бронзова дротяна сережка у вигляді «знаку питання», що є культурно-хронологічним маркером золотоординських кочівницьких захоронень.

Найпізніший етап історії золотоординських кочівників мікрорегіону ілюструє невеликий могильник в кургані поблизу кол. хут. Дуканичів та кілька поховань округи, влаштованих в полах у прямокутних ямах. Поховані були вміщені до масивних дощатих домовин, обтягнутих повстю чи тканиною, а ями перекривалися дощатим накатником. Небіжчики викладалася у випростаному положенні на спині, головою на південний захід, з розворотом лицевого відділу на киблу, з руками, складеними на животі. Практично безінвентарні захоронення засвідчували появу у тогочасному кочівницькому суспільстві певних елементів мусульманської поховальної традиції, що відбувалося з другої чверті – середини XIV ст.

Таким чином, досліджені кургани пониззя Псла надали досить виразні матеріали для вивчення поховального обряду й основних віх історії населення регіону та прилеглої лісостепової Лівобережної придніпровської тераси. Частина з них містила і добре простежені сліди діяльності в їх насипах грабіжників різних епох.

Вивчені залишки давнього проникнення до поховання періоду скіфської архаїки; найдавніші грабіжницькі ходи, направлені до вхідних ям захоронень, влаштовані за пізньоскіфської епохи; сліди від спроби пограбування кургану у третій чверті XVII ст., датовані знахідкою посрібною чверті копійки Олексія Михайловича (1645-1676). Виявлені і радіально спрямовані

прямолінійні ходи грабіжницьких ватаг XVII ст., а також підкопи мародерів рубежу XVII–XVIII – третьої чверті XVIII ст., котрі з'явилися за масового заселення Прип'їльських просторів. При наявності просівів накатників великих ям грабіжники обмежувалися вибиранням заповнення могил «колодязем» зверху, інколи відкопуючи глибокі ями для пошуку ймовірних поховань.

Масове відновлення грабіжницьких пошуків у курганах пониззя Псла відбулося наприкінці XIX – на початку XX ст. і було пов'язане з отриманням селянами у власність земельних наділів, появою збіднілого прошарку малоземельного населення. Революційні події, менший контроль владних структур, попит на стародавні речі на антикварному ринку стимулювали спроби пошуків останніх власниками на своїх або громадських землях. Відтоді в насипах більшості із досліджених курганів з'являються сліди неодноразових шурфувань, проникнення до старих грабіжницьких ходів, залишки перебирання вмісту давно закиданих ям. Після жовтневих подій і громадянської війни цей процес отримав катастрофічне прискорення, перерісши у своєрідний сплеск скарбошукацтва, засвідчений документально. Для 1920-х рр. характерне проведення грабіжницьких розкопок чи проникнення мародерів до переважної більшості скіфських поховань у всіх курганах з використанням залізних лопат, щупів і дощатого кріплення для нависаючих масивів ґрунту.

Скарбошукацтво в мікрорегіоні було призупинене наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. завдяки розробленим ВУАКом пам'яткоохоронним рекомендаціям, згортанню діяльності антикварних крамниць і прийняттю місцевою владою силових рішень щодо задіяння основних мас вільного від роботи населення у господарських проектах.

Рештки житлово-господарських споруд і некрополів нового часу неодноразово виявлялися під час археологічних досліджень. Насипи курганів обиралися за місця спорудження хат невеликих хуторів переселенцями до пониззя Псла наприкінці XIX – на початку XX ст. як потенційно безпечні підвищення, захищені від повеней. Окрім того, кургани були найсухішими ділянками над зволженими заглибинами стариць, тому ставали місцем влаштування господарських ям для зберігання зерна і збіжжя, погребів тощо. Досліджені рештки хат рубежу XIX–XX ст., невеликих погрібків в основах зруйнованих господарських споруд, надвірних льохів, чимала кількість господарських ям, в тому числі для зберігання зерна, котловани для розміщення запасів побілочної глини, вапна та ін. Викликають суто етнографічний інтерес курганоподібні насипи, споруджені на заливних ділянках лук в якості основ для розміщення копниць сіна в околицях Дуканичів і Старої Чирвівки.

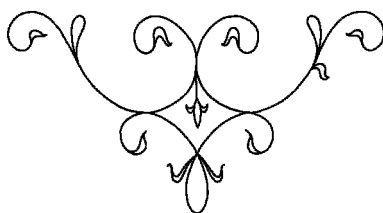

У ході досліджень курганів були виявлені і кладовища XVIII–XX ст. Останки похованих з таких некрополів вперше в археологічній практиці регулярно перезахоронялися у спеціальному меморіальному комплексі «Козацькі могили» поблизу Свято-Миколаївського собору в центрі Комсомольська. Досліджувалося також і невелике хутірське кладовище кінця XIX ст. – початку 1930-х рр.

Отже, у виявлені в курганах та їх окрузі численні, а часом культурно та хронологічно визначальні археологічні комплекси й артефакти, мають істотно впливати на реконструкцію історичних подій у мікрорегіоні пониззя Псла, річкової системі останнього та у лісостеповому Дніпровському Лівобережжі за епох енеоліту, бронзового і раннього залізних віків, доби середньовіччя, давньоруського та післямонгольського часів, до певної міри – і за Нової епохи. Здійснені науково-рятивні заходи значних масштабів, забезпечені провідними гірничо-видобувними та переробними підприємствами Полтавської області, підтвердили необхідність проведення таких суцільних за характером дослідницьких і пам'яткоохоронних робіт в зонах незворотних ландшафтних перетворень, суттєво доповнили уявлення про найдавніші етапи історії України, помітно сприяли зростанню джерельного фонду у складі колекцій Музейного Фонду України в Полтавській області.

Додаток 1

ПОКАЖЧИК ДОСЛІДЖЕНИХ ПОХОВАЛЬНИХ ТА ІНШИХ КОМПЛЕКСІВ

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік досліджень	Об'єкт	Строїнка
Енеоліт					
Білани	II	1	2007	п.9	151
Білани	II	1	2007	п.12	159
Білани	II	2	2007	п.1	162
Бондарі	II	2	2007	п.8	103
Горбані	II	1	2009	п.8	71
Дуканичі	II	2	2009	п.10	289
Дуканичі	II	1	2008	п.10	285
Дуканичі	II	3	2009	п.9	307
Кияшки		3	2011	п.6	209
Кузьменки	I	2	2011	п.1	181
Солонці	I	12	2007	п.2	257
Солонці	I	12	2007	п.4	258
Солонці	I	12	2007	п.7	262
Пізньонеолітичні					
Білани	II	1	2007	п.4	139
Білани	II	2	2007	п.2	162
Бондарі		7	2007	п.8	121
Епоха бронзи					
Солонці	VI	1	2011	я. 1	242
Солонці	VI	1	2011	я. 4	243
Солонці	I	12	2007	я. 2	263
Солонці	VI	1	2011	я. 5	244
Ямні					
Білани	II	1	2007	п.7	146
Білани	II	1	2007	п.7'	146
Дуканичі	II	1	2008	п.9	285
Дуканичі	II	1	2008	п.2	277
Дуканичі	II	2	2009	п.12	290

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік досліджень	Об'єкт	Строїнка
Дуканичі	II	3	2009	п.2	301
Горбані	II	1	2009	п.7	69
Кияшки		3	2011	п.9	213
Солонці	I	12	2007	п.1	255
Солонці	VI	1	2011	вогн.1	244
Солонці	VI	1	2011	п.6	241
Катакомбні «донецькі»					
Білани	II	1	2007	п.10	153
Катакомбні «інгульські»					
Білани	II	1	2007	п.2	132
Білани	II	2	2007	п.5	167
Білани	II	1	2007	п.6	142
Білани	II	1	2007	п.8	150
Білани	II	1	2007	п.11	156
Дуканичі	II	1	2008	п.1	275
Дуканичі	II	1	2008	п.4	280
Дуканичі	II	1	2008	п.5	281
Дуканичі	II	1	2008	я. 1 - ?	281
Дуканичі	II	1	2008	вогн.1 - ?	281
Дуканичі	II	3	2009	п.1	299
Дуканичі	II	3	2009	п.4	303
Дуканичі	II	3	2009	п.6	304
Катакомбні невизначені					
Бондарі		7	2007	п.6	120
Бондарі		7	2007	п.10	123
Дуканичі	II	2	2009	я. 1	291
Дуканичі	II	3	2009	«п.7» - я. 1	305
Дуканичі	II	3	2009	«п.10» - я. 2	307
Дуканичі	II	6	2009	п.1 (6)	314

Додаток 1. Показник досліджених поховальних та інших комплексів

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік досліджень	Об'єкт	Строїнка
Дуканичі	II	6	2009	я. 1(2)	315
Кияшки		2	2011	вогн. 1	199
Кияшки		2	2011	п. 1	199
Кузьменки	I	3	2011	п. 1	191
Солонці	VI	1	2011	п. 5	240
Солонці	I	12	2007	п. 5	260

Фінальнокатакомбні або ранньобабинські

Білани	II	2	2007	п. 4-?	165
Кузьменки	I	2	2011	п. 2	182
Кузьменки	I	2	2011	п. 4	187
Кузьменки	I	2	2011	я. 1	189

Доба пізньої бронзи

Кияшки		3	2011	п. 4	206
Солонці	VI	1	2011	п. 2	238
Солонці	VI	1	2011	я. 3	243

Бабинські

Кияшки		3	2011	п. 5	208
Солонці	I	12	2007	п. 3	257

Зрубні

Білани	II	1	2007	п. 5	142
Білани	II	2	2007	п. 7	169
Білани	II	2	2007	п. 8	171
Бондарі	II	2	2007	п. 1	99
Бондарі	II	2	2007	п. 2	99
Бондарі	II	2	2007	п. 3	99
Бондарі	II	2	2007	п. 4	101
Бондарі	II	2	2007	п. 5	102
Бондарі	II	2	2007	п. 7	102
Бондарі	II	2	2007	я. 1	105
Бондарі	II	3	2009	п. 3-?	107
Бондарі		7	2007	п. 1	111
Бондарі		7	2007	п. 1а	111
Бондарі		7	2007	п. 2	111
Бондарі		7	2007	п. 3	112
Бондарі		7	2007	п. 5	119
Бондарі		7	2007	п. 7	121

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік досліджень	Об'єкт	Строїнка
Бондарі		7	2007	п. 9	123
Дуканичі	II	1	2008	п. 3	278
Дуканичі	II	1	2008	п. 7	283
Дуканичі	II	3	2009	п. 3	302
Дуканичі	II	3	2009	п. 8	307
Горбані	II	1	2009	п. 1	65
Горбані	II	1	2009	п. 2-?	66
Горбані	II	1	2009	п. 3	66
Горбані	II	1	2009	п. 5	68
Горбані	II	1	2009	я. 1-?	72
Горбані	II	1	2009	я. 2-?	72
Горбані	II	2	2009	п. 1	81
Горбані	II	2	2009	п. 2	81
Горбані	II	2	2009	п. 3	82
Горбані	II	2	2009	п. 4	83
Кияшки		3	2011	п. 2	206
Кияшки		3	2011	п. 3-?	206
Кияшки		3	2011	п. 8	213
Кияшки		3	2011	п. 11	214
Солонці	VI	1	2011	п. 3	239
Солонці	VI	1	2011	п. 4	239
Солонці	VI	1	2011	п. 7-?	241

Постзрубні (богуславсько-білозерські)

Кузьменки	I	2	2011	п. 3	183
-----------	---	---	------	------	-----

Раній залізний вік

Передскіфського часу

Кияшки		3	2011	п. 7	212
--------	--	---	------	------	-----

Скіфські

Базалуки	I	1	2010	п. 1	221
Білани	II	1	2007	«п. 1»	132
Білани	II	1	2007	п. 3	134
Бондарі		7	2007	п. 4	112
Горбані	II	2	2009	п. 5	84
Горбані	II	1	2009	п. 9	72
Солонці	I	12	2007	п. 6	261
Солонці	I	12	2007	я. 1	263

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік досліджень	Об'єкт	Стройка
-----------------	----------------	-----------------	----------------	--------	---------

Сарматські

Дуканичі	II	1	2008	п.8-?	283
Дуканичі	II	3	2009	окр. знах.	
Солонці	VI	1	2011	п.1	231
Солонці	VI	1	2011	я. 6	237

Середньовічні кочівницькі

Кияшки		3	2011	п.1	204
--------	--	---	------	-----	-----

Золотоординські

Білани	II	2	2007	п.6	68
Горбані	II	1	2009	п.6	168

Нового та новітнього часу

Дуканичі	II	2	2009	п.1	292
Дуканичі	II	2	2009	п.2	292
Дуканичі	II	2	2009	п.3	294
Дуканичі	II	2	2009	п.4	294
Дуканичі	II	2	2009	п.5	294
Дуканичі	II	2	2009	п.6	294
Дуканичі	II	2	2009	п.7	295
Дуканичі	II	2	2009	п.8	295
Дуканичі	II	2	2009	п.9	296

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік досліджень	Об'єкт	Стройка
Дуканичі	II	2	2009	п.11	296

Новітні об'єкти, грабіжницькі ями

Базалуки	I	1	2010	я. 1	223
Білани	II	2	2007	«п.3»	165
Бондарі	II	3	2009	транш.	108
Дуканичі	II	2	2009	перекоп	291
Дуканичі	II	3	2009	об. 1	308
Дуканичі	II	3	2009	об. 2	309
Дуканичі	II	4	2009	я.	313
Дуканичі	II	4	2009	об. 1	311
Горбані	II	1	2009	п.4 (об. 1)	67
Кияшки		2	2011	погріб 1	200
Кияшки		3	2011	граб. перекоп	214
Солонці	I	12	2007	погреб, окоп	264
Солонці	VI	1	2011	я. 2	242
Солонці	VI	1	2011	триго-пункт	246

Невизначені

Бондарі	II	3	2009	п.1	106
Бондарі	II	3	2009	п.2	106
Дуканичі	II	3	2009	п.5	304
Дуканичі	II	4	2009	я. 1	311

Примітка: вогн. – вогнище; об. – об'єкт; п. – поховання; я. – яма.

Арте́м'єв А.В.

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З КУРГАНІВ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ ПСЛА (за розкопками 2007-2011 рр.)

У додатку до роботи наводяться результати досліджень антропологічних матеріалів, отриманих у ході науково-рятівних розкопок курганів 2007-2011 рр. у басейні Нижнього Псла. Вивчені антропологічні рештки представників населення, яке проживало в пониззі ріки у різні історичні епохи.

Антропологічні й одонтологічні препарати, зі врахуванням вдосконалення методів обробки і нових підходів до інтерпретації отриманих результатів, здатні суттєво впливати на вивчення широкого кола питань історії стародавніх спільнот та умов їх життєдіяльності (Козак 2005; Козак, Потехіна 2003, с. 113-129). Отже, метою дослідження стало визначення за кістковими рештками фізичного стану представників різних груп стародавнього населення. До завдань дослідження входило наведення статеві-вікових характеристик (за можливістю, етнічних, расових морфологічних ознак) індивідів та деяких особливостей їх розвитку (в т.ч. патологічних відхилень).

З особливостей антропо-одонтологічного матеріалу варто вказати на зруйнованість (чи фрагментарність) і неповноту багатьох кістяків та окремих кісток. Тільки деякі скелети та їх частини зберегли цілісну будову. Окремі кістяки, запропоновані для аналізу, виявилися у вкрай поганому стані збереження, зумовленому перебуванням у наповнених водами відстійника та солонців шарах ґрунту і материкового піску (розслоєні, без анатомічного порядку чи представлені кількома фрагментами, здебільшого поверхневим шаром кісток). Це значно ускладнювало проведення диференціальної діагностики, оцінки належності до відділу скелету або самої кістки. У зв'язку з цим, визначення зросту було здійснене в обмеженій кількості випадків.

Так як збереженість кісткових матеріалів здебільшого характеризувалася як погана, в багатьох випадках висновки про стать, вік, індивідуальні відхилення від норми розвитку були винесені за жувальними органами людей, тим більше, що найчастіше збереженими

залишалися тільки препарати одонтологічної системи. Хоча часто відколи емалі в зубах постійної зміни не дозволяли провести статеві дослідження. А саме в солонцюватих нижньопсльських умовах емаль відшарувалася на значній частині зубних органів. Позначення зубів, у випадках необхідності опису одонтологічних органів, подається згідно схеми, запропонованої Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Початковий аналіз матеріалів виконувався безпосередньо в польових умовах (особливо, у випадках, коли висолені кістки не могли бути перевезені до лабораторних умов або ж через погану збереженість, зумовлену регулярними вибухами в кар'єрах).

Польові визначення серйозно вплинули на результати роботи, допомігши більш точно встановити статеві-вікові аспекти (провести ідентифікацію останків похованих), визначити деякі особливості життя дослідженого контингенту стародавніх жителів цієї місцевості.

У всіх випадках проводилася ідентифікація особи за скелетованими рештками. Встановлювалася приналежність кісток одному або кільком індивідам. Фіксувалися дані про відхилення від норми фізіологічного розвитку, за можливістю, сліди патологічних змін.

Стать встановлювалася за описовими морфологічними ознаками в черепі і кістках (Алексеев 1966; Алексеев, Дебец 1964, с. 3; Пашкова 1963), вік – за ступенем зарощення швів краніума, термінів формування кісткової тканини, ступенем стертості (абразії) зубів (Зубов 1968; 1973; 1974; Найніс, Лукошевичуте, Гостіне 1947, с. 43-48), зріст – за таблицями вимірювань кісток, запропонованими рядом авторів (Башкиров 1957, с. 7-8; Пашкова 1958, с. 11-17), патологічні утворення, індивідуальні ознаки (відхилення від норми розвитку) розглядалися у контексті прийомів судово-криміналістичної практики та лікувальної діагностики (Герасимов 1955; Гинзбург 1963, с. 4-5, 9-10; Ковешников, Никитюк 1992; Пашинян, Тучик, Чернявская 2002, с. 54-60).

РЕЄСТР ТА ОПИС АНТРОПО-ОДОНТОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Горбані, гр. I, курган № 1/2009 р.

1. *Поховання 1 (зрубне)*. Представлене уламками черепа дитини. Про її вік точно судити неможливо. Інтервал життя може становити від 1 до 3 (6) років.

Кістяк з поховання 1 належав дитині у віці 1-3 (6) років.

2. *Поховання 2 (зрубне)*. В аналізі – фрагменти нижніх кінцівок дорослої людини. Точніше стать і вік не визначається через подрібненість кісткових матеріалів.

Кістяк з поховання 2 належав дорослій людині.

3. *Скупчення 1 (зрубне)*. Кілька фрагментів довгих трубчастих кісток людини. Стать і вік не визначені.

Кістки зі скупчення 1 належали дорослому індивіду.

4. *Скупчення 3 (зрубне)*. Фрагменти довгих трубчастих кісток людини. Стать і вік не визначені.

Кістки зі скупчення 3 належали дорослій людині.

5. *Поховання 3 (зрубне)*. Фрагменти довгих трубчастих кісток людини й уламки її черепа (збереглися зуби). Встановлено, що вони належать чоловікові, якому виповнилося 20-25 років.

Кістяк з поховання 3 належав чоловікові у віці 20-25 років.

6. *Скупчення 4 (зрубне)*. Виявлені кілька фрагментів кісток людини з неповної частини скелету (кістки зіпсовані). Стать і вік не визначені.

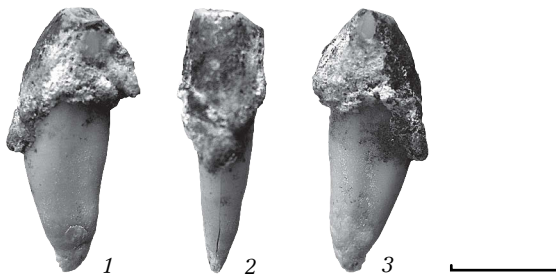

Рис. 383. Горбані, с., група I, курган № 1/2009 р., поховання 6. Зуб 32 чоловіка-кочівника золотоординського часу (30-35 років, з мінералізованими відкладеннями типу «нависаючого кому», дистальна (1), вестибулярна (2) та мезіальна (3) норми).

Кістки зі скупчення 4 належали дорослому індивіду.

7. *Поховання 6 (золотоординське кочівницьке)*. Практично повний скелет однієї людини (найкраще збереглися зуби). Кісткові тканини фрагментовані. Морфологічні описові ознаки статі в кістках чоловічі. Вік обчислюється 35-40 роками (за ступенем стертості зубів). Вдалося визначити зріст – 174,0-176,0 см.

Кістяк з поховання 6 належав чоловікові у віці 35-40 років, зростом – 174,0-176,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Патології не виявлено, але наявні дуже масивні (2,5 мм над рівнем поверхні емалі) зубні камені у вигляді «нависаючого кому» (Артемьев 2002, с. 59-65; Каськова, Артемьев 2011, с. 42) (рис. 383).

8. *Поховання 7 (ямне)*. Для аналізу збереглися фрагменти довгих трубчастих кісток і черепа (в т.ч. зуби). Саме за станом зубощелепного апарату можна стверджувати, що дитині на момент смерті могло виповнитися 5-6 (не більше 7) років.

Кістяк з поховання 7 належав дитині у віці 5-7 років.

Горбані, гр. I, курган № 2/2009 р.

9. *Поховання 1 (зрубне)*. Представлені кісткові матеріали одного індивіда. В аналізі найбільш інформативними виявилися зуби людини. Число зубів – 28. За описовими морфологічними критеріями в одонтологічних органах, їх віднесено до ряду зубів, що належать чоловікові (Дмитренко, Краюшкин, Сапін 2000). Стертість практично відсутня. Корені зубів мудрості у фазі формування. Пік прорізування цих зубів припадав на віковий період життя в 14-17 років. Власне, спрацьованість зубних органів вказує на той же вік (у цей термін життя вона не виражена).

Кістяк з поховання 1 належав чоловікові у віці 14-17 років.

10. *Поховання 2 (зрубне)*. Матеріали представлені дрібними кальцинованими уламками дуже тонких кісток, що дозволяє припустити їх приналежність дитині. Вікову категорію за такими знахідками не визначають (Пашинян, Тучик, Чернявская 2002, с. 54-60).

Кістяк з поховання 2, можливо, дитячий.

11. *Поховання 3 (зрубне)*. Скелет представлений 20-ма дрібними кістками (збереглася тільки голівка стегнової кістки з невеликим фраг-

ментом власне стегна) від скелету (без черепа). Фрагментарність кісток викликана молодістю об'єкта дослідження. За ступенем сформованості голівки і фрагмента стегна (ефізарної і діафізарної частин, які не зрослися) – дитині 8-10 років.

Кістяк з поховання 3 належав дитині у віці 8-10 років.

12. *Поховання 4 (зрубне)*. Для аналізу зберігся повний, але фрагментований кістяк. Є зуби, всього – 23 анатомічні об'єкти (залишки нижньої щелепи) у фрагментованому черепі. Череп і кістки належать, за відомими морфологічними ознаками, чоловікові. Існуючі на сьогодні методи визначення статі за морфологічними описовими ознаками в зубах, також свідчать на користь приналежності кістяка особі чоловічої статі. За ступенем стертості зубів, термінів формування швів черепу, внутрішньою будовою кісткової тканини (губчастої і спонгіозної речовин), чоловік за життя досяг віку 20-25 років.

Кістяк з поховання 4 належав чоловікові у віці 20-25 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Розростання кісткової речовини на хребцях попереку (дегенеративно-дистрофічні процеси). Такі зміни у віці 20-25 років є доказом походження патології, викликаної підвищеними фізичними навантаженнями (можливо, захворювання професійного характеру, що побутували і за епохи пізнього бронзового віку).

13. *Поховання 5 (скіфське)*. Отримані більшість кісток скелету дорослої людини, окремі з яких представлені фрагментами, відсутня нижня щелепа. За ознаками в скелеті, черепі, зубах – цей кістяк належав чоловікові. Вік визначений за ступенем зрощення черепних швів, стертістю зубів верхньої щелепи, будовою компактною, спонгіозною і губчастою речовин кісток. Чоловік досяг вікового інтервалу в 25-30 років. Встановлений зріст – 172,0-177,0 см.

Кістяк з поховання 5 належав чоловікові у віці 25-30 років, зростом 172,0-177,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Відзначено розростання кісткової речовини в хребетному стовпі (дегенеративно-дистрофічні ураження), в зв'язку з чим настали зміни у грудному і поперековому відділах хребта. Ця патологія, яка розвинулася в молодому віці, може свідчити про підвищені фізичні навантаження на опорно-руховий апарат, вірогідно, у зв'язку з професійною діяльністю людини (належність до числа осіб, які щодня займалися верховою їздою). Є зубний наліт у вигляді

«нависаючого кому» на всіх зубах (яких збереглося 30).

14. *Поховання 5* (грабіжницький хід II, вхідний колодязь, *скіфське*). Фрагменти довгих трубчастих кісток і IV хребець шийного відділу. Можна стверджувати лише, що кістки належали дорослому індивіду.

Окремі кістки з поховання 5, винесені грабіжниками до ходу, належали дорослій людині.

Бондарі, гр. II, курган № 2/2007 р.

15. *Поховання 2 (зрубне)*. Для аналізу представлені залишки скелету молодої людини (діафізи й епіфізи не зрослися, що відбувається до 11-12 років).

Індивід з поховання 2 – дитина у віці 9-11 років.

16. *Поховання 5 (зрубне)*. Окремі фрагменти черепа (без зубів) і довгих трубчастих кісток дитини.

Індивід з поховання 5 – дитина у віці 11-12 років.

17. *Поховання 6 (зрубне)*. У збереженому стані – фрагмент I-ї фаланги середнього пальця лівої руки. Наявність остеофітів вказує на вік людини в межах 40 років. Стать і зріст людини залишилися поза межами можливостей доступного аналізу.

Індивід із поховання 6 – доросла людина у віці близько 40 років.

18. *Поховання 7 (зрубне)*. Фрагменти кісток посткраніального скелету, розвал черепа і повний набір зубів. Статевий диморфізм визначений як жіночий. На це вказує відносно слабо виражений рельєф м'язів, грацільний кістяк, ознаки статі в черепі і тазі, морфологічна описова конструкція зубів. Тим не менш, людина досягла похилого вікового інтервалу. Ступінь закриття швів черепа, зносу зубів відповідає віковій межі – 60-65 років. Зріст вдалося визначити у межах – 166,0-167,0 см.

Індивід з поховання 7 – жінка (?) похилого віку (60-65 років), зріст якої на момент смерті становив 166,0-167,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. До відмінностей слід віднести первинну адентію лівого нижнього зуба мудрості – 38 (тут і далі нумерація зубів подається за класифікацією ВООЗ). Це явище, що нечасто спостерігається в зубах людей бронзового віку.

Варто наголосити, що визначення статі і зросту в зазначений період життя, коли настають зворотні, інволютивні зміни, носить суто умовний характер.

Бондарі, курган VII/2007 р.

19. *Поховання 4 (скіфське)*. Майже повний, фрагментований кістяк дорослої людини з фрагментами довгих трубчастих кісток, тазу, черепа; наявні зуби (на момент смерті збереглися всі зубні органи). Проте, зріст визначенню не піддається. Статеві ознаки яскраві, відносяться до жіночих. Віковий інтервал, на який припав момент смерті, – 18-20 років.

Індивід з поховання 4 – жінка у віці 18-20 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні камені у вигляді «тонкої лінії».

20. *Поховання 5 (зрубне)*. Два фрагменти довгих трубчастих кісток дорослої людини. Стать і зріст не встановлені. Вік визначений у межах 45-50 років.

Індивід з поховання 5 – доросла людина у віці 45-50 років.

21. *Поховання 8 (енеолітичне)*. Для аналізу представлені дрібні фрагменти довгих трубчастих кісток і зуби. За цим матеріалом встановлені стать і вік.

Індивід з поховання 8 – жінка (?), у віці 18-20 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубний наліт у вигляді «тонкої лінії».

22. *Поховання 9 (зрубне)*. Наданий лише один зуб людини – 27. Проведена спроба визначення статевої приналежності індивіда, якому належав зуб. Це здійснено за морфологічними описовими статевими ознаками в зубах. Стать визначена як жіноча. Вік визначається за стертістю і ступенем розвитку зуба – 15-20 років.

Індивід з поховання 9, можливо, жінка (?), у віці 15-20 років.

23. *Грабіжницький хід I* (від поховання 4 *скіфського часу*). Фрагменти довгих трубчастих кісток і ребер дорослої людини. Стать і зріст за такими матеріалами встановити важко.

Індивід з грабіжницького ходу 1 – доросла людина, у віці 25-30 років.

Бігани, гр. II, курган № 1/2007 р.

24. *Поховання 1* і перекоп *грабіжницького ходу II (скіфський час)*. Для аналізу надані тільки 5 дрібних фрагментів нижньої щелепи і зуб дорослої людини. Ідентифікація показала, що одонтологічний орган – другий верхній постійний правий моляр – 17. Основні статеві дані можна отримати лише за цим зубом. Морфологічні показники відповідають характеристикам зубів осіб жіночої статі. Стертість зуба відповідає віку 30-35 років.

У похованні 1 перебували, можливо, останки жінки у віці 30-35 років.

25. *Поховання 2 (катакомбне)*. Скелет повний. Є добре збережені довгі дуже масивні трубчасті кістки. За ознаками у посткраніальному скелеті, статевими особливостям будови черепа – кістяк чоловічий. За ознаками старіння в кістках і зубах, ступенем зрощення черепних швів – людина досягла віку 35-40 років. За таблицями вимірювання росту, приблизний зріст людини становив – 178,0-182,0 см.

Індивід з поховання 2 – чоловік у віці 35-40 років, 179,0-182,0 см зростом.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Патології не виявлено. Зубний камінь наявний на всіх зубах, має форму «тонкої лінії».

26. *Поховання 3, заповнення грабіжницького ходу I (скіфський час)*. Для аналізу збереглися дві п'яткові кістки дорослої людини. За наявності на кістках остеофітів можна констатувати вік людини – близько 30-ти років. Стать і зріст залишилися поза межами можливостей доступного аналізу.

Індивід з поховання 3 і заповнення грабіжницького ходу – дорослий чоловік віком близько 30 років.

27. *Поховання 3, яма дромосу (скіфський час)*. В аналізі 14 фрагментів кісток скелету дорослої людини (короткі трубчасті кістки, уламки черепа). Зубощелепна система відсутня. Висновки про статевий диморфізм зробити важко, у зв'язку з відсутністю адекватних методів визначення статі при поганому стані збереження кістяка. Вікові параметри можна встановити за наявності однієї ознаки – присутності остеофітів на фалангах. За цією ознакою індивід знаходився в ранній фазі початку старіння організму – 26-29 років (*Пашкова 1963*).

Індивід з поховання 3, ями дромосу – доросла людина, у віці 26-29 років.

28. *Поховання 5 (зрубне)*. Кістяк представлений фалангами пальців рук, ніг, фрагментами тазових кісток, є уламки довгих трубчастих кісток, з них дві цілі: ліві ліктюва і променева кістки, за якими вдалося встановити зріст. Є також фрагменти черепа. На момент смерті збереглися всі зуби. Статеві ознаки яскраві, належать чоловікові. Вікова градація – в межах 35-40 років. За розмірами збережених кісток, зріст становив 160,0-164,0 см.

Індивід з поховання 5 – чоловік у віці 35-40 років, зріст якого – 160,0-164,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Відхилень від норми розвитку не встановлено.

Виявлено масивні зубні камені у вигляді «нависаючого кому».

29. **Поховання 6** (катакомбне). Представлений повний фрагментований кістяк дорослої людини. Череп в розвалі. Рельєф м'язів добре розвинений. Статеві ознаки яскраві і сумнівів не викликають – це чоловік (морфологічна будова кістяка повторює комплекс розвитку «скелету вершника» (Бужилова 2005). Вік визначений за рядом маркерів: абразія зубів, ступінь зрощення швів черепа, кістковий вік. Віковий інтервал, в якому настала смерть, – 50-55 років. За збереженими довгими трубчастими кістками зріст не перевищував 180,0-182,0 см.

Індивід з поховання 6 – чоловік у віці 50-55 років, зріст якого – 180,0-182,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Наявні крайові кісткові розростання в поперековому відділі хребта, як свідчення приналежності людини до числа професійних вершників (підвищені навантаження на цей відділ скелету) або обмеженості рухливості цієї частини опорно-рухового апарату наприкінці життя (Радочин, Бассальго 2006, с. 271-298). Виявлений зубний наліт у вигляді «нависаючого кому».

30. **Поховання 7** (пізньоямне). Для аналізу надано повний скелет, у т.ч. череп. Проте, всі кістки знаходилися у вельми фрагментованому стані. Через це статеві визначення були проведені за зубними органами. На момент смерті збереглися всі зуби. За морфологічними описовими статевими ознаками в зубах – це чоловік. За ступенем розвитку зубощелепної системи, ступенем стертості, вік людини – 45-50 років.

Індивід з поховання 7 – чоловік у віці 45-50 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. З помітних фактів, що не часто зустрічаються в зубах людей бронзового віку, слід зазначити зігнутість кореневої системи зубів мудрості (18, 28, 38, 48) від основної осі на 90°. Є зубні мінералізовані відкладення на всіх зубах у вигляді «нависаючого кому».

31. **Поховання 8** (катакомбне). Повний, утім дуже фрагментований скелет дорослої людини. Однак, кілька довгих трубчастих кісток збереглися повністю. Фрагменти черепа масивні. Збереглася зубощелепна система. Скелет і череп дають неповні уявлення про стать людини у зв'язку зі фрагментованим станом. Для встановлення статевих характеристик використані зуби, морфологічна характерис-

тика яких свідчить, що людина належала до числа осіб чоловічої статі. Ступінь зрощена кісток черепа і стертість зубної системи вказує на вік – 30-35 років. Приблизний зріст за життя – 182,0-184,0 см.

Індивід з поховання 8 – чоловік у віці 30-35 років, зріст якого становив 182,0-184,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні нашарування у вигляді «тонкої лінії» кривають усі зуби верхньої і нижньої щелеп. Інших відмінностей та дефектів не встановлено.

Поховання 9 (неолітичне). У похованні виявлені залишки двох індивідів. Вірогідно, поховані – жінка та дитина.

32. Представлений повний, але фрагментований скелет. На жаль, з цієї причини зріст визначити не вдалося. Кістяк і череп дуже масивні. Є всі зуби. Статева диференціація ускладнена поганою збереженістю кісток скелету. Морфологія органів жування збігається з морфологічною описовою характеристикою зубів осіб жіночої статі. Вікові показники також взяті за характеристикою жувальних органів. Ступінь сформованості зубів, їх стертість вказують на вік у 35-40 років.

Індивід 32 з поховання 9 – це жінка у віці 35-40 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. З відмінностей виявлені тільки зубні мінеральні камені у вигляді «тонкої лінії» на всіх зубах. Зубні нашарування, за нашими спостереженнями, рідкісне явище для людей епохи міді. Воно спостерігаються нами вдруге саме у серії кісткових решток, що походила з нижньої течії Псла.

33. За попередніми даними – кістковий скелет дитини, у віці до 11 років (діафіз і епіфізи не зрослися). Зубна система винесена землеріями. За уточненими розмірами і структурою внутрішньої речовини кісток, – дитині близько 6-8 років.

Індивід 33 з поховання 9 – дитина у віці 6-8 років.

Поховання 10 (катакомбне). Ідентифіковано два кістяки – скелет дорослої людини і дитини.

34. Кістяк дорослої людини роздавлений, дуже фрагментований (зріст визначити не вдалося). Скелет повний. Масивний череп. Дуже масивні кістки, м'язовий рельєф добре виражений. Людина за життя виконувала підвищені фізичні навантаження. На момент смерті збереглися всі зуби. Статеві ознаки виражені добре. Всі вони вказують, що кістяк належить представнику чоловічої статі. Ознаки

віку, що спостерігалися за кістками і зубами, свідчили на користь вікового проміжку в 35-40 років.

Індивід 34 з поховання 10 – чоловік у віці 35-40 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Патології у кістках і зубах не виявлено. Зубні камені наявні на всіх зубах. Їх форма – «тонка лінія». З відмінностей привертають увагу кісточки «інків». Таких налічується 8.

35. Репрезентований кістками людини, яка не досягла 11-річного віку (діафіз і епіфізи не зрослися). Кістки неповного скелету. Ідентифікована добре збережена ліва променева кістка дитини. Розвал черепа представлений рештками зубощелепної системи. У дитини на момент смерті збереглися всі зуби. Прикус змінний. За термінами прорізування зубів постійної зміни, розвитку їх кореневої системи, розсмоктування коренів тимчасових зубів – 9-10 років. На момент смерті дитина перебувала у періоді розвитку, що характеризувався закінченням раннього періоду змішаного прикусу і початком пізнього періоду цього виду прикусу.

Кістяк з поховання 10 – дитячий; вік дитини – 9-10 років.

36. *Поховання 11 (катакомбне).* 28 дрібних фрагментів скелету дитини (черепа, ребра, довгі трубчасті кістки). Є зуби. Саме по зубах зроблені певні висновки про молодий вік об'єкту дослідження. Зубна система знаходилася в періоді старіння молочного прикусу – 5-6 років.

Індивід з поховання 11 – дитина у віці 5-6 років.

Бігани, гр. II, курган № 2/2007 р.

37. *«Поховання» 3 (зrabіжницький перекон).* Є три фрагменти фаланг пальців лівої ноги. Робити висновки щодо статевої належності і зросту індивіда проблематично. Вікова категорія встановлюється за внутрішньою будовою кісток і ознаками старіння (остеофітами). Індивіду на момент смерті виповнилося 40-45 років.

Індивід з поховання 3 – доросла людина у віці 40-45 років.

38. *Поховання 4 (пізньокатакомбне).* Дрібні фрагменти правої тім'яної кістки, уламки малої гомілкової кістки правої кінцівки і один зуб людини з дефектом (косий перелом кореневої частини). Уламки кістяка малоінформативні. Інтерес для статевих і вікових висновків представляє тільки орган жування зі зруйнованою переломом кореневою системою та свіжим

сколом. Ідентифікація належності до щелепи, сторони, положення в зубному ряді вказує на приналежність зуба до класу молярів – 26. Ступінь розвитку описового морфологічного малюнка 26 свідчить на користь належності індивіда чоловічій статі. Стертість зуба і ступінь сформованості внутрішньої речовини збережених кісток – у межах 16-18-річного віку людини.

Індивід з поховання 4, можливо, – чоловік у віці 16-18 років.

39. *Поховання 5 (катакомбне).* Повний, дуже фрагментований і масивний кістяк. На момент смерті збереглися всі зуби. Наявні статеві ознаки в кістках і зубах – чоловічі. Про літній вік свідчить аналіз зубної системи (період старіння постійного прикусу). Кісткові розростання (остеофіти) дозволяють визначити період життя, до якого дожила людина. Вони локалізовані на фалангах пальців ніг. Вік – 45-50 років. Стан кістяка дозволив визначити зріст – 175,0-180,0 см.

Індивід з поховання 5 – чоловік у віці 45-50 років, зріст якого складав 175,0-180,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні нашарування у вигляді «тонкої лінії».

40. *Поховання 6 (золотоординське кочівницьке).* В аналізі практично повний, але фрагментований кістяк дитини. Відмінною ознакою вікової групи є відсутність зрощення епіфізів і діафізів. Повне зрощення відбувається у віці близько 11-12 років. За ступенем сформованості зубів і щелеп визначається 10-11-річний інтервал життя людини.

Індивід з поховання 6 – дитина у віці 10-11 років.

41. *Поховання 7 (зрубне).* Надано для визначення кістяк дитини. Скелет повний, вкрай фрагментований. За ступенем розвитку зубощелепної системи, дитина досягла 7-8-річного віку. Це визначається за термінами прорізування зубів другої дентиції, формуванням та розсмоктуванням коренів.

Індивід з поховання 7 – дитина у віці 7-8 років.

42. *Поховання 8 (зрубне).* Неповний скелет дорослої людини. Є частина стегнової кістки (масивна, з добре вираженим м'язовим рельєфом), уламок масивної нижньої щелепи (з двома зубами із відламаним корінням); наявний дуже масивний залишок мозкового відділу черепу (частини тім'яних кісток). Ідентифікація приналежності щелепи, сторони і класу зубів, показала, що це зуби – 36 і 37, без кореневої системи. Аналіз морфологічних описових

ознак збігся з показниками осіб чоловічої статі. Ступінь стертості в межах вікового інтервалу – 30-35 років.

Індивід з поховання 8, вірогідно, – чоловік у віці 30-35 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубний наліт у вигляді «тонкої лінії».

Кузьменки, гр. I, курган № 2/2011 р.

43. *Поховання 1 (енеолітичне).* До аналізу надійшли кілька уламків кісток (можливо, черепа) та чотири зуба дорослої людини. Зріст не визначався. Характеристика всіх описових маркерів у кістках та зубах притаманна індивідам чоловічої статі. Вік, за ступенем стертості зубів, – 20-30 років.

Поховання 1 приналежало чоловіку у віці 20-30 років.

44. *Поховання 2 (пізньокатакомбне).* Дрібні фрагменти скелету дорослої людини. Збереглися зуби в уламках. Стать та зріст встановити неможливо. Вік визначається тільки за стертістю зубів – 20-25 років.

Скелет з поховання 2 належав дорослій людині у віці 20-25 років.

45. *Поховання 3 (постзрубне).* Повний скелет дорослої людини. Матеріали фрагментовані. Череп у розвалі, зуби складаються з уламків. Незважаючи на погану збереженість скелету, всі виражені прикмети жіночі. Віковий показник – 25-30 років. За розмірами стегнової кістки, зафіксованими, ще в ході польових досліджень, зріст людини складав 172,0-174,0 см.

Кістяк з поховання 3 належав жінці у віці 25-30 років, зростом 172,0-174,0 см.

46. *Поховання 4 (пізньокатакомбне).* Повний скелет дорослої людини, переважно у фрагментах, є уламки черепа та зуби. Однак кістки настільки зруйновані, що не диференціюються за належністю до відділу чи частини скелету. Матеріали малоінформативні. Хоча є чоловічі морфологічні описові ознаки. Визначена межа життя – 55-60 років.

Поховання 4 належало чоловіку у віці 55-60 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Слідів патології немає, однак наявне зубне мінералізоване каміння на всіх зубах у вигляді «нависаючого кому».

Кузьменки, гр. I, курган № 3/2011 р.

47. Рештки *поховання 2010 р.* на поверхні. Уламки черепної коробки (фрагмент *os temporallis*) та довгої трубчатої кістки руки

(локтева кістка). Стать не визначено. Єдиною ознакою є дуже виражена граційність кістки, що характерне для осіб жіночої статі. Вік встановлюється в межах 20-25 років.

Кістки зі зруйнованого поховання 2010 р. належали індивіду у віці 20-25 років, не виключено, особі жіночої статі.

Кияшки, курган № 3/2011 р.

48. *Поховання 1 (середньовічне кочівницьке).* Антропологічні матеріали представлені уламком зводу черепа, нижнім відділом скелету – кістками кінцівок дорослої людини. Диференціація статевих ознак показала, що кістяк належав особі чоловічої статі (розмір голівки стегна, вигин шийки стегна, вираженість м'язового рельєфу – за чоловічим типом). Структура внутрішньої речовини стегнової кістки, глибина зрощення діафізів та епіфізів відповідає віку – 45-50 років. Вдалося встановити зріст (довжина стегнової кістки – 47,7 см), який міг складати – 174,0-178,0 см.

Скелет з поховання 1 належав чоловікові у віці 45-50 років, 174,0-178,0 см зростом.

49. *Поховання 2 (зрубне).* В наявності фрагменти скелета дитини. За ступенем сформованості кісткової тканини, дитина досягла віку в 1-2 роки.

Поховання 2 належало дитині у віці 1-2 років.

50. *Поховання 3 (зрубне).* Окремі фрагменти кісток молодої людини (уламки поверхневого шару довгих трубчастих кісток ніг -?), окремі зуби. За ступенем сформованості зубної системи, людині виповнилося 14-16 років. Відсутність сформованості кореневої системи зубів не дала можливості визначити стать.

Поховання 3 належало молодому індивіду у віці 14-16 років.

51. *Поховання 5 (бабинське).* Анатомічно повний і цілий скелет дорослої людини. Є череп (добре збереглася лише нижня щелепа з окремими зубами). Кістки деформовані, що, мабуть, пов'язане зі старечим віком людини. У кістковій тканині виявлені значні остеофіти (крайові кісткові розростання), котрі є свідченням вікових змін. Остеофіти дуже великі (до 2-3 см). Незважаючи на очевидний значний вік, яскраві описові морфологічні статеві маркери вказують на приналежність скелету жінці. За всіма (збереженими) віковими ознаками – 75-80 років. Зріст через деформації кісткової тканини не визначався.

Поховання 5 належало жінці у віці 75-80 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Мінералізовані відкладення на всіх зубах, усіх їх поверхнях (крім жувальної) у вигляді «нависаючого кому». Формула зубів, за класифікацією ВООЗ, подається нижче (табл. 1). На нижній щелепі до такого віку збереглися всі зуби без патології (з наявністю лише вікової стертості – абразія), що встановлено за альвеолами окремих, не виявлених під час розкопок зубів.

Табл. 1

Формула зубів (за ВООЗ) жінки з поховання 5 (вік – 75-80 років)

0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28				
48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38				
0	0	0												0	0	0			

Примітка: 0 – зуб втрачений.

Остеофіти і кісткові деформації можуть засвідчувати неможливість самостійного пересування. Це перший випадок доживання людей доби пізньої бронзи до такого пізнього віку, зафіксований на Полтавщині.

Поховання 6 (енеолітичне). Ідентифіковано скелети двох осіб.

52. Майже повний анатомічно скелет і череп (з повним набором зубів) дорослої людини. Яскраво виражені чоловічі статеві ознаки в кістках. Вік встановлюється в межах 40-45 років життя. Вдалося встановити зріст – 180,0-182,0 см.

Скелет індивіда 52 з поховання 6 належав чоловікові у віці 40-45 років, 180,0-182,0 см зростом.

53. Фрагменти скелета дитини (тазовий пояс, уламки ребер, ключиць). Вік за розмірами кісток – близько 6 місяців.

Другий, індивід 53 з поховання 6, – це дитина, до 6 місяців життя.

54. Насип, кротовини біля поховання 6. Фаланги пальців дорослої людини (3 од.). Стать і зріст за наявним матеріалом не визначають. Вік, за наявністю остеофітів, – 40-45 років.

Кістки скелету з насипу, кротовин поряд із похованням 6, належали дорослій людині у віці 40-45 років, вірогідно, індивіду 52.

55. **Поховання 7 (передскіфське).** В аналізі зруйнований повний скелет дитини (є фрагменти черепа, фолікули постійних зубів). Власне фрагментованість кісток скелету і викликана раннім віковим періодом життя людини (не сформовані відділи та ділянки кісток, що «розійшлися» в місцях зрощень і

швів). За термінами формування кісток можна відносно точно, в межах 1-2 років, встановити вік, який складав 3-4 роки. Стать, зріст у такому віковому діапазоні не визначають.

Поховання 7, належало дитині у віці 3-4 роки.

56. **Рештки поховання** у великій норі (енеоліт-?). Фрагменти довгих трубчастих кісток нижніх кінцівок дорослої людини. Встановлена, можливо, жіноча стать, у зв'язку з малою вираженістю м'язового рельєфу скелету. Ступінь сформованості внутрішньої речовини кісток відповідав віковій у 30-35 років. Зріст не встановлений.

Залишки індивіда зі зруйнованого поховання належали жінці у віці 30-35 років.

57. **Залишки поховання** з перекопу (невизначене). Фрагменти скелету, які відносяться до грудного відділу, окремі кістки нижніх кінцівок молоді людини. Стать встановити за наявними матеріалами неможливо, немає адекватних методів. За ступенем зрощення діафізів та епіфізів, зрощення голівки стегнової кістки, встановлено віковий період життя у 16-18 років.

Скелет з перекопу належав молодому індивіду у віці 16-18 років.

58. **Поховання 8 (зрубне).** Антропологічні матеріали представлені фрагментами довгих трубчастих кісток дорослої людини. Стать і зріст не визначені. Вікова характеристика внутрішньої речовини кісток характерна для 30-40 років.

Кістяк з поховання 8, вірогідно, належав дорослому індивіду у віці 30-40 років.

59. **Поховання 9 (ямне).** Кілька фрагментів кісток верхньої кінцівки дорослого індивіда. Стать і зріст не визначені. Вікова характеристика внутрішньої речовини кісток підходить для віку у 30-40 років.

Кістяк належав дорослому індивіду у віці 30-40 років.

60. Зруйноване **поховання** у перекопі (зрубне-?). Останки репрезентовані окремими кістками скелету молоді людини. Збереглися щелепи із зубами. Всі морфологічні описові статеві ознаки в кістках, черепі, щелепах, зубах свідчать про належність кістяка особі жіночої статі. Встановлено вік, який відповідав 16-18 років.

Залишки скелету з перекопу належали молодій жінці у віці 16-18 років.

61. Залишки **поховання** в перекопі (зрубне-?). В аналізі – дрібні сколи кісток грудної клітини

(ребра, ключиця) дорослої людини. За наявного матеріалу важко встановити стать чи вік (тим більше, зріст) індивіда. Тканини, що знаходилися в аналізі, малоінформативні.

Поховання з перекопу належало дорослому індивіду.

62. *Поховання 11 (зрубне)*. Є фрагменти довгих трубчастих кісток дитини. Ступінь сформованості, розміри кісток відповідають віку 1,0-1,5 року.

Скелет з поховання 11 належав дитині у віці 1,0-1,5 років.

Солонці, гр. VI, курган № 1/2011 р.

63. *Поховання 1 (ранньосарматське)*. Анатомічно повний, дуже зіпсований і фрагментований скелет дорослої людини. Незважаючи на старечий вік індивіда, яскраво виражені жіночі статеві ознаки, які визначені за описовою статевою морфологічною характеристикою черепа, вік визначався за ступенем стертості зубів, ступенем зрощення швів черепа, віковими змінами в скелеті (остеофіти), станом внутрішньої структури речовини кісток. Результати за всіма цими показниками збігаються – 70-75 років.

Поховання 1 належало жінці у віці 70-75 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Особливістю кістяка є дуже незвично виражені кісткові крайові розростання (остеофіти), що мали у довжину кілька сантиметрів на окремих ділянках кісток (особливо, кістках нижньої кінцівки). Остеофіти, як особливість розвитку, мають значення і при визначенні віку. Такі розростання (довжина від поверхні – 2,0-2,5 см), свідчать про те, що людина була дуже старою. У середовищі населення сарматського часу таке довголіття – явище, що звертає на себе увагу. Крім остеофітів, котрі засвідчують труднощі при пересуванні наприкінці життя, виявлені зубні відкладення у вигляді «тонкої лінії».

64. *Поховання 2 (бабинське або зрубне)*. У польових умовах оглянутий уламок плечової кістки, який, за розмірами, належав дитині (довжина в розвалі – 20,1 см).

Поховання 2 могло належати дитині, вік якої не визначався.

65. *Поховання 3 (зрубне)*. Дрібні фрагменти скелету дитини: частина черепа, з наявністю верхньої щелепи із зубами (молочний і постійний прикус). Найбільш інформативними виявилися дентальні органи. Ступінь формування зубів постійної і тимчасової

дентицій свідчить на користь віку – 5-6 років.

У похованні 3 знаходилася дитина у віці 5-6 років.

66. *Поховання 5 (катакомбне)*. Окремі напізруйновані кістки скелету і черепа дорослої людини. Краще збережені фаланги пальців рук. За наявністю остеофітів, структурою внутрішньої речовини кісток вік визначався у межах – 30-35 років.

Поховання 5 належало дорослому індивіду у віці 30-35 років.

67. *Поховання 7 (зрубна кремація)*. В аналізі 5 дрібних (до 5 мм довжиною) фрагментів дуже кальцинованих довгих трубчастих кісток, що малоінформативні для встановлення статевікових характеристик. Констатований факт приналежності кісток скелету дорослій людині.

Залишки скелету належали дорослому індивіду.

Солонці, гр. (могильник) I, курган № 12/2007 р.

68. *Поховання 3 (бабинське)*. Для аналізу надано розвал черепа дитини з добре збереженою зубощелепною системою. Збереглися постійні зуби, фолікули постійних зубів, жувальні органи молочної зміни. Зуби відокремлені від щелеп, зубних альвеол. Наявність жувальної системи дозволяє визначити вік похованої дитини (кістки черепа такої інформації не надають через фрагментарність). Прорізалися перші постійні зуби (№№ 16, 11, 21, 26, 36, 46), які з'являються у 5-6 років. Терміни, розсмоктування коренів зубів молочного прикусу і формування коренів зубів постійної зміни також вказують на вік дитини – 5-6 років.

Поховання 3 належало дитині у віці 5-6 років.

Є можливість визначити стать дитини за морфологічною структурою зубів постійної дентиції, за С.В. Дмитренком, А.І. Краюшкіним і М.Р. Сапінім (2000), відповідно до теорії морфологічних полів. Найімовірніше, припустити чоловічу стать, так як описова характеристика шести наявних постійних зубів, що належать дитині, цілком підходить під описову характеристику зубів осіб чоловічої статі. Отже, дитина могла бути хлопчиком.

Дуканичі, гр. II, курган № 1/2008 р.

Поховання 1 (катакомбне). Для аналізу надано тільки зуби двох індивідів, частина з яких,

вірогідно, винесена землеріями з поховання 8.

69. Практично повний набір постійних зубів. Морфологічний описовий статевий тип зубної системи чоловічий. Чоловікові, за термінами стертості та формування кореневої системи зубів, – 20-25 років.

Зуби індивіда 69 з поховання 1 належали чоловікові у віці 20-25 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні мінералізовані відкладення у вигляді «тонкої лінії» на всіх групах зубів.

70. Диференційовано вісім постійних зубів. Морфологічні статеві ознаки на зубах жіночі. Стертість зубного ряду (і схема будови верхівок коренів зубів) вказує на вік – 18-20 років.

Зуби індивіда 70, занесені до поховання 1 землеріями із захоронення 8, належали жінці, у віці 18-20 років.

71. *Поховання 2 (ямне).* Дрібні уламки черепа дитини. Є зуби. За термінами їх прорізування, дитині на момент смерті виповнилося 1-2 роки.

Кістки з поховання 2 належали дитині 1-2 років життя.

72. *Поховання 5 (катакомбне).* Матеріали представлені фрагментами повного кістяка дорослої людини, в т.ч. комплектом зубів. Однак, кісткові матеріали настільки фрагментарні, що не дають підстави точно визначити зріст, який може бути встановлений приблизно у межах до 190,0 см. Можливо, кістяк належав чоловікові. Вік особи, з розрахунку наявності остеофітів, ближче до старечого періоду життя. Більшість ознак вказують на вікову межу в 40-45 років.

Поховання 5 належало, можливо, чоловікові у віці 40-45 років (зріст в межах до 190,0 см).

Дуканичі, гр. II, курган № 3/2009 р.

Поховання 1 (катакомбне). Виявлені кісткові останки трьох індивідів (діти).

73. Розташований по центру. Представлена для аналізу частина скелету і черепа людини (цілими збереглися окремі довгі трубчасті кістки). Збережені матеріали не дозволяли встановити зріст, а про вік свідчила наявність тільки молочної зміни зубів. Статеві ознаки в ранніх вікових періодах не визначаються. Існуючі методи визначення статі за морфологічними описовими ознаками в зубах також не дають ефекту, оскільки зуби тимчасового прикусу для подібних цілей не використовуються, а виявлені перші моляри постійного прикусу (№ № зубів 16, 26, 36, 46) знаходилися в зарод-

ковому стані. За ступенем сформованості зубної системи, термінами розсмоктування коренів молочних зубів вдалося встановити вік досліджуваного на момент смерті – 5-6 років.

Кістяк індивіда 73 з поховання 1 належав дитині у віці 5-6 років.

74. Із західного боку. Для аналізу наданий повний кістяк маленької дитини у зруйнованому стані. За залишками зубо-щелепнолицевої системи можна стверджувати, що вік дитини – 4-5 років.

Кістяк індивіда 74 з поховання 1 належав дитині у віці 4-5 років.

75. Зі східного боку. Повний скелет дитини (стан фрагментований). Про вік можна судити за залишками зубо-щелепнолицевої системи (змінний прикус). Ступінь сформованості коренів зубів молочної та постійної зміни відповідає віку в 6-8 років. Однак, постійні зуби, які є в наявності, не можуть бути використані для визначення статі. Ці зуби не прорізулися повністю в оклюзію (формувався, можливо, недопрорізаний).

Кістяк індивіда 75 з поховання 1 належав дитині у віці 6-8 років.

76. *Поховання 2 (ямне).* Представлена фаланга пальця правої ноги дорослої людини. Вік людини можна визначити за ступенем сформованості (ступенем зрощеності) епіфізу та діафізу кістки. Він відповідає віку 30-40 років. Стать і зріст за вихідним матеріалом не визначається.

Кістяк з поховання 2 належав дорослій людині у віці 30-40 років.

77. *Поховання 6 (катакомбне).* В аналізі фрагменти кісток черепа (із зубною системою) та уламок правої (?) ключиці дорослої людини. За морфологічною будовою зубів можна припустити, що кістяк належав чоловікові. За ступенем стертості зубної системи чоловік досяг віку за життя 45-50 років. Кістяк з поховання 6 належав чоловікові у віці 45-50 років.

Результатом проведеного аналізу стала ідентифікація 77 індивідів різних історичних епох. Виділені 23 скелети дітей (35%), 21 – чоловіків, 12 – жінок, статі для 21 індивіда – не встановлена.

Відзначимо добрий стан здоров'я обстеженого контингенту, в якого не виявлено випадків занедбаних хвороб. Встановлена відносно незначна кількість відхилень (хоча їх визначенню заважала зіпсованість, фрагментарність і неповнота кісткових залишків).

Неодноразово виявлені зубні камені. При цьому, у кочівника пізньосередньовічної епо-

хи вони були досить масивними, що легко піддавалися вимірам і могли навіть свідчити про наявність запальних процесів у слизовій оболонці порожнини роту за життя об'єкта аналізу. Виявлені також зубні відкладення у людей епохи мідного віку, де традиційно вони досі не виявлялися.

До відмінностей слід віднести первинну адентію лівого нижнього зуба мудрості (38) у представників населення епохи бронзового віку. Таке явище не часто спостерігається в зубах людей цієї епохи.

Встановлені патологічні зміни, що характеризують загальносоматичний стан дослідженого контингенту населення. Зокрема, це захворювання хребетного стовпа. Можливо, люди, які мали такі недуги, піддавалися підвищеним навантаженням на цю ділянку тіла. Не виключена їх приналежність до числа вершників. Вказані маркери одночасно служать і певним свідомством соціального становища індивідів.

Серед похованих чимало дітей та осіб середнього віку. Звідси можна вважати, що передчасна смерть настала внаслідок вірусних та інших захворювань, котрі не мають ознак і не спричиняють ушкоджень в кістках. Слід

визнати сумнівною природну смерть молодих індивідів (у дітей патології не виявлено).

Треба наголосити на можливостях медичних технологій в устанавленні віку і статі, при наявності в аналізі надзвичайно погано збережених анатомічних матеріалів. Саме медичні методи та наявність одонтологічних матеріалів допомогли утоточнити більшість незрозумілих питань, пов'язаних зі статевим диморфізмом і віком, особливо в молодому і старечому періодах життя, коли такі визначення ускладнені особливостями розвитку кісткового скелету. Для періоду розквіту всіх функцій організму, через погану збереженість антропологічних матеріалів, використовуючи одонтологічний аналіз, були проведені утоточнення фізичного стану і статевікової градації.

Важливо зазначити, що результати визначення статі за описовими морфологічними структурами, відомими в кістках і зубах, повністю збігалися.

Отже, необхідно визнати перспективним впровадження і застосування медичних методів аналізу до практики власне археологічних, історичних та антропологічних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев 1966

Алексеев В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 250 с.

Алексеев, Дебец 1964

Алексеев В. П. Краниометрия: Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – Москва: Наука, 1964. – 127 с.

Артемьев 2002

Артемьев А.В. Застывшие моменты жизни (анализ зубо-челюстной системы древних людей) / А.В. Артемьев // ДентАрт. – Полтава: Блицпринт, 2002. – № 2. – С. 59-65.

Башкиров 1957

Башкиров П.Н. Пропорции тела как расово-таксономический признак / П.Н. Башкиров // СА / АН СССР, Ин-т археологии. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – № 1. – С. 7-8.

Башкиров 1962

Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека / П.Н. Башкиров. – Москва: Изд-во МГУ, 1962. – 340 с.

Бужилова 2005

Бужилова А.П. Homo Sapiens: История болезни / А.П. Бужилова // РАН, Ин-т археологии.

– Москва: Языки славянской культуры, 2005. – 320 с.

Герасимов 1955

Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) / М.М. Герасимов // Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Москва, 1955. – Новая серия: Т. XXVIII. – С. 5-147.

Гинзбург 1963

Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков / В.В. Гинзбург. – Ленинград: Гос. изд-во мед. лит-ры, 1963. – С. 4-10.

Дмитренко, Краюшкин, Сапин 2000

Дмитренко С.В. Анатомия зубов человека / С.В.Дмитренко, А.И. Краюшкин, М.Р. Сапин. – Москва-Нижний Новгород, 2000. – 193 с.

Пашкова 1958

Пашкова В.И. Определение роста по костному скелету / В.И. Пашкова // Советская криминалистика на службе следствия. – Москва, 1958. – № 11. – С. 11-17.

Пашкова 1963

Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии / В.И. Пашкова // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. – Москва: Медгиз, 1963. – 154 с.

Зубов 1968

Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований / А.А. Зубов. – Москва: Наука, 1968. – 200 с.

Зубов 1973

Зубов А.А. Этническая одонтология / А.А. Зубов. – Москва: Наука, 1973. – 204 с.

Зубов 1974

Зубов А.А. Одонтоглифика / А.А. Зубов // Ракогенетические процессы в этнической истории. – Москва: Наука, 1974. – 198 с.

Каськова, Артемьев 2011

Каськова Л.Ф. Характеристика минерализованных зубных отложений у жителей Украины исторических эпох меди – позднего средневековья / Л.Ф. Каськова, А.В. Артемьев // Социальные аспекты современной российской стоматологии: опыт, проблемы, пути решения: Материалы научн.-практ. конф. Центр. Федеральн. округа Российской Федерации с международным участием (Посвящ. 75-летию Тверской гос. мед. академии и 75-летию стоматологического фак-та). – Россия, г. Тверь, 12-13 мая 2011 года / Тверск. гос. мед. академия; [под ред. М.Н. Калинин, Б.Н. Давыдова, И.А. Жмакина, В.А. и др.]. – Тверь: ООО «Заповедник Времени», 2011. – С. 246.

Ковешников, Никитюк 1992

Ковешников В.Г. Медицинская антропология / В.Г. Ковешников, Б.А. Никитюк. – Киев: Здоровье, 1992. – 220 с.

Козак 2003

Козак О.Д. Мешканці «Града Володимира» за даними антропології / О.Д. Козак,

І.Д. Потехіна // Археологія / НАН України, Ін-т археології. – Київ: Академперіодика, 2003. – № 1. – С. 113–129.

Козак 2005

Козак А.Д. Население Киева X–XIII вв. по данным палеопатологии: автореф. дис. ... канд. ист. наук: специальность 03.00.14 «Антропология» / А.Д. Козак; НАН Украины, Ин-т археологии. – Киев, 2005. – 20 с.

Найнис, Лукошевичуте, Госите 1947

Найнис И.И. Исследования верхней части бедренной кости человека в судебно-медицинском отношении / И.И. Найнис, Я.И. Лукошевичуте, Г.А. Госите // Труды Каунасского мед. ин-та. – Каунас, 1947. – № 2. – С. 43–49.

Пашинян, Тучик, Чернявская 2002

Пашинян Г.А. Судебно-стоматологическая экспертиза зубо-челюстного аппарата останков 9 человек Екатеринбургского захоронения: Результаты и обсуждение / Г.А. Пашинян, Е.С. Тучик, З.П. Чернявская // Стоматология для всех. – Москва, 2002. – № 1. – С. 54–60.

Радочин, Бассалыго 2006

Радочин В.Ю. Результаты исследования антропологического материала из некрополя Эски-Кермена / В.Ю. Радочин, О.А. Бассалыго // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: сб. науч. тр. / Крым. отделение Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины; Центр археол. исследований фонда «Деметра»; [ред.-сост. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько]. – Симферополь, 2006. – Вып. XII. – С. 271–298.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

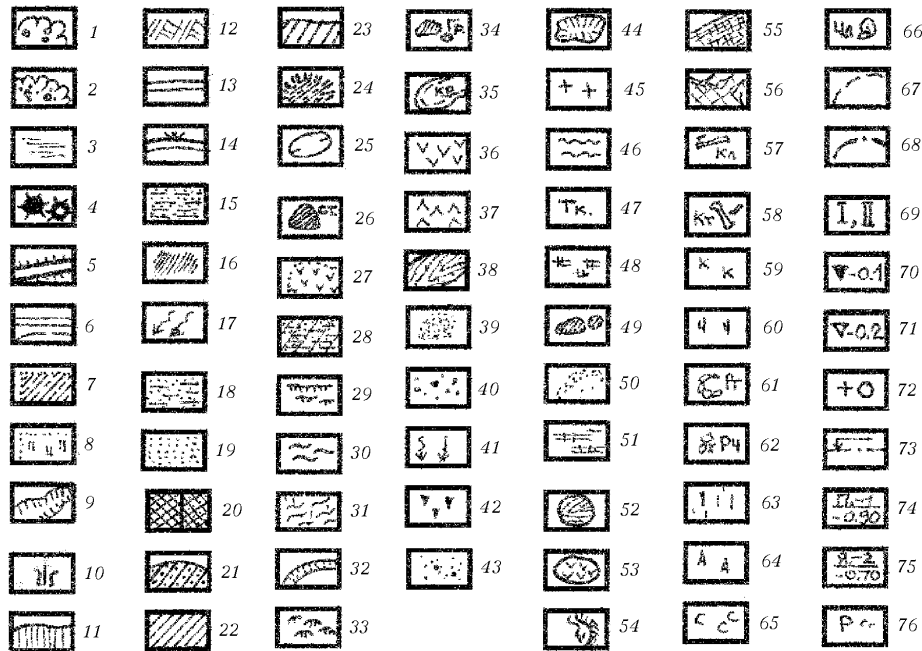

Рис. 384. Умовні позначення до планів, креслеників та схем.

- 1 – насадження дерев; 2 – куці; 3 – болота; 4 – кургани і курганоподібні насипи; 5 – дороги з твердим покриттям, насипи; 6 – польові дороги; 7 – ділянки ріллі; 8 – задерновані ділянки, луки; 9 – яри, обриви; 10 – болотяна рослинність; 11 – похований ґрунт; 12 – материк; 13 – орний шар; 14 – дерновий шар; 15, 18 – суглинистий пісок і суглинок; 16 – попіл, попелястий вміст; 17 – затьоки, просіви; 19 – пісок; 20 – перекопи, мішані відвали грабіжників; 21 – материково-піщані масиви викидів; 22 – викиди в плані; 23 – масиви насипів в перетині; 24 – вогнища; 25 – ями, ямки; 26 – стели; 27 – ооконтурені межі ділянок підстилок, скупчень тліну; 28 – мішаний піщано-супіщаний вміст; 29 – тонкі пласти дерну; 30 – мул; 31 – береста, кора; 32 – рови, рівчаки; 33 – дернини; 34 – гранітні камені; 35 – нори, кротовини; 36 – шкіряний тлін; 37 – рослинний і деревний тлін; 38 – дерево; 39 – вохра; 40 – крейда; 41 – обвали; 42 – кальциновані кістки; 43 – крупинки вохри; 44 – котловани; 45 – кремені; 46 – мулисто-попелястий вміст та прошарки; 47 – текстильний тлін; 48 – випалений ґрунт; 49 – піщано-суглинисті «хлібці» зі слідами випалювання; 50 – посипка насінням рослин; 51 – перепалено-материкові включення; 52 – рештки дерев'яних посудин; 53 – залишки шкіряних виробів; 54 – ділянки осування у перетині; 55 – рештки циновок; 56 – зотліла болотяна рослинність; 57 – кістки людей; 58 – кістки тварин; 59 – уламки ліпної кераміки; 60 – вулини; 61 – розвали горщиків; 62 – розвали черепів; 63 – білі мінералізовані включення; 64 – уламки античної гончарної кераміки; 65 – шкаралупа яєць; 66 – череп людини; 67 – невидимі та невиразні контури; 68 – реконструйовані контури, межі; 69 – номери насипів і конструктивних досипок; 70 – глибини від умовних центрів; 71 – глибини від рівнів виявлення; 72 – умовні центри та репери; 73 – графічно зафіксовані перетини і профілі; 74 – номери та глибини поховань; 75 – номери і глибини ям; 76 – мушлі моллюсків та їх уламки.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Архівні джерела

Башкатов, Ивченко, Тараненко 2001 зв.

Башкатов Ю.Ю. Отчет об археологической разведке у с. Дмитровка (Кременчугский р-н Полтавской обл.) с 9 по 12 октября 2001 года / Башкатов Ю.Ю., Ивченко А., Тараненко С.П.; Ин-т археол. НАН Украины // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 318. – 28 арк.

Дело 1890

Дело ИАК о раскопках А.В. Щербачёва близ села Верхней Мануйловки, Кременчугского уезда Полтавской губ.; ИАК // Архив ИИМК РАН. – Ф. 1. – ДАК. – 1890. – № 154. – Л. 1а-4а об.

Каталог 1906-1912

Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губерньського земства / Укл. Зарецький І.А., Щербаківський В.М. – Машинопис, рукопис. – Полтава, 1906-1912; Природ.-істор. музей Полтав. губ. земства // Фонди ПКМ: Робочий архів. – Т. 1. – 369 арк.

Каталог 1914-1941

Каталог Археологічного відділу Полтавського музею / Укл. Щербаківський В.М., Рудинський М.Я., Тахтаї О.К. та ін. – Рукопис. – Полтава, 1914-1941; Природ.-істор. музей Полтав. губ. земства; Центр. пролетар. музей Полтавщини; Полтав. держ. музей ім. В.Г. Короленка; Полтав. респ. ІКМ // Фонди ПКМ: Робочий архів. – Т. 2. – 332 арк.

Луговая 1981 зв.

Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1981 г. у села Васильевка Диканьского района и у с. Ламаное Глобинского района Полтавской области / Луговая Л.Н.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1981/52. – № 10077; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 8. – 25 арк.

Луговая 1983 зв.

Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1983 г. у сс. Байрак Великобагачанского, Прилипка Козельщинского, Манжеля Глобинского районов Полтавской области / Луговая Л.Н.; ПКМ // НА ІА

НАНУ. – Ф.е. – 1983/124; НА ПКМ. – Спр. 03-208/1; «А» 03-209 [альбом]. – 12, 3, 23 арк.

Луговая 1984 зв.

Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея у с. Прилипка Козельщинского и возле пгт. Белики Кобелякского районов Полтавской области в 1984 г. / Луговая Л.Н.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1984/66; НА ПКМ. – Спр. 03-214/1; «А» 03-215/4 [альбом]. – 7, 6, 28 арк.

Луговая 1987 зв.

Луговая Л.Н. Отчет о работе археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея по охраняемым раскопкам курганов в Кременчугском районе в 1987 г. / Луговая Л.Н.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1987/54; НА ПКМ. – Спр. 03-263. – 29 арк.

Луговая 1987а зв.

Луговая Л.Н. Отчет об археологических разведках в Глобинском р-не Полтавской области в 1987 году (по «Своду памятников») / Луговая Л.Н.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1987/55; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 56. – 46 арк.

Луговая 1988 зв.

Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции ПКМ на Полтавщине в 1988 году / Л.Н. Луговая; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1988/135; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 98 – 99. – 45, 78 арк.

Луговая, Мельникова, Некрасова 1986 зв.

Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году / Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н.; Ин-т археол. АН УССР; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1986/306. – № 24801; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 15-15а. – 73, 41 арк.

Мельникова 1987 зв.

Мельникова И.С. Отчет об археологических разведках в Решетилковском и Козельщинском районах Полтавской области (По подготовке материалов к «Своду памятников»)

- / Мельникова І.С.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/41; НА ПКМ. – Спр. 03-272/03-274; НА ЦОДПА – Ф. е. – Спр. 414-415 (альбом). – 75, 32 арк.
- Мельникова 1989 зв.*
Мельникова І.С. Отчет о раскопках кургана у с. Кириленки Кременчугского р-на Полтавской обл. в 1989 г. / Мельникова І.С.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/76; НА ПКМ. – Спр. 03-295; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 24. – 23 арк.
- Паспорт 1985*
Паспорт пам'ятки археології: Курганна група, Полтавська область, Козельщинський район, Говтвянська сільська Рада, с. Приліпка. Індекс 1-3.1774-2.16.9 / Авт. Лугова Л.М.; ПКМ // Робочий архів ЦОДПА. – 8 арк.
- Письмо 1894*
Письмо А.В. Щербачёва – Д.Я. Самоквасову. 21 февраля 1894 г.; А.В. Щербачёв // ОПИ ГИМ РФ. – Ф. 104. – Оп. 1. – Д. 25. – Л. 148; 152.
- Самойловський 1930 зв.*
Самойловський І.М. Звіт за археологічні розвідки року 1930 / І.М. Самойловський; Полтав. республ. ІКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 327. – 13 арк.
- Супруненко 2005 зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки першої черги землевідводу під спорудження металургійного заводу ВАТ «Воркла Сталь» на землях Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської області, у травні-червні 2005 р. / Супруненко О.Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/1; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 419. – 77 арк.
- Супруненко 2005а зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської області у 2005 р.: Частина 3 / Супруненко О.Б.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/142; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 605. – 185 арк.
- Супруненко 2007 зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про археологічне обстеження ділянок під розташування дослідно-промислових ділниць на території Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ та Бондарівської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2007 р.; ЦОДПА УК ПОДА / Супруненко О.Б. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 490. – 36 арк.
- Супруненко 2007а зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про дослідження курганів поблизу сс. Білани та Бондарі Кременчуцького району Полтавської області у 2007 р.: Частина перша / Супруненко О.Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/238; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 560. – 128 арк.
- Супруненко 2007б зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про дослідження кургану у с. Солонці Дмитрівської сільради м. Комсомольськ Полтавської області у 2007 р. / Супруненко О.Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/149; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 498. – 86 арк.
- Супруненко 2007в зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про розвідки у Кременчуцькому, Кобеляцькому та Козельщинському районах Полтавської області у грудні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») / Супруненко О.Б.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/151; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 509. – 52 арк.
- Супруненко 2010 зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів в межах землевідводу Біланівського кар'єру залізистих кварцитів поблизу м. Комсомольськ та вивчення окремих знахідок з території Полтавської обл. у 2010 р. / Супруненко О.Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 635. – 82 арк.
- Супруненко, Кулатова 2010 зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження кургану в межах землевідводу під Східні відвали ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» на території Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. у 2010 р. / Супруненко О.Б., Кулатова І.М.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 628. – 55 арк.
- Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко 2004 зв.*
Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с. Ємці Пришибської сільської ради Кремен-

чущького району Полтавської області у 2003-2004 рр. / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участі Артем'єва А.В., Маєвської С.В., Мироненка К.М.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2004/20. – Частина І: № 27876. – 258 арк.; 2004/21: Частина ІІ. – № 27877. – 158 арк.

Супруненко, Кулатова, Мироненко 2003 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єриств'ївського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр.; ЦОДПА УК ПОДА / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2003/2. – № 27558. – 64 арк.

Супруненко, Кулатова, Пуголовок, Шерстюк 2009 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні дослідження курганоподібного насипу в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу с. Єриств'ївка Кременчуцького району Полтавської обл. у 2009 р. / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В.; ЦОДПА УК ПОДА; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2009/26; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 592. – 90 арк.

Супруненко, Кулатова, Скорий, Шерстюк 2007 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про дослідження курганів поблизу у сс. Білани та Бондарі Кременчуцького району Полтавської області у 2007 р.: Частина друга / Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Скорого С.А., Шерстюка В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2007/239; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 562. – 124 арк.

Супруненко, Мироненко 2003 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в окрузі м. Комсомольськ Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002-2003 рр. / Супруненко О.Б., Мироненко К.М.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2003/12; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 355. – 45 арк.

Супруненко, Мироненко, Сидоренко 2007 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження у пониззі Псла та в гирлі р. Сухий Кобелячок на території Кременчуцького району Полтавської області у вересні 2007 р.

(розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») / Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Сидоренко О.В.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2007/153; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 496. – 127 арк.

Супруненко, Пуголовок, Тимошук 2006 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки у Полтавській області в 2005-2006 рр. / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Тимошук А.І.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2006/233; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 457. – 95 арк.

Супруненко, Скорий 2005 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єриств'ївського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської області у 2005 р.: Частина 2 / Супруненко О.Б., Скорий С.А.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 594. – 97 арк.

Супруненко, Шерстюк 2006 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження території та округи Біланівського родовища залізистих кварцитів на території Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ та Кременчуцького району Полтавської області у 2006 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2006/63; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 439. – 220 арк.

Супруненко, Шерстюк 2006а зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки та моніторинг пам'яток на території Лавриківського і Горішне-Плавнівського родовищ залізистих кварцитів та в їх окрузі, в адміністративних межах м. Комсомольськ і Кременчуцького району Полтавської області в 2006 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 447. – 109 арк.

Супруненко, Шерстюк 2007 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження території та округи Галещинського родовища залізистих кварцитів на території Кременчуцького і Козельщинського районів Полтавської області у 2007 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2007/150; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 472. – 150 арк.

Супруненко, Шерстюк 2008 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження на території Комсомольської міської

ради Полтавської області в 2008 р. (з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури») / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2008/98; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 540. – 186 арк.

Супруненко, Шерстюк 2008а зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічне обстеження ділянки під розміщення проммайданчика Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК» на території Дмитрівської сільради Комсомольської міської ради Полтавської обл. у 2008 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2008/7; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 530. – 59 арк.

Супруненко, Шерстюк 2008б зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу с. Єристівка Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2008/97; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 569. – 285 арк.

Супруненко, Шерстюк 2008в зв.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки під розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» на території Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області у 2008 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2008/6; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 532. – 113 арк.

Супруненко, Шерстюк 2009 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про дослідження курганів між сс. Заруддя Кременчуцького та Горбані Козельщинського районів Полтавської області на Галещинському родовищі залізистих кварцитів та вивчення окремих знахідок у 2009 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2009/29; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 590. – 151 арк.

Супруненко, Шерстюк 2010 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів на території колишнього с. Лавриківка Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. у 2010 р. / Супруненко О.Б., за участю Шерстюка В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 648. – Т. I та II. – 351 арк.

Супруненко, Шерстюк 2011 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів поблизу с. Кузьменки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. в межах землевідводу під відвали на період розкриття Біланівського родовища залізистих кварцитів у 2011 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 635. – 82 арк.; НА ІА НАНУ (всі три звіти 2011 р. об'єднані в один том).

Супруненко, Шерстюк 2011а зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів поблизу с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. в межах землевідводу під відвали на період розкриття Біланівського родовища залізистих кварцитів у 2011 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 659. – 76 арк.; НА ІА НАНУ.

Супруненко, Шерстюк 2011б зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження кургану поблизу с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. в межах землевідводу під відвали на період розкриття Біланівського родовища залізистих кварцитів у 2011 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 661. – 58 арк.

Супруненко, Шерстюк, Головка 2009 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про дослідження поблизу с. Бондарі Кременчуцького району Полтавської області на Біланівському родовищі залізистих кварцитів у 2009 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Головка І.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2009/27; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 582. – 105 арк.

Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про дослідження групи курганів поблизу кол. хут. Дуканичі біля с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. на проммайданчику Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК» у 2009 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 584. – 178 арк.

Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова 2008 зв.

Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні дослідження поблизу кол. с. Лавриківка та

с. Єристівка на території Комсомольської міськради та Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О., за участю С.А. Скорого, І.М. Кулатової; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2005/5; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 564. – 240 арк.

Телегин, Махно, Шарафутдинова 1960-61 зв.

Телегин Д.Я. Отчёт о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. / Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.; АН УССР, Ин-т археол. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1960-61/4. – 89 арк.

Черняков, Шевченко 1987 зв.

Черняков И.Т. Отчет о раскопках Градической новостроечной экспедиции в 1987 г.; АН УССР, Ин-т археол. / Черняков И.Т., Шевченко Н.П. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1987/16; НА ПКМ. – ІДС. – Спр. 03-435; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 652. – 52 арк.

Шерстюк 2007 зв.

Шерстюк В.В. Звіт про обстеження трас комунікацій ТОВ «Ворскла Сталь» на території Комсомольської міськради Полтавської області в 2007 р. / Шерстюк В.В.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 464. – 48 арк.

Шерстюк 2007а зв.

Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження кургану в ур. Шар-Гора поблизу с. Приліпка Козельщинського району Полтавської області навесні 2007 р. / Шерстюк В.В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 522. – 112 арк.

Шерстюк, Артем'єв 2007 зв.

Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження кургану в м. Гребінка Полтавської області навесні 2007 р. / В.В. Шерстюк, А.В. Артем'єв; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2007/148; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 483. – 158 арк.

Шерстюк, Лямкін 2005 зв.

Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження в околицях м. Комсомольська в 2005 р. / Шерстюк В.В., Лямкін В.В.; ЦОДПА УК ПОДА // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2005/2; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 437. – 36 арк.

Шилов, Шкляр, Еремеев 1993 зв.

Шилов Ю.А. Отчёт о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области [1993 г.] / Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.; ИПК «Археолог» Ин-та археол. АН Украины // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1993/19; Архів Комс. ІКМ. – Б. н. – 37 арк.

Література

Абрамова 1979

Абрамова М.П. К вопросу о связях населения Северного Кавказа сарматского времени / М.П. Абрамова // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1979. – № 2. – С. 31-50.

Айбабин, Хайрединова 2008

Айбабин А.И. Могильник у села Лучистое / А.И. Айбабин, Э.А. Хайрединова; НАН Украины, Крым. отделение Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского. – Т. I: Раскопки 1977, 1982-1984 гг. – Киев: АДЕФ-Украина, 2008. – 336 с. – (Сер.: Боспорские исследования).

Алексеева 1975

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е.М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В.С. Долгоруков]. – САИ. – Москва: Наука, 1975. – Вып. Г 1-12. – 94 с., 19 табл.

АЛЛУ 2005

Перекриття давньооямного поховання № 26 кургану Стовбувата Могила під Комсомольськом (2004 р.) / Фото Супруненка О.Б. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА

УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 1, 4 обкл.

Амброз 1966

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. е. – IV в. н. е.) / А.К. Амброз; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Ю.В. Кухаренко]. – САИ. – Москва: Наука, Глав. ред. восточ. л-ры, 1966. – Вып. Д 1-30. – 112 с., 28 табл.

Андрієнко 1971

Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України / В.П. Андрієнко // Вісник Харківського університету: зб. наук. пр. / Мінво вищ. і середн. спец. освіти УРСР; Харків. держ. ун-т ім. О.М. Горького; [ред. кол.: В.І. Астахов, С.М. Королівський, С.І. Синельников (відп. ред.) та ін.]. – № 62. – Історія: Вип. 5. – Харків: Вид-во ХДУ, 1971. – С. 65-76.

Андрієнко 1996

Андрієнко В.П. Булавки с поселения у с. Пожарная Балка / В.П. Андрієнко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук.

- пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. Супруненко О.Б.] – Полтава: Археологія, 1996. – С. 353-358.
- Антонович-Мельник 1926*
Антонович-Мельник К. Археологічні дослідження на Кременчужчині / Катерина Антонович-Мельник // Коротке звітлення [Всеукраїнського археологічного комітету] за археологічні дослідження року 1925 (З каталогом звітної виставки): [зб. наук. ст.] / Українська Академія наук; Всеукраїнський Археологічний Комітет; [гол. ВУАКУ акад. О. Новицький]. – Київ, 1926. – С. 81-86.
- Арсеньєва 1970*
Арсеньєва Т.М. Могильник у д. Ново-Отрадное / Т.М. Арсеньєва // Поселения и могильники Керченского полуострова начала нашей эры: сб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А.И. Мелюкова]. – МИА. – № 155. – Москва: Наука, 1970. – С. 82-149.
- Артемьев 2011*
Артемьев А.В. Палеоантропологический анализ останков детских древнененгерских захоронений из Дмитровского могильника в низовьях Псла / А.В. Артемьев // Мадяри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – С. 130-132. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).
- Археологічні пам'ятки 1966*
Археологічні пам'ятки Української РСР: (Короткий список) / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: Д.Я. Телегін (відп. ред.), М.П. Кучера, Г.Т. Ковпаненко та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1966. – 462 с., 1 карта.
- Археологія 1971*
Археологія Української РСР: У 3-х т. – Т. 1: Первісна археологія / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: С.С. Березанська, Ю.М. Захарук, Д.Я. Телегін (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1971. – 452 с.
- Археологія 1971а*
Археологія Української РСР: У 3-х т. – Т. 2: Скифо-сарматська та антична археологія / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: В.О. Анохін, Л.М. Славін, А.І. Тереножкін (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1971. – 504 с.
- Археологія 1975*
Археологія Української РСР: У 3-х т. – Т. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: В.Й. Довженко (відп. ред.), М.П. Кучера, А.Т. Сміленко]. – Київ: Наукова думка, 1975. – 504 с.
- Археологія 1985*
Археологія Української ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археологія / АН УССР, Ін-т археол.; [ред. кол. тома: С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов, Д.Я. Телегін (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1985. – 568 с.
- Археологія 1986*
Археологія Української ССР: В 3-х т. – Т. 2: Скифо-сарматская и античная археологія / АН УССР, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: В.А. Анохін, С.С. Бессонова, С.Д. Крыжицкий (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1986. – 592 с.
- Археологія 1986а*
Археологія Української ССР: В 3-х т. – Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / АН УССР, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: В.Д. Баран (отв. ред.), М.П. Кучера, П.П. Толочко и др.]. – Киев: Наукова думка, 1986. – 576 с.
- Башкатов 2005*
Башкатов Ю.Ю. Дослідження Комсомольської ранньослов'янської археологічної експедиції / Башкатов Ю.Ю. // Свічадо Подніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольська міська рада, Відділ культури; Музей Полтавського ГЗК; Комсомольський ІКМ; [ред. кол.: Слівина М.Ю. (гол. ред.), Стахів М.П., Стахів Т.А.]. – Комсомольськ: Вид-во «Кременчук», 2005. – Кн. I. – С. 63-65.
- Башкатов 2008*
Башкатов Ю.Ю. Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської області / Башкатов Ю.Ю. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 45-49.
- Башкатов 2009*
Башкатов Ю.Ю. Черняхівські пам'ятки поблизу Комсомольська та Кременчука / Ю.Ю. Башкатов // Свічадо Подніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольська міська рада, Міський відділ культури; Комсомольський ІКМ; Музей ВАТ «Полтавський ГЗК»; [ред. кол.: Стахів Т.А. (гол. ред.), Слівина М.Ю., Стахів М.П.]. – Комсомольськ: вид. ПП Мироненко Д.М., 2009. – Кн. 5. – С. 55-60.
- Башкатов 2010*
Башкатов Ю.Ю. Дослідження Комсомольської ранньослов'янської експедиції у 2010 році / Башкатов Ю.Ю. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. пр. і мат-лів Х науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсо-

мольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА УК ПОДА; [наук. ред. Супруненко О.Б.]. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – С. 114-115.

Башкатов 2010а

Башкатов Ю.Ю. Нові дослідження черняхівських пам'яток на півдні Середнього Подніпров'я / Ю.Ю. Башкатов // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень: (До 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М.П. Драгоманова). 15-17 жовтня 2010 р.: зб. тез на міжнар. наук. конф. / НПУ ім. М.П. Драгоманова; Каф. історії та археол. слов'ян; Навч. НДЛ археол. досліджень; [ред. кол.: Волинка Г.І., Сушко О.О., Журба М.А. (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – С. 13-16, 95.

Башкатов, Горбаненко, Пашкевич 2010

Башкатов Ю.Ю. Матеріали із землеробства I тис. н.е. в пониззі Псла / Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. пр. і мат-лів X науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА УК ПОДА; [наук. ред. Супруненко О.Б.]. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – С. 48-58.

Башкатов, Супруненко, Стахів 2008

Башкатов Ю.Ю. Дмитрівка III – багаточислове поселення [с. Дмитрівка, ур. Суки, кол. хут.] / Башкатов Ю.Ю., Супруненко О.Б., Стахів М.П. // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 105-107. – № 90.

Березанська 1956

Березанська С.С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області / С.С. Березанська // АП УРСР / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: С.М. Бібіков (відп. ред.), Т.М. Кніпович, Л.М. Славін]. – Київ: вид. ІА АН УРСР, 1956. – Т. VI. – С. 48-51.

Березанская 1982

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / С.С. Березанская; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Н.Н. Чередниченко]. – Киев: Наукова думка, 1982. – 207 с.

Березанская 1986

Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики / С.С. Березанская // Культуры эпохи бронзы на территории Украины /

С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И.И. Артеменко] – С. 5-43.

Березанская 1990

Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С.С. Березанская; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В.В. Отрощенко]. – Киев: Наукова думка, 1990. – 156 с.

Березанская, Цвек, Клочко, Ляшко 1994

Березанская С.С. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине / С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко, С.Н. Ляшко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И.Т. Черняков]. – Киев: Наукова думка, 1994. – 190 с.

Берестнев 1995

Берестнев С.И. Захоронения животных у племен катакомбной общности / С.И. Берестнев // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Междунар. науч. конф. (Харьков, 1-3 марта 1005 г.): ТД / Харьков. ист.-археол. общ-во; Харьков. гос. ун-т; Управл. культуры Харьков. облисполкома; [В.И. Кадеев (отв. ред.), С.И. Берестнев, Ю.В. Буйнов и др.]. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1995. – С. 19-20.

Берестнев 2001

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.е.) / С.И. Берестнев; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. Я.П. Гершкович]. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.

Берестнев 2004

Берестнев С.И. О населении восточноукраинской лесостепи в эпоху палеометалла (по материалам погребений) / Берестнев С.И. // Проблемы истории и археологии Украины: Мат-лы V Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, (Харьков, 4-6 ноября 2004 года) / Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина; Харьков. обл. ист.-археол. общ-во; Вост.-регион. отдел ЦП НАНУ и УО-ОПИК. – Харьков: НМЦ «СД», 2004. – С. 13-14.

Бирюков 1995

Бирюков В.П. В.М. Щербаковский и его лекции на курсах украиноведения в городе Хоролы Полтавской губ. (Июль, 1917 г.) / Бирюков В.П. [публікація Супруненка О.Б.] // ПАЗ: зб. наук. пр. / Управл. культури ПОДА, ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Бондаревський П., Моця О., Супруненко О. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. – Частина 4. – С. 14-36.

Білоусько, Супруненко 2004

Білоусько О.А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V ст. н.е.): Підручник для 6-го кл. загальноосвітньої школи / О.А. Білоусько, О.Б. Супруненко; Полтав. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ім. М.В. Остроградського. – Полтава: Оріяна, 2004. – 160, VIII с.

Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004

Білоусько О.А. Середньовічна історія Полтавщини (V – перша половина XVI ст.): Підручник для 7 кл. загальноосвітньої школи / О.А. Білоусько, О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко; Полтав. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ім. М.В. Остроградського. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200, VIII с.

Бітковський 1992

Бітковський О.В. Сарматсько-зарубинецьке поховання в кургані поблизу с. Лозівок Черкаської обл. / О.В. Бітковський // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: темат. зб. наук. пр. / Мін-во культури України; НМІУ; [ред. кол.: Н.Г. Ковтанюк (відп. ред.), Е.І. Демчук, С.А. Корецька та ін.]. – Київ, 1992. – С. 129-134.

Богданова, Кунина, Лобода 1976

Богданова Н.А. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму (I–III вв.) / Н.А. Богданова, И.И. Кунина, И.И. Лобода // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1976. – № 4. – С. 121-158.

Бокий, Плетнёва 1988

Бокий Н.М. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнёва // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1988. – № 2. – С. 99-113.

Борисяк 1878

Борисяк Н.Д. Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях / Н.Д. Борисяк // Тр. III Археологического съезда в Киеве / Ун-т св. Владимира. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 205-211.

Боталов, Моця, Супруненко 2011

Боталов С.Г. Міжнародна наукова конференція «Маляри в Середньому Подніпров'ї» у Комсомольську / С.Г. Боталов, О.П. Моця, О.Б. Супруненко // Маляри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – С. 11-14, 3 кол. вкл. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).

Боталов, Моця, Супруненко 2011а

Боталов С.Г. Міжнародна наукова конференція у Комсомольську «Маляри в Середньому Подніпров'ї» / С.Г. Боталов, О.П. Моця, О.Б. Супруненко // Археологія / НАН України, Ін-т археол. – Київ: Академперіодика, 2011. – № 4. – С. 142-144.

Братченко 1976

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы: (Периодизация и хронология памятников) / С.Н. Братченко; АН УССР, Ин-т археол.; Центральный научно-природоведческий музей; [отв. ред. Д.Я. Телегин]. – Киев: Наукова думка, 1976. – 252 с.

Братченко 1989

Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северного Донца и Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Братченко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: ТД обл. науч.-практ. семинара (19-21 апреля 1989 г.) / Донецк. обл. отд. Укр. Фонда Культуры; Донецк. обл. орг. УООПИК; Донецк. обл. управл. культуры; Донецк. ОКМ; Донецк. обл. станция туристов; [ред. кол.: А.В. Колесник, С.М. Дегерменджи, О.Р. Дубовская и др.]. – Донецк, 1989. – С. 27-29.

Братченко 2001

Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу / С.Н. Братченко; НАН України, Ін-т археол.; [відп. ред. О.Г. Шапошнікова]. – Луганськ: Шлях, 2001. – 196 с.

Братченко, Шапошнікова 1985

Братченко С.Н., Шапошнікова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов, Д.Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 403-420.

Братченко, Швецов 1991

Братченко С.Н. Северскодонецкие катакомбные погребения на реке Красная / С.Н. Братченко, М.Л. Швецов // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: Источники. Проблемы. Исследования: сб. науч. тр. / НАН Украины, Ин-т археол.; Запорож. гос. ун-т; [ред. кол.: С.Н. Братченко (отв. ред.), Ю.В. Болтрик, Н.Д. Довженко и др.]. – Киев: Респ. асоц. мол. учён. и специал. АН Украины, 1991. – С. 165-185.

Буйнов, 2005

Буйнов Ю.В. Культурные комплексы поселения бондарихинской культуры у с. Родной Край на Харьковщине / Ю.В. Буйнов // Проблеми дослідження пам'яток Східної України: Матл. II-ї Луганської міжнар. істор.-археол. конф.,

присвяч. 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею / Управл. культури і мистецтв Луган. ОДА; Луган. ОКМ; Ін-т археол. НАН України; Східноукраїнська філія ІА НАН України; СНУ; Луган. нац. пед. ун-т; [редкол.: В.В. Отрошенко (гол. ред.) та ін.]. – Київ: Шлях, 2005. – С. 110–112.

Буйнов, Михеев 1989

Буйнов Ю.В. Курган срубної культури у с. Сухая Гомольша на Харківщині / Ю.В. Буйнов, В.К. Михеев // Вестник Харківського ун-та: сб. науч. тр. / Харків. гос. ун-т; [ред. кол.: В.И. Булах (отв. ред.), Ю.А. Голубкин, Ю.И. Журавский и др.]. – Харків: Изд-во при ХГУ, издат. объедин. «Выща школа», 1989. – № 343. – История: Вып. 23. – С. 87-95.

Вангородская, Санжаров 1991

Вангородская О.Г. Погребения донецкой катакомбной культуры Николаевского могильника с украшениями / О.Г. Вангородская, С.Н. Санжаров // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: Источники. Проблемы. Исследования: сб. науч. тр. / НАН Украины, Ин-т археол.; Запорож. гос. ун-т; [ред. кол.: С.Н. Братченко (отв. ред.), Ю.В. Болтрик, Н.Д. Довженко и др.]. – Киев: Респ. асоц. мол. учён. и специал. АН Украины, 1991. – С. 214-234.

Ванчугов 1990

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье: Проблемы формирования белозерской культуры / В.П. Ванчугов; АН УССР, ОАМ; [отв. ред. Э.А. Балагури]. – Киев: Наукова думка, 1990. – 165 с.

Ванчугов 1997

Ванчугов В.П. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья / В.П. Ванчугов // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования: Сб. работ, посвящ. 60-летию В.В. Станко / Одес. гос. ун-т; [редкол.: С.А. Булатович (отв. ред.) и др.]. – Одесса: МП «Гермес», 1997. – С. 154–167.

Варвянская, Супруненко 1996

Варвянская Т.В. «Розрита Могила» / Варвянская Т.В., Супруненко О.Б.; Управл. культури ПОДА, ЦОДПА; Котелевська РДА, Відділ культури. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. – 48 с. – (Сер.: Пам'ятки археології Полтавщини: Вип. 1).

Власов 1997

Власов В.П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища / В.П. Власов // Бахчисарайский историко-археологиче-

ский сборник: сб. науч. тр. / Бахчисарай. гос. ИКЗ; [ред. кол.: О.Б. Белый, Ю.М. Могаричев, Е.В. Петров; ред.-сост. И.Н. Храпунов]. – Симферополь: Таврия, 1997. – Вып. I. – С. 204-303.

Власов 1999

Власов В.П. Лепная керамика из некрополя III–IV вв. н.е. Дружное в Крыму / В.П. Власов // Сто лет черняховской культуре: сб. науч. ст. / Общ-во археол. и антропологии; Ин-т памятниковохран. исслед. Мин-ва культуры и искусств Украины, при содейств. Нац. Ком. Украины по делам ЮНЕСКО; [ред. кол.: В.К. Борисенко, Л.Л. Зализняк, О.П. Крыжановский; ред. та сост. вып. М.Е. Левада]. – Киев, 1999. – С. 322-371.

Высотская 1994

Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь / Т.Н. Высотская; НАН Украины; Крым. филиал Ин-та археол.; [отв. ред. О.В. Гудкова]. – Киев: Киев. Акад. Евробизнеса, 1994. – 208 с. – (Материалы по археологии Крыма).

Гак 2007

Гак Е.И. Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонцовья, Нижнего Подонья и Предкавказья // Материалы та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кімерійців: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; Східноукраїн. нац. ун-т ім. В. Даля; [за ред. С.М. Санжарова]. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 95-103.

Гераськова 1991

Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л.С. Гераськова; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. В.Ф. Генінг]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 132 с.

Глебов 2009

Глебов В.П. Фибулы раннесарматской культуры Нижнего Подонья / В.П. Глебов // Пятая Кубанская археол. конф.: Мат-лы конференции / Админ. Краснодар. края, Управл. по охране, реставр. и эксплуат. истор.-культур. ценностей (наследия) Краснодар. края; Кубанский гос. ун-т, НИИ археол. Кубан. гос. ун-та [ред. кол.: И.И. Марченко (отв. ред.), Н.Ю. Лимберис, Б.А. Раев]. – Краснодар: ГУЗ МИАЦ, 2009. – С. 71-74.

Гущина 1974

Гущина И.И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму: (По мат-лам могильников) / И.И. Гущина // Археологические исследования на юге Восточной Европы: Тр. ГИМ: сб. науч. ст. / ГИМ; [отв. ред.

- Д.А. Таллис]. – Москва: Внешторгиздат, 1974. – С. 32-64.
- Гущина 1982*
Гущина И.И. О локальных особенностях культуры населения Бальбекской долины Крыма в первые века нашей эры / И.И. Гущина // Археологические исследования на юге Восточной Европы: Тр. ГИМ: сб. науч. ст. / ГИМ; [отв. ред. Д.А. Таллис]. – Москва: Внешторгиздат, 1982. – № 54. – С. 20-30, 83-96.
- Давня історія 1997*
Давня історія України: У трьох томах. – Т.1: Первісне суспільство / НАН України, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: В.Н. Станко (відп. ред.), С.С. Березанська, М.І. Гладких та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1997. – 559 с.
- Давня історія 1998*
Давня історія України: У трьох томах. – Т.2: Скіфо-антична доба / НАН України, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: С.Д. Крижицький (відп. ред.), В.М. Зубар, С.С. Бессонова та ін.]. – Київ: РВГ ІА НАНУ, 1998. – 495 с.
- Давня історія 2000*
Давня історія України: У трьох томах. – Т.3: Слов'яно-Руська доба / НАН України, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: П.П. Толочко (відп. ред.), Я.Є. Боровський, В.Д. Баран та ін.]. – Київ: РВГ ІА НАНУ, 2000. – 696 с.
- Даниленко 1974*
Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование / В.Н. Даниленко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. О.Г. Шапошникова]. – Киев: Наукова думка, 1974. – 176 с.
- Дашевская, Михлин 1983*
Дашевская О.Д. Четыре комплекса с фибулами с Беляусского могильника / О.Д. Дашевская, Б.Ю. Михлин // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1983. – № 3. – С. 129-147.
- Дергачев 1986*
Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы: (Анализ и характеристика культурных групп) / В.А. Дергачев; АН Молдав. ССР, Отдел этнографии и искусствоведения; [под ред. А.И. Мелюковой]. – Кишинёв: Штиинца, 1986. – 223 с.
- Дергачев, Манзура 1991*
Дергачев В.А. Погребальне комплексы позднего Триполья: Свод источников / В.А. Дергачев, И.В. Манзура; АН ССР Молдова, Отдел этнографии и искусствоведения; [под ред. В.Я. Сорокина]. – Кишинёв: Штиинца, 1991. – 336 с.
- Довженко 1993*
Довженко Н.Д. Проблемы дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України / Н.Д. Довженко // Праці Центру пам'ятокознавства: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПШК; [ред. кол.: С.З. Заремба (гол. ред.), А.В. Денисенко, О.М. Титова та ін.]. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 108-135.
- Документи 1993*
Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Зб. док. / ПКМ; [упорядн. Супруненко О.Б.]. – Полтава, 1993. – 138 с.
- Евглевский 1990*
Евглевский А.В. Влияние ислама на половецкий погребальный обряд в золотоордынское время / А.В. Евглевский // Проблемы исследования памятников археологи Северского Донца: ТД обл. научн.-практ. конф. (Луганск, 1990 г.) / Луган. обл. управл. культуры; Луган. обл. орг. УООПИК; ИПК «Археолог» при Ин-те археол. АН УССР; [ред. кол.: К.И. Красильников, А.Ф. Горелик, С.Н. Санжаров и др.]. – Луганск: Луган. правда, 1990. – С. 131-134.
- Евдокимов, 1987*
Евдокимов Г.Л. Курганный могильник белозерского времени у с. Первомаевка / Г.Л. Евдокимов // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: О.Г. Шапошникова (отв. ред.), Г.Л. Евдокимов, А.И. Кубышев и др.]. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 107-126.
- Елагина, Петренко 1969*
Елагина Н.Г. Раскопки курганов на Ингульце / Н.Г. Елагина, В.Г. Петренко // АО 1968 г.: сб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. акад. Б.А. Рыбаков] – Москва: Наука, 1969. – С. 252.
- Єремєєв 2001*
Єремєєв С.О. Розвідки поблизу с. Дмитрівка / Єремєєв С.О. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 84.
- Зайцев, Мордвинцева 2003*
Зайцев Ю.П. Подвязные фибулы в варварских погребениях Северного Причерноморья позднеэллинистического периода / Ю.П. Зайцев, В.И. Мордвинцева // РА / РАН, Ин-т археол. – Москва: Наука, 2003. – № 2. – С. 135-154.
- Зайцев, Мордвинцева 2004*
Зайцев Ю.П. Варварские погребения Крыма Пв. до н. е. – I в. н. е. / Ю.П. Зайцев, В.И. Мордвинцева // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии: До-

клады V-й Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории» / РАН, Южн. науч. центр; [ред. кол.: И.И. Марченко, М.Г. Мошкова, Б.А. Раев (отв. ред.)]. – Краснодар: Изд-во ЮНЦ РАН, 2004. – С. 174-204.

Захаров 1989

Захаров А.В. Погребение раннесарматского времени с бронзовой фибулой из Правобережного Подонья / А.В. Захаров // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону: сб. науч. тр. / Азов. КМ; [отв. ред. В.Я. Кияшко]. – Азов: ЗАО «Книга», 1989. – Вып. 8. – С. 45-49.

Звід 2008

Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 148, IV с.

Зуев 1787

Путешественные записки Василия Зуева отъ С.-Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 году / Василий Зуев; Императорская Академия Наукъ. – Въ Санктпетербурге: Тип. при Императорской Академии Наукъ, 1787 года. – 274 с.

Зуев 1999

Зуев В.Ф. Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року / В.Ф. Зуев; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн. та наук. ред. Супруненко О.Б.; підг. до друку і ком. Кигим С.Л., Коваленко О.В., Мокляк В.О., Супруненка О.Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – 48 с. – (Джерела з історії Полтавщини: Вип. 2).

Иванова 2007

Иванова С.В. «Серебрянный век» Северо-Западного Причерноморья // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кімерійців: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; Східноукраїн. нац. ун-т ім. В. Даля; [за ред. С.М. Санжарова]. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 85-91.

Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005

Иванова С.В. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра / С.В. Иванова, В.Г. Петренко, Н.Е. Ветчинникова; Ин-т археол. НАН Украины; [отв. ред. В.В. Отрощенко]. – Одесса: Изд-во КП ОГТ, 2005. – 207 с., вкл.

Історія 1967

Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Полтавська область / АН УРСР; [ред. кол. тома: Буланій І.Т. (гол. редкол.), Бевзо О.А.,

Білій П.Х. та ін.]. – Київ: Гол. ред. «УРЕ», 1967. – 1028 с.

Калашник 2006

Калашник Є. Старожитності салтівської культури на Полтавщині / Євген Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: V міжнар. студент. наук. археол. конф. (14-16 квітня 2006 р., м. Чернігів): ТД / Ін-т археол. НАН України; Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, Ін-т археол. та стародавньої історії Північного Лівобережжя; [ред. кол.: Дятлов В.О. (відп. ред.), Коваленко В.П., Коваленко О.Б. та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 66-68.

Калашник 2007

Калашник Є. Середньовічна амфорна тара на місцезнаходженнях Полтавщини / Євген Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VI міжнар. студент. наук. археол. конф. (13-15 квітня 2007 р., м. Чернігів) / Ін-т археол. НАН України; Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, Ін-т археол. та стародавньої історії Північного Лівобережжя; [ред. кол.: Дятлов В.О. (відп. ред.), Коваленко В.П., Коваленко О.Б. та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 83-85.

Кастанаян 1958

Кастанаян Е.Г. Сарматские сосуды Тиритаки с ручками в виже животных / Е.Г. Кастанаян // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. XV. – С. 247-255.

Кастанаян 1981

Кастанаян Е.Г. Лепная керамика боспорских городов / Е.Г. Кастанаян; АН СССР, Лен. отд. Ин-та археологи; [отв. ред. К.К. Марченко]. – Ленинград: Наука 1981. – 176 с.

Кигим 1989

Кигим С.Л. В.І. Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей / С.Л. Кигим // ТДП Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства / ПДП ім. В.Г. Короленка; ПНТК, ПКМ та ін.; [ред. кол.: П.М. Денисовець, В.Є. Лобурець (відп. ред.), О.О. Нестуля та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. – С. 84-85.

Кирпичников 1966

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. М.К. Каргер]. – САИ. – Вып. Е 1-36. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 142 с.

Кирпичников 1966а

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, була-

- вы, кистени / А.Н. Кирпичников / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. М.К. Каргер]. – САИ. – Вып. Е 1-36. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 145 с., XXXIV табл., 2 с.
- Кирпичников 1975*
Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля / А.Н. Кирпичников // КСИА АН СССР / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1975. – Вып. 144. – С. 30-34.
- Клименко, Котова, Колесник 2001*
Клименко В.Ф. Многослойное поселение Крейдянка на Харьковщине / В.Ф. Клименко, Н.С. Котова, А.В. Колесник // Проблемы археологии и архитектуры: В 2-х т.: сб. науч. ст. / Ин-т археол. НАН Украины; Донбас. гос. академия строительства и архитектуры; Донецк. ОКМ; Донецк. нац. ун-т; [ред. кол.: П.В. Добров, Х.А. Бенаи, Н.Е. Беспалов и др.; ред. А.Н. Усачук]. – Донецк-Макеевка: ред. журн. «Донбас», 2001. – Т. 1: Археология. – С. 39-46.
- Ковалёва 1984*
Ковалёва И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И.Ф. Ковалёва; Днепрпетр гос. ун-т. – Днепрпетровск: РИО Дн. ГУ, 1984. – 116 с.
- Ковалева 1990*
Ковалева И.Ф. Предстепье Левобережной Украины в катакомбное время / И.Ф. Ковалева // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: ТД Всесоюз. семинара / ИА АН УССР; Запорож. гос. ун-т; Запорож. ОКМ; УООПИК; [ред. кол.: О.Г. Шапошникова, В.В. Отрошенко, Г.Н. Тошев и др.]. – Запорожье: Изд-во «Коммунар», 1990. – С. 22-24.
- Ковалева 2003*
Ковалева И.Ф. Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики: культурная принадлежность и семантика / И.Ф. Ковалёва // И.Ф. Ковалёва, З.П. Марина, В.А. Ромашко и др. Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца; Днепрпетр. нац. ун-т. – Днепрпетровск: Изд-во Дн. НУ, 2003. – С. 102-127.
- Ковалева, Волкобой, Марина и др., 1977*
Ковалева И.Ф. Исследования курганных могильников у с. Верхняя Маевка в степном междуречье рек Орели и Самары / И.Ф. Ковалева, С.С. Волкобой, З.П. Марина, В.А. Лихачёв, В.А. Попцов // Курганные древности Степного Поднепровья. III-I тыс. до н.е.: сб. науч. ст. / Днепрпетр. гос. ун-т; [ред. кол.: Ковалёва И.Ф. (отв. ред.), Болебрух А.Г., Костенко В.И.] – Днепрпетровск: РИО Дн. ГУ, 1977. – С. 8-113.
- Ковалёва, Марина, Ромашко, Тесленко, Шалобудов, Векленко 2001*
Ковалёва И.Ф. Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца / И.Ф. Ковалёва, З.П. Марина, В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко, В.Н. Шалобудов, В.А. Векленко; Днепрпетр. нац. ун-т. – Днепрпетровск: Изд-во Дн. НУ, 2003. – 132 с.
- Ковпаненко 1962*
Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII-VII до н.е. в бассейне Ворсклы / Г.Т. Ковпаненко // КСИА АН УССР / АН УССР, Ин-т археол. – Киев: Изд-во АН УССР, 1962. – Вып. 12. – С. 66-72.
- Ковпаненко 1967*
Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворскле / Г.Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ин-т археол.; [відп. ред. О.І. Тереножкін]. – Київ: Наукова думка, 1967. – 188 с.
- Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989*
Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. Б.Н. Мозолевский]. – Киев: Наукова думка, 1989. – 336 с.
- Козир 1995*
Козир І.А. Етнокультурні та економічні зв'язки сарматських племен України (за матеріалами кераміки) / І.А. Козир; Кіровоград. держ. пед. ін-т ім. В.К. Винниченка. – Кіровоград: Центр оператив. друку, 1995. – 33 с.
- Козловський 1992*
Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. / А.О. Козловський; АН України, Ін-т археол.; [відп. ред. О.П. Моця]. – Київ: Наукова думка, 1992. – 184 с.
- Колев 2008*
Колев Ю.І. Ивановская культура позднего бронзового века: характеристика культуры и проблемы исследования / Ю.В. Колев // Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья: сб. науч. ст. / Самар. обл. ИКМ; Самар. гос. ун-т; [редкол.: Д.А. Сташенков (отв. ред.) и др.]. – Самара: Глагол, 2008. – С. 208-240.
- Колекції 2007*
Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик та ін.; Н.О. Сон (відп. ред.); НАН України, Ін-т археол. – Київ: Академперіодика, 2007. – 356 с.

Колотухин 1996

Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы – начале железного века (Этнокультурные процессы) / В.А. Колотухин; НАН Украины, Крым. филиал Ин-та археол. – Киев: Изд-во «Южногородские ведомости», 1996. – 158 с.

Комар 2004

Комар А.В. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье / Комар А.В. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Мат-лы II Судакской междунар. науч. конф. (12-16 сентября 2004 г.) / Нац. заповедник «София Киевская»; [ред. кол.: Куковальская Н.М. (отв. ред.), Фарбей А.М., Крыжицкий С.Д. и др.]. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – Ч. III-IV. – С. 87-91.

Комар 2009

Комар О.В. Давні мадяри / А.В. Комар // Україна: хронологія розвитку. – Т. 2: Давні слов'яни та Київська Русь; Ін-т історії України НАН України; [ред. кол. тому: П.П. Толочко (голова), Г.Ю. Івакін, Д.Н. Козак та ін.]. – Київ: КРІОН, 2009. – С. 166-169.

Комар 2011

Комар А.В. Древние мадяры Етелькеза: перспективы исследований / А.В. Комар // Мадяры в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – С. 21-78. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).

Коробкова, Шапошникова 2005

Коробкова Г.Ф. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнейшей культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура) / Г.Ф. Коробкова, О.Г. Шапошникова; РАН, Ин-т истор. матер. культуры; [ред. В.М. Массон, Л.Б. Кирчо]. – Труды. – Т. XX. – Санкт-Петербург: ООО «Европейский дом», 2005. – 316 с.

Костенко 1983

Костенко В.И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.е. – середины III в. н.е. / В.И. Костенко; Днепропетр. гос. ун-т.; [реценз. Е.В. Черненко]. – Днепропетровск: РИО Дн. ГУ, 1983. – 104 с.

Костенко 1986

Костенко В.И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н.е. – IV в. н.е. / В.И. Костенко; Днепропетр. гос. ун-т.; [реценз. В.Е. Максименко]. – Днепропетровск: РИО Дн. ГУ, 1986. – 104 с.

Костенко 1993

Костенко В.И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) / В.И. Костенко; Днепропетр. гос. ун-т.; [ред. А.В. Шерстюк, реценз.: С.Б. Буйских, А.В. Симоненко]. – Днепропетровськ: Вид-во Дн. ДУ, 1993. – 152 с.

Костюшко-Валюжинич 1911

Костюшко-Валюжинич К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г. // ИАК / Импер. Археол. Комиссия. – Санкт-Петербург, 1911. – Вып. 42. – С. 1-91.

Котова 1994

Котова Н.С. К проблеме сложения памятников нижнемихайловского типа / Н.С. Котова // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.е. – V в. н.е.: Мат-лы Междунар. археол. конф., Тирасполь, 10-14 октября 1994 г. / Приднестров. гос.-корпорат. ун-т им. Т.Г. Шевченко; Приднестров. науч. Центр Росс. Академии естественных наук; НИЛ «Археология»; Центр археол. исслед. [ред. кол.: Е.В. Яровой (отв. ред.), Т.А. Щербакова, М.Т. Кашуба]. – Тирасполь, 1994. – С. 36-39.

Котова 2006

Котова Н.С. Ранний энеолит Степного Поднепровья и Приазовья / Котова Н.С.; НАН Украины, Ин-т археол. – Луганск: Изд-во СНУ им. В. Даля, 2006. – 328 с.

Кракало 1997

Кракало І.В. Катакомбне поховання з Кременчуччини / І.В. Кракало // АЛЛУ / ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1997. – № 1-2. – С. 123.

Кракало 1999

Кракало І.В. Давньоруські знахідки з Манжелії / Кракало І.В. // ПАЗ – 1999 (До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Бондаревський П.К., Залізняк Л.Л., Супруненко О.Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 297-300.

Кракало 1999a

Кракало І.В. Нові знахідки з Манжелії / Кракало І.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАНУ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 45-46.

Кропотов 2010

Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи / В.В. Кропотов; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. А.В. Симоненко]. – Киев: ИД «АДЕФ-Украина», 2010. – 384 с.

Крыганов 1989

Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры: (По материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: И.И. Артеменко, Н.Я. Мерперт, И.Ф. Ковалёва (отв. ред.) и др.]. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1989. – С. 98-114.

Кубышев, Черняков 1986

Кубышев А.И. Грунтовой могильник белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.) / А.И. Кубышев, И.Т. Черняков // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1986. – № 3 – С.139-157.

Куза 1996

Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв.: Свод археологических памятников / А.В. Куза / Рос. гуманитар. фонд; [отв. ред. А.К. Зайцев]. – Москва: Христианское изд-во, 1996. – 256 с.

Кулаков 1990

Кулаков В.И. Древности пруссов VI–XIII вв. / В.И. Кулаков / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В.В. Седов]. – САИ. – Вып. Г 1-9. – Москва: Наука, 1990. – 168 с.

Кулатова 1997

Кулатова І.М. Статистичне зведення про кургани Полтавщини Л.В. Падалки / Кулатова І.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1997. – № 1-2. – С. 110-119.

Кулатова 2009

Кулатова І.М. Поховання скіфського часу в кургані у пониззі Сухого Кобелячка / Кулатова І.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 72-77.

Кулатова 2010

Кулатова І.М. Сарматські комплекси в курганах пониззя Псла / Кулатова І.М. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Фасій Г.І. (гол. редкол.), Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – С. 36-42.

Кулатова 2011

Кулатова І.М. Сарматські поховання в курганах поряд із Єриствіським кар'єром / Кулатова І.М. // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольський ІКМ; [Стахів Т.А., гол. ред.]. – Комсомольськ:

Вид-во «Argiori print», 2011. – Кн. VI-VII. – С. 59-67.

Кулатова, Луговая, Супруненко 1993

Кулатова І.Н. Кургани скифского времени междуречья Ворсклы и Псла / И.Н. Кулатова, Л.Н. Луговая, А.Б. Супруненко; Полтав. КМ; Всерос. фонд содействия изучению истории и развитию культуры; Полтав. науч. краевед. общ-во. – Москва-Полтава, 1993. – 108 с.

Кулатова, Лямкін 2007

Кулатова І.М. Ранньочорноліське поселення у пониззі Псла / Кулатова І.М., Лямкін В.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 47-52.

Кулатова, Мироненко, Супруненко 2005

Кулатова І.М. Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я / І.М. Кулатова, К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст., присвяч. пам'яті В.В. Седова / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький: ПЦ «Різографіка», 2005. – Вип. 16. – С. 228-234.

Кулатова, Скорий, Супруненко 2006

Кулатова І.Н. Раннескифское погребение на юге Украинской террасовой лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле) / Кулатова І.Н., Скорий С.А., Супруненко А.Б. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАНУ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1 (19). – С. 46-60.

Кулатова, Скорий, Супруненко 2010

Кулатова І.М. Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла / Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.; Ін-т археол. НАН України, ЦП НАНУ і УТОПК, ЦОДПА УК ПОДА. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – 160, 6 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Част. VIII).

Кулатова, Скорий, Супруненко 2011

Кулатова І.М. Рештки пізньоскіфського поховання у лівобережному Припсіллі / Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України, ЦП НАНУ і УТОПК, ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф., Супруненко О.Б. (наук. ред.) та ін.] – Київ-Полтава: Гротеск, 2011. – С. 79-94.

Кулатова, Супруненко 1991

Кулатова І.М. Археологічне краєзнавство Полтавщини XIX століття / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // V Всеукраїнська конф.

«Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): ТДП / АН УРСР; Мін-во народ. осв. УРСР; Мін-во культури УРСР; Всеукр. спілка краєзн.; УФК; УТОПІК; Кам'янець-Подільськ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського; [редкол.: І.С. Винокур, В.О. Горбик, Ю.П. Кондуфор (голова) та ін.]. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 46-48.

Кулатова, Супруненко 1999

Кулатова І.Н. Памятники времени проникновения сармат в Днепровское лесостепное Левобережье / Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. // ПАЗ – 1999 (До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Бондаревський П.К., Залізник Л.Л., Супруненко О.Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 134-161.

Кулатова, Супруненко 1999а

Кулатова І.Н. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья / Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н. Гракова). III Граковские чтения: сб. науч. ст. / Запорож. гос. ун-т; МГУ; Ин-т археол. НАН Украины; Запорож. науч. общ-во им. Я. Новицкого; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол.: Толочко П.П. (отв. ред.), Козак Д.Н., Тошев Г.Н. и др.]. – Запорожье, 1999. – С. 148-154.

Кулатова, Супруненко 2004

Кулатова І.М. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Старожитності Степового Подніпров'я і Криму: зб. наук. пр.: Матеріали конф. «Проблеми скифо-сарматської археології Північного Причорномор'я» (до 105-річчя з дня народження Б.М. Гракова) / Запорізьк. держ. ун-т; Запорізьк. ОКМ [ред. кол.: П.П. Толочко (гол. ред.), В.М. Зубар, Г.М. Тошев (відп. ред.) та ін.]. – Запоріжжя: ПВЛ Запорізьк. ДУ, 2004. – Вип. XI. – С. 143-149.

Кулатова, Супруненко 2010

Кулатова І.М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. С.А. Скорий]. – Київ: Гротеск, 2010. – 200, VI с.

Кулатова, Супруненко 2011

Кулатова І.М. Давньоугорські та «салтоїдні» знахідки у Лівобережному Придніпровському терасовому лісостепу Полтавщини /

І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Мадяри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – С. 144-156. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).

Кулатова, Супруненко, Маєвська 2004

Кулатова І.М. Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) / Кулатова І.М., Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1-2 (13-14). – С. 47-135.

Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005

Кулатова І.М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА. – Київ-Полтава: Археологія, 2005. – 100 с.

Кунина, Сорокіна 1972

Кунина Н.З. Стекланые бальзамарии Боспора / Н.З. Кунина, Н.П. Сорокіна // Тр. Гос. Эрмитажа: сб. науч. ст. / Гос. Эрмитаж; [ред. К.С. Горбунова]. – Ленинград: Аврора, 1972. – Т. XIII: Культура и искусство античного мира. Памяти А.А.Передольской. – С. 146-177.

Кутайсов, Уженцев 1994

Кутайсов В.А. Восточные ворота Калос Лимена / В.А. Кутайсов, В.Б. Уженцев // Северо-Западный Крым в античную эпоху: сб. науч. тр.; НАН Украины, Крым. филиал Ин-та археол.; [отв. ред. В.А. Кутайсов]. – Киев: Киев. Акад. Евробизнеса, 1994. – С. 44-70. – (Материалы по археологии Крыма).

Кухарская, Битковский 1994

Кухарская Е.Н. К вопросу об одном типе погребений зарубинецкого времени / Е.Н. Кухарская, О.В. Битковский // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА УК ПОДА; [за ред. Супруненка О.Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 113-120.

Кучера 1987

Кучера М.П. Змиевые валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера; [отв. ред. И.И. Артеменко] / АН УССР, Ин-т археол. – Киев: Наукова думка, 1987. – 208 с.

Кучера, Драчук 1962

Кучера М.П. Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС / М.П. Кучера, В.С. Драчук // КСИА АН УССР / АН УССР, Ин-т археол. – Киев: Изд-во ИА АН УССР, 1962. – Вып. 12. – С. 100-102.

Кучера, Сухобоков, Беляева и др. 1984

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева, Н.В. Блажевич, П.А. Горишный, А.Т. Смиленко, Р.С. Орлов, О.В. Иченская; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.), Е.Л. Гороховский, Н.В. Блажевич]. – Киев: Наукова думка, 1984. – 196 с.

Лесков 1970

Лесков А.М. Кировское поселение / А.М. Лесков // Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы): сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А.М. Лесков]. – Киев: Наукова думка, 1970. – С. 7–59.

Лисенко 1999

Лисенко С.Д. Про одну групу поховань доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я / Лисенко С.Д. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 9-10.

Литвиненко 2007

Литвиненко Р.О. Стативно-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кімерійців: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; Східноукраїн. нац. ун-т ім. В. Даля; [за ред. С.М. Санжарова]. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 156-172.

Литвиненко 2009

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток) / Р.О. Литвиненко / Автореф. дис. ... докт. іст. наук: спеціальність 07.00.04 «Археологія» / НАН України, Ін-т археол. – Київ, 2009. – 34 с.

Луговая 1983

Луговая Л.Н. Работы Полтавского краеведческого музея / Л.Н. Луговая // АО 1981 г.: сб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. акад. Б.А. Рыбаков]. – Москва: Наука, 1983. – С. 283-284.

Луговая 1985

Луговая Л.Н. Работы в нижнем течении р. Псёл / Л.Н. Луговая // АО 1983 г.: сб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В.П. Шилов]. – Москва: Наука, 1985. – С. 307.

Луговая 1986

Луговая Л.М. Раскопки Полтавского краеведческого музея / Л.Н. Луговая // АО 1984 г.: зб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. акад. Б.А. Рыбаков]. – Москва: Наука, 1986. – С. 263-264.

Луговая 1987

Луговая Л.Н. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (1977-1986 гг.) / Л.Н. Луговая // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского (26-28 марта 1987 г.): ТДС / Полтав. обл. управл. культуры; ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК; [ред. кол.: Кальной Д.П., Оникко М.Д. (отв. ред.), Супруненко А.Б. и др.]. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1987. – С. 39-41.

Луговая 1990

Луговая Л.Н. Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье / Л.Н. Луговая // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): ТД / ПКМ; Полтав. обл. орг. УТОПК; Лубен. КМ; [ред. кол.: Білоус Г.П., Кулатова І.М., Супруненко О.Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 107-109. – Рис. 12.

Лугова 1991

Лугова Л.М. Ранньозрубні поховання басейну Псла / Л.М. Лугова // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О.Б.]. – Полтава, 1991. – С. 3-13.

Лугова 1992

Лугова Л.М. Поховання доби пізньої бронзи поблизу села Кагамлик Глобинського району / Лугова Л.М. // АЗ ПКМ: зб. наук. ст. / ПКМ; [за ред. Супруненка О.Б.]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 36-39.

Лугова 2003

Лугова Л.М. Кургани епохи ранньої бронзи поблизу Кременчука / Лугова Л.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 23-29.

Лугова, Мироненко 1998

Лугова Л.М. Поселення XIII-XIV ст. поблизу Комсомольська / Лугова Л.М., Мироненко К.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 122-124.

Лугова, Мироненко, Стахів, Супруненко, Ткаченко 2008

Лугова Л.М. Барбара II – багатшарове поселення / Л.М. Лугова, К.М. Мироненко, М.П. Стахів, О.Б. Супруненко, О.М. Ткаченко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.)

та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 46-48.

Луговий, Ткаченко 2003

Луговий Р.С. Археологічні знахідки з Кременчуччини у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Луговий Р.С., Ткаченко О.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 72-80.

Любичев 2000

Любичев М.В. Черняховская культура Днепро-Донецкой Лесостепи: История исследования и основные проблемы изучения / Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – Харьков: Изд-во ХГАДТУ, 2000. – 263 с.

Лямкін, Шерстюк 2010

Лямкін В.В. Дослідження комплексу XVIII ст. в ур. Мазепин Яр неподалік м. Комсомольська на Полтавщині / Лямкін В.В., Шерстюк В.В. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. пр. і мат-лів Х наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Фасій Г.І. (гол. редкол.), Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – С. 84-94.

Ляпушкин 1961

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археологи; [отв. ред. М.И. Артамонов]. – МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.

Ляскоронский 1909

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский // Тр. XIV Археологического съезда в Чернигове / МАО; [под ред. графини П. Уваровой]. – Москва, 1909. – Т. III. – С. 1-82.

Мадяри 2011

Мадяри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – 200 с., 18 кол. вкл. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).

Маєвська 2011

Маєвська С.В. Залишки текстильних виробів з давньоугорських поховань неподалік с. Дмитрівки на Нижньому Пслі / С.В. Маєвська // Мадяри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред.

кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – С. 125-129. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).

Маєвська, Супруненко 2006

Маєвська С.В. Половецька стела з Полтавщини / Маєвська С.В., Супруненко О.Б. // АДУ 2004-2005 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол., НАН України; [за ред. Н.О. Гаврилюк]. – Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 274-275.

Маєвська, Удовиченко 2004

Маєвська С.В. Половецька стела з с. Єристівка поблизу Комсомольська / Маєвська С.В., Удовиченко О.І. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1-2 (15-16). – С. 3 обкл.

Макаренко 1917

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1917. – 105, XIX с.

Максименко 1998

Максименко В.Е. Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории) / В.Е. Максименко; Мин-во культуры Ростовской обл.; Азовский КМ; [отв. ред. Виноградов В.Б.]. – Азов: ЗАО «Книга», 1998. – 304 с. – (Донские древности: Вып. 6).

Макушников, Лупиненко 2004

Макушников О. Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII – первой половины XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле) / О. Макушников, Ю. Лупиненко // Гістарычна-археалагічны зборнік / Ін-т гісторыі АН Беларусі. – Мінск, 2004. – № 19. – С. 204-217.

Марина 1978

Марина З.П. Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары / З.П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.е.: сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: И.Ф. Ковалёва (отв. ред.), А.Г. Болбрух, В.И. Костенко]. – Днепропетровск: РИО Дн. ГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 55-69.

Марина 1979

Марина З.П. Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников / З.П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.е.: сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: Ковалёва И.Ф. (отв. ред.), Болбрух А.Г.,

Костенко В.И.] – Днепропетровск: РИО Дн. ГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 80-87.

Марина 1990

Марина З.П. Позднеямные погребения Левобережья Днепра и их соотношение с памятниками катакомбной культуры / З.П. Марина // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: ТД Всесоюз. семинара / ИА АН УССР; Запорож. гос. ун-т; Запорож. ОКМ; УООПИК; [ред. кол.: О.Г. Шапошникова, В.В. Отрошенко, Г.Н. Тошев и др.]. – Запорожье: Изд-во «Коммунар», 1990. – С. 45-46.

Марина 1992

Марина З.П. О раннем горизонте ямных памятников Украины / З.П. Марина // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: И.Ф. Ковалёва (отв. ред.), З.П. Марина, Н.Я. Мерперт и др.] – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1992. – С. 76-83.

Марина 1998

Марина З.П. Погребения ямной культуры Днепровского Левобережного предстепья с изделиями из металла // Проблемы археологии Подніпров'я: зб. наук. пр. / Дніпропетр. держ. ун-т; [ред. кол.: І.Ф. Ковальова (відп. ред.), З.П. Маріна, Н.Я. Мерперт та ін.]. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. ДУ, 1998. – С. 47-57.

Махно 1955

Махно Е.В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье / Е.В. Махно // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. XXIII. – С. 81-100.

Махно 1960

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР: (Материалы к составлению археологической карты) / Е.В. Махно / АН СССР, Ин-т археол. – МИА. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – № 82. – С. 9-83, 328-345.

Махно 1967

Махно Е.В. Раскопки на Компаниевском могильнике / Е.В. Махно // АИУ 1965-1966 гг.: сб. науч. ст. / АН УССР, Ин-т археологи; [отв. ред. П.П. Толочко]. – Киев: Наукова думка, 1967. – Вып. 1. – С. 160-163.

Махно 1971

Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника / Є.В. Махно // Середні віки на Україні: зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: В.Д. Баран, Ф.П. Шевченко (відп. ред.), Р.О. Юра].

– Киев: Наукова думка, 1971. – Вып. 1. – С. 87-95.

Махно 1975

Махно Є.В. Черняхівська культура / Є.В. Махно // Археологія Української РСР: У 3-х т. – Т. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: В.Й. Довженко (відп. ред.), М.П. Кучера, А.Т. Сміленко]. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 45-77.

Махно, Братченко 1977

Махно Є.В. Пастове намисто з катакомбного поховання на Компаніївському могильнику / Є.В. Махно, С.Н. Братченко // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. – Киев: Наукова думка, 1977. – № 24. – С. 53-60.

Махно, Самойловский 1959

Махно Е.В. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье: (Материалы к археологической карте) / Е.В. Махно, И.М. Самойловский / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Ю.В. Кухаренко]. – МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – № 70. – С. 11-21.

Махно, Шарафутдінова 1972

Махно Є.В. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компаніїці на Дніпрі / Є.В. Махно, І.М. Шарафутдінова // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. – Киев: Наукова думка, 1972. – № 6. – С. 70-81.

Махортых 2005

Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья / С.В. Махорых; Ин-т археол. НАН Украины; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко; Общ-во археол. и антропологии. – Киев: Шлях, 2005 [2006]. – 380 с. – (Bibliotheca «Vita antiqua»).

Медведев 1966

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А.Л. Монгайт]. – САИ. – Вып. Е 1-36. – Москва: Наука, 1966. – 182 с.

Медведев 2008

Медведев А.П. Сарматы в верховьях Танаиса / А.П. Медведев; Воронеж. гос. ун-т. – Москва: Таус, 2008. – 252 с.

Мелюкова 1961

Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода лесостепной Молдавии / А.И. Мелюкова // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. К.Ф. Смирнов]. – МИА. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – № 96. – С. 5-52.

Мелюкова 1964

Мелюкова А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. О.Д. Дашевская]. – САИ. – Вып. Д 1-4. – Москва: Наука, 1964. – 91 с. – 23 табл.

Мельникова 1989

Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 год) / А.С. Мельникова. – Москва: Финансы и статистика, 1989. – 320 с., вкл.

Мельникова 1990

Мельникова И.С. Раскопки курганов у сёл Мушты и Кириленки / И.С. Мельникова // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ; [редкол.: Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1990. – С. 59-65.

Мельникова 2001

Мельникова І.С. Салтівське поховання в околицях Кременчука / Мельникова І.С. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 116.

Мироненко 1998

Мироненко К.М. Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі / К.М. Мироненко // АБУ 1997-1998 рр.: зб. наук. пр. [під ред. Д.Н. Козака, Н.О. Гаврилюк] / Ін-т археол. НАН України. – Київ: ДВПІ Міннауки України, 1998. – [Вип. 1]. – С. 113-114.

Мироненко, Супруненко 2004

Мироненко К.М. Розвідки в окрузі м. Комсомольськ / Мироненко К.М., Супруненко О.Б. // АБУ 2002-2003 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; Нац. заповідн. «Софія Київська»; [за ред. Н.О. Гаврилюк]. – Київ: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 220-223.

Мироненко, Супруненко 2005

Мироненко К. Старожитності доби Київської Русі у Кременчуцькому Подніпров'ї / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2004 р.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Управл. культури ПОДА; ПДПУ ім. В.Г. Короленка; ПКМ; [редкол.: Волошин В.Ю., Лобурець В.Є., Мокляк В.О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – [Вип. II]. – С. 37-48.

Мироненко, Шилов 2003

Мироненко К.М. Золотоординські поховання на Кременчуччині / Мироненко К.М., Шилов Ю.О. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН Украї-

ни; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 105-109.

Михеев 1985

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев / Харьков. гос. ун-т им. В.Н. Каразина; [рецензент О.В. Сухобок]. – Харьков: Изд-во при Харьков. гос. ун-те издат. объедин. «Вища школа, 1985. – 148 с.

Михлин 1980

Михлин Б.Ю. Фибулы Беляусского могильника / Б.Ю. Михлин // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1980. – № 3. – С. 194-213.

Мовша, 1984

Мовша Т.Г. Хронология Триполья – Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в её системе / Т.Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. ст. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: И.Ф. Ковалёва (отв. ред.), З.П. Марина, Н.Я. Мерперт и др.] – Днепропетровск: Изд-во Дн.ГУ, 1984. – С. 60-83.

Мовша 2000

Мовша Т.Г. К проблеме взаимодействия древних земледельцев Трипольско-Кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей / Т.Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья: спец. вып. міжвуз. зб. наук. пр., присвячений 70-річчю докт. іст. наук, професора кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного ун-ту Ірини Федорівни Ковальової / Дніпропетр. нац. ун-т; [ред. кол.: З.П. Марина (відп. ред.), Д.Л. Тесленко, В.А. Ромашко та ін.] – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2000. – С. 29-53.

Могилев 2008

Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лесостепу Східної Європи; НАН України, Ін-т археол.; [наук. ред. С.А. Скорий]. – Київ – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2008. – 439 с.

Мозолевский, Полин 2005

Мозолевский Б.Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. е. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин / Ин-т археол. НАН Украины; [отв. ред. В.Б. Виноградов]. – Киев: ИД «Стилос», 2005. – 600 с., 24 табл. цв. илл.

Монахов 1999

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье: Комплексы керамической тары VII–II вв. до н. е. / С.Ю. Монахов; Саратов. ун-т. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. – 680 с.

Мугуревич 1965

Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.: Экономические святы с Русью и другими территориями. Пути сообщения / Э.С. Мугуревич. – Рига: Зинатне, 1965. – 144 с.

Мухопад, Шалабудов, Ромашко, Гусак 1992

Мухопад С.Е. Скифская курганная группа «Маерова могила» в Днепро-Донецком Надпорожье / С.Е. Мухопад, В.Н. Шалабудов, В.А. Ромашко, О.А. Гусак // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: И.И. Артеменко, Н.Я. Мерперт, И.Ф. Ковалёва (отв. ред.) и др.]. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1992. – С. 47-65.

Недашковский 2000

Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город Укек и его округа / Л.Ф. Недашковский / РАН, Ин-т археол. – Москва: Восточная литература, 2000. – 224 с.

Нестуля 1990

Нестуля А.А. Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы Советской власти / А.А. Нестуля // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар (квітень, 1990 р.): ТД / ПКМ; УТОПІК, Полтав. обл. орг; Лубен. КМ; [ред. кол.: Білоус Г.П., Кулатова І.М., Супруненко О.Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 5-7.

Николаев 1917

Николаев В.Ф. Отчёт по Музею Полтавского Губернского земства за 1914 год / Николаев В.Ф. // Ежегодник Музея Полтавского губернского земства. 1914-1915 гг. [ред. Николаев В.Ф.] – Полтава: тип. Подземского Д.Н., 1917. – № 3-4. – С. 1-8.

Новицкий 1990

Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е.Ю. Новицкий; // Вестник Одесского охранного археологического центра / Управл. культуры Одес. облисполкома, Отдел охраны памятн. истор. и культуры; Одес. охран. археол. центр; [отв. ред. Е.В. Яровой] – Одесса: Облполиграфиздат, 1990. – Вып. II. – 184 с.

Обломский 2003

Обломский А.М. Днепро-Донецкое лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. е.) / А.М. Обломский; РАН, Ин-т археол.; [ред. кол. серии: И.О. Гавритухин, Н.В. Лопатин; А.М. Обломский]. – Москва: Нау-

ка, 2003. – 255 с. – (Раннеславянский мир: Вып. 5).

Островерхов 1995

Островерхов А.С. Торговля стеклянными бусами на юге Восточной Европы в скифо-античное время / А.С. Островерхов // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. Супруненко О.Б.]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 363-368.

Отрощенко 1975

Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени / В.В. Отрощенко // Скифский мир: сб. науч. ст. / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: В.А. Ильинская, Б.Н. Мозолевский, А.И. Тереножкин (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1975. – С.193-206.

Отрощенко 1976

Отрощенко В.В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы: сб. науч. ст.; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Д.Я. Телегин]. – Киев: Наукова думка, 1976. – С. 172-190.

Отрощенко 1985

Отрощенко В.В. Белозерская культура / В.В. Отрощенко // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов, Д.Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 519-526.

Отрощенко 1986

Отрощенко В.В. Белозерская культура / В.В. Отрощенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И.И. Артеменко]. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 117-152.

Павловский 1912

Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И.Ф. Павловский; ПАУК. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – 239 с.

Падалка 1905

Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. / Л.В. Падалка // Тр. ПУАК: сб. науч. тр. / ПУАК. – Полтава: тип. Дохмана, 1905. – Вып. 1. – С. 153-214, 12 планов; *Отд.*

оттиск: Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. Ч.1. О древних городках, городищах и насыпных валах / Л.В. Падалка. – Полтава: тип. Дохмана, 1905. – 60 с.

Падалка 1914

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и мат-лы / Л.В. Падалка / ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

Памятники 1985

Памятники материальной культуры древней и средневековой Потапщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б.; Полтав. обл. управл. культуры; ПКМ; [редкол.: Онипко М.Д. (отв. ред.), Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.]. – Полтава, 1985. – 56 с.

Пачкова 2006

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы / Пачкова С.П.; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. Козак Д.Н.]. – Киев: ПП «КОРВИН ПРЕСС», 2006. – 372 с.

Петренко, Шилов 1992

Петренко В.Г. Новый усатовский памятник в междуречье Днестра и Южного Буга / В.Г. Петренко, Ю.А. Шилов // Археологический вестник; Запорож. гос. ун-т; Запорож. ОКМ; [отв. ред. Тощев Г.Н.]. – Запорожье, 1992. – № 3. – С. 9-11.

Плетнева 1974

Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б.А. Рыбаков]. – САИ. – Вып. Б 4-2. – Москва: Наука, 1974. – 200 с.

Плетнёва 1989

Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнёва; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. акад. Б.А. Рыбаков]. – Москва: Наука, 1989. – 286 с.

Плетнева 2003

Плетнева С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века) / С.А. Плетнёва; Ин-т археол. РАН; Воронеж. гос. ун-т; [отв. ред. А.З. Винников]. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 250 с.

Полін 1987

Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С.В. Полін // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. – Київ: Наукова думка, 1987. – № 59. – С. 17-36.

Полтавщина 1992

Полтавщина: Енциклопедичний довідник: [відп. ред. А.В. Кудрицький]. – Київ: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.

Полякова 1996

Полякова Г.Ф. Изделия из цветных и драгоценных металлов / Г.Ф. Полякова // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков / РАН, Казан. филиал; Ин-т языка, лит. и истор. им. Г. Ибрагимова; [отв. ред. Г.А. Фёдоров-Давыдов]. – Казань: Наука, 1996. – С. 154-268.

Потапов 1997

Потапов В.В. Погребения XII–X вв. до н.е. в Волго-Донских степях (к проблеме отбора источников) / В.В. Потапов // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: Мат-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. П.Д. Рау (1897-1997), (г. Энгельс Саратов. обл., 12-17 мая 1997 г.) / Энгельский КМ; Дирекц. охраны, реставр. и использ. памятн. истор. и культуры Саратов. обл.; Саратов. гос. ун-т; [науч. ред. А.И. Юдин]. – Саратов: Изд-во Саратов. ГУ, 1997. – С. 128–130.

Потапов 1998

Потапов В.В. Погребения белозерского хронологического горизонта в бассейне Нижнего Дона и Северо-Восточном Приазовье / В.В. Потапов // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: ТД VII Донской археол. конф., (Ростов-на-Дону, 22-26 ноября 1998 г.) / [ред. кол.: В.Я. Кияшко, В.А. Ларенок, В.В. Потапов]. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 61–63.

Потапов 2010

Потапов В.В. Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья: автореф. дис. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.06 «Археология» / В.В. Потапов; Ин-т археол. РАН. – Москва, 2010. – 25 с.

Приходнюк 2001

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк; НАН України, Ін-т археол.; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; Буковин. центр археол. досліджень; [відп. ред. Б.О. Тимошук]. – Київ-Чернівці: Прут, 2001. – 285 с.

Приходнюк 2005

Приходнюк О.М. Пастирське городище / Приходнюк О.М.; НАН України, Ін-т археол.; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; Буковин. Центр археол. досліджень; [відп. ред. П.П. Толочко]. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.

Пуголовок, Супруненко 2009

Пуголовок Ю.О. Пізньосередньовічне житло з околиць Комсомольська на Полтавщині (за розкопками 2008 р.) / Пуголовок Ю.О., Супруненко О.Б. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 47-52.

Пуздровский 2007

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. е. – III в. н. е.: Погребальные памятники / А.Е. Пуздровский; НАН Украины, Ин-т археол., Крымский филиал; [отв. ред. В.Л. Мыц, С.А. Скорый]. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. – 480, 16 с.

Пустовалов 2005

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С.Ж. Пустовалов; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; Т-во археол. та антропології; [відп. ред. Д.Я. Телегін]. – Київ: Шлях, 2005. – 412 с.

Пустовалов 2009

Пустовалов С.Ж. Классификация катакомбной керамики / С.Ж. Пустовалов // Vita antiqua: зб. наук. ст. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, каф. археол. та музеєзнавства; Т-во археол. та антропології; [ред. кол.: М.І. Гладких (гол. ред.), Б.М. Гончар, В.М. Мордвінцев та ін.] – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. – № 7-8. – С. 101-122.

Рассамакин 2000

Рассамакин Ю.Я. Квитянская культура: источники и современное состояние проблемы / Ю.Я. Рассамакин // Stratum plus / Высш. антропол. школа. – Кишинёв–Санкт-Петербург – Одесса, 2000. – № 2. – С. 117-177.

Рассамакин 2003

Рассамакин Ю.Я. Келеберда – забытое поселение з керамікою квітнянського типу на Дніпрі / Рассамакин Ю.Я. // АБУ 2001-2002 рр.: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; [ред. кол.: Д.Н. Козак, Г.Ю. Івакін, О.П. Моця та ін.; укл. Н.О. Гаврилюк] – Київ: Шлях, 2003. – Вип. 5. – С. 235-240.

Рассамакин 2004

Рассамакин Ю.Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди: Погребальные памятники середины V – конца IV тыс. до н. е. / Юрий Я. Рассамакин // Archäologie in Eurasien: Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004. – Band 17. – Teil II: Katalog. Tafeln. – 277 с., 546 табл.

Рассамакин, Евдокимов 2001

Рассамакин Ю.Я. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговых» погребений / Ю.Я. Расса-

макин, Г.Л. Евдокимов // Археологический альманах: сб. науч. ст. / Ин-т археол. НАН Украины; Управл. культуры Донецк. ОГА; Донецк. ОКМ; [ред. кол.: Колесник А.В. (гл. ред.), Ильяшенко Т.В., Гладких М.И. и др.]. – Донецк: Лебедь, 2001. – № 10. – С. 71-86.

Рассамакин, Якубенко, Сорокина 2006

Рассамакин Ю.Я. Скельська стоянка доби енеоліту «Кічкас ІХ-ІІ» (Середній Стіг ІІ): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) / Ю.Я. Рассамакин, О.О. Якубенко, С.А. Сорокина // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т археол.; Нац. заповід. «Хортиця»; [укл., відп. та наук. ред. Н.О. Гаврилюк]. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 1. – С. 43-89.

Ромашко 1984

Ромашко В.А. Некоторые особенности погребального обряда черноморской культуры Левобережья Днепра / В.А. Ромашко // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н. е.: межвуз. сб. науч. тр. / Днепрпетр гос. ун-т; [ред. кол.: И.И. Артеменко, Н.Я. Мерперт, И.Ф. Ковалёва (отв. ред.) и др.]. – Днепрпетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1984. – [Вып. 1]. – С. 106-114.

Ромашко 1995

Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н. е.) / В.А. Ромашко; Днепрпетр. гос. ун-т. – Днепрпетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1995. – 92 с.

Ромашко 1996

Ромашко В.А. О контактной зоне культур валиковой керамики // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Мат-лы Междунар. науч. конф.: В 2-х ч. – Часть вторая / Донецк. гос. ун-т; Воронеж. гос. ун-т; Донецк. обл. дворец детск. и юнош. творч.; Донецк. науч. центр НАН Украины; Ин-т археол. НАН Украины; Ин-т истор. материал. культуры РАН; Донецк. обл. орг. УООПИК; [гл. ред. В.Н. Горбов]. – Донецк, 1996. – С.66–69.

Ромашко 1999

Ромашко В.А. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности / В.А. Ромашко // Проблеми археології Поднепров'я: зб. наук. пр. / Дніпропетр. держ. ун-т; [редкол.: І.Ф. Ковальова (відп. ред.), З.П. Маріна, В.А. Ромашко та ін.]. – Дніпропетровск: РВВ Дн. ДУ, 1999. – С. 119-138.

Руденко 2009

Руденко Г.Г. Життєвий та творчий шлях К.М. Мельник-Антонович / Г.Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник: зб. наук. пр. / Нац. гірничий ун-т [ред. кол.: Н.К. Швидко (гол. ред.), А.В. Бойко, В.О. Василенко та ін.]. – Київ: Вид-во НГУ, 2009. – Вип. 6. – С. 121-129.

Рудинський 1927

Рудинський М. Досліди на Полтавщині: І. Климівка. ІІ. Розшуки на Кременчуччині / Михайло Рудинський // Коротке звітлення [Всеукраїнського археологічного комітету] за археологічні дослідження року 1926: [зб. наук. ст.] / Українська Академія наук; Всеукраїнський Археологічний Комітет; [гол. ВУАКУ акад. О. Новицький]. – Київ, 1927. – С. 144-153.

Рудинський 1928

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. I. – С. 29-62.

Рудинський 2003

Рудинський М.Я. Результати екскурсії в Кременчугський та Кобеляцький повіти 20.IX–29.X.1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому товариству) / Рудинський М.Я. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2/2002-1/2003 (12-13). – С. 23-29.

Рыбаков 1979

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ / Б.А. Рыбаков; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Д.Б. Шелов]. – Москва: Наука, 1979. – 248 с.

Рыбалова 1964

Рыбалова В.Д. Некоторые новые данные к изучению поздне трипольской культуры на Южном Буге / В.Д. Рыбалова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа: сб. науч. ст. / Гос. Эрмитаж; [отв. ред. М.И. Артамонов]. – Ленинград: Аврора, 1964. – Вып. 6. – С. 79-85.

Санжаров 1992

Санжаров С.Н. Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами: Каталог археологических коллекций; Восточноукраин. гос. ун-т, Центр.-Донецк. арх. эксп.; НПК «Археолог»; [отв. ред. В.И. Бидзиля]. – Луганск: Изд-во

Восточноукраин. гос. ун-та, 1992. – Вып. 1. – 55 с.

Седова 1981

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б.А. Колчин]. – Москва: Наука, 1981. – 196 с.

Сидоренко, Махно, Телегін 1982

Сидоренко Г.О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г.О. Сидоренко, Є.В. Махно, Д.Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПК; [ред. кол.: Д.Я. Телегін (відп. ред.), Г.Т. Ковпаненко, М.П. Кучера]. – Київ: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.

Симоненко 1991

Симоненко О.В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) / О.В. Симоненко // Археологія / НАН України, Ін-т археол. – Київ: Наукова думка, 1991. – № 4. – С. 17-28.

Симоненко 1993

Симоненко А.В. Сарматы Таврії / А.В. Симоненко; АН України, Ін-т археол.; [отв. ред. В.Ю. Мурзин]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 144 с.

Симоненко 1994

Симоненко О.В. Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї / О.В. Симоненко // Археологія / НАН України, Ін-т археол. – Київ: Київ. Академія Євробізнесу, 1994. – № 1. – С. 32-48.

Симоненко 2004

Симоненко А.В. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья / А.В. Симоненко // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии: Доклады V-й Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории» / РАН, Южн. науч. центр; [отв. ред. Б.А. Раев]. – Краснодар: Изд-во ЮНЦ РАН, 2004. – С. 134-173.

Скалон 1941

Скалон К.М. Изображения животных на керамике сарматского периода / К.М. Скалон // Тр. Отдела истории первобытной культуры / Государственный Эрмитаж. – Ленинград, 1941. – Т. I. – С. 173-217.

Скирда 2002

Скирда В.В. Археологічні дослідження геологів Харківського університету / Скирда В.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2002. – № 1 (11). – С. 150-153.

Скорий 1990

Скорий С.А. Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісосте-

- пового Правобережжя) / С.А. Скорий; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. Є.В. Черненко]. – Київ: Наукова думка, 1990. – 124, 8 с.
- Скорий 1998*
Скорий С.А. Населення Лісостепу України за кіммерійської доби (X – початок VII ст. до н. е.) / С.А. Скорий // Давня історія України: В 3-х т. – Т. 2: Скіфо-антична доба; НАН України, Ін-т археол.; [ред. кол. тому: С.Д. Крижицький (відп. ред.), В.М. Зубар, С.С. Бессонова та ін.]. – Київ: РВГ ІА НАНУ, 1998. – Розділ I. – Глава 2. – С. 21-33.
- Скорий 2003*
Скорий С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента) / С.А. Скорий; НАН Украины, Ин-т археол.; Нац. ИКЗ «Чигирин»; [наук. ред. С.С. Бессонова]. – Киев, 2003. – 161 с.
- Скорий, Супруненко 2009*
Скорий С.А. Археологічна експертиза ділянки під розміщення електростанції поблизу Комсомольська на Полтавщині / С.А. Скорий, О.Б. Супруненко // АДУ – 2008: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: Козак Д.Н. (гол. ред.), Михайлина Л.П., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ: Академперіодика, 2009. – С. 273-275.
- Скрипкин 1990*
Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия: Проблемы хронологии и её исторический аспект / А.С. Скрипкин; Саратов. гос. ун-т; [под ред. А.Х. Пшеничнюка]. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 300 с.
- Скрипкин 2003*
Скрипкин А.С. О новом варианте лучковых фибул из сарматских погребений в Волго-Донском междуречье / А.С. Скрипкин // РА / РАН, Ин-т археол. – Москва: Наука, 2003. – № 2. – С. 127-136.
- Слово 1993*
Слово на захист музею: (Неопублікований рукопис В.І. Вернадського) / Публ. і прим. Кигим С. і Супруненка О. // Наука і суспільство. – Київ, 1993. – № 11/12. – С. 29-31.
- Смирнов 1984*
Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии / К.Ф. Смирнов; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В.В. Кропоткин, М.Г. Мошкова]. – Москва: Наука, 1984. – 184 с.
- Список 1913*
Список населенных мест Кобелякского уезда Полтавской губернии: Составлен по данным подворно-хозяйственной земской переписи 1910 г. / Полтав. губ. земство; Статист. бюро. – Полтава: изд. ПГЗ, 1913. – 44 с.
- Спицын 1948*
Спицын А.А. Поля погребальных урн / А.А. Спицын // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 10. – С. 53-72.
- Старожитності 1994*
Старожитності Хоролу / Гавриленко І.М., Кожевнікова О.М., Менчинський Д.А., Степанович С.П., Супруненко О.Б. / ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. Супруненко О.Б.]. – Препринт: вип. 4. – Полтава: Криниця, 1994. – 56 с.
- Старожитності 2004*
Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В.; Ін-т археол. НАНУ; ЦОДПА УК ПОДА; Кременчуцький КМ; [наук. і відп. ред. О.Б. Супруненко]. – Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. – 160, IV с.
- Старожитності 2010*
Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол.: Фасій Г.І. (гол. редкол.), Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – 140, 2 с.
- Стахів 2001*
Стахів М.П. Колодязь XVII-XVIII ст. з Горішніх Плавнів поблизу Комсомольська / Стахів М.П. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 141-142, 4 с. обл.
- Стахів 2006*
Стахів М.П. Розвідки 80-90-х років біля Комсомольська / М.П. Стахів // Свічадо Подніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольська міська рада, Міський відділ культури; Комсомольський ІКМ; Музей ВАТ «Полтавський ГЗК»; [ред. кол.: Слівіна М.Ю. (гол. ред.), Стахів М.П., Стахів Т.А.]. – Комсомольськ: Християнська зоря, 2006. – Кн. 2. – С. 55-59.
- Строцень, Шультце 2010*
Строцень Б.С. Фасетки як хронологічний індикатор / Б.С. Строцень, Ердмуте Шультце // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23-25 вересня 2010 року) / Ін-т археол. НАН України; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ДП

«Подільська археологія» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України; [упорядн., ред.: Б.С. Строчень, Л.Д. Строчень, М.О. Ягодинська]. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 63-64.

Супруненко 1986

Супруненко А.Б. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик / А.Б. Супруненко // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1986. – № 3. – С. 243-244.

Супруненко 1989

Супруненко А.Б. Археологические собрания Полтавщины XIX – начала XX вв. / А.Б. Супруненко // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: ТД XX республ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.) / АН УРСР, Ин-т археол.; ОАМ; Одес. археол. т-во; [ред. кол.: П.П. Толочко, С.О. Беляєва, В.М. Зубар та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 220-221.

Супруненко 1990

Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) / А.Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ; [редкол.: Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1990. – С. 5-42.

Супруненко 1994

Супруненко О.Б. Про початковий етап знайомства з пам'ятками старовини у Посуллі / О.Б. Супруненко // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: Мат-ли наук. конф., присвяч. 900-річчю Вира-Білоп'їлля / Ін-т археол. НАНУ; Сум. КМ; Сум. обл. орг. УТОПІК; [редкол.: Толочко П.П., Моця О.П., Приймак В.В. та ін.]. – Білоп'їлля, 1994. – С. 60-63.

Супруненко 1998

Супруненко О.Б. Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської експедиції 1888-1890 рр. / Супруненко О.Б. // АЛЛУ / ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 108-111.

Супруненко 1999

Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г. Ляскоронського в Посуллі / Супруненко О.Б. // ПАЗ – 1999 (До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Бондаревський П.К., Залізняк Л.Л., Супруненко О.Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 221-247.

Супруненко 2000

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський

музей К.М. Скаржинської / Супруненко О.Б.; НАН України, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА УК ПОДА; [наук. ред. акад. П.П. Толочко]. – Київ-Полтава: Археологія, 2000 [2001]. – 392, 2 с.

Супруненко 2000а

Супруненко О.Б. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби / О.Б. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / НДЦ «Часи козацькі»; ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Телегін Д.Я. (відп. ред.), Заремба С.З., Титова О.М. та ін.]. – Київ, 2000. – Вип. 9. – С. 86-91.

Супруненко 2004

Супруненко О. Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині XX ст.: До 85-річчя від дня народження відомого полтавського музейника / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001-2003 рр.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Управл. культури ПОДА; ПКМ; [редкол.: Белько О.В., Волошин Ю.В., Галян Г.І. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Вип. 1]. – С. 10-33.

Супруненко 2006

Супруненко О.Б. З історії вивчення катакомбних старожитностей на Полтавщині / Супруненко О.Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: М-ли 7-го наук.-практ. семінару: зб. наук. ст.; [редкол.: Гаврилюк Н.О., Годзенко В.Д., Супруненко О.Б. та ін.]. – Полтава: Техсервіс, 2006. – С. 14-20.

Супруненко 2006а

Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О.Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. Кулатова І.М.]. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 128 с., 1 вкл. – (Старожитності околиць Комсомольська: Частина IV).

Супруненко 2007

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О.Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 124, XII с. – (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури»).

Супруненко 2007а

Супруненко О.Б. Катакомбне поховання у кургані в пониззі Псла / О.Б. Супруненко // АБУ 2005-2006 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: С.Д. Крижицький, О.П. Моця, Д.Н. Козак та ін.; за ред. Н.О. Гав-

- рилюк]. – Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 349-355.
- Супруненко 2007б*
Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О.Б.; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [наук. і відп. ред. Козак Д.Н.]. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 142 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Част. V).
- Супруненко 2008*
Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 16-40.
- Супруненко 2008а*
Супруненко О. Катакомбний курган у пониззі Псла: (деякі проблеми вивчення катакомбних старожитностей на Полтавщині) / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Управл. культури ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю.В., Киридон А.М., Мокляк В.О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 132-174.
- Супруненко 2008б*
Супруненко О.Б. Дослідження кургану в с. Солонці поблизу м. Комсомольськ у пониззі Псла / О.Б. Супруненко // АДУ – 2006-2007: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: Козак Д.Н. (гол. ред.), Зубар В.М., Мінаєва Н.І. та ін.]. – Київ: Академперіодика, 2008. – С. 319-322.
- Супруненко 2008в*
Супруненко О.Б. Курганний могильник I [у с. Солонці] // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 128-129. – № 125.
- Супруненко 2008г*
Супруненко О.Б. Курганна група II [с. Волошине] / О.Б. Супруненко // Там само. – С. 111-112. – № 99.
- Супруненко 2008д*
Супруненко О.Б. Курганна група I (Перша Чирвинська) [с. Дмитрівка] / О.Б. Супруненко // Там само. – С. 102-104. – № 87.
- Супруненко 2008е*
Супруненко О.Б. Кургани поблизу Бутенок у Нижньому Поворсклі / Супруненко О.Б. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 108-109.
- Супруненко 2008є*
Супруненко О.Б. Курган I [с. Кияшки] / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 115-116. – № 105.
- Супруненко 2009*
Супруненко О.Б. Дослідження на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату / О.Б. Супруненко // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольський ІКМ; [гол. ред. Стахів Т.А.]. – Комсомольськ: ПП Мироненко Д.М., 2009. – Кн. V. – С. 62-73.
- Супруненко 2010*
Супруненко О.Б. Нові знахідки золотоординської доби на Полтавщині / Супруненко О.Б. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Фасій Г.І. (гол. редкол.), Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ-Полтава: Гротеск, 2010. – С. 74-84, 2 кол. вкл.
- Супруненко 2010а*
Супруненко О. Сліди давньої трагедії / Олександр Супруненко // Край: обл. шомісячна інформ.-краєзн. газета. – Полтава: вид. ПП Татаринов В.С., 2010. – Червень. – № 74 (80). – С. 10-12.
- Супруненко 2011*
Супруненко О.Б. Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла / О.Б. Супруненко // Маляри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Ельніков М.В. та ін.]. – Київ,

2011. – С. 105-124, 3 кол. вкл. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7).

Супруненко 2011а

Супруненко А.Б. Фёдоровский идол и курган / Супруненко А.Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА. – Киев–Полтава: Гротеск, 2011. – 84, 4 с.

[Супруненко] 2011б

Передмова / [О.Б. Супруненко] // Маляри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [ред. кол. вип.: Моця О.П. (відп. ред.), Боталов С.Г., Єльніков М.В. та ін.]. – Київ, 2011. – С. 5-8. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 7). – Без підп.

Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005

Супруненко О.Б. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / О.Б. Супруненко, С.В. Маєвська, А.В. Артем'єв; ЦП НАНУ і УТОПІК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. Кулатова І.М.]. – Київ–Полтава: Техсервіс, Археологія, 2005. – 82, 2 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Част. II).

Супруненко, Гавриленко, Кулатова та ін., 2003

Супруненко О.Б. Мезолітична стоянка «Комсомольська» поблизу с. Підлужжя на Кременчуччині / Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М., Лямкін В.В., Мироненко К.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 43-45.

Супруненко, Кулатова, 2006

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Розкопки курганів на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату під Комсомольськом / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова // АБУ 2004-2005 рр.: Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: С.Д. Крижицький, О.П. Моця, Д.Н. Козак та ін.; укл. Н.О. Гаврилюк]. – Київ–Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 349-355.

Супруненко, Кулатова 2010

Супруненко О.Б. Кургани поблизу хут. Дуканичі у пониззі Псла / Супруненко О.Б., Кулатова І.М. // АДУ – 2009: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: Козак Д.Н. (гол. ред.), Михайлина Л.П., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ–Луцьк: Академперіодика, 2010. – С. 398-400.

Супруненко, Кулатова 2011

Супруненко О.Б. Чорноліський комплекс у кургані в межиріччі Псла та Сухого Кобелячка / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова // АДУ –

2010: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д.Н.; ред. кол.: Буйських А.В., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ–Полтава: ВЦ «Археологія», 2011. – С. 328-329.

Супруненко, Кулатова, Гавриленко 2006

Супруненко О.Б. Розвідка на території будівництва металургійного комбінату «Ворскла Сталь» у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, І.М. Гавриленко // АБУ 2004-2005 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: С.Д. Крижицький, О.П. Моця, Д.Н. Козак та ін.; укл. Н.О. Гаврилюк]. – Київ–Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 346-348.

Супруненко, Кулатова, Маєвська 2005

Супруненко О.Б. Сарматське поховання у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, С.В. Маєвська // АБУ 2003-2004 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [за ред. Н.О. Гаврилюк]. – Київ–Запоріжжя: Дике поле, 2005. – Вип. 7. – С. 286-289.

Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007

Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [наук. і відп. ред. О.П. Моця]. – Київ–Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 110 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Частина VI).

Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004

Супруненко О.Б. Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1-2 (13-14). – С. 5-45.

Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005

Супруненко О.Б. Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Вид. 2-е, доп. – Київ–Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2005. – 140 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Част. I).

Супруненко, Кулатова, Шерстюк 2011

Супруненко О.Б. Дослідження чорноліських старожитностей на півдні Полтавщини / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, В.В. Шерстюк // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б.А. Шрамко / Мин-во образования, науки и спорта Украины; Харьков. нац.

- ун-т ім. В.Н. Каразіна; [отв. ред. С.И. Посохов]. – Харьков: Гротеск, 2011. – С. 290-303.
- Супруненко, Лямкін, Сидоренко 2011*
Супруненко О.Б. Унікальний поховальний комплекс початку гунського часу в кургані в околицях Комсомольська / О.Б. Супруненко, В.В. Лямкін, О.В. Сидоренко // Археологія: від джерел до реконструкції: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол. вип.: Отрошенко В.В. (відп. ред.), Башкатов Ю.Ю., Відейко М.Ю. та ін.]. – Київ: ПП «Дніпрокварц», 2011. – С. 168-176. – (Сер.: Археологія і давня історія України: Вип. 5).
- Супруненко, Маєвська 2007*
Супруненко О.Б. Даньоугорське поховання в кургані в пониззі Псла / Супруненко О.Б., Маєвська С.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 32-45.
- Супруненко, Маєвская 2010*
Супруненко А.Б. Погребение золотоордынского времени с остатками костюма девочки-кочевницы на Нижнем Псле / А.Б. Супруненко, С.В. Маєвская // Степи Европы в эпоху средневековья: Тр. по археологии / Донецк. нац. ун-т; [гл. ред. Евглевский А.В.; ред. кол.: Добров П.В., Никольський В.Н., Крапивин А.В. и др.]. – Донецк, 2010. – Т. 8: Золотоордынское время. – С. 295-340.
- Супруненко, Маєвська 2011*
Супруненко О.Б. Жіноче кочівницьке поховання золотоординського часу в пониззі Псла / О.Б. Супруненко, С.В. Маєвська // Древности – 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник: сб. науч. тр. / Харьков. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна; Харьков. обл. ист.-краевед. общ-во; [ред. кол.: С.И. Посохов (гл. ред.), В.С. Аксёнов, С.И. Берестнев и др.]. – Харьков: ТОВ «НТМТ». – С. 273-284.
- Супруненко, Маєвська, Артем'єв 2005*
Супруненко О.Б. Костюм дівчинки-кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, С.В. Маєвська, А.В. Артем'єв // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПК; [ред. кол.: О.М. Тигова (гол. ред.), В.І. Акуленко, В.Й. Борисенко та ін.]. – Київ: ТОВ «Бізнесполіграф», 2005. – Вип. 7. – С. 80-99.
- Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2005*
Супруненко О.Б. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла / Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О.; ЦП НАНУ і УТОПК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. І.М. Кула-
това]. – Київ-Полтава: Гротеск, ВЦ «Археологія», 2006. – 140 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Част. III).
- Супруненко, Мироненко 2004*
Супруненко О.Б. Розвідки в окрузі м. Комсомольськ / О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко // АБУ 2002-2003 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: С.Д. Крижицький, О.П. Моця, Д.Н. Козак та ін.; укл. Н.О. Гаврилюк]. – Київ: Шлях. 2004. – Вип. 6. – С. 222-223.
- Супруненко, Мироненко 2008*
Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Курган зі «змієподібним» рівчаком у пониззі Псла // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 151-162.
- Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко 2008*
Супруненко О.Б. Розвідки в пониззях Сухого Кобелячка і Псла / Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Лямкін В.В., Сидоренко О.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 89-93.
- Супруненко, Мироненко, Сидоренко, Лямкін 2009*
Супруненко О.Б. Розвідки у пониззях рр. Сухий Кобелячок та Псел на Кременчуччині / О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко, О.В. Сидоренко, В.В. Лямкін // АДУ – 2006-2007: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д.Н.]. – Київ: Академперіодика, 2009. – С. 327-330.
- Супруненко, Приймак, Мироненко 2004*
Супруненко О.Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. / ЦП НАНУ і УТОПК; Ін-т археол. НАНУ; ЦОДПА УК ПОДА. – Київ-Полтава: Археологія, 2004. – 84 с. – (Мат-ли з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» Полтавської і Сумської областей: вип. 2).
- Супруненко, Скорий 2010*
Супруненко О.Б. Культурний комплекс пізньочорноліської культури на півдні Полтавщини / О.Б. Супруненко, С.А. Скорий // АДУ – 2009: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д.Н.; ред. кол.: Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 401-403.
- Супруненко, Скорий, Шерстюк 2010*
Супруненко О. Кургани поблизу с. Білани на Кременчуччині / Олександр Супруненко, Сергій Скорий, В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст.

Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Управл. культури Полтав. ОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю.В., Киридон А.М., Мокляк В.О. та ін.] – Полтава: Полтав. літератор, 2010. – Вип. V. – С. 68-120.

Супруненко, Скорий, Шерстюк 2011

Супруненко О.Б. Дослідження курганів на Нижньому Пслі / О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, В.В. Шерстюк // АДУ – 2010: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: Козак Д.Н. (гол. ред.), Болтрик Ю.В., Буйських А.В. та ін.]. – Київ-Полтава: Археологія, Гротеск, 2011. – С. 333-335.

Супруненко, Телегін, Титова 1989

Супруненко О.Б. Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі / О.Б. Супруненко, Д.Я. Телегін, О.М. Титова // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. – Київ: Наукова думка, 1989. – № 2. – С. 131-136.

Супруненко, Шерстюк 2006

Супруненко О.Б. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [наук. і відп. ред. Козак Д.Н.]. – Київ-Полтава: Техсервіс, ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.

Супруненко, Шерстюк 2006а

Супруненко О.Б. Курган зрубного часу поблизу с. Волошине на Полтавщині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АБУ 2004-2005 рр.: Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: С.Д. Крижицький, О.П. Моця, Д.Н. Козак та ін.; укл. Н.О. Гаврилюк]. – Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 39-44.

Супруненко, Шерстюк 2007

Супруненко О.Б. Обстеження території та округи Біланівського родовища залізистих кварцитів у Кременчужському районі на Полтавщині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АБУ 2005-2006 рр.: зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: С.Д. Крижицький, О.П. Моця, Д.Н. Козак та ін.; за ред. Н.О. Гаврилюк]. – Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 355-360.

Супруненко, Шерстюк 2007а

Супруненко О.Б. Пам'ятки археології території Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [відп. ред. Козак Д.Н.]. – Київ-Полтава: Дивосвіт, 2007. – 38, 2 с.

Супруненко, Шерстюк 2007б

Супруненко О.Б. Обстеження території Галещинського родовища залізистих кварцитів у

Кременчужському і Козельщинському районах на Полтавщині / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 53-80.

Супруненко, Шерстюк 2009

Супруненко О.Б. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. / Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА. – Київ-Полтава: Дивосвіт, 2009. – 104 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: Част. VII).

Супруненко, Шерстюк 2010

Супруненко О.Б. Дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу кол. с. Підусті Кременчужського району на Полтавщині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АДУ – 2009: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д.Н.; ред. кол.: Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 412-414.

Супруненко, Шерстюк 2010а

Супруненко О.Б. Дослідження чорноліського селища Єриствіка II на Кременчужчині у 2008 р. / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АДУ – 2009: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д.Н.; ред. кол.: Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 408-411.

Супруненко, Шерстюк 2010б

Супруненко О.Б. Комплекси першої половини XVIII ст. з кол. хут. Підусті поблизу Комсомольська / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / НДЦ «Часи козацькі»; УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Бондаренко І.П., Івакін Г.Ю., Телегін Д.Я. (відп. ред.) та ін.]. – Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – С. 3-9.

Супруненко, Шерстюк 2010в

Супруненко О.Б. Кургани поблизу Заруддя і Горбанів у межиріччі Псла та Кривої Руди / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АДУ – 2009: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д.Н.; ред. кол.: Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. та ін.]. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 415-417.

Супруненко, Шерстюк, Пуголов 2010

Супруненко О.Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголов Ю.О.; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА УК ПОДА; [наук. ред. Скорий С.А.]. – Київ: ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2010. – 96, 4 с.

Сымонович 1983

Сымонович Э.А. Население столицы Поздне скифского царства (по материалам восточного могильника Неаполя Скифского) / Э.А. Сымонович; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е.В. Черненко]. – Киев: Наукова думка, 1983. – 276 с.

Тахтай 1928

Т[ахтай] А. Археологічна робота Музею 1926-27 р./ А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В.Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. I. – С. 283-289.

Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко 2001

Телегин Д.Я. Среднепалеолитическая и неолитическая культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников / Д.Я. Телегин, А.Л. Нечитайло, И.Д. Потехина, Ю.В. Панченко; НАН Украины; УООПИК; ЦП НАНУ и УООПИК; [отв. ред. Титова Е.Н., Пустовалов С.Ж.]. – Луганск: Шлях, 2001. – 152 с.

Телегин, Титова 1998

Телегин Д.Я. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников / Д.Я. Телегин, Е.Н. Титова / НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. С.В. Смирнов]. – Киев: Наукова думка, ВИПОЛ, 1998. – 143 с.

Телегин 1968

Телегин Д.Я. Днепро-донецкая культура / Д.Я. Телегин; АН УРСР, Ин-т археол.; [відп. ред. М.М. Бондар]. – Київ: Наукова думка, 1968. – 254 с.

Телегин 1971

Телегин Д.Я. Энеолитические стелы и памятники нижнемихайловского типа // Археология / АН УРСР, Ин-т археол. – Київ: Наукова думка, 1971. – № 4. – С. 3-17.

Телегин 1971a

Телегин Д.Я. Про що розповідають кургани / Д.Я. Телегин; АН УРСР; [ред. А.Є. Денщикова]. – Київ: Наукова думка, 1971. – 68 с.

Телегин 1973

Телегин Д.Я. Среднепалеолитическая культура эпохи миди / Д.Я. Телегин; АН УРСР; Ин-т археол.; [відп. ред. О.Г. Шапошникова]. – Київ: Наукова думка, 1973. – 172 с., 3 вкл.

Телегин 1985

Телегин Д.Я. Среднепалеолитическая культура и памятники неолитического типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины

/ Д.Я. Телегин // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов, Д.Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 305-319.

Телегин 1987

Телегин Д.Я. Про культурну належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я // Археологія / АН УРСР, Ин-т археол. – Київ: Наукова думка, 1987. – № 60. – С. 17-30.

Телегин 1991

Телегин Д.Я. Вартові тисячоліть: Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох / Д.Я. Телегин; АН України [ред. Н.Ф. Маківчук]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 91 с.

Теліженко, Черних 2006

Теліженко С.А. Матеріали пізнього енеоліту – середньовіччя з багатошарової пам'ятки Клешня-3 / С.А. Теліженко, Є.О. Черних // Матеріали та дослідження з археології Східної України: зб. наук. пр. / НАН України, Ин-т археол.; Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля; [гол. ред. Санжаров С.М.; ред. кол.: Залізник Л.Л., Литвиненко В.Ф., Михайлик В.П. та ін.]. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2006. – Вип. 5. – С. 91-121.

Тереножкин 1961

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье / А.И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. С.Н. Бибииков]. – Киев: Изд-во АН УССР, 1961. – 248 с.

Тереножкин, Ильинская 1986

Тереножкин А.И. Киммерийское время (IX – первая половина VII в. до н.е.) / А.И. Тереножкин, В.А. Ильинская // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: В.А. Анохин, С.С. Бессонова, С.Д. Крыжицкий (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1986. – Часть первая. – Раздел I. – С. 18-42

Терпиловський 1998

Терпиловський Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. / Терпиловський Р.В. // АЛЛУ / ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 44-49.

Терський 2006

Терський С.В. Лучеськ X-XV ст. / Святослав Терський; Нац. ун-т «Львівська політехніка»; [наук. ред. Кучера М.П., Дещинський Л.Є.]. –

Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.

Титова 2011

Титова О. Пам'яті визначного вченого, охоронця археологічної спадщини Дмитра Яковича Телегіна / Олена Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / НДЦ «Часи козацькі»; УТОПНК; ЦП НАНУ і УТОПНК; [ред. кол.: Титова О.М., Бондаренко І.П., Івакін Г.Ю. та ін.]. – Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. – Вип. 20. – Частина І. – С. 3-5.

Тищенко 1979

Тищенко О.Р. Мути́нський скарб XII–XIII ст. / О.Р. Тищенко // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. – Київ: Наукова думка, 1979. – № 32. – С. 96-101.

Толочко 1999

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – Киев: Абрис, 1999. – 200 с.

Тошев 2007

Тошев Г.Н. Крым в эпоху бронзы / Г.Н. Тошев / Гос. высш. учебн. заведение «Запорож. нац. ун-т» Мин-ва образования и науки Украины. – Запорожье: РИО Запорож. НУ, 2007. – 304 с.

Трифонов 1996

Трифонов В.А. Репинская культура и процесс сложения ямной культурно-исторической общности / В.А. Трифонов // Древности Волго-Донских степей в системе бронзового века: сб. науч. ст. / Волгоград. гос. пед. ин-т им. А.С. Серафимовича; Волгоград. обл. отд. Всеросс. общ-ва охраны памятников истории и культуры; Волгоград. ОКМ; [состав. и науч. редак. В.И. Мамонтова; ред. кол.: А.В. Кияшко, В.И. Мамонтов, Е.П. Мыськов]. – Волгоград: Перемена, 1996. – Вип. 4. – С. 3-5.

Федоров-Давыдов 1966

Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г.А. Фёдоров-Давыдов / МГУ им. М.В. Ломоносова. – Москва: Изд-во МГУ, 1966. – 275 с.

Фёдоров-Давыдов 2004

Фёдоров-Давыдов Г. Золотоордынский город и Дешт-и-Кыпчак в первой половине XIV в. / Герман Фёдоров-Давыдов // Татарская археология / Ин-т истор. им. Ш. Марджани АН Татарстана. – Казань: ООО «Печатные технологии», 2004. – № 1-2 (12, 13). – С. 6-47.

Фенглер, Гироу, Унгер 1982

Фенглер Х. Словарь нумизмата. Пер. с нем. / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер; [отв. ред.

В.М. Потин]. – Москва: Радио и связь, 1982. – 328 с.

Фещенко 1992

Фещенко В.Л. Изделия из металла в катакомбных погребениях Днепровского предстепья // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: И.Ф. Ковалева (отв. ред.), З.П. Марина, Н.Я. Мерперт и др.]. – Днепропетровск, Изд-во Дн. ГУ, 1992. – С. 84-101.

Фиалко 1988

Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи / Е.Е. Фиалко; НАН Украины, Ин-т археол. – Препринт. – Киев: Тираж, 1994. – 53 с.

Формозов 1981

Формозов А.А. Страницы истории русской археологии / А.А. Формозов; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В.В. Кропоткин]. – Москва: Наука, 1986. – 240 с.

Хазанов, Черненко 1979

Хазанов А.М. Час і мотиви пограбування скіфських курганів / А.М. Хазанов, Є.В. Черненко // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. – Київ: Наукова думка, 1979. – № 30. – С. 18-26.

Храпунов 2002

Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III–IV вв. нашей эры): The cemetery of Droozhnoye (3th - 4th centuries AD) / Игорь Н. Храпунов; Uniwersitet Marii Curie-Skladowskiej. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersitetu Marii Curie-Skladowskiej, 2002. – 314 с.

Храпунов 2011

Храпунов И.Н. Некоторые итоги исследований могильника Нейзац / И.Н. Храпунов // Исследования могильника Нейзац: сб. науч. ст. / Таврич. нац. ун-т им. В.И. Вернадского; Ин-т археол. ун-та Марии Кюри-Складовской; Истор.-археол. благотвор. фонд «Наследие тысячелетий»; [под ред. И.Н. Храпунова]. – Симферополь: Доля, 2011. – С. 13-113.

Цвек, Рассамкин 2003

Цвек Е.В. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стог 2 / Е.В. Цвек, Ю.Я. Рассамкин // Stratum plus / Высш. антропол. школа. – Кишинёв–Санкт-Петербург–Одесса–Бухарест, 2003. – № 2. – С. 228-242.

Цимиданов 2004

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. В.В. Отрошенко]. – Донецк: Кассиопея, 2004. – 204 с.

Черных 1999

Черных Е.О. Новые находки репинской керамики на Северском Донце (по материалам поселений у озера Черниково) / Е.О. Черных // Мат-ли Міжнар. археол. конф. «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)» / Дніпропетр. держ. ун-т; Лаб. археол. Подніпров'я; [ред. кол.: Поляков М.В., Ковальова І.Ф. (відп. ред.), Болебрух А.Г. та ін.]. – Дніпропетровськ: Нова ідеологія, 1999. – С. 62-63.

Черняков 1985

Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.е. / И.Т. Черняков; Ин-т археол. АН УССР; [отв. ред. И.Н. Шарафутдинова]. – Киев: Наукова думка, 1985. – 170 с.

Черняков 1987

Черняков И.Т. Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья / И.Т. Черняков // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского (26-28 марта 1987 г.): ТДС / Полтав. обл. управл. культуры; ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК; [ред. кол.: Кальной Д.П., Онишко М.Д. (отв. ред.), Супруненко А.Б. и др.]. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1987. – С. 43-45.

Черняков 1988

Черняков И.Т. Градижская экспедиция / И.Т. Черняков // АО 1986 г.: сб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: Шилов В.П. (отв. ред.), М.А. Дэвлет, М.Ф. Косарев и др.]. – Москва: Наука, 1988. – С. 348.

Черняков, Шевченко 1988

Черняков И.Т. Итоги и перспективы охраняемых исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища / Черняков И.Т., Шевченко Н.П. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: ТДС [первого] Обл. науч.-практ. семинара (22-23 января 1988 г.) / Полтав. обл. управл. культуры; ПКМ, Полтав. обл. орг. УООПИК [ред. кол.: Кулатова И.Н., Онишко М.Д. (отв. ред.), Супруненко А.Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 14-16.

Чиркова 1998

Чиркова М.Ю. З історії охорони пам'яток археології на Полтавщині в 20-х роках ХХ ст. / Чиркова М.Ю. // АЛЛУ / ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 121-124.

Шапошнікова 1961

Шапошнікова О.Г. Могильники епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі / О.Г. Шапошнікова // АП УРСР; АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: С.М. Бібіков (відп. ред.), В.М. Даниленко, В.М. Захарук та ін.]. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. X. – С. 3-11.

Шапошнікова, Шарафутдінова, Фоменко, Довженко 1980

Шапошнікова О.Г. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи медь-бронзы на р. Ингул / О.Г. Шапошнікова, И.Н. Шарафутдінова, В.Н. Фоменко, Н.Д. Довженко // Археологические памятники Понингуля: сб. науч. тр. [отв. ред. О.Г. Шапошнікова]. – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 15-17.

Шапошнікова 1985

Шапошнікова О.Г. Ямная культурно-историческая общность / О.Г. Шапошнікова // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов, Д.Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 336-352.

Шарафутдінова 1964

Шарафутдінова І.М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука / І.М. Шарафутдінова // Археологія: зб. наук. ст. / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: С.М. Бібіков (відп. ред.), В.Й. Довженко, Є.В. Максимов та ін.]. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 17. – С. 153-169.

Шарафутдінова 1982

Шарафутдінова І.Н. Степное Поднепровье в эпоху бронзы / И.Н. Шарафутдінова; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. С.С. Березанская]. – Киев: Наукова думка, 1982. – 160 с.

Шарафутдінова 1991

Шарафутдінова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье / Э.С. Шарафутдінова // СА / РАН, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1991. – № 1. – С. 184-196.

Швецов 1980

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников / М.Л. Швецов // СА / АН СССР, Ин-т археол. – Москва: Наука, 1980. – № 2. – С. 192-202.

Швецов 1981

Швецов М.Л. Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье / М.Л. Швецов // Древности Среднего Поднепровья: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И.И. Артеменко]. – Киев: Наукова думка, 1981. – С. 96-101.

Швецов 1987

Швецов М.Л. Исследование Зливкинского многослойного памятника / М.Л. Швецов // АО 1985 г. / АН СССР; [отв. ред. Р.М. Мунчаев]. – Москва: Наука, 1987. – С. 433–434.

Шевченко 1963

Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : В 6-ти т. / Т.Г. Шевченко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 3. – 511 с.

Шевченко 1989

Шевченко Н.П. Поховання культури багатоваликової кераміки Середньодніпровського Лівобережжя / Н.П. Шевченко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: ТД XX Респ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.) / АН УРСР, Ін-т археол., ОАМ; Одес. археол. тов-во [ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.), С.О. Беяєва, В.М. Зубар та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 257-258.

Шерстюк 2003

Шерстюк В.В. Археологічні розвідки в околицях Кременчука / Шерстюк В.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 62-71.

Шерстюк 2008

Шерстюк В.В. Курганна група III [с. Кузьменки] / В.В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ–Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 123-125. – № 119.

Шерстюк 2008а

Шерстюк В.В. Курганна група VI [с. Солонці] / В.В. Шерстюк // Там само. – С. 132. – № 130.

Шерстюк 2008б

Шерстюк В.В. Катакомбне поховання шаманки з Гребінки / Шерстюк В.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України, ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 12-21.

Шерстюк 2010

Шерстюк В. Археологічні дослідження в околицях с. Приліпка у 2007 р. / В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Управл. культури Полтав. ОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю.В., Киридон А.М., Мокляк В.О. та ін.] – Полтава: Полтав. літератор, 2010. – Вип. V. – С. 120-129.

Шерстюк 2011

Шерстюк В. Кам'яні надгробки з курганних кладовищ XVII–XIX ст. Полтавщини / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / НДЦ «Часи козацькі»; УТОПК; ЦП НАНУ і УТОПК, ІКА «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: Титова О.М. (відп. ред.), Бондаренко І.П., Івакін Г.Ю. та ін.]. – Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. – Вип. 20. – Частина I. – С. 130-135.

Шерстюк, Лямкін 2006

Шерстюк В.В. Археологічні пам'ятки західної околиці м. Комсомольськ / Шерстюк В.В., Лямкін В.В. // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольська міська рада, Міськ. від. культури, Комсом. ІКМ, Музей ВАТ «Полтавський ГЗК»; [ред. кол.: Слівіна М.Ю. (гол. ред.), Стахів Т.А., Стахів М.П. та ін.]. – Комсомольськ-Кременчук: Християнська зоря, 2006. – Кн. II. – С. 63-69.

Шерстюк, Лямкін 2011

Шерстюк В.В. Обстеження старожитностей козацької доби на Полтавщині / В.В. Шерстюк, В.В. Лямкін // АДУ – 2010: зб. наук. ст. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: Козак Д.Н. (гол. ред.), Болтрик Ю.В., Буйських А.В. та ін.]. – Київ-Полтава: Археологія, Гротеск, 2011. – С. 370-371.

Шерстюк, Супруненко 2009

Шерстюк В.В. Хутір Підусти поблизу Комсомольська: риси матеріальної культури початку XVIII ст. / Шерстюк В.В., Супруненко О.Б. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава: Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 58-71.

Шерстюк, Супруненко 2011

Шерстюк В.В. Садиба першої чверті XVIII ст. з козацького хутора Підусти / Шерстюк В.В., Супруненко О.Б. // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсомольський ІКМ; [Стахів Т.А., гол. ред.]. – Комсомольськ: Вид-во «Argiori print», 2011. – Кн. VI-VII. – С. 68-83.

Шестаков 2005

Описание керамических коллекций изделий эпохи неолита – энеолита: (Методические рекомендации) / Сост. Шестаков И.А.; Луган. ОКМ. – Киев: Шлях, 2005. – 36 с.

Шилов 1993

Шилов Ю.А. Курган-святилище «Цегельня» / Ю.А. Шилов // АДУ 1992 р.: зб. наук. ст. / Ін-т археол. АН України; Запорізьк. держ. ун-т; [ред. кол.: Д.Н. Козак, В.І. Клочко, М.Ю. Відейко та ін.]. – Київ, 1993. – С. 142-144, 201. – Рис. 60.

Шилов 1995

Шилов Ю.А. Арийские святилища и курганы из устья Псла / Шилов Ю.А. // ПАЗ: зб. наук. пр. / Управл. культури ПОДА; ЦОДПА УК ПОДА; [за ред. Супруненко О.Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число 3. – С. 22-29.

Шилов 1995a

Шилов Ю.А. Прародина ариев: История, обряды и мифы / Ю.А. Шилов. – Киев: СИНТО, 1995. – 744 с.

Шилов 2005

Шилов Юрий. Что Бог дал: Документальный роман / Юрий Шилов; [авт. ред.]. – Киев: Аратта, 2005. – 208 с.

Шилов 2007

Шилов Ю.А. Курганные древности окрестностей Комсомольска / Ю.А. Шилов; Межрегион. академ. управл. персоналом; Комсомольский ИКМ. – Киев-Комсомольск: Аратта, 2007. – 72 с.

Шрамко 1987

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон); НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. Е.В. Черненко]. – Киев: Наукова думка, 1987. – 184 с.

[Щербаківський] 1919

Діяльність музеїв / [Щербаківський В.М.] // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині / Україн. наук. Тов-во дослід. й охорони пам'яток старовини та мистецтва; [редкол.: М. Рудинський, В. Щербаківський, В. Щепотьєв]. – Полтава: друк. Брауде Я.Е., 1919. – Вип. 1. – С. 96-97. – Без підп.

Щербаковський 1905

Щербаковський Д.М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний / Д.М. Щербаковський // Археологическая летопись Южной России. – Киев, 1905. – Т. 1-2. – С. 7-9.

Щербачев 1894

Щербачёв Ю. Раскопки близ села Мануйловки, Кременчугского уезда, Полтавской губернии в 1887 и 1889 гг. / Ю. Щербачёв // Древности: Тр. МАО, изд. под ред. В.К. Трутовского, секретаря общества. – Москва, 1894. – Т. XV. – Вып. 2. – Прилож. 2-е к прот. № 359. – С. 39-42.

Щукин 1994

Щукин М.Б. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.е. – I в. н.е. в Восточной и Центральной Европе / М.Б. Щукин; Санкт-Петербургский ун-т. – Санкт-Петербург: Фарн, 1994. – 324 с. – (Российская Археологическая Библиотека: № 2).

Якубенко 1982

Якубенко Е.А. Материалы поселения эпохи меди-бронзы Дурна Скеля в собрании ГИМ УССР / Е.А. Якубенко // Древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.е.): сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; [ред. кол.: Ковалёва И.Ф. (отв. ред.), Болебрух А.Г., Костенко В.И.]. – Днепропетровск: РИО Дн. ГУ, 1982. – С. 80-87.

Ariescu 1971

Ariescu A. Noi data despre cetatea de la Hirşova / A. Ariescu // Pontica: Journal of National History and Archeology Museum from Constantza (MINAC). – Constantza, 1971. – 4. – P. 351-371.

Asaris 1994

Asaris J. 11.-13. gs. zobens maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē / J. Asaris // Arheologija un etnogrāfija. – Rīga, 1994. – T. XVII. – P. 21-28.

Bónis 1942

Bónis E. Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten) / Eva B. Bónis, von. – Leipzig: Harrassowitz, 1942. – 270 s.

Komar 2009

Komar O. Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence) / O. Komar // Medieval Nomads: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. – Miskolc, 2009. – P. 15-16.

Histria 1966

Histria: Monografie arheologică / Ed. Acad. R.S.R.; [sumar si prefata de Emil Condurachi]. – Bucuresti, 1966. – V. II. – 506 s.

Paulsen 1953

Paulsen P. Schwerlortbander der Wikingerzeit. – Stuttgart, 1953. – 141 s.

Pippidi 1959

Pippidi D.M. Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956 // Materiale și Cercetări Arheologice / Academia de științe Sociale și Politice a RSR, Institutul de Arheologie. – Bucuresti, 1959. – V. V. – P. 283-328.

Rassamakin 2004a

Rassamakin Ju. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. Jts. Bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Von Jurij Ja. Rassamakin // Archäologie in Eurasien: Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004. – Band 17. – Teil I: Text. – 234 s.

Telegin 1986

Telegin D.Ya. Dereivka. A settlement and Cemetery of Copper Age horse keepers on Middle Dnieper / D.Ya. Telegin // British Archaeological Reports. – Oxford, 1986. – 185 p.

Картографічні матеріали

Карта 1869

Карта: В 1 дюйме 3 версты. Ряд XXV. Лист 12. Губ. Екатеринославской, Херсонской и Полтавской / Часть Херсонской губернии исправлена по рекогносцировке 1869 г.; [изд. 1-е – 1869 г.].

Карта 1918-1924

Карта. – Ряд XXV. Лист 12. Губ. Екатеринославской, Херсонской и Полтавской. В 1 дюйме 3 версты / Часть Херсонс. губернии исправл. по рекогносцир. 1869 г. [изд. 2-е – 1918-1924 гг.] // НА ЦОДПА. – Ф. 7 к/м. – Спр. 15. – Арк. 14.

Карта 1918-1924а

Карта. – Ряд XXIV. Лист 12. Губ. Полтавской. В 1 дюйме 3 версты. / Исправл. по рекогносцировке 1869 г. Железная дорога нанесена по съемке 1875 и 1902 гг. [изд. 2-е – 1918-1924 гг.] // НА ЦОДПА. – Ф. 7 к/м. – Спр. 15. – Арк. 10.

Карта 1955

Карта: М-36-104-В-6-1. – М 1:10 000 / Главн. управл. геодез. и картограф. МВД СССР. – Комбинированная съемка 1953 г. – Отпечатано в 1955 г.

Карта 1982

Карта: Х-40-63-В-г-3. – М 1:10 000 / Главн. управл. геодез. и картограф. СССР. – Москва. – Съемка 1982 г.

Карта 1982-1984

Карта. – Х-40-63-А-6-4. М 1:10 000 / Главн. управл. геодез. и картограф. СССР. – Съемка 1982-1984 гг.

Карта 1982-1984а

Карта. – Х-40-63-А-г-1. М 1:10 000 / Главн. управл. геодез. и картограф. СССР. – Съемка 1982-1984 гг.

Карта 1983

Карта: М-36-104. – Комсомольськ. – М 1:100 000. – Состояние местности на 1982 г. – Изд. 1983 г.

Карта 1991

Карта. – М-36-092. Остапье. Генеральный штаб. М 1:100 000. – Состояние местности на 1987 г. – Изд. 1991 г.

Карта-схема 2008

Карта-схема розташування пам'яток археології [укл. Менчинська Т.В., Тимошук А.І.] // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА УК ПОДА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 14.

РЕЗЮМЕ

Нижнее течение р. Псел – одного из наиболее крупных левых притоков Днепра, – сегодня представляет собой достаточно изученную в археологическом отношении территорию, расположенную в пределах Полтавской области Украины. В предлагаемой читателю работе публикуются материалы 20 курганов из почти 100 раскопанных в этом районе в разные годы. Вместе с другими погребальными комплексами междуречья Псла и Сулы, упоминаемыми в аналитическом разделе исследования, они составляют достаточно значительный пласт древностей Среднеднепровского региона и Левобережья Днепра. Их сопоставление и анализ дали основания для реконструкции исторических реалий заселения и освоения этого участка гидрогеографической системы бассейна Псла племенами различных эпох – от медного века до средневековья.

Территория Нижнего Псла оказалась одной из зон формирования курганного погребального обряда. Среди наиболее ранних погребальных комплексов региона выделяются древности среднестоговской общности племён эпохи энеолита – скелянской и квилянкой (постмариупольской) погребальных традиций (культур), а также поздних этапов нижнемихайловской культуры. Выявлены здесь и отдельные погребения животиловско-волчанской группы, носителями культуры которой являлись позднеэнеолитические мигранты на Левобережье Днепра из ареала расселения позднеприпольских племён.

Многочисленны в исследованных курганах захоронения ямной культуры раннего бронзового века. Предшествующий этап и этап сложения этой культуры маркируют так называемые баратовские (широчанско-баратовские) комплексы, а также отдельные погребения с репинским инвентарём. Рассматриваются несколько захоронений раннего и среднего этапов развития ямной общности, а также превалярующие погребальные комплексы позднеямного и ямно-катакомбного времени. С позднеямным этапом связано возведение крупных курганных насыпей и распространение курганного строительства в бассейне Нижнего и Среднего Псла, а также появление социально выделенных захоронений представителей родо-племенной аристо-

кратии, в том числе совершённых в каменных ящиках.

На позднем этапе эпохи ранней бронзы Нижний Псел стал естественным рубежом расселения катакомбных племен. Левобережный участок течения реки с большим количеством катакомбных погребений двух культурных традиций отличается от правобережного, где захоронения этого сообщества племен почти неизвестны. Несколько из исследованных погребений принадлежат представителям социальной верхушки местных племён – вождям и предводителям воинских отрядов.

Довольно равномерное заселение лево- и правобережных участков низовий Псла наблюдается в начале позднего бронзового века, в период расселения на Приднепровской Левобережной террасе бабинского населения (носителей культуры многоваликовой керамики). В то же время между левобережной и правобережной группами погребальных памятников прослежены ярко выраженные обрядовые различия.

Позднее левобережье Псла стало ареалом массового расселения срубных племен. Значительное количество курганов региона содержат погребения и целые могильники этого периода, а отдельные факты свидетельствуют о существовании (возможно, даже о преобладании) в это время грунтового обряда захоронения. Характерная особенность эпохи – это появление значительного количества поселений, что, несомненно, служит признаком определенной оседлости срубных племён бассейна Нижнего Псла. Довольно высокий процент кремаций среди подкурганых захоронений свидетельствует о наличии в составе срубного населения в нижнем течении реки представителей соседних культурно-этнических образований как Левобережья, так и Правобережья Днепра.

Некоторое запустение Припсёлье, видимо, переживает в период финального этапа бронзового века. На сегодня здесь известны лишь отдельные подкурганые и грунтовые погребения постсрубных и белогрудовско-белозерских племён.

В целом ожидаемым результатом исследований в низовьях Псла последнего десяти-

летия оказалось открытие поселенческих и погребальных древностей чернолесской культуры, носители которой переселились на левобережную террасу Днепра в начале раннего железного века и уже отсюда начали освоение бассейнов Нижней Ворсклы, Орели, вплоть до устья Самары.

В скифскую эпоху нижнее течение Псла превращается в район кочевий степных скифов. Раннескифское время представлено уникальным, одним из наиболее ранних в Среднем Поднепровье погребальным комплексом первой половины – середины VII в. до н. е. Несколько позже скифские захоронения становятся более многочисленными, что свидетельствует о постепенном освоении степняками низовьев реки. Выделяются два этапа продвижения скифов в предстепья на левом берегу Днепра – в конце VI – V и второй половине V – IV вв. до н. е. Об этом свидетельствуют зафиксированные отличия в типах погребальных сооружений (прямоугольная яма в более раннее время и катакомба или подбой – для позднего периода). В микрорегионе известны также отдельные погребальные комплексы позднескифского времени (III – первая половина II вв. до н. е.).

В курганах на Псле выявлены немногочисленные, но весьма выразительные впускные захоронения эпохи пребывания сарматов в Левобережной Лесостепи. Они представлены преимущественно ранне-, а также отдельными погребениями средне- и позднесарматского времени. Выделяется небольшая группа раннесарматских захоронений, в которых присутствуют признаки контактов с соседними зарубинецкими племенами Правобережья Днепра, рассматриваемые в ключе союзнических отношений бастарнов и роксолан.

В насыпи небольшого кургана у с. Дмитровка в окрестностях Комсомольска исследован небольшой детский могильник мадьярского населения конца IX – рубежа IX–X вв., который можно отнести к числу памятников субботицкого типа. Этот некрополь, а также несколько комплексов разрушенных погребений союзников мадьяр – кабаров, свидетельствуют о вхождении территории Нижнего Псла в зону на границе Лесостепи и Степи, где пребывало древнеугорское население Етелькузу накануне обретения «новой родины».

Отдельными погребениями на возвышениях левобережных террас Псла представлены погребальные памятники средневековых кочевников – печенегов и половцев. Их небольшое количество объясняется присутствием на участках вблизи устья реки и вдоль левого берега Днепра древнерусского населения. В процессе разведочных работ обследованы остатки двух десятков поселений с материалами XII – начала XIII вв. На части из них обнаружены находки X–XI вв. Ряд поселений вокруг современного Комсомольска продолжал существовать и в послемонгольское время.

Довольно интересна исследованная на этой территории серия захоронений золотоордынского времени. Большинство из них принадлежало представителям кочевого населения. Такие погребения обнаружены на обоих берегах Псла, хотя наиболее ярко они представлены на левобережье. Группа подкурганых захоронений иллюстрирует несколько этапов в истории пришлых и «местных» кочевников в составе Западного улуса Золотой Орды во второй половине – конце XIII – XIV ст. на Левобережье Днепра.

В нижнепсѣльских курганах представлены также материальные свидетельства почти всех этапов кладоискательства на территории края. Предлагается попытка разграничения по типу и хронологии грабительских ходов, перекопов, шурфов, начиная с позднескифского времени. Особенностью курганов нижнего течения Псла является наличие в насыпях объектов нового и новейшего времени, в том числе погребальных сооружений и жилищно-хозяйственных построек.

Таким образом, бассейн Нижнего Псла в изучаемые археологией эпохи представлял собой основной левобережный коридор миграции кочевых народов с востока на запад, служил, видимо, естественным барьером и зоной контактов между разноэтническими группами населения Лето- и Правобережья Днепра. Выявленные в курганах Нижнего Припсѣлля погребальные древности являются весьма яркими и довольно информативными археологическими источниками для изучения истории Поднепровья времени энеолита, раннего и позднего бронзового веков, начала раннего железа, скифской и сарматской эпох, в средневековье и в начале позднесредневекового времени.

SUMMARY

River Psel is one of the largest left-bank tributary of the Dnieper River. Territory of the Psel's Low Flow is situated within the Poltava region of Ukraine. This area thoroughly investigated by archeologists. The work present to the reader materials from the 20 out of 100 mounds investigated at different times in the area. Enlisted in the analysis of the study other funerary complexes of Psel and Sula watershed make quite a significant formation of Middle Dnieper and Left bank Ukraine antiquities. As a result of comparison and analysis of these antiquities the basis for the reconstruction of the historical realities of settlement and development of Psel's Low Flow were obtained. It refers to the tribes of different eras – from the Copper Age to the Middle Ages.

The Psel's Low Flow area was one of the zones where burial rite was formed. Among the earliest burial complexes in the region stand out ancient *Srednestogovskaya* tribal community of Eneolithic – *Skelyanskaya* and *Kvityanskaya* (*Post-mariupolskaya*) burial traditions (cultures), as well as later stages of Lower Mihaylovka culture. Here identified, some burials of *Zhivotilovsko-volchanskay* group representatives which were late Eneolithic migrants on the Left Bank of the Dnieper from the area of late Tripolja tribes.

A significant number of the investigated mounds are burials of Pit grave culture of early Bronze Age. The preceding stage and the phase of Pit grave culture formation mark by *Baratovsky* (*Shirochansko-baratovsky*) complexes, and individual burials with *Repin's* inventory. Some graves of the early and middle phases of Pit grave community are considered. Also explores the prevailing funerary complexes of late Pit grave and Pit grave-catacomb time. With late Pit grave stage associated the construction of large burial mounds and distribution of mound construction in the basin of the Lower and Middle Psel, as well as the emergence of socially isolated graves of representatives of the tribal aristocracy, including those committed in stone boxes.

At the late stage of the Early Bronze Age Lower Psel was a natural settling abroad of Catacomb tribes. Left Bank section of the river with lots of Catacomb burials of the two cultures traditions differ from the Right Bank, where the burial of the tribal communities are almost unknown. Several of the graves belong to the studied represen-

tatives of the local tribe social elite – the leaders of military forces.

Uniform population of left- and right-bank parts of the Lower Psel observed at the beginning of the Late Bronze Age, the period of settlement in the left-bank terrace of the Dnieper Babinski population (Multiraised border pottery culture). At the same time, between the left bank and right bank groups burial sites tracked pronounced differences in ritual.

Later the left bank of Psel was the area of massive resettlement by *Srubny* tribes. A significant number of burial mounds from the region contain burial and whole cemeteries of this period, and some facts show about existence (and, perhaps, the predominance) of ground burial ceremonies in that time. A characteristic feature of the era is the emergence of a significant number of settlements which certainly is a sign of sedentarization of the *Srubny* tribes on the basin of Lower Psel. A fairly high percentage of cremation in barrows burial show about representatives of neighboring cultural and ethnic community on the Left and Right Banks of Dnieper in composition of the *Srubny* inhabitant in lower reaches of the river.

During the final phase of the Bronze Age the territory near Psel river maybe some deserted. Today there are known only some barrows and burial ground of *Post-srubny* and *Belogradovsko-belozersky* tribes.

In general, the expected result of studies in the Lower Psel the last decade was the discovery of settlement and burial antiquities of *Chernolesskaya* culture, the people of which moved to the left-bank terrace of the Dnieper in the early Iron Age and from there began development the basins of Lower Vorskla, Orel', down to the mouth of the Samara.

In the Scythian epoch the downstream of Psel is the area of wandering of steppe Scythians. Early Scythian time, represented a unique, one of the earliest in the Middle Dnieper, funerary complex of the first half – middle of VII century BC. Sometimes later Scythian burial are becoming more numerous, indicating that the steppe people gradual development of the lower reaches of the river. Moreover, there are two stages in the Scythians transition to the territory in front of Steppe on the left bank of the Dnieper – in the

end of VI-V and the second half of the V-IV centuries BC. This is evidenced by documented differences in the types of burial structures (a rectangular hole in an earlier time and the catacomb or knocked out – for the late period). There are known also individual burial complexes of Late Scythian time (III – the first half of II century BC) in the microregion.

Into the mounds near the Psel identified few, but very expressive, intake burial from period of stay Sarmatians in the left-bank forest-steppe. They represented mainly by burials of Early- and some Mid- or Late-Sarmatian time. There is a small group of Early Sarmatian graves in which there are markers of contacts with neighboring *Zarybunetsky* tribes of right bank of the Dnieper, which considered in the key as alliance of Bastarnaes and Roxolanes.

In the fill of a small mound from Dmitrovka near Komsomolsk was studied a small children's burial of Magyar population of the late IX – the turn of IX-X centuries, which can be attributed to a number of monuments of *Subbotitsky* type. This necropolis and several complexes of destroyed graves of the Magyar's allies – cabarets, show about entry the area of the Lower Psel to zone on the border of Forest-Steppe and Steppe, where the old-Hungarian peoples Etelkuzu stayed before finding a “new homeland”.

Individual burials on the elevations of the left-bank terrace of Psel are burial monuments of medieval nomads – Pechenegs and Kipchaks. Their small number is due to the population of the areas near the mouth of the river and along the left bank of the Dnieper by Old Russian peoples. In the process of exploration was examined the remains of about two dozen villages with materi-

als of XII – early XIII centuries. In some of these was detected the finds of X-XI centuries. Some of the settlements around the modern Komsomolsk continued to exist in the post-Mongol times.

Quite interesting is explored on this area a series of graves from Golden Horde time. Most of them belonged to members of the nomadic population. These burials were found on both banks of the river, although they are most clearly shown in the left bank of Psel. The group of burial barrows shows several stages in the history of alien and “local” nomads in the Western ulus of Golden Horde in the second half – the end of the XIII – XIV century on the left bank of the Dnieper.

In the mounds of the Lower Psel area represented also material evidence of almost all stages of the treasure-seeking in the region. It is proposed the attempt to distinguish of the predatory courses, traces in the ground, pits by type and chronology from Last Scythian time. The feature of mounds in the area near the downstream of Psel is the presence into the mounds of objects of new and modern times, including housing, economic and burial.

Thus, a basin of the Lower Psel in era which studied by archeology was a major left bank corridor of migration of the of nomadic peoples from east to west and was apparently a natural barrier and zone contacts between different ethnic groups of the Left Bank and Right Bank of the Dnieper. The burial ancient, identified in the mounds on the Lower Psel area, represent a very bright and very informative archaeological sources for the history of Dnieper at Chalcolithic, Early and Late Bronze Age, began of Early Iron Age, the Scythian and Sarmatian epoch, in the Middle Ages and the beginning of late medieval times.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
АН – Академія наук
АН ССРСР – Академія Наук Союзу Советских Социалистических Республик
АН УРСР – Академія Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
АН УССРСР – Академія Наук Украинской Советской Социалистической Республики
АО – Археологические открытия
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР
ВАТ – відкрите акціонерне товариство
ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПЦ – видавничо-поліграфічний центр
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВЦ – видавничий центр
ГЗК – гірничо-збагачувальний комбінат
ГИМ – Государственный исторический музей
ГЭ – Государственный Эрмитаж
Дн. ГУ – Днепропетровский государственный университет
Дн. ДУ – Дніпропетровський державний університет
Дн. НУ – Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара
ДП – державне підприємство
ДП «НДЦ «ОАСУ» – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
ДУ – державний університет
ЗАО – закрытое акционерное общество
ИАК – Известия Археологической Комиссии
ИАК – Императорская Археологическая Комиссия
ИА НАНУ – Інститут археології Національної Академії Наук України
ИД – издательский дом
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской Академии наук
ИКЗ – историко-культурный заповедник
ИКМ – историко-краеведческий музей
ИПК – исследовательско-производственный кооператив
ИА АН УРСР – Інститут археології Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ИА НАНУ – Інститут археології Національної Академії Наук України
ІКЗ – історико-культурний заповідник
ІКМ – історико-краєзнавчий музей
КМ – краєзнавчий музей
КСИА АН ССРСР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук Союза Советских Социалистических Республик
КСИА АН УССРСР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской Советской Социалистической Республики
ЛСРЭ – Левобережная славяно-русская экспедиция
МАО – Московское Императорское археологическое общество
МВД ССРСР – Министерство внутренних дел Союза Советских Социалистических Республик
МГУ – Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
НАН України – Національна Академія Наук України
НГУ – Національний гірничий університет
НДЛ – науково-дослідна лабораторія
НДЦ – науково-дослідний центр
НИИ – научно-исследовательский институт
НИЛ – научно-исследовательская лаборатория
НМІУ – Національний музей історії України

- НПУ – Національний педагогічний університет
НУ – національний університет
НУКМА – Національний університет «Києво-Могилянська Академія»
ОАМ – Одеський археологічний музей НАН України
ОГА – областная государственная администрация
ОДА – обласна державна адміністрація
ОКМ – обласний краєзнавчий музей, обласної краєведческий музей
ООО – общество с ограниченной ответственностью
ОПИ ГИМ РФ – Отдел письменных источников Государственного Исторического музея Российской Федерации
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник
ПВЛ – поліграфічно-видавнича лабораторія
ПГЗ – Полтавское губернское земство
ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей
ПНТК – Полтавське наукове товариство краєзнавців
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація
ПП – приватний підприємець
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия
ПЦ – поліграфічний центр
РА – Российская археология
РАН – Российская Академия наук
РВВ – редакційно-видавничий відділ
РВГ – редакційно-видавнича група
РДА – районна державна адміністрація
РИО – редакционно-издательский отдел
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СНУ – Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля
ТД – тези доповідей, тезиси докладов
ТДП – тези доповідей та повідомлень
ТДС – тезиси докладов и сообщений
ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю
ТРК – телерадіокомпанія
УООПІК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры
УРЕ – Українська радянська енциклопедія
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
УФК – Український Фонд Культури
ХГАДТУ – Харьковський державний університет
ХГУ – Харьковський державний університет
ХДУ – Харківський державний університет
ХНУ – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
ЦОДПА УК ПОДА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
ЦП НАНУ і УТОПІК – Центр пам'яткознавства Національної Академії Наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
ЮНЦ РАН – Южный научный центр Российской Академии наук

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Ателькуз (Етелькез) 51, 402
Африка 234
Базалуки, с. 12, 50, 53, 54, 96, 216-218, 222-224, 227, 228, 367, 394, 407
Базалуцько-Солонцівське, бол. 217
Баратівка, с. 328
Барбара, оз., ур., 8, 29, 39, 40, 53, 335, 347, 363, 364, 366, 371
Березняки, с. 16
Білани, кол. с. 12, 49, 54, 96, 109, 126-128, 130, 132, 133, 135, 136, 140, 141, 143-145, 147-149, 152, 154, 156-158, 161, 163-166, 168-171, 172, 225, 287, 326, 329, 331, 332, 336-337, 339-343, 345, 346, 355, 361, 370, 385, 387, 393-396, 406, 407, 414; IX-XII
Біланівський кар'єр, родовище 10, 46, 49, 50, 95, 96, 195, 227
Білорусь 382
Більське городище, археол. 139, 393
Богуслав I, поселення, археол. 363
Бондарі, с. 12, 35, 38, 39, 49, 54, 61, 86, 94-98, 100-104, 106-108, 110, 112-124, 173, 322, 323, 327, 355, 356, 370, 383, 393, 394, 406-408, 411, 412; III, VII-VIII
Бондарівська, с.р. 10, 39, 49, 50, 54, 59, 93, 95, 225, 380
Боспорське царство 234
Броварки, кол. с. – див. Заможне
Бут, р. 325, 329
Буго-Дністровське межиріччя 342
Бурнасова Могила, курган 17
Бурти (біля бол. Вовчий Кут), ур. 17
Бурти (Кременчуцький пов.), ур. 12, 24, 30, 367
Бутенки, с. 34
Бухалівка, с. 269
Василенки, с. 17
Василівка, с. 61, 62
Василівський могильник, археол. 393
Велика Кохнівка, м-н м. Кременчука, кол. с. Олексіївка 12, 17-18, 32, 352, 378, 379,
Велике Солонцівське, бол. 248, 252
Великі Будища, с. 26
Великокохнівський, кар'єр 378
Вербівка, с. 156
Верхня Маївка, с. 186, 233
Верхня Мануйлівка, с. 9, 12, 18-21, 23, 24, 30, 32, 34, 367, 372
Вітки, с. 25
Вовчий Кут, бол. 17
Волга, р. 187, 237, 388
Волзька Болгарія 382
Волинь 383
Волошине, с. 12, 46, 50, 51, 53, 54, 125, 236, 237, 269, 285, 317, 321-323, 325, 332-335, 337-348, 350-355, 359-360, 363-370, 374-376, 379, 380, 385, 386, 390-392, 394-396, 401; II
Ворскла, р. 8, 28, 64, 212, 330, 363, 367, 373, 380, 393, 458
Гайове, с. 24
Галещинське родовище 50, 59, 61
Глибоке, с. 12, 24
Глибокий, кол. х., ур. – див. Глибоке
Глинське, с. 46
Глобинський, р-н 18, 24, 35, 39, 219
Говтва, р. 5
Говтва, с. 5
Гомель, м. 384
Гора Латишева (Лопашева Гора), ур. 25
Горбані, с. 12, 50, 54, 58-61, 63, 65-67, 69-70, 73, 75, 76, 78, 80, 82-85, 88, 89, 91, 93, 327, 336, 354-355, 357, 361, 370, 385, 391-395, 406, 407, 410; II-III, IV-VI
Горішні Плавні, кол. с. 25, 28, 29, 326
Горішнього Десятку, кол. х., с. 28, 325
Горішньоплавнівський кар'єр 11, 46, 50; III
Городище – див. Градизьк
Гостра могила, курган 12, 18-20, 22, 34, 372, 373
Градизьк, смт., кол. Городище 8, 354, 362
Гребінка, м. 129
Гречків (Гречух), кол. х. 22
Гречухова могила, курган 12, 18, 21, 22, 367
Григоро-Бригадирівка, с. 380
Громівка, с. 236
Гуньки, с. 39
Дейнівка, ур. 53
Демидівка, с. 391
Демидівська, с.р. 39
Дереївка, с. 212, 324, 325,
Дзержинське, с. 34
Диканька, смт. 26
Диківська могила, курган 17, 367
Дмитрівка, с. 6, 12, 32, 40, 45, 46, 51, 53, 125, 173, 175, 248, 252, 249, 269, 310, 323, 325, 326, 335, 337, 342-345, 347, 357, 359-361, 364-366, 368, 370, 371, 376, 378, 380, 382, 383, 394, 401, 402; I
Дмитрівська, с.р. 10, 39, 40, 45, 49-51, 54, 175, 195, 225, 227, 229, 248, 262, 269, 271, 371, 383
Дніпро, р. 5-9, 15, 21, 25, 28, 29, 33, 36, 40, 51, 55, 59, 72, 75, 86, 92, 93, 109, 139, 142, 172, 173, 176, 182, 186, 196, 205, 212, 217, 228, 233, 237, 262, 267, 300, 307, 319, 320, 322, 324-327, 329, 330, 335, 349, 354-355, 361-363, 365, 367, 370-374, 376-382, 385, 392, 393, 397-399, 401, 402, 405
Дніпровський Лівобережний терасовий лісостеп 27, 64, 92, 93, 139, 172, 237, 262,

- 265, 365, 370, 372, 377, 378,
391, 399, 403
Дніпродзержинське, вдсх. 6,
33, 382
Довбні, кол. с. 38
Дон, р. (Подоння) 23, 187, 235,
238, 322, 372
Дружнє, некрополь, археол.
32
Дубки, ур., 12, 24
Дугіне, с. 236
Дуканичі, кол. с. 46, 50, 54,
165, 172, 192, 268, 270-271,
273-282, 284-286, 289-291,
293, 298-299, 301-313, 315-
317, 322, 327-329, 332-336,
342-343, 345-348, 350-353,
355, 359, 364, 367, 375, 385,
388, 389, 394-396, 403, 404,
406, 407, 417-418; II, XX-
XXIV
Дяченки, с. 23, 30, 32, 372
Дяченкова могила, курган 12,
23, 30, 372
Егеїда 138
Естонія 384
Єривітка, с. 6, 26, 41-44, 47,
50, 269, 310, 355, 361, 364,
379, 381, 394, 402; I
Єривітська (Лавриківська)
могила, курган 6; I
Єривітський кар'єр 10, 11,
46, 49, 54, 269, 270, 385
Єрмолаївка, с. 328
Жаданова (Федоренська) мо-
гила, курган 24
Замківщина (Замок), ур. 373
Заможне (кол. Броварки), с.
24, 25
Заможненька, с.р. 24, 39
Запорізька, обл. 55
Запільська, с.р. 39
Заруддя, с. 17, 34, 50, 54, 59,
93, 355, 361, 392, 393; II-III,
IV-VI
Західний улус Золотої Орди
386, 391, 403, 458
Золотнишине, ур., м-н м. Ком-
сомольська 28, 29, 33, 40,
53, 335, 364, 366, 370
Зоряне, с. 61
Ллічівка, археол. 363
Істрія 234
Йосипівка, с. 6; I
Кавказ 31, 388
Кам'яні Потоки, с. 10
Карпівка, с. 102, 361, 359
Кастиріна могила, курган 17
Келеберда, с. 6, 33, 325, 382,
383
Келебердянська, переправа
7, 254, 385, 402
Київ, м. 377
Київська, обл. 55
Кириленки, кол. с. 12, 35, 38,
42, 54, 175, 177, 178, 337,
340, 358
Кирияківка, с. 350
Кияшки, с. 12, 14, 46, 51, 53,
54, 195, 198, 199, 202-213,
249, 332, 351, 352, 406, 407,
415; XV-XVI
Клюсівка, с. 373
Кобеляцький повіт 19, 20, 24,
32, 372
Козельщина, смт. 95
Козельщинський, р-н 9, 17,
18, 32, 35, 39, 46, 54, 55, 59,
372, 391
Колгоспна Гора, с. 46, 54, 53,
269, 310
Колесниківка, с. 340
Колпаківка, с. 308
Компанійці, кол. с., кол. х. 12,
32-34, 355, 360, 380, 359
Комсомольськ, м. 6, 8-10, 29,
33, 39-41, 44-46, 49, 50, 53-
56, 109, 125, 165, 172, 173,
175, 193, 195, 236, 237, 247,
248, 267, 269, 317, 335, 363-
366, 371, 383, 385, 396-398,
401-402, 405; III
Комсомольська, стоянка, ар-
хеол. 53, 249
Кормилиця, ур. 12, 41-44, 264,
326, 337, 340, 342, 345, 351-
353, 364, 385, 395
Кормильців, бол. 41
Кохнівська, вол. 17
Кочковатівський могильник,
археол. 186
Крамаренки, с. 361
Крейдянка, ур. 331
Кременчук, м. 6, 10, 16-18, 26,
33, 54, 108, 127, 248, 254,
266, 325, 346, 378, 385, 392,
395
Кременчуцька магнітна ано-
маля 9
Кременчуцька округа 117, 394
Кременчуцьке, вдсх. 59, 130
Кременчуцький повіт 16-21,
23, 25, 26, 28, 32, 367, 372,
385
Кременчуцький р-н 6, 10, 16,
17, 26, 36, 39, 41, 47, 49, 50,
54, 55, 59, 93, 95, 102, 132,
225, 364, 371, 375, 379-381,
383, 391, 402
Кременчуччина 28, 31, 132,
139, 172
Крива Руда, р. 32, 39, 59
Крим 233, 237, 31, 32
Кузьменки, с. 12, 53-54, 176,
177, 180-189, 191-192, 347,
361, 383, 406, 407, 415; I-II,
XIII-XIV
Лавриківка, кол. с. 192, 332,
345, 346, 350-352, 371, 375,
393, 401
Лавриківський кар'єр 364
Ламане, с. 12, 35, 37-38
Латвія 384
Лизька, р. 5, 6, 26, 272, 391
Липки, кол. х. 108
Литва 384
Лиходії, ур., кол. с. 255
Лозівок, с. 21
Лопашева Гора, ур. – див.
Гора Латішева
Лубни, м. 46, 373
Лупина могила, курган 24
Лучеськ (Луцьк), м. 383
Лучисте, некрополь, археол.
32
Лучкове, с. 234
Лютерова (Соломина) Моги-
ла, курган 18, 24, 367
Магдалинівка, с. 234
Макаренки, кол. с. 326
Мала Кормилиця, ур. 47, 142,
337, 337, 340-342, 344, 345,
355, 357, 358, 361
Мала Кохнівка, с. 16, 34, 385
Мале Вільне, бол. 160
Манжеліївська, вол. 17, 18, 25
Манжеліївська, с.р. 35, 39
Манжелія, Манжелійка, р. 5,
29
Манжелія, с. 8, 12, 25, 29, 34,
35, 38, 382
Мануйлівська, с.р. 23, 39, 372
Маяк, дачний кооператив 44
Мервівка, ур. 53
Миколаївка, с. 156
Михайлики, с. 32

- Михайлівське поселення, арх. 325, 330
 Млинок, с. 324
 Могила Дернечина, курган 38, 322
 Могила Петра Сидака, курган 35
 Мозоліївка, с. 346
 Молдова 349
 Молодіжний, м-н м. Кременчук 17
 Москва, м. 28, 392
 Московська держава 392
 Надпоріжжя (Дніпровське Надпоріжжя) 186, 363, 370
 Неаполь Скіфський, археол. 234, 237
 Нейзац, некрополь, археол. 32
 Нижній Псел, Нижнє Припсілля 5-8, 10, 12, 16-18, 25, 27, 32, 34-36, 39, 45-47, 49-51, 56, 173, 178, 229, 253, 254, 292, 319, 321, 322, 324, 325, 327, 329, 335, 336, 338, 339, 341, 342, 344, 346, 348, 349, 353-355, 357-359, 362-364, 366, 371-373, 378, 379, 382, 386, 391-395, 398-402, 409, 457, 458
 Низи, ур., м-н м. Комсомольська 28, 53, 335, 364, 371
 Нова Галещина, смт. 54, 62, 95
 Новгород, м. 217, 383
 Новонікольське, с. 156
 Новоросійська губернія 15
 Новоселівка, куток с. Базалуків 54
 Новоселівка, ур., куток с. Дмитрівки 12, 53, 252, 249
 Новоселівка-Шевченкове, кол. с. 47, 364; I
 Новоселівська могила, курган 6, 364; I
 Норвегія 384
 Олексіївка, кол. с., – див. Велика Кохнівка
 Олефіршинський могильник, археол. 393
 Ольгівка, с. 233
 Омельник, р. 5
 Омельник, с. 6, 8, 16, 29, 30-32, 34, 382, 391, 392
 Омельниківська, вол. 17, 39
 Оріль, р. 377, 401
 Орільсько-Самарське (Самарсько-Орільське) межиріччя 233, 234, 237, 238, 267, 324, 328, 331, 335, 376, 399
 Остапці, с. 380
 Остапці, ур., кол. с., кол. х. 175-177, 196
 Оступ, ур. 18
 Павлівка, кол. с. 33, 381, 382
 Паннонія 234
 Первомаївка, с. 186
 Перещепинський могильник, археол. 393
 Переяславське князівство 8
 Петрашівка (Глобинський р-н), с. 350
 Петрашівка (Кременчуцький р-н), с. 12, 347, 361
 Пирятин, м. 46
 Піддубне, м-н м. Комсомольська 40, 53
 Підтикани, кол. с., ур. 38, 380
 Підусти, кол. с. 12, 47, 142, 317, 337, 338, 340-342, 344, 345, 355, 357, 358, 361, 367, 370, 393
 Пісківська, вол. 18-21, 23
 Пісківська, с.р. 24, 39
 Поворскля – див. Ворскла
 Подністров'я 387, 388
 Подоння – див. р. Дон
 Подонців'я 331, 337, 340
 Поінгуля 378
 Полтава, м. 16, 54, 56, 108, 127
 Полтавська губернія 17
 Полтавська, обл. 10, 18, 34, 39, 49, 51, 55, 175, 227, 248, 271, 397, 405, 457
 Полтавщина 10, 18, 27-29, 31, 32, 49, 102, 129, 172, 219, 236, 237, 267, 317, 360, 365, 373, 376, 381, 397, 398, 402, 416
 Польща 384
 Попасне, с. 308
 Попенків, кол. х. 22
 Попенкова Могила, курган 12, 18, 21, 22, 363
 Попова Гора, кол. с. 269
 Потоки, с. 28
 Потоки, ст. 32, 54
 Потоківська, с.р. 39
 Потоцька, вол. 17
 Похилівка, ур. 53
 Приазов'я 205, 331, 370, 381, 402
 Прибалтика 382, 384
 Привольне, с. 236
 Прикубання 187, 308
 Приліпка, с. 5, 12, 35-38, 39, 45, 46, 333, 352, 354, 361, 362
 Припсілля 16, 25, 29, 45, 49, 240, 320, 322-324, 331, 350, 354-358, 360, 361, 365, 367, 378, 385, 388, 393, 398, 400, 402, 404, 457
 Приуралля (Південне Приуралля) 387, 388
 Причорномор'я, Північно-Західне, Північне Причорномор'я 51, 139, 186, 349
 Пришиб, с. 6, 28, 335
 Пролетарське, с. 233, 237, 238
 Прядки, ур., куток с. 51, 53, 54, 195-197, 200, 227
 Псел, р. 5-11, 14-18, 24-29, 31-36, 39, 40, 44-47, 49, 51, 54, 59, 64, 86, 93, 110, 153, 172, 173, 176, 187, 192, 196, 212, 217, 228, 248, 249, 266, 269, 272, 316-318, 321-322, 324-327, 330, 332-335, 337, 342, 346, 347, 349-352, 354, 358, 361-364, 367, 370-373, 376, 380-382, 385, 391-393, 395, 397-405, 409, 413, 457, 458
 Псільсько-Ворсклинські степи 28
 Псільсько-Сульське (Сульсько-Псільське) межиріччя 28, 342, 346, 350, 351, 354, 362, 400
 П'ятницьке, с. 380
 П'ять (5) Верб, ур. 18
 Ревівка, с. 16, 61, 96, 108, 385
 Редути, кол. с., ур. 6, 29, 53, 364, 382, 383, 385, 402
 Риженкова могила, курган 12, 18
 Річ Посполита 15, 393
 Роботівка, с. 361
 Рокитне, с. 12, 35, 38, 333
 Рокитненська, с.р. 36, 39
 Російська імперія 17, 65, 294
 Росія 18, 384
 Рудька, р. 5, 6, 38, 59, 95, 127, 146, 160, 176, 177, 196, 217, 225, 228, 248, 272
 Самара, р. 322, 323, 363, 377, 458

- Самарсько-Орільське межиріччя – див. Орільсько-Самарське межиріччя
Сіверський Дінець, р. 346, 380, 388
Сладківський некрополь, археол. 235
Слов'янськ, м. 233
Соколове, с. 186, 363
Соломина могила, курган – див. Лютерова могила
Солониця, с. 17, 96
Солонці, с. 12, 40, 41, 46, 49, 51, 53, 86, 96, 125, 173, 218, 225-227, 230, 232, 233, 234, 236, 239-246, 248, 250, 255, 260, 262, 266, 249, 251, 252, 254, 256, 257, 259-265, 317, 326, 330-332, 334-338, 339-342, 347, 357, 359, 360, 364, 365, 367, 368, 373, 385-387, 392-396, 406-408, 417; П-П, XVII-XIX
Солонці, ур. 24
Солонцівське, бол. 40
Стара Чирівка (Чирівка) кол. с. 12, 44, 395, 404
Степівка, с. 361
Стовбувата могила, курган 46, 50, 333, 335, 364
Столпова могила, курган 25, 39, 367
Суботці, с. 377
Суки, ур., кол. х. 6, 32, 40, 53, 380
Сула, р. 7, 28, 350, 352, 363, 373, 377, 380, 398, 401, 457
Сульсько-Псільське межиріччя – див. Псільсько-Сульське межиріччя
Сумська, обл. 55
Сухий Кагамлик, р. 18, 36
Сухий Кобелячок, р. 5, 11, 26, 33, 269, 321, 332, 346, 347, 354, 356, 361, 362, 364, 367, 371, 379, 382, 401
Сухий Омельник II, р. 18
Сухий Омельник, р. 5, 18, 36, 367
Сухогомольшанський могильник, археол. 379, 380
Східна Європа 17, 384
Східноукраїнський лісостеп 357
Прусія 384
Терещенки, ур. 53
Третяки, с. 233
Три Могили (Три Брати), кургани I
Троцьки (Троїцьке, Троцьків), кол. с. – див. Фрунзівка
Устимівка, с. 29, 42, 362, 385, 394
Устимівський дендропарк 28
Усть-Альмінське городище, археол. 233, 237
Усть-Кам'янський могильник, археол. 234, 238
Фінляндія 384
Фрунзівка, кол. с. Троцьки (Троїцьке, Троцьків) 29, 34
Харківська, обл. 55, 156, 331
Харченки, с. 24
Херсон, м. 16
Херсонщина 237, 325
Херсонес 234, 237
Хозарський каганат 378
Хорішківська, с.р. 39
Хорол, м. 373
Хорол, р. 5
Хорошківська, вол. 20, 24, 32
Цегельня, ур. 12, 41, 40-44, 249, 264, 323, 325, 326, 331, 333, 337, 338, 340, 346, 359, 385, 395
Цибівка, с. 24
Ченакали (Ченакалівка), кол. с. 32, 37, 12
Червона Знам'янка, с. 344, 346
Червонознам'янка (Катаржине), с. 328
Чернянка, с. 186
Чертовийський могильник, археол. 235
Чикалівка, с. 361
Чиноколівка, кол. х. – див. Ченакали
Чирвин (Чирвинський) горб, ур. 12, 46, 51, 53, 125, 252, 249, 323, 325, 326, 335, 337, 342-345, 357, 359, 364-365, 370, 376, 394, 401
Чирівка, кол. с. – див. Стара Чирівка
Чирівська Могила, курган 53
Чорноморське, смт. 236
Чортова Могила, курган 16, 385
Шведівка, ур. 53
Шведська Могила, курган 17, 367
Шевченки, с. 391
Шостакова Могила, курган 18
Шушвалівка, с. 219
Юр'ївка, с. 233

Скорочення,

допущені в покажчику:

- археол. – археологічне
бол. – болото
вдсх. – водосховище
вол. – волость
вул. – вулиця
кол. – колишне
м. – місто
м-ко – містечко
м-н – мікрорайон
обл. – область
р. – річка
р-н – район
с. – село
с.р. – сільська рада
смт. – селище міського типу
ст. – станція
ур. – урочище
х. – хутір

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамова М.П. 31
Айбабин А.И. 32
Алексеев В.П. 409
Алексеева К.М. (Алексеева Е.М.) 23, 373
Амброз А.К. 20, 236, 372, 373, 375
Андрієнко (Андриєнко) В.П. 139, 367
Антонович В.Б. 17
Антонович-Мельник К.М. – див. Мельник-Антонович К.М.
Арсеньєва Т.М. 234
Артем'єв (Артемьев) А.В. 8-10, 50, 51, 54, 56, 57, 109, 129, 173, 237, 253, 269, 322, 337, 339, 341, 345, 351, 352, 354, 364-366, 371, 374, 377, 379, 380, 385, 388, 390, 409, 410
Бабець 177
Баратей 177
Бассальго О.А. 413
Башкатов Ю.Ю. 8, 45, 51, 53
Башкиров П.Н. 409
Березанська (Березанская) С.С. 32, 34, 183, 348, 363
Берестнев С.І. (Берестнев С.И.) 156, 322, 337, 339, 340, 343, 349, 353, 357, 358
Білоусько О.А. 51, 53, 378
Бирюков В.П. 394
Бітковський (Битковский) О.В. 20, 21, 25, 372
Блавацький С.М. 56, 222
Бовдир О.В. 4
Богданова Н.А. 233
Бокий Н.М. 377
Борисяк Н.Д. 16, 385
Боталов С.Г. 55
Братченко С.Н. 34, 155, 156, 337, 339, 340, 342, 343, 346
Бужилова А.П. 413
Буйнов Ю.В. 348, 356
Бурєбіста 373
Вангородская О.Г. 156
Ванчугов В.П. 186, 187, 348
Варвянська (Менчинська) Т.В. 57, 367
Векленко В.А. 327
Вернадський В.І. (В.И.) 11, 25, 26
Ветчинникова Н.Е. 328, 329, 341, 342, 345
Высотская Т.Н. 233
Власов В.П. 11, 31, 32
Волкобой С.С. 186
Володимир Святославович 382
Гавриленко І.М. 51, 54
Гак Е.И. 155
Герасимов М.М. 409
Гераськова Л.С. 27, 381
Гинзбург В.В. 409
Гироу Г. 392
Глебов В.П. 237
Головко І.В. 46, 49, 54, 56, 106, 158, IV-V, XVI, XIII
Горбаль, козак 17
Горбаненко С.А. 53, 57
Горбенко С.О. 8, 10, 50, 173, 253, 354, 364, 365, 385, 388, 390
Горошко М.П. 11
Госите Г.А. 409
Гречуха, селянин 21
Гусак О.А. 370
Гущина И.И. 233, 237
Даниленко В.М. (В.Н.) 321
Дашевская О.Д. 237
Дебець Г.Ф. 409
Дергачев В.А. 327, 349
Дмитренко С.В. 410, 417
Довженко Н.Д. 330, 336, 342
Драчук В.С. 33
Евглевский А.В. 391
Евдокимов Г.Л. 186, 329
Елагина Н.Г. 328
Єлизавета Петрівна 65, 70, 393
Єремєєв С.О. (Еремеев С.А.) 40, 51
Єристов М.А. 26
Журавльов О.П. 45, 56, 57
Зайцев А.В. 56
Зайцев Ю.П. 237
Зарецький І.А. 19, 20, 22, 363, 367, 372
Захаров А.В. 237
Зубов А.А. 409
Зуєв (Зуев) В.Ф. 6, 16
Иванова С.В. 155, 328, 329, 341, 342, 345
Иванок О.В. 57
Ивченко А. 45, 51
Ильинская В.А. 363
Калашник Є.С. 56, 378; V
Камінський Ф.І. 373
Кастанаян Е.Г. 31
Каськова Л.Ф. 57, 410
Кигим С.Л. 25
Кириленко 177
Кірпічніков А.М. (Кирпичников А.Н.) 383, 384
Клименко В.Ф. 331
Ключко В.І. (В.И.) 363
Ковальова І.Ф. (Ковалёва И.Ф.) 4, 33, 105, 172, 186, 267, 270, 322-324, 327, 328, 333, 335, 336, 341, 342
Ковешников В.Г. 409
Ковпаненко Г.Т. 34, 139
Козак О.Д. (А.Д.) 409
Козир І.А. 232, 308
Козловський А.О. 382
Колесник А.В. 331
Колев Ю.И. 348
Колотухин В.А. 348
Комар О.В. (А.В.) 8, 51, 377-379
Коробкова Г.Ф. 325, 330
Коротя О.В. 56; XII, XIX
Костенко В.И. 233, 234, 237, 238, 270, 308
Костюшко-Валюжинич К.К. 234
Костяна Н.В. 57
Котова Н.С. 321, 331
Кракало І.В. 346, 382
Краюшкін А.І. (Краюшкин А.И.) 410, 417
Криганов (Крыганов) А.В. 379
Кропотов В.В. 11, 20, 236, 372, 373, 375
Кубышев А.И. 186
Куза А.В. 384
Кулаков В.І. (В.И.) 383, 384
Кулатова І.М. (И.Н.) 6-10, 15, 19, 20, 26, 28, 38, 47, 49-51, 53-54, 56, 109, 125, 173, 192, 236, 237, 247, 252, 254, 263, 269, 282, 301, 308, 321-323,

- 325, 327, 332, 335, 337, 339,
341, 343, 345, 347, 350-352,
357, 364-367, 370-380, 382,
385, 391-396
- Кумака 177
Кунина И.И. 233
Кунина Н.З. 234
Кутайсов В.А. 237
Кухарская Е.Н. 20, 21, 25, 372
Кучера М.П. 33, 382
Левада М.Є. 32
Лесков А.М. 348
Лисенко М.В. 57
Лисенко С.Д. 219
Литвиненко Р.О. 4, 349-351,
353, 354, 357, 358
Лобода И.И. 233
Лотоус В.В. 11
Лугова Л.М. (Л.Н.) 8, 11, 25,
35-40, 46, 51, 175, 227, 248,
322, 333, 350-352, 354, 360-
362, 393
Луговой Р.С. 29, 31, 365, 371,
383
Лукошевичуте Я.И. 409
Лупиненко Ю. 384
Любичев М.В. 29
Лямкин В.В. 9, 40, 46, 47, 51,
53-56, 254, 364, 365, 383;V
Ляпушкин И.И. (Ляпушкин
И.И.) 380
Ляскоронський (Ляскорон-
ский) В.Г. 28, 335
Ляшко С.Н. 363
Маевська (Маевская) С.В.
7-10, 15, 25-27, 50, 51, 54, 57,
89, 109, 125, 173, 236, 237,
247, 252, 253, 269, 321-323,
325, 327, 335, 337, 339, 341,
343, 345, 351, 352, 354, 357,
364-366, 370, 371, 374, 376,
377, 379-381, 385, 388, 390,
394
Макаренко М.О. (Н.Е.) 17
Максименко В.Є. (В.Е.) 23,
235, 238, 308, 372
Макушников О. 384
Манзура И.В. 327
Маріна (Марина) З.П. 155,
186, 327, 328, 331-333, 336,
341
Махно Є.В. (Е.В.) 18, 20, 29,
32-34, 248, 356, 361, 371,
372, 392
Махортых С.В. 252, 365
- Медведев О.Ф. (Медведев
А.Ф.) 383
Медведев О.П. (Медведев
А.П.) 23, 233, 235, 373
Мелюкова Г.І. (А.И.) 87, 89,
348
Мельник-Антонович К.М.
(Мельник-Антонович
Е.М.) 17, 18, 29, 367
Мельникова А.С. 392
Мельникова І.С. (И.С.) 23-25,
36, 38, 39, 42, 51, 175, 227,
248, 337, 358, 371, 378, 379
Метлушенко (Панькова) С.М.
35, 37
Мироненко К.М. 6, 8-10, 26,
40, 41, 44, 50, 51, 53, 54, 56,
109, 173, 223, 236, 237, 248,
252, 253, 269, 322, 337, 339,
341, 345, 351, 352, 364-366,
371, 374, 378-380, 382, 383,
385, 391, 392, 395, 396; XIX
Михайлина Л.П. 54
Михеев В.К. 356, 380
Міхлін (Михлин) Б.Ю. 236,
237
Мовша Т.Г. 321, 322, 324, 329,
331
Мозолевский Б.Н. 393
Монахов С.Ю. 138, 371
Мордвинцева В.І. (В.И.) 237
Моця О.П. 55
Мугуревич Э.С. 384
Мурзін (Мурзин) В.Ю. 46
Мухопад С.Е. 370
Найнис И.И. 409
Недашковский Л.Ф. 382
Некрасова Г.М. (А.Н.) 25, 36,
38, 39, 51, 175, 227, 248
Непріна (Митрофанова) В.І.
33
Нестуля О.О. (А.А.) 394
Нечитайло А.Л. 33
Никитюк Б.А. 409
Николаев В.Ф. 29
Новицький Є.Ю. (Новицкий
Е.Ю.) 142, 165, 330
Обломский А.М. 372, 18, 20
Олексій Михайлович 392, 403
Ольшницький М.П. 56; IV,
XIII
Орлова, поміщиця 19
Осадчий Є.М. 56, 170
Островерхов А.С. 95, 395
Остроградський І.Д. 18
Остроградський С.М. 16
- Отрощенко В.В. 33, 186, 187,
348, 356, 363
Павловский И.Ф. 18
Падалка Л.В. 28, 382
Панченко Ю.В. 33
Паульсен П. 384
Пачкова С.П. 23
Пашинян Г.А. 409, 410
Пашкевич Г.О. 53
Пашкова В.И. 409, 412
Петренко В.Г. 328, 329, 341-
342, 345
Петров В.О. 56; XIV
Підтикан 177
Плетньова С.О. (Плетнева
С.А.) 27, 81, 205, 377, 380
Полапа В.С. 56; XIX
Полін С.В. 252, 365
Полякова Г.Ф. 382
Попенко, селянин 22
Потапов В.В. 187, 348, 362
Потехіна І.Д. (Потехина
И.Д.) 33, 409
Приймак В.В. 173, 8, 40, 50,
53, 382, 385, 391
Приходнюк О.М. 219, 376
Пуголовок Ю.О. 9, 47, 50, 51,
53, 56, 248, 272, 288, 299,
316, 332, 345, 351, 352, 367
Пуздровський О.Є. (Пуздров-
ский А.Е.) 11, 138, 237
Пустовалов С.Ж. 183, 335
Радіонова 177
Радочин В.Ю. 413
Радченко М.О. 46, 56, 57, 222;
V, X, XVI, XIX, XXIII
Рассамакін (Рассамакин)
Ю.Я. 11, 41, 209, 321-326,
329
Рыбаков Б.А. 363
Рыбалова В.Д. 328
Риженко, селянин 21
Рикус А.О. 4, 11
Ромашко В.А. 11, 22, 33, 186,
187, 327, 348, 362, 363, 365,
370
Руденко Г.Г. 18
Рудинський М.Я. 18, 22-25, 29-
32, 34, 371, 372, 392
Ручка 177
Самойловський І.М. (Самой-
ловский И.М.) 20, 32, 372
Самоквасов Д.Я. 17
Санжаров С.М. (С.Н.) 155, 156
Сапін (Сапин) М.Р. 410, 417
Седова (Седова) М.В. 217, 383

- Сидоренко Г.О. 18, 26, 29, 34, 248
Сидоренко О.В. 46, 47, 51, 53, 54, 56, 222, 383; V, VII-VIII, XIII-XIV, XXIII
Сидоренко О.О. 56
Симоненко О.В. (А.В.) 233, 234, 237, 373
Скалон К.М. 31,
Скирда В.В. 16, 385
Скорий (Скорый) С.А. 4, 8-11, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 109, 127, 139, 142, 150, 165, 172, 224, 225, 253, 263, 329, 332, 333, 336, 345-347, 350-352, 363-367, 371, 385, 391-393, 396; III, XIII
Скрипкин А.С. 237, 375
Смирнов К.Ф. 236-237, 270
Сорокина Н.П. 72, 234
Сорокіна С.А. 325
Спицын А.А. 29
Стахів М.П. 8, 40, 45
Стропень Б.С. 29
Супруненко О.Б. (А.Б.) 6-10, 15-20, 25-29, 33-35, 38-40, 45, 47, 49-51, 53-55, 59, 60, 62, 64, 69, 74, 80, 86, 95-97, 102, 106, 108, 109, 117, 125, 127, 139, 142, 150, 159, 165, 172, 173, 175, 180, 192, 195, 217, 223-225, 227-230, 236, 237, 247-250, 252, 253, 260, 262, 263, 266, 269, 272, 282, 288, 299, 301, 316, 321-323, 325, 327, 329, 330-333, 335-337, 339-343, 345-347, 350-355, 357, 358, 360, 361, 363-367, 370-374, 376-383, 385, 387-396; XIII, XIX
Сухобоков О.В. 33
Тараненко С.П. 45, 51
Тахтай О.К. 31
Телегін (Телегин) Д.Я. 10, 18, 27, 29, 33, 34, 140, 172, 210, 212, 248, 325, 371, 392
Теліженко С.А. 331
Тереножкін О.І. (Тереножкін А.И.) 348, 363
Терпиловський (Терпиловський) Р.В. 20, 25, 38, 371, 372, 392
Терський С.В. 383
Тесленко Д.Л. 327
Тимоха О.Ф. 4
Тимошук А.І. 51, 56, 248
Тищенко О.Р. 382
Титова О.М. (Е.Н.) 4, 10, 33
Ткаченко О.М. 29, 31, 38, 40, 365, 371, 383
Толочко П.П. 376
Тощев Г.М. (Г.Н.) 11, 335
Трифонов В.А. 331
Тучик Е.С. 409, 410
Удовиченко О.І. 25
Уженцев В.Б. 237
Унгер В. 392
Устимович І.І. 28
Фасій Г.І. 11
Федоров-Давидов Г.О. (Фёдоров-Давыдов Г.А.) 387, 388, 390, 391
Фенглер Х. 392
Фещенко В.Л. 155
Фисун Є.Є. 29
Фиалко Е.Е. 33, 371, 392
Фоменко В.Н. 342
Формозов А.А. 392
Хазанов А.М. 392
Хайрединова Э.А. 32
Храпунов И.Н. 32
Цвек Е.В. 325, 363
Циміданов (Цимиданов) В.В. 356, 358, 360
Черненко Є.В. (Е.В.) 392
Черних Є.О. (Черных Е.О.) 331
Чернявская З.П. 409, 410
Черняков І.Т. (И.Т.) 7, 186, 319, 346, 348, 351-353, 362, 363
Чиркова М.Ю. 117, 139, 394
Шалобудов В.М. 327, 370
Шапошнікова (Шапошниковва) О.Г. 155, 325, 330, 331, 335, 342
Шарафутдінова Е.С. (Шарафутдинова Э.С.) 187, 362
Шарафутдінова І.М. (Шарафутдинова И.Н.) 33-34, 187, 342, 348, 356, 361, 371, 392
Швецов М.Л. 156, 205, 348, 379, 381
Шевченко Н.П. 346, 351-353, 362-363, 391
Шевченко Т.Г. 7
Шевчук І.М. 57
Шерстюк В.В. 6-10, 15-17, 38, 45-47, 49-51, 53, 54, 59-60, 62, 64, 69, 74, 80, 86, 95, 96, 102, 106, 108, 109, 125, 127, 129, 142, 150, 165, 172, 173, 175, 178, 180, 195, 217, 222, 224, 225, 227-230, 248, 252, 269, 272, 288, 299, 316, 325-327, 329, 332-333, 335-337, 342, 343, 345-347, 350-352, 355, 357-362, 364, 365, 367, 370, 371, 377, 380, 382, 385, 391-394
Шерстюк І.В. 57
Шестаков І.А. 331
Шилов Ю.О. (Ю.А.) 8, 9, 40-45, 249, 266, 323, 325, 326, 328, 331, 332, 337, 341, 342, 345, 346, 351, 385, 396
Шкляр П.Н. 40
Шрамко Б.А. 139
Шрамко І.Б. 55
Шультце Е. 29
Щербаківський В.М. 28, 29, 42, 385
Щербаківський Д.М. 327
Щербачов А.В. 18, 22-25, 30, 372
Щербачов Ю.В. 18, 22-25, 30, 34, 363, 367, 272
Щербачов В.С. 18
Щербачова В.А. 19
Щукин М.Б. 20, 25, 372, 373
Яворницький Д.І. 308
Якубенко О.О. (Е.А.) 325, 330
Asaris J. 384
Ariescu A. 234
Bönis E. 234
Pippddi D.M. 234
Paulsen P. 384
Rassamakın Ju. Ja. 321, 322, 330, 209
Telegin D. Ya. 33

ПРО АВТОРІВ

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович

(01.05.1957, м. Полтава) – знаний український археолог, історіограф та музеєзнавець, видавець, кандидат історичних наук (1997), старший науковий співробітник (2000), заслужений працівник культури України (2003).

Закінчив середню школу № 7 м. Полтави із золотою медаллю (1974), історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка (1978). Старший науковий співробітник (1978-1981), завідувачий сектором археології фондів (1981-1988), завідувачий науково-дослідним відділом археології (1988-1990), заступник директора з наукової роботи (1990-1993) Полтавського краєзнавчого музею. Науковий редактор і співредактор більшості видань музею. У 1993-2008 рр. – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, з лютого 2008 р. – провідний науковий співробітник цього ж закладу. З 2005 р. – заступник директора ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., начальник Полтавської археологічної експедиції, член Польового комітету Інституту археології НАН України.

Головний редактор наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» (1997-2009 рр. – 25 окремих та спарених випусків), керівник Видавничого центру «Археологія» (1995-2008 рр. – 135 видань), відповідальний секретар Полтавського наукового товариства краєзнавців (1991-2002 рр.), член правління «Полтавської спілки літераторів» (1992-2000 рр.) і Головної Ради Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (з 2001 р.).

Автор понад 1300 наукових і публіцистичних праць з археології, історії археології, історіографії, музеєзнавства, джерелознавства, краєзнавства, енциклопедичних статей, в т.ч. 44 монографічних і колективних монографічних досліджень, каталогів та підручників. Науковий редактор понад 120 наукових та краєзнавчих видань, організатор 35 наукових конференцій, семінарів міжнародного, всеукраїнського і регіонального рівнів.

Дослідник курганних пам'яток епох енеоліту, бронзи, скіфського часу і середньовіччя, культурних нашарувань слов'яно-руської та позньосередньовічної Полтави, організатор науково-рятивних археологічних досліджень у Полтавській області.

Нагороджений Почетною грамотою Кабінету Міністрів України (1999). Лауреат обласної премії ім. Самійла Величка (2004) і всеукраїнської премії ім. Вікентія Хвойки (2009). Ініціатор відзначення 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень (1997-1999).

Оси. пр.: «Археологические памятники Карловского района Полтавской области» (Полтава, 1990); «Археолог Олександр Тахтай» (Полтава, 1991 – в співавт.); «Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина» (Полтава, 1992 – у співавт.); «Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла» (Москва-Полтава, 1993 – у співавт.); «Курганы Нижнего Поворсклья» (Москва-Полтава, 1994); «Подвижники українського музейництва» (Полтава, 1995); «Кургани біля с. Карпусі під Полтавою» (Полтава, 1996 – у співавт.); «Наукова концепція державного археологічного заповідника “Більське городище скіфського часу”» (упорядн., наук. ред., авт. – Полтава, 1996); «На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць» (Полтава, 1998); «Більське городище» (Київ-Гамбург-Полтава, 1999 – у співавт.); «Полтава: Історичний нарис» (наук. ред. та авт.) (Полтава, 1999 – у скл. кол. авторів); «Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської» (Київ-Полтава, 2000); «Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния)» (Київ-Комсомольск, 2003 – у співавт.); «Старожитності Кременчука: Архе-

ологічні пам'ятки території та округи міста» (Полтава–Кременчук, 2004 – у співавт.); «Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя» (Київ–Полтава, 2004 – у співавт.); «Пізньюоскіфські та пізньюзарубинецькі старожитності Полтавщини» (Київ–Полтава, 2005 – у співавт.); 8-ми видань серії «Старожитності околиць Комсомольська» (Київ–Полтава та Киев, 2005-2011 – авт. і в співавт.); «Малоперещепинський «скарб»» (Полтава, 2005); «З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис» (Київ–Полтава, 2007); 3-х книг серії «Дослідження посаду літописної Лтави» (Київ, 2009-2010 – у співавт.); «Селітроварницький стан на Більському городищі» (Київ, 2010 – у співавт.); «Кургани скіфського часу західної

округи Більського городища» (Київ, 2010 – у співавт.), «Фёдоровский идол и курган» (Киев, 2011), а також підручників: «Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V ст. н.е.)» (Полтава, 2004 – співавтор О.А. Білоусько) і «Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н.е.)» (Полтава, 2005 – співавтор О.А. Білоусько, К.М. Мироненко).

Лит.: Мезенцева Галина. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів: Сіверян. думка, 1997. – С. 158; Хто є хто в Україні. – Київ: Вид-во «К.І.С.», 2004-2009. – С. 824; Олександр Супруненко – археолог, історіограф, музейник і видавець: Біобібліографічний покажчик / Укл. Гаврилюк Н.О., Титова О.М. та ін. – Київ, 2007. – 164, VIII с.

**ШЕРСТЮК
В'ячеслав
Вікторович**

(0 2 . 0 9 . 1 9 8 2 ,
с.Кам'яні Потоки
Кременчуцького
р-ну Полтавської
обл.) – український
археолог та історик,
завідуючий відді-
лом Центру охоро-
ни та досліджень
пам'яток археології
управління куль-
тури Полтавської
обл держ адміні-

страції (2009), науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (2007).

Закінчив середню школу с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну (1999), історичний фа-

культет Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (2004) та магістратуру історичного факультету цього ж вузу (2005).

Дослідник курганних старожитностей та пам'яток козацької епохи.

Автор і співавтор більше 40 наукових праць з археології, у т.ч. співавтор 7 монографічних та колективних монографічних досліджень і брошур.

Пр.: «Пам'ятки археології території Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині» (Київ–Полтава, 2007 – у співавт.); «Нові археологічні дослідження на Кременчуччині» (Київ–Полтава, 2006 – у співавт.); серії праць: «Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка, Інститутська гора» (3 част.) (Київ–Полтава, 2008-2009 – у співавт.); «Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада» (Київ–Полтава, 2008 – у скл. кол. авт.); «Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині» (Київ–Полтава, 2009 – у співавт.).

Наукове видання

**СУПРУНЕНКО Олександр Борисович
ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович**

КУРГАНИ НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ

Українська мова, резюме – російська, англійська мови.

На 1-й стор. обкладинки:

На 4-й стор. обкладинки:

Відповідальна за випуск – **І.М. Кулатова**

Набір і підготовка до верстки – **ПП О.К. Лебєдєв**

Коректура – авторська та **І.В. Шерстюк**

Технічний редактор – **С.В. Хорєв**

Комп'ютерна верстка і дизайн – **С.В. Хорєв**

Фотознімки – **М.О. Радченко** та **О.Б. Супруненко**

Сканування та обробка ілюстрацій – **С.В. Хорєв** та **А.І. Тимошук**

Рисунки, художник видання – **Т.В. Менчинська**

Переклад на англійську мову – **Ю.О. Пуголюков**

Здано в набір 12.10.2011. Підписано до друку 22.12. 2011.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Нью-Баскервіль.

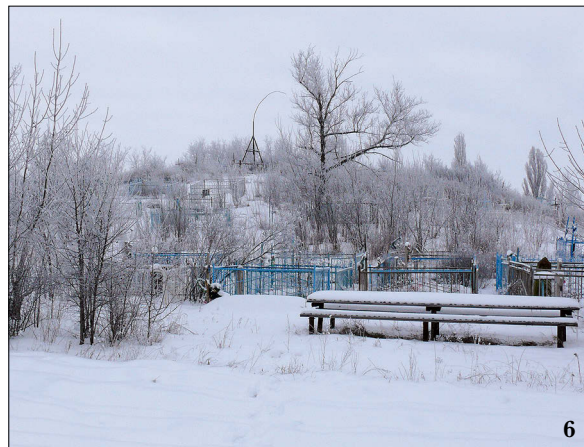
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 42,35. Ум. друк. арк. 54,87 + вкл. 5,58.

Тираж 350 прим. Вид. № 162. Зам. № 4/2011.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск», тел. (053-2) 66-16-85
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

Найбільші кургани Нижнього Припсілля.

1. Йосипівка, с., Козельщинський р-н. Група I, курган № 1. З південного заходу. 2. Кузьменки, с. Курган II. З північного заходу. 3. Дмитрівка, с. Курган I. Із заходу. 4. Дмитрівка, с. Група курганів «Три могили». Насип № 1. З північного сходу. 5. Дмитрівка, с. Група курганів «Три могили» на космічному фотознімку. 6. Єристівка, с. Група курганів I, Єристівська (Лавриківська) могила. З півдня. 7. Новоселівка, кол. с. Новоселівська могила. З північного заходу.

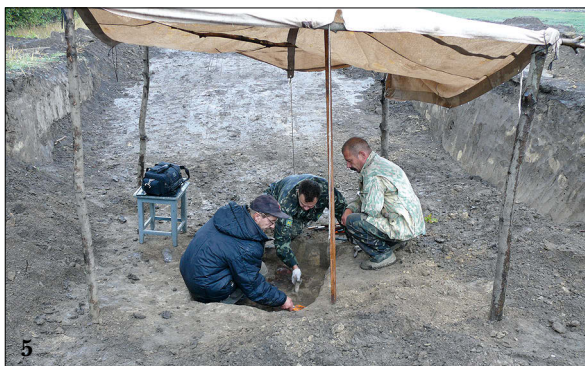

1. Волошине, с. Група курганів І. Дослідження міжкурганного простору. 2004 р. *Із заходу*. 2. Горбані-Заруддя, сс. Розкопки 2009 р. Технічне забезпечення експедиції. 3. Кузьменки, с. Група І, курган № 2/2011 р. Фіксація пострубного поховання 3. Учасники досліджень. 4. Дуканичі, с. Група курганів ІІ, курган № 3/2010 р. Розчистка уламків зрубного ліпного горщика. 5. Солонці, с. Група курганів І, курган № 12/2007 р. Робочий момент досліджень. 6. Горбані-Заруддя, сс. Дослідження кургану № 1/2009 р. Екскурсія учнів Заруднянської школи.

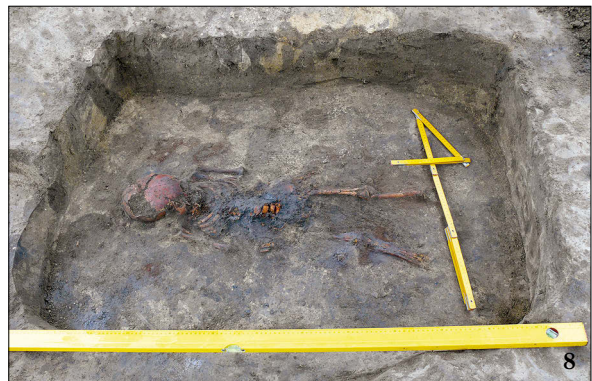

1. Бондарі, с. Загорання розкопу. 2010 р. 2. Солонці, с. Група курганів I, курган № 12/2007 р. Рекультивация дослідженої ділянки. 3. Комсомольськ, м. Розміщення стел у скансені музею. 2011 р. 4. Комсомольськ, м. Учасники міжнародної конференції «Мадяри в Середньому Подніпров'ї» на Горишне-Плавнівському кар'єрі. 15 серпня 2011 р. 5. Горбані-Заруддя, сс. Дослідження поховань кургану № 1/2009 р. Робочий момент. 6-7. Комсомольськ, м. X міжрегіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології». Доповідає професор С.А. Скорий. Учасники семінару. 15 серпня 2010 р.

Горбані-Заруддя, сс.
Група 1, курган № 1/2009 р.
1. Курган № 1. *Із заходу.* 2. Поховання 8 і рештки нори поряд. Робочий момент. І.В.Головко та М.П.Ольшницький. 3. Загальний вигляд розкопок на початку робіт. *З північного заходу.* 4. Поховання 5 («яма» 3). Пляма із заповненням. *Із заходу.* 5. Поховання 5 («яма» 3). *Із заходу.* 6. Поховання 1. Уламок ліпного горщика. 7. Поховання 6. *З південного сходу.* 8. Поховання 7. *З північного заходу.*

Горбані-Заруддя, сс. Курган № 1/2009 р.

1. Поховання 9. Дослідження грабіжницького ходу I. *Із заходу.* Зліва направо: М.О.Радченко, О.В.Сидоренко, В.В.Лямкін, І.В.Головко. 2. Поховання 9. Загальний вигляд. *Із заходу.* 3. Скупчення 4. Уламки ліпного посуду.

Курган № 1/2009 р.
4. Загальний вигляд. *Із заходу.* І.В.Головко. 5. Розчистка поховань 1 і 4. Робочий момент. І.В.Головко та Є.С.Калашник. 6. Поховання 1. *З південного заходу* (з відхиленням стрілки-вказівника за компасом під дією магнітної аномалії).

Горбані-Заруддя, сс.

Курган № 2/2009 р.

1. Горщики ліпні. Поховання 1 (1), 2 (2) та 3 (3). 2. Поховання 4. З південного заходу. 3. Поховання 5. Вигляд разом із грабіжницькими ходами I-III (до вибирання заповнення поховальної камери). З північного сходу. 4. Поховання 5. Уламки списа. Залізо. 5. Поховання 5. Наконечники стріл. Бронза. 6. Поховання 5. Уламки виробів. Залізо, дерево, кора, шкіра, сліди текстилю. 7. Поховання 5. Грудина чоловіка зі слідами ударів грабіжницьким щупом. Кістка. 8. Поховання 5. Поховальна камера. Зачистка заповнення передення. Скупчення кісток похованого, переміщених грабіжниками. З південного сходу.

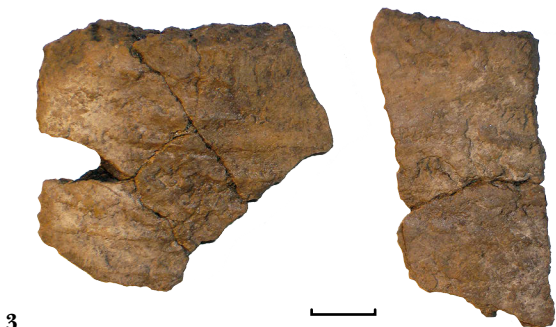

Бондарі, с. Група II. Курган № 2/2007 р.
1. Вигляд зі сходу. 2. Поховання 2. 3 північного сходу. 3. Поховання 2. Горщик ліпний. 4. Поховання 4. Фрагменти ліпного горщика. 5. Сліди рову первісного кургану, пов'язаного з похованням 8. О.В.Сидоренко. 6. Поховання 7. 3 південного сходу. 7. Дослідження кургану. Робочий момент. 3 півночі.

Бондарі, с. Курган VII/2007 р.

1. Курган VII. Початок досліджень. З південного сходу. 2. Грабіжницький хід I до поховання 4. Із заходу. 3. Уламки ліпної енеолітичної посудини з насипу I. 4. Поховання 5. Фрагмент. Зі сходу. 5. Поховання 4 та грабіжницькі ходи. Уламки античного посуду. 6. Поховання 2. Горщик ліпний. 7. Поховання 5. Горщик ліпний. 8. Розчистка грабіжницького ходу I. О.В.Сидоренко.

Бігани, кол. с. Група II, курган № 1/2007 р.
1. Насип № 1. Вигляд із південного заходу. 2. Початок досліджень. 3. Поховання 2 і 8. В процесі розчистки. З півдня. 4. Робочий момент. На передньому плані — пляма заповнення дромосу катакомбного поховання II. 5. Поховання 3. Вигляд заплічків і входу. З північного сходу. 6. Поховання 3. Вхід та частина дромосу. З північного сходу. 7. Поховання 3. Частина дромосу і вхід до поховальної камери. З південного сходу. 8. Поховання 3. Ніша. З північного сходу.

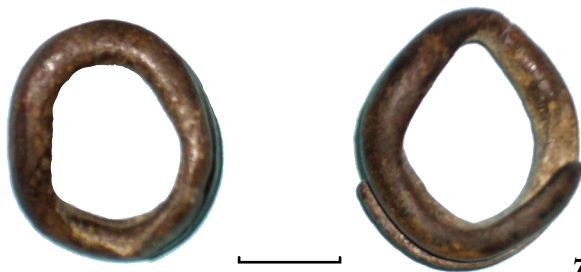
Білани, кол. с. Група II, курган № 1/2007 р.
1. Поховання 3 та грабіжницький хід II. Уламки амфори (1-2), металеві вироби (3-5). 1, 2 – кераміка; 3, 4 – залізо; 5 – бронза. 2. Поховання 6. Фрагмент. З північного заходу. 3-4. Поховання 7. Розчистка заплічок. З північних сходів і заходу. М.О. Радченко. 5. Поховання 7. Заплічки та просів поховальної ями. З півночі. 6. Поховання 7. Розчистка заплічок. З північного заходу. 7. Поховання 7. Робочий момент. Зі сходів.

Білани, кол. с. Група II, курган № 1/2007 р.
 1. Поховання 7. Робочий момент досліджень. *Зі сходу.* 2. Поховання 7, котлован 7'. *Зі сходу.* На задньому плані – прохід рівчака. 3. Поховання 10. Перетин вхідного колодязя в південному профілі 1-ї північної бровки. *З півдня.* 4. Поховання 9. Уламки ліпного горщика. 5. Поховання 9. *Із заходу.* 6. Поховання 10. Частина камери. *З північного сходу.* 7. Поховання 10. Скроневі кільця. *Мідний сплав.*

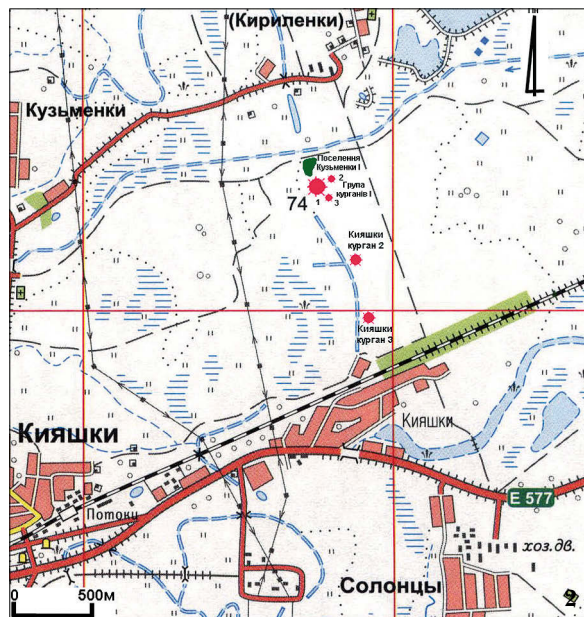

Бігани, кол. с. Група II, курган № 2/2007 р.
1-2. Курган № 2. Початок досліджень, робочі моменти. 3 південного та північного сходу. 3. Поховання 2. 3 північного сходу. 4. Поховання 5. Робочий момент. Зачистка провалу катакомби. О.В.Коротя. 5. Поховання 5. Робочий момент. Розчистка камери. 6. Поховання 5. 3 південного сходу. 7. Поховання 6. 3 південного сходу.

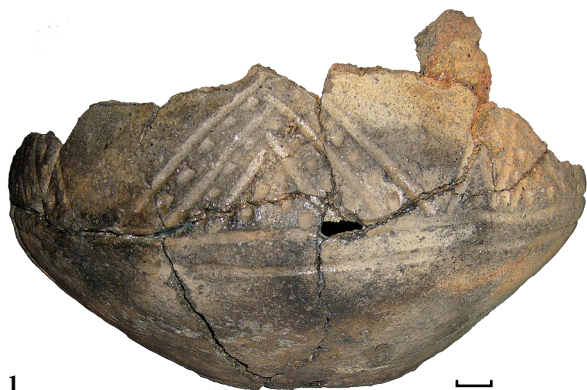

Кузьменки, с. Група III, курган № 2/2011 р.

1. Насип № 1. 3 півдня. 2. Карта розташування курганів групи III, поселення Кузьменки I, насипів №№ 2 і 3 поблизу с. Кияшки (основа: Атлас Днепродзержинського і Дніпровського водохранилищ. М 1:50 000. – К.: Киев. воен.-топогр. ф-ка, 2004). 3. Кургани №№ 1-3. Початок досліджень насипу № 2. 3 південного заходу. 4. Кургани групи III на космічному фотознімку (програма «Google Earth 5.2.1.1588»). 5. Насип № 2. Початок розкопок. Робочий момент. Зліва направо: С.А. Скорий, І.В. Головка, В.В. Шерстюк. 6. Курган № 2. Поховання 3. Робочий момент. Зліва направо: С.А. Скорий, В.В. Шерстюк, О.В. Сидоренко, позаду – О.Б. Супруненко і М.П. Ольшницький.

1

2

1

2

3

3

5

6

4

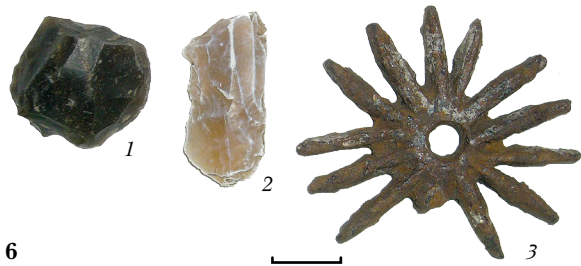
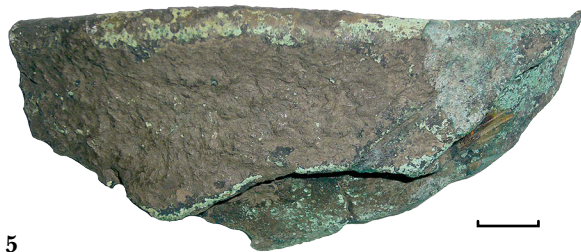

7

Кузьменки, с. Група III, кургани № 2 і 3/2011 р.
 1. Курган № 2. Поховання 2. Ліпний горщик. 2. Курган № 2. Поховання 4. Зі сходу. 3. Курган № 2. Поховання 3. Намисто та кремій. Склопаста, кремій.
 4. Курган № 2. Яма 1. Розчистка. Робочий момент. О.В. Сидоренко і В.О. Петров. 5. Курган № 3. Під час розкопок. З півночі. 6. Курган № 3. Робочий момент. З півдня. 7. Курган № 3. Поховання 1. Зі сходу. В.О. Петров.

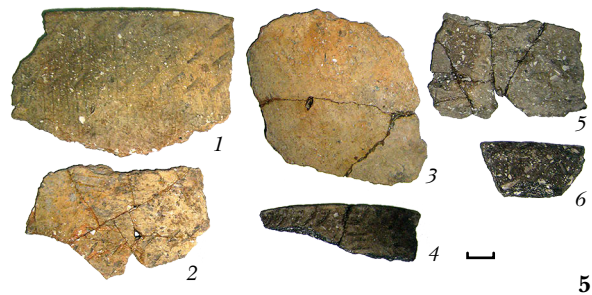

Кияшки, с. Кургани №№ 2 і 3/2011 р.

1. Кургани №№ 2 і 3 на космічному фотознімку (програма «Google Earth 5.2.1.1588»). 2. Курган № 2. З північного заходу. 3. Курган № 3. Зі сходу. 4. Курган № 3. Початок досліджень. З південного сходу. 5. Курган № 3. Навколокурганний простір. Уламок казана. Мідний сплав. 6. Курган № 3. Поверхня і перекоп. Знахідки. 1, 2 – креміль; 3 – залізо. 7. Курган № 3. Поховання 1 та 11. З північного заходу.

Кияшки, с. Курган № 3/2011 р.
 1. Поховання 4. З півдня. 2. Поховання 6. Робочий момент. М. Радченко та І. Головка. 3. Поховання 6. Фрагмент. Из заходу. 4. Поховання 7. З північного сходу. 5. Грабiжницький перекоп, нора та поховання 6. Кераміка дереївської культури.

Солонці, с. Група VI, курган № 1/2011 р.
1. Курган на космічному фотознімку (програма «Google Earth 5.2.1.1588»). 2. Насип № 1. З північного заходу. 3. Центральна частина кургану № 1. Зі сходу. 4. Поховання 3. З південного заходу. 5. Поховання 5. З південного заходу. 6. Поховання 4. Горщик ліпний.

6

Солонці, с. Група VI, курган № 1/2011 р.

1. Поховання 1. З *півночі*. 2. Поховання 1 та насип. Знахідки. Фібула (1), уламки ножа (2), точильце (3), фрагменти ручки глека (4) та ножа (5). 1 - бронза; 2, 5 - залізо; 3 - пісковик; 4 - кераміка. 3. Поховання 1. Гончарний глек. 4. Яма 6. Гончарний глек.

Солонці, с.

Група I,

курган № 12/2007 р.

1. Курган № 12. З південного сходу. 2. Насип.

Наконечник стріли. Бронза. 3. Поховання 1.

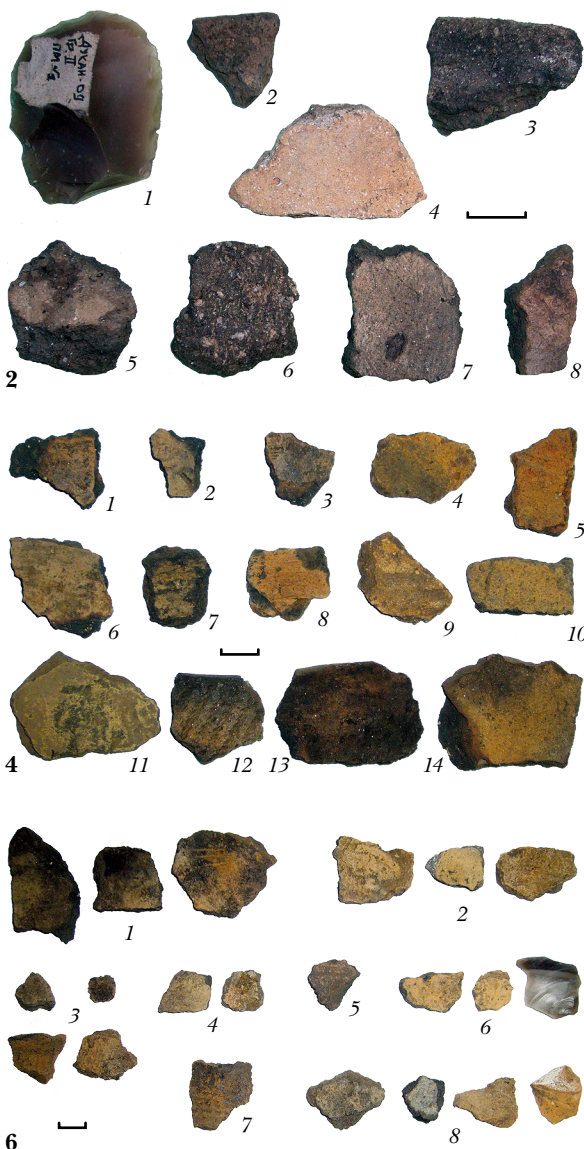
Західний профіль центральної бровки. З північного заходу. 4. Поховання 4.

Пляма зачистки ями. З південного заходу. 5. Зачистка плям окопу та ями поховання 4. З півдня - південного заходу.

6. Зачистка бровки. К.М. Мироненко, В.С. Полапа і О.Б. Супруненко. 7. Вибірання заповнення окопу. Робочий момент. Зліва направо: К.М. Мироненко, М.О. Радченко, О.В. Коротя та В.С. Полапа. 8. Окоп. Південна частина. З півдня.

Дуканичі, кол. хут. Група II, курган № 1/2008 р.
 1. Курган № 1. Вид з сходу. 2. Підйомні матеріали. 1 - кремій; 2-8 - кераміка. 3. Поховання 1. У процесі розчистки. Скребачка. З південного сходу. 4. Підйомні матеріали та знахідки з орного шару. Кераміка. 5. Поховання 2 і 3. У процесі розчистки. З південного сходу. 6. Знахідки з насипу і поховань. 1-2 - насип; 3 - поховання 1; 4 - поховання 2; 5 - поховання 3; 6 - поховання 5; 7 - поховання 10; 8 - поховання 7. Кераміка, кремій.

Дуканичі, кол. хут. Група II, курган № 1/2008 р.
1. Поховання 5. З північного сходу. 2. Поховання 5. Фрагмент. Зі сходу – північного сходу. 3. Поховання 9. Заповнення. Зі сходу. 4. Поховання 8. Загальний вигляд та рештки поховальної камери з перекопом і рою. З північного заходу.

Дуканичі, кол. хут. Група II, курган № 2/2010 р.

Знахідки з поховань кін. XIX – поч. XX ст. 1-3, 6, 7 – поховання 2; 4-5, 8-9 – поховання 3 та 8.
 1 – кістка; 2 – латунь, позолота; 3, 5 – бронза; 4 – бронза, скло; 6 – кремій; 7 – залізо; 8 – скло; 9 – бронзовий сплав.

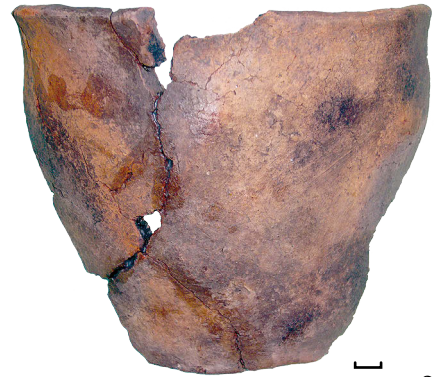
Дуканичі, кол. хут. Група II, курган № 3/2009 р.
1. Вигляд зі сходу. 2. Розчистка поховання 6. Робочий момент. І.В.Головко та О.В.Сидоренко. 3. Поховання 1. Поховальна камера. Зліва – масив заповнення входу у процесі дослідження. 3 півночі. 4. Поховання 1. Фрагмент. 3 півночі. 5. Поховання 1. Фіксація. М.О. Радченко. 3 північного сходу.

1

2

3

4

5

6

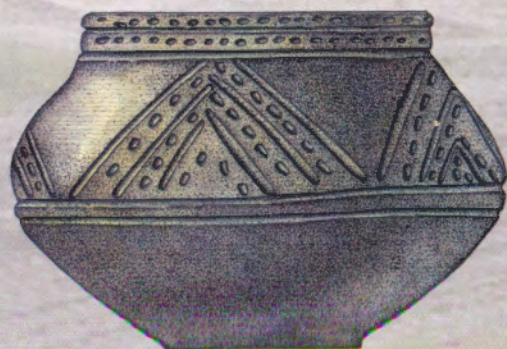
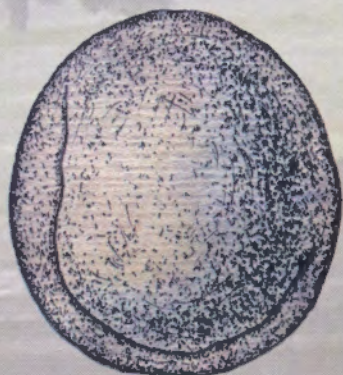
Дуканичі, кол. хут.

Група II, кургани №№ 3 і 4/2010 р.

1. Курган № 3. Поховання 3. Справа – траншея перекопу. З північного заходу. 2. Курган № 3. Поховання 3. Розвал ліпного горщика. 3. Курган № 3. Насип. Гончарна сіроглиняна мисочка. 4. Курган № 3. Поховання 4. У процесі розчистки. Із заходу. 5. Рештки кургану № 4. З північного заходу. 6. Курган № 3. Поховання 8. Горщик ліпний.

ISBN 966-8999-34-7

9 789668 999345